

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या
Class No. *Mar* 954.005
पुस्तक संख्या
Book No *I 652* V 3

रा० पु०/न L. 38.

MGIP (P U), Sant —S15—6LNL/93—6-9-98—50,000

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रें.]

आगस्ट १९१०.

[अंक १ लां.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रें.	४९-५६
२ ऐतिहासिक स्थलें.	१-८
३ महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रें (मुखपृष्ठासह).	२४१-२४३
४ महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रें भाग २ रा.	१-१६
५ होळकरदरबारांतली हिंमण्यांची वकिली.	२५-३६

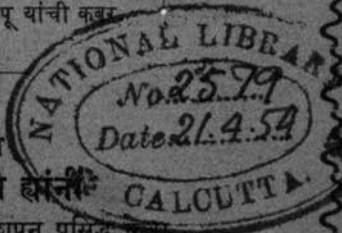
चित्रें—१ आनंदरंग पिडे. २ हैदर व टिपू यांची कब्र.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी हॉर्नी

'निर्णयसागर' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

वार्षिक कीट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

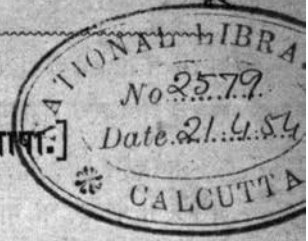

आनंदरंग पिल्ले.

[फ्रेंच गव्हर्नर ल्युडे ह्याचा दुभाषा.]

६. आनंदरंग पिळे.

[फ्रेंच गव्हर्नर ब्युप्रे याचा दुभाषा.]

हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची साधने पाश्चात्य लोकांनी लिहून ठेविलेल्या ग्रंथांतच अंतर्भूत झालेली आहेत, अशी प्रायः पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. एतद्देशीय लोकांस इतिहास लिहिण्याचे ज्ञान नसल्यामुळे व त्यांचे महत्त्व त्यांना माहीत नसल्यामुळे पाश्चात्य लोकांच्या परिश्रमाने हिंदुस्थानचा इतिहास मुख्यत्वेकरून तयार झाला आहे, असा ग्रह पुष्कळ दिवसांपासून चालत आला आहे. त्यांत अगदीच तथ्य नाही असे नाही. परंतु, एतद्देशीय लोकांना इतिहासाचे महत्त्व माहीत नव्हते, व त्यांनी तो लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न मुळीच केला नाही, असे मानणे सत्यास धरून होणार नाही. कल्हणकृत राजतरंगिणीसारखे इतिहास, पृथ्वीराजराशांसारखे हिंदी रासे, अनेक पारशी तवारिखा, आणि मराठ्यांच्या बखरी, यांचे सूक्ष्म दृष्टीने अवलोकन केले, ह्मणजे हिंदुस्थानच्या लोकांस इतिहासलेखनाभिरुचि अगदीच नव्हती, असे ह्मणत येणार नाही. दुर्दैवाने व कलचक्राच्या विचित्र गतीने, हिंदुस्थानांत गेल्या पांच सहस्र वर्षांमध्ये अनेक स्थित्यंतरे झाल्यामुळे, जुन्या ऐतिहासिक ग्रंथांचा व कागदपत्रांचा अनेक प्रकारांनी नाश झाला आहे. त्यामुळे हिंदुस्थानांत इतिहास लिहून ठेवण्याची चाल नव्हती, असा गैरसमज उत्पन्न होणे साहजिक आहे. परंतु, पाश्चात्य व पौरात्य विद्वानांच्या परिश्रमाने, निरंनिराख्या जुन्या लेखांचा जसजसा शोध लागत चालला आहे, तसतसा वरील गैरसमजही आपोआप नष्ट होत चालला आहे. संस्कृत व फारशी या भाषेतील ग्रंथांप्रमाणेच मराठी व तामीळ, आणि हिंदी व गुजराथी, या भाषांमध्ये लिहून ठेविलेले ऐतिहासिक लेख आतां उपलब्ध होत आहेत. त्यावरून हिंदुस्थानच्या लोकांस इतिहासाची गोडी व महत्त्व माहीत होते, व त्यांनी त्या दिशेने अल्पांशाने तरी प्रयत्न केले होते, असे निर्विवाद सिद्ध होऊं लागले आहे. यांचे उत्कृष्ट उदाहरण, मद्रास सरकारच्या उदार आश्रयाखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या, इतिहासप्रसिद्ध फ्रेंच गव्हर्नर ब्युप्रे याचा दुभाषा, आनंदरंग पिळे, याच्या महत्त्वाच्या रोजनिशा ह्या होत. या रोजनिशा इतिहासदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या असल्यामुळे त्यांची ख्याति यूरोपपर्यंत गेली आहे, व त्यांचा लेखक आनंदरंग पिळे यांचे नांव फार प्रसिद्धीस आले आहे. ह्या रोजनिशांमध्ये अठराव्या शतकाच्या मध्यंतरी कर्नाटकांत झालेल्या

अनेक घडामोडींचा सत्य इतिहास भरलेला आहे. ह्याणून, ह्या रोजनिशा व त्यांचा लेखक आनंदरंग पिल्ले यांची अल्पशी माहिती आम्ही येथे देण्याचें योजिलें आहे.

आनंदरंग पिल्ले याचा जन्म ता. ३० मार्च इ. स. १७०९ रोजी मद्रासेजवळ असलेल्या पेरांबूर या नांवाच्या एका लहानशा गांवी झाला. याच्या बापाचें नांव तिरुवेंगड (तिरुवेंकट ?) पिल्ले असें असून, तो मद्रास शहरामध्ये कांहीं व्यापार करीत असे. त्याचा मेहुणा कोणी नयनय्या पिल्ले या नांवाचा होता. तो पांडेचरी येथें फ्रेंच गव्हरनराजवळ मुख्य नेटिव एजंट किंवा कोर्टियर (Courtier) ह्या हुद्यावर होता. त्या वेळीं फ्रेंच गव्हरनर एम्. हेबर्ट (M. Hebert) हा होता. त्याच्या अनुमतीनें तिरुवेंगड पिल्ले हा, मद्रासचे दुसरे कांहीं सधन व वजनदार व्यापारी बरोबर घेऊन, पांडेचरी येथें व्यापारवृद्धि करण्यासाठीं गेला. तेथें गेल्यानंतर त्यानें तेथील व्यापाराची स्थिति सुधारून तो चांगला भरभराटीस आणिला. परंतु दुर्दैवानें, फ्रेंच गव्हरनर हेबर्ट याचें व त्याच्या मेहुण्याचें सूत्र बिघडलें, व त्यानें त्यास कैदेत टाकिलें. अर्थात् मुख्य अधिकाऱ्याची गैरमर्जी झाल्यामुळें सर्व गोष्टी विस्कळित झाल्या. तिरुवेंकड पिल्ले याचा भाचा व दुसरे लोक भयभीत होऊन मद्रासेस पळून आले. तदनंतर त्याचा एक भाचा गुरूवा पिल्ले हा यूरोपखंडांत गेला, व त्यानें ड्यूक ऑफ ऑर्लियन्स यास आपल्या दुःखाची गान्हाणी सांगून, त्याच्या वशित्यानें, फ्रेंच गव्हरनर हेबर्ट यास इ. स. १७१९ मध्ये तिकडे परत बोलाविलें. गुरूवा पिल्ले याची फ्रान्समध्ये फार वाहवा होऊन, त्यास पांडेचरी येथील कोर्टियर व 'शेव्हॅलियर ऑफ सेंट मायकेल' (Chevalior of St. Michael) असा किताब व अधिकार मिळाला. मात्र त्यानें फ्रान्समध्ये असतांना खिश्चन पर्नाची दीक्षा घेतली. अशा रीतीनें त्यानें फ्रेंच सरकाराच्या दरबारी आपलें वजन प्रस्थापित करून तो पांडेचरी येथें आला आणि तेथें कोर्टियरचें काम पाहूं लागला. त्यामुळें तिरुवेंगड पिल्ले याचाही तेथें पुनः बोलबाला झाला. परंतु हे दोघेही इ. स. १७२४ व इ. स. १७२६ या सालीं अनुक्रमेण मृत्यु पावले. या वेळीं एम्. लिनो (M. Lenoir) हा पांडेचरीचा गव्हरनर होता. त्याच्या मनांत तिरुवेंगड पिल्ले याच्याबद्दल चांगली आदरवृद्धि वास करीत असल्यामुळें, त्यानें त्याचा मुलगा आनंदरंग पिल्ले यास कोर्टियरची जागा दिली. तें काम आनंदरंग पिल्ले यानें इतकें चांगल्या रीतीनें बजाविलें कीं, फ्रेंच गव्हरनरास त्याच्या कर्तबगारीबद्दल विशेष आनंद होऊन, त्यानें त्यास पोर्टो नोव्हो येथील फ्रेंचांच्या वखारीवर मुख्य अंमलदार नेमिलें. तेथें

आनंदरंग पिल्ले यानें चांगली खटपट करून, फ्रेंच कंपनीकरितां व खाजगी व्यापाराकरितां, निळ्या रंगाचें पुष्कळ कापड तयार करण्याचे कारखाने सुरू केले; आणि स्वतांच्या खर्चानें, फ्रेंच कंपनीचा व्यापार वाढविण्यासाठीं, लालपेठ व अर्काट येथें नवीन पेठा वसविल्या. त्यामुळें तेंथें व्यापाराची विशेष भरभराट होऊन आनंदरंग पिल्ले याचें फ्रेंच दरबारी अतिशय महत्त्व वाढलें. एम्. लिनो याच्या मागून इ. स. १७३५ मध्यें एम्. ड्युमास (M. Dumas) या नांवाचा नवीन फ्रेंच गव्हर्नर आला. त्याचेंही आनंदरंग पिल्ले याबद्दल चांगलें अनुकूल मत होऊन, त्यानें त्याची राजकारणांत सहामसलत घेण्यास सुरवात केली. आनंदरंग पिल्ले याच्या कर्तृत्वशक्तीनें फ्रेंच लोकांचा व्यापार एकसारखा वाढत चालला होता, परंतु. इ. स. १७४० मध्यें मराठ्यांनीं कर्नाटकात्स स्वारी केल्यामुळें, सर्व घद्यांस कांहीं दिवस हरकत आली. मराठ्यांनीं खुद्द पोर्टोनोव्हो या बंदरावर हल्ला केला, आणि तेंथें लूट करून चोहोंकडे एकसारखी धुमश्रुती चालविली. फ्रेंच लोकांशीं मराठ्यांच्या प्रत्यक्ष लढाया झाल्या नाहींत. परंतु, त्यांनीं कर्नाटकांत एकसारखें धुमाकूळ माजविलें होतें, त्यामुळें फ्रेंच लोकांच्या व्यापारास व राज्यकारभारास बराच त्रास झाला. तेव्हां त्यांच्याबरोबर टक्कर देण्यासाठीं एम्. ड्युप्ले (M. Duplex) ह्या नांवाच्या एका शहाण्या मुत्सद्याची पांडेचरी येथील फ्रेंच गव्हर्नरचे जागीं इ. स. १७४० मध्यें नेमणूक झाली.

एम्. ड्युप्ले हा पांडेचरी येथें इ. स. १७२० पासून इ. स. १७३१ पर्यंत प्रथम लहानशा हुद्यावर होता. त्या वेळेपासून त्यास आनंदरंग पिल्ले याची व त्याच्या बापाची चांगली माहिती झाली होती. अर्थात् आतां ड्युप्ले हा गव्हर्नर झाल्याबरोबर आनंदरंग पिल्ले याचा उत्कर्ष होण्याचा चांगलाच योग आला; आणि त्याच्या अंगीं वसत असलेल्या प्रामाणिकपणा व दूरदृष्टि ह्या सद्गुणांमुळें त्याचें ड्युप्लेजवळ विशेष वजन वाढलें. त्यानें त्यास आपल्या दरबारी मुख्य सहामसलतगार नेमून, लवकरच चीफ दुभाष्याची जागा दिली. ह्या जागेवर कनकच्या मुदलीयार या नांवाचा कोणी खिश्न इसम होता. तो इ. स. १७४६ सालीं मृत्यु पावला. तेव्हां आनंदरंग पिल्ले हा तेंथें कायम झाला. ही जागा इतकी महत्त्वाची होती कीं, आनंदरंग पिल्ले यास दक्षिणच्या सुभेदारापासून तों सर्व संस्थानिकांकडून मोठमोठे मानमरातभ मिळाले आणि त्याची फार वाहवा झाली. आनंदरंग पिल्ले हा, त्या जागेवर, ड्युप्लेच्या कारकीर्दीची भरभराट संपेपर्यंत—

क्षणजे इ. स. १७५४ पर्यंत होता. त्यानंतर त्याची सत्ता व त्याचें वजन फ्रेंच अधि-

कान्यांजवळ हळहळ कमी होऊं लागलें. आणि, इ. स. १७५६ मध्ये, शरीरप्रकृतीच्या नादुरुस्तीमुळे, फ्रेंच गव्हर्नर एम्. डी. लेरीट यानें त्यास नौकरीवरून दूर केलें. तदनंतर फ्रेंच सत्तेचा विलय होत चालला, आणि ता० १६ जानेवारी इ. स. १७६१ रोजी, कर्नल कूट यानें पांडेचरी हस्तगत केली. ह्याच सुमारास आनंदरंग पिल्ले हा मृत्यु पावला. ह्मणजे, ज्युझेच्या सत्तेचा विनाश झाल्याबरोबर फ्रेंच राजसत्तेस उतरती कळा लागली, व आनंदरंग पिल्ले याच्या मृत्यूबरोबर तिचा पूर्ण न्हास झाला, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. असो.

आनंदरंग पिल्ले यानें, ज्युझेसारख्या महाराजकारस्थानी, अत्यंत महत्त्वाकांक्षी, व विशाल बुद्धीच्या मुत्सद्याबरोबर, सुमारे दोन तपें आपल्या आयुष्यांतील महत्त्वाचा काल खर्चिल्यामुळे, त्यास दक्षिण हिंदुस्थानाच्या तत्कालीन राजकारणांचें पूर्ण ज्ञान व्हावें, व पुष्कळ महत्त्वाचीं कारस्थानें त्याच्या समक्ष घडलीं जावीत, हें उघड आहे. अशा माहितगार पुरुषाचा अनुभव ह्मणजे 'चक्षुर्वै सत्यं' या ह्मणीप्रमाणें एक प्रत्यक्षसिद्ध इतिहासच होय. हा अनुभव रोजनिशींच्या रूपानें लिहून ठेवण्याची कल्पना आनंदरंग पिल्ले याच्या डोक्यांत कशी आली, हें सांगतां येणें कठीण आहे. तथापि, ज्युझेसारख्या पाश्चात्य मुत्सद्याच्या संसर्गाचें हें अंशतः तरी फळ आहे, असें ह्मणणें सर्वथा चुकीचें होणार नाही.

आनंदरंग पिल्ले याच्या मनावर जे पाश्चात्य सहवासाचे संस्कार घडले होते, त्यांच्या योगानें त्यास आपली रोजनिशी लिहून ठेविण्याची प्रेरणा उत्पन्न होऊन, त्यानें इ. स. १७३६ पासून इ. स. १७६१ पर्यंत, कर्नाटकांतील सर्व राजकारणांचे व सर्व लहान थोर घडामोडींचे वृत्तांत आपल्या रोजनिशींत नमूद करून ठेविले आहेत. त्यांमध्ये कित्येक खाजगी गोष्टींचे उल्लेख आलेले आहेत व कित्येक झुल्लक व किरकोळ गोष्टींचेही निर्देश केले गेले आहेत. तथापि, इतिहासदृष्टीनें या रोजनिशा फारच महत्त्वाच्या आहेत, अशी इतिहाससंशोधकांची समजूत आहे.

आनंदरंग पिल्ले मृत्यु पावून सुमारे एक शतक लोटेपर्यंत ह्या रोजनिशांचा पत्ता लागला नव्हता. इ. स. १८४६ मध्ये पांडेचरी येथें एम्. ग्यालो मॉंटब्रन् (Gallois Montbrun) ह्या फ्रेंच विद्वानानें या रोजनिशांचा प्रथम शोध लाविला. पांडेचरी येथें आनंदरंग पिल्ले याच्या वंशजांच्या घरामध्ये त्या अंधकारांत लपून बसल्या होत्या. त्यांचा तपास करून, एम्. मॉंटब्रन् यांनी त्यांच्या नकला व भाषांतरे करविण्याचा प्रयत्न चालू केला. परंतु तो व्हावा तितका फलद्रूप झाला नाही. तदनंतर एम्. एरिअल (M. Ariel), एम्. व्हिनसन

(M. Vinson), एम्. लॉड (M. Laude) वगैरे फ्रेंच विद्वानांनीं ह्या रोज-निशांच्या निरनिराळ्या नकला व भाषांतरें करण्याचे बरेच प्रयत्न केले, व त्यांची एक प्रत पॅरीस येथील नॅशनल लायब्ररीमध्ये नेऊन ठेविली. ती अद्यापि तेथें विद्यमान आहे. तथापि, इ. स. १८९२ पर्यंत ह्या रोजनिशांचें खरें स्वरूप व खरें महत्त्व चांगलेंसें प्रसिद्धीस आलें नाहीं. इ. स. १८९२ मध्ये, लेफ्टनंट-जनरल एच्. मॅकडौड आणि प्रोफेसर फॉरेस्ट यांनीं ह्या रोजनिशांचें अस्तित्व मद्राससरकारच्या नजरपुढें आणिलें, व मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड वेन्लॉक यांच्या साहाय्यानें ह्या रोजनिशांचें संशोधन करण्यास सुरवात केली. तें काम अद्यापि चाललें अमून, सर फ्रेडरिक प्रार्डिस के. सी. एम्. आय्. ह्यांच्यासारख्या विद्वान व थोर पुरुषांनीं त्यांचें इंग्लिश भाषांतर प्रसिद्ध करण्याचें काम चालविलें आहे. ह्या रोजनिशां-मुळामध्ये तामीळ भाषेंत आहेत. त्यांच्या अस्सल प्रती व नकला मिळून त्यांची संगति पुढें लिहिल्याप्रमाणें जुळली आहे:—

अस्सल कागद उपलब्ध आहेत ते:—

६	सप्टेंबर	१७३६	ते	३०	नोव्हेंबर	१७४५
३१	डिसेंबर	१७४५	ते	३०	ऑक्टोबर	१७४६
२८	एप्रिल	१७५०	ते	२९	ऑक्टोबर	१७५०
२४	एप्रिल	१७५२	ते	५	एप्रिल	१७५३
४	सप्टेंबर	१७५४	ते	२९	मार्च	१७५५
१	एप्रिल	१७५७	ते	२१	सप्टेंबर	१७५८
१२	एप्रिल	१७५९	ते	८	एप्रिल	१७६०
९	एप्रिल	१७६०	ते	१२	जानेवारी	१७६१

एम्. मॉंटब्रन् यांच्या ताब्यांत ज्या नकला आहेत, परंतु ज्यांचे अस्सल कागद उपलब्ध नाहींत ते:—

३०	ऑक्टोबर	१७४६	ते	२७	मार्च	१७४६
२८	मार्च	१७४७	ते	२७	नोव्हेंबर	१७४७
२८	नोव्हेंबर	१७४७	ते	७	एप्रिल	१७४८
१५	एप्रिल	१७४८	ते	१	सप्टेंबर	१७४८
२	सप्टेंबर	१७४८	ते	२४	नोव्हेंबर	१७४८
२६	जून	१७४९	ते	१६	डिसेंबर	१७४९
१७	डिसेंबर	१७४९	ते	२६	एप्रिल	१७५०
२९	मार्च	१७५५	ते	८	एप्रिल	१७५६
१०	एप्रिल	१७५६	ते	३१	मार्च	१७५७

असला, तरी त्या एकंदरीने फार मनोरंजक आहेत; आणि तत्कालीन हिंदुस्थानांतील फ्रेंच राजसत्तेच्या उदयापासून तो लयापर्यंतच्या ऐतिहासिक राजकीय, व सामाजिक वगैरे हरएक घडामोडींची त्यांत दिलेली वर्णने महत्त्वाची आहेत.”

असो. आनंदरंग पिल्लेसारखे रोजनिशी लिहिणारे लेखक दक्षिण हिंदुस्थानांत निर्माण झाले, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रांतही तसेच रोजनिशीकार व अखबरनवीस निर्माण झालेले आहेत. त्यांचे लेख ज्या वेळी प्रसिद्ध होतील, त्या वेळी मराठ्यांच्या इतिहासावरही असाच नवीन प्रकाश पडेल, यांत शंका नाही.

आनंदरंग पिल्ले यांचे यासोबत जें चित्र जोडलें आहे, तें त्याच्या वंशजांजवळ असलेल्या एका जुन्या तसबिरीवरून सर फ्रेडरिक प्रार्सेस यांनी मिळविलेल्या चित्राची प्रतिकृति आहे. हे चित्र पांडेचरी येथील एका फ्रेंच व्यापाऱ्याने अठराव्या शतकांत काढलें आहे, असें ह्मणतात.*

* ह्या चित्रासंबंधानें एक मनोरंजक आख्यायिका सर फ्रेडरिक प्रार्सेस यांनी दिली आहे, ती वाचण्यासारखी आहे. ती येणेप्रमाणे:—

“There was, in the days of the prosperity of Ranga Pillai, a time of scarcity in Pondichery, and a French merchant, whose name, or supposed name, is not ascertainable, had imported a shipload of rice, from which he hoped to make a large profit. But before it came to hand a very marked fall took place in the price of this commodity, and the unlucky trader found himself face to face with the certainty of a very heavy loss. On placing his circumstances before Ranga Pillai, who seems to have been a friend of his, he without more ado, purchased the whole cargo for himself, at a price which gave the owner a fair profit. The grateful merchant cast about for some way of making a lasting acknowledgment of the kindness done to him, and happening to be an artist of some capacity, decided to paint a portrait of his friend, and give him a surprise with regard to it. This he did by removing, with the connivance of the servants, and during the absence of their master, a mirror in the sleeping chamber, and substituting for it the picture. When Ranga Pillai returned home—so the tale goes—he partially undressed before retiring for the night, and happening to glance at what he believed to be the mirror was startled to find himself faithfully represented therein, so far as regards face and form were concerned, but in a dress totally different from that which he was wearing. A closer examination revealed the kindly trick that had been played upon him, and his delight is said to have been so great that he straightway loaded the author of it with costly gifts.”

—The Private Diary of Ananda Ranga Pillai, I. by Sir J. Fredrick Price
K. C. S. I.

ऐतिहासिक स्थलें

१ श्रीरंगपट्टण येथील दर्यादौलत

अथवा

टिपूचे चित्रमय उद्यानमंदिर.

श्रीरंगपट्टण येथे जी इतिहासप्रसिद्ध, प्रेक्षणीय व रम्य अशीं स्थलें आहेत, त्यांमध्ये 'दर्यादौलत' हें स्थान फारच रमणीय आहे. 'दर्यादौलत' हें टिपूच्या एका रम्य उद्यानाचें नांव असून, त्याचा अर्थ दर्याची संपत्ति (the wealth of the sea) असा आहे. ह्या स्थळाम 'दर्यादौलत बाग' असेंही अद्यापि कोणी कोणी ह्मणतात. ह्या बागेमध्ये, वसंत ऋतूमध्ये थंड हवा घेण्यासाठी टिपूने जो वसंतमहाल किंवा वसंतमंदिर बांधिलें आहे, तोच हा 'दर्यादौलत महाल' होय. येथे येणारा प्रत्येक प्रेक्षक हा महाल पाहून आश्चर्यचकित झाल्यावांचून राहत नाहीं. येथील रम्य उद्यान, त्यांतील सुंदर लताकुंज, मधुर सुगंध देणारे विविध रंगांचे पुष्पगुच्छ हीं पाहून, कोणाचेंही मन प्रसन्न झाल्यावांचून राहत नाहीं. हा बागीचा श्रीरंगपट्टण येथील जुन्या किल्याच्या पूर्व दिशेस थोड्याच अंतरावर आहे. ह्या उद्यानामध्ये प्रवेश केला ह्मणजे प्रथम एक चतुष्कोणी इमारत दृष्टीस पडते. परंतु तिचे खरे सौंदर्य दुरून दिसत नाहीं. प्रेक्षकानें वागेतील शोभा पाहात पाहात ह्या इमारतीत प्रवेश केला, ह्मणजे एकदम त्यास, आपण इंद्रभुवनामध्ये गेलों आहों कीं काय, असा भास होतो.

ह्या इमारतीची रचना मोठी चमत्कारिक आहे. चारी बाजूंनी ही इमारत खुली असून, चारी बाजूंस चार दालनें आहेत. ह्या दालनांच्या बाहेरील बाजूचे जे खांब आहेत, ते लांकडी सुरुदार असून, त्यांवर तांबडा व पिवळा रंग दिला आहे. ते पाहून देखील येथील सौंदर्याची बरोबर कल्पना होत नाहीं. ह्या सोप्यां-मधून आंत प्रवेश केला ह्मणजे सर्वत्र विविध रंगांचीं चित्रे व वेलपत्ती काढून सर्व इमारतीस अपूर्व शोभा आणिली आहे, असें दिसते. ह्या दालनांच्या मध्यभागीं दुमजली चतुष्कोणी इमारत आहे. तिच्यामध्ये पुनः चार दालनें असून, त्यांच्या

मध्यें दरबारासाठी तयार केलेले समामंडप आहेत. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या मजल्यावरही तसेच तीन दिवाणखाने आहेत. हे सर्व चित्रांकित असून, त्यांत उभें राहून खालील दरबार पाहण्यासाठी जागोजाग मेघडंबरी आकाराची सिंहासने केली आहेत. येथें खुद्द टिपू सुलतान व त्याच्या जनानखान्यांतील सौंदर्यलतिका नानाप्रकारचे विलासरंग करीत होत्या. ह्या इमारतीमधील प्रत्येक महाल दर्शनीय असून, त्यामध्ये चित्रकलेची अगदी कमाल केलेली आहे. सर्व इमारतीमध्ये एक अंगुलमात्र देखील जागा चित्रावांचून व रंगावांचून सांपडणार नाही. त्यामुळें हें रम्य चित्रमय मंदिर पाहून सर्व प्रेक्षकांची मने अगदी मोहून जातात. ह्या महालामध्ये प्रत्येक बाजूच्या भिंतीवर, दारांवर, छतावर, सर्व भागांवर, विविध प्रकारचे चित्रकाम केलेलें आहे, व त्यामध्ये उंच प्रकारचे बहुविध रंग भरले आहेत; आणि जागोजाग सुवर्णाचे वर्ख लावून त्यास विशेष देदीप्यमान केले आहे. त्यामुळें प्रेक्षकास टिपूच्या अपार संपत्तीची अल्पशी तरी कल्पना आल्यावांचून राहात नाही.

ह्या इमारतीतील चित्रकामामध्ये योग्य प्रमाण साधलें असून, त्यावरून दक्षिण-हिंदुस्थानामध्ये १८ व्या शतकांत चित्रकला चांगल्या प्रकारें वसत होती, असें दिसून येते. युरोपियन लोक तर हें चित्रमंदिर पाहून तोंडांत बोट घातल्यावांचून राहात नाहीत. सुप्रसिद्ध मि. रीस (आतां सर)—ज्यांनी हिंदुस्थान व इराण ह्या देशांमध्ये प्रवास केला आहे,—त्यांनी असे उद्गार काढिले आहेत कीं, “ह्या इमारतीमध्ये एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत, तळापासून शिरोभागापर्यंत, एक इंच देखील जागा न सोडतां जें भरपूर नक्षीकाम केले आहे, तें पाहिलें झणजे इस्पाहान येथील राजवाड्यांचें स्मरण होतें, आणि हिंदुस्थानामध्ये ह्या नमुन्याची दुसरी एकही इमारत नाही, असें वाटते* !” हें अगदी खरें आहे.

असो. ‘दर्यादौलत’ महालामध्ये चित्रकलेचें जें अपूर्व प्रदर्शन केले आहे, त्यामध्ये कांहीं ऐतिहासिक प्रसंगांचेही देखावे काढलेले आहेत, ते पाहण्यासारखे आहेत. हे देखावे दोन बाजूंच्या—पश्चिम व पूर्व—भिंतीवर असून, त्यावरून टिपू व हैदर ह्यांच्या स्वान्यांची चांगली कल्पना येते. त्यावरून टिपूचे शृंगारलेले हत्ती, घोडे, चोपदार, भालदार, घोडेस्वार, खास पागा, डंका, निशाण, वगैरे सर्व वैभव नेत्रांसमोर उभें राहतें. टिपूच्या स्वारीमध्ये, टिपू शृंगारलेल्या पांढऱ्या घोड्यावर बसलेला असून, त्यावर राजछत्र व आबदागिरी धरलेली आहे. त्याचेजवळ

* “The lavish decorations which cover every inch of wall from first to last, from top to bottom, recall the palaces of Ispahan, and resemble nothing that I know in India”—Mr. Ross

त्याच्या सेनापतीचा घोडा आहे, व समोर त्याचा दिवाण मीर सादक ह्याचें चित्र आहे. टिपूच्या घोड्यापुढें जे शिपाई काढले आहेत, ते पांढरे चोळणे घातलेले असून त्यांच्या अंगांत पांढऱ्या बंड्या आहेत, व त्या सर्वांनीं कंबर बांधलेली आहे. त्यांच्या डोक्यावर रंगीत फेटे आहेत. त्यांच्यापुढें जे पठाण घोडेस्वार आहेत, त्यांच्या टोप्या दुराणी तऱ्हेच्या असून, त्यांच्या हातांत नंग्या तरवारी आहेत. टिपूच्या स्वारीमध्ये एका बाजूस त्याचे फ्रेंच सरदार आहेत. त्यांमध्ये कौंट लाली ह्यांचेही चित्र आहे. टिपूच्या स्वारीच्या वरील बाजूस हैदराची स्वारी आहे. उभयतांच्या सैन्याचे पोषाख व रचना ह्यांमध्ये फारसें अंतर नाही. परंतु, हैदराचें जें चित्र दाखविलें आहे, त्यांत त्यास मिशा नाहीत. हैदर मिशा ठेवीत नसे असें ह्मणतात.* परंतु हें चित्र सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें ह्मणजे हैदर किंचित् स्थूल असावा असें दिसतें. ह्या चित्रांमध्ये अस्सल बरहुकूम सारखेपणा आला आहे किंवा नाही, हें सांगतां येणें फार कठीण आहे. परंतु, स्थूलमानानें, हैदर व टिपू ह्या दोन्ही इतिहास-प्रसिद्ध थोर पुरुषांच्या स्वाऱ्यांची त्यावरून चांगली कल्पना करितां येते, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

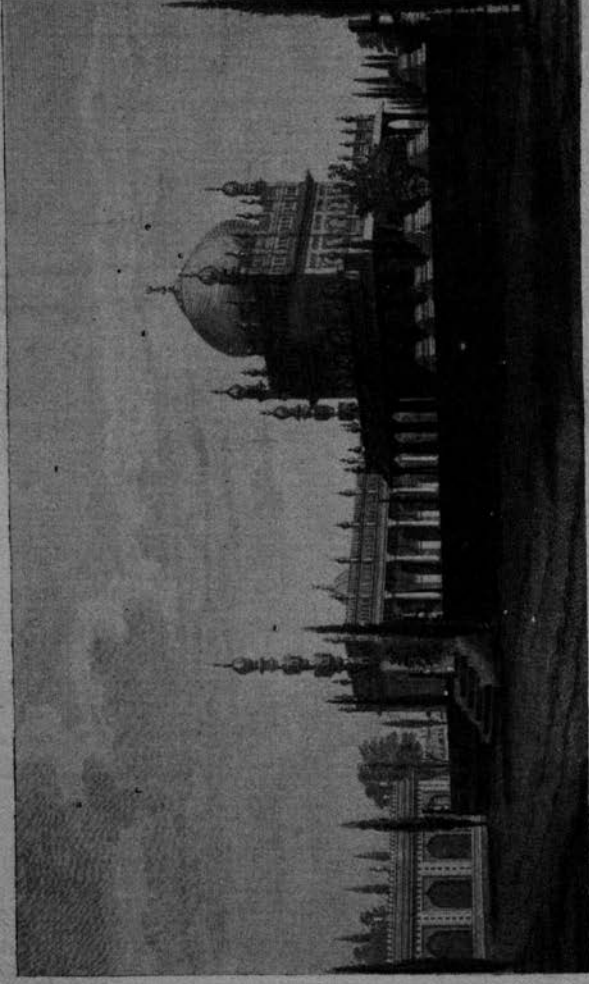
हैदर व टिपू ह्यांच्या स्वाऱ्यांच्या चित्रपटासमोर दुसरे दोन मनोरंजक ऐतिहासिक प्रसंग रंगविले आहेत. टिपूचें व इंग्रजांचें फार वैमनस्य होतें, हें सुप्रसिद्धच आहे. तेव्हां टिपूनें, ह्या चित्रपटामध्ये इ. स. १७८० मध्ये कांजीवरम-जवळ पेरियांबकम् ह्या गांवीं, हैदर व टिपू ह्यांच्या संयुक्त सैन्यानें कर्नल बेलीच्या सैन्याचा जो पराभव केला, त्याचा देखावा काढला आहे. त्यांत टिपूच्या सैन्यानें, फ्रेंच लोकांच्या साहाय्यानें कर्नल बेलीबरोबर लढाई करून त्यास जखमी केलें आहे व त्यास मेण्यामध्ये घालून दुसऱ्या युरोपियन सेनापतीसह कैद करून आणलें आहे, असें दाखविलें आहे. ह्या चित्रावरून टिपूच्या अहंपणाची व गर्विष्ठ स्वभावाची चांगली कल्पना येते. हें चित्र पाहिलें ह्मणजे टिपू विजयानंदानें भुलून जाऊन किती उन्मत्त झाला होता, तें स्पष्ट होतें. शत्रूचा पराभव केल्यानंतर त्याची अवहेलना व अप्रतिष्ठा करणें हें नीच व खूनसी स्वभावाचें लक्षण आहे. असो. ह्या चित्रामध्ये जे युरोपियन सैन्याचे पोषाख काढिले आहेत, त्यांवरून अठराव्या शतकामध्ये इंग्रजी स्त्रिपायांचे पोषाख कसे होते, तें चांगलें दिसून येतें.

*M. M. D. T. L. नांवाच्या हैदरच्या हाताखालील एका युरोपियन सेनापतीनें हैदराचें एक चित्र इ. स. १७८४ मध्ये प्रसिद्ध केलें आहे. त्यामध्ये त्यानें हैदराचें जें चित्र दिलें आहे, त्याचिही त्यास मिशा नाहीत. ह्यावरून हैदर मिशा ठेवीत नसे, असें ह्मणण्यास पुष्टि येते.

कर्नल बेलीच्या पराभवाचें जें चित्र काढिलें आहे, त्याच्या वरील बाजूस हैदराबादेच्या निजामाचें असेंच उपहासबुद्धीनें एक चित्र काढिलें आहे. त्यांत निजाम स्वसैन्यानिशीं इंग्रजी सैन्यास मिळण्यासाठीं गाईप्रमाणें विनम्र होऊन आला, परंतु कर्नल बेलीच्या सैन्याच्या पराभवाची वार्ता ऐकून डुकरासारखा जीव घेऊन पळाला, असें दर्शविलें आहे ! ह्या चित्राचे खालीं, गाय व डुकर हीं दोन्ही दाखविलीं आहेत, व निजाम हत्तीच्या अंबारींतून उतरून, घोड्यावर बसून पळत सुटला आहे, असें दाखविलें आहे. मनुष्याच्या वृथा अहंपणाचें व कुत्सित बुद्धीचें हें प्रदर्शन आहे, असें झटलें असतां अयथार्थ होणार नाहीं.

ह्या ऐतिहासिक चित्रपटाच्या मागील समांतर बाजूस, टिपूनें हिंदुस्थानांतील सुमारे पांचपन्नास समकालीन राजे, पाळेगार व मुत्सद्दी ह्यांचीं चित्रे काढलीं आहेत. त्यांपैकीं कांहीं चित्रांत त्या वेळचे ऐषआरामाचे प्रकारही दाखविले आहेत. ह्या चित्रांवर नांवें न दिल्यामुळे त्यांची ऐतिहासिक योग्यता समजण्याचा मार्ग राहिला नाहीं. तथापि, ह्या चित्रसमुच्चयामध्ये तंजावरचा प्रतापसिंग राजा, कुर्गचा राजा, हैसूरचा चिक्क कृष्णदेव इत्यादि परिचित चित्रांचे चेहरे ओळखून काढितां येतात. हिंदुस्थानांतील सर्व राजे समुद्रांतील जलचरांप्रमाणें मीं आपल्या दर्शमहालामध्ये आणून ठेविले आहेत, असें दाखविण्याचा टिपूचा प्रयत्न होता. परंतु त्यानें ह्या चित्रप्रदर्शनानें बेडकाप्रमाणें आपली स्थिति करून घेतली आहे, असें चतुर प्रेक्षकांस खिन्न मनानें कवूल करावें लागतें !

इ. स. १७९९ मध्ये, इंग्रज सैन्यानें ज्या वेळीं श्रीरंगपट्टणास वेढा दिला, त्या वेळीं टिपूनें भयभीत होऊन हा चित्रपट छिन्नविच्छिन्न करण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु टिपूचें राज्य जिकून घेणारे त्याचे प्रतिस्पर्धी योद्धे जनरल वेलस्ली ह्यांनीं मात्र ह्या चित्रमहालाचें संरक्षण करून, टिपूच्या ह्या अहंभावदर्शक चित्रपटास बिलकूल धक्का न लावण्याबद्दल विशेष खबरदारी घेतली ! त्यांनीं इ. स. १७९९ मध्ये श्रीरंगपट्टण जिकून घेतल्यानंतर ह्याच महालामध्ये मुक्काम केला, आणि हें जित शत्रूचें चित्रमय आराममंदिर योग्य प्रकारें जतन केलें. एवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं इ. स. १८०१ मध्ये हीं चित्रे पुनः दुरुस्त केलीं व त्यांचे रंग पूर्वीप्रमाणें तेजस्वी केले. त्यानंतर इ. स. १८५५ मध्ये, लार्ड डलहौसी ह्यांची स्वारी जेव्हां हैसुरास आली, त्या वेळीं हा 'दर्शदौलत' महाल पाहून त्यांना फार कौतुक वाटलें; व त्यांनीं ह्या स्थलाचा व हैदर व टिपू ह्यांच्या मकबऱ्यांचा जीर्णोद्धार करण्याचा पुनः प्रयत्न केला व त्याबद्दल एक स्वतंत्र मिनीट लिहून ठेविलें. अशा रीतीनें ह्या चित्रांचे

श्रीरंगपट्टण येथील हैदर व टिपू ह्यांची कबर.

पुनः जीर्णोद्धार होऊन हा महाल अद्यापपर्यंत चांगल्या स्थितीत राहिला आहे, व प्रेक्षकांचें चित्त आकर्षण करणारें व श्रीरंगपट्टणच्या गतवैभवाचें स्मरण देणारें तें एक मनोहर स्थळ होऊन राहिलें आहे. ह्याची मरामत झेसूर दरबाराकडून आस्थापूर्वक होत आहे, ही मोठी अभिनंदनीय गोष्ट आहे.

२ हैदर व टिपू ह्यांचा कबरा.

श्रीरंगपट्टण येथें 'दर्यादौलत' महालाप्रमाणें दुसरें इतिहासप्रसिद्ध स्थान झटलें ह्याजे हैदर व टिपू ह्यांची कबर होय. ही इमारत 'दर्यादौलत' बागेपासून सुमारें दोन मैल अंतरावर आहे. हैदर अर्काट येथें ता. ६ दिसेंबर १७८२ रोजी मृत्युपावला, तेव्हां टिपूनें आपली पितृभक्ति व्यक्त करण्याकरितां ही कबर बांधिली. ही इमारत एका बागेमध्ये असून, ती प्रेक्षकांचें चित्त वेधून घेण्यासारखी सुंदर व रम्य आहे. ह्या बागेस 'छालबाग' असें ह्मणतात. ही चौकोनी असून हिच्या मध्यभागीं एक मोठा घुमट व त्याच्या चारी कोपऱ्यांवर चार मनोरे आहेत. ह्या इमारतीचे बाहेरील खांब काळ्या चकचकीत दगडाचे असून, त्यांवर इतकी जिल्हई दिलेली आहे कीं त्यांतून तोंड दिसतें. अशा प्रकारचें घोंटीव काळ्या दगडांचें काम तासगांव व सांगली येथील देवालयामध्ये दृष्टीस पडतें. ह्या इमारतीच्या मध्यभागीं, हैदर, टिपू, व हैदराची पत्नी फकिरुन्निसा ह्यांच्या तीन कबरी आहेत. ह्या इमारतीमध्ये मुसलमान पद्धतीप्रमाणें कबरीवर रेशमी व भरजरीच्या चादरी घातल्या आहेत, व त्यांच्यावर एक भरजरीचें बहुमूल्य लत बांधलेलें आहे. ही इमारत टिपूनें आपल्या पराक्रमी आणि रणशूर पित्याच्या दीर्घकालीन निवासासाठीं बांधिली, परंतु दैवदुर्विपाकानें टिपूसही तेथेंच दीर्घनिद्रा घेण्याचा प्रसंग आला !

ता. ४ मे इ. स. १७९९ रोजी श्रीरंगपट्टण येथील किल्ल्याच्या एका दरवाजामध्ये शत्रूशीं निकरानें लढत असतां, महत्वाकांक्षी टिपू सुलतान गतप्राण झाला. त्याचें प्रेत जनरल बेअर्ड ह्यांनीं समरांगणीं पडलेल्या हजारों शूर शिपायांच्या प्रेतशाहींतून शोधून काढिलें. त्या वेळीं टिपूचा जखमी झालेला विश्वासू नोकर राजाखान हा ग्लानि

येऊन टिपूच्या प्रेताशेजारीच पडला होता. त्यानें टिपूचें प्रेत श्रीरंगपट्टणचा किल्लेदार व जनरल बेअर्ड ह्यांस दाखविलें. त्यांनीं त्याचा छिन्नविच्छिन्न झालेला चेहेरा पूर्णपणें ओळखून, त्यास एका मेण्यामध्ये घालून किल्ल्यांतील राजवाड्यामध्ये नेलें. तेथें टिपूच्या खोजे नौकरांनीं व नातेवाईकांनीं त्यास पुनः ओळखलें. ज्या वेळीं टिपूचें प्रेत राजवाड्यांत आणलें, त्या वेळीं किंचित् धुगधुगी असून, जनरल वेलस्ली ह्यांस टिपू जिवंत आहे कीं काय असा देखील संशय आला. त्यांनीं पुनः त्याची नाडी व हृदय तपासून पाहिलें; तेव्हां त्यानें इहलोक सोडिला अशी त्यांची खात्री झाली. त्याच्या शरीरावर चार जखमा लागल्या होत्या व त्याच्या कपाळावर व गालावर तर-बारीचा चार लागून चेहेरा रक्तानें भरलेला होता. नंतर बेअर्ड व वेलस्ली ह्यांनीं त्याचें प्रेत मोठ्या बंदोबस्तानें राजवाड्यांत ठेविलें, व त्यासमोवतीं लष्करी पाहारा ठेविला. नंतर दुसरे दिवशीं त्यांनीं मोठ्या समारंभानें आपल्या गतप्राण शत्रूचा शेवटचा प्रेतसंस्कार करण्याचा बेत केला. जनरल बेअर्ड ह्यांस श्रीरंगपट्टणच्या किल्ल्यांत तीन वर्षे मोठ्या हालअपेष्टेनें बंदीवास भोगावा लागला होता, व टिपूनें त्यांस नानाप्रकारचा त्रास दिला होता. तथापि, त्यांनीं ह्या वेळीं विजयानंदानें उन्मत्त होऊन आपल्या शत्रूचा सूड घेण्याची दुष्ट बुद्धि धरिली नाहीं. उलट त्यांनीं, कित्येक वर्षेपर्यंत दक्षिण हिंदुस्थानांत आपलें प्राबल्य व राजसत्ता गाजविणाऱ्या व ब्रिटिश सत्तेचा द्वेष करणाऱ्या ह्या महत्वाकांक्षी शत्रूस, सर्व राजकीय सन्मान देऊन, त्याचें दफन मोठ्या थाटानें करण्याचा निश्चय केला.* अपकाराचा मोब-

* टिपूचा शेवटचा प्रेतसंस्कार किती थाटानें केला, त्याचे वर्णन समक्ष हजर असलेल्या एका युरोपियन गृहस्थानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे. तें वाचण्यासारखें आहे:—

“General Harris having given orders that every possible respect should be paid to the remains of the deceased Sultaun, the preparations for the funeral were superintended by the principal Cazy of Seringapatam. No expence was omitted on this occasion, and the ceremony was performed with as much pomp as time and circumstances would admit. The bottom of a state-palankin served as bier, on which the body was placed, wrapped in muslins, and covered by a rich brocade.

On the afternoon of the 5th of May the funeral procession, escorted by four companies of Europeans, moved from the fort. The bier was carried by the servants of the deceased, and was attended by Prince Abdul Khalic (the second son) as chief mourner, the Keladar, the Cazies, and other Mussulmans of Seringapatam, and was met at the entrance of the Lal Bag by all the Mohammedan chiefs of the Nizam's army. The streets

ऐतिहासिक स्थलें.

दला उपकारानें देणें, द्वेषाचा मोबदला प्रेमानें फेडणें, कौर्याचा मोबदला द्यनें दाखविणें, हें खऱ्या थोर पुरुषांचें लक्षण होय. टिपू सुलतानाची अजिंक्य राजधानी, त्याचें अपार राजवैभव, त्याची अगणित धनसंपदा हीं सर्व इंग्रजांच्या ताब्यांत आलीं होतीं; एवढेंच नव्हे परंतु सदैव इंग्रजांचा द्वेष करण्यांत व त्यांचा मत्सर करण्यांत भूषण व आनंद मानणारा त्याचा देह देखील इंग्रजांच्या ताब्यांत आला होता. परंतु त्यांनीं टिपूचे सर्व अपराध ह्या वेळीं विसरून, खरें थोरपण व औदार्य प्रगट केलें. त्यांनीं आपल्या शत्रूस मोठ्या लष्करी सन्मानानें व थाटानें हैदराच्या कबरीमध्ये आणून, त्यास सतत शांतपणानें निद्रा करण्याची परवानगी दिली. ह्याबद्दल त्यांचे धन्यवाद कोण गाणार नाही? टिपूची व हैदराची कबर पाहणाऱ्या प्रत्येक इसमास त्या वेळच्या थोर आंग्ल योद्ध्यांच्या औदार्याची प्रशंसा केल्यावांचून कधींही राहावत नाहीं.

टिपूच्या व हैदराच्या कंबरीची व्यवस्था फार चांगल्या प्रकारें करण्यांत येत असून, ही इमारत अगदीं नव्याप्रमाणें ठेवण्यांत आली आहे. ह्या कबरीच्या मुख्य दरवाजावर संगमरवरी दगडामध्यें पर्शियन भाषेंत दोन शिलालेख कोरलेले आहेत. त्यांपैकीं एकामध्यें हैदरअलीखानाचा मृत्युशक वर्णन केला आहे व एकामध्यें टिपू सुलतानाचा मृत्युशक वर्णन केला आहे.

ह्या इमारतीच्या बाहेर एका कोपऱ्यामध्ये लहान लहान पुष्कळ थडगीं आहेत. त्यांमध्ये एक काळ्या तुळतुळित दगडाचें थडगें आहे, तें टिपूचा चुलत भाऊ बुऱ्हाणुद्दीन—जो इ. स. १७९० मध्यें सत्यमंगलम् येथील लढाईत मारला गेला—त्याचें आहे. बाकीचीं थडगीं त्याच्या नातेवाईकांचीं आहेत असें सांगतात.

through which the procession passed were lined with inhabitants, many of whom prostrated themselves before the body, and expressed their grief in loud lamentations. When the procession reached the gate of Hyder Ali's Mansoleum, the troops formed a street, and as the body passed, presented arms. The Cazy then read the funeral service; after which the Sulatun was laid close to the remains of his father, and a charitable donation of 12,000 rupees was distributed to the different fakirs and poor persons who attended the funeral.

From the time the procession commenced until the body was deposited in the ground, minute guns were fired from the ramparts, and, to add to the solemnity of the scene, the evening closed with a most dreadful storm of thunder, lightning, and rain."—*History of Hyder Shah*, by M. M. D. L. T.

ह्या सर्व इमारतीची मरामत आजपर्यंत उत्कृष्ट रीतीने करण्यांत येत असून येथें टिपूचा व हैदराचा उरूस होत असतो. ह्या इमारतीच्या संरक्षणासाठीं हैदर सरकाराकडून दरसाल ३००० रुपयांची नेमणूक मिळत असते, व टिपू आणि हैदर ह्यांच्या उरूसासाठीं प्रत्येकीं १८७ रुपयांची वार्षिक देणगी मिळत असते.

ही इमारत दक्षिणहिंदुस्थानच्या इतिहासांत ज्यांनीं आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे, अशा दोन महाप्रबल राज्यकर्त्यांचें कायमचें विश्रांतिस्थान असल्यामुळें तिचें संरक्षण आदरपूर्वक करावें, अशी जनरल वेलस्ली, लॉर्ड डलहौसी व लॉर्ड कर्झन ह्या सर्व थोर पुरुषांनीं आपली इच्छा व्यक्त केली, ही विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. लॉर्ड डलहौसी ह्यांनीं इ. स. १८५५ मध्ये श्रीरंगपट्टणास येऊन ह्या वीरपुरुषांच्या कबरीचें दर्शन घेतलें, व दर्यादौलत महालाप्रमाणें ह्याही इमारतीबद्दल योग्य काळजी घ्यावी ह्मणून आपला लेख लिहून ठेविला आहे. त्यांनीं, ह्या इमारतीचे हस्तीदंती नक्षी काम केलेले दरवाजे जीर्ण झाले होते, ह्मणून मुद्दाम नवे दरवाजे तयार करवून, ते हैदर व टिपू ह्यांच्या विषयीं आपली आदरबुद्धि व्यक्त करण्याकरितां नजर केले. ते अद्यापि विद्यमान आहेत. ह्या इमारतीच्या व्यवस्थेचें काम मौलवी हाजी महमद हुसेनखान नामक टिपूच्या वेळच्या एका जुन्या पुरुषाच्या वंशजाकडे आहे. ह्या महमद हुसेनखानास, टिपूचा मुलगा प्रिन्स गुलाम महमद ह्यानें, इ. स. १८५५ मध्ये एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत त्यानें हिंदुस्थानी भाषेमध्ये एक पद्य घातलें आहे. त्याचा अर्थ पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

“जगामध्ये अजरामर होऊन कोणीही आलेलें नाहीं. परमेश्वरा-
वांचून जगांत दुसरा कोणीही मित्र नाहीं. परमेश्वरच अनंत व अभंग
आहे.

जगप्रस्थांत वीर एका क्षणामध्ये भूतकास मिळतील. फरीदून व
जहांदर ह्यांच्या सारखे पृथ्वीपति बादशाहा कोठें आहेत? त्यांची
कीर्ति मात्र जगांत अजरामर होऊन राहिली आहे.

पातशाहा होवो कीं राजा होवो, त्याला मृत्यु आपल्या पाशांत
ओढल्यावांचून सोडीत नाहीं. हैदरअल्लीखानाचा शौर्यपराक्रम मात्र
स्वर्गातील चमकणाऱ्या निळ्या रंगाप्रमाणें अनंत काल चमकत राहिल.”

हैदर व टिपू ह्यांची कबर पाहिली, ह्मणजे वरील उद्गार किती सत्य आहेत
ह्याची मनास खात्री पटते.

समर्थ शिरावर असतां कोणास ग्लान सांगूं नये. तेही वाट पाहिली. माझ्या गरिबाचा बशिला कोण धन्याजवळ, कीं रदबदली मजविशीं करील. एक सवनीस. त्यांसही लिहीत गेलों. त्यास, त्यांणीं उत्तर लिहिलें कीं, साफ श्रीमंतांचीं उत्तर केलें कीं, खर्चास पाठवायाचें नाहीं. तुम्ही कसेंही करून या. येथें माझे कोण कीं, माझे कर्ज वारून रवाना करील. असें पत्र आल्यावर ग्लान सांगणें प्राप्त जाली. तेव्हां बाईस पांच सात वेळां विनंति केली. परंतु ज्यांजकडून हटकविली, त्यांजवळ साफच उत्तर केलें जे, “त्यांणीं आपल्या धन्यास लिहून पाठवावें. तेथून खर्चास आणऊन, येथील फडशा करून आपलें जावें. आह्मी कोणाकोणाचीं कर्जे वारावीं?” असें साफ उत्तर केलें. दुसरें बोलली कीं, “ज्यांणीं त्यांस येथें बसविलें आहे, त्यांचें त्यांस स्मरण आहे कीं नाहीं? पहिले बाबुराव वैद्याचा कारकून लक्ष्मण बळाळ येथें होते, ते वेळेसच आह्मी यांस मुकुंदराव हरी दिवाण यांजबरोबर सांगून पाठविलें कीं, बाबुराव वैद्य यांचे कारकून येथें आहेत. तुमचें काय प्रयोजन आहे? तुम्ही आपल्या धन्याकडे जा. असें सांगून पाठविल्यावर त्यांनीं आपल्या धन्यास लिहून पाठविलें. श्रीमंतांनीं त्यांस लिहून पाठविलें कीं, ‘बाईच्या चित्तांत असें असेल कीं, सरकारचें कोणी तेंथें नसावें, तर अग्रीही तुमची योजना मंडळेश्वर अगर आणीक कोठें योजना करून देऊं. खर्चाची बेजमी करूं.’ असें त्यांस लिहिलें होतें. तें वर्तमान त्यांनीं आह्मांस सांगून पाठविलें. आह्मी त्यांस उत्तर सांगून पाठविलें कीं, सुखरूप असा, दरबारास येत जा. परंतु खर्चास आह्मांजवळ कांहीं नाहीं. तुमच्या धन्यांनीं तुह्मांस लिहिलेंच आहे कीं, खर्चाची बेजमी करूं. त्यापक्षीं आह्मांकडेस काय गुंता आहे? जें बोलणें तें आपल्या धन्याशीं बोलवें. त्याहोवें. (अपूर्ण.)”

लेखांक १२५.

श्रीगजानन. ता० ४ मार्च इ. स. १७८४.

सेवेसी केसो भिकाजी व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ रविलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून सुझाम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान पेशजी विनंतिपत्री लिहून डांकेबरोबर पत्रें रवाना केली आहेत. सांप्रत चंद्रमजकुरी दोन घटका रात्री, गोहज फत्तेची पत्रें राजश्री माधवराव गंगाधर यांची साता दिवसांची बाईस आली. तीं तीन घटका रात्री राजश्री असुदेव चिमणाजी यांची

नेऊन बाईस वाचून दाखविली. त्यांत मजकूर कीं, “किह्यास फौजेचा वेढा होता. मोरचे लागू जाले व दोन सुरंगही तयार जाले. एका दो दिवसां दारू भरून उडवावें. तें वर्तमान आंत राण्यांस कळलें व अडीच शेर धान्य वगैरे गिरानी फारच जाली. तेव्हां फाल्गुन शुद्ध चतुर्थीस गोहजवाल्यानें बाहेरील कारभारी यांसी भानगड भेटीची लावली. कारभारी यांनीं पाटीलबावांस श्रुत केलें. पाटीलबावांचा आग्रह कीं सुरंग उडवून गढी घ्यावी. परंतु गोहजवाल्यानें आग्रह फारच केला. अशी घालमील जाबसालाची लागलीच होती. तों शुद्ध पंचमीस पन्नास स्वार व कांहीं पायदळ इतक्यानिशीं बाहेर येऊन, भेटीस येतों ह्मणून सांगून पाठविलें. यांनींही कारभारी यांनीं पाटीलबावांस सांगून भेटीस आणिला. भेटी जाल्या. डावे बाजूस उतरायास जागा दिली. षष्ठीस कबिले बाहेर काढून ठाणें संध्याकाळीं सरकारचें जाणार. श्रीमंतांच्या पुण्यप्रतापेंकरून किह्या फत्ते जाला. पाटीलबावांस महत् यश आलें.” ह्मणून पत्रीं वर्तमान लिहिलें होतें. वर्तमान ऐकून बाईसही बहुत संतोष जाला. बोलली कीं “आविलंबिलें कार्य सिद्धीस जाणें ईश्वरी कृपा. ग्वालेर महत् प्रयत्नेंकरून घेतली. तो किह्या फिरून हस्तगत व्हावा, हे दुरापास्त गोष्ट होती. परंतु श्रीमंतांचा पुण्य प्रताप समर्थ. तसेंच गोहज येणें हेंहि संकटच होतें. परंतु श्रीमंतांचें कपाळ थोर, ह्मणून अशीं स्थळें हस्तगत जालीं. पाटीलबावांनीं मोठें यश घेतलें. दोन घटका हीच चर्चा मंडळीसुद्धां चालली होती. याप्रमाणें ऐकिलें वर्तमान. दुसरें, सरकारचीं आज्ञापत्रें चंद्र४ मिन-हूचीं बाईस एक व सेवकास एक डांकेबराबर आलीं. तीं चंद्र १० मिनहूस प्रहर रात्रीं परभारां बाईकडे गेलीं. त्यांनीं आपला लखोटा घेऊन वाचून पाहून आमचा लखोटा आह्मांकडेस पाठविला. आह्मी लखोटा फोडून वाचून पाहिला. तेथें आज्ञा जे, बाईस पत्र लिहिलें आहे तें देऊन ऐवजाची रवानगी लवकर करवणें. दुसरे दिवशीं पुराणाचे समयीं दरबारास गेलों. पुराण जाल्यावर बाई बोलली जे तुमचें पत्र तुह्मांस पावलें? उत्तर केलें कीं पावलें. परंतु आपले पत्रांतील अन्वय समजला नाहीं. बाई बोलली कीं तोच ऐवजाचा मजकूर लिहिला आहे. आह्मी प्रतिउत्तर केलें जे, “सरदार मोहिमसीर आहेत. ऐवज खर्चास पाहिजे. श्रीमंतांची वरचेवर आज्ञापत्रें येतात. येथूनही लवकर तरतूद होऊन ऐवजाची रवानगी लवकर जाली पाहिजे. बाईंनीं उत्तर केलें जे, दादाजीचें पत्र अद्याप आह्मांस आलें नाहीं. दादाजीस पत्र लिहून आतां पाठवितें. तेथील उत्तर आल्यावर या पत्राचीं उत्तरें लिहून देऊं. आह्मी उत्तर केलें जे, “पत्र येण्यास पंधरा वीस दिवस पाहिजेत. तेथें ऐवजाची निकड आहे. श्रीमंतांचीं पत्रें येतें असावी, आपणाकडून दिरंग

लागून प्रसंगास उपयोग न पडावा, हें उचित कीं काय ? आपण दौलत करितां, त्या अर्थी प्रसंग समय पाहात असावा. परंतु त्यांची एक तार. दुसरे समजू नये अशी रीत येथील जाली आहे. पुढें यांनीं काय अंदेशा केला असेल, तो ते जाणेत. संतोषेंकडून बोलणें नाही. यावर जसें बोलणें होईल तसें सेवेसीं लिहून पाठवूं. बळवंतराव धोंडदेव यांची पागा व कबिला काल येथें आली होती. ती बाई, बाईचे भेटीस त्रितीय प्रहरीं आली होती. त्यांनीं बाईस चोळीपातळ व एक शालजोडी दिली. बाईनीं त्या बाईस एक पातळ चोळी व तिच्या मुलास एक शेला पागोटें दिलें. ती आज चंद्रमजकुरीं रेवापार जाली. माळव्यांत गोसावी व बैरागी दहा बारा हजार आले आहेत. त्यांजबरोबर वीस पंचवीस बाणाच्या कैच्या वगैरे लढवाई सामान आहे. जागां जागां कमावीसद्वार व गांव गांवच्यापासून खंडण्या घेतात, हें वर्तमान येथें आलें. त्यावरून बाईनीं, येथून व्यंकोजी रामचंद्र पागे, शें दोनशें लोकानिशीं, पुढें पाठविले आहेत. ग्वालेर घेतल्याचें वर्तमान येथें आलें. ते वेळेस बाईनीं वर्तमान ऐकून खुशालीच्या तोफा सोडल्या होत्या. गोहजेचें वर्तमान आल्यावर तो समारंभ केला नाही. तस्मात् दिसून येतें कीं, पाटीलबावांचें पत्र आलें नाही. माधवरावांचीं पत्रें आलीं. पाटीलबावांचीं पत्रें आल्यावर सोडतील तर न कळे. बाईनीं हत्तीचा रथ केला आहे. स्वारीस काढीत असतात. सरकारच्या जासूदजोड्या हुजूर पाठवून देणें ह्मणून आज्ञापत्र आलें होतें. त्यास आज्ञेप्रमाणें त्यांचा भरला रोजमुरा देऊन, पत्रें लिहून दिलीं असतां, पुढील रोजमुरा पंधरा दिवसांचा आकाश असतां, आर्ही आज्ञा दिली परंतु हा रोजमुरा भरल्यावर घेऊन जावूं, असें ह्मणून राहिल्या आहेत. यांच्या चित्तांत रोजमुऱ्यासाठीं येथें कटकट करावयाची आहे. सरकारचें आज्ञापत्र हुजूर येण्याविषयीं आलें, परंतु येथें देण्याच्या पेंचाकरितां गुंतून पडलों. आज्ञेची अवज्ञा घडली. लाचार ! तूर्त येथील देण्याचें लढें राजश्री केसोपंतांच्या गळां घालून सत्त्वरींचु निघून येतों. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

‘इतिहाससंग्रहं’त प्रसिद्ध झालेली,

महेश्वरदरवारचीं बातमीपत्रें.

[कारकीर्द-अहल्याबाई होळकर.]

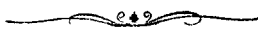
भाग १ ला.

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस

संपादक, ‘इतिहाससंग्रह’

सातारा.

मुंबई येथें,

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत तुकाराम जावजी

झांतीं छापून प्रसिद्ध केला.

नं. २३ कोलभाट लेन.

इ. स. १९१०.

किंमत २ रुपये.

(Registered according to Act XXV of 1867.)

All rights reserved by the publisher.

BOMBAY:

Printed by B. R. Ghânekar at the Nirnaya-Sagar Press,
23, Kolbhat Lane, for the publisher.

महेश्वरदरवारचीं वातमीपत्रें.

भाग २ रा.

लेखांक १.

श्रीगजानन. १९ आक्टोबर इ. स. १७८२.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब तथा
राजश्री तात्याजी स्वामींचे सेवेसीं:—

आज्ञाधारक केसो भिकाजी दातार कृतानेक सा॥ नमस्कार विनंति विज्ञापना. तागाईत चंद्र ११ माहे जिल्कादपावेतों मुक्काम किछा महेश्वर रेवातीर येथें श्रीकृपेंकरून सुखरूप असों. विशेषः— भाद्रपद शुद्ध १२ बुधवारी आज्ञा घेऊन स्वार जालों, ते मजल दरमजल मुक्काम मजकुरीं पावलों. त्याचा तपशीलः—

आश्विन शुद्ध ५ शुक्रवार, ते दिवशीं पैल तीरीं येऊन मुक्काम केला. बाईकडे जासूद व चिटी नावेचे परवानगीस पाठविली. परंतु जासूद बाईकडील त्यांनीं आमचे जासुदास रुबरू जाऊं न देतां, मध्येंच परवानगी सांगितली कीं, नावेवर बसोन आलीकडे यावें. याप्रमाणें निरोप आला. मग मी अनमान करून राहिलों. कलम १.

आश्विन शुद्ध ६ शनिवारी, राजश्री विठ्ठलपंत सरकारचे कारकून येथें आहेत, त्यांस चिटी पाठविली. त्यांनीं बाईचे कानावर घालून परवानगी घेतली, व जासूद बाईचा घेतला; आणि सांगितलें कीं, कालपासून ते आले आहेत, त्यांची स्थलाची योजना करून देववाची. याप्रमाणें सांगून त्यांचा जासूद व जमातदार पार येऊन आह्मांस भेटला. मग रविवारीं सुहूर्त महेश्वरीं यावयास नव्हता. कलम १.

आश्विन शुद्ध ८ सोमवार ते दिवशीं, शुक्रोदयीं सुहूर्त सुंदर प्रवेशास होता. रात्रीच माव आणून, त्या समयीं निचोन, महेश्वरीं गोविंदपुरा तेथें हवेली राहावयास दिचली, तेथें येऊन राहिलों. कलम १.

आश्विन शुद्ध ९ मंगळवार ते दिवशी, बाईचे दर्शनाचा सुहूर्त ठीक नव्हता. त्यांची इच्छा आज भेटीस येतात कीं काय? परंतु ते दिवशी गेलों नाहीं. कलम १.

आश्विन शुद्ध १० बुधवारी, दहा घटकांनंतर भेटीचा सुहूर्त अति उत्तम. ते समयीं राजश्री विठ्ठलपंत यांस समागमें घेऊन भेटीस गेलों. दर्शनानंतर आगत-स्वागत जालें. आह्वांस स्थल राहावयास दिलें. तें नामाकुल, त्याची तारीफ केली. बहुत संतोषी होऊन उत्तर दिलें कीं, तुह्वांस किह्यामध्येच हवेलीस ठेवीन. मी उत्तर दिलें कीं, “आह्मी ताबेदार. श्रीमंतांची आज्ञा, आपली ताबेदारी करावी. जेथें ठेवाल तेथें राहून ताबेदारी करूं.” इतकेंच बोलणें होऊन विडे त्यांनी दिले. ते घेऊन बिन्हाडास आलों. कलम १.

आश्विन शुद्ध ११ गुरुवार ते दिवशी, भेट घेऊन एकांतीं बोलावयाचा उद्योग करितों, तों बाईचा निरोप आला कीं, “आज मजला एकादशी; दुसरे सहा घटका रात्रपावेतों बोलत नाहीं. उदईक तुह्मी यावें.” याप्रमाणें निरोप आला. तेव्हां तो दिवस तसाच, भेट जाली नाहीं. कलम १.

आश्विन शुद्ध १२ शुक्रवारी, दोन प्रहराचे समयीं पाचारण आलें. मग राजश्री विठ्ठलपंत यांस घेऊन गेलों. तेथें गेलियावर सर्व संडळीस निरोप देऊन बाईचे नातू व मी त्रिवर्ग बसलों. स्वामींनीं आज्ञा केली, तितके अक्षरें त्यांसीं बोलून पत्र व याद पुढें ठेविली. विनंति केली कीं, आज्ञा होईल तर पत्र व याद वाचून दाखवीन. तेव्हां उत्तर बाईनें दिलें कीं, मुकुंददास बोलावितें. मी उत्तर दिलें कीं, आपले आस असेल त्यास बोलाऊं पाठवावें. तों ह्मणाली कीं, तो त्यांचा भाचा आहे. मी उत्तर दिलें कीं, भाचा व पुतण्या मी ओळखत नाहीं. आपली खातरजमा असेल त्यास बोलाविलें पाहिजे. मग मुकुंदराऊ थोरले कोण त्यास बोलावून आणलें. त्यांनीं पत्र वाचून दाखविलें व याद दाखविली. ऐकून सक्रोध फार जाली. कलम १.

त्यांतील भाषणें कीं, “तुकोजीचे व नारोबाचे मनांत कीं, मी सकूबाई शिंदे याप्रमाणें असावें. वरचेवर जवळ आहेत. माझी नालिश उभयतां कारभारी त्यांजपाशीं करतात. महाल त्यांजकडे आहेत. मजकडे महाल कोणते?” मी उत्तर दिलें कीं, “याद बजिन्नस त्याप्रमाणें महाल तुमचे तुह्मांकडे. त्याचा जाबसाल पुढें करावयास येईल. फौजेचे बेगमीस महाल, त्यांपैकीं त्यांचे रुकार आहेत, ते महाल त्यांजकडेस चालतात. राहिले महाल त्यांचा मार्ग? आपण पैसा घेतला असें खरें असल्यास घावा. अथवा कमाविसदार यांजकडे दुसाला ऐवज राहिला असेल, त्यांस ताकीद

आपली होऊन तो ऐवज देववावा. आपले ठिकाणीं मदारूलमहा यांचा भाव इतर नाही. कैलासवासी महारराव होळकर सुभेदार आहेत आणि आपण नाहीत याप्रमाणें निश्चय कोणाचे सांगितल्यावर त्यांची मर्जी नाही. रियासत पातशाही करितात; ते कोणाचे सांगितल्यावर करीत नाहीत. महालाचा जाबसाल दादाजी गंगाधर यांचे हातची याद ते आपणास प्रमाण. त्याप्रमाणें उत्तर द्यावें." इतकें मी बोललों. तों हणाली की, "महाल त्यांजकडेसच आहेत; तुझीच लिहून पाठविणें." मी उत्तर दिलें की, "माझी खातरजमा होईल तर लिहीन. नाहीतर तुमचें तुझी उत्तर लिहावें." मग ती याद व पत्र सुकुंदराव याचे हवाली बाईंनीं केली, आणि त्यास सांगितलें की, या महालांत त्यांजकडे पैसा कोणता प्रावला नाही, त्याची याद लिहून पाठवावी. मजला हणाली की, दसरी शोध करून तुझांस सांगूं. याप्रमाणें मजला बोलून विडे दिले. याप्रमाणें काल बोलणें जालें. एक दिवस उगेच रामरामास जाऊं. दो दिवसांनंतर मागतीं जाबसाल पुसेन. कलम १.

खरगोंण बत्तीशीस राजश्री कृष्णाजी तानदेव बाईकडून गेले. तो महाल आमचे यादीस नाही हणून बाईशीं बोललों नाही. कलम १.

येथील प्रसंगींचें वर्तमान लिहिलें. सक्रोधता जे लिहिली ती प्रसंगानुरूप. त्याप्रमाणें चित्तांत नाही. आज प्रातःकाळीं सांगून बाईंनीं पाठविलें की, "आतांसीच पत्र यजमानास लिहूं नका. मी याद घेतली आहे. त्याची चौकशी करून तुझांस समजावीन. मग तुझी पत्र लिहा. तोंवर लिहूं नका." मी उत्तर दिलें की सुखरूप पावलों हें वर्तमान लिहितों. ऐसं सांगून डाकेचे जासुदासमागमें पत्र पाठविलें आहे. कलम १.

राजश्री माधवराव गंगाधर यांस निरोप सांगावयाचा तो सांगावा, परंतु ते येथें नाहीत. राजश्री पाटीलबावांचे सैन्यांत आहेत. कलम १.

सरकारचीं उंटें दोन व घोडीं दोन व जासूद असामी ४ व सारवान व पोरगा सर्व सुखरूप आहेत. कलम १.

बहुत काय लिहिणें, लोभ प्यार असावा हे विज्ञासि."

लेखांक २.

श्री.

१९ ऑक्टोबर इ. स. १७८२.

“पुरवणी पत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब

ब तथा राजश्री तात्याजी स्वामींचे सेवेसी.—

विज्ञापना ऐसी जे:—बाईची भेट जाली. ते दिवसी भेजवानीचें साहित्य
येणेंप्रमाणें आलें, तपशील:—

८३ चंदीस जिन्नस वजन पक्कें

८१॥ हरभरे

८१॥ जोरी.

८३

८२। मुदबकसाहित्य वजन पक्कें

८१ कणीक

८॥ तांदूळ

८१५ दाळ

८८७ तूप

८८५ गूळ

८८२ मीठ

८८१ तेल रोशनाईस

८८१.

८८॥ सुपारी वजन पक्कें

२०० पानें नागवेलीचीं सुमार २००

०।०।०। २०० ० नस्त व तृणकाष्ठ

एकूण वजननी तंराजूचे पांच मण साडे दहा शेर व सुमारी दोनशें याप्रमाणें
त्यांजकडील कारकून व खिजमतगार घेऊन आला. त्याचे रूबरू सर्वास देऊन,
राहिली जिन्नस दोन चार शेर ते आर्खीं ठेविली. आपणांस कळावें. बराबर
राऊत असामी १३ आहेत. त्यांचा रोजमरा भाद्रपदचा दिला. आश्विन
मासींचा देणें. त्याजविषयीं त्यांचा तगादा आहे. याविषयीं आशा होईल तसें करूं.
येतांना मार्गीत जांबगांवावरून आलों. हवेली व किल्ला पाहिला. चार सहा
घटका राहून सर्व अवलोकन केलें. येथून एक मुक्काम आशेरीस केला. तोही
किल्ला पाहून पुढें महेश्वरस आलों. येथील किल्ला पाहिला. सेवसीं श्रुत होय.
बहुत काय लिहिणें. स्वाना छ ११ जिलकाद लोम प्यारा असावा हे विज्ञप्ति.”

पैवस्ती छ २६ जिल्हेज
सन सलास कार्तिकमास

लेखांक ३.

श्री.

१३ नोव्हेंबर इ. स. १७८२.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञांकित केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत छ ७ जिल्हेज मुक्काम महेश्वर येथे श्रीकृपेकरून सुखरूप असों. विशेष:— येथें पथ आज्ञेप्रमाणें घातला होता कीं पत्रें देऊन उत्तरे पाठवावीं. आज्ञा येईल तसें वर्तन असावें. परंतु प्रथम बोलणें एक प्रकारें पडलें. त्याचें उत्तर प्रति उत्तर व बाईंनीं पत्रें लिहून दिधलीं तीं, व मीं पत्रें लिहून छ २१ जिल्हादीं जासूदजोडी सेवेसीं रवाना केली, ती पोहोचली असेल. आलीकडे कार्तिक शुद्ध १ राजश्री रामजी पाटील व राजश्री सदाशिवराव येथें आले. बाईंची भेट घेऊन एक मुक्काम केला. ते दिवशीं मी भेटिस जात होतो. त्यांत चिठीच राजश्री सदाशिव रावजींची आली. मग भेटिस गेलों. समक्ष उभयतांची भेट जाली. पुसूं लागले कीं तुम्ही येथें आलांत, तें काय सांगून पाठविलें? मीं उत्तर दिलें, आपणास समजलेंच असेल. तत्रापि, आज्ञा येतेसमयीं इतकी केली कीं पत्रें देऊन उत्तर पाठवावें. तुम्हीं तेथें असावें, आम्ही लिहूं तसें वर्तत जावें, याप्रमाणें मजला आज्ञापिलें. मग ह्याणाले कीं हें खरें. त्यावरून दोऱहरां मध्यान्हीं निरोपसमयीं मजला बोलावून बाईंचें रुबरू सांगितलें कीं, श्रीमंतांच्या आज्ञेप्रमाणें येथें वर्तणूक करावी. आम्हीं राजश्री पाटीलबावांकडे जातो. त्यांजपार्शीं जाऊन तेथून पत्रें श्रीमंतांकडे जाताल. तोंवर तुम्हीं येथें उगेच असावें. कांहीं बोलूं नये. याप्रमाणें समक्ष सांगून गेले. आपण गेले. मीं उत्तर दिलें, यजमान स्वामी आज्ञा लिहितील तसें वर्तावें लागेल. दृष्टि-गोचर वर्तमान जालें, तें लिहून सेवेसीं पाठविलें असे. हल्लीं बाईंनीं जोडी पुण्यास पाठविली. दोन दिवस पत्राचे मसुदे होत होते. तीं पत्रें आजच प्रातःकाळीं रवाना जालीं. राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे पत्रें पाठविलीं. त्यांचे पुतणे राजश्री वासुदेवपंत येथें आहेत, त्यांनीं रवाना केलीं. मजला वासुदेवपंतांनीं सांगून पाठविलें कीं, सरकारांतून जो कोणी येतो, तो आमचे विषयीं बाईस भेटतो. राजश्री बाबूराव वैद्य आले, तेही आमचे विषयीं बाईस भेटले. तुम्ही आम्हांस टाकून भेटलां. मीं उत्तर दिलें कीं, रावजींचा व तुमचा झेद, ओळख. मी गरीब कारकून. पत्रें श्रीमंतांचीं देऊन भेटलों ह्याणून काय जालें? इतकें उत्तर पाठविलें. राजश्री पाटीलबावा फौजेसुद्धां ग्वाल्हेरच्या व गोहदच्या मध्ये आहेत. फौज फार आहे. गोहदवाला बाहेर निघत नाहीं; किह्यांत आहे. जमियत सत्त पलटणें, चार हजार फौज इतकी आहे. बाहेरील अंमल सरकारचा आहे. येथें वर्तमान घेकिलें तें लिहिलें असे. बडुत काय लिहिणें लोभ. कीजे हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ४.

श्री.

नोव्हेंबर इ. स. १७८२.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

साष्टांग नमस्कार विनंति ऐसीजे:—येथील वर्तमान सांप्रत किह्याची खबर-दारी व राहते हवेलीस हातेऱ्या वगैरे यांची तरतूद होत आहे. कारभारी चार आहेत. एक मुकुंदराऊ, नारो गणेश यांचे भाचे. ते दिवाण. सरंजामास माहाल आहेत, त्यांचा कारभार त्यांजकडे. दुसरे छोटे मुकुंदराऊ. ते नारोपंत यांचीच निसबत. त्यांजकडे जामदारखाना. तिसरे गोविंदपंत गानू, ते खासगत देवी व माहाल खेडी आहेत, त्यांचा हिशोब व खासगत खर्च, त्यांचा हिशोब, जमाखर्च ते पाहतात. चवथे:—बाळाजीपंत दसरदार तेही आहेत. यांची प्रतिष्ठा बाहेर लोकांस आहे. तिजपार्शी किमपि नाही. लोभावरं दृष्टि देऊन मनास येईल तसा पैसा मिळवितात. रुबरू १० वेळ फजीतही केलें. ऐसंही पाहिलें व ऐकिलेंही आहे. कुलआखत्यार आपला ठेविला आहे. जें करणें व देणें, तें आपलें परवानगीशिवाय होत नाही. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५.

श्री.

नोव्हेंबर इ. स. १७८२.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—येथील बोलण्याचे पर्याय इस्तकबीलपासून आजपावेतो पांच महिने एकसारखेच पाहत आलों. हें खावंदास आर्षी न ल्याहवें तर सेवकाकडे हरामखोरी येते. करणें तें खावंद, समय मसलत पाहून करितात. आमचे लिहिलेंवरून करीत नाहीत. परंतु कच्चें वर्तमान आहे. सेवकानें लिहित असावें. येथें आलों तेव्हां प्रथमच बाई बोलली, तें वर्तमान डाकेबरोबर छ. ११ जिल्हाकादचें पत्र राजश्री विठ्ठल शामराज यांचे विद्यमानें लाखोटा दिल्ल. तें पत्र स्वामींस पावलें न पावलें, हें कळलें नाही. यास्तव विनंति लिहिली असे. ह्या पत्राचे अर्थ हींच उत्तरे त्या दिवसापासून आज तागाईत एकच पद्धत! दुसरें मनांत येत नाही. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६.

श्री.

इ. स. १७८२.

“सेवेसी शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—येथें येऊन फार सहवास बाईचे चित्तवृत्तीचा करून फळ नाहीच जालें. समज नाही. जें एक वेळ चित्तांत भरलें, तें जात नाही. आधीच स्त्रियांचीं चित्तें बद्धमुष्टिवत् अलंकारीं सांगितलीं. त्या बद्धमुष्टिचित्ताचे निवृत्त पदार्थ आहेत. ते अवस्थात्रय प्रकारें आहेत. ही अवस्थात्रयातीत जाली, यामुळें साधन घडत नाही. खावंद- मसलतीचे लौकिक अर्थ तें ध्यानांत येत नाही. मसलतगार मातबर माणूस लौकिकाचा असाही कोणी जवळ नाही. जें करावें तें आपण आपले मते करीत असावें. मग, विघडो अथवा सुधरो ही तन्हा आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ७.

श्री.

इ. स. १७८२.

“पुरवणी पत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:— श्रीमंतांकडील कोणी जाबसाल केल्यास प्रसन्नता दिसत नाही. आम्हीं जावें तर त्रासरूप भासत असावें. तिच्या मायेंत शिरून जाबसाल केला, तरी विश्वास येत नाही. दो ती दिवसां आड जातो. नित्य जात नाही. बाईचे घराशिवाय इतर घरास कोणाचे जात नाही. साधनाच्या वाटा आहेत, त्या वाटेनें, हें साधन करावें, तर तिजला लटकें भासतें. दौलतींत खर्च, दानधर्म वगैरे शिबंदी सालीना कुलखर्च अटकळीत दोन लक्षांपावेतो अजमास. वरकड अर्थ संग्रहरूप आहे. कारभारी पावत्या वाचून दाखवितात. महालोमहालचे हिशेब दोन तीन सालांचे एकदांच दाखवीत असतात. तेही रुबरू एक दोन वेळ पाहिल्यांत आले. त्याचीं कलमें थोक थोक वाचून दाखवावी. मग कमाविसदार व कारभारी यांनीं मनास येईल तसा कागद करून शिके करून घावें. याप्रमाणें वर्तणूक. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ८.

पंचमी छ ७ सफर सनं सलास

श्री

२८ दिसेंबर १७८२.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञांकित केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २२ भाहे मोहरमपावेतो श्रीकृपेंकरून मुक्काम महेश्वर रेवातीर येथें सुखरूप

असों. विशेष:- पूर्वी पत्रे सेवेसी पाठविली होती, ती पावली असतील. सांप्रत येथे वर्तमान परस्परे ऐकिले की, श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान रावसाहेब यांच्या लक्षाचा निश्चय माघ शुद्धांत जाला. तमाम कारखाने ज्यारी जाले आहेत. दहा लक्षांची नेमणूक जाली. हे वर्तमान कळल्यावर सत्वशील बाईस सांगितले. त्यास संतोष पावली. सदय हृदय फार ते दिवशी पाहिले. कैलासवासी नानासाहेब या प्रांती आले होते, ते समयी मालजी होळकर भेटावयास गेले, त्यास आपले जवळ पालखीत घेऊन बसले. बहुत ममता केली. श्रीमंतांची ममता आक्षांवर फार. वारंवार स्मरण करून नेत्रास उदक आणिले की, ईश्वर रावसाहेबांस सलामत राखो. मातुश्री बाईसाहेब गंगापुरी आहेत. मोठे कठीण चित्त केले की, श्रीमंतांस हा कालवर पाहिले नाही ! आतां लक्षासाठी येतील किंवा नाही ? ऐस बहुत प्रकारे बोलली. लक्षाचा निश्चय माघ शुद्धांत असे असल्यास, मागतीं बातमी आणून मजला सांगार्हे, ह्मणून बहुत वेळ सांगितले. या प्रमाणे वर्तमान जाले, ते सेवेसी लिहिले असे. लक्षाचा नेम जाल्यावर बाईस आग्रह करून येण्याविषयी स्वदस्तुर पत्रे लिहावी. कदाचित् आली तर फारच लौकिक उत्तम आहे. ह्यातारपण, ममता तो श्रीमंतांचे चरणीं विदित जाली आहे. आपण लिहिल्यास येतील. स्वामीजींची आज्ञा आल्यावर बाईस येण्याविषयी लागू होऊं. बहुत काय लिहिणें. लोभ असों दिला पाहिजे हे विश्वासि.”

लेखांक ९.

श्री.

१ जानेवारी इ. स. १७८३.

“पुरवणी पत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—मजला येथे येऊन पांच महिने जाले. दोन हजार रुपयेपाषेतों कर्ज घेऊन खाले. सरकारचे कामाचा जाबसाल कांहीं षडला नाही. तेव्हां व्यर्थ चार रुपये खाऊन स्वामींचे उपयोगी नाहीसा होतो. परंपरा माझे वडिलांनीं स्वामींचे आर्जव करून, आक्षांस उपयोग ते होत नाही. स्वामींचे शासनाचे रात्रंदिवस मय. या अर्थी येथील रीतभात पत्रां लिहितां विस्तार. मुख्य वृद्ध, तिचे साधन करावयाचे ते करून पाहिले. तिजला मोठा गर्व कीं, मी शाहणी व सुभेदारामागे एकनिष्ठ, अथवा दौलत केली ती मी केली, व दानधर्म आचरण ते माझे, हा अभिमान. परंतु इतके खावदाचे व्यर्थ, हेहि त्यासी बोलण्यांत आणले. तत्रापि, ते मनांत न येतां, सरकारचे लिहिल्याचा भाव काय, हे पाहून बर्तणूक असावी, ते दिसत नाही. हल्ली छ १५ मोहरमचे

पत्र बाईस पाठविलें, त्याची नकळ मजला पाठविली. त्या पत्रांत अवधि कोणतीही राहिली नाही. वारंवार त्या पत्राप्रमाणें बोलत असतां मनासच येत नाही. आचरण दाखवितां लौकिकीं फार चांगलें दाखवितात. अंतर शुद्ध नाही. खावदांचे मसलतीचे अथवा लिहिण्याचे पर्याय सुचून वर्तणूक करावी, तें घडत नाही. कारभारी यांणीं सुचवावें, तर त्यांचें मानस बाईची दौलत राहो अथवा न राहो! हेहि सहजांत बोलण्याचे आशयांत निघालें, लघास श्रीमंत राजश्री रावसाहेबाचे बाईनीं जावें. ह्मणोन कारभारी यांस मीं सांगितलें कीं, सर्वोपरी चांगलें, जावें हें उत्तम. त्यांत भाव जर यांचे न गेल्यानें (असंतोष) व गेल्यानें सतोष ऐसेही दर्शविलें असतां, कारभारी कोणी जाऊन एकांतीं बोध करून जावयाविषयीं सांगितलें नाही. कारभारी यांस मीं कोण, कोणापासून आलों, हें कांहींच कोणाचे मनांत नाही. यास्तव वर्तमान कळावें ह्मणोन सेवेसीं लिहिलें. बहुत काय लिहिणें लोम कीजे हे विज्ञापना.”

लेखांक १०.

श्री.

१४ जानेवारी इ. स. १७८३.

“पु॥ पत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विज्ञापना ऐसीजे:—राजश्री विनायक बाजी, राजश्री दादाजी गंगाधर यांचे चुलत-बंधु, त्यांनीं आपला खिजमतदार मजला बोलावूं पाठविला. ह्यावरून त्यांचे घरास गेलों. त्यांनीं बाईकडील अर्थ बहुत फारसे बोलले. ते माहित फार. कैलासवासी सुभेदार त्या वेळेस कारभार त्यांनीं केला. इतकी माहितगिरी माझी नाही, इतकी सांगूं लागले. त्यास उत्तरें त्याचीं मऊ बोलल्याप्रमाणें दिलें. शेवटीं त्यास एकच गोष्ट सांगितली कीं, हे पर्याय आम्हांशीं बोलून फळ नाही. तुम्ही सांप्रत पुण्याहून आलां, तेथेंच बोलून यावयाचें होतें. यावर बोलले कीं, तुमची रवानगी इकडे केली, ती आम्हांस कळली नाही. कळली असती तर तेथेंच दादाजी बाईकडील जाबसाल करितात. बाई जाबसाल करिते. तुमचे रवानगीचें प्रयोजन पडतें ना! मीं उत्तर दिलें कीं, आतां ही मनाई येईशी असल्यास आणावी. माझा आग्रह खामखा आहे कीं काय? याप्रमाणें त्यांसीं बोलणें जालें. छ १६ सफरी, यावर बाईची गांठ पडावयाची. पुढें कसें बोलतात तें कळेल तसें वरचेवर लिहीत जाईन. पक्षेपणें उत्तर १० वेळ घेईन, तेव्हां मुजरद जासूदजोडी रवाना करीन. तोंवर आपले कडून उतावळी करून उत्तर लिहित नाही. आणि बाईही साफच बोलतात ऐसेही नाही. सरकारलक्ष कसें, तसें त्यांचें मानस. सरकारलक्षाप्रमाणें चालावेंसें जाल्यास सर्वोपरी चांगलें, ऐसें त्यांचे मुखें एक वेळ खरें करून, पक्षेपणें उत्तर होईल तसें

लिहीन. सेवेसी रविसंक्रमणाचे तीळ पाठविले आहेत, ते पावतील. स्वीकारून उत्तराची आज्ञा करावी. बहुत काय लिहिणें लोम असों द्यावा हे विनंति.”

लेखांक ११.

श्री.

३० जानेवारी इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीजींचे सेवेसी:—विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २६ माहे सफरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असो. विशेष:—बाईचें येणें होत नाही. बहुत आम्रह केला. कित्येक गोष्टींचा संशय तो प्रकार त्यांनीं सुचविला. त्याचें निराकरण सुचलें तसें केलें अंसतां अपमान केला. यावें, यांत त्यांचें चांगलें होतें, व स्वामींस संतोष होता. त्यांनीं काय विचार करून राहिली, हें समजून केलें नाही. आम्रह कीं रेवा उतरणें नाही. शेवटीं हें भाषण केलें. त्यावरून त्यांचें उत्तर घेऊन डांकेबराबर रवाना केलें. तें सेवेसी पावेल. हल्लीं राजश्री बापूजी आनंदराव कारकून निसवत उधरखाना यांस बाईंनीं आहेराचें कापड व जवाहीर देऊन पाठविलें आहे. हें घेऊन सेवेसी पोहोचतील. बहुत काय लिहिणें, लोम असों द्यावा हे विनंति.”

लेखांक १२.

श्री.

१२ फेब्रुवारी इ. स. १७८३.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—छ ९ रविलावलीं बाईंकडे गेलों. त्यांस विनंति केली कीं, श्रीमंतांचीं पत्रें व जोडी घेऊन एक महिना पांच रोज जाले. हा काल आपलें उत्तर कांहीं लिहिल्याप्रमाणें होत नाही. मध्यें मध्यें विनंतिही आपणास करीत आहें. वरंचेवर सुचनेस आळस करीत नाही. यावर जासूदजोडी किती दिवस ठेवावी? तेव्हां बाईंनीं उत्तर दिलें कीं, “मजपाशीं साफ पैका नाही. तुझांस कळेल तसें लिहून पाठवा. मी काय सांगूं?” ऐसें बाई बोलल्यावर मीं उत्तर दिलें कीं, “हें आपण उत्तर देतात, हें ठीक नाही. मसलतीवर नजर असावी. व श्रीमंतांनीं लिहिलें ते पर्याय ध्यानांत असावे. यावर पत्राचे उत्तराखालीं न घालावें ऐसें श्रीमंतीं लिहावें.” याचें उत्तर बाईंनीं दिलें कीं, “पत्रें हजारों ऐशीं येतात. मीं काय करावें? उकळांत डोकें घातलें, यास कोठवर भिळूं?” याप्रमाणेंच साफ बोलली. यावर विनंति करावयाची मर्यादा राहिली नाही. सेवेसी श्रुत होय बहुत काय लिहिणें लोम कीजे हे विज्ञापना.”

लेखांक १३.

श्री.

१८ फेब्रुवारी इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना तागाईत छ १५ रबिलावलप्रावेतो श्रीकृपेकरून सेवकांचे वर्तमान यथास्थित असे. छ १५ मोहरमचे पत्र बाईस पाठविलें, तें छ ६ सफरी पावलें. पत्रार्थ श्रवण बाईनी करून, उत्तर प्रतिउत्तर होत होत, आज दीड महिना आला. सरकारमसलतीचा उपयोग अथवा सरकारचे लिहिण्याचे अर्थ मनांत येऊन आज्ञेप्रमाणे करावें ती गोष्टच होत नाही. बाईची दूरआदेशी व समज पोस्त हे स्वामी लिहितात, तें खरें. ती समज येथें दिसत नाही. येथील रीतमात पाहून वर्तमान न ल्याहावें, तर सेवकाकडे दोष येतो. बाई पत्राचें उत्तर देतात. आज उद्यां असें करतां ८१५ दिवस जाले. उत्तराची प्रतीक्षा करून वर्तमान ल्याहावें तर दिवसगत लागतील. यास्तव सविस्तर वर्तमान लिहून पाठविलें. मागाहून बाईचीं पत्रें तयार जालीं ह्मणजे घेऊन जासूदजोडी रवाना करितों. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १४.

श्री.

२४ फेब्रुवारी इ. स. १७८३.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे. छ २१ रबिलावल बाईकडे जाबसालासा-ठीं गेलों. पत्राचे अन्वये बोलत असतां उत्तर पत्राचें देतें, उतावळी करावी असें नाही. तूर्त लमाची गडबड तेथें आहे. विलंबेकरून उत्तरें गेलीयास चिंता नाही. परभारें शोध घेतला. पत्रें लिहून देत होती. आतांच स्थिरता याचें कारण काय? त्यास राजश्री बाळाजीपंत दत्तरदार दिमत राजश्री जयराम रावजी फडणीस यांनीं सांगितलें कीं, सरकारचीं पत्रें आलीं. त्यांच्या नकला करून व आपलें पत्र राजश्री पाटीलबावांकडे पाठविलें आहे, त्यांचीं उत्तरें येतील त्यासारखें तुह्मांस जाब लिहून द्यावयाचा न द्यावयाचा देतील. त्याप्रमाणें पक्की बातमी लागली ते सेवेसी लिहिली असे. येथील वर्तमान, सविस्तर पूर्वीं छ १५ रबिलावलचें पत्रें पाठविलीं आहेत, त्यावरून श्रवण होईल. राजश्री पाटीलबावांकडून जाबसाल आल्यानंतर जासूद-जोडी सेवेसी रवाना करितों. तेथील लिहिण्याचे विचारें करणार. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५.

श्रीगजानन.

१० मार्च इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी व विठ्ठल शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. महारराव कोल्हापुरकर, श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांजवळ महिपतराव आहेत त्यांचे बंधु, व आनंदराव पवार हे उभयतां, पाटिलबावांच्या लष्करांतून आंबाजी इंगळे ह्यांचे विद्यमाने श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांकडेस जाऊन, त्यांसीं बोलून फिरून शिद्याच्या लष्करांत महेश्वरी एक दिवस राहून गेले, हें तथ्य वर्तमान आहे. परंतु काय बोलून गेले हें कांहीं कळलें नाहीं. भोपाळवाले पठाण मुख्य टिकार्ईत, त्याचा चुलत भाऊ कादरखान, त्याचा धाकटा भाऊ अशक महमदखान, शंभर स्वारांनिशीं भोपाळाच्या सरदेस उमेदवार होते. त्यास कृष्णाजी तानदेवांचे पुत्र लक्ष्मणराव कृष्ण हे चंद्रावत वगैरे मवासावर गेले होते. दोनशें स्वार हजार पायदळ यार्जसांगातें होतें. इंदुरीहून दोन तोफा नेल्या होत्या. परंतु मवासाचा जोर अधिक, यास्तव भोपाळवाले हे पठाण सरदेवर होते. लक्ष्मणरायांनीं आपल्याकडे बोलाविले. ते दोनशां लोकांनिशीं पठाण यांस सामील जाले. मवासाचें पारिपत्य करून पठाणांनीं कामकाज चांगलें केलें, यास्तव लक्ष्मणरायांनीं या पठाणास पंचवीस लोकांनिशीं येथें चंद्र ३ मिनहूस घेऊन आले. लक्ष्मणरायांनीं बाईजवळ पठाणाचे मर्दुमीची तारीफ फार केली. बाईंनीं त्यास मेजमानी दुरोजा पाठविली. आण चंद्र ६ रोजीं त्रितीय प्रहरीं पठाणास भेटीस वाड्यांत घेऊन आले. बाईं आंत समोर बसली. अलीकडे दालनांत यांनीं आपले लोक व मुत्सद्दी बसविले. पठाणाकडे आणायास राजश्री सुकुंदराव हरी व वासुदेव चिमणाजी पाठविले होते. दहा पंधरा खाशांनिशीं पठाण आले. दालनांत येऊन बसले. दुरून बाईंस मुजरे केले. दोन घटका बसले होते. विडे देऊन बिदा केले. कृष्णाजी तानदेवास खरगोणास बोलावूं पाठविले आहेत. आज उद्यां आल्यावर त्यांचे विद्यमाने पठाणाशीं बोलतील. बनलें तर चाकर ठेवतील, नाहींतर बिदा करतील. काय होईल तें मागाहून सेवेसी लिहीन. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय, हे विज्ञापना.”

लेखांक १६.

पै० छ २५ रविलाखर सलास.

श्री.

१० मार्च इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ६ रविलाखरपावेतो श्रीकृपे सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष— येथील

वर्तमान छ १५ रविलावलची पत्रे लिहून डाकेबरोबर पाठविलीं, तीं सेवेसी पावलीं असतील. अलीकडे बाईसी बोलणें होत होतें. त्यास छ २९ रविलावलीं, बाईनी सांगितलें कीं, राजश्री पाटीलबावांस पत्रे लिहिलीं आहेत. त्यांचीं उत्तरे आलीं झणजे तुझांस काय तें सांगूं. हें वर्तमान परस्परे ऐकिलें होतें. त्यावरून छ २३ रविलावलचें पत्र लिहून सेवेसी पाठविलें, तें पावलें. हल्लीं बाईनीही याप्रमाणें सांगितलें. छ १५ रविलावलचें आज्ञापत्र आलें, तें छ १ रविलाखरीं पावलें. ते दिवसीं राजश्री रंगराव ओढेकर मेजवानीस आले होते. बाईनीं मेजवानी केली. वखें खासे व मुजमदार फडणीस यांस दिधलीं. ते दिवसीं रात्र फार जाली होती. दुसरे दिवसीं पत्रे घेऊन गेलों. सरकारचें पत्र बाईस दिल्लें व राजश्री तुकोजीबावांचें पत्र दिल्लें. दोन्हीं पत्रे पाहून फडणिसांनीं अक्षरक्षः वाचून दाखविलीं. तदनंतर बोलली कीं, मजकडे मागील ऐवज कोणता, हें चिरंजीवास लिहून पाठवितें. इतकें बोलून झानास उठोन गेली. रात्रीं पत्र लिहून मजकडे पाठविलें कीं, हें पत्र लिहून पाठविलें, याचें उत्तर येईल तोंवर जोडी ठेऊन घ्यावी. झणोन कारकुनासमागमें सांगोन पाठविलें. त्या पत्राचा अर्थ दोन लक्ष रुपये कोटून द्यावे ? मागील ऐवज कोणता कोठें आहे ? त्यांच्या पत्राचा मजकूर जमेस धरून खाले इतकें लिहिलें होतें. दुसरे दिवसीं मीही गेलों. आपण पत्र लिहिलें. तिजला ठीक नाहीं. दो ती सालचा ऐवज महालसंबंधें येणें, त्याऐवजीं सरकारलक्ष ठेऊन दोन लक्ष रुपये द्यावयाचे होते. मग वाफगांवास लिहून पाठवावें कीं, तुझीं वरात केली तो ऐवज दिव्हा. हें ऐकून बहुत तिरस्कार पावली. उत्तर केलें, तें मनास येईल तसें केलें. उत्तर वाफगांवचें येईल, तेव्हां सांगणें तें सांगूं. राजश्री आंबाजी इंगळे यांजकडील मजकूर वेगळे पत्रां लिहिला आहे. त्यांजकडील कारकून राजश्री बाजीराव बर्वे यांची भेट घेऊन गेला. रावजींस मीं विचारलें. सहजांत त्यांणीं उत्तर दिल्लें कीं, मींही ऐसेंच ऐकिलें. कारकून भेटला हें कांहीं त्यांणीं सांगितलें नाहीं. शफतपूर्वक निखालसपणें दाखवितात. अंतर्भाव शुद्धत्वे स्वामीकडे शफतपूर्वक सांगतात. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७.

श्री.

इ. स. १७८३.

“सेवेसी साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—

तळेमांवेचे मुक्कामीं दादासाहेबांशीं व पाटीलबावांशीं जो तह जाला, त्या तहा-प्रमाणें विधानगिरी करार. आझीं झांशीस येतो. तेथें आलीयावर तुमचे आमचे

विचारें जे सल्ला करणें तो करूं. व बाजीराव बर्वे यांस चिरंजीव बाजीराव याची दिवाणगिरी सांगितली. त्याप्रमाणें तुम्हीं करार करून बाजीराव बर्वे यांचे नांवें पाठवावा. याप्रमाणें तुमचीं पत्रें आलीं म्हणजे आम्ही येऊं, ऐसें लिहिलें. आनंदराव पवार लष्करांत गेले. कलम १.

पुढें आनंदराव पवार गेले होते. मागाहून मल्हार नाईक व शामराव मशार-निलेचे मेहुणे परशुरामपंत गणपुले हे त्रिवर्ग गेले. याणीं जिवबा शेणवई व राणेखां माई यांचे विद्यमानें पाटीलबावांसीं बोलून दादासाहेबांचे नांवें पत्रें व यांदाी करार करून, बाजीराव बर्वे यांचे नांवें पत्र ऐसें घेऊन, माघारे आनंदराव पवार व आनंदराव कारकून व शामराव हे तिघे येथें आले. ते गुप्त राहून रावजीस भेटले. पत्रें दिधलीं. यादी दाखविल्या. हें पाहून यादी ठेऊन नांवाचें पत्र दादासाहेबांकडे त्रिवर्ग यांजबराबर पाठविलें. तेव्हां बाईची भेट जाली नाहीं. त्रिवर्ग सुरतेस जाऊन पत्रें देऊन मागतीं जाणू घेऊन येथें आले. येथून रावजींनीं पत्रें लिहून पाटील-बावांकडे रवाना केले. तीन वेळ आले गेले. जाबसाल हाच. याउपरी आणीक कांहीं असल्यास न कळे. बातमी लागली ती सेवेसीं लिहिली असे. कलम १.

आनंदराव पवार व आनंदराव कारकून हे उभयतां बाजीराव बर्वे यांचे घरीं येऊन, भेजवांनी घेऊन, दोघांस शेलेपागोटीं देऊन रवाना केले. ते बाईस भेटले नाहींत. यांस भेटून पाटीलबावांकडे गेले. कलम १.

त्यांची रवानगी जालीयावर मागाहून महिपतराव यांचे बंधु शामराव, व मल्हार नाईक क्षीरसागर उज्जनीस राहतात ते, ऐसे दादासाहेबांकडून येथें आले. त्यांची भेट बाजीराव यांची जाली. त्यास सामान पालखी वगैरे मल्हारनाईकांस बसाव-यास देऊन, त्यांचे हातें राजकारण करविलें. कलम १.

श्रीमंत राजश्री बाजीराव रघुनाथ व त्यांची दिवाणगिरी बाजीराव बर्वे यांचे नांवें श्रीमंतीं दिधलीच आहे. त्याप्रमाणें पाटीलबावांसीं बोलून त्याचा करार करून घेतील. हें खरें ऐकिलें तें लिहिलें. कलम १.

मशारनिलेची मर्जी पुणीयास येऊन शुद्धपणें राहावें हें मानस सर्वथा नाहीं. लौकिकीं मात्र दाखवितात, येथें बाईजवळ आहेत. बाईस हें वर्तमान कळलें न कळलें, याचा शोध लागत नाहीं. शोधांत आहे. शोध लाऊन लिहितो. फंदांत आहेत. चाळीस पन्नास पावेतो राऊत आहेत. ते खरगोणास चाकरीस ठेविले आहेत. त्यापैकीं घरचे राऊत १५ पावेतो आहेत. पागा जळालीं ती त्यांची जळाली. सरकारचे हुजूरपागेपैकीं घोडी ११ बारा वांचलीं. हें वर्तमान खरें. १.

सदरप्रमाणें ऐकिलें तें सेवेसीं लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा, हे विज्ञापना.”

लेखांक १८.

श्री.

१५ मार्च इ. स. १७८३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता-
गाईत छ ११ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-
तिलोकसी पदमसी याचें कर्ज येथील खर्चासाठी घेतलें. राजश्री कृष्णाजी नाईक
थत्ते यांचा ऐवज घेतला. त्यास सवुरी आहे. जोंवर त्यांचा ऐवज येथें वसूल जाला,
तोंवर सोय पडली. नाही तेव्हां, मारवाडप्रांतीचे सावकार येथें आहेत, त्यांचीं
दुकानें पुण्यांत आहेत; येथील दुकानदारांपासोन आज दीड वर्षांत रुपये १५००
घेतले. दिपवाळीस खातें बराबर जालें नाही. त्याणीं तगादा केला. तेव्हां त्यांच्या
ऐवजासाठी आणिक एक दोन स्थळीं विचारून पाहिलें. कोठें सोय पडेना.
राजश्री कृष्णाजी नाईक थत्ते यांजवर चिटी करावी, तर पहिलाच ऐवज त्यांचा
दिला नाही. चिटी केलीभ्यास माघारें चिटी फिरवितील ह्मणोन चिंता! स्वामी
धणी, मायबाप. आपणावर चिटी करावी, परंतु सूचना विनंति केली नसतां चिटी
करतां न ये. सावकार चिटी मागत होता. परंतु त्यांसीं सुदत एका महिन्याची
करून सेवेसीं सूचनार्थ विज्ञापना लिहिली. आज्ञा आलियावर त्यांस चिटी
लिहून देऊन त्यांचा निर्गम करीन. एका मासाचा वाइदा केला आहे. सुदत
जालियावर चिटी सावकारांस लिहून देणें प्राप्त. दुसरा इलाज नाही. सेवेसीं
श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १९.

पैा छ २८ रविलाखर फाल्गुन सळास श्री.

१९ मार्च इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना
तागाईत छ १५ रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-
हल्लीं सरकारचें पत्र बाईस आलें, त्यावरून बाईंनीं वाफगांवास पत्र राजश्री तुकोजी
होळकर यांस लिहिलें कीं, ऐवज कोठून घावयाचा? आह्मांसीं उत्तर करितात कीं
ऐवज मजपासीं नाही. वरचेवर गोष्टी सांगतात. ठिकाण लागूं देत नाही. दोन
चार वेळ विनंति केली कीं, ऐवज लमाचे उत्सवाचा आहे, घावयास संतोष असावा.
आह्मांजवळ खुलासा निघत नाही. तेव्हां राजश्री कृष्णाजी तानदेव येथें खरमो-
णाहून महतपुरास जावयास आले. त्यांजपासीं खुलासा बाई बोलली कीं, दोन
लक्षांची धरात श्रीमंतीं चिरंजिवाची वाफगांवींहून पाठविली, तो ऐवज देणें आहे.

परंतु दोन महिने जाबसालांत लाऊन, पुढील साल आईदेचे ऐवजी महालसंमधें ऐवज घेऊन देईन ज्येष्ठ अखेरीस. याप्रमाणें राजश्री कृष्णाजीपंतांनी सांगितलें कीं तुम्हीं निकट न करावी. बाईसी बोलणें जालें. ऐवज दोन लक्षांचा, बाफगांवचें उत्तर कसें येतें त्यासारखें करून देतील. याप्रमाणें ऐकिलें तें सेवेसी लिहिलें असे. येथें धरणीकंप फाल्गुन शुद्ध १२ शनिवारी जाला. तृतीय प्रहरी अर्ध घटिका जाला. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०.

श्री.

इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी-दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:— श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांकडून बाजीराव बर्वे महेश्वरी आले. तेव्हां येते समर्थी, राजश्री बाजीराव रघुनाथ यांची दिवाणगिरी करार करून, दादासाहेबांपासून शिरपाव घेऊन आले. येथें आलियावर घोडी पिडी जळाली. नुकसानी फार जाली. कांहीं जवाहिर वगैरे होतें तें जळालें. मग फौज ठेवावयाची सोय पडली नाही. बाईजवळ होते. येथें पुरता विश्वास दाखऊन पुन्हां दादासाहेबांकडे पत्रे पाठविली. त्यांकडून राजश्री आनंदराव पवार व आनंदराव कारकून श्रीगोंदेकर उभयतां येथें आले. त्यांनीं पत्रें दादासाहेबांचीं पाटीलबावांचे नांवें आणलीं. तीं बाजीराव यांस दाखविलीं. येथून यांनीं आपलें पत्र लिहिलें. पाटीलबावांकडे आनंदराव पवार यांस पाठविलें. त्यांतील बारीक शोध याप्रमाणें लागला. तो सेवेसी लिहिला आहे. त्यावरून श्रवण होईल. हे विज्ञापना.”

लेखांक २१.

श्री.

एप्रिल इ. स. १७८३.

“सेवेसी साष्टांग नमस्कार विनंति ऐसीजे:— येथें वर्तमान पत्रें लागलें तें लिहिलें असे:—

रावजी शुद्धपणें तेथें येऊन, श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान साहेबांचे चरणांसी रुजू राहणार झणून आपणांसी मध्यस्थ बोलतात, तें रावजीचे अनुमतें नाही. त्याचें कारण असें ऐकिलें कीं, रावजीची थोरली स्त्री, तिजपाशीं अनाजी लक्ष्मण कोण आहे, त्यानें तिचें साधन करून, तिजकडून रावजीचे नांवें पत्रें तेथेंच लिहिलीं. त्याचे जाब येथें आल्यावर रावजी संतप्त जाले. हें कोणें करविलें ? आम्हांस जाबयाचें नाही. पत्रें तों आलीं. लाचार झणून बाईसी बोलून, बाईचीं पत्रें

शिंदे निरोप घेऊन.....येथे येतील
 ख्याख्याच वा.....ठरेल. त्यास ममतेत घेऊन काशीराव
 फौज बोडी बहुत त्यांचे पेठ्यांत लाबावी, हेहि विचार करितात. तात्पर्य, सरदारी
 झोके खाते. दाभाख्याच्या चाली सर्व. त्यांत महापान त्यांजहून विशेष! त्यांत
 येथे बाई होती, ते आचरणें धर्म ठीक नव्हता. येथे बाई आहेत यांचा धर्म
 व करणें व अभिमान व शहाणपण त्यांजहून अधिक. वरकड सर्व दाखला
 एकरूप व परिणाम एकराखा व्हावयाचा आहे! धन्यांनीं खाविदी करून,
 दावानें बंदोबस्त केल्यास, कारभारी सरकारलक्षाचा करून, लबाख्या करील त्यास
 शासनं व्हावीं. सुवृत्तीनें ऐकिल्यास उत्तम. न ऐकिल्यास दोन्ही तोडी राखून,
 दाबून, बंदोबस्तांत आणून, अलीबहादराची सरदारी, सरकारपागा, आज्ञा होईल
 तदन्वये बर्तणूक करितात, त्याच अन्वये यांची वहिवाट करून, बिघडले बंदोबस्त
 नीट करून, कारभारी व कारभार सरकारलक्षाचे वहिवाटीत आणावयाचा समय
 हाच आहे. पुढें शिंद्याचे पेठ्यांत पडल्यावर काबू कैसा पडेल न कळे. या
 सरदारीचा बंदोबस्त सरकारलक्षानें राहिल्यास अलीबहादर व हे सरदारीचा जोड
 घालून ठेवावा. त्यांत हिंदुस्थान व फौज कबज्यांत राहते. पन्नास साठ लक्षांचा सरंजाम
 त्याची तन्ही फौज राहील. स्वामी झणतील सरदारी मोठी, यांस धक्का पोंहचून हलकी
 होते. तर सरकारचे केल्यानें होत नाहीं. यांचे कर्मानें व चालीनें [होते.] सरकारांतून
 न सांभाळेल तन्ही बुडत बुडत आलें आहे. सरकारांतून दाबून बंदोबस्त केल्यास
 वांचेल व सरकारउपयोगी. दुसऱ्याचे लगामीं न लागतां राहील. यांसी कांहीं बळ
 पाडून साभिमान गोष्ट कांहीं बोलल्यास बाई बोलेल, तर याचा प्रकार बंदोबस्तांत
 ठेऊन, सरकार नेट असल्यास महत्त्व रक्षून त्रिस्थळी.....
 .....
 .....येऊन करणें तें स्वामी करितील. सरकारांतून आज्ञा राजश्री
 बाळाजी गंगाधर यांसी जाली कीं, राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं देशास
 यावें. त्याजवरून त्यांनीं पत्रें पाठविलीं कीं, देशास येण्याचें ठरलें. शिंद्याचे कडील
 वांटणीचा जाबसाल पुण्यासीं शिंदे असतां ठरेल, हा विचार. यास्तव राजश्री
 विनायक बाजी, दादाजी गंगाधर यांनीं रवाना सरकारपत्रासहित केलें. त्याजवरून
 जावें न जावें, ही भवती व भवती. त्यांत मुख्यत्व खर्चास नाही व शरीर खर्चिल्यांत.
 व पुण्यास पहिले देणीं सावकाराचीं, नवा पैसा मिळणार नाही; व सरकारच्या
 बाक्यां साक्या काय निघतील व दरबारखर्चासुद्धां काय मागतील; येथें फजिती
 फौज कारभारी, सरदारसुद्धां आहेत, तेथें दिसून भ्रम जाईल; हाहि आदेशा
 करितात. हेहि विचार जावें. महाल देशी आहेत. महालकऱ्याशीं बदमामली
 बाईमुळें करितां येत नाहीं. नर्मदा उतरले म्हणजे भक्षायसी गुजरान महालावर
 चिठ्या करून भक्षायें. महाल खराबीत आलेच आहेत. मल्हारजी होळकर यांची
 हो० २० ४

अवस्था काशीरायांसी वल्ले दिधल्यास आपण बखेडा उत्पन्न करावा, असा प्रकार व असे विचार येथे घडत आहेत. देशास सरकारआज्ञा येण्याची जाली, तन्ही येथे घडतां दिसत नाही. सर्वांच्या बुद्धी कालप्रस्त जाल्या आहेत. कमकसर अडीच महिने इंदुराहून येथे येऊन जाले. पुढें मास पक्ष येथेंच आहेत. राजश्री विनायक बाजी तेथून रवाना जाले, ते आठा चौं रोजांनीं आल्यावर साकल्यार्थ यांजला समजून विशेष घडेल तें लिहूं. महादजी शिंदे पाटिलबावांचा काळ जास्यावर, स्वामीची आज्ञा होळकरास आली. त्याअन्वये त्यांचीं पत्रेहि हिंदुस्थानांत व आम्ही आपलीं पत्रे व सरकारचीं पत्रे होळकरास होती, त्यांच्या नकला त्या पत्रासमागमें रवाना केलीं. राजश्री गोपाळराव रघुनाथ, जिवाजी बल्लाळ व खंडेराव.....उत्तरे होळकराकडील.....

.....पत्रोत्तरांच्या नकला सेवेसी रवाना केल्या आहेत. पावून साकल्यार्थ ध्यानास येईल. त्याजकडील कारभारी यांनीं तिकडील बंदोबस्त राखल्याचें साकल्य लिहिलें आहे. शिंद्याचे पदरीं माणसें सरंजाम चांगला, परंतु सर्वांची एक चित्तें राहून निभावणी वर्ष दोन वर्षे होणें दुरापास्त. त्यांत डिभाई इंग्रज सर्वां सरदारांपेक्षां शिंद्याचे सरदारींत जबरदस्त. जयनगरवाले, रजवाडे वगैरे व इस्मायीलबेग सुद्धां बखेड्याचे करणार, तितके त्याचे सूत्रांत; व त्यांचे विद्यमानें सज्ज्यांत आहेत. सांप्रत पातशाहाचें सूत्र देखील इंग्रजांकडे लागलें आहे. दिल्लीचीं पत्रे कारकून राजश्री गंगाधर शिवराम सेवकाकडून आहे. त्याचीं पत्रे मजला चंद्र ४ साबानचीं आलीं, तींच बजिनस सेवेसी पाठविलीं आहेत. अक्षरशाहा मनन करावी. पत्रोत्तराची आज्ञा व्हावी. त्या प्रांतीं बखेडा उठल्यास व पादशाहा रजावंद नाही येणेंकडून इंग्रजांकडे गेल्यास, मग सर्व गोष्टी हातीं येणें यास दीर्घ प्रयत्न पडेल. दिल्लीचीं पत्रे सेवकाकडील आलीं. ते शिंद्यांकडील कारकून यांचे दृष्टीस पडल्यास, तेथें आमचा टिकाव होणें संकट. यास्तव त्यांजकडे पत्रे न समजावीं. सूचनार्थ विनंति लिहिली आहे. पूर्वीं एका दो पत्रां, सेवकाचा उपयोग येथें. विशेष नाही यास्तव येथें येण्याविषयीं लिहिलें आहे. उत्तर आज्ञा यावी. गंगाजळनिर्मळ बाईचें मानस.....

.....चैत्र शुद्धांत वल्ले देणार. येथील अर्थ आढळला तो लिहिला. पत्रोत्तराची आज्ञा सत्वर व्हावी. सेवेसी श्रुत होय. कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक १०.

श्रीराम.

ता. २९ मार्च इ. स. १७९३.

“सेवेसी विनंति राजश्री तुकोजीबाबा सुभेदार यांजला सरकारचीं व स्वामींचीं तात्यांचीं पत्रे तीन व तशींच गंगाजळनिर्मळ अहल्याबाई यांस तीन पत्रे राजश्री विनायक

बाजीराव घेऊन आले. याखेरीज तात्यांचे हातची खास दस्तर पुरवणी तुकोजीबावा यांचे नांवें मशारनिल्लेनीं आणली. त्यांत विशेष इतकेंच कीं, आपण सत्वर यावें; सर्व अर्थ आपले मनोदयानुरूप घडतील. वरकड राजश्री आपा सांगतील, त्याजवरून ध्यानास येईल म्हणोन पत्रें. त्यांचीं उत्तरें तेथें पावलींच असतील. मुख्यार्थ, देशी येण्यास संशयही बहुत चिंतांत आणितात. व बाईची ताकीद बारंवार सरकार-लक्षानें व आपले लक्षानें चालावें हें बहुत, यास्तव जावेंसें म्हटलें असतां जातों मात्रं म्हणतात. त्यांत पुत्रमोह कीं, काशीरायासी दवलतीचीं वळें व मल्हारराव यास लिहिणें पढणें गुण मात्र आहेत, हे मोहदृष्टीनें दिसतात. यास्तव त्यांनीं कारभार करावा व जो कारभारी होईल त्यानें रुपये पुरवावे, व कारभारी यानें सरदारपुत्रांचे संधानांत चालावें. या विचारावर ज्येष्ठ काशीराव याजला वळें बाईकडून देववावींसें सिद्धांतांत आणून, इंदुराहूच थेंथें आणून मुहूर्तविचारणा देखील जाली. तेव्हां कनिष्ठ पुत्र मल्हारराव यांचे व सरदारांचे विचारें त्यांनीं बाईस सांगून पाठविलें कीं, सरदार तुकोजीबावा आहेत तों वळें कोणास देऊं नयेत; तुकोजीबावामागें होणें तें होईल. कदाचित् तुम्हांस करणेंच तर अर्धी दवलत बांदून द्यावी. ऐसें न केल्यास बखेडा होईल. काशीराव नाही किंवा मी नाही, सुचेल तें करीन, अशीं उत्तरें आलीं. तेव्हां बाईनीं तुकोजीबावांस सांगितलें कीं, उभयतां चिरंजिवांची ही दशा ! पुढें काय करितां ? तेव्हां यांनीं उत्तर केलें कीं, वांटणी करून उभयतांस समजाऊन करणें तें करावें. तेव्हां बाईनीं सांगितलें कीं, “तुम्हांस पुत्रमोह सुटत नाही, व आपला गुणदोष ध्यानास येत नाही. पुत्रांसी बेमुर्वत होऊन दवलतीस ज्या गोष्टी राखण्याच्या त्या करवत नाहीत. तेव्हां घरीं दारीं, सरकारांत, कारभारीयासुद्धां मजला बदनाम करावें व आपण कुचाली व क्रिया सोडून, वर्तणुकी करून, पापाची विशेषता पुत्रासहित करितां ! आपलें हित अहित पाहून करीत नाहीत. मागें जालें तें जालें, पुढें इतका नाश होऊन समेट नाही ! असो, होणार तें हो. तुम्ही धन्यापासीं जातच आहां. तेथें तुम्ही व तुमचे कारभारी करणें तें करा. उपरांत मी वळें तेथील अन्वयें देईन. सांगित देशीं जावें. त्यांत कनिष्ठ चिरंजिवाविषयीं येथील मुत्सद्दी व तेथें दादाजी गंगाधर यांची अनुकूलता नाही. कनिष्ठास अरगळेंत ठेऊन काशीरायासी वळें द्यावीं तर सर्वास खातरजमा. त्यास दादाजी गंगाधर यांजकडून राजश्री विनायक बाजीराव आले. याजला म्हणतात, देशीं फौज बगैरे खर्च. नेणें लागेल, तो तुम्हीं चालवावा. येविषयीं आंगेजणीं पकीं असावीं. तिकडे सावकाराचें देणें त्याचे तगादे होतील. महालाचा गैरहंगाम, सरकारचाकरी मसलत पडल्यास करावी लागेल, अशीं संकटें मध्यें आणून साक्षं-कित चित्त करितात. बाईचे व सर्व मंडळाचे तगादेही होतात. तेव्हां जावें हें म्हणणें. सर्व मंडळानें सरकारांत येतो म्हणून, दस्ताएवजही जलदी करून पत्रें लिहून रवाना केलींच आहेत. गैरहंगाम पैक्यास महालाचा दुसाला पैका व याखेरीज

खातरी गांवोंगांव त्यांचा पैसा कांहीं न पुरतां खाऊन चुकले. इशःपर बाईच्यानें पैका देववत नाही व मिळत नाही. तेव्हां सर्व भार तुम्हां कारभारीयांवर.” हें बोलणें नित्यशहा चाललेंच आहे. कारभारी पारनेरकर सर्व मंडळ यांचे मते बोलणी-याची खातरजमा दादाजी गंगाधर यांजकडील विनायक बाजीरायाकडून करवावी व येथून बनेल तसें काढून पुण्यास न्यावें. तेथें दादाजी गंगाधर यांचे विचारें शिवाकडील कारभारी राजश्री आबा चिटणीस व राजाराम विठ्ठल ममतेत आहेत, त्यांसीं पक्कई शपथपूर्वक जालीच आहे. व आबा चिटणीस यांचे व शिवाकडील बाळोबा पागनीस, जिवाजी बल्लाळ वगैरे शेणवाई मंडळाचे मनांतून नीट नाही, यास्तव पुढें तोड राखावयास दादाजीचे हातें कारभार घेऊन, होळकराची सरदारी आपले पेट्यांत लाऊन घेऊन, परस्परे कारभारी यांचें एक सूत जालें ह्मणजे दोन्ही सरदाऱ्यांची वहिवाट एकविचारें व्हावी, हें त्यांचें संमत. यांत सरदारीचा बंदोबस्त सरदार पुत्रासुद्धां होऊन, बाईचा बंदोबस्त कारभार करून महत्व बाळगितात, हें सर्व घेऊन सरदार व बाई दादाजीचे आहेत. व दादाजी गंगाधरांनीं पैका पुरवावा व कारभार पारनेरकर मंडळींनीं करून दादाजीस समजावून सरदार व बाई ऐसी आपले सूत्रांत आणावी, तैसंच दादाजींनीं फसून पैका व बुडावयाचा कारभार तो त्यांनीं करावा; यांनीं कवडीस न गुंततां कारभार आपण करावा; दोन्ही सरदाऱ्या सरकारलक्षांत एकीकडे चालवाव्या; यास्तव सरकारपत्रासहित ठेऊन चालावेंसें पत्रांत आणून सरकारपत्रांची उत्तरे लिहिलीं आहेत. व सरकार व आपलें अनुमत तेव्हां आपणही अनुकूल असावें. जावें, निघावें, राहूं नये, सरकारची बादनामी घेऊं देऊं नये, हें बाईचें म्हणणें नित्यशहा चाललेंच आहे. शिबंदीचे बखेडे, हंगामे, व पळटणी सरजामाचे लागलेच आहेत. जुने सावकार येथें एक दोन त्यांचे फसाव पैक्याचे जाले, याकरितां दर्शन घेत नाहीत. नवे दिवाण होतील त्यांनीं सर्व पुरवणी करावी. सरदार आपले पदरास प्राणांत जालें तरी ढका लागूं देणार नाही. बाईंनीं आजपर्यंत पुरवणी केली. सुद्धें त्यांसही उमेद नाही; कर्ज पैका मिळत नाही. शेणवाई मंडळ शिवाकडील त्यांची बोलणी, आपले लगामी सरदारी असावी, आबा चिटणीस यांचे लगामी नसावी, हें त्यांचें लक्ष आपलेकडे लाऊन घ्यावें ह्मणोन सूत्रें करितात. नारो गणेश यांचे पुत्र व भाचे यांनीं कारभार करावा, सरकारांतून व बाईकडून खातरजमा पक्की करून घेऊन कारभारांत यावें, पैका तजविजीनें लावून दगा न खातां कारभार करावा. बाईची शुद्धता करण्याची, त्यांजकडे सरकार अनुमत आणून तुकोजीबावांकडून बोलऊन दादाजी गंगाधर पारनेरकर मंडळीसुद्धां पैका मिळत नाहीसे फजीत करून, नारो गणेशाचे पुत्राची स्थापना व्हावी; अन्ना तन्हा येथील चालल्या आहेत. आपली आपली लोभाविष्टता व पापोत्कर्षता आहे. खात्रीनीं दोन्ही सरदाऱ्या एकमेकांची दर्जा राखून, आपल्या आपल्यांत मिळून न

देतां, दोन्ही सरकार लक्षांत व अलीबहादराची फौज व सरंजामी सरकारचे शिंयाचे तैनातीस आहेत ते, व याजशिवाय फौजेचें देणें तें थोडेंबहुत देऊन, त्याचें नियंतृत्व योग्य असेल त्यास सांगून, येथील मंडळांत अहल्याबाईस प्रकें सूत्रांत राखून आपलेकडून भडकून दुसरे सूत्रांत शिंयाचे कारभारी वगैरे यांचे लगामी लागू न घावें. सांप्रत येण्याचे मसलतींत येथील कारभारी दादाजी यांस पुढें करून बदनामी देतात. यांत बाईस संशय सर्वा ठिकाणीं होऊन, आपले ऐश्वर्यास बद्दा लागू देणार नाहीं, यांत साभिमान व तजवीज योजणारसें वाटतें. त्यास येथें अवघा ऐवज व गेल्या गोष्टीतही जे कांहीं समेट अथवा अभिमान धरणें, ते बाई. बरकड माल नाहीत. त्यांनीं आजपर्यंत गुजराथसुद्धां जें कांहीं केलें, तें स्वामींचे लक्षावर व पुढेंही आपलें लक्ष पकें असल्यास त्यांचा खंबीर पक्काच आहे व राहिल. यास्तव, खासदस्तुरें पत्र चिठी पुरवणी खातरजमेची कीं, आपले महत्वाविषयीं जपणूक पूर्वीपासून, व लक्ष आपलेकडे आहे, आपले मनोदयानुरूप सर्व गोष्टी घडतील. लक्ष एकरूप इकडून आहे तैसें. आपलेंही आहेच व असावें. साकल्य मशारनिलहे बोलतील. दुसरा अर्थ चित्तांत न आणावा. म्हणून जरूर पाठवावें. सेवकास अलीकडील प्रकरणीं आज्ञा कांहींएक आली नाही. तेव्हां हा मजकूर लिहिण्यास प्रयोजन नाही. तथापि, येथें असतां आढळला मजकूर सेवेसीं विनंति लिहावी. पुढें मर्जी. आजपर्यंत दरज उभयतां सरदारांची मिळू न देतां, लक्ष सरकारचें राखलें आहे. पुढें करणें तैसें करावें. सेवकास आज्ञा कोणती ती अतिसत्वर यावी. हें पत्र पुरतें मनन करून कोणाचे दृष्टीस न पडतां फाडून टाकून, उत्तरीं आज्ञा स्वामींनींच करावी. बाईस पत्र पाठविणें तें फार जलद या प्रसंगीं पाठवावें. नच पाठवावयाची मर्जी असल्यास मजला तरी सूचना जलद पाठवावी. सेवेसीं श्रुत होय, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक ११.

श्रीराम.

ता. २ एप्रिल ३० स० १७९४.

“सेवेसीं विनंति ऐसीजे:—येथील वर्तमान साकल्य चंद्र २० व चंद्र २२ रजब व चंद्र ८ व चंद्र २५ साबानीं डाकेंत पत्रें सेवेसीं रवाना केलीं, त्यांत साकल्यार्थ सेवेसीं श्रुत जालाच असेल. त्यानंतर चंद्र २६ साबानीं राजश्री विनायकराव बाजीराव येथें आले, ते अकरा घटकानंतर गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई यांस भेटले. भेटून रा. तुकोजीबावा सुभेदार यांस भेटले. बोलणें होऊन सरकारपत्रें श्रीमंतांचीं व स्वामींचीं व तात्यांचीं वाचून दाखविलीं. उभयतांस पत्रें एकरूप “गुजराथचे मसलतीस जाण्याविषयीं देवराव महादेव यांस तुम्हांकडे रवाना करून निश्चयांत आणिलें होते, अलीकडे महादजी शिंदे यांस देवाज्ञा जाली यास्तव तो विचार राहिला. देशीं यावें याविषयीं राजश्री विनायक बाजीराव यांस सांगितलें आहे. बोलतील.” म्हणोन पत्राचे भाव उभयतांस निर-

निराळे बाचून दाखवून, उभयतां एकस्थळीं होऊन, विनायक बाजीराव व शिवाजी गोपाळ व खंडो महादेव नवे कारभारी निसबत पारनेरकर व नागोपंत नवे मुसाइब तुकोजीबावांपाशीं जाले आहेत. बाईपाशीं बाळाजी कृष्ण व भगवंतराव बल्लाळ सर्वांसहित खलबत जालें. त्याची भवती न भवती, देशीं जाण्यांत सुखें किती, दुःखें किती, यांचे विचार व आपलेपाशीं साहित्य किती, शिंदे तेथें आहेत त्यांचे देखतां वांटणी वगैरे जाबसाल करून घेणें, तेव्हां त्याजवर बोज पडून कार्य व्हावयाजोगें कांहीं तरी समागमें साहित्य असावें. त्यास पैका पांहिजे. महाळ वगैरे फडशा दुसाला गुजराथचे मसलतीस जाणें म्हणोन व पोट व समजाविस केली, पुढें राहिली समजाविस व पोट व मार्गांत व पुण्यांत देशीं राहणें पडेल तोंपावेतो व दरबारखर्च व सरकारचो बाकीसाकी निघेल, व देशीं गेल्यावर दैवांत मसलत सरकारांत. येऊन पुढल्यास चाकरीस रहाणें, त्यास फौजेचा सरंजाम नवा ठेवणें त्यास पैका पाहिजे, याचा व कारभारी पाहिजे याचा बंदोबस्त जाला पाहिजे. अशीं बोलणीं नित्यशहा होत आहेत. पत्रोत्तरें रवाना. त्यांत हाशील कलम सावकाराचा उपद्रव नसावा; सरकारची बाकीसाकी मागूं नये; शिंद्याची आपली मानमहत्वं वांटणी, आझी ज्येष्ठ तो ज्येष्ठत्वाचा मान आम्हांकडे आहे, तैसा चालवावा; म्हणजे देशीं येणें घडेल. ह्याणून पत्र चंद्र १ रमजानचें तें तिसरे माहेमजकुरी रवाना व राजश्री विनायक बाजीराव यांनीं आपलीं पत्रें सेवेसीं व राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे रवाना केलीं आहेत, त्यांजवरून सर्व अर्थ ध्यानास येतील. तात्पर्य, येथें बहुवशता, एकांत एकाचें संमत नाहीं; एकाचें करावें तें दुसऱ्याचें असद्य मानून त्याविषयीं विकल्प घालून आणीकच करावें. ऐशा येथील चाली! सरदार सर्वज्ञ, सर्व अर्थ पैदरपय लिहीत गेलोच आहे. ...सांप्रत... गुजराथचे मसलतीचीं बोलणीं येथें आल्यावर बाईशींच पाडलीं व एक दोन सूत्रें बाईचीं त्यांजकडून बोध करविला; आणि हसील कलम बाईस समजाविलें कीं, शिंद्याचे लगामीं लागतां शत्रुत्व पडलें, तेव्हां मित्रत्व होणें दुर्घट. सरदारीस आब येणार नाहीं. त्यांसारें तुमचे कर्तें, किंवा साभिमान किती, व पूर्वापासून क्रिया तुमचे चरणीं कैशी, हेंही आपले ध्यानांत. त्यांत महादजी शिंदे पाटीलबावा यांचा तुमचा-तुकोजीबावाची कुमक पैक्याची व फौजेची रवानगी तुम्हीं केली, त्यांनीं लढाई चाल चुकून केली, यास्तव सिकस्त खादली. परंतु कुमक पुस्तपन्हा तुम्हीं करून मसलत वाढविली, हा पाटीलबावाचे मनांत-तुमचा कितू पुर्ता पडला आहे. त्यांसींच जोड पाडून, ते आपण समजल्यानें तुमचे सरदारांची गोड पडल्यानें व त्यांचे मगें फिरल्यानें, राहिल दौलत त्यांत संतोष तुकोजीबावांस आहेच. व विशेष मानून पूर्वं संकल्प जैसा पाटीलबावांनीं सखुबाईचा वगैरे बंदोबस्त केला, तैसा आमचा करून द्यावा हे सरदार ह्याणतील. पाटीलबावांस ही सरदारी निर्मात्य करून आपले मागें लावून घेणें. त्यांत साभिमान तुम्ही. तुमचा बंदोबस्त जाला

म्हणजे सरदारी आपले पेठ्यांत पडून चार पथकें सरंजामी सरकारचीं आहेत त्यांत गणना घडेल, व तुझी साभिमान राहतां यास्तव नर्मदेचा घाट देखील वेगळा करून, तुझांस न भेटतां उतरून गेले. तेव्हां सर्वे हसवे तुझांवर. याचा परिणाम दबलत राहण्याचा व सरदारी राहण्याचा ध्यानास आणून, सरकारलक्ष व उभयतांचें लक्ष सर्वात्मना राखून रहावें, यांत सत्पक्ष. धन्याची मर्जी व फौज चार दिवस पोसावयास गुजराथची मसलत, त्यास सरकारांतून कुमक करणार. ज्याप्रमाणें शिंद्याचा उपरांळा पथकें अल्लीबहादर वगैरे यांजडून कमज्यास्त तुमचाही होईल. यांत श्रीमंत नानाचें व तात्याचें लक्ष तुमचे ठायीं पूर्वींपासून खचित आहेच, व अधिकोत्तर होईल. नाहींतर परिणाम शिंद्यापाशीं लागणार नाहीं. ताराबाई, उमाबाई आदिकरून बायकांस कारभाराचें यश नाहीं. तुझी धर्म करितां; पुण्य सामग्री पदरीं; महेश्वरी रेवातींरीं सक्षेत्र धरून पड्या रीतीनें आहां, त्यास पट्टा लागेल. उत्तम जाणाल तें करावें. असें बोलणें होऊन, एका दोषांकडून खचित करून, बाईशीं बोलणीं आमचीं होऊन, तुकोजीबावांकडे बाबाजी निंबाजी कारकून बाईनीं पाठवून, त्यांकडून गुजराथचे मसलतीस रुकार देवून, सरकारांत पत्रें तुकोजीबावांचीं व आपलीं व शिंद्याकडील करणी भारी चालीची, किंवा पूर्वीं मल्हारजी होळकर, राणोजी शिंदे यांची करणी व सरकारनिष्ठा व भाऊपण्याच्या चाली राखण्याची, व सरकारांत फाजलें कोणीही काढलीं नाहींत व पुढें काढूं नये या अन्वयें लिहून, सेवेसीं रवाना केलीं. आमची रवानगी इंदुरास तुकोजीबावांकडे बाईनें केली. तेथें बोलणीं पडलीं, तीं साकल्य लिहिलीं. त्यांत मुख्यार्थ तुकोजीबावा व त्यांचे मुसाहेब खंडो महादेव वगैरे यांनीं नारो कृष्ण नि।। शिंदे यांस सूत्र लावून, त्यांस पत्रें दीनतेचीं व नारो कृष्णाशीं बोलणें कीं, आमची शरम पाटीलबावांनीं राखावी, व आझी आपलीं मुलें त्यांचे बोटींत घालितों, हें बोलणें लाविलें. पत्रें रवाना केलीं. त्यांत साकल्य नारो कृष्ण लिहितील. याप्रमाणें राजकारण करितात. तों बाईनीं पांडुरंग शंकर बराबर आमचे दिधलेच होते. व कारकुनामागें कारकून व पत्रें पाठवीत गेलीं कीं, “सरकारअश्विप्रमाणें गुजराथेस जावें. डेरेदाखल होऊन पत्रें सरकारांत लिहावीं. असें लिहून आमचा उपरांळा राखला. तुकोजीबावा आम्हांसीं बोलले, खंडो महादेवसुद्धां कीं, दोघे चिरंजीव महादजीबावाचे स्वाधीन करावें. हे साकल्य पूर्वीं विनंति लिहिलीच आहे. इतका मनोगत सरदार व त्यांचे मंडळाचा! परंतु बाई सरकारचे लक्षांत. जें नाना तात्याचें लक्ष व सरकारमर्जी तेंच करावें. त्यांनीं आजपर्यंत नारो गणेश वगैरे व सरदारसुद्धां मशीं चालीं चालले, त्यास यजीत करून माझा कल नाना तात्या यांनीं राखला. मजला त्यांचे अनुमताखेरीज कांहीं कर्तव्यता नाहीं. असें आम्हांसीं बोलून तुकोजी बावांस आठ दहा लक्ष रुपये खर्चास पाठवून, फौजेची तयारी करून, गुजराथेस जावयास पाराशर दादाजी याजकडून खारीस जाण्याचे

माहीत करून, ऐवज देऊन, इंदुरास रवाना केले. डेरेदाखल दो कोसांवर कूच राजश्री काशीराव होळकर यांचे करून, तुकोजी होळकर. येथें निरोपास आले. पुढें राहिला साहिला बंदोबस्त करून गुजराथेस जावेंसें येथें होत आहे, तों महादजी शिंदे पाटीलबावांचें वर्तमान आलें. तेव्हां पुन्हां तद्वत नजर सरदाराची व कारभारी मंडळ यांची जाली. तों पूर्वी इंदुराहून अंतस्थ पाटिलबावांशीं सूत्र व राजश्री दादाजी गंगाधर याजकडे पत्रें पाठविलीं कीं, “बाईचे करण्यापुढें आमचा उपाय चालत नाही. गुजराथची मसलत न करितां आम्हांस देशीं बोलवावें. तेथें सरदारीचा बंदोबस्त करून बाईची सत्ता आम्हांवर नसावी. एकहाती काम असावें. ऐसा पैगाम लाविला. गुजराथची मसलत माफ होय तें करावें. त्यास पाटीलबावांचे मनांत आलें कीं, गुजराथची मसलत होळकरांनीं कबूल केली तेव्हां परभारें आपले लगामीं लागतां, सरकारचे लक्षांत राहिल्यानें पोसतील, व पुढें पेंच पडेल. हिंदुस्थानांत जातां मागें पायबंद, ग्रास्तव कैसेंही लगामीं लाऊन घ्यावें. या विचारें बुद्धिभ्रंशास बहुत लागले. व सरदार कारभारी दस्तैवजास बाईंनीं गोऊन जें केले त्याजवर “पांच महिने एक रूप गुजराथेस जावें, उपराळा सर्व प्रकारें राखीन. तुझी अनमानांत पडाल तर मी जाईन. द्वारकायात्राही करीन व सरकारचाकरीही करीन,” ऐसे अर्थें बोलणें पकें होत गेलें. इंदुरास तुकोजीबावांस पत्रें निक्षुप्त आलीं. मजला बाईंचीं पत्रें आलीं होतीं, तेच बजिन्नस सेवेसीं पूर्वीं पाठविलीं. अलीकडे पाटीलबावांचा काल जाला. सरकारांतून पत्रें आलीं कीं, शिंद्याचे सरदारास पत्रें खातरजमेचीं पाठवावीं. त्यांत किल्येकानीं सरदारसुद्धां कल्प काढिले कीं, दस्तऐवजीं गुंतो नये. ऐसेंही असतां उभयतांवर विश्वास. तेव्हां या प्रसंगीं कांहीं बोलणें उचित नाही. ते लिहितील तैसें करावें. याप्रमाणे पत्रें रवाना केलीं. बाईंचें लक्ष सर्वात्मना सरकारलक्ष व आपले उभयतांचे मर्जावर जें कराल तें कल्याण, असें पकें असतां, देशीं बोलवून घ्यावें, गुजराथची मसलत मान्य केली ते नसावी, व शिंद्याचे लगामीं राहवें. हा संकल्प सरदार व येथील सरदारमंडळांचा. शिंद्याकडे पैगाम त्यांचा होताच. सांप्रत शिंद्यांचा काल जाला, आबा चिटणीस कारभारी जाले आहेत. सरकारांतून आज्ञा कारभारी यांनीं आणिली, उत्तम आहे. त्वरेनें जावें. आपला बंदोबस्त सरदारीसुद्धां घरचा दारचा करून घ्यावा. जलदीनें जावें. म्हणून बाईंची वारंवार ताकीद कीं, पहिले नर्मदा उतरून डेरे करावें, जावें. दोन पक्ष कारभाराचे, एक पारनेरकर व दुसरा पक्ष नारो गणेश यांचे पुत्र व भाचे कौरे हा पक्ष. यांत एका पक्षास संतोष कीं, दरबारीं जावें. तेथें सरदारीचा बंदोबस्त करून, लगामीं ठेऊन कारभार आपण करावा. दुसरे पक्षाचा विचार बोलतात कीं, सरदार कारभारी यांनीं कारभार करण्यामुळे बाईचे बंदोबस्त करून सरदारांसुद्धां ममतेत ठेवावें. बाईंस त्रिस्थळीस मार्गस्थ करावें. मद्दत सर्व

ध्यावें. असे संकल्प विकल्प अनेका प्रकारचे चालितात. बाईचे तोंडे उतरें निघतात की, "मजला यांचे सरदारीसीं दरकार नाही. राहिल्या आयुष्यांत माझे महत्त्व आहे त्यास ठका, श्रीमंतांचे पायीं माझे आचरण शुद्ध व मल्हारजी बाबांचें पुण्य आहे तर लागणार नाही; व जीवितव्य आहे तो लागूं देणार नाही. उभयतांचें लक्ष राखून राहिलें त्याचीं फळें बावणीं होणार नाहीत. कालांतरानें त्यांचेही लक्षांत अंतर पडूं लागल्यास ईश्वर माझा कोठें गेला नाही. हृदयस्थ आहे. तोच बुद्धीस प्रेरक होऊन यांतही सहस्र तोडी काढील." अशीही बोलणी बोलून पुन्हां तुकोजीबाबांस ताकीद की, कूच करावें, जावें, हेच लागली आहे, व सदाशिव मल्हार बक्षी दि॥ शिंदे याचें बोलणें लागलें आहे की, तुम्ही आम्ही एक असून, येथेंच तहानें बोलणें पाडवें, असेंही व्यंकोजी रामचंद्र शेंणवाई होळकराकडील गृहस्थ आहेत, त्यांचे विद्यमानें बोलणें लागलें आहे. सदाशिव मल्हार देशी शिंद्याकडे जाणार झणोन ऐकिलें. देशी गेले असतील अगर जातील. मुख्यत्वे, शेंणवाई मंडळ शिंद्याकडील, त्यांचे मनांत परभारा यांस समेट करावी, आपल्या आपल्यांत समजावीश पाडावी, व दरबारांत कारभार पडूं न द्यावा. सरकारांतून यांचा त्यांचा जोड सरकारदाखल्यानें सरकारअन्वयें पडून, यांची त्यांची मिळण पुर्ती न पडतां, अलीबहादर यांची व होळकराची जोड पाहून दोन्ही फौजा सरकारलक्षांत राखाव्या. होळकर ममतेत राखणें तर बाईकडील लक्ष पकें राखून, यांचे हातें तुकोजीबाबांकडील लक्ष पकें राखावें. तुकोजीबाबांचें लक्ष व वचन व क्रिया यांचें प्रमाण व बुद्धि थोडी व सरदारीचे अब्रुवर नजर थोडी आहे. कदाचित् समक्ष येणें घडल्यास, पुत्र व कारभारी व खासा. पहिले पाहिले, तेव्हां नारो गणेश होते. आतां सर्व अर्थ ध्यानास स्वामींचे येतील. बाईचें लक्ष राखावें हें जरूर घडलें पाहिजे. यावर मर्जी स्वामींची. तेथें शिंदे दबून मर्जीनुरूप असल्यास शेंणवाई मंडळास निक्षून ताकीद असावी की, वेगळीं सूत्रें सरकारइत्यादि शिंद्यास लावूं नयेत; लावल्यास कार्यास पडणार नाही. जो बंदोबस्त होणें तो उभयतां सरदारीचा व सरकारवांटणीचा सरकारविचारें करावा. आपले आपल्यांत समजल्यास ठीक पडणार नाही. झणून शिंद्याकडील मंडळास दाबून सांगावें. व होळकरास त्यांचे लगामीं लाऊन भडकूं देऊं नये. सरदारी लक्षांत ठेवण्यास अगोदर बाई लक्षांत ठेवावी. येथील अर्थ पाहून विनायक बाजीराव येथें आल्यावर जे अर्थ दृष्टीस पडले, ते सूचना असावी झणोन विनंति लिहिली. मर्जीस येऊन प्रसंगीपात उत्तम तें स्वामी करतील. राजश्री नारो कृष्ण पाटीलबाबांकडील कारकून राजश्री बाळाजी काशी समामें दिले होते. त्यांनीं निरोप घेतला. देशी शिंद्याकडे जाणार. पाटीलबाबांचा काल जाला त्या तागाईत चार पत्रें सेवेसीं रवाना केलीं. त्यांपैकी एक उत्तर अद्याप आलें नाही. सेवेसीं येण्याविषयी लिहिलें, त्याची आज्ञा कांहीं

वैत नाही. राजश्री विनायक बाजीराव रवाना जाले, त्याची पूर्व सूचना सेवकांस कोही नाही, व तेथून खार जाले हेही सूचना नाही. यास्तव चित्तंत अस्तंति किता जाली आहे! हें करण्यांत चालींत सेवकापासून कायावाचामनेकडून सरकारलक्षाखेरीज व स्वामीचे मर्जीखेरीज चाल चालावीस घडलें नाही. प्रारब्ध-योर्बे स्वामीचे ध्यानास चूकसी आली असल्यास प्रहृदशा जाणावी. नखशीख-पर्यंत सेवक अपराधी. क्षमा करणार स्वामी समर्थ. सेवेसी येण्याविषयी उत्तराची मार्गप्रतीक्षा करितों. सांप्रत येथें वर्तलें तें लिहिलें. पुढें होईल ते विनंति लिहूं. या पत्राचें उत्तर अतिसत्वर पत्र पावतांच यावें. येथून सरकारचीं पत्रोत्तरें व स्वामीचीं पत्रोत्तरें आलीं आहेत, त्यांजवर न जावें. येण्याविषयी व मनोधारणाचीं पत्रें वारंवार येतच जावीं. श्रुत होय. विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक १२.

श्रीगणराज.

“यादी कलमें येणेंप्रमाणें करारांत यावीं:—

१ ज्यानें कारभार करावा, त्यानें दहा हजार फौज, पागा, पथकें सरंजामी सुद्धां हजारी गणती, घोडे, माणूस चांगलें बाळगून, सध्यां मसलतीस सांगूं तेथें जावें. सरंजामी येथें हजर नसल्यास त्यांचे ऐवजीं दुसरी फौज ठेऊन, सध्यां काम चालवावें. त्याचा पैका अहल्याबाईचे विचारें सरंजामांपासून मुबदला करावा. सध्यां सरकारची गारद, पलटणें दोन हजार व तोफा, दारूगोळा सरंजाम तयार करून हजारी घेऊन चाकरीस असावें. कलम.

१ दहाहजार फौज, दोन हजार गारद, यांस रोजमुरे वगैरे खर्चाची अडचण पडूं देऊं नये. महालाचा ऐवज घेणें, कारभार करणें, तो अहल्याबाईचे विचारें करावा. म्मगील फाजलाची निकाल सोयीसोयीनें व तगेरी, बहाली, घालमेल करणें ती बाईचे आह्मेनें करून, फौजेस ऐवज लागेल तो मुबदला करून घ्यावा. बाईचे महत्त्वास अंतर करूं नये. कलम.

१ सरदार तुकोजी यांचें चालीनें कारभार एखत्यारीनें करावा. दुसरीयानें कारभारांत ढबळा करूं नये. कलम.

१ वरकड दरखदारांनीं, दिवाणगिरी करील त्यास, हिशेबाचा दाखला समजाऊन, त्याचे भाडेंत चालावें. बखेडा करूं नये. कलम.

१ जुनें माणूस कैलासवासी मल्हारजी होळकर यांचे वेळचें, त्यांस काडूं नये. कामास केवळ प्रतिकूळ जाल्यास सरकारांत विनंति करावी. आज्ञा विचारून होईल त्या अन्वये वतावें. कलम.

१ सरदारीचा गलहाटा; आजपर्यंत चाल नीट पडली नाही; यास्तव सरकारांतून समागमें ज्यास घावें, त्याचे दाखल्यानें सदरहू कलमाची बहिवाट करावी. कलम.

१ सरकारचा बाकीपेवज निघेल तो व तसलमाती बगैरे हिशेबी निघतील त्यांचा निकाल सोयीसोयीने सरकारांतून काढावा. त्याप्रमाणे सरकारचा झाडा कलम.

लेखांक १३.

श्रीराम.

ता. ८ एप्रिल इ. स. १७९४.

“ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:-

पोष्य देवराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ ७ रमजान मुक्काम महेश्वर स्वामीकृपेकरून यथास्थित असो. विशेष:- येथील वर्तमान साकल्य पै दर पै लिहित गेलों, त्याजवरून श्रुत जालेंच असेल. अलीकडे राजश्री विनायक बाजीराव छ २६ साबानी महेश्वरी दाखल जल्ले. गंगाजलनिर्मळ अहिल्या-बाई व राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांची भेट होऊन बोलणी जाली. सरकार आझेप्रमाणे देशी हुजूर येण्याचा विचार होऊन, उत्तरे सरकारपत्राची सेवेसी छ ३ मोह मजकुरी रवाना जाली आहेत. उत्तरे आल्यावर डेरेदाखल होऊन दरकूच चालले ह्याजे सेवेसी विनंति लिहूं. विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक १४.

श्रीगणराज.

ता. २ आगष्ट इ. स. १७९४.

“ सेवेसी पोष्य देवराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल तागाईत चंद्र ५ मोहरम मुक्काम महेश्वर स्वामीकृपेकरून यथास्थित असो. यानंतर येथील वर्तमान साकल्य पै दर पै डाकेंत लिहिलें. अलीकडे जालें, तें चंद्र १७ जिल्हेजचें पत्री व चंद्र १ मोहरमचे पत्री लिहिलें आहे. त्यावरून साकल्य श्रुत जालें असेल. अलीकडे विशेष नाही. नवे दिवाणगिरीवर राजश्री गणपतराव नारायण व राजश्री बाळाजी लक्ष्मण यांची स्थापना गंगाजलनिर्मळ अहिल्याबाई व राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांनी केली आहे. त्यांचे कारभाराचा बंदोबस्त अद्याप पडून कामकाज एक सुतांत चालीस लागलें नाही. जुन्याचे चालीनेच आहे. फौजेच्या समजाविशीचा पैका देऊन आणखी निघत आहे. फौज हजार पंधराशें शिलेदार बखेडा करणार मात्र आहेत. पागेस घोडी आहेत. बारगीर पैका पावल्यावर जमा होतील. नव्या कारभारियांचा अभिमान बाईस बहुत पडला आहे. याजमुळें पांचा लक्षांपर्यंत कर्जवाम महालकरी मिळून महत्प्रयासे तजवीज होत आहे. त्यांत पाणू. फौज, गारद व मागील समजाविश थोडी बहुत होऊन, बनेल त्या रीतीने येथील बखेडा तुटून, श्रावणी पौर्णिमेनंतर दरमजल कूच होऊन, देशास चलावें, राहूं नये येविषयी बाईची तक्कीद व सुभेदार यांचेही चिंतांत सांप्रत खचित आलें आहे.

तूर्त राजश्री मल्हारराव होळकर कुसलगडांत कैदेंत आहे. त्यांजला सोडून आपले-पाशी आणावें, येविषयीं बाईपाशीं सुभेदारांची रदवदली बहुत. रात्रंदिवस निरोप येतात कीं, “कृपा करावी, पोर माझे स्वाधीन करावें. मी बंदोबस्त राखीन. निदान मर्जी नसल्यास मजला त्याजला एकत्र ठेवावें.” असे किलेक प्रकारें रदवदली लागली आहे. बाईचें द्वाणणें, शिवाय पुण्याचे आज्ञेखेरीज करितां येत नाहीं. तुझीं पुण्यास जावें. कुसळगडाची हवा वाईट असें असल्यास, थालनेरास अटकेंत ठेऊं असें द्वाणतात. फारच निग्रह पडल्यास पहावें, कसें करितात. स्वामींस येविषयीं पत्र लिहिलें, त्याची मार्गप्रतीक्षा करितों कीं उत्तर सत्वर यावें. त्यास वाईचे पत्राचें व सेवकाचे पत्राचें उत्तर अति सत्वर यावें. दिह्नीहून राजश्री गंगाधर शिवराम याजला पादशहांनीं बोलावून भाषणें केलीं. त्याचे अर्थ साकल्य स्वामींस लिहिले आहेत, व शुका स्वामींस पाठविला आहे. त्यास शुक्यावरून व स्वामींस पत्र लिहिलें आहे त्यावरून सर्व ध्यानास येईल. मुख्यार्थ, त्या प्रांतींची हवा फिरत चालली. आपसांत लौकिक ठीक नाहीं, हा लौकिक होत चालला, हें ठीक नाहीं. पाटीलबावा दैववान् होऊन यश मिळविलें. पुढें बखेडा तोडून स्वामींनीं बंदोबस्त राखून, हिंदुस्थान पादशहासुद्धां हातीं ठेऊन, इंग्रजाचा दस्त न होतां, पादशहा स्वाधीन राहेंत. प्रस्तुत पादशहास समाधान करून पत्र पाठविणार स्वामी समर्थ. पंत मशारनिह्नेनीं खुलें पत्र स्वामींचें सेवकापाशीं पाठविलें व जलद उत्तर येण्याविषयीं विनंति लिहिण्यास लिहिलें, यास्तव विनंति लिहिली. तेथें मजकूर प्रगटांत न येतां, पत्रोत्तराची व शुक्या पादशाही याचे उत्तराची आज्ञा सत्वर व्हावी. विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे, सेवेसी श्रुत होय हे विनंति.”

लेखांक १५.

श्रीराम.

ता. ९ डिसेंबर इ. स. १७९४.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:-

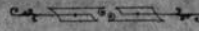
पोष्य देवराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ ५ जमादिलावल मुकाम मनमाड स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असों. यानंतर राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार दरमजल कूच करून छ २ माहे मजकुरीं झाडी-नजीक चांदवड सा कोस येथें मुकाम केला. छ ४ माहे मजकुरीं सेवकानें निरोप आज्ञे-प्रमाणें घेतला. छ ५ माहे मजकुरीं मनमाड आठ कोस येथें जातों. तेथून दरमजल सेवेसी येऊन पोहचतो. बरकड साकल्यार्थ आलाहिदा पुरवणीपत्रीं विनंति लिहिली आहे. सुभेदार यांणीं सेवकासमागमें पत्रें, स्वामींस व श्रीमंतांस दिल्लीं, तीं सेवेसी पाठविली आहेत. साकल्य समक्ष विनंति करीन. श्रुत होय कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—इत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रू.]

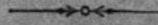
सप्टेंबर १९१०.

[अंक २ रा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रे.	५७-६८
२ ऐतिहासिक संस्मरणीय वस्तू.	१-४
३ तंजावरचे राजघराणे.	५५-६०
४ होळकरदरवारांतली हिंगण्यांची वकिली. (मुखपृष्ठ)	
५ महेश्वरदरवारचीं बातमीपत्रे भाग २ रा.	१७-३२
६ ऐतिहासिक टिपणें भाग ३ रा.	१-८

चित्रे—१ तंजावरचा राजा तुकोजी. २ नालकी. ३ बादशाही पंजे.

मुंबई येथे

तुकाराम जावजी ह्यांनीं

‘निर्णयरागर’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

‘काव्यसंग्रहग्रंथमाले’तून छापून प्रसिद्ध

झालेले ग्रंथ.

किं. ट. ख.

मोरोपंतकृत महाभारत—१ आदिपर्व.	११	४॥
मोरोपंतकृत महाभारत—२ सभापर्व. (आवृत्ति दुसरी.)	१२	४
मोरोपंतकृत महाभारत—३ वनपर्व.	१११	४३
मोरोपंतकृत महाभारत—४ विराटपर्व.	११११	४
मोरोपंतकृत महाभारत—५ उद्योगपर्व.	१११११	४३
मोरोपंतकृत महाभारत—६ भीष्मपर्व.	११११०	४
मोरोपंतकृत महाभारत—७ द्रोणपर्व.	११	४॥
मोरोपंतकृत महाभारत—८ कर्णपर्व.	२	४३॥
मोरोपंतकृत महाभारत—९ शल्यपर्व.	१३	४
मोरोपंतकृत महाभारत—१० गदापर्व. (यांतच सौप्तिक आणि ऐषिक या पर्वांचा अन्तर्भाव झाला आहे.)	११	४
मोरोपंतकृत महाभारत—११ स्त्रीपर्व.	१३	४
मोरोपंतकृत महाभारत—१२ शांतिपर्व. (आवृत्ति दुसरी.)	११०	४
मोरोपंतकृत महाभारत—१३ अनुशासनपर्व.	११११०	४
मोरोपंतकृत महाभारत—१४ अश्वमेधपर्व.	१	४
मोरोपंतकृत महाभारत—१५ आश्रमवासिकपर्व.	११०	४
मोरोपंतकृत महाभारत—१६ मौसलपर्व, १७ महाप्रस्था- निकपर्व, १८ स्वर्गारोहणपर्व.	१११	४
मोरोपंतकृत रामायणें—भाग पहिला. या भागांत ‘मात्रा,’ ‘नामांक,’ ‘मंत्रमय,’ ‘बालमंत्र,’ व ‘मंत्र,’ हीं पांच रामायणें अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसुद्धां आली आहेत.	१	४॥
मोरोपंतकृत रामायणें—भाग दुसरा. या भागांत प्रथमस्तोत्र, द्वितीयस्तोत्र, तृतीयस्तोत्र, चतुर्थस्तोत्र, पंचमस्तोत्र, षष्ठस्तोत्र, सप्तमस्तोत्र, अष्टमस्तोत्र, नवमस्तोत्र, दशमस्तोत्र (या दहा स्तोत्रांमध्ये विष्णुसहस्रनामावलि आली आहे.) शिवरा- मायण (प्रथम व द्वितीय), उमा, काशी, प्रयाग, गंगा, तीर्थ, ऋषि, राज, सन्नाभगर्भ, परंतु, लघु, निरोष्ठ, दाम, हनुमद्रा- मायण, दीर्घरामायण, (दिव्यरामायण,) हीं २६ रामायणें अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसुद्धां आली आहेत.	२	४३

आश्रयदाल्यांस सूचना.

चालू सालचे २ अंक आपणांस पोंहचले आहेत. करितां चालू सालची वर्गणी (आगष्ट सन १९१० पासून जुलई सन १९११ पर्यंतची) ४ चार रुपये पाठवून द्यावी. अलाहिदा सूचनेची वाट पाहूं नये. पुढील अंक निघण्यापूर्वी वर्गणी न आल्यास सदर अंक व्ही. पी. नें पाठवूं. त्याचा स्वीकार करण्याची मेहरबानी करावी.

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर छापखान्याचे मालक.

तंजावरचा राजा तुकोजी.

(इ. स. १७२८-इ. स. १७३५.)

७. पिलाजी जाधवराव.

अठराव्या शतकाच्या प्रथमार्धामध्ये, मराठी साम्राज्याची टोलेजंग इमारत उभारण्याचे कामी, ज्या थोर महाराष्ट्रपुरुषांचे अद्वितीय पराक्रम कारणीभूत झाले, त्यांतील प्रमुखांपैकी कांहींचीं चरित्रें मराठी भाषेमध्ये प्रसिद्ध झालीं आहेत. परंतु त्यांपैकी पुष्कळ शूर पुरुषांचीं चरित्रें व त्यांच्या पराक्रमकथा महाराष्ट्रास अद्यापि अविश्रुत आहेत. अशा वीररत्नांपैकी पिलाजी जाधवराव हे एक होत. ह्यांचें अलौकिक रणशौर्य, अचाट साहस, अपूर्व स्वाभिमान, आणि निस्सीम स्वामिभक्ति इत्यादि अनेक गुण, त्या वेळच्या महाराष्ट्राच्या मनोरम आणि वीररसभूरित इतिहासांत विशेष चमकत असून, त्यांनीं त्या कालांतील ऐतिहासिक कथारसास एक प्रकारचें अपूर्व हृदयंगमत्व आणिलें आहे. भाग्यशाली शाहू-महाराज, राजकार्यधुरंधर बाळाजी विश्वनाथ, रणपटु थोरले बाजीराव आणि कारस्थानी बाळाजी बाजीराव ह्यांच्या कारकीर्दीचें सूक्ष्म रीतीनें पर्यालोचन केलें, तर त्यांतील बराच भाग, पिलाजी जाधवराव, मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदेप्रभृति तरुण व नव्या दमाच्या मराठे सरदारांच्या शौर्यकृतींनीं भरला आहे, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. परंतु दुर्दैवानें, ह्या शौर्यशाली पुरुषांचीं साधार व सविस्तर चरित्रें प्रसिद्ध नसल्यामुळे, त्यांच्या पराक्रमाचें तेज अस्तंगत झालें आहे. त्यांच्या संबंधाचे सर्व अस्सल कागदपत्र उपलब्ध होऊन त्यांची विस्तृत चरित्रें कधीं प्रसिद्ध होतील तो सुंदिन होय. परंतु त्या अभावीं, त्यांच्या संबंधाची उपलब्ध माहिती एकत्र करून, आर्क्षी त्यांची रूपरेखा येथें सादर करण्याचें योजिलें आहे. तिच्यावरून ह्या इतिहासप्रसिद्ध महाराष्ट्र-वीरांची थोरवी व्यक्त होऊन, त्यांच्या विस्तृत चरित्रांचीं साधनें शोधून काढण्याकडे व त्यांची प्रसिद्धी करण्याकडे जिज्ञासु वाचकांचें लक्ष लागेल, अशी आह्मांस आशा आहे.

पिलाजी जाधवराव हे सुप्रसिद्ध जाधवकुलांत जन्मले असून, यांचें घराणें महाराष्ट्रांत फार प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध आहे.* देवगिरीचे यादवराजे व

* पिलाजी जाधवराव ह्यांचें घराणें “वाघोलीकर जाधव” ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ह्यांचा धनाजी जाधवाच्या घराण्याशीं अर्धाअर्धी संबंध नाही. धनाजी जाधवराव ह्यांचें घराणें माळेगांवकर जाधव ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पिलाजी जाधवराव व धनाजी जाधवराव ह्या दोन्ही पुरुषांनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासांत आपली कीर्ति अजरामर करून ठेविल्यामुळे हीं
८ ऐ० च० भा० २

पिलाजी जाधवरावांचे पूर्वज यांचा संबंध कसा होता, तें समजण्याचें साधन राहिलें नाहीं. तथापि, त्या सर्वमान्य यादवकुलाचीच ही एक शाखा असावी असा तर्क आहे. पिलाजी जाधव यांच्या पूर्वजांची विशेष माहिती मिळत नाहीं. त्यांचे वडील चांगोजी जाधव हे अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी पुणें जिल्ह्यांतील वाघोली गांवचें पाटिलकीचें वतन उपभोगीत होते. त्यांस पिलाजी व संभाजी असे दोन पुत्र होते. त्यांपैकीं पिलाजी जाधव हे भाग्यवान् निपजून मराठ्यांच्या इतिहासांत लवकरच प्रसिद्धीस आले. इ. स. १७०७ सालीं औरंगजेब बादशाहा मृत्यु पावल्यानंतर छत्रपति शाहूमहाराज हे बंधमुक्त होऊन स्वराज्य घेण्यासाठीं दक्षिणेंत आले. त्या वेळीं त्यांस धनाजी जाधव, हैबतराव निंबाळकर, खंडेराव दाभाडे, मानसिंग मोरे, परसोजी भोंसले, चिमणाजी दामोदर, खंडो बहाळ वगैरे मंडळी साहाय्य करण्यास उद्युक्त झाली, त्यांमध्येच पिलाजी जाधव हे एक होते असें दिसतें. इ. स. १७०८ पासून इ. स. १७१४ पर्यंत महाराष्ट्रामध्ये बरीच अस्वस्थता होती. या कालामध्ये पिलाजी जाधव हा एक तरुण महाराष्ट्र वीर केवळ स्वपराक्रमानें उदय पावून शाहूमहाराजांचे नजरेपुढें आला. इ. स. १७१३ मध्ये चंद्रसेन जाधव व बाळाजी विश्वनाथ यांच्यामध्ये चुरस उत्पन्न होऊन, ज्या वेळीं चंद्रसेन जाधवानें आपले घोडेस्वार बाळाजीचे मागें लाविले व पांडवगडच्या किल्ल्याजवळ त्यास अडवून धरिलें, त्या वेळीं बाळाजी विश्वनाथाचे दोन लहान शिलेदार इरेस पडून, त्याची मुक्तता करण्यास पुढें सरसावले. ते पिलाजी जाधव व यमाजी धुमाळ हे होत. पांडवगडच्या बिकट प्रसंगी या दोन शिलेदारांनीं असा पण केला होता कीं, बाळाजी विश्वनाथाची व त्याच्या मुलांची शत्रूपासून सुटका करून किल्ल्याच्या माचीमध्ये त्यांना सुरक्षित रीतीनें नेऊन ठेऊं, किंवा आपले प्राण धारातीर्थीं अर्पण करूं. त्याप्रमाणें ह्या दोन बाणेदार शिलेदारांनीं आपला पण सिद्धीस नेला. त्यांनीं थोडेसे निवडक घोडेस्वार जमवून शत्रूंनीं हातघाईची लढाई केली, आणि त्याचा मोड करून बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे पुत्र यांचे प्राण रक्षण केले. याप्रमाणें पिलाजी जाधव यांच्या कर्तबगारीस प्रारंभ झाला. यानंतर पिलाजीची दुसरी महत्त्वाची कामगिरी ह्मणजे हिंणगांवच्या दमाजी थोराताचें पारिपत्य व बाळाजी विश्वनाथ व आबाजी पुरंदरे यांची गर्दी-तून सुटका ही होय. इ. स. १७१६ मध्ये दमाजी थोरातानें पुंडावा करून

दोन्ही घराणीं महाराष्ट्रांत सारखीच प्रसिद्ध आहेत. नामसादृश्यावरून तीं एक असावीत असा इतिहासवाचकांचा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. परंतु तीं अगदीं वेगवेगळीं आहेत हें सुद्धा कळविणें शक्य आहे.

बाळाजी विश्वनाथास विश्वासघातानें हिंगणगांवच्या गढीमध्ये कैद केलें. त्या वेळीं पिलाजी जाधव ह्यांनीं मोठे शौर्यानें हिंगणगांवच्या गढीवर चाल करून, दमाजी थोराताचा पूर्ण पराभव केला, आणि त्यास कैद करून सातारच्या छत्रपतीपुढें नेऊन उभें केलें. अशा रीतीनें पिलाजी जाधव ह्यांची कर्तृत्वशक्ति बाळाजी विश्वनाथ व छत्रपति शाहूमहाराज यांच्या पूर्ण नजरेस आली, व त्यांनीं त्यांजवर संतुष्ट होऊन, त्यांस पुणें प्रांतीं, मौजे दिवें हें गांव व मौजे नांदेड येथील स्वराज्यअंमल इनाम दिला. अशा रीतीनें पिलाजी जाधवराव हे एक लहानसे सरंजामी सरदार बनून महाराष्ट्रवीरमंडळांत चमकूं लागले.

पिलाजी जाधवराव यांनीं, बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचे कारकीर्दीत जीं पराक्रमाचीं व शौर्याचीं कामें केलीं, त्यांची माहिती मुळींच उपलब्ध नाहीं. तथापि, थोरले बाजीराव पेशवे व त्यांचे चिरंजीव बाळाजी बाजीराव पेशवे यांचे कारकीर्दीत त्यांनीं जीं शौर्यपराक्रमाचीं कामें केलीं व जो लौकिक संपादन केला, त्याबद्दल त्रोटक माहिती उपलब्ध होते. पिलाजी जाधवराव हे बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांच्या बरोबर दिल्लीच्या स्वारीस गेले होते. तेथून आल्यानंतर त्यांस शाहूमहाराजांनीं जमखिंडी, चिकोडी, वाशी व कुंभोज या प्रांतांचा सुमारे पंचेचाळीस हजारांचा मोकासा अंमल दिला. इ. स. १७२३ पासून पिलाजी जाधवराव हे मराठ्यांच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या मोहिमीमध्ये असल्याचें दिसून येतें. बाजीराव व चिमाजी आपा या दोघांचाही पिलाजीवर विशेष भरंवसा असून, ते पिलाजीची हरएक युद्धप्रसंगांत व विकट राजकारणांत सहामसलत घेत असत. इ. स. १७२४ मध्ये कंठाजी कदम व त्याचा भाऊ रघोजी कदम यांस अनुकूल करून घेऊन, त्यांस हत्ती बक्षीस द्यावा ह्मणून पिलाजीरावानें बाजीरावांस सूचना केली होती. ती त्यांनीं मान्य केली व त्यांस लिहिलें कीं, “लिहिल्याप्रमाणें मान्य केलें. राजश्री कंठाजी कदम येथें आल्याबरी देऊं. सरंजामाची बोली जे तुम्हीं केली असेल, तें प्रमाणें चालवूं. परंतु या समयांत पांच सातशें जे फौज येईल तेवढ्यानिशींच, परंतु कंठाजी नांवास आलियांनं पुंरें. हत्ती ते आलियावर देऊं. तुम्ही येविषयीं दरमियान रहाणें. त्याची निशा करणें.” दुसऱ्या पत्रांत बाजीराव लिहितात — “हत्ती आतांच द्यावा ह्मणून लिहिलें. त्यास, द्यावयाचें कांहीं संकट नव्हतें. तो हत्ती त्यांनींच दिल्या, तेव्हांच चिरंजिवाचे नांवें आर्क्षीं दिला. त्यांत राजश्री कंठाजी कदम येतील आणि त्यांस हत्ती नवाबापासूनच देऊं. ह्मणजे हत्तीही दिल्यासा होतो, आणि लौकिकही होतो. आणि हें तुमचे व राजश्री अंबाजीपंत यांचे चित्तांत येत नसेल, व रघोजीस तो पाहिजेसा असला, तरी मग उपाय काय ? जें तुम्ही उभयतां बोललेस,

तें खरें न करावें तरी काय करावें? येथें नवाबापासून हत्ती, ते आलियावर द्यावासा बोली करून ठेविली आहे. यांत विचारें जें उत्तम दिसेल तें करणें. उद्यां अगर परवां आह्मीही लष्करास येतो. तुम्ही लोकांस निरोप देतां हणून ऐकिलें. त्यास, तुमचे लोक गेलियावर लष्कर कैसें राहेल? यांत लष्करास निरोप द्यावा ऐसें तुमचे उभयतांचे चित्तास आलें असेल, तरी आह्मी आलियावर भलते गोष्टीची वाट काढून निरोप द्यावयाचा. त्यास, ते उठण्यांत विचारास येईल. लष्करचा गाहा न उठे, तें करणें. आह्मी आपले वाईट बुद्धीनें यांस भेटलों; करूं नये तें केलें; आतां तुम्ही तरी सारे विचार चित्तांत आणून एवढें.....करावें. मग पुढें कांहीं तरी होऊं! उपास अत्रास करूं नये. वेळेस बाहेर शरम राहे तें करावें. एक चुकले तरी दुसरीयांनै सांवरावें. यांत जें तुम्हांस योग्य तें कराल. सर्व लष्करचा ओढा तुम्हांसच ओढणें लागेल.” ह्यावरून पिलाजी जाधवराव यांची योग्यता पेशवे किती मानीत होते, तें चांगलें नजरेस येतें.

इ. स. १७२४ मध्ये औरंगाबाद प्रांतीं मराठ्यांनीं, आपला अंमल बसविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु खुद्द निजाम, औरंगाबाद येथें रहात असलेमुळें मराठ्यांचा त्या प्रांतांत वसूल करण्यास फार अडचण येत असे. तेव्हां, बाजीराव पेशवे यांनीं आपल्या सरदारांजवळ असे उद्गार काढले कीं, औरंगाबाद प्रांतींचा धसूल सुरळीतपणें जमा करण्यास कोणी समर्थ नाहीं काय? तेव्हां पिलाजी जाधवराव यांनीं श्रीमंतांस विनंति केली कीं, औरंगाबाद प्रांतींचे महाल येथील बाबती सरदेशमुखीचा अंमल व मोकाशाच्या सनदा मला करून दिल्यास मी अंमल बसवितों. हें ऐकून श्रीमंतांनीं तिकडील महालांचा मोकासे अंमल पिलाजी जाधवराव यांचे फौजेच्या खर्चास लावून देण्याचें मान्य केलें. पुढें पिलाजी जाधवराव यांनीं औरंगाबाद प्रांतीं जाऊन व कट्टी मेहेनत करून, तिकडे मराठ्यांचा अंमल बसविला. त्यांनीं शके १६४६ ता. २५ सव्वाल रोजीं, मोंगलाई दिवाण विसाजीपंत पेशकार यांचे विद्यमानें, बाबती सरदेशमुखीचा अंमल घेतला, व त्याच वर्षीं परगणें भोकरदन येथील देशमुखी मिळविली. या कामीं पिलाजी जाधवराव यांनीं घोड्यास उलटें नाल मारून दोन दोन महिने घोड्याचें खोगीर उतरलें नाहीं. अशा प्रकारें कष्टमेहेनत केली, हणून पेशवे संतुष्ट होऊन, त्यांनीं ह्यांस, औरंगाबाद प्रांतीं कन्नड, फुलमरी वगैरे नऊ महालांचा सुमारे दीड लक्ष रुपयांचा मोकासे अंमल इनाम करून दिला. याच समयीं पिलाजी जाधवराव यांचें राजकारणचातुर्य पाहून, निजाम उलसुल्क यांनीं चाकण परगण्यांतील गोळेगांव व मर्कळ हे दोन गांव इनाम करून दिले. या इनामाच्या सनदेंत, “पादशाही

कामकाजाविषयीं बहुत पसंती, जाहिरीत आली," असे उद्गार काढले आहेत. यावरून पिलाजी जाधवराव यांनीं निजामाकडील राजकारणांत आपलें सुत्सद्दीपण चांगलेंच व्यक्त केलें असावें, हें सिद्ध होत आहे.

इ. स. १७२८ मध्ये पिलाजी जाधवराव हे चिमाजी आपा पेशवे ह्यांच्या बरोबर माळव्याच्या स्वारीस गेले होते. तेथें त्यांनीं माळव्याचा सुभेदार दयाबहादूर बाजबरोबर उज्जनीजवळ युद्ध करून मोठें यश संपादन केलें. ह्या स्वारीनंतर पिलाजी जाधवराव हे बुंदेलखंडांत छत्रसाल राजाचे मदतीकरितां बाजीराव पेशवे स्वसैन्यानिशीं चालून गेले, त्यांस जाऊन सामील झाले. त्यांनीं पेशव्यांच्या सैन्याबरोबर महमदखान बंगष ह्यांच्याशीं निकराच्या लढाया करून ता. ३० मार्च इ. स. १७२९ रोजीं जेतपूरचा किल्ला जिंकून घेतला व महमदखानास जीव घेऊन पळावयास लाविलें. ह्या वेळीं ज्या मराठे सरदारांनीं आपलें अलौकिक शौर्य व्यक्त केलें, त्यांत पिलाजी जाधवराव हे प्रमुख होते. बुंदेलखंडाच्या छत्रसाल राजानें बाजीराव पेशव्यांच्या ह्या उत्कृष्ट साह्याबद्दल त्यांस झांशी वगैरे प्रांत बक्षीस दिला. त्या वेळीं त्यांनीं सागर प्रांतीं पिलाजी जाधवराव ह्यांस पांच गांव इनाम दिले.

ह्यानंतर बाजीराव पेशवे ह्यांची कांहीं झुलुक कारणाबद्दल पिलाजी जाधवराव ह्यांच्यावर गैरमर्जी झाली, व त्यांनीं त्यांचा सरंजाम जप्त करून, तो मध्यंतरीं कांहीं दिवसपर्यंत राणोजी शिंदे ह्यांस दिला; व पालखी देखील काढून घेतली. परंतु पिलाजी जाधवराव हे कर्तृत्ववान् व रणशूर मराठे सरदार असून, त्यांनीं अनेक वेळीं सरकारकामें स्वामिनिष्ठेनें बजाविलीं असल्यामुळे, दुसरे मराठे सरदार व श्रीमंत छत्रपति शाहू महाराज ह्यांनीं बाजीराव पेशव्यांची समजूत केली, व त्यांनीं पिलाजी जाधवराव ह्यांचा सरंजाम परत देवविला. पिलाजी जाधवराव ह्यांस सेनापति दावलजीराव सोमवंशी ह्यांचें ह्या वेळीं फार साहाय्य झालें. पिलाजी जाधवराव ह्यांचा सरंजाम ता. २४ सप्टेंबर इ. स. १७२९ रोजीं त्यांस परत मिळाला. ह्या वेळीं पिलाजी जाधवराव ह्यांच्याकडे १ परगणे फुलमरी, १ पा॥ कन्नड, १ पिंपरी, १ सुतींडा, १ हवेली औरंगाबाद, १ पा॥ टाकळी, १ पा॥ उंडभगांव, १ पा॥ सिवणें १ पा॥ कड सांगली हे मोकासे गांव होते, व इनामगांव १ मौजे नांदेड ता. कर्नात मावळ, १ मौजे वाघोली ता. हवेली प्रांत पुणें, १ मौजे दिवें ता. सासवड हे असून, १ मौजे उरळी तर्फे सांडस, मौजे पौडसर, ता. कडेपठार, व पाटस तालुक्यापैकी १ मौजे गार व १ मौजे दौंड असे मोकासे

होते. ह्या सर्व गांवांस ताकीदपत्रे होऊन पेशव्यांचा पिलाजी जाधवराव ह्यांच्या-
वरील रोष नाहीसा झाला.

इ. स. १७३० मध्ये पिलाजी जाधव ह्यांची फिरंगाणावर रवानगी झाली. त्यांनी तेथे कांबे ह्याचे ठाणे घेतले. त्या युद्धामध्ये त्यास हशमखर्च ६५०० रुपये झाला. तो त्यांस पेशव्यांनी देवविला. त्याचप्रमाणे त्यांच्या पडल्या घोड्यांचे ऐवज देवविले. लढाईमध्ये सरदारांची व शिलेदारांची घोडी पडली ह्मणजे त्यांचा खर्च सरकारांतून देण्याची त्या वेळी वहिवाट होती, त्यामुळे सर्व लोक संतुष्ट असत. असो.

इ. स. १७३२ व इ. स. १७३३ मध्ये पिलाजी जाधव हे पेशव्यांबरोबर माळवा, बुंदेलखंड व हिंदुस्थान ह्या प्रांतीं मोठमोठीं राजकारणे व मुलुखगिन्या करण्यांत गुंतले होते. ता. ७ जुलै इ. स. १७३२ रोजी ह्यांची व निजामाची भेट होऊन निजामाने ह्यांस तिवट बक्षीस दिले, असा उल्लेख आढळतो. ह्याच वर्षी पिलाजी जाधवराव ह्यांस १४५० रुपयांचा घोडा बक्षीस मिळाला. इ. स. १७३३ च्या जानेवारी महिन्यामध्ये पिलाजी जाधवराव बुंदेलखंडामध्ये गेले होते. ह्मदेनगर प्रांत बुंदेलखंड येथे ता. २ जानेवारी इ. स. १७३३ रोजी पेशव्यांस बहुमानाची वस्त्रे मिळाली, त्या वेळी पिलाजी जाधवराव ह्यांसही बहुमान मिळाला. ह्यांनंतर चिमाजी आपा व बाजीराव पेशवे ह्यांच्या बरोबर पिलाजी जाधवराव ह्यांनी अनेक महत्त्वाच्या कामगिन्या केल्या; व त्यांच्याबरोबर प्रत्येक मोहिमीमध्ये ते जातीनिशी हजर होते. ह्या मोहिमीची संगतवार माहिती अद्यापि चांगलीशी उपलब्ध नाही, त्यामुळे पिलाजी जाधवराव ह्यांच्या हालचालींचा कच्चा वृत्तांत समजण्यास मार्ग नाही.

ह्यांनंतर पिलाजी जाधवराव हे उत्तर हिंदुस्थानांतील मोहीम आटोपून पुण्यास आले व तेथून ते राजदर्शनासाठी सातारा येथे गेले. त्यांची व शाहूमहाराजांची ता. ३१ जुलै इ. स. १७३४ रोजी भेट होऊन महाराजांनी त्यांचा फार गौरव केला. या समयी बाणकोटास जंजिन्याच्या हबशाने अपाय केला. ही बातमी छत्रपतीचे दरबारांत आली. त्या वेळी छत्रपतींनी पिलाजी जाधवराव यांस कोंकणांत जाऊन शामलाचे पारिपत्य करावे, ह्मणून आज्ञा केली. तदनंतर ते तसेच पुण्यास जाऊन आपली फौज घेऊन हबशांवर चालून गेले. तेथे त्यांनी चांगली कामगिरी बजावून बाणकोट हस्तगत केला, व शत्रूस तेथून हांकून दिले. तेथून ते परत राजदर्शनासाठी पुनः सातारा येथे गेले. तेथून त्यांनी या सर्व हकीकतीचे पेशव्यांस लिहिलेले पत्र उपलब्ध झाले आहे, ते फार महत्त्वाचे आहे. ते येथेप्रमाणे:-

छ ६ मोहरम

श्री.

ता. १७ एप्रिल इ. स. १७३५.

“राजश्री पंतप्रधान गोसावी यांसी:—

श्रीमंत सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य केहांकित पिलाजी जाधवराऊ कृतानेक दंडवत विनंति येथील क्षेम तागाईत छ ४ माहे जिल्हेज मुक्काम किले सातारा पावेतो यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल लेखनार्थ आज्ञा करीत असिलें पाहिजे. विशेष:— सांप्रत कांहीं दिवस स्वामींकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नव्हतें. तेणेंकरून चित्तास असमाधान होतें. त्यास, प्रस्तुत आपलीं पत्रें छ २ जिल्कादीचीं मनोहरपूरचे मुक्कामींहून आलीं, तीं छ २९ मिनहूस प्रविष्ट जालीं. सकलार्थ राजश्री आपांचे पत्रावरून अवगत होऊन परम समाधान जालें. राजश्री सवाईजीची व आपली भेटी होऊन, परस्परें सन्मान आदरपुरस्कर जाला, स्नेहाभिवृद्धि जाली, उत्तम गोष्टी जाली. आपल्या महत्त्वानुरूप सर्व उत्तमच होईल. तेथें संदेह काय आहे ? पुढील गमनानंतर खानदौरा यांचे बंधू भेटीस येणार. आलियानंतर जो विचार होईल, तो लिहून पाठवावयास आज्ञा केली पाहिजे. यानंतर आमचें वर्तमान तरी, आर्ह्यां आपली आज्ञा घेऊन माघारे स्वार होऊन आलियानंतर, आज्ञेप्रमाणें सातारियास येऊन राजदर्शन घेतलें. तदोत्तर एक मास राजश्री स्वामीसन्निध राहिलों असतां, बाणकोटास शामलांनें अपाय केला, हें वर्तमान राजश्री स्वामीसन्निध आलियानंतर, आह्वांस राजश्रींनीं आज्ञा केली, ‘तुह्यां पुणियास अविलंबें जाऊन, जमावसुद्धां कोंकणांत उतरून, शामलास शासन करून, बाणकोट पुनरोत्तर हस्तगत करणें.’ ऐसी आज्ञा करून पुणियास रवाना केलें. त्यावरून आज्ञेप्रमाणें पुणियास आलों. राजश्री आपांची भेटी जाली. तेथून आज्ञा घेऊन, तळघाटें उतरावयाचे उद्देशें मजल दरमजल महाडास दाखल जालों. तों अगोदर महाडाचे उपराळियास राजश्री आपांनीं पायेचा जमाव व स्वार ऐसे रवाना केलेच होते. ते समागमें घेऊन, बाणकोटच्या पारिपत्योद्देशें कूच करून, महाडाची खाडी उतरोन, पलीकडे जाऊन मुक्काम केला. तों शामलाकडील कृष्णाजी घाटगा व कोंडनाईक परवारी ऐसे दोन तावडे व बारा चौदा गलबतें (.....फाटलें आहे.) दगा करून घालवावयास आले. हे बातमी आह्वांस आली. त्याउपरी आह्मी गनिमास खबर न पोहोंचतां रात्रीचा दिवस करून बाणकोटास जाऊन पोचलों. तों बाणकोट तो अगोदरच हबशी यानें पाडून साफ करून, पाणकोट बंदरावरी आहे, त्यांत दोनचारशें माणूस ठेवून बळाविला होता, त्याज्वर मार देऊन, त्यांत शामलाचे लोक होते ते धुडावून, आपले लोक आंत गेले. तों इतकियांत शामलाकडील आरमार माघारें

उलटोन कोटाजवळ आले. त्याजवरही चार किभला (?) होती. त्यांनीही मार दिल्या. व आमच्याही लोकांनी कोटांतून व बाहेरून बरकंदाजीचा मार दिला. आरमार एक दिवस व तीन प्रहर रात्रीपर्यंत खाडीत कोंडून ठेविले. मग रात्री बारा पाठीस घेऊन, ओहोटीचे समयी काळोखियांत गनीम निघोन समुद्रांत गेला. त्यानंतर आह्मी फौजेसहवर्तमान दोन चार दिवस तेथे मुक्काम करून, कोट पाडून साफ करून टाकिला; आणि फिरोन मार्गे महाडच्या उपराळियास रायगड महाल पाठीशी घालून गोरेगांव तपीयांत जाऊन मुक्काम केला. तेथे दोन मासपर्यंत फौजेसहवर्तमान राहिले. ऐसें असतां राजश्री स्वामींनीं हुजूर दर्शनास यावे ह्मणून आज्ञा केली. त्यावरून आज्ञेप्रमाणे येथे येऊन राजदर्शन जाले. तो राजश्री संभाजी राजे यांजकडे राजश्री आपास पाठवून राजश्रीस भेटीस घेऊन यावे या विचारास, राजश्री स्वामींनीं राजश्री आपास हुजूर बोलाविले. त्यावरून आपाही आले. राजश्री स्वामींचे दर्शन जाले. दर्शनांतर्ती आह्मांस गोवळकोटास कासीबंदरच्या मोर्चास पाठवावे, हुजुरात व राजश्री फत्तेसिंगबावा व राजश्री प्रतिनिधीकडील व राजश्री सचीव यांजकडील लोक यांणीं काळुस्तीयाच्या मोर्चास असावे, आमचा जमाव व राजश्री त्रिंबकराव सोमवंशी सरलष्कर ऐसे कासीबंदरावर राहावे, ऐसी आज्ञा केली. सर्व दरबारच्या लोकांचा विचार एक. सर्वांच्या मते स्वामींच्या फौजेचा लौकिक आहे. वरकड सर्व गोवळकोटास जाऊन शाम (?) करून आले, त्यांस आह्मांस भरीस घालावे, ऐसा सर्वांचा विचार. दुसरे, स्वामीही उत्तर प्रांती गेले, त्याजमुळे राजश्री स्वामींचे मर्जाकरितां राजश्री आपांनीं आह्मांस पाठवावे, ऐसें मान्य केले. आह्मी वैशाख शु॥ ७ स स्वार होऊन, राजश्री आ-प्रांची आज्ञा घेऊन जाऊं. विदित जाले पाहिजे. विशेष काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

यानंतर पिलाजी जाधवराव स्वार होऊन, शामलाशीं टक्कर देण्याकरितां गोवळकोटास गेले. चिमाजीआपाही सातारा येथे शाहूमहाराजांचे दर्शन घेऊन परभारें कोंकणांत उतरले. नंतर त्यांचे व हबशाचे युद्ध होऊन सिद्दी साद हबशी मारला गेला व शामलास पुरती जरब बसली. याप्रमाणे मराठ्यांस उत्कृष्ट यश प्राप्त जाले. या समयी चिमाजीआपा यांनीं, गोवळकोट किष्ठा हल्ला करून घेण्याचे कामीं, पिलाजी जाधवराव यांस मसलत विचारली व स्वतःचे जमावानिशीं येण्याबद्दल सूचना केली. या प्रसंगीं पिलाजी जाधवराव यांनीं जें पत्र लिहिलें आहे, तें फारच महत्त्वाचें आहे. त्यांत त्यांनीं गोवळकोट कि-

ह्याच्या व मान्याच्या सर्व जागा तपासून, त्या किह्यावर ह्छा करून तुटून पडणें हें हितावह नाहीं, असें आपलें मत दिलें आहे. या पत्रावरून पिलाजी जाधवराव हे युद्धकलेंत पूर्ण निष्णात असून खुष्कीप्रमाणेंच दर्यातील आरमारी युद्धाचे पाच-पेंचही चांगले जाणत असत, असें दिसून येतें.

श्री.

२६ एप्रिल इ. स. १७३६.

“राजश्री चिमाजीपंत आपा गोसावी यांसी:-

श्री सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी-अलंकृत राजमान्य खेहांकित पिलाजी जाधवराऊ दंडवत विनंति येथील कुशल तागाईत छ २५ जिल्हेज मुक्काम मौजे धामणी जाणोन स्वकीय कुशल लेखनाज्ञा केली पाहिजे. विशेष:- आपण छ २१ मिनहूर्ची पत्रें रवाना केलीं तीं, आर्जी छ मजकुरीं प्रविष्ट होऊन अभिप्राय कळों आला. कालुचे युद्धीं सिद्दी साद व वरकड नामी सरदार अवधे व हजार बाराशें माणूस ऐसें खस्त जालें. एतन्मुळें शामळाचा उपमर्द विशेष जाला. याउपर हबशीयाचे लोकांत अवसान राहिल ऐसें नाहीं. या प्रसंगीं आपणांपाशीं सात आठशें स्वार, अडीच सहस्र पायेचा जमाव आहे. या सामानानसीं खांसा आलियास, स्थल हस्तगत ह्छा करून होईल न होय, एतद्विषयींचा विचार सुचेल, तो वाच्य न करितां लिहून पाठवावा, ह्खणून लिहिलें. ऐसीयास, आवंदा शामळास जरब पुर्तीच बैसली. हें यश श्रीनें सर्वोत्कृष्ट दिलें. सांप्रत या स्थळाचा विचार लिहिला. ऐसीयास, आपले पदरी लोक व साहित्य मातबर आहे. आणि जें कार्य आपण मनावरी धरितील, तेंथें श्री यश देईल. तेंथें संदेह नाहीं. परंतु या स्थळाचा मजबुतीचा विचार आर्जी येथें आलीयाउपर नजरेनें पाहिला. त्यास, गोवळकोटाचे टेकडीभोवतां चर आहे. त्यामध्ये भरतीचे समयी पाणी भरून जंजिरा होता. खंदक भालाभर खाणोन खाडीचें उदक मेळविलें आहे. त्यांत पांचां सातां खंडियांचें गलबत फिरतें. आणि पाणियापासून सात आठ हात वर त्या....गरी आहे त्यामध्ये मेंढा आहे, त्याची पेटी भरली आहे. जागां जागां नाजुक स्थळीं चिरेबंदी बुरूज आहेत. त्यापलीकडे सुजाचा कोट आहे. त्यासही खंदक आहे व थोरले किल्लियासही समोवतां खंदक आहे. यदन्वये येथील मजबुती आहे. सारांश, हें स्थळ ह्छेनें येणें हें अगाधच आहे. तथापि मातबर सामानानसीं ह्छा करून, खंदकाजबळ धडकलीयास पुढें खंदकाची अटक! वरील मेंढीयाचा व दोहीं कोटांतील मार. इतका मार सोसून माणूस तेंथें जाईल तेव्हां थोडें राहिल. ऐसें असून हें स्थळ

९ ऐ. च. भ. २

हल्लेनें होणें अगाध आहे. आक्षीं नजरेनें पाहिल्याप्रमाणें लिहिलें आहे. आपणां-पार्शी हें स्थळ.....ज्यांणीं पाहिलें असेल, ते विदित करितील. सारांश, या प्रकारचे मजबुतीस हल्ला करणें साहस आहे. सांप्रत येथील कार्यभाग होणें, व चिंतानुरूप मोर्चेबंदीनेंच थोडके दिवसांत होऊन येईल, हा विचार आपल्याही चिंचांत येतच असेल. कदाचित् कच खाऊन लिहिलें ऐसें आपण झणतील, तरी पूर्वीपासून कोणे मनसबीयास अथवा भलते गोष्टीस कच खावी, ऐसा विचार नाही. परंतु येथील मजबुतीनुरूप लिहिलें आहे. यानंतर तेथे हाशमांत अथवा आणिक कोणी शहाणा माणूस पाठविणें तो पाठवून द्यावा. त्यासही येथील विचार नजरेनें दाखवून, जो विचार सांगणें तो सांगोन पाठवूं. त्यानंतर जो विचार कर्तव्य, तो केला पाहिजे. वरकड मोर्चेबंदीनें अथवा राजकारणानें, येथील कार्यभाग आपले पुण्येंकरून थोडे दिवशींच सिद्धीस पावेळ. आपण खांसा आल्यास, आपले लौकिकानुरूप कार्य होऊन आलें, तरी उत्तमच आहे. पूर्वी रायगडास शामलाचा वेढा आला, ते समयीं हुजुरात व पवार व राजश्री बाजी भिवराव रवाना जाले. ते समयीं शामलास पराभवांत पाववून, यश संपादन, पुढें महाडास येऊन, तें कार्य सिद्धि पाववून बाणकोटास रवाना केलें. तेंही यश श्रीनें दिल्लें. तन्मुळें हांवभरी होऊन, गोवळकोटास.....केलें. त्यास आजीं तीन वर्षेपर्यंत अवघे राज्यास मसलत पडली. परंतु अद्यापि सार्थक होऊन न आलें. ऐसा विचार आहे. श्रीनें सांप्रत यश दिलें, हेंच विशेष आहे. वरकड येथील कार्यभाग होणें, तो आपले प्रतापेंकरून होऊन येईल. विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

यानंतर मराठ्यांचें व हबशांचें कांहीं दिवस युद्ध चालून अखेर तह झाला. व तिकडे शांतता झाली.

इ. स. १७३६ मध्ये दिल्ली येथें मोठमोठी महत्त्वाचीं राजकारस्थानें उपस्थित झालीं. बाजीराव पेशवे यांस सर्वाई जयसिंग याचे मार्फत माळवे प्रांतांतील चौथ व सरदेशमुखीचा हक्क मिळाला होता. तो वसूल करण्यासाठीं महारराव होळकर व राणोजी शिंदे हे त्या प्रांतीं आपला अंमल बसवीत होते. तें दिल्लीचा वजीर खानदौरान यास असह्य वाटून, त्यानें आपला भाऊ मुजफरखान यास, मराठ्यांस नर्मदापार करण्याकरितां पाठविलें. त्यामुळें मोंगल व मराठे यांचा हर्षामर्ष सुरू होऊन, ते दिल्लीच्या फौजांवर चढाई करून जाऊं लागले. बाजीराव पेशवे यांना चौथ सरदेशमुखीच्या सनदा देण्याचें दिल्लीच्या बादशाहानें व सर्वाई

जयसिंगानें मान्य केलें होतें, परंतु बादशाही वजीर त्याचे विरुद्ध झाले. त्यांत खानदौरान व निजाम उल्मुल्क ह्यांचें वैमनस्य विकोपास जाऊन उभयतां वेगवेगळीं राजकारणें खेळवूं लागले. बाजीराव पेशवे हे दिल्लीच्या बादशाहाची चंचल वृत्ति आणि दुर्बलता पाहून आपल्या मागण्या अधिक जोरानें करूं लागले. हें पाहून बादशाहास संताप आला, व त्यानें खानदौरा व कमरुद्दीनखान यांना मराठ्यांना चंबळापार करण्यासाठीं रवाना केलें. हे दोघे बलाढ्य वजीर मोठमोठी सैन्ये घेऊन मथुरेकडे येण्यास निघाले. खानदौरा रजपुतान्याचे रोखें निघाला व कमरुद्दीनखान आग्रा प्रांतीं आला. या वेळीं बाजीराव पेशवे हे, पिलाजी जाधवराव यांच्यासह, बुंदेलखंडामध्ये वोडसें, दतीया, नरवर वगैरे संस्थानांकडून खंडण्या घेऊन भदावर प्रांतीं आले होते, व तेथील राजांकडून खंडणी घेण्याचा प्रयत्न करित होते. त्यांस दिल्लीच्या फौजा मथुरेकडे आल्याचें कळतांच, त्यांनीं छत्रसाल राजाचे पुत्र जगतराज यांच्या जवळ आपलें लष्करी अवजड सामान ठेवून, ते निवडक सैन्यानिशीं त्यांच्या मुकाबल्यास निघाले. मल्हारराव होळकर हे खानदौराच्या मोहोऱ्यावर चालून गेले व पिलाजी जाधवराव ह्यांनीं कमरुद्दीनखानाच्या सैन्याचा रोंख धरिला. या वेळीं खुद्द बाजीराव पेशवे व त्यांचें रणशूर सरदार मल्हारराव होळकर व पिलाजी जाधवराव यांनीं बादशाही फौजेचे रणोत्सुक योद्धे खानदौरान, कमरुद्दीनखान, सादतखान यांना, मराठ्यांची गनीमी युद्धपद्धति व मराठ्यांचें बाहुबल इतक्या उत्कृष्ट तऱ्हेनें दाखविलें कीं, त्या रणहुंजार वीरांना देखील दे माय धरणी ठाय करून सोडिलें. सादतखान एवढा नामांकित योद्धा, तोही मराठ्यांचें प्रज्वलित शौर्यतेज पाहून दिपून गेला, व त्यानें, बादशाहास संतुष्ट करण्याकरितां, मल्हारराव होळकर, पिलाजी जाधवराव व विठ्ठजी बुळे इत्यादी मराठे सरदारांस धारातीर्थी पाठवून, मराठ्यांची फौज चमेलपार हाकून दिली, अशा खोव्या बढाईचीं बातमीपत्रें दिल्लीस पाठविलीं. हें वर्तमान बाजीराव पेशवे यांस कळतांच, त्यांस त्वेष उत्पन्न झाला, व त्यांनीं “आझीं हिंदुस्थानांत जिवंत असून दिल्लीच्या राजधानीसमोर मराठी सैन्याचें रणतेज व्यक्त करण्यासाठीं लवकरच येऊन हजर होतो,” अशीं बादशाहास पत्रें पाठविलीं. या प्रसंगीं मराठे सरदारांनीं जे पराक्रम गाजविले, ते अवर्णनीय होते. त्यांची सविस्तर हकीकत देणारी असल पत्रें उपलब्ध झाल्यावांचून हा वीररसात्मक वृत्तांत यथातथ्य रीतीनें वाचकांच्या नजरेसमोर येणार नाही. या प्रसंगाचीं दोन तीन पत्रें आह्मांस उपलब्ध झालीं आहेत. तीं फार वाचनीय असल्यावरून आह्मी येथें सादर करितों.

श्री.

फेब्रुवारी १७३७.

“विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिणें, विशेष:-
उत्तरेकडील काली कासिद आले. राजश्री पिलाजी जाधवराव ओडसे, दतीया-
पाशीं होते. कमरुद्दीखानही होते. तेथें उभयतांमध्ये युद्ध होऊन, दुतर्फाही
लोक कामास आले. त्यानंतर राजश्री पिलाजी जाधवराव तेथून कूच करून,
फणीचे घांटी चढोन, नरवराचे अलीकडे दहा कोसांवर उतरले. जैसिंगाचे मुलु-
खाकडे जावयाचा रोंख आहे. समागमें आपली फौज सडीच, वीस पंचवीस
हजार बिला कुसूर आहे. राजश्री पिलाजी जाधवराऊ यांसमागमें छत्रसाल राजाचा
पुत्र हिरदेसाल होता, तो फिरोन आपले मुलुखास गेला. कमरुद्दीखान युद्धप्रसंग
जालियावरी कूच करून नरवरास गेला. समागमें राजा मदोडिया होता. त्याचेही
कित्येक लोक कामास आले. कमरुद्दीखानासमागमें वीस पंचवीस हजार फौज
आहे. यानंतर इकडील, राजश्री मल्हारजी होळकर गुजराथेकडून आले. खान-
दौरा लिंगपेडावरी होते. उभयतांची गांठी पडली. होळकरानें कही मारून नेली.
त्याचे लागवरी जाटाची फौज धांवली. कही सोडविली. तेथेंही लोक दुतर्फा का-
मास आले. होळकरानें तेथून कूच करून, मुकुंदराचे घाटें, जैसिंगाचे मुलुखाकडे
गेले. जैसिंग होळकराचे मागें मुकुंदराचा घाट उतरोन गेले. खानदौरा घाटाखालें
होता, तोही त्याचे मागें जाणार. त्याबराबर पन्नास हजार फौज देखील जैसिंग
आहेत. ऐसें वर्तमान, काली नवाबाचे जासूद आले, त्यांबराबर आलें आहे. चार
पांच जोड्या आलीया. रामपुरावरी बुणगें थोडें बहुत टाकून गेले आहेत. होळकर
सडा जरीबा केवळ आहे. बुंदीवर गेला, त्याचे मागें गेले आहेत. नवाबाचे विचा-
राउपर माघारें येणार नाहींत. राजश्री पिलाजी जाधवराऊ यांचे कमरुद्दीखानाची
फार खटपट केली. महागाई फार केली होती. छत्रसालाचा लोक समागमें होता.
आपले मुलुखावरी अरिष्ट आलें, याकरितां इकडे बुंदीकडे निघाले. नवाबाची
बातमी फार आहे. बन्हाणपुरास जोड पाठवावें नाहीं. कित्येक खबर कच्ची कोण
आणणार ? नागापूर देवगडचे, ये जे जमीन बेगखान नवाबाचे कडील सरदार फौ-
जसमागमें सयाजी गुजर व राजश्री रघोजी भोंसले आहेत. राजश्री रत्नाकरपंतही
त्यांबराबर आहेत. देवगडचा तह होत आहे, जाला असेल. बहुत काय लिहिणें
लोभ असों दीजे हे विनंति.”

श्री.

१ मार्च इ. स. १७३७.

“राजश्री चिमणाजीपंत आपा गोसावी यांसी:-

सकल गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य केहांकित पिलाजी

ऐतिहासिक संस्मरणीय वस्तू.

१ वक्रीलमुतालकीचीं चिन्हें.

पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये विग्विजयी योद्धे, सुप्रसिद्ध राजे, राजकारणकुशल मुस्सद्दी, धर्मोद्धारक समाजसुधारक, नवीन शोध लावणारे थोर कल्पक पुरुष, इत्यादि-कांच्या लोकोत्तर कृतींचें पुढच्या पिढींस स्मरण रहावें व त्यांच्या चरित्रापासून त्यांस यथायोग्य बोध मिळावा व त्यांना त्यांच्या सद्गुणांचें अनुकरण करण्याची स्फूर्ति व्हावी ह्मणून त्यांचे पुतळे, त्यांचीं चित्रें, किंवा त्यांच्या अर्धमूर्ति करून ठेवण्याची चाल आहे. त्याप्रमाणेंच त्यांचें स्मरण राहण्यासाठी व त्यांच्या विषयीं आदरबुद्धि व अभिमान जागृत ठेवण्यासाठी त्यांच्या संस्मरणीय वस्तू, ह्मणजे त्यांचे जुने पोषाख, त्यांच्या आवडत्या वस्तू, आणि त्यांच्याशीं संसर्ग घडलेल्या अनेक लहान मोठ्या जिनसा, यांचा संग्रह करण्याचा तिकडे विन्नेष प्रघात आहे. अशा वस्तूंस तिकडे कमीजास्त प्रमाणानें फारच महत्त्व देण्यांत येतें व त्यांची योग्यता राष्ट्रवैभवद्योतक विजयचिन्हांसारखी मानिली जाते. अशा प्रकारच्या संस्मरणीय वस्तूंस तिकडील ऐतिहासिक संग्रहालयामध्ये अग्रस्थानाचा मान दिला जाऊन त्यांचें मूल्य लाखों रुपयांनीं केलें जातें. अशा ऐतिहासिक वस्तूंचीं सचित्र वर्णनें देखील तिकडे मोठ्या कौतुकानें प्रसिद्ध केलीं जातात.

आमच्या इकडे थोर विभूतींच्या छत्र्या, मंदिरे किंवा वृंदावनें बांधून त्या रूपानें त्यांची कीर्ति चिरकालिक करण्याचा प्रघात नाही असें नाही. परंतु त्यांत प्रमाणशुद्ध पुतळे किंवा तत्सदृश चित्रें यांची फार उणीव दिसून येते. त्याचप्रमाणें आमच्या इकडे राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालयांत थोर पुरुषांचीं शेषचिन्हें किंवा संस्मरणीय वस्तू यांचा मोठ्या भक्तीनें समावेश केलेला दिसून येत नाही. त्याचें कारण अशा वस्तूंचा अभाव हेंच केवळ नसून, त्यांचें इतिहासदृष्ट्या विशिष्ट महत्त्व मानण्याची प्रवृत्ति नसणें हें होय. तिकडे आल्फ्रेड धि ग्रेट किंवा नेपोलियन बोनापार्ट यांच्या शेषचिन्हांची जी योग्यता समजली जाते, तशी आमच्या इकडे पुण्यश्लोक दिछीपति अकबरबादशाहा किंवा महाराष्ट्रराज्यसंस्थापक छत्रपति श्री-शिवाजी महाराज ह्यांच्या शेषचिन्हांची योग्यता कोणी मानीत नाही! परंतु पाश्चात्य लोकांच्या संसर्गानें व शिक्षणानें आतां आम्हांस अशा प्रकारच्या जुन्या वस्तूंचें ऐतिहासिक मूल्य जाणण्याची अभिरुचि थोडी थोडी उत्पन्न होऊं लागली

आहे; आणि राष्ट्रीय प्रदर्शने व पदार्थसंग्रहालये यांच्या योगाने त्यांची योग्य महती समजण्याचे ज्ञान प्राप्त होऊन लागले आहे, ही समाधानाची गोष्ट होय. इतके दिवस इतिहासाच्या अज्ञानामुळे व अनास्थेमुळे अशा प्रकारच्या संस्मरणीय ऐतिहासिक वस्तू विनाश पावल्या आहेत. तथापि आजमितीस देखील बऱ्याच जुन्या संस्मरणीय वस्तू, इतिहासप्रसिद्ध राजेरजवडे व संस्थानिक यांच्या जवळ व अन्य ठिकाणी, वास करीत असल्याचे आढळून येईल. त्यांची ऐतिहासिक माहिती प्रसिद्ध झाली असता, इतिहासवाचकांस त्याविषयी यथार्थ ज्ञान प्राप्त होण्याचा संभव आहे, ह्मणून आम्ही जुन्या ऐतिहासिक वस्तूंची सचित्र माहिती 'इतिहाससंग्रह'द्वारे प्रसिद्ध करण्याचे योजिले आहे.

उत्तर हिंदुस्थानांत भारतीय योद्धाप्रमाणे अद्वितीय पराक्रम करून, दिल्लीच्या बारादशाहावर ज्यांनी आपली छाप बसविली, आणि ज्यांनी सर्व शत्रूंना पादाक्रांत करून अद्वितीय यश संपादन केले, असे मराठ्यांचे प्रमुख योद्धे महादजी शिंदे ऊर्फ पाटिलबाबा हे होत. यांनी दिल्लीच्या बादशाहाकडून मिळविलेली सन्मानचिन्हे ग्वाल्हेर संस्थानांत अद्यापि सुरक्षित आहेत. त्यांचे मूल्य इतिहासदृष्ट्या अतिशय असून, ती महाराष्ट्राच्या पूर्ववैभवाची अद्यापि साक्ष देत आहेत. ह्या संस्मरणीय जुन्या वस्तूंची ओळख इतिहासवाचकांस फारशी असण्याचा संभव नाही. ह्मणून त्यांची अल्प माहिती येथे सादर करितों.

दिल्लीचा बादशाहा शाहाअलम यास गुलाम कादराने इ. स. १७८७ साली कैदेत टाकून त्याचे फार हाल केले व त्याचे डोळे देखील काढिले. हा गुलाम कादर अतिशय प्रबल होऊन दिल्लीच्या सर्व बादशाही वजिरांस शिरजोर झाला होता. त्याचे यथास्थित पारिपत्य महादजी शिंदे यांनी केले. त्यांनी त्यांस कैद करून पिंजऱ्यांत घालून बादशाहापुढे आणून हजर केले, आणि त्यास अखेर देहान्त शिक्षा दिली. महादजी शिंदे यांचे हे शौर्य व पराक्रम पाहून बादशाहा फार संतुष्ट झाला, व त्याने त्यांचा गौरव करून त्यांस नाना प्रकारचे सन्मान व मोठमोठ्या पदव्या अर्पण केल्या. या प्रसंगी महादजी शिंदे यांनी 'वकील मुतालकीची' पदवी व तिचा मरातब बादशाहाकडून आपले यजमान श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांजकरिता मागून घेतला. 'वकील मुतालक' ही पदवी व त्याच्याच बरोबरीने त्याची 'नायबी'. ह्मणजे दुय्यम पदवी बादशाहाने त्यांस अर्पण केली. हा बहुमान घेऊन महादजी शिंदे पुण्यास आले व त्यांनी तो समारंभ करून इ. स. १७९२ रोजी पेशव्यांस अर्पण केला. ह्या वकील मुतालक पदवीचा पूर्ण भायना येणेप्रमाणे होता:-

“अमारात व अयालत मर्तबात हृषमत व चौकत मंजिलत जुबदप वफिकेषान दौलतखाह उमदे खैर अंदषानें बिला इस्तिबाह कसीरुल इफिदार अकीदत दिसार सईफे मसलुळे मैदान सुजात रुमदे मसकुळे मिजमार जलादत मदार अजाफे अलताफ मवरदे इनायत जिल्हे मध्मूल अवातिफे जमिल वकीले मुल्क अमीरउल-उमरा मुस्तार-उल मुमालिक मदारुल-मोहम्मद सलतनत् उमदये अराकिने खिलाफतयार वफादार सिपाहसिलार सभादतमंद मजाअंद पयवंद फर्जेदे खास उल खास मिलाजदेह महाराजाधिराज पंडित प्रधान सवाई माधवराव नारायण बहादूर फिदवी शाहाआलम बादशाहे गाजी ”

या पदवीचें सरळ मराठी भाषांतर येणेंप्रमाणें—“मानकरीपणा व संपत्तीचे अधिकारी, सेना व संपत्तीचें स्थान, मित्रतेचे चिन्हाने चिन्हितांतील केवळ सार, राज्याचे अभिष्टचित्तक, निःसंशयपणें कल्याणडच्छकांतील अति उत्तम, विश्वास-वृद्धिकारक, भरंवशाचें चिन्ह आहे ज्यांस, रणभूमीतील केवळ नम तलवार, रणकंदनांतील महा शूरत्वाचां केवळ तीक्ष्ण धारेचा भालाच, महाश्रेष्ठ, परम विश्वासू, स्नेहभावाचे सुलक्षणाचा आसमंतात् भाग, नाना प्रकारचे कृपापात्र, सर्व कृपा उतरण्याचें स्थान, कृपेनें जे वेष्टित, अतिसर्वोत्तम, देशसंबंधी स्वतंत्र काम चालविणार, सर्व अमिश्तचें अमीर, ह्मणजे सर्व अधिकाऱ्यांचे प्रमुख अधिकारी, सर्व देशाचा स्वसत्तात्मवपणें कारभार चालविणारे, दौलतीचे सर्व कामाचा भरंवसा आहे ज्यांवर, राज्यधारांचे केवळ स्तंभच, अशा सर्व कारभारी मंडळीतील अतिसर्वोत्तम, स्नेहभाव सिद्धीस नेणारा सुमित्र, सेनापति, सुदैववान् जिवलग, सरकारचे केवळ सुनिश्चित पुत्रच, उपायसूचक, असे जे महाराजाधिराज सवाई माधवराव पंडित प्रधान महापराक्रमी हे, शाहाआलम पातशाहा महायोद्धा यांचे सेवक.”

अशा अलकाबाचें पत्र व पुढील पोषाख बादशाहानें महादजी शिंदे यांस दिले.

पोषाख.

१ दस्तार शिरबस्ता	१ जामा
१ निम अस्तनी	१ चार कुबा
१ चिरा	१ बांकबंद
१ कंबरबंद	१ दुमठा
१ दुशाला	

नग वगैरे.

१ समशेर	१ ढाल (शीदर)
१ कलम दान	१ शिक्रे कलमदान

२ मोर्चेले	१ हत्ती
१ घोडा	१ नालकी
१ पालखी झालदार	

किता मरातब.

१ अलम मयहाती	२ शाग मयहाती
२ दुमल मयहाती	१ माही मयहाती
१ मरातब मयहाती	

जवाहीर दागिने.

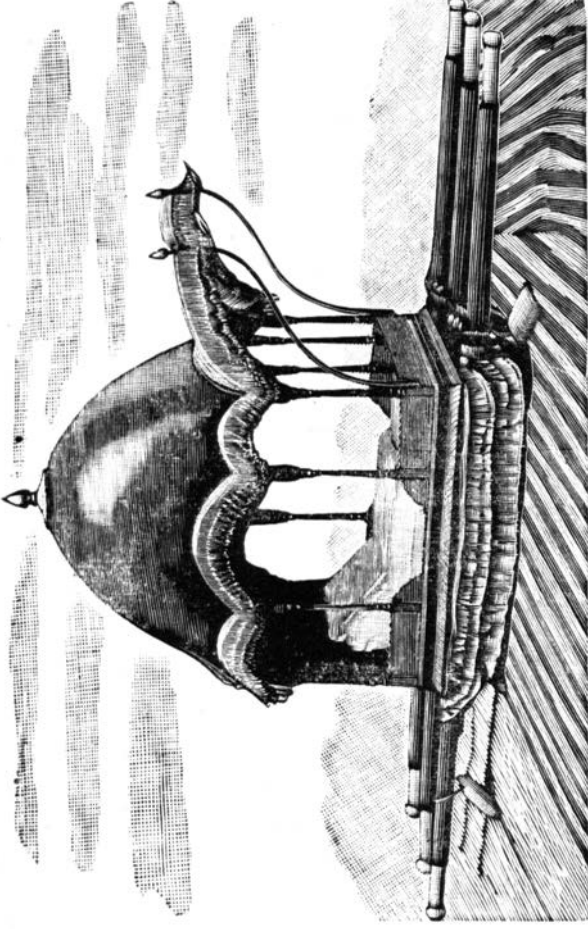
- १ मोत्यांची माळ पदक
- १ शिरपेंच
- १ झगा
- १ कलगी परगिरी

येणेंप्रमाणें मानमरातब बादशाहानें महादजी शिंदे यांजवळ दिले. ते प्रथम पेशव्यांस देऊन नंतर पेशव्यांच्या संमतीनें त्यांनीं स्वतः स्वीकारिले. या बादशाही सन्मानाची योग्यता महाराष्ट्रांत त्या वेळीं फार मोठी समजली जात असे, व ते मान अगदीं दुर्मिळ असून ते महादजी शिंदे यांनीं आपल्या मराक्रमाच्या जोरावर मिळविले ह्मणून त्यांची फार वाहवा झाली. या सन्मानाची योग्यता आजमितीपर्यंत तशीच कायम आहे. या सन्मानापैकीं जुनीं वस्त्रे आढळून येत नाहींत; परंतु बाकीच्या जिनसा अद्यापि ग्वाल्हेर रियासतीमध्ये पहावयास सांपडतात. झालरदार पालखी व नालकी आणि इतर मरातबाचीं चिन्हे तेथें आहेत. पालखी ही नेहमीं दृष्टीस पडते व्याप्रमाणेंच आहे; परंतु नालकी मात्र दुसरीकडे पाहण्यास मिळत नाहीं. या नालकीचें चित्र यासोबत जोडिलें आहे, त्यावरून तिची कल्पना करितां येईल. नालकी ही साधारणपणें हत्तीवरील अंबारीसारखी असून, तिची रचनाही तशीच असते. नालकींत बसण्याचा मान महादजी शिंद्यांचून दुसऱ्या कोणत्याही सरदारास मिळाला नव्हता. ह्मणून तिची पूजा अद्यापि होत असते.

नालकीशिवाय माहीमरातब, बादशाही पंजे, चंद्र व सूर्य, मच्छली ह्मणजे मासा, बाघका सर ह्मणजे वाघाचें डोकें, आणि शहामृगाचें अंडें, अशीं चिन्हे बादशाहांनीं दिलेलीं अद्यापि अस्तित्वांत आहेत. यांपैकीं अलम ह्मणजे बादशाही पंजे यांचें चित्र महत्त्वाचें वाटल्यावरून सोबत दिलें आहे. हे बादशाही सन्मान मराठ्यांच्या शौर्यप्रभावाचें द्योतक असून ते अद्यापि सर्ववंध असे मानिले जातात. या ऐतिहासिक वस्तूंचें दर्शन कोणासही आनंददायक वाटेल यांत शंका नाहीं.

बादशाही पंजे.

महादजी शिंदे ह्यांस दिह्रीच्या बादशहाकडून मिळालेली नालकी.

भाग ६ वा.

सरफोजी, तुकोजी, बाबासाहेब, सुजानबाई ह्यांच्या कारकीर्दी.

[इ. स. १७११—इ. स. १७३९.]

व्यंकोजी राजे यांचे वडील पुत्र शहाजी राजे हे इ. स. १७११ मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर, त्यांच्या मागून त्यांचे धाकटे बंधु सरफोजी राजे हे तंजावरच्या गादीचे अधिपति झाले, हें मागील भागांत सांगितलेंच आहे. सरफोजी राजे यांची कारकीर्द, इ. स. १७११ पासून इ. स. १७२८ पर्यंत सुमारे सोळा वर्षे झाली. ह्या कारकीर्दीची माहिती बिलकुल उपलब्ध नसल्यामुळे, सरफोजींच्या राज्यकारभाराबद्दल किंवा त्यांच्या गुणावगुणाबद्दल कांहींच वर्णन करितां येत नाही. तथापि स्थूल मानानें असें दिसून येतें कीं, सरफोजी हा शांतताप्रिय व निरुपद्रवी राजा होता. तंजावरच्या दक्षिणेकडील मरव देशामध्ये तिकडील पालेगार. लोकांनीं जे दंगेधोपे केले, त्यांचा बंदोबस्त करण्यापलीकडे, आणि तंजावरासभोंवतालचे संस्थानिक, त्रिचनापल्लीचा विजयराघव नायक व अर्काटचा नबाब यांच्या सारख्या महत्त्वाकांक्षी, स्वार्थपट्ट व प्रबल सत्ताधान्यांकडून होणाऱ्या त्रासांचें निवारण करण्यापलीकडे, सरफोजी राजे यांनीं रणसंग्रामाचीं दुसरीं कामें हातीं घेतलीं, असें दिसून येत नाही. यांची कारकीर्द एकंदरीत अतिशय शांततेची झाली, याचें श्रेय सरफोजीचा मुख्य दिवाण आनंदराव पेशवे व सेनापति खंडोजी विचित्रे यांसच दिलें पाहिजे.

सरफोजी राजे यांच्या कारकीर्दीत राजकीय उलाढाल्या किंवा स्थित्यंतरे ह्मणण्यासारखीं मुळींच झालीं नाहीत, तथापि, प्रापंचिक गोष्टींमध्ये मनास अस्वस्थता उत्पन्न करणाऱ्या कित्येक क्षुलक गोष्टी घडून आल्या. यांना तुकोजी या नांवाचा एक कनिष्ठ बंधु होता, तो स्वतंत्र रीतीनें महादेवपट्टण येथें वेगळा रहात असे. त्यांस संतति वेगळे चांगली होती. सरफोजी राजे यांस लग्नाच्या तीन स्त्रिया होत्या, परंतु त्यांस संतति बिलकूल झाली नाही. त्यामुळे यांच्या दुसऱ्या स्त्रीस नेहमीं तुकोजी राजे यांचा मत्सर वाटत असे. ह्या कारणानें उभयबंधूंच्या मनांतील बंधुप्रेम कमी होण्यासारखे अनेक प्रसंग येऊन त्यांचें रहस्य राहिलें नाहीं सरफोजी राजे यांची पहिली बायको ही घाडगे यांच्या कुलांतील असून, तिचें

नांव सुलक्षणाबाईसाहेब असें होतें. ती स्वभावानें फार गरीब व विनयशील होती. दुसरी स्त्री, अपरूपबाईसाहेब ही घाडग्यांच्याच कुलांतील असून, महत्त्वाकांक्षी व सत्ताप्रिय होती. तिसरी स्त्री, राजसबाईसाहेब ही शिरक्यांच्या कुलांतील असून, स्वभावानें शांत व सद्गुणी अशी होती. यांपैकीं दुसऱ्या स्त्रीचा व सरफोजीचे बंधु तुकोजीराजे यांच्या बायकांचा बेबनाव झाल्यामुळें, तुकोजी राजे हे आपल्या खर्चासाठी स्वतंत्र मुलूख घेऊन महादेवपट्टणांत जाऊन राहिले, आणि सरफोजी राजे हे तंजावरच्या किल्ल्यामध्ये राहून राज्यकारभार करूं लागले. अशा रीतीनें बंधुविग्रह होऊन, तंजावरच्या राजघराण्यांत गुप्त रीतीनें कलहाचें व विनाशाचें बीजारोपण ह्यांचेच कारकीर्दीमध्ये झालें, असें झटलें असतां हरकत नाहीं.

सरफोजी राजे यांची वर निर्दिष्ट केलेली दुसरी पत्नी अपरूपबाई, ही तुकोजी राजांस महादेवपट्टणांत घालवून देखील स्वस्थ राहिली नाहीं. ती दुष्ट स्त्रियांच्या नादीं लागून, गादीस आपला वारस करण्यासाठी, 'खोटा पुत्र उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करूं लागली. तिनें गरोदर झाल्याचें ढोंग करून, नऊ महिन्यांनंतर एक कृत्रिम बालक निर्माण केलें, आणि जिकडे तिकडे आनंदाची द्वाही फिरवून मोठा पुत्रोत्सव केला. वारशाचे दिवशीं या मुलाचें, 'सवाई शहाजी राजे' असें मोठ्या समारंभानें नांव ठेविलें. अशा रीतीनें तिनें तंजावरच्या गादीस खोटा वारस तयार केला. ही गोष्ट पुढें कांहीं दिवसांनीं उघडकीस आली. तेव्हां सरफोजी राजे यांच्या मनास अत्यंत दुःख व संताप उत्पन्न होऊन, त्यांनीं त्या कृत्रिम पुत्राचा निकाल लाविला. तथापि, राज्यतृष्णा आणि बंधुविग्रह यांच्या संयोगापसून निष्पन्न झालेलें हें बीज, तंजावरच्या राजसत्तेचा नाश करण्यास पुढेंही कारणीभूत झालें, हें येथें नमूद करणें अवश्य आहे. असो.

सरफोजी राजे हे इ. स. १७२८ हणजे शके १६५० कीलक नाम संवत्सरे या वर्षीं दैवगतीस पावले. त्यांच्याबरोबर सुलक्षणाबाई व राजसबाई ह्या दोन स्त्रिया सती गेल्या. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे बंधु तुकोजी राजे हे तंजावरास येऊन राजसिंहासनावर अधिष्ठित झाले. तुकोजी राजे यांची कारकीर्द इ. स. १७२८ पासून इ. स. १७३५ पर्यंत सुमारे आठ वर्षे झाली. यांचीही माहिती तंजावरच्या ऐतिहासिक कागदपत्रांत उपलब्ध होत नाहीं, ही मोठी दिलगिरीची गोष्ट आहे. तुकोजी राजे हे, सरफोजीराजांपेक्षांही अधिक राजकारणपट्ट व कुशाग्रबुद्धि असून, मोठे विद्याभिलाषी असे होते. यांना संस्कृत, तामिळ, मराठी व फारसी इत्यादि भाषा अवगत होत्या. त्यामुळें दूरदूरचे विद्वान् पंडित व फकीर लोक

यांच्या भेटीसाठीं येत असत. अद्यापि तंजावर येथें अशी एक दंतकथा प्रसिद्ध आहे कीं, कोणी अवलीया फकीर आरबस्थानांतून एके वेळीं तुकोजी राजांचे भेटीस तंजावर येथें आला. तो त्यांचे अनेक सद्गुण पाहून अत्यंत संतुष्ट झाला, आणि त्यानें आपला प्रसाद ह्मणून, तुकोजी राजांस 'नागिणी' आणि 'पद्मिणी' अशा दोन तरवारी नजर केल्या. या तरवारींच्या अंगीं कांहीं अलौकिक शक्ति होती, असें ह्मणतात. या तरवारी मद्रास येथील सरकारी पदार्थसंग्रहालयामध्ये पुष्कळ वर्षे वास करीत होत्या.*

तुकोजी राजे यांच्या कारकीर्दीत जीं राजकारणें किंवा ज्या लढाया बैगरे झाल्या, त्यांची माहिती अद्यापि उपलब्ध नाहीं. तथापि, कर्नाटकांत या सुमारास अनेक चळवळी चालू असून, निरनिराळीं राष्ट्रें स्वसत्ता स्थापित करण्याचे प्रयत्न करीत होती; आणि निरनिराळे धाडसी पुरुष, आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर व तरवारीच्या बळावर, आपला अभ्युदय करण्यासाठीं एकमेकांशीं अत्यंत स्पर्धा करीत होते. इ. स. १७१० मध्ये कर्नाटकचा नबाब दाऊदखान हा गुजराथचा सुभा झाल्यामुळे, दिवाण सादतउल्लाखान ह्यांस ती जागा मिळाली. तेव्हांपासून तो आपल्या सत्तेचा प्रसार करण्यासाठीं, तंजावर व त्रिचनापल्ली या दोन संस्थानिकांवर एकसारखी बकदृष्टि ठेवून बसला होता, व मद्रासचे चिनापट्टणकर इंम्रज व फुलचरीकर फरासीस हे, कर्नाटकांत आपला प्रवेश करण्यासाठीं योग्य संधि पहात होते. दक्षिणचा सुभेदार चिनकुलिचखान ऊर्फ निजामउल्लुमुल्क हा अत्यंत बलाढ्य होऊन कर्नाटकावर केव्हां आपली दृष्टि फिरविल, याची सर्वांसच भीति वाटत होती. अशा परिस्थितीमध्ये आपलें राजलत्र सुरक्षित ठेवणें हें अत्यंत विकट काम होतें. परंतु तुकोजीनें ह्या वेळीं आपली सत्ता डळमळें दिली नाहीं. इ. स. १७३२ मध्ये कर्नाटकचा नबाब मृत्यु पावला, आणि त्याच्या भावाचा मुलगा दोस्तअल्ली हा त्याच्या गादीवर बसला. त्या वेळीं कर्नाटकांत थोडीशी चळवळ उत्पन्न होऊन तिचा त्रास तंजावरास पोचतों कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली. परंतु तुकोजीनें राज्यकारभार मोठ्या दक्षपणानें व बंदोबस्तानें करून, आपलें संस्थान चांगलें सुरक्षित ठेविलें. परंतु दुर्दैवानें, इ. स. १७३५ मध्ये, त्याच्यावर कालचक्राचा फेर येऊन तो मृत्यु पावला. त्यास अरणाबाई, रामकुंवरबाई, मोहिनाबाई, मैनाबाई व लक्ष्मीबाई अशा लक्षाच्या पांच स्त्रिया, व अन्नपूर्णाबाई या नांवाची कठ्यारीबरोबर लग्न लाविलेली सहावी स्त्री, मिळून एकंदर सहा स्त्रिया होत्या. यांपैकीं लक्षाच्या स्त्रियांस

बाबासाहेब, सयाजी, अण्णासाहेब, नानासाहेब असे चार पुत्र होते, आणि सहाव्या स्त्रीस प्रतापसिंग या नांवाचा पांचवा दासीपुत्र होता. यांपैकी पहिला पुत्र बाबासाहेब हा, व्यंकोजी ऊर्फ एकोजी राजे हें नांव धारण करून, तंजावरच्या गादीचा अधिपति झाला. परंतु तो अल्पायु निपजून, त्याची कारकीर्द अवघी एक वर्षांतच समाप्त झाली. हा राजा जात्या संशयवृत्तीचा होता. तशांत त्यास गादीवरून पदच्युत करण्याबद्दल त्याच्या भावांनी कांहीं कारस्थानें केल्यामुळे, त्याची संशयवृत्ति अधिक वाढून, तो जवळ जवळ वेडा झाला होता. कोणाच्या हातांत कव्धार असली किंवा कोणाच्या हातांत कांहीं शस्त्र असलें, तर त्यास लागलीच संशय व भीति उत्पन्न होत असे. 'श्रीमत् भोंसलवंशचरित्र' नामक शिलालेखामध्ये असे लिहिले आहे:— "कोणी विदीस जाणार येणार देखील, यांहीं देवाचा नामोच्चार केला, किंवा त्यांचा ओंठ हाळूं लागला, अथवा एकीकडे कांहीं दोघे मिळून बोलूं लागले, किंवा कोणाच्या हातीं जपमाळ पाहिली, तरी ती श्रांच्या ठायीं, आपल्यास वश करण्यास किंवा मारण्यास मंत्र यंत्र करीत आहेत झणून निश्चयेंकरून समजून," त्यांच्या पारिपत्यास तो उद्युक्त होत असे.* राजा असा संशयवृत्ति बनल्यामुळे राज्याचा कारभार विस्कळित झाला, व स्वार्थपटु आणि मतलबी लोकांचें त्याच्या दरबारांत प्राबल्य झालें, आणि त्याच्या शत्रूंस तंजावरावर स्वारी करण्यास चांगली संधि मिळाली. अर्काटचा नबाब दोस्त अल्लीखान याचा सेनापति व जांबई चंदासाहेब हा तंजावरावर चालून आला. परंतु तंजावर येथील जुन्या पराक्रमी सरदारांच्या शौर्यापुढें त्याचें कांहीं एक चाललें नाहीं. तो तंजावरचा किल्ला हातीं येत नाहीं असे पाहून, कांहीं खंडणी घेण्याचें मान्य करून, त्रिचनापलीस निघून गेला. तदनंतर थोड्याच दिवसांनीं बाबासाहेब भ्रमिष्ट होऊन शके १६५९ पिंगल नाम संवत्सरे या वर्षी मृत्यु पावले. त्यांस अपत्य वगैरे कांहीं नसून फक्त सुजानबाई या नांवाची एक स्त्री होती. ती शहाणी व चतुर अशी होती. तेव्हां तंजावरच्या अमात्य व कारभारी मंडळींनीं, हीच राजस्त्री राज्यकारभार चालविण्यास योग्य आहे असे पाहून, तिला गादीवर बसविलें; आणि तिच्या नांवाची द्वाही फिरविली. या स्त्रीची कारकीर्द तंजावरच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाची मानिली जाते. हिंदुस्थानामध्ये मराठ्यांच्या स्त्रिया प्रसिद्धपणें राजपद स्वीकारून राजकारणांत चमकत असल्याचीं अवघीं तीन चार उदाहरणें प्रसिद्ध आहेत. राजारामाची बायको ताराबाई; दुसरी तंजावरची राणी सुजानबाई; व तिसरी इंदूरची राणी अहिल्याबाई ह्याच मुख्य राजकर्त्या स्त्रिया होत. राणी सुजानबाई हिची

* श्रीमद्भोंसलवंशचरित्र पृ० ७१.

कारकीर्द अवधी तीन वर्षें झाली. ती फार औदार्यशाली व सद्गुणी स्त्री असून तिचें दरबारी मंडळीवर चांगलें वजन बसलें. तिला शांतपणानें राज्यकारभार करण्याची संधि पुष्कळ दिवस मिळाली असती, तर तिचें नांव तंजावरच्या इतिहासांत अधिक प्रसिद्ध झालें असतें. परंतु तिच्या कारकीर्दीत गादीसाठीं प्रयत्न करणारे अनेक शत्रू निर्माण झाल्यामुळें, तिला राजपदाचा अधिकार फार दिवस उपभोगितां आला नाहीं. तिची कारकीर्द पुरी तीन वर्षें झाली नाहीं, तोंच 'सवाई शहाजी' या नांवाचा कोणी इसम, कोयाजी घाडगे या नांवाच्या एका सरदाराच्या साहाय्यानें, तंजावरच्या गादीचा हक्क सांगण्याकरितां तोतया निर्माण झाला; आणि त्यानें तंजावर येथील किल्लेदार सय्यदखान यास फितवून, तंजावराची गादी बळकाविली. तंजावरच्या इतिहासांत, 'काट राजा' या नांवानें हा तोतया प्रसिद्ध आहे. त्यानें इंग्रज व फ्रेंच लोकांस द्रव्य देऊन, त्यांचें सैन्य आपल्या मदतीस बोलाविलें व तंजावरच्या गादीचे आपण अस्सल वारस आहों, असा सर्वांच्या मनांत भ्रम उत्पन्न केला. परंतु हा काटराजा, 'रूपी' नामक बटकीचा एक मुलगा असून, याचा तंजावरच्या गादीशीं कांहींही संबंध नाहीं, अशी तंजावरचा किल्लेदार व मुख्य मुख्य सरदार यांची लवकरच खात्री झाली. यामुळें त्यांनीं या ढोंगी काटराजास तत्काल काट' दिला. नंतर त्यांनीं, सयाजीनामक तुकोजीच्या द्वितीय पुत्रास कांहीं दिवस गादीवर बसविलें. त्यास केवळ नाममात्र राजा करून सर्व राज्यकारभार, मुसलमान किल्लेदार सय्यदखान व त्याचा भाऊ सय्यद कासीम यांनीं आपल्या हातीं घेतला. याप्रमाणें कांहीं दिवस तंजावरची राजसत्ता लष्करी लोकांच्या हातांत जाऊन तेथें बेबंदशाही सुरू झाली; आणि गृहकलह, परस्पर मत्सर, द्वेषबुद्धि, सत्ताभिलाष इत्यादि राष्ट्रविनाशक दुर्गुणांचा प्रादुर्भाव होऊन, तंजावरचें राज्य लवकरच रसातळास जाणार कीं काय, अशी भीति वाटूं लागली. परंतु अशा संकटप्रचुर प्रसंगींही तंजावरच्या मल्हारजी गाडेरार, मानाजी जगताप व अनप्पा शेडगेप्रभृति मुख्य सरदारांनीं जनतेचा कल पाहून, तंजावरच्या गादीवर योग्य पुरुषाची योजना करण्याचा संकल्प केला. आणि तुकोजीच्या विद्यमान चिरंजिवांपैकीं प्रतापसिंग या नांवाचा जो दासीपुत्र होता, तोच राजपदास सर्व गुणांनीं युक्त आहे असें पाहून, त्यास इ. स. १७३९ या वर्षीं सिंहासनारूढ केलें. सर्व प्रजेच्या अनुमत्तानें, रूप, गुण, क्रिया, बुद्धि, या सर्व गुणांनीं युक्त असा दासीपुत्र, गादीस योग्य अधिपति ठरविल्याचें हें उदाहरण तंजावरच्या इतिहासांत लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. "प्रतापसिंहाची माय, राजाची समजातीची झाली, करितां हा पुत्रच राज्यास योग्य झणून सर्वत्रांनीं निष्कर्ष करून,

शके १६६१ सिद्धार्थी संवत्सरे प्रतापसिंह राजास तत्कालीन केले." हें तंजावरच्या शिलालेखांतील वाक्य फार महत्त्वाचें आहे. असो. प्रतापसिंह राजे खांची कारकीर्द इ. स. १७४० पासून इ. स. १७६३ पर्यंत तेवीस वर्षे झाली. ती अत्यंत महत्त्वाची व मनोरंजक असून तिनेच तंजावरच्या इतिहासाचा मुख्य भाग आक्रमून टाकिला आहे, असें छटले तरी चालेल.

‘इतिहाससंग्रहां’त प्रसिद्ध झालेली

होळकरदरबारांतली हिंगण्यांची वकिली.

हें प्रकरण

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस

संपादक, ‘इतिहाससंग्रह’

सातारा,

यांनीं संशोधून तयार केलें

तें,

मुंबई येथें,

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत तुकाराम जावजी

झांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

नं. २३ कोलमाट लेन.

इ. स. १९११.

किंमत ४ आणे.

Published by Tukaram Javaji, Proprietor N. S. Press,
23, Kolbat Lane, Bombay.

BOMBAY :

Printed by B. R. Ghanekar at the Nirnaya-Sagar Press,
23, Kolbhat Lane.

येथून पाठविलीं. जें करणें तें तेथून होतें. अनाजी लक्ष्मण याचे बंधु, गोविंद लक्ष्मण, येथें येऊन रावजींसीं बोलून, बाईचीं पत्रें घेऊन येथून कारकून पुण्यास आला. त्यास पंधरा दिवस जाले, आला असेल. तेथून मध्यस्थांचे लखोटे डांकेवरून दोन रावजींस आले. त्याचा आशय समजला नाहीं. कलम १.

रावजींसमागमें जरीपटका व मुतालकी शिके दादासाहेबांनीं दिले, ते बराबरच घेऊन आले आहेत. कलम १.

रावजींचा मजकूर बाईसीं बोलावयाचा आहे, ह्मणजे बाईचा खुलासा काय तो कळेल. परंतु बाईसीं बोलवें न बोलवें याची आज्ञा आल्यावर, बोलून उत्तर होईल तें लिहीन. कलम १.

बाईची चित्तवृत्ती, आज सहा महिने जाले, ऐक्यास आणण्यास करितों, परंतु घडत नाहीं. समागमें कोणी कारभारी शहाणा नाहीं. स्त्रीचा स्वभाव. यासी साधन हलके तन्हेनें करावें, तर तें ठीक नाहीं. पुढें घडेल तें खरें. कलम १.

रावजींचे मनांत, दादासाहेब झांशीस जातात या अर्थें, आपण बाईचे कैदेत किह्यांत आहेत, तर हें ठीक नाहीं. हें स्थळ पुरत नाहीं हें मिस करून, किह्यांतून निघोन बाहेर शहरपन्खांत राहावें ऐसें आहे. जे समर्थी बाईशीं बोलतील ते समर्थी बाईस सूचना करीन, कीं यांस किह्याबाहेर राहावयास सांगूं नये. येथेंच राहाणें ऐसी सूचना करीन. मग बाईंनीं ऐकिलें तर उत्तम. एक दोन वेळ सांगून किह्यांतून बाहेर न जात ऐसें करीन. बाईजवळ एकांत समय फावणें कठीण. गोष्ट फुटली तर वाईट. यास्तव उगाच आहें. हे जाऊंच लागतील तेव्हां एकांतीं गांठ पाडून सांगणें प्राप्त. तोंवर आपली आज्ञा येईल तसें करूं. कलम १.

बाईस आह्मी कांहीं बोलावयासी गेलों ह्मणजे मर्जीच ठीक पडत नाहीं. कदाचित् रावजींचें वर्तमान सांगितल्यावर जातीनें शुद्ध असली तरी ऐकून बंदोबस्त करितील. नसली शुद्ध तर ऐकून उगीच राहतील. यावरून त्यांचें मानस काय तें समजेल. कलम १.

सदरहू सहा कलमें सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२.

श्री.

२० एप्रिल इ. स. १७८३.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १७ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे छ २५ मोहोरमचें आज्ञापत्र आलें, त्या दिवसापासोन बाईसीं बोलत असतां आज उत्तर देतें,
३ म. द. मा. २

उद्यां देतें. मधें मधें हेंही बोलणें कीं, राजश्री महादजी शिंदे यांजकडून उत्तर आल्यावर उत्तर लिहून देईन. बहुत दिवस जाले, जासूद बसले आहेत; समय मसलतीचा; आपला उपयोग लिहिल्याप्रमाणें पढावा ह्मणत गेलों. तेव्हां त्रासरूप मर्जी होऊन उत्तर बोलत गेली कीं, ऐवज नाही ह्मणाल तर उत्तर देईन. अथवा पाटीलबावांचे जाब येऊं द्या, मग उत्तर देईन. ऐसें करितां पाटीलबावांचीं पत्रें बाईस आलीं व वाफगांवासही गेलीं. त्यांतील अर्थ समजण्यांत आले नाहीत. ऐसें लांबणीवर घालून हल्लीं निखालसपणें पत्राचें उत्तर लिहून दिल्लें, तें बजिन्नस पाठविलें आहे. साडेतीन महिने जाबसालाखालें घालून शेवटीं हें पत्र लिहून दिल्लें. तेव्हां बाईस विचारिलें कीं, आपलें ह्मणणें हें होतें कीं, पाटीलबावांचें उत्तर आल्यावर काय सांगणें तें सांगूं; त्याचें फल हेंच कीं काय? त्यास उत्तर दिलें कीं, वाफगांवास पत्रें गेलीं, त्यांचीं उत्तरें पाटीलबावांकडे गेलीं. आमचा जाब हें पत्र लिहून दिल्लें. सावकार व घेणार तेथेंच आहेत. ऐसीं उत्तरें होतात. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३.

श्री.

ता. २४ एप्रिल इ. स. १७८३.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—
 चंद्र ९ जमादिलावलचें पुरवणीपत्र छ २१ माहे मिनहूस पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, आनंदराव पवार व महिपतराव यांचे बंधु हे महेश्वरीं आले, यांची भेट बाईसीं जाली व बोलणें काय जालें, व बाजीरायास भेटून यांसीं काय बोलणें जालें, याचा बारीक रीतीनें शोध करून लिहिणें ह्मणून आज्ञा. त्यावरून कांहीं कळलें, तें सविस्तर वेगळीं पत्रें लिहिलीं आहेत, त्यावरून कळेल. राजश्री बाजीराव यांनीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस पत्र पाठविलें कीं, पाटीलबावांजवळून सर्व प्रकारें खातरजमा करून घेतली. हरी बावाजी मारला, तो चित्तांत किंतु पाटीलबावांचे होता. त्याचें निवारण केलें. पाटीलबावांचीं पत्रें तुमचे व आमचे नावें खातरजमेचीं आलीं, तर तुम्ही बेबसवास झांशीस येणें. तुम्ही, आम्ही व पाटीलबावा एकत्र जालियावर जी मसलत करणें ती करूं. याप्रमाणें रावजींनीं पत्रें सांप्रत श्रीमंतांकडे सुरतेस पाठविलीं आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४. ता. २७ एप्रिल इ. स. १७८३.

श्री.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:- विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे, तागाईत छ २४ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष. छ ९ जमादिलावलीचें पत्र पाठविलें, तें येथें छ २१ माहे मिनहूस दो घटका रात्रीस डाकेसमागमें पावलें. पत्राचे अन्वये बाईसीं बहुत बोललों. हा ऐवज लौकर रवाना करावा, यांत सर्वोपरी चांगलें. परंतु बाईचें एकच ध्यान कीं, वाफगांवचें उत्तर आलें नाहीं. आर्क्षी उत्तर दिल्लें कीं, वाफगांवचा जाब आपणास आला. आमची बातमी आहे. त्यावरून बाई ह्मणाली कीं, पत्र आलें ह्मणजे तुहांस सांगून मग काय करणें तसें ऐवजाची सोय करूं. तूर्त पत्र येऊं द्या. याप्रमाणें जाबसाल जाला. सेवेसीं श्रुत होय. हे पत्रलगता लाखोटा ध्यावा हे विज्ञापना.”

लेखांक २५.

श्री.

ता. २७ एप्रिल इ. स. १७८३.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:- मागाहून वरात दोन लक्षांची पाठविली, ती वरात व राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांचें पत्र बाईस दिल्लें. त्यांनीं पत्राच्या नकला करून व आपलें पत्र, ऐसें वाफगांवास पाठविलें. तेथून उत्तर आलियावर काय सांगणें तें सांगूं ह्मणून बोलली. हें वर्तमान डाकेबरोबर लिहून पाठविलें. अलीकडे फार दिवस जाले; जासूदजोडी बसली; निकड करितात; ऐवज द्यावा; ह्मणोन बोलणें जालें. त्याचें उत्तर हेंच कीं, वाफगांवचे जाब आलीयाखेरीज होत नाहीं. तर वाफगांवास सांडणी स्वार अथवा जलद जासूदजोडी पाठवावी. उत्तर काय तें लौकर आणवावें ह्मणोन बोलत असतां, मर्जी दिक् होऊन उत्तर दिल्लें कीं, घेणार व देणार उभयतां तेंच आहेत. मजकडे गुंता काय? ऐसें ह्मणतात. राजश्री पाटीलबावांचा कबिला देशीहून त्यांजकडे जावयास, मर्दानाचे घाटें नर्मदा उतरून काल करईस आले. येथून बाईंनीं त्यांस भेटीस बोलाविलें आहे. आलियावर वर्तमान होईल तें लिहूं. त्याजबराबर राजश्री देवजी गवळी कांहीं जाबसालनिमित्त मामलतीचे, बाईकडे कालच आले. बाईची त्यांची भेट जाली. पुढें कबिल्याबराबर जातील किंवा माघारे अशेरीस जातील, हें कळलीयावर सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६.

श्री.

ता०१ मे इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २८ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. येथील पूर्वी जाबसाल जाल्याचें उत्तर बाईंनी दिलें. ते जोडी सरकारची येथून रवाना केली. छ १८ सोमवार माहे मिनहूस तदनंतर आज्ञापत्र छ ९ मिनहूचें तें छ २१ मिनहूस पावलें. त्याचीं प्रत्योत्तरें, येथून सरकारची कासदजोडी सागर प्रांती गेली होती, ते येथें आली; त्या जोडीबराबर छ २४ जमादिलावलीं रविवारी पाठवलीं, ते पावतील. अलीकडील वर्तमान, बाईकडील जोडी आली. मोहनच्या राजाकडे बातमीसाठीं गेली होती, कीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेब झांशी प्रांती येतात, त्यास सुरतेंत येविषयींची तयारी व पक्कें वर्तमान लिहावें. त्यावरून अलीमोहनचें राजाचें पत्र आलें. त्या पत्रांचा मजकूर कीं, स्वारीची तयारी नाही व आवाई ऐकितो. विशेष कांहीं तसें असल्यास आपले बातमीची जोडी कशास? मीच वर्तमान लिहीन. याप्रमाणें पत्र होतें. तें कारकुनांनीं बाई-जवळ वाचलें, तें ऐकिलें. सेवेसी लिहिलें असे. राजश्री मुकुंदराव दिवाण यांचे जबानीचें वर्तमान कीं, राजश्री केसोपंत पाटीलबावांकडून श्रीमंतांकडे सुरतेस गेले. त्यांचें बोलणें होऊन पत्रें माघारी पाटीलबावांकडे जातील. त्याचीं उत्तरें फिरून श्रीमंतांस जातील. तेव्हां तह काय ठरणें तो ठरेल. हें ऐकिलें. त्यांनींच रुबरू याप्रमाणें सांगितलें, तें लिहिलें असे. राजश्री बाजीराव बर्वे घर किड्याबाहेर मागणार हें वर्तमान छ २४ जा। वलचे पत्री लिहिलें होतें. तों परस्परें वर्तमान ऐकिलें कीं, राउजी बाईजवळ बाहेर जागा मागतात. हें छ २६ कळलें. मग छ २७ स प्रातःकाळीं कोणी कारकून मंडळी नसती, त्या समई जाऊन सूचना केली. राजश्री बाजीराव बाहेर जागा मागतील तर न द्यावी. ऐकून उत्तर दिलें कीं कां? मी उत्तर दिलें कीं, तुम्ही दौलत करितात. तुम्हांस विदित असेल. हें ऐकून बाई बोलली कीं, खरेंच, जागा मागावयास आले होते. परंतु मी कबूल केलें नाही. तुम्हीं सूचना केली याचें कारण कळो द्यावें. त्याचें उत्तर दिलें कीं, “समयसार तुम्हांसी बोलणें. तूर्त समय नाही. तुमचें आमचें कधीं खलवत होत नाही. लोकांस संशय पडेल.” इतकें सांगून घरास आलों. राऊजीचे शोधांत पक्केपणें एक दोन लावून ठेविले आहेत. तूर्त बाहेर स्थळ रहावयास बाईंनीं न द्यावें, याप्रमाणें जालें. किड्यांत त्यांनीं असावें. याउपरी वर्तमान होईल तें सेवेसी लिहीत जाईन. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.”

लेखांक २७.

श्री.

ता. ५ मे इ. स. १७८३.

“सेवेसी आज्ञाकिताचा कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ३ जमादिलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—राजश्री बाजीराव वरें वैशाख शुद्ध २ शनिवारी दीपसमयीं माझे बिन्हाडास आले. मी घरींच होतो. बराबर पांच सात माणसें व आपण आले. मी दरवाजापावेतो सामोरा जाऊन घरांत आणलें. येऊन बसले. त्यांचीं माणसें, आमचीं माणसें, दर त्याणीं करून, मी व ते ऐसे उभयतां बसलों. तदनंतर प्रथम मी बोललों कीं, आज कोणीकडे दया केली, कीं येऊन आमचा परामर्ष केला. ऐकून त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, तुम्ही आम्ही कोणी परकी नाहीं. रेवेस संध्येस गेलों, तिकडून तुम्हांकडे आलों. हे उत्तर त्याणीं केलें. मग तेच बोलूं लागले. तेंच लिहिलें असे.

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब आनंदवल्लीस जातात. राजश्री बाजीराव यांणीं श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांजवळ जावें, याप्रमाणें वर्तमान अलीकडे ऐकतो. कलम. १

आमचा मानस पुणियास जावें, परंतु आम्हां सांगातें सरंजाम नाहीं. आम्हीं विनंति लिहिली आहे. कांहीं पागेचीं घोडीं आम्हांस द्यावीं. आमचे स्वरूपानें नेलियास उत्तम. कलम. १

आम्ही दादासाहेबांपासून निघालों, ते समयीं दादासाहेबांनीं अहिल्याबाईस एक पत्र व राजश्री महादजी शिंदे यांस पत्र दिलें. तीं पत्रे आम्हीं बाईस व पाटीलबावांस दिधलीं नाहींत. आमचें मानस दादासाहेबांचे सोबतीस राहावयाचें नाहीं. त्यांचे मनोधारणास पत्रे घेतलीं. येथें येऊन स्वस्थ बसलों. फार करून मानस राजश्री नानांजवळ असावें. कृपा करितील. दीर्घ द्वेष त्यांचे ठिकाणीं नाहीं. कलम. १

येथें आलों तेव्हां घोडी पिढी दौलत चांगली होती, ते जळाली. वस्त्र देखील राहिलें नाहीं. कर्जदार जालों. कलम. १

आजपावेतो श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचे चरणाजवळ असतो, तर फार करून ऊर्जित होतें. सांप्रत दुसरे ठिकाणीं जावें, हे इच्छा सर्वथा नाहीं. कलम. १

सदह् ११ कलमें ह्यांचें बोलणें. कलम. १

मी उत्तर दिल्लें कीं, आपण मजकूर केला, यास मीही माहीत थोडा बहुत आहे. इतक्या कलमांत मजला एक गोष्ट विदित नाहीं. परंतु मिथ्या बोललों कीं, माहीत थोडा बहुत आहे. कलम. १

रावजींची खातर इतक्या उत्तराचें एक उत्तर दिलें कीं, श्रीमंत राजश्री दादासाहेब पुणियास गेलियावर सहजच तुमचे दोष दूर होऊन श्रीमंत कृपा करितील. चिंता न करावी. कलम. १

झांशीस जात नाहींत हें फार चांगलें. कलह तुटला. कलम. १

आम्ही येथें येऊन दीड वर्ष जालें, एकनिष्ठपणें आहोंत. सरकारचें ह्मणणें हें होतें कीं, एक संवत्सर उगेंच असावें. तदनंतर स्वरूपानशीं येऊं. कलम. १

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब अखंड राजश्री नानांचे व हरिपंततात्यांचे गुण घेतात कीं, कारभारी आमचे दौलतींत असे होते कीं, त्यांनीं राज्य रक्षिलें. सदैव उभयतांचे नांवें मजकूर जाला तर श्रीमंतीं बरेंच झटलें. सखारामपंत व आबाजी महादेव व चिंतो विठ्ठल वगैरे यांस दोष ठेवीत आहेत. ते अप्रामाणिक. उभयतांचे सद्गुण घेतात. कलम. १

शिंदे होळकर यांणीं वांचविले, हें दादासाहेब ह्मणत असतात. कलम. १

बाईनीं दिढा वर्षांत तीन साडेतीन हजारपावेतों खर्चास दिले. दोन तीन कर्ज घेऊन खाले. ही दशा जाली ! कलम. १

हैदरखानाकडे होतों, तेथें फंदफितूर न करितां राहून, एक वेळ दादासाहेबांची भेट घेऊन मग पुणियास जावें. वचन दादासाहेबांजवळ गुंतलें होतें, ह्मणून सुरापुरकर आग्रह करीत असतां तेथें न राहून सुरतेस गेलों. वचन मोकळें करून पुणियास जावयाकरितां येथें आलों. कलम. १

तुझांस डाकेबरावर लाखोटा आला, तो श्रीमंतीं लिहिला होता कीं मध्यस्ताचें पत्र होतें ? त्याचें उत्तर रावजींनीं दिलें कीं, राजश्री गोविंदात्यांचें पत्र होतें. त्यांणीं लिहिलें होतें कीं, तुमचें येणें होत नाहीं. पुढें पर्जन्यकाळ आला. त्याचें उत्तर आम्हीं पाठविलें आहे. उत्तर आलें ह्मणजे जाऊं. याप्रमाणें सांगितलें. कलम. १

टिपूची तारीफ फार केली कीं, दौलती मोठे खानामागें दौलत राखील. कलम. १

याप्रमाणेंच बोलणें जालें, तें सेवेसीं लिहिलें. पानदान आणोन मशार-निव्हेची सुदारत केली. वस्त्रें संग्रहीं नाहींत कीं धावीं. बाजारांतून आणावयाची सोय नाहीं. मग पानदान आणून रुसकत केलें. सेवेसीं श्रुत होय ही विज्ञापना."

लेखांक २८.

पौ. छ. १५ जमादिलाखर सलास श्रीगजानन.

५ मे इ. स. १७८३.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ. ३ जमादिलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून सुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून, काशीद व जासूदजोडीबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचें वर्तमान, राजश्री पाटीलबावांच्या लष्करांतून चैत्र शुद्ध १४ चीं कोणी गृहस्थाचीं पत्रें रवाना जालीं. ते वद्य चतुर्दशीस येथें पावलीं. त्यांत वर्तमान कीं, पाटीलबावांनीं बावनबुरजी गढी घेऊन तेथून कुच करून ग्वाल्हेरीस आले. किह्याभोंवताले मोर्चेबंदी करून शहरपन्ढ्यांतून पूर्वेकडून दरवाजाशीं मोर्चे लाविलें. तोफ लावून पन्नास हात किह्याची मुंदे लढाऊन दिली. एक बावडीचें पाणी किह्यांत होतें, तें पाणी बंद केलें. खासा मोर्च्यांत जात असतात. त्रयोदशीस हळ्या करून किह्याचे तीन दरवाजे घेतले. दोन दरवाजे बरते राहिले आहेत. किह्यावरील शिबंदीचे लोक गडबडले आहेत. किल्लाही लवकरीच हस्तगत होईल. म्हणून त्या गृहस्थानें लिहिलें होतें. भोपाळवाले पठाण पेशजीं येथें आले होते. बाईशीं येथें करारमदार करून गेले. तो तपशील पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलाच आहे. त्यास त्या पठाणांनीं आपले कबिले इंदुरांत आणून ठेविले. तदोत्तर कांहीं खर्चा-वेचाची बेगमी करावी म्हणून जमियतेनिशीं भोपाळच्या तालुक्याचा मातबर गांव मारावयास गेले. तें वर्तमान भोपाळवाल्यास कळलें. त्यांनींही तेथून हजार पठाण पाठविले. त्यांनीं येऊन त्या गांवाजवळ दबा धरला होता. हेही इकडून पांच सहाशें पठाण गांवावर गेले. मध्यें त्यांनीं दबा धरला होता. त्यांसी यांसी गांठ पडून झटपट जाली. पहिल्यानें यांनीं त्यांचा मोड केला. ते निघून चालले. यांनीं कोसभर पाठलाग केला. त्यांनीं माघारी उलटून यांचा मोड केला. दोन चारशें माणूस उभयपक्षां कामास आलें. हे पांच भाऊ होते, त्यांपैकीं चौघे लढाईत कामास आले. एकास जखमा लागल्या. उचलून नेला. याप्रमाणें येथें वर्तमान आलें. पेशजीं आज्ञापत्रीं आज्ञा आली जें, लग्नपट्टीच्या दोन लक्ष रुपयांविषयीं बाईनीं तुकोजीबावांच्या पत्राचा आक्षेप केला आहे. त्यास येथून तुकोजी होळकर यांनीं बाईस पत्र पाठविलें आहे. तुळीं बाईशीं बोलून वरातीप्रमाणें ऐवजाची तरतूद करवून ऐवज लवकर पाठवणें. त्यास

येथें बाईस विचारिलें. त्यांनीं उत्तर केलें जें, अद्याप त्यांचें पत्र आलें नाहीं. राजश्री कृष्णाजी बहिरव थत्ते यांस लिहिलें, तें पत्र फोडून जरूर पहावें. बहुत काय लिहिणें, लोम करावा हे विज्ञप्ति.”

लेखांक २९.

श्री.

मे इ. स. १७८३.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति. राजश्री पाटीलबावा ग्वालरजवळ होते. तेथून बावनबुर्जी गढी गोहदवाले यांची होती. त्या गढीस जाऊन मोर्चे लाविले. ते गढी घेतली. तेथून शह गोहदेवर आहे. ग्वालरी किल्ला हा कालवर खालीं जाला नाहीं. परंतु होईल. याणीं आड घातली कीं, गोहद घेऊन मग ग्वालर घेऊं. याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें. पाटीलबावांजवळ गोसावी व बैरागी चाकरीस होते, ते दूर केलें. त्यांचा जमाव सात आठ हजार आहेत. बराबर सामान लढाईचें आहे. त्याणीं महालोमहालची खंडणी घेत उज्जनी-पलीकडे आले. उज्जनीस येणार ह्मणोन वर्तमान ऐकिलें. इंग्रजाचा तह जाला. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब आणावयास राजश्री केसो अनंत राजश्री पाटीलबावांकडून गेले. ते बावापिराचे घाटावर जाणार. तिकडून दादासाहेब. बडोदें येथ-पावेतो आले, ह्मणोन ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ३०.

श्रीगजानन.

ता. १७ मे इ. स. १७८३.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १५ जमादिलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असो. विशेषः—सरकारचें आज्ञापत्र छ २२ जमादिलावलचें आलें, तें छ ७ जमादिलाखरी येथें पावलें. पत्र पाहून तेच समयीं दरबारास जाऊन बाईस वाचून दाखविलें. ते समयीं येथील कारमारीही जवळ होते. पत्र ऐकून बाईंनीं उत्तर केलें जें, “आह्मीं पत्र राजश्री तुकोजी होळकर यांस लिहिलें आहे. त्यांचें उत्तर अद्याप आलें नाहीं.” आह्मीं उत्तर केलें जें, “सरकारचे दोहीं आज्ञापत्रीं लिहिलें आलें कीं, तुकोजी होळकर यांनीं बाईंच्या पत्राचें उत्तर पाठविलें. आतां या लक्षाच्या ऐवजास बाईंनीं दिव्कत करूं नये.” त्यास, मुत्सद्दी व बाई बोलली जें, “पत्र येऊन आह्मीं तुझांस न दाखवावें असें संकट कांय आहे?” शपथपूर्वक मुत्सद्दी यांनीं सांगितलें

जें, “पत्र आलें नाहीं.” तेव्हां यांचें खरें, किंवा तुकोजी होळकरांनीं पत्र पाठविलें ह्मणून सरकारांत विनंति केली आहे तें खरें ह्मणावें? काल बाईची व सेवकाची ऐवजाकरितां निश्चूनच बोलणीं पुष्कळ जालीं. आह्मीं उत्तरें केलीं जें, “आपण ह्मणतात जें, तुकोजीबावांस बाकीविषयीं पत्र लिहिलें आहे, ते कोणती बाकी लिहितात तें पाहून तुह्मांसीं बोलणें तें बोलूं, असें आपलें बोलणें. तुकोजीबावांस पत्र आपण लिहित्यास दोन अडीच महिने जाले, अद्याप उत्तर आलें नाहीं म्हणतां? आह्मांस तों सरकारची आज्ञापत्रें अशीं येतात. त्यांत प्रमाण अप्रमाण कोणतें ह्मणावें?” त्यास बाई बोलली जें, “एवढ्या ऐवजासाठीं आह्मीं तुह्मांसीं अप्रमाण बोलवें, असें आह्मांस संकट काय आहे? श्रीमंतांच्या लग्नाचा ऐवज आह्मीं संतोषानें द्यावा. परंतु आह्मीं तुह्मांस पत्र लिहिलें, त्याचेंही उत्तर नाहीं, व श्रीमंतांचेंही आह्मांस दुसरें पत्र नाहीं. तुह्मांस वरचेवर सरकारचीं पत्रें अशीं येतात. त्या तुमच्या पत्रावरच आह्मीं ऐवज द्यावा कीं काय?” आह्मीं उत्तर केलें जें, “आपल्यास सरकारची वरातच आली असतां, दुसऱ्या पत्राचा आपण आक्षेप करणें युक्त कीं काय?” बाई बोलली जें, “कां न करावा? हें ऐवजाचें काम होय.” तेव्हां आह्मीं उत्तर केलें जें, “अशीच आपली मर्जी असल्यास आह्मीं लिहितों.” त्यास उलटून बोलली जें, “आह्मांस तसें पत्र पाहिजे कीं, पेस्तर सालचे ऐवजीं महालपैकीं ऐवज देणें.” “अस्तु. असेंही आह्मीं श्रीमंतांस लिहितों. तेथें तुकोजीबावा काय विनंति करणें ते करतील.” बाई बोलली जें, “फार चांगलें. लिहा.” फिरून आह्मीं विनंति केली जें, “श्रीमंतांच्या लग्न-उत्साहाच्या ऐवजाविषयींच इतकी भवति न भवति व्हावी हें योग्य नाहीं. येविषयींचे असे जाबसाल ऐकून श्रीमंतांच्या चित्तांत कसें वाटेल, हें आपण समजतच आहांत?” बाई बोलली जें, “केवळ त्या ऐवजास आह्मीं दिक्कत इतकी करावी, असा अर्थ नाहीं. परंतु त्यांचीच अड चालावी, आमची कां न चालावी? यांत तुह्मी काय लिहिणें तें लिहा.” याप्रमाणें उत्तरें प्रत्युत्तरें जालीं. यांतील सारांश दिसून आले कीं, महालपैकीं पेस्तर सालचे ऐवजीं ऐवज देणें असें सरकारचें पत्र यावें, अगर तुकोजीबावांचें पत्र यावें, असा येथील मनोदय. सुरळीत पत्र सरकारचें अगर होळकरांचें यावें ह्मणजे ऐवज देतील. वरात घेऊन जासुद् आला त्यास फार दिवस जाले, ह्मणून नित्य बोलतच होतों. त्यास बाईंनीं जासुदास वरात पत्राचें उत्तर दिलें, तें सेवेसी पत्रें देऊन जासुद् पाठविला आहे. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.”

लेखांक ३१.

श्री.

मे इ. स. १७८१.

“सेवेसी साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:- बाईंनी पत्र लिहून दिल्लें, तें खुलें दिल्लें. ते समई मी उत्तर केल्लें कीं, “आपण आजपावेतो बोलत होतां, त्याचा फलादेश हा जाला! पुढें माझी अन्नू श्रीमंत ठेवणार नाहींत. यावर श्रीमंत बहुमानाचीं बर्रें आह्मांस देतील!” हें उत्तर केल्यावर बाईंनीं हांसल्यावर बेलें. परंतु जवळ राजश्री मुकुंदराऊ दिवाण व राजश्री विनायक बाजी होते. विनायक बाजींनीं उत्तर दिल्लें कीं, “श्रीमंतांकडून येथें आला. येथून गेलीयास आचवला नाहीं.” इतकें बोलले. मीं उत्तर दिल्लें कीं, “ते यश घेऊन गेले. ते कशास आंचवतील? परंतु मी मात्र बाईजवळ येऊन बाईंनीं अपेश दिल्लेसैं होतें.” ऐसेही उत्तर जालीं असतां, त्यांच्या मनांत सरकारलक्षाची गोष्ट अथवा लिहिण्याचा प्रकार येऊन लिहिल्या अर्थाप्रमाणें घडवेंसैं नाहीं. यावर जसी आज्ञा येईल, तसी वर्तणूक करूं. बराबर सरंजाम तीनशें रुपये दरमहाचा खर्च. कार्य तर घडत नाहीं. तेव्हां शिलेदार राऊत आहेत त्यांची आज्ञा, ठेवावे कीं डुजूर रवाना करावे. खर्चास दोनशें रुपये दीडमाही देतात, ते पुरत नाहीं. दीडमाही साडे तीनशें रुपये पाहिजेत. तें प्रमाण खर्च. वावगा खर्च नाहीं. ऐसीयास आज्ञा येईल तसी वर्तणूक करूं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ३२.

पैवस्ती छ ३ रजब सलास समानीज.

श्री.

१९ मे इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति तागाईत छ १७ माहे जमादिलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—

श्रीमंत सौभाग्यवती मातुश्री आनंदीबाईसाहेब यांजपाशीं मकरीकर लाखीकर होता. तो राजश्री बाजीराव बर्वें यांजसमागमें दिला होता. तो सांप्रत बाजीराव यांनीं सुरतेस पाठविला कीं, आह्मीं येथें रहावें किंवा काय करावें? श्रीमंत पुण्यास जातात किंवा झांशीस येतात, हें कसें काय तें लिहिणें. याप्रमाणें मकरीस पत्र देऊन पाठविलें आहे.

कलम १.

राजश्री जिऊबा शेणबाई यांजकडे राजश्री बाजीराव यांनीं पत्र पाठविलें कीं, श्रीमंतांचा निश्चय कसा पाटीलबावांनीं ठरविला, तो लिहून पाठविणें. छापून जासूद पत्रें घेऊन गेला.

कलम १.

राजश्री गणेशपंत कात्रे प्रतिनिधीकडील, त्यांचे चुलतबंधू राजश्री बाजीमट कात्रे, हे श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांजवळ, चार मास जाले, येथूनच गेले. बाजीमटाचे मामा यज्ञेश्वर दीक्षित सफ्रे येथें आहेत. त्यांस पत्र बाजीमट यांचें आलें. पत्री काय मजकूर तो कळला नाहीं. जबानींच वर्तमान कीं, तूर्त श्रीमंत राजश्री दादासाहेब येथेंच आहेत. विलायतेस पत्रें गेलीं आहेत. उत्तरें आल्यावर काय मसलत ठरणें तें होईल. याप्रमाणें ऐकिलें. कलम १.

आम्ही सेवक. आमचे प्राणांत प्राण नाहीं. गरीब, वगवसिला कोणी नाहीं. एक स्वामीचरण जाणतो. चरणाखेरीज आश्रय त्रैलोक्यांत नाहीं. चाकरी शुद्धपणें करून आहे. कोणाची आशा धरून सरकारकामाचा शब्द येईल ती गोष्ट सहसा करीत नाहीं. याउपरी महाराज ठेवतील तसें राहूं. सेवकापासून आज्ञेप्रमाणें काम घडून आलें नाहीं झणून भयभीत आहे. कलम १.

बाजीराव बर्वे यांची बातमी ज्या गृहस्थाकडून कळत होती, तो गृहस्थ रावजींनीं पुण्यास पाठविला. त्याजपाशीं पत्र स्वामींचें नांवें लिहून दिलें आहे. तेथील माहितगिरी त्यास आहे. विनंति करील. पुढें रावजींकडील बातमी लागवयानिमित्त आणि कारकून त्यांचे घरचा, तोच आपला झणून करून ठेविला आहे. वर्तमान कळेल तसें सेवेसी लिहीत जाईन. कलम १.

राजश्री दादो उद्धव नासिककर, यांचे चिरंजीव नारो दादाजी, पूर्वीपासून श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांचे समागमें, ते सांप्रत येथें आले. बरोबर घोडी २ तट्टें २ व उंट १ आहे. बाईची भेट रोजगारास आलों झणून घेतली. परंतु दादासाहेब झांशीस जाणार, त्यांजबराबर जावें झणून आले आहेत. कलम १.

बाईंनीं दोन लक्ष रुपये घावे. लक्षाचा ऐवज याविषयीं मीं व राजश्री विठ्ठलपंत उभयतां बहुत झणून पाहिलें. त्यांच्या चित्तवृत्तीस पालट होत नाहीं. वाद प्रतिवाद! ऐवजच कोठें? मजकडे तुकोजीबावांची बाकी काय आहे? आम्हीं उत्तर दिलें कीं, बाकीच असावी तेव्हांच ऐवज घावा, नाहीं तर देऊं नये कीं काय? तर साल आह्मदेचे ऐवजीं तुकोजीबावांचें पत्र आणा झणजे देईन असें दिहती सांगतात. आमचा यत्न तितका भय प्रीत दाखवून, युक्तीचे वाटें बोलणें तें बोलून पाहिलें. त्यास समजतच नाहीं. चार कारभारी आहेत, त्यांनीं सांगावें तर ते बाईपेक्षां गोष्टी सांगतात. त्यांसही अगापिछा नाहीं. याप्रमाणें वर्तमान आहे.

कलम १.

सदरदू.सात कलमें श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक ३३.

श्री.

मे १७८३.

“पुरवणीपत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:- सा० नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:- बाईचें बोलणें रूक्ष. मग काय खातरजमा ठेवून बोलतात, हें कळत नाही. खावंद ईश्वराप्रमाणें. अंमळशी नजर वांकडी करून खावंद पाहूं लागल्यास, क्षणांत मजबुती अथवा खातरजमा असेल ते नाहींशी होऊन डोळे उघडतील, तेव्हां विपरीत ! ही दूरआदेशी मनांत येतच नाही. प्रसंगी कारभारी, त्यांस या गोष्टीचा संतोष ! येथील वर्तमान या प्रकारें. आमचे खर्चाविशीं तजवीज कारभारी करून देऊं म्हणतात. आजपावेतो चारशें रुपये खर्चास दिले. मजबराबर शिलेदार सुद्धा अडीचशें रुपये दरमाहाचा खर्च आहे. येथील कर्ज घेऊन खातो. सरकारकाम होत नाही. यास्तव सेवेसी विनंति लिहिली असे. माझे वडिलांनीं स्वामीचें अर्जव करून आह्मांस जागा केली नाही, कीं त्यावर स्वस्थ असावें. स्वामीखेरीज आह्मांस त्राता कोणी नाही. दैर्घ्यकरून चरणांसीं लागलों. येथून शेवट करणार धनी समर्थ आहेत. बहुत काय लिहिणें, कृपालोभ करावा हे विज्ञापिते.”

लेखांक ३४.

पैवस्ती छ ७ रजव अर्बा समानीन.

श्री.

२१ मे इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:- छ १० जमादिलाखरीचें आज्ञापत्र छ १९ मिनहूस सायंकाळीं पावळें. दोन पत्रें वेगळीं पावलीं. एक्या पत्रीं राजश्री बाजीराव बर्वे यांचा मजकूर लिहिला होता. त्याची उत्तरे वेगळी पुरवणीपत्रीं लिहिली आहेत, व बाईस पत्र घावयाचें तें दिलें. त्याचें उत्तर घेऊन मागाहून पाठवितों. त्यांतील अर्थ तूर्त बोलण्यांत आला, त्याची आलाहिदा पत्रीं विनंति लिहिली आहे. श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचे लक्षाचा ऐवज सर्वांनीं दिलहा. बाईची दिकत. जासुदास फार दिवस लागले. ऐवज नाही. जासूद ठेऊन फळ काय ? त्यावरून त्याणीं उत्तर लिहून दिलें, तीं पत्रें पुरवणी सरकारच्या जोडीसमागमें पाठविली आहेत. त्याउपरी छ १० जमादिलाखरीचीं पत्रें आलीं. त्यांवरून बाईशीं एकदोन वेळ एकांत गांठ पाडून पत्रांचा अर्थ समजाविला, व ऐवजाविषयीं बोललों कीं, “आपण लक्षास ममता-पुरस्सर श्रीमंतीं बोलाविलें असतां न गेलांत, तेही चूकच. दुसरें ऐवजांस दिकत लावून जासुदास जाब दिला हेही चूक. तर असें न करावें. सर्वांनीं ऐवज दिला.

आपण मातबर. तुमचे प्रतिमेचें दुसरें कोणी नाही. हा ऐवज द्यावा हें उत्तम. ” ऐकून उत्तर दिलें कीं, “मी काय करूं? वाफगांवचें उत्तर साफ येत नाही, यास्तव दिकत. तर आतां ऐवज द्यावा हें तुम्ही ह्मणतां, तर माळवे प्रांतीं महाल आहेत, त्यांजवर पट्टी घालीन. त्याचा बोभाट ऐकूं नये. ह्मणजे ऐवज देईन. ” त्याचें उत्तर मीं दिलें कीं, “बोभाट होतो तो तरी आपण कोठें ऐकतात? किंवा ऐवज न द्यावा ह्मणून ह्या दिकती? सारांश, नर्मदेपलीकडील महालास पट्टी घालीत नाहीं. माळवेप्रांतीं महाल आहेत त्यांजवर ऐवज साधून देईन. ” आम्ही उत्तर दिलें कीं, “आपले मर्जीस येईल तसें करावें. ऐवज द्यावा, उत्तम, चांगलें. ” तेव्हां बाईंनीं उत्तर दिलें कीं, “कालच वाफगांवचें उत्तर आलें, तुम्हांस दाखवितें. परंतु एक लक्ष ज्येष्ठ अखेरपावेतों देईन. बाकी एक लक्ष राहिले, ते आषाढ अखेरीस याप्रमाणें देतें. ” हा निश्चय छ २१ जमादिलाखरीं प्रातःकालीं देवाजवळ बसली होती, त्या स्थलीं निश्चय जाला. याप्रमाणें आम्ही श्रीमंतांस लिहितों. त्यावरून बाईंनीं उत्तर दिलें कीं, याप्रमाणें ल्याहावें. त्याउपरी छ २३ रोजीं गेलों कीं, वाफगांवचें उत्तर कसें आलें तें दाखवावें. त्यावरून मुकुंदराऊ यांस बोलावून ह्मणालीं कीं, पत्र दाखवावें. त्यांनीं कारकुनास बोलाऊं पाठविलें. तो नव्हता. पत्र पाहिलें नाहीं. एका दो दिवसां पाहून त्यांतील अर्थ असेल तो सेवेसीं लिहून पाठवीन. पूर्वीं बाईं ह्मणत होती कीं, सालमजकूरचे ऐवजीं महालासबंधें पत्र वाफगांवचें यावें कीं, याप्रमाणें श्रीमंतीं पत्र ल्याहावें तेव्हां ऐवज देईन. ह्मणोन ह्मणत होती. त्यावरून आपणांस लिहिलें होतें. त्यास सांप्रत त्याप्रमाणें पत्रे यावीं, हें काहीं नाहीं. ऐवजच देतात. दोन वेळ खचित पुसोन सेवेसीं लिहिलें असे. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब भडोचेस आले. पुढें आलीमोहनच्या वाटेनें उज्जनीस जाणार. तेथेंही वाडे झाडवितात, ह्मणून साहुकारी वर्तमान ऐकिलें. राजश्री पाटीलबावा ग्वाल्हेर-च्या शहास आहेत. बहुतकरून ग्वाल्हेरचा फिळा फत्ते जाला असेल अगर होईल. देखलें ऐकलें वर्तमान सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञासि. ”

लेखांक ३५.

श्री.

२१ मे इ. स. १७८३.

“विज्ञापना ऐसीजे:—छ १० जमादिलाखरीचीं पत्रे छ १९ जमादिलाखर माहे मजकुरीं पावलीं. पत्रीं आज्ञा कीं:—

राजश्री बाजीराव बर्वे तेथें आहेत. ते मनस्वी वर्तणूक करितात. मशारनिव्हेचा बंदोबस्त पक्केपणें करावा. किह्यांतून जाऊं येऊं नये. त्यांजकडे कोणीं जाऊं नये.

जवळ माणसें ठेवणें तीं मोतादीचीं ठेवावीं. त्यांची सावधता करावी. या गोष्टीची उपेक्षा केलियास सरकारचा शब्द बाईकडे लागेल. यास्तव लिहिल्याअन्वये बाईशीं खचित बोलून आधीं याचा बंदोबस्त करणें. उपेक्षा करावयाची नाही. नाना प्रकारें राजकारणें करितात ह्मणोन कळलें, त्यास बाईशीं बोलून पक्का बंदोबस्त करवावा. ह्मणून आज्ञापत्री लिहिलें. त्याच्या अन्वये बाईस पत्र होतें तें त्यांस दिलें. १ कलम.

स्वामीची आज्ञा पुरवणीपत्री होती कीं, दादासाहेबांकडून पत्रें व कारकून आले गेले, हें बाईस सांगून, बाईकडून बाजीराव यांस विचारून, त्यांतील उत्तरे प्रतिउत्तरे होतील तीं लिहून पाठविणें ह्मणून आज्ञा. त्यावरून आनंदराव पवार याचा मजकूर केला. त्याचा परिणाम हें आह्मांस थोडकेंसे कळलें होतें, ऐसें शेवटीं उत्तर केलें. यास्तव पुरता विस्तार सांगितला नाही. सांगूं. परंतु गोष्ट मोघम ठेवून शोध करावा. तें करित नाहीत. बाजार करितात. यामुळें सोईनें एका दो दिवसां सांगूं. माझे पत्र बाईस दाखवावें ह्मणून आज्ञा. तें पत्र वाचून दाखविलें. रावजीशीं बाईचें बोलणें स्वामीचें पत्र दिल्यावर जालें नाही. साबाजीपंताशीं बोलणें जालें. त्याचा मजकूर कळला तितका वेगळी पुरवणी लिहिली असे. कलम १.

छ १९ जमादिलाखरी पत्र पावले. छ. २० रोजी बाईकडे उभयतां गेलों. बाजीराव यांचा मजकूर केला. आज्ञापत्रप्रमाणें बोललों. त्यांचें उत्तर एक वेळ दिलें कीं, “माझी खातरजमा आहे. तुम्हीं मागें सूचना केली होती कीं, बाजीराव किह्यांतून बाहेर राहावयास जागा मागतील, तर न देणें. ह्मावरून मी त्यांस विचारिलें. त्यांनीं माझे पायावर हात ठेविला. तुम्हीं लटकें लिहून पत्र आणिलें, ऐसें बाईनीं उत्तर दिलें. त्यावरून मजला अपूर्व वाटलें, व त्रास आला कीं, ह्मातारी दौलत करिते, परंतु चौकशीची जात नाही. तेव्हां बाईस मी उत्तर दिलें कीं, पायावर रावजीनीं हात ठेविला त्याजवर जाऊं नका. त्यांची वर्तणूक सुधी नाही. तुम्हांस ठाऊक नाही. मग त्यांचे वर्तणुकीतील एक गोष्ट बोललों कीं, राजश्री आनंदराव पवार, श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांकडून येथें येऊन, रावजीस भेटून, रावजीनीं वस्त्रे देऊन पाटीलबावांकडे पाठविलें. तेथून येऊन यांस भेटून सुरतेस गेले; हें आपणास ठाऊक नाही. हात पायावर ठेविला. धावर निश्चित ! तर असें न करणें. तुमचा जिमा आहे. सावध होऊन यांचा बंदोबस्त करावा. ऐकून उत्तर दिलें कीं, याप्रमाणें बाजीराव यांस बोलावून पुसतें. मग त्यांतील अर्थ ते काय सांगतात, तो तुम्हांस सांगेन. याप्रमाणें छ २१ स आणखी बोलली कीं, माझा जिमा आहे. बाजीराव गेला तर मी देईन. आम्हीं उत्तर दिलें कीं, ही गोष्ट खरीच, तत्रापि सावधता करावी. त्यांकडे कोणी जाऊं येऊं नये.

माणसें मोतादीचीं ठेवावीं. पत्री आपणास लिहिलें आहेच.' याप्रमाणें कलम १. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.'"

लेखांक ३६.

श्री.

२६ मे इ. स. १७८३.

“विज्ञापना ऐसीजे:- तागाईत छ २४ जमादिलाखरपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब बावापिराचे घांटावर आले ह्मणून मुकुंदराव ह्मणत होते, व बाईंनीं सांगितलें कीं, शिंघांनीं दादासाहेबांस खर्चास दोन लक्ष रुपये पाठविले ह्मणून सांगितलें, तें सेवेसीं लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञप्ति.'"

लेखांक ३७.

श्री.

२६ मे इ. स. १७८३.

“विज्ञापना ऐसीजे:-छ २४ जमादिलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. बाईंस पत्र बाजीराव यांचें मजकुराचें देतांना आह्मी उभयतां व बाईं चवथे देवघरांत होती. तेथें देवापाशीं पत्र आह्मीं वाचून दाखविलें. सांगितलें कीं, हें पत्र एकच कारकुनास दाखवून पत्राप्रमाणें बंदोबस्त करावा, बोभाट्यांत पत्र आणूं नये ऐसें सांगून दिलें. बाईंनीं तें पत्र जितके मुत्सद्दी त्यांस दाखविलें. येथें रीत आहे, कोणी काम बहुत मंडळीखेरीज होत नाहीं. असो. बाजीराव यांस बोलावून आनंदराव पवार यांचा मजकूर पुसावा. त्यांस तर बोलाविलें. राजश्री साबाजीपंत यास बोलावून, बाई व मुकुंदराव व विनायक बाजी व गोविंदपंत गानू असे एकांतीं बसून, साबाजीपंतास पत्राचा अर्थ सांगितला कीं, याप्रमाणें आह्मांस पत्र श्रीमंतांचें आलें. तुमची काय वर्तणूक तें सांगा. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं आमची वर्तणूक वावगी नाहीं. कोणती वावगी आपले नजरेस आली असेल ती सांगावी. ऐसें साबाजीपंत बोलल्यावर बाईंनीं व त्रिवर्गींनीं आनंदराव पवार यांचा मजकूर, म्यां सांगितला त्याप्रमाणें, साबाजीपंतास त्यांनीं सांगितलें. त्यांचीं उत्तरे काय जालीं तीं समजलीं नाहींत. मग बाईंस छ २२ दिवसीं पुसावयास गेलों. भोजन करून बसली होती. मीं जाऊन स्मरण दिलें कीं, आपण बाजीरावजींस बोलावून आनंदराव पवार यांचा मजकूर सांगितला. त्याचें उत्तर बाईंनीं दिलें कीं, बाजीराव आले नाहींत. त्यांचा कारकून साबाजीपंत आला. त्यास आह्मीं मजकूर सांगितला. तो ह्मणतो कीं, रुजू मुकाबला करून घा.

आह्वांस तर आनंदराव भेटला नाही. हें लटकें तुफान. तर तुम्ही मुकाबला करून घाल ? आह्मी उत्तर दिलें कीं, श्रीमंतांच्या पदरीं आहोंत, वावगी गोष्ट तुम्हांस सांगत नाही. मुकाबलाच करावा असें मानस आपलें असेल तर त्याची चिंता नाही. परंतु तुम्ही आपले दावानें व सरदारीचे रीतीनें, त्यास चांगले तऱ्हेनें पुसावें. केवळ मुकाबलाच घेऊन बसूं नये. इतकें मीं बोलल्यावर बाई ह्मणाली कीं कदाचित् त्यांचा आग्रह पडला, तर होईल कीं नाही ? मीं उत्तर दिलें कीं, मजशीं गांठ पडल्यावर मुकाबले करावयास पडणार नाही. तत्रापि मुकाबला करा ह्मणतील तर चिंता नाही. हें छ २२ बोलणें जालें. मग छ २३ मागतीं गेलों. उभयतांही तृतीय प्रहरीं गेलों. तेव्हां रावजींचा मजकूर केला. बाई व मुकुंदराव व विनायक बाजी व आह्मी उभयतां. बाईनीं उत्तर दिलें कीं, आनंदराव पवार यांचा मजकूर आह्वांस थोडकासा तेव्हांच कळला होता. कारभारी ह्मणाले कीं, यावेगळीं रावजींची वर्तणूक दुसरी कोणती ? ही तर आह्वांस कळली होती. आणिक असेल तर सांगा. त्यास पुसून तुम्हांस सांगू. याचें उत्तर मीं दिलें कीं, दुसरें काय सांगणें ? याउपर सावध, सावध, सावध, ऐसें तीन वेळ सांगितलें. तुम्हांस एक गोष्ट सांगितली त्याचें फळ काय केलें ? असो. सारांश, श्रीमंतीं लिहिलें आहे, सावधता रावजींची करून माणसें वेगरे नेमस्त ठेवून बंदोबस्त करावा, असें सांगितलें. वरकड विस्तार बोलावा, तर येथील बहुनायकी. बाईची अखत्यारी कोणावर नाही. बाईस तर कृत्रिम कळत नाही. पुढें वरचेवर सूचना रावजीं-विषयीं बाईस करीत जाऊं. जोंवर श्रीमंत राजश्री दादासाहेब झांशीस अथवा कोठें पोहोंचले नाहीत, तोंवर रावजी गडबड करतील. याजकरितां बारीक मातमी राखतो. जसे तऱ्हेनें कळेल तसे तऱ्हेनें राखून, वावगी गोष्ट कळलीयावर बाईस जाऊन सांगूं. मग बंदोबस्त करणें त्यांजकडे आहे. रावजी नर्मदेस झानास अथवा सांयकाळचे संध्येस येत नवते. तीथ परवणीस येत होते. सांप्रत किह्याबाहेर जावयाचें नाही असें समजलें. त्या दिवसापासून सांयकाळचे नित्य रेवेस येतात. तो मार्ग किह्याबाहेर आहे. तिकडे जावयाची रूढ घातली आहे. तेथें संध्या करून, दोन घटका बसून, मग हवेलीस जातात. तेथें बातमी राखीत असतो. शोध यांचा चांगला सांपडत होता, तो गृहस्थ रावजींनीं पुण्यास पाठविला. त्याजबरोबर पत्र सेवेसीं लिहिलें असे. रावजींजवळ मोतादी माणसें असावीं, वरचेवर सावधता करावी, येविषयीं बाईस वारंवार सांगत जाऊं. बाईचे खाजगत कारभारी, मसलतगार गोविंदपंत गानू. ह्यांनीं बंदोबस्त करावा सरकारचे लिहिण्याप्रमाणें, तर तें रावजींचे मामेसासरे ! मुकुंदराव सांगकामे ! बाईस तर चौकी

ऐतिहासिक टिपणें.

भाग ३ रा.

१. निजामअल्लीखानाचें स्त्रीसैन्य.

हैदराबादचा निजामअल्लीखान ह्याने आपल्या राजधानीमध्ये बायकांचें सैन्य तयार केलें होतें. ह्या सैन्यावर मिसिस जेम्स हॉल नामक एक युरोपियन बाई मुख्य सेनापति होती. ह्या बाईचें नांव इतिहासामध्ये 'जमालखान' अथवा 'जमाल सरदार' ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ही बाई हैदराबादेहून पुढें पुण्यास आली, व तेथें तिनें बऱ्याच खटपटी करून आपलें नांव प्रसिद्धीस आणिलें. हिची माहिती 'इतिहाससंग्रह' पुस्तक १ अंक ६ मध्ये 'जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी' मध्ये दिली आहे. (गोष्ट १५ पहा). ही बाई प्रथम हैदराबादेस होती, व तेथें तिनें बायकांचें सैन्य उभारिलें होतें, ह्याबद्दल एक अस्सल जुनें पत्रही उपलब्ध झालें आहे. हें पत्र पेशव्यांचे निजामाकडील वकील गोविंदराव काळे ह्यांनीं नानांस लिहिलें आहे. त्यामध्ये 'फिरंगीण' ह्मणून जिचा उल्लेख केला आहे, तीच ही बाई होय. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

[मिणवलीदस्तर.]

श्री.

“ विनंति ऐसीजे:—'पांचशें बायका कवायती केल्या, त्या बायकांची जात कोणती व दरमाहा काय केला ? व जनान्यापावेतो फिरंगीणाचा इतबार, याची खातरजमा कशी जाली ? हें लिहून पाठवावें' ह्मणोन आज्ञा. त्यास, बायका काहीं फिरंगीणी नाहींत. देशच्या बायका महार चांभार वगैरे जातींच्या, त्यांस बंदुखा देऊन, कवायत शिकवून तयार कराव्या इतकेंच. जनान्यापावेतो या जमावाचा दखल. देवडीवर वरकड चौक्या. त्यांत एकीकडे बायका. खासे नबाब जनानखान्यांत बसल्यावर एकले फिरंगीणीनें जाऊन बसावें; आज्ञा दिल्यावर बाहेर यावें. या गोष्टीस इतबार कशास ? आदबचेंच काम आहे. बायकांस दरमाहा काय, याचा शोध करून लिहितो. फिरंगीणीनें कवायत मात्र शिकवावी. परंतु दारोगे पैका देणार, लिहिणार, सर्व सरकारचे. तिचे खाधीन काय ? नांवाची मात्र घणी, इतकाच अर्थ ! रवाना छ ५ सफर हे विनंति.*

* ह्या बाईबद्दल व तिच्या सैन्याबद्दल आणखी कांहीं माहिती उपलब्ध झाली, तर ती फार मनोरंजक होईल. क्याप्टन मूर ह्यानें आपल्या 'Hindu Pantheon' ह्या पुस्तकामध्ये १ ऐ. टि. भा. ३

२. जनरल मेडोज ह्याची आत्महत्या.

जनरल मेडोज हा, इ. स. १७९१।९२ साली इंग्रज, पेशवे आणि निजाम ह्यांच्या संयुक्त सैन्याने ज्या वेळी टिपू सुलतानावर स्वारी करून श्रीरंगपट्टणावर हल्ला केला, त्या वेळी इंग्रज सैन्यातील प्रमुख सेनापतींपैकी एक होता. हा मोठा नामांकित योद्धा होता. हा मुंबईस इ. स. १७८८ पासून इ. स. १७९० पर्यंत गव्हर्नरच्या अधिकारावरही होता. श्रीरंगपट्टण येथे ता. ६ फेब्रुवारी १७९२ रोजी इंग्रज सैन्याने जो रात्रीचा हल्ला केला, त्यांत ह्याची तुकडी वाट चुकून भलतीकडे गेली, त्यामुळे ह्यावर थोडा दोष आला. परंतु लॉर्ड कॅर्नवालिस ह्यांनी मोठ्या सावधपणाने बाजू राखली. ह्या चुकीमुळे तो उदासीन व दिलगीर झाला. आणि त्याने, श्रीरंगपट्टणावर पुनः निकराचा हल्ला करून विजयी होईन, नाहीतर समरांगणी मरून जाईन, असा मनांत पण केला. परंतु ता. २८ फेब्रुवारी १७९२ रोजी टिपूशी तह करण्याचा निश्चय होऊन त्याचे दोन मुलगे लॉर्ड कॅर्नवालिस ह्यांच्याकडे ओलीस येण्याचे निश्चित झाले. हे एकतांच, जनरल मेडोज ह्यांचे मस्तक अधिक खवळून जाऊन, त्याने शत्रूच्या मुलांच्या आगमनसमयी पिस्तूल मारून आत्महत्या केली. ही बातमी हरिपंत फडके ह्यांच्या पत्रांत दाखल आहे. (इतिहाससंग्रह पु. २ अंक १२-लेखांक १३. ऐ० कि० प्रकरणे, पृ. ९६ पहा.) हीच हकीकत गोविंदराव काळे ह्यांनी पेशव्यांस विस्तृत रीतीने पुढे कळविली आहे, ती येणेप्रमाणे:—

ह्या बाईचा व निजामअल्लीखानाच्या स्त्रीसैन्याचा उल्लेख केला आहे. त्यांतही ह्या स्त्रीसैन्याबद्दल प्रत्यंतर माहिती सांपडते:—

“ The military name or title, assumed by this heroine, was Jamal Khan, or Jamal Sardar : not an uncommon name among Moghuls,.....It will be seen that Jamal is a very good name for the wife of Jam-Hall.

Her dress at Poona was of a warlike stamp, although still not entirely masculine. A long flowing *Jama* is the style of the ordinary dress of the Moghuls, with the loose *izar* or trowsers ; an enormous sabre, and a plumed helmet, graced the well-formed person of this daring Amazonian: and it may be supposed, that, had she taken the field with her corps while serving in the Nizam's army, her example would have been animating to his troops.

I have heard it related, that she was offered the command of the battalion of women that Nizam Ali Khan raised for the interior duties of the *Mahal* or ladies apartments or which we call the *Seraglio*. It consisted of five or six hundred women regularly dressed and disciplined, commanded by officers of their own sex, and armed with light fuzees : they mounted guard regularly over the ladies' apartments or vicinity, and are described as, on the whole, a very well set up corps.”— *Moor's Hindu Pantheon. Page 375.*

[मिगवलीदत्तर.]

श्री.

ता. १ एप्रिल १७९२.

“विनंति ऐसीजे:—अर्काटाकडे हैदरअली इंग्रजांवर गेले होते ते साळी, बेली व मंडोर धरून कैद केले. फार तसदी केली होती. मंडोर नामें तोच मेडूस. याचे मनांत कीं त्या समईचा बदला टिपूस करावा. हा मोठा आग्रह. परंतु लाडांनीं मसलत पाहून सल्लुखाचें बोलणें ऐकूं लागले. त्या दिवसापासून मेडूस उदास. जे दिवसीं टिपूचे पुत्र पटनाबाहेर येऊन लाडाचे भेटीस आले, ते समई आपण गेला नाहीं. तिकडे त्यांची भेट; इकडे याणें दोन पस्तोल गोळ्या भरून पोटांत मारून घेतले. मोठा आफसोस केला. सर्वांनीं धरून गोळ्या काहाडल्या. जखमा बऱ्या जाल्या. वांचला. लाडांनीं वॉईट मानून त्याचें काम चेनापट्टणचें तगीर केलें. त्याणेंही इस्ताफा लेहून दिल्या. तहनामे टिपूचे होत तोंपावेतो आपले डेऱ्यास होता. तहनामे परस्परें दिले घेतले. तोफा जाल्या. त्याचे दुसरे दिवशीं कूच करून मेडूस चेनापट्टणास गेला. तेथें कांहीं कार्यांमुळें पंधरा दिवस राहून विलायतेस जाणार. याप्रमाणें जालें. लाड मुखत्यार; त्याची पर्वा धरली नाहीं. मंडुसाचें वय पांसष्ट अधिकच होईल. दांत बिलकूल नव्हते. लाडसाहेब बहुत दुरदेश, प्रामाणिक, बोलण्याची कायमी, संकोच, सहनशील, सर्व गोष्टी संपन्न. असा इंग्रजांत थोडा. संबंध अशासीच असावा. परंतु बंगाल्यांत चौ महिन्यांत जाऊन, तेथें चार महिने राहून, सर्व कामाचा बंदोबस्त करून आपण विलायतेस जाणार. पुन्हां येणें समजतेंच आहे. वय साठ पांसष्ट वर्षांचें. संपूर्ण केश पांढरे. पुनरपि भेटीची आशा नाहीं. याप्रमाणें वर्तमान कळावें सबब विनंति. रा॥ छ ८ साबान हे विनंति.”

ह्या पत्रामध्ये ‘मेडूस’ हणजे जनरल मेडोज, व ‘लाड’ हणजे लॉर्ड कॉर्नवालिस असें समजावयाचें. जनरल मेडोज ह्यास श्रीरंगपट्टणावर हल्ला करून टिपूचा सुड घेण्याची फार महत्वाकांक्षा होती. ती तहामुळें विफल झाली, हणून त्यानें आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला. ह्या संबंधाची बातमी मराठ्यांच्या पत्रांत जी आढळून येते, ती अगदीं बरोबर आहे. तत्कालीन इंग्रजी लेखांतही तशाच आशयाची माहिती आढळून येते.* ह्यावरून प्रत्यंतर पुराव्यानें देखील मराठ्यांची अस्सल पत्रें इतिहासवृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची आहेत हें सिद्ध होतें.

वर दिलेल्या गोविंदराव काळ्यांच्या पत्रांत ‘लाड’ हणजे लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यांच्या बदल काढलेले स्तुतिपर उद्गारही लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. त्यावरून लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यांच्या संबंधानें मराठी मुत्सद्यांचें किती उत्कृष्ट मत होतें, तें दिसून येतें.

* लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यांच्या हाताखालच्या एक लष्करी अंमलदारानें, जनरल मेडोज ह्यांच्या आत्महत्येसंबंधानें पुढील हकीकत दिली आहे, ती त्याच दिवशीं लिहिलेली असून ती गोविंदराव काळे ह्यांच्या पत्रांशीं पडताडून पाहण्यासारखी आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

३. कोंकणांतील घडामोडींची एक महत्त्वाची यादी.

ही जुनी यादी माहिम तालुक्यांतील अलेवाडी गांवीं राहणारे रा. रा. बापू हरी जोशी ह्यांच्या दसरांत सांपडली. ती आमचे मित्र रा. रा. गंगाधर रामकृष्ण मोगरे ह्यांनीं प्रसिद्धीसाठीं आमच्याकडे पाठविली आहे. ह्या यादीमध्ये दिलेले सन इतिहाससंशोधकास फार उपयुक्त आहेत. यादीची भाषा फार अशुद्ध असून कित्येक शब्दांचा बरोबर अर्थबोध होत नाही. परंतु मूळामध्ये फेरफार न करितां हा कागद आर्षीं येथें प्रसिद्ध केला आहे. ह्या संबधानें कोणी जिज्ञासूंनीं अधिक माहिती मिळविल्यास ती उपयुक्त होईल.

[फिरकोळ.]

श्री.

१-“याद गेरेची ॥ शंवत् १५८५ मध्ये फीरंगी आले ॥

२-शंवत् १५९१ बाधुर बुडवीला दिवामध्ये ॥

३-शंवत् १५९२ मध्ये कोटाचा पाया घातला वशईच्या ॥

४-शंवत् १६०४ मध्ये फुरार बांधले सिया बुतेलान ॥

५-शंवत् १६१२ मध्ये दवण घेतली फीरंगेई ॥

६-शंवत् १६१५ मध्ये माहिम घेतले ॥

“Tippoo has, this afternoon, commenced the execution of the preliminaries of peace, by sending to camp his second and third sons as hostages, conformably with one of the articles, and this act was made particularly interesting and satisfactory to Lord Cornwallis by Tippoo, without mentioning any of the other confederates, insisting that his children should be carried directly to his Lordship's tent, and there delivered into his arms, with a request that he would, during their absence from their father, consider them and treat them as his own children. It would at any time have been impossible to witness such a scene, which marked so great a change in their father's fortunes, without certain reflections on the instability of human grandeur. But all sensations of that nature were almost totally absorbed in the melancholy damp into which we had been thrown a few hours before, by a fatal act that General Meadows had committed upon himself. The column that the General commanded on the night of the 6th did not execute precisely what was allotted to it. But he has, by his uniform conduct through life, established his character with all mankind as the essence of honour and courage, and the mistake on that night was never considered, by any man in the army, in any other light than as one of those errors to which night attacks have been, and ever will be, liable. The General, however, notwithstanding every consolation which his Lordship could give him, continued dissatisfied with himself, and allowed this unlucky affair to prey continually upon his spirits, till this morning, when it seems he could bear it no longer, and discharged a pistol loaded with three bullets into his body. He is still alive, but there can scarcely be hopes that he will recover.”

- ७-शंवत् १६२७ मध्ये शुजातखान आला हातेलेया मध्ये मार्गशीर्षमासी. मास सा ६ राहिला. जेष्ठ मासी गेला ॥
- ८-शंवत् १६५० मध्ये येकतरखान आला कार्तिक वद ८ मी (की १२१) मास ११ राहिला. आखिनमासी गेला ॥
- ९-शंवत् १६५१ च्या भाद्रपदामध्ये केरलई घेतली फीरंगेई ॥
- १०-शंवत् १६६९ फाल्गुन शुद्ध प्रतीपदा १ चे दीवसीं शुरुलखान आला. वार बुधवार मास २३ राहिला ॥
- ११-शंवत् १६९५ मध्ये दवणेवर मुंगुल आले. कार्तिक मासी मास ८ राहिले होते ॥
- १२-शंवत् १६९७ मध्ये वैशाख मासी वद १ गुरौवार मोड जाली. मध्यरात्री मोठी ॥
- १३-शंवत् १६९९ मध्ये कार्तिक शुद्ध ४ सोमवार मोड जाली धाकटी ॥
- १४-शंवत् १७१५ प्रवर्त आषाढ वद १२ सो भोमे तद्दिनी लोधी सीरगांबी मध्यानीं आले ॥
- १५-दुसरे दीवसीं बुधवारीं त्रयोदशीचे दीवसीं वीरार मोहारेयापर्यंत जा...गेले ॥
- १६-शंवत् १७१८ शके १५८३ मार्गशीर शुद्ध चतुर्थी शुक्र आरबान जालुन गेले. दिवस नव होते मोंबै मध्ये ॥
- १७-शंवत् १६६९ फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदा बुधे शुरुलखान आला. मास २३ राहिला ॥
- १८-शंवत् १६११ माघ शुद्ध १५ गुरुवारीं गेला. मलिकंबराचें लस्कर ॥
- १९-शंवत् १७११ शके १५१६ आखाड वद चतुर्दसी १४ सह आमावस्या ३० सोमवारीं धरणीकंप मध्यरात्री व दुसरे दिवशीं माध्यानीं धरणकंप दुसरून झाला ॥
- २०-शंवत् १७२१ शके १५८६ फाल्गुन शुद्ध त्रितीया ३ बुधे इंग्रजी मोंबै येथें आले ॥
- २१-शंवत् १७१० शके १५७५ या वरुषामध्ये अवर्षण मास २॥ जेष्ठ, आषाढ श्रावण अर्धपर्यंत. जेष्ठमासी मृगाचें वादळ, प्रजन्य थोडाक, तेणें करुनी बीं पेहिरणी. त्याउपरी प्रजन्य जास्ती लोकामध्ये हाहाकार । कण कोंकण जमीलेंईसैं होतें. मग अर्ध प्रजन्य पडला ॥
- २२-शंवत् १७२८ शके १५९३ भाद्रपद वद ८ शुके तद्दिनी रात्री वादळ हस्त नक्षत्राचें जालें ॥
- २३-शंवत् १७२८ शके १५८९ आखाडामध्ये विमलांत आवीज केली ॥
- २४-शंवत् १७३० शके १५९५ प्रवर्त, माघ शुद्ध ७ सह ८ सोमे दीनीं, आरबी याचे बरसे नव ९ आले भईगावांचे बारेयावर. भईगांव गीरीज पापडी

८८॥ उडीद	८८॥=	८८४ पीठ नागली	८८३॥
८८१८३ मूग		८८३॥ तां मोठे आ	८८३॥
८८॥= तुरी	८८॥÷	८८३१९ तां मोठे आ	८८२॥१९
८८॥÷ हुलगे	८८॥=	८८३॥ तां बारीक आ	८८२॥॥
८८१॥= साळी	८८१॥	८८३ तां बा सा	८८२॥॥
८८१॥ पावटे	८८१॥	८८१ तेल गोढें	८८॥
८८१॥= नागली	८८१॥	८८१॥ तेल मिसळ	
८८॥÷ तांदुळ मोठे आसडी	८८॥	८८१॥॥ तेल येरंडेल	
८८॥ तां मोठे सा	८८॥=	८८१॥ साखर रासी	
८८॥= तां बारीक सडीक	८८॥÷	८८२ साखर मखदुमी	
८८॥ तां बारीक असडीक	८८॥=	८८१॥ सुपारी	
८८॥= दाळ तुरी		८८१ सुंठ	
८८॥= दाळ उडीद		८८३ हळद खडी	
८८॥= दाळ हरभरे		८८१ मिरी	१॥=
८८॥÷ दाळ पावटे	८८॥=	८८१ जिरी	१८=
८८॥ मीठ.		८८१ हिंगराशी	७॥
		८८१ अफू राशी	४
८११८-		८८१ मसाला	१॥
माळवे जिन्नस दर रुपयास.		८८१ भांग	१॥
८८५ चिंच.		८१८४८९	
८८१ आलें.	१॥	गवळ्याकडील जिन्नस.	
८८३ मिर्चा ओल्या.		८८४ दूध.	
८८१॥ मिर्चा वाळल्या.		८८५ दही.	
८८१॥ लसूण.		८८१ लोणी. १॥=	
८८२ कांदे.		८१	
८८१॥ कारली व पडवळें.		सुमारें.	
८८१॥ दोडकें.		१५७५ पानें विज्याचीं.	
८८३ काळा भोंपळा.		१७५ पिकलीं देंठीं.	
८८४ पांढरा भोंपळा.		४०० पिकलीं काळीं.	
८१३॥॥		१००० हिरवीं.	
खुर्दा शिवराई टके. ३॥		१५७५	
		३० लिबें पिकलीं.	
		१६०५	

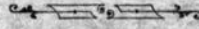
येणेंप्रमाणें निरख असे.”

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रें.]

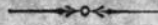
आक्टोबर १९१०.

[अंक ३ रा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक संस्मरणीय वस्तू.	५-८
२ ऐतिहासिक चरित्रें.	६९-७६
३ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	८९-९२
४ महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रें भाग २ रा.	३३-५६
५ ऐतिहासिक टिपणें भाग ३ रा.	९-१६

चित्रें—१ नवाब सादतअलीखान. २ अयोध्येच्या नवाबांचीं राजचिन्हें.

मुंबई येथे

तुकाराम जावजी ह्यांनीं

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

‘काव्यसंग्रहग्रंथमाले’तून छापून प्रसिद्ध

झालेले ग्रंथ.

किं. ट. ख.

मोरोपंतकृत स्फुट काव्ये—भाग पहिला. यांत या कवीची सन्मणिमाला, ज्ञानदेवस्तव, चांगदेवस्तुति, नामदेवस्तव, कबीरस्तव, नरसिंहमेहतास्तव, एकनाथस्तव, श्रीनाथचरित्र, रामचरित्र, रामदासगुणवर्णन, वामनपंडितस्तुति, तुकारामस्तुति, तुलसीदासस्तव, माधवदासस्तव, महिपतिस्तुति, वामनादिकीर्तन, साधुस्तव, सत्संगस्तव, साधुरीति, साधुसत्कार, सद्गर्णन, गंगास्तुति, गंगाप्रार्थना, गंगावकिली, गंगास्तव, गंगाविज्ञप्ति (संस्कृत), काशीप्रार्थना, काशीस्तुति, विश्वेशस्तुति, काळभैरवस्तुति, अन्नपूर्णास्तुति, मणिकर्णिकास्तुति, द्विचत्वारिंशच्छिगयात्रा, प्रयागस्तुति, यमुनास्तुति, गदाधरस्तुति, बिंदुमाधवस्तुति, विष्णुपदवकिली, राजापुरस्थगंगाप्रतिनिधितीर्थकीर्तन, गोदावरीस्तव, कृष्णस्तव, कृष्णाप्रार्थना, कृष्णामाहात्म्य, पंढरीमाहात्म्य, पांडुरंगदंडक, विठ्ठलप्रणिधि, विठ्ठलस्तोत्र, विठ्ठलस्तुति, विठ्ठलविज्ञापना, ४ पांडुरंगस्तोत्रे (संस्कृत), विठ्ठलपदपद्मस्तुति, इष्टकास्तुति, विठ्ठलभक्तस्तुति, पुंडरीकप्रार्थना, खंडोवास्तव, तुळजास्तव, महालक्ष्मीस्तव, वेंकटेशप्रार्थना, रेणुकास्तव, सिद्धेश्वरस्तव, गजाननस्तव, गणपतिप्रार्थना, शिवार्याशतक (संस्कृत), शंकरस्तव (संस्कृत), दुर्गास्तव, हरिहरस्तव, हरिहरप्रार्थना (संस्कृत), दशावतारप्रार्थना, रामस्तव, रामप्रार्थना, रामस्तुति (संस्कृत), रामनाममहिमा (संस्कृत), मुक्तामाला (संस्कृत), आर्यागीतिमुक्तामाला, आर्याकेकावली, अम्लानपंकजमालाबंधपंचक (संस्कृत), रामरीति, मारुतिस्तुति, कृष्णस्तवराज (संस्कृत), हरिसंबोधनस्तोत्र, मुरलीपंचक, तुलसीस्तव, श्रीमद्भगवद्गीतास्तुति, गुरुस्तुति, मुक्तांजली, रघुराजस्तव, पतिव्रताकीर्तन, अहल्यास्तुति, प्रांतप्रार्थना, मनःप्रार्थनाष्टक, रामप्रार्थना, वाङ्मनःप्रार्थना, महद्विज्ञापना, सन्मनोरथराजि, नामसुधाचषक, प्रश्नोत्तरमाला, नामरसायन, नाममाहात्म्य, संशयरत्नमाला, अश्वधाटीशतक, पांडुरंगप्रसादमहिमा, पंतांची अगदी पहिली आर्या, केकावली, हीं १०५ रसाळ प्रकरणे असून शिवाय सुमारे २१ पदे व ११ आरत्या अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसह

नवाब सादतअल्लीखान.

२. अयोध्येच्या नवाबांची राजचिन्हें.

अठराव्या शतकामध्ये, दिल्लीच्या बादशाहाच्या अंमलाखालीं जे मुसलमान सुभेदार स्वतंत्र झाले व ज्यांनीं स्वतंत्र राज्यें संस्थापित केलीं, त्यांपैकीं अयोध्येच्या राजघराण्याचा संस्थापक, महमद अमीन सादतखान ब-हाणउल्मुल्क, हा एक होय. हा मूळचा खोरासान प्रांतांतील एक लहानसा व्यापारी असून, तो उद्योगधंद्याच्या निमित्तानें प्रथम पाटणा येथें आला, व तेथील सुभेदाराच्या आश्रयानें त्यानें दिल्ली-येथें प्रवेश केला. तेथें त्यानें बादशाही स्वारांमध्ये प्रथम एक लहानशी नौकरी धरिली; आणि आपल्या आंगच्या शौर्यपराक्रमादि गुणांच्या योगानें वाढत वाढत जाऊन, तो इ. स. १७२१ मध्ये आश्रयाचा सुभेदार झाला. नंतर त्यानें, दिल्लीच्या महमदशाहा बादशाहास, सय्यद बंधूंच्या पारतंत्र्यांतून मुक्त करून, त्याजपासून ब-क्षिसादाखल, इ. स. १७३२ मध्ये, अयोध्येची सुभेदारी प्राप्त करून घेतली. पुढें त्यानें आश्रयाचा सुभेदार आणि बरेली व फरुक्काबाद येथील सुभेदार यांच्या साहाय्यानें फौज व द्रव्य जमा करून, आपली स्वतंत्र राजसत्ता त्या प्रांतांवर प्रस्थापित केली. या वेळेपासून अयोध्येच्या राज्याची भरभराट झाली, व सुमारे सव्वाशें वर्षेपर्यंत सादतखान व त्याचे वंशज यांनीं या राज्याचा उपभोग घेतला. इ. स. १८५६ मध्ये अयोध्येचें राज्य लॉर्ड डलहौसी यांनीं खालसा केलें, हें सर्वश्रुतच आहे. अयोध्येच्या नवाबांचा इतिहास इंग्रजी व मराठी भाषेमध्ये प्रसिद्ध आहे. त्यावरून तेथील नवाबांचें थोर राजवैभव, त्यांची अद्वितीय राजसत्ता, व अगणित संपत्ति यांची सहज कल्पना करितां येईल. अशा थोर राजघराण्याची राजकीय चिन्हेंही त्याच्या मोठेपणास साजतीलशींच असलीं पाहिजेत हें उघड आहे; परंतु त्यांची माहिती व चित्रें अत्यंत दुर्मिळ आहेत.

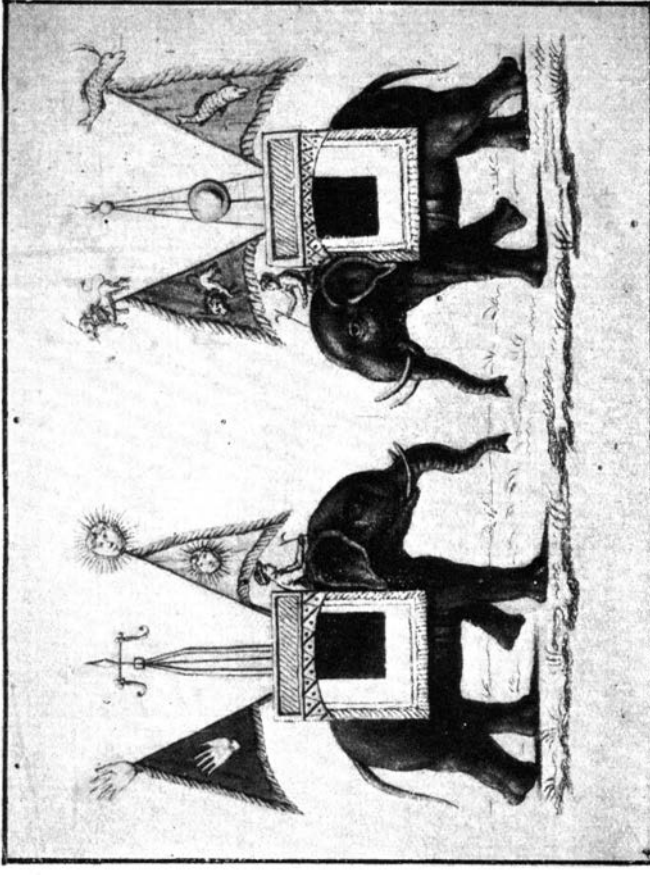
नवाब सादतअलीखान यानें आपल्या राज्याचें मुख्यचिन्ह मत्स्य हें केलें होतें. त्याची एक मनोरंजक आख्यायिका इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. ती येणेंप्रमाणें:— एके वेळीं सादतअलीखान हा लखनौ प्रांतावर अंमल बसविण्याकरितां स्वसैन्यानिशीं गंगानदी उतरून आला. त्या वेळीं अकस्मात् गंगेच्या पात्रांतून एक मासा त्याच्या कपड्यामध्ये उडी मारून येऊन बसला. त्यास हा एक उत्तम शकुन झाला असें वाटून, त्यानें मोठ्या उत्साहानें लखनौच्या शेख लोकांवर स्वारी केली व तेथील किल्ला आपल्या ताब्यांत जिंकून घेतला. तेव्हांपासून त्या किल्ल्यास ए. वस्तु. २

‘मत्स्यीभवन’ असे नांव पडलें आहे.* या वेळेपासून अयोध्येच्या नवाबांचें मुख्य राजचिन्ह मत्स्य हें होऊन, त्याचीं चित्रें सर्वत्र आढळून येतात. अयोध्येचें राज्य अस्तित्वांत होतें, तोंपर्यंत तेथील निशाणावर माशाचें चित्र फडकत होतें; आणि तेथील राजवाड्यावर व प्रत्येक सरकारी इमारतीवर, प्रवेशद्वाराच्या शिरोमार्गी मत्स्याकृति ही असावयाचीच हें निश्चित असे. अद्यापि देखील लखनौ येथील जुन्या इमारतींच्या प्रवेशद्वारावर दोन मत्स्य काढलेले दृष्टीस पडतात.

लखनौच्या एका सुप्रसिद्ध चित्रकारानें काढलेलें नवाब सादतअल्लीखान याचें एक जुनें चित्र आझांस उपलब्ध झालें आहे. त्याची प्रतिकृति आझीं यासोबत दिली आहे. या चित्रामध्यें देखील नवाब सादतअल्लीखान यास माशाच्या पाठीवर उभें केलें आहे असें दिसून येईल.

* मत्स्यीभवन हा अयोध्येच्या नवाबांच्या मुख्य राजवाडा होय. येथे पूर्वी जुना किल्ला होता. नंतर त्या जागीं राजवाडा बांधण्यांत आला. ह्या राजवाड्याचें वर्णन, तो प्रत्यक्ष पाहिलेल्या एका इसमानें, पुढें लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे. तें वाचनीय असल्यामुळे येथें दिलें आहे:—

“Mutchibhawan:—The palace which faces the Goomtee, comprises six principal courts or quadrangles surrounded by pavilion-like buildings. In the first of these are two lofty gateways. On the outer, there is a handsome chamber, called the Noubut-khana, or Music-room, forming an orchestra upon a splendid scale. The second court, encompassed by state apartments, is laid out as a garden having a well or bouli, (in the centre,) round which are pavilions, opening to the water, and intended to afford a cool retreat during the hot weather; the air is refreshed by the constant dripping of the fountains; and the piazzas and arcaded chambers beyond, within the influence of its luxurious atmosphere, are well calculated for sleeping chambers in the sultry nights, so constantly occurring throughout the periods of hot winds. Parallel to the second court, and at the eastward of it, stands a splendid edifice, raised upon an arched terrace, entirely of stone. This fabric, called Sungee-Dalan contains a ground hall, surrounded with a double arcade, crowned with a capital at each angle, and one over the principal point, all of copper doubly gilt. At the extremities of the terrace, there are wings, and flower gardens stretched along each front, divided into parterres by walks and fountains. A corridor extends round this court, planted with vines, and out of these entrances, one with a covered passage is appropriated to the ladies. These gateways are decked with gilded domes; and the mosque, zanana, and the other buildings attached to the palace, give to the whole edifice the air of a city raised by some enchanter .....And the palaces of the Hyderbagh, Hosseinbagh, and Seesli Mahal have nearly equal claims to admiration.” —Mrs. Roberts, 1839.

अयोध्येच्या नवाबांची राजविन्हें.

लखनौचा तिसरा नवान सुजाउदौला याच्या पदरीं कर्नल जेन्टील् या नांवाचा एक फ्रेंच इसम होता. त्यास पुढें नवाबाची नौकरी सोडून जावें लागलें. त्यानें सुजाउदौलाच्या राजचिन्हांचें एक सुंदर चित्र आपल्या संग्रहासाठीं पॅरीस येथें नेलें होतें. त्याची नकल आह्मांस कर्नल जेन्टील् याचे फ्रेंच भाषेंतील चरित्रांत उपलब्ध झाली आहे, तीही यासोबत आहीं जोडिली आहे. त्यामध्ये सुजाउदौलाच्या स्वारीचीं सर्व राजचिन्हे दर्शित केलेलीं असून तीं प्रेक्षणीय आहेत. अयोध्येच्या नवाबांच्या स्वारीचा समारंभ फारच अपूर्व असून त्यांत हीं सर्व राजचिन्हे मोठ्या थाटानें मिरवीत असत. *

* अयोध्येच्या नवाबांच्या स्वारीचा थाट कसा असे त्याची कल्पना, नासिरुद्दीन हैदर ह्याच्या एका स्वारीच्या समारंभारून करितां येईल. त्याचें वर्णन प्रत्यक्ष हजर असलेल्या एका युरोपियन बाईनें पुढें लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे:—

"The van of the cavalcade is formed of 50 elephants, carrying suivels, each accompanied by a driver and two gunners in white uniform and with turbans and kamarbands of red and green, the colours of the cloth composing the housings of the camels. A party of artillery succeeds, the gunners being in blue uniform; next two troops of cavalry in the picturesque, vests worn by sawars, of scarlet cloth, with painted caps of black-lamb skin. After this a regiment of foot, only half-clad, in wild barbaric costume, the trousers scarcely extending midway down the thigh, where it is vandyked with black points; they have red jackets and small turbans of black leather; and the warlike but discordant music of the Dankah or kettledrum assimilates well with the strange fantastic display made by the troops. The Najibs are closely followed by the most gorgeous portion of the spectacle, the elephant carriage of the king and his court; the great satrap himself sits enthroned in a sort of triumphal car of silver, canopied and curtained with crimson velvet, embroidered and fringed with gold, and drawn by four elephants, exactly matched in colour, height and size. The others have two elephants each, but all glitter with gold and silver; and the gallant company so proudly borne along, shine from head to foot in jems and brocade. Their turbans are adorned with costly aigrettes of jewels; claps, studs, belts, rings, and bracelets, of the most precious treasures of the mine, appear in greatest profusion, down to the gem-enamelled slipper; and these are set off by the graceful flow of drapery, composed of the most beautiful-woven tissues, and shawls of the finest fabric. Round these chariots, Chobdars, (mace bearers,) Chaprasis, Harkaras, and other state servants, some brandishing sheathed scimitars, and others fanning the air with chowries, shout out the titles of the illustrious and puissant personages, to whom they belong; while a cloud of irregular horse hovers on either side, liting and curvetting apparently with disorderly recklessness, yet in reality conducting their evolutions with the most consummate skill.

"The king's led horses next appear to swell the pomp and parade; they

याशिवाय अयोध्येच्या नवाबांची जुनी राजचिन्हे लंडन येथील ब्रिटिश म्यूसियममध्ये व इतर संग्रहालयांमध्ये वास करित आहेत. जुन्या रियासतीच्या राजचिन्हांचे इतिहासही मनोरंजक व बोधपर असून, त्यांचे संशोधन केले असतां पुष्कळ मौजेची माहिती मिळण्याचा संभव आहे. परंतु अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक माहितीचा संग्रह करून ठेवण्याचा प्रघात आमच्या राष्ट्रामध्ये नसल्यामुळे ती माहिती मिळणे आतां जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. तथापि, त्या दृष्टीनेही इतिहाससंशोधनाचा उपक्रम व्हावा ह्या संबंधाची उपलब्ध होणारी अत्यल्प माहिती देखील 'इतिहाससंग्रह'त प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मानस आहे.

are all richly caparisoned and attended by grooms in handsome liveries. The royal Palki and palanquin next appear; these native vehicles are of the most splendid description, constructed entirely of wrought gold, each carried by bearers clad in long scarlet vests, embroidered with gold, their turbans ornamented with the emblems of royalty."

जाधवराव दंडवत विनंति येथील क्षेम तागाईत फाल्गुन शुद्ध दशमी भौमवासर मुक्काम कसबें आटेरी सुभा आगें, जाणून स्वकीय लेखन आज्ञा केली पाहिजे. विशेषः—पत्र पाठविलें प्रविष्ट होऊन, लेखनार्थश्रवणें समाधान जालें. संक्रमणप्रयुक्त तीळ शर्करा पाठविली, ती प्रविष्ट जाली. इकडील सविस्तर वृत्त तरी, वोडसें, दतीया, नरवर वगैरे संस्थानें खंडिलीं; त्याचें सविस्तर, श्रीमंत राजश्री राऊ यांणीं पूर्वपत्रीं आपणांस लिहिलें आहे. त्यावरून श्रुत जालेंच असेल. त्याअलीकडे भदावर प्रांतीं आलों. येथील खंडणीदंडणीचा विचार जो जाला, त्याचें सविस्तर व पुढें जाण्याचा विचार, राजश्री रायांनीं आपणांस लिहिला आहे, त्यावरून निवेदन होईल. सदैव पत्रद्वारें सांभाळ करीत गेलें पाहिजे. चिरंजीव राजश्री संभाजी जाधव घरीं आहेत; मुलीचें लग्नकार्य कर्तव्य आहे. वडीलपणें साहित्य केलें पाहिजे. विशेष काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

श्री.

३ एप्रिल इ. स. १७३७.

“राजश्री चिमाजीपंत आपा गोसावी यांसीः—

सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित पिलाजी जाधवराव दंडवत विनंति येथील क्षेम तागाईत छ १३ जिल्हेज मुकाम नजीक जयनगर जाणून स्वकीय लेखनआज्ञा केली पाहिजे. विशेषः—आटेर, प्रांत भदावर येथील कार्यभाग विल्हेस लागलियानंतर, चमेलीपार होऊन, यमुनातीरास गेलों. तेथें पांच सात मुक्काम करून, सादतखान यमुनापार होता त्याजवरी, सड्या फौजा यमुनापार घेऊन गेलों. तेथें युद्धप्रसंग बरा रवेसीनें जाला. मोंगल पराभवातें पाववून आश्यासन्निध नेऊन घातला. तेथून माघारें फिरोन आइली तीरास आलों. राजश्री जगतराज व राजश्री सभासिंग बुंधेले पंधरा हजार फौजेनिशीं भेटीस आले होते, त्यांच्या भेटी जाल्या. तदोत्तर त्यांस निरोप देऊन, त्यांसमागमें आपलें बुणगें लावून देऊन, सड्या फौजा आगें उजवे हातें टाकून, इंद्रप्रस्थावरी मोहीम केली. कमर्दाखान व खानदवराखान, सादतखानास सामील व्हावयास, मथुरेवरून आश्याकडे गेले. आड्डी सड्या फौजांनिशीं नीट इंद्रप्रस्थास गेलों. तेथें दोन मुक्काम केले. दुसरे मुक्कामास, शहरांतून त्याचे मोंगल चार पांच हजार बहिर निघाले, त्यांचा आमचा युद्धप्रसंग बराच होऊन शेंपन्नास मोंगल जिवें मारले. याखेरीज शेंपन्नास जखमी केले. दोनशें घोडे पाडाव आले, व दोन हत्ती घेतले. आणि तेथून कूच करून, आलावरदीची सराई सहा कोस होती, तेथें मुक्काम करून राहिलों. इतकीयांत

कमर्दीखान बजीर मथुरेकडून फिरोन आह्वांसन्निघ आला. त्याची आमची गांठी पडली. युद्धप्रसंग जाला. एक हत्ती व दोन उंट बाणाचे घेतले. तेथून आह्मी कूच करून रेवाडीवरी आलों. ते दिवशीं सादतखान व खानदवरा इंद्रप्रस्थास आले. दुसरे दिवशीं कमर्दीखान व ते एकत्र जाले. मग आह्मी स्वार होऊन जयनगरासन्निघ आलों. येथून चमेली, उडगीर देवगिरीजवळीं पार होऊन येतो. आपणांस कळावें ह्मणऊन लिहिलें असे. सविस्तर वर्तमान राजश्री रावांनीं आपणांस लिहिलें आहे, त्यावरून निवेदन होईल. विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

या पत्रांवरून मराठ्यांच्या दिल्ली येथील रणसंग्रामाची अल्पशी तरी कल्पना येईल. ह्या मोहिमीमध्ये पिलाजी जाधवराव यांनीं उत्कृष्ट कामगिरी केली व पेशव्यांची मर्जी अगदीं सुप्रसन्न करून सोडली. याबद्दल बाजीराव पेशवे यांनीं त्यांस योग्य पारितोषिक दिलें असेल हें सांगावयास नकोच.*

यानंतर पिलाजी जाधवराव यांच्या शौर्यप्रदर्शनाचा प्रसंग ह्मणजे इ. स. १७३८ मध्ये निजामाबरोबर झालेलें मराठ्यांचें युद्ध हें होय. ह्या युद्धामध्ये

* पिलाजी जाधवराव ह्यांनीं ह्या मोहिमीमध्ये कसा पराक्रम केला, तें त्यांच्या अस्सल पत्रांतून व्यक्त होत आहे. ह्याच मोहिमीसंबंधाची ‘तारीख-इ-इब्राहिमखान’ ह्या फारसी बखरीमध्ये जी हकीकत दिली आहे, तीही पडताडून पाहण्यासारखी आहे. मराठ्यांच्या यशासंबंधानें ह्या बखरीमध्ये किती असत्य व अनुदारपणाचा उल्लेख आहे, तें त्यावरून दिसून येतें:—

“In the third year from the aforesaid date, through the mediation of Amir-ul-umra Khan-dauran Khan Bahadur, the Government of Malwa was bestowed on Baji Rao, whereby his power and influence was increased two-fold. The Rao in question, having entered Malwa with numerous force, soon reduced the province to a satisfactory state of order. About the same time he attacked the Raja of Bheedawar, and after putting him to flight, devastated his territory. From thence he despatched Pilaji with the view of subduing the Kingdom of Anterbed (Doab), which is situated between the Ganges, and Jumna. At that very time Nawab Barhanul-Mulk had moved out of his own province, and advanced through Antbarbed to the vicinity of Agra. Pilaji therefore crossed the Jumna, and engaged in active hostilities against the above-named Nawab; but having been vanquished in the battle, he was forced to take to flight, and rejoin Baji Rao. An immense number of his army were drowned while crossing the Jumna; but as for those who were captured or taken prisoners, the Nawab presented each one with two rupees and a cloth, and gave him permission to depart. Baji Rao becoming downcast and dispirited after meeting with this ignominious defeat, turned his face from that quarter.”

—History of India, by Sir H. Elliot, Vol. VII. Page 262.

बाजीराव पेशवे व त्यांचे स्वामिभक्त सरदार ह्यांनी निजामास नामोहरम करून भोपाळच्या लढाईत जो अप्रतिम विजय मिळविला, तो मराठ्यांच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारखा आहे. ह्या युद्धानंतर निजामानें मराठ्यांशी जो तह केला, त्याचीं सर्व बोलणीं पेशव्यांच्या वतीनें पिलाजी जाधवराव व बाबुराव मल्हार बर्वे ह्या दोन सरदारांनीं केलीं. त्यावरून पिलाजी जाधवराव ह्यांची योग्यता पेशव्यांच्या दरबारांत किती वाढली होती, हें दिसून येईल.

निजामाचें युद्ध संपून बाजीराव परत देशीं येऊन पोहोचतात न पोहोचतात, तोंच वसईकडे फिरंग्यांनीं फार उपद्रव दिला, ह्मणून तिकडे मोहीम निघाली. ह्या मोहिमीचे सूत्रचालक व मुख्य सेनापति चिमाजीआपा पेशवे हे असून त्यांच्या बरोबर मल्हारजी होळकर, पिलाजी जाधवराव वगैरे सरदार आपलें रणशौर्य व्यक्त करण्यास तत्पर होते. ह्या युद्धाचा वृत्तांत इंग्रजी व भराठी ग्रंथांमध्ये प्रसिद्ध आहे. त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें येथें प्रयोजन नाही. ह्या प्रसंगीं पिलाजी जाधवराव ह्यांनीं बहुत कष्टमेहेनत करून आपल्या शौर्याची पराकाष्ठा करून दाखविली. ती इतकी कीं, त्यांनीं रणभूमीवर एकसारखे उभे राहून तोफा व गरनाळा ह्यांचा सतत भडिमार चालविल्यामुळे, दारूची घाण व धुराचा लोट त्यांस असह्य होऊन त्यांची प्रकृति देखील बिघडली. परंतु निकरानें लढून वसईचा किछा घेण्याचा त्यांनीं कृतसंकल्प केला. चिमाजीआपा पेशवे ह्यांस, वसईचा किछा लवकर हस्तगत होत नाही असें पाहून, अतिशय काळजी उत्पन्न झाली, व त्यांनीं पिलाजी जाधवराव व मल्हारजी होळकर ह्या सरदारांस “किछा हस्तगत झाला नाही, तर निदान मला तोफेच्या तोंडीं देऊन माझे शीर तरी किह्यांत पडूं द्या.” अशी निर्वाणीची इच्छा व्यक्त केली. तेव्हां सर्व सरदार इरेस पडून, त्यांनीं हर प्रयत्नांनें किछा साध्य केला. वसई ता. ५ मे इ. स. १७३९ रोजीं फत्ते झाली, व मराठ्यांचें निशाण तेथें ता. ११ मे इ. स. १७३९ रोजीं फडकूं लागलें. वसई फत्ते झाल्यानंतर चिमाजीआपांनीं पिलाजी जाधवराव यांस ह्वापालट करण्यासाठीं एकदम घाटावर पाठविलें. ही बातमी शाहूमहाराज यांस कळून त्यांनींही पिलाजी जाधवराव यांस पत्र लिहिलें, व योग्य औषधोपचार करण्याबद्दल त्यांस सूचना केली. शाहूमहाराजांच्या पत्रामध्ये “तुझी वसईस गेलं होतं, शरीरीं सावकाश नाही ह्मणून घरीं आलां, ऐसें परस्परें कळलें. परंतु तुझीं कांहींच न लिहिलें. अपूर्व आहे! याउपरीं आपल्या शरीरभावनेचें वृत्त सविस्तर लिहिणें व उपाय करणें. आळस न करणें.” असे उद्गार नमूद आहेत.

यावरून खुद्द हिंदुपदपादशाहीचे मालक शाहू छत्रपति यांना देखील पिलाजी जाधवरावांचे किती अगत्य होते तें दिसून येतें. असो.

पिलाजी जाधवराव हे वसईची लढाई फत्ते होतांच, वसई सोडून देशावर आले, हें वर सांगितलेंच आहे. त्यानंतर फिरंगी लोकांनीं कौल घेऊन, वसईचा किल्ला ता. ११ मे इ. स. १७३९ रोजी चिमाजीआपा यांच्या स्वाधीन केला. हें आनंदवृत्त चिमाजीआपांनीं पिलाजी जाधवराव यांस लिहिलें. त्याचें उत्तर त्यांनीं ता. १६ मे इ. स. १७३९ रोजी लिहिलें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

श्री.

ता. १६ मे १७३९.

“ राजश्री चिमाजीपंत आपा गोसावी यांसी:—

श्री सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित पिलाजी जाधवराऊ दंडयत विनंति येथील क्षेम तागाईत छ १८ सफर जाणोन स्वकीय कुशल लेखनाज्ञा केली पाहिजे. विशेष:— आपण पत्र पाठविलें, प्रविष्ट होऊन साद्यंत वृत्त कळों आलें. वसईच्या कोटांतून फिरंगी यांनीं वस्तभाव कुली नेऊन छ १३ सफरीं अस्तमानीं गलबतावर चढोन निघोन गेले. किल्ल्यांत लोक पांठवून बंदोबस्त केला. हें संतोषाचें वर्तमान लिहिलें, तेणेंकरून परम संतोष जाला. किल्ल्यांत नेहमीं हजार दीड हजार माणूस ठेवणें तें ठेवून, तुमच्या चित्तास येई ऐसा बंदोबस्त करितों, ह्मणोन लिहिलें. ऐसियास, आपण बंदोबस्त करिजे, तो उत्तम प्रकारेंच होईल. शरीरीं आरोग्यता जालियाचें वृत्त लिहावें ह्मणून लिहिलें. ऐसियास, आपली आज्ञा घेऊन स्वार जालियानंतर वरघाटें आलियानें देशचा वारा लागोन समाधान वाटेल ह्मटलें; परंतु तोफेच्या व गरनाळ्यांच्या धुरानें नेत्रांस व घशास किंचित् अपाय जाला आहे, त्याचा उपाय करितों. आपले पुण्येंकरून आरोग्यता होईल. येत समयीं आपण आज्ञा केली कीं, दरमहाचे ऐवजीं कांहीं ऐवज तरतूद करून निकडीच्या समयास पावता करणें. त्यावरून आज्ञेप्रमाणें घरीं आलियावर कर्जवाम करून ज्येष्ठ मासचे हप्त्यापैकीं बाकीचा ऐवज रुपये ८११७ आठ हजार एकशें सतरा राजश्री अंताजीपंत यांजकडे पुण्यास रवाना केले. ते आपणापांशीं पावता करितील. विशेष काय लिहिणें. कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

या पत्रावरून चिमाजीआपाही पिलाजी जाधवरावांस कसें महत्त्व देत होते, हें व्यक्त होतें. वसईच्या लढाईत पिलाजी जाधवराव यांनीं जी कष्टमेहेनत केली, तिचें सविस्तर वर्णन मराठ्यांच्या इतिहासांत आढळून येत नाहीं. तथापि त्यांच्या कामगिरीबद्दल इ. स. १७४७ मध्ये बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं त्यांस

“वसईचे मसलतीस श्रमसाहस करून स्वामिसेवा केली” ह्मणून मौजे खांडारें ताा आगर वसई पा.सायवान हा गांव नूतन इनाम करून दिल्याचा उल्लेख सांपडतो. यावरून पिलाजी जाधवराव यांची वसईच्या मोहिमीतील सेवा लक्ष्यांत घेण्यासारखी असली पाहिजे, हें उघड होतें. परंतु ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या अप्रसिद्धीमुळे त्यांच्या पराक्रमाचें तेज अंधकारांत लपून गेलें आहे !

वसईची मोहिम संपल्यानंतर, थोरले बाजीराव पेशवे हे, थोडेच दिवसांनीं ह्मणजे तारीख २८ एप्रिल इ. स. १७४० इसवी रोजी, खानदेशांत राबेर येथें मृत्यु पावले; व त्यांची पेशवाईचीं वस्त्रे त्यांचे चिरंजीव बाळाजी बाजीराव यांस मिळालीं. बाळाजी बाजीराव हे, आपल्या वडिलांप्रमाणें तरवारबहाद्रींत पूर्ण निष्णात असून मोठे राजकारस्थानी मुत्सद्दी होते. त्यांनाही, पिलाजी जाधवराव यांची कर्तबगारी व शौर्य पूर्ण माहीत असल्यामुळे, त्यांनीं आपल्या वडिलांप्रमाणें त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून, मोठमोठीं राजकारस्थानें त्यांच्या सल्ल्यानें सिद्धीस नेलीं. इ. स. १७४१ चे जानेवारी महिन्यांत बाळाजी बाजीराव हे निजामाची भेट घेण्याकरितां नर्मदेपर्यंत गेले. त्यांच्याबरोबर पिलाजी जाधवराव हे होते. दिल्लीच्या बादशाहाकडून, पूर्वीच्या सनदेप्रमाणें माळव्याच्या राज्यकारभाराचा सर्व अधिकार आपणास मिळावा ह्मणून, बाळाजी बाजीराव यांनीं या वेळीं निजामाबरोबर बोलणें चालविलें होतें. या मसलतींत पिलाजी जाधवराव हे मुख्य असून, त्यांची व निजामाची ता० ९ जानेवारी इ. स. १७४१ रोजी भेट झाल्याचा उल्लेख सांपडतो. पिलाजी जाधवराव यांनीं पेशव्यांच्या वतीनें निजामउल्मुल्क यांशीं असें बोलणें लाविलें होतें कीं, दिल्लीच्या बादशाहाकडून पेशव्यांस माळव्याच्या सुभेदारीचें काम द्यावें व तो प्रांत जहागीर देववावा, आणि मदतखर्च ह्मणून पन्नास लक्ष रुपये देववावे. त्यावर निजामाकडून असें उत्तर मिळालें कीं, माळव्याची सुभेदारी मजकडे आहे, सबब त्याची नायबी तुह्मांस सांगण्यांत येईल; आणि मदतखर्चाबद्दल मागितलेली रक्कम तुह्मांस देण्याविषयी प्रयत्न करण्यांत येईल. यानंतर लवकरच सवाई जयसिंगाची व पेशव्यांची भेट होऊन माळव्याची सुभेदारी मराठ्यांस मिळाली. ह्या बाबतींत जे करारबदार झाले आहेत, त्यांत राणोजी शिंदे, मल्हारजी होळकर व पिलाजी जाधवराव ह्यांची नांवे असून, ह्या तिघांकडून पेशव्यांच्या सुरळीत वर्तनाबद्दल बादशाहानें हमी लिहून घेतली आहे. ह्यावरून ह्या सरदारांची योग्यता दिल्लीपतीसही फार वाटत होती हें उघड आहे.

यानंतर पेशव्यांची मध्यप्रांत व बंगाल यावर मोहीम झाली. या मोहिमीमध्ये पिलाजी जाधवराव यांनी श्रमसाहस विशेष करून, पेशव्यांची मर्जी सुप्रसन्न करून सोडली. मध्यप्रांतांतील गढामंडल्याच्या स्वारीमध्ये पिलाजीचे पराक्रम विशेष व्यक्त झाले, म्हणून पेशव्यांनी त्यांस तारीख २३ आगस्ट इ. स. १७४१ रोजी एक हत्ती व तीन हजार रुपये बक्षीस दिले. यानंतर मराठ्यांची इतिहासप्रसिद्ध बंगाल्यावरील मोहीम घडून आली. ही मोहीम म्हणजे मराठ्यांच्या शौर्यपराक्रमांच्या कसोटीची परमावधि होय. ह्या मोहिमीमध्ये बंगालचा नबाब अलिवर्दीखान याच्याबरोबर मराठ्यांनी जीं राजकारणें खेळविलीं व आपल्या बाहुबलाचे जे चमत्कार दाखविले, ते इतिहासांत नमूद करण्यासारखे आहेत. परंतु त्या संबंधाचीं अस्सल पत्रें प्रसिद्ध झाल्यावांचून त्या सर्वांचें खरें स्वरूप निदर्शनास येणार नाहीं. ह्या प्रसंगी पिलाजी जाधवराव यांचें बुद्धिचातुर्य चांगलें व्यक्त झालें आहे, व त्याबद्दल त्यांस अनेक पारितोषिकेंही मिळालीं आहेत. अलिवर्दीखानानें या समयी बाळाजी बाजीराव पेशव्यांशीं दोस्तीचा घाट घालून व द्रव्याच्या राशी देऊन, मराठ्यांना बंगाल्यांतून परत फिरविण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला. त्यांनें पिलाजी जाधवराव यांची ता. ९ एप्रील इ. स. १७४२ रोजी भेट घेऊन, त्यांस एक मौल्यवान् घोडा बक्षीस दिला; आणि त्यांच्या द्वारें पेशव्यांची भेट घेऊन त्यांनाही रूप नजराणे दिले. परंतु एवढ्यांनें मराठ्यांचें समाधान न होऊन, ते आणखी वर्ष दोन वर्षें त्या प्रांतांतून हालले नाहींत. बाळाजी बाजीराव पेशवे व पिलाजी जाधवराव हे ता. २४ फेब्रुवारी इ. स. १७४३ रोजी गयेस असल्याचा उल्लेख सांपडतो. असो.

इ. स. १७४५ मध्ये पिलाजी जाधवराव यांनी, भोपाळचा नबाब फैज महंमदखान याजबरोबर तह करून, त्याचे मुलुखांपैकी निम्मे वांटणीचे महाल भेलसें बगैरे पेशव्यांस मिळवून दिले. त्यांनीं ता. ४ नोव्हेंबर इ. स. १७४६ रोजी रतनगड किल्ला जिंकून घेतला. इ. स. १७४८ मध्ये पिलाजी जाधवराव हे निजामाच्या राजकारणांत असल्याचें दिसून येतें. बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं, या प्रसंगी पिलाजी जाधवराव यांनीं सैद लष्कर अल्लीखान याचे मार्फत, निजामाशीं तहाचें बोलणें बोलून, परस्पर निखालसता करून घ्यावी व स्नेहभाव पूर्ववत् करावा म्हणून जीं पत्रें लिहिलीं आहेत, तीं पाहिलीं असतां पिलाजी जाधवराव यांस ते किती महत्त्वाचीं राजकारणें सांगत असत, हें चांगलें विसून येतें. ते पिलाजी जाधवरावांस लिहितातः—“एकांतीं सविस्तर नबाबास वृत्त आमचें सबाख अम्यंतर मर्जीचें निवेदन खानांनीं करावें. तदोत्तर जे आज्ञा

करितील तें लिहून पाठवावें. आझांस नबाबाच्या जेहाची फार उमेद आहे. किह्याविशीं, वरकडांविशीं जें नबाबास उत्तम तेंच आझीं करावें, ऐसा बेलभंडार आझांपासून घ्यावा, व नबाबांनींही निखालसपणें नानकुरान घावें. परस्पर निखालसता व्हावी, लौकिकांत विरुद्ध नसावें, हेंच अंतःकरणपूर्वक चहातों. इतकेंही असोन, नबाब निखालसता न करीत, तरी आमचा उपाय काय ? सारांश, सविस्तर खानानें नबाबासीं बोलावें. उत्तर होईल तें लिहून पाठवावें. झणजे पुढें मागें खानावर उभयपक्षांचा शब्द येणार नाही.” अशीं महत्त्वाचीं राजकारणें सिद्धीस-ने-गान्या मराठे मुत्सद्याची योग्यता पेशव्यांच्या दरबारीं केवढी असली पाहिजे, हें इतिहासवाचकांस निराळें सांगावयाचें कारण नाहीं.

बाळाजी बाजीराव पेशवे हे, पिलाजी जाधवरावांस आपल्या वडिलांप्रमाणें पूज्य मानून त्यांस फार मान देत असत, व त्यांना ‘काका’ असें झणत असत. त्यांनीं त्यांची आपल्या फौजेच्या प्रमुख सेनापतींमध्ये गणना केली होती व ते मोठ-मोठ्या युद्धप्रकरणीं त्यांची सल्लामसलत घेत असत. त्यांनीं इ. स. १७४३।४४ मध्ये नरवर, बिजेपूर व किरोली वगैरे बुंदेलखंडांतील एक लाख रुपयांचा प्रांत त्यांस नवीन बक्षीस दिला. शिवाय, ते हरएक नवीन मोहिमीमध्ये त्यांच्या बहादुरीबद्दल योग्य पारितोषिकें देत असत. एके प्रसंगीं पिलाजी जाधवराव हे पावसाची अतिशय झड लागली असतांना, जरूरीच्या स्वामिकार्यासाठीं धांवून आले व त्यांचीं वस्त्रे अगदीं भिजून गेलीं. तेव्हां खुद्द पेशव्यांनीं आपल्या अंगावरील खास पोषाख त्यांच्या अंगावर घातला. अशा प्रकारचा बहुमान पेशवाईमध्ये फारच थोड्या सरदारांस मिळत असे.

पिलाजी जाधवराव यांचे चिरंजीव सटवाजी जाधव हे त्यांच्याप्रमाणेंच शूर व कर्तृत्ववान् होते. त्यांनींही बऱ्याच लढाया जिंकून आपलें नांव पेशव्यांच्या दरबारीं प्रसिद्धीस आणिलें होतें. पिलाजी जाधवराव यांच्या पदरीं जीं माणसें असत, तीं त्यांच्या शिक्षणानें शिपाईगिरीचे कामांत चांगलीं तरबेज झालेलीं असून, तीं प्रसंगविशेषीं लोकोत्तर शौर्य दाखवीत असत. त्यांच्या पदरीं ‘हसन महात’ झणून एक नौकर होता. तो वाघावर बेजरब हत्ती घालून वाघाची शिकार करीत असे. त्यामुळें त्याची फार प्रसिद्धी होऊन, त्यास खुद्द पेशव्यांनीं त्यांच्या बहादुरीबद्दल सुवर्णबलय बक्षीस दिल्याचा दाखला सांपडतो.

पिलाजी जाधवराव यांना पेशव्यांच्या दरबारांत एक विशिष्ट प्रकारचा मान होता. तो दुसऱ्या कोणत्याही मराठे सरदारास असल्याचा दाखला सांपडत नाही. हा मान झणजे, पेशव्यांच्या बंदीखान्यामध्ये जे कैदी असतील —मग ते

राजकीय असोत, अगर फौजदारी गुन्हाचे असोत,—त्यांची वाटेल त्या वेळीं, मर्जीप्रमाणें पूसतपास करणें व त्यांना बंदमुक्त करणें हा होय. जाधवराव यांची स्वारी ज्या वेळीं राजवाड्यांत जाईल, त्या वेळीं कोणी बंदीवान त्यांच्या समोर दिसला व त्यांनीं त्यास बंदमुक्त करण्याची इच्छा दर्शविली, तर त्यास तत्काळ सोडून देण्याबद्दल पेशव्यांचा हुकूम होता, असें झणतात.

पिलाजी जाधवराव यांची प्रकृति सट्ट व निकोप असून त्यांनीं पांचपन्नास वर्षांमध्ये लढायांचीं कामें बहुत कष्टमेहेनतीनें केलीं. पुढें त्यांस पोटशूलाचा आजार जडला. तेव्हां ते आपलें मूळ गांव जें वाघोली तेंथें राहूं लागले. तेथें त्यांस आषाढ वा ६ बुधवार शके १६७३ झणजे ता ३ जुलई इ. स १७५१ रोजीं देवाज्ञा झाली. ही बातमी बाळाजी बाजीराव यांस समजतांच, ते वाघोलीस त्यांच्या मुलाच्या समाचारास स्वतः गेले होते. पिलाजी जाधवराव ह्यांच्या पश्चात् त्यांच्या वंशजांकडे पेशव्यांनीं त्यांचा सरंजाम बरेच दिवस चालविला होता.

वर दिलेल्या संक्षिप्त माहितीवरून, पिलाजी जाधवराव यांची योग्यता मराठ्यांच्या इतिहासांत किती आहे व त्यांचें चरित्र इतिहासदृष्टीनें किती महत्त्वाचें आहे, याची कल्पना महाराष्ट्रवाचकांस सहज करितां येईल. अशा थोर व पराक्रमशाली पुरुषाच्या जीवनवृत्तांताचीं अस्सल साधनें शोधून काढून, त्यांचें साद्यंत व साधार चरित्र कोणी तयार करण्याचें श्रेय घेईल, तर मराठ्यांच्या इतिहासावर त्यांचे अगणित उपकार होतील. ऐतिहासिक चरित्रांच्या अभावामुळें पिलाजी जाधवरावांसारख्या लोकोत्तर नरवीरांच्या पराक्रमकथा प्रायः लुप्त होऊन त्यांची महाराष्ट्रास नाममात्र ओळख राहिली आहे; आणि तीही, अशीच अनास्था चालू राहिली, तर कालेंकरून नष्ट होण्याचा संभव आहे! इकडे महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा अभिमान बाळगणारांनीं अवश्य लक्ष पुरवावें, अशी आमची अगल्याची सूचना आहे.*

* पिलाजी जाधवराव ह्यांच्या चरित्राची ही रूपरेखा काढण्याचे कामीं रा. राजवाडे ह्यांनीं खंड ६ मध्ये प्रसिद्ध केलेलीं पत्रें, आणि वाघोलीकर व बाडीकर जाधव ह्यांच्या कैफियती ह्यांचा विशेष उपयोग झाला, ह्यांबद्दल त्यांचे आक्षेप फार आभार मानितों.

१६. सोलापूर किल्ल्यांतील लेख.

सोलापूर गॅझेटियरमध्ये, सोलापूर किल्ल्यांत खालील ठिकाणी लेख मिळतात अशी माहिती आहे. यांपैकी जे लेख आह्मांस आतां आढळले, त्यांपुढें नक्षत्र चिन्ह * दिलेलें आहे. गॅझेटियरमध्ये दिलेल्या लेखांशिवाय दोन तीन लेख आह्मांस नवीन आढळलेले आहेत; त्यांचीही येथें नोंद करून ठेवतो.

नं. (१) खिळे दरवाजावर, पितळेच्या पत्र्यावर, दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं आबाजी बह्लाळ यानें तो दरवाजा दुरुस्त केला, याबद्दल मराठींत लेख आहे. (तो हल्लीं त्या दरवाजावर नाही.)

नं. (२-३) वेशींच्या दोन दरवाजांवर, विजापूरच्या आली आदिलशाहानें ते दरवाजे बांधल्याबद्दल **मुसलमानी लिपींत** दोन लेख आहेत. *

नं. (४) पूर्वेकडील आंतल्या भिंतीच्या बाहेरच्या बाजूवर, ६ फूट उंचीवर, एका लहानशा डबक्यासमोर शिलालेख आहे. डबक्याच्या उजवीकडील दगडी बांधकामांत एक नागोबाचा दगड आडवा असून, त्या नागोबाचे समोर मनुष्याच्या डोक्यापेक्षां जरा अधिक उंचीवर हा शिलालेख आहे. हा **कानडी लिपींतील** लेख आहे.*

नं. (५) पश्चिमेकडील बाहेरच्या भिंतीच्या आंतल्या बाजूला नैऋत्य कोना-जवळ सुमारे ६ फूट उंचीवर दोन दगड आहेत व त्यांवर पुसट पुसट अक्षरें आहेत. (हे लेख आह्मांस मिळाले नाहीत.)

नं. (६) दक्षिणेच्या आंतल्या भिंतींतील उंच हनुमान बुरुजाच्या फरशीवर, एक **अर्धा मुसलमानींत व अर्धा मराठींत** असलेला शिलालेख आहे. *

नं. (७) कोटाच्या आंत ईशान्यबाजूच्या एका जुन्या विहिरीच्या तोंडाच्या उजव्या बाजूस एका दगडावर **मराठींत** सुबोध शिलालेख आहे. *

आह्मांस नवीन मिळालेले लेख.

नं. (८) बाहेरच्या भिंतीच्या आंतल्या बाजूस आग्नेय कोनांत एका उभ्या दगडावर **मराठी लिपींत** स्वच्छ शिलालेख आहे.

नं. (९) पूर्वेकडील आंतल्या तटाच्या आंतल्या बाजूस दारूखान्यासमोर जरासें डावीकडे **मोडी लिपींत** एक शिलालेख आहे.

नं. (१०) पश्चिमेकडील आंतल्या भिंतीच्या आंतल्या बाजूस (पाडलेल्या मागाजवळील) एका बुरुजावर दोन उत्तम नक्षीचे जुने हिंदु देवळाचे खांब आहेत; त्यांपैकी एकावर **मुसलमानी लिपींत** एक लेख आहे.

शिलालेख नं. ६.

हा लेख दक्षिणेच्या आंतल्या भिंतींतील उंच हनुमान बुरुजाच्या फरशीवर, **अर्धा मुसलमानी लिपींत व अर्धा मराठींत** आहे. मराठी भाग येथें जसा लागला

तसा देत आहे. कित्येक अक्षरे कालांतराने पुसट झालेली आहेत. दुर्बोध स्थळीं प्रश्नचिन्हे दिलेली आहेत. हा लेख विजापूरच्या आली आदिलशाहाच्या वेळचा आहे. याच्या एकंदर, मराठी भागाच्या, पांच ओळी आहेत. त्या अशाः—

- (१) ... ना आळी येदीळशाहा सुळतानाः कोट सो (?) ळा
- (२) पुरासी रक्षे सुगुनाः तेथील नेघबा बाजी जाधीत (?) .
- (३) खानाः केळी अपरुब माहाळाची (?) रचनाः मचे (?)
- (४) पळग करुन हउदखाना नवी प्रती हणउन लीही
- (५) ळे सासानाः (?) ॥

शिलालेख नं. ७.

हा लेख कोटाच्या आंत ईशान्यबाजूस असलेल्या एका जुन्या बिहिरीच्या तोंडाच्या उजव्या बाजूस एका दगडावर, भगटीत सुबोध लिहिलेला आहे. हा लेख शके १५७५ हणजे इ. स. १६५३ मधील असून, त्यांत त्या विहिरीविषयीं हकीकत आहे. याच्या एकंदर बारा ओळी आहेत; त्या अशाः—

- (१) शेके १५७५ विजयनाम संवत्सरे आश्विनमासे बहळे पंचमि सोमवा-
- (२) र मृगशिरानक्षत्र तुरियाच (?) ये ॥०॥ सुहरसन सळा सखम
सैतवा (०१?)
- (३) ळ फ छ १७ माहे जिळकादरोज आळरफात दिने राजा शाहा
- (४) सुळतान महामद आदळशाहा पादशाहानाः (राव नि (?) पुर्ण कृ
- (५) पा असे सुशनाः कोट संदळापूर अपरुब न (?)
तिना बाळा किलामधे बु
- (६) नियाद सोधून केळि रचनाः माहमदखान पिर
माहामद जाधितखान हा
- (७) बाळदान सुजाणाः नजिक शाहाबुरुज व (१) दारु
खाना. तेथे नविर्मा—
- (८) हामद बाई बांधि० ॥ चि चौकोनाः दोनी
तरफ सिद्धि (?) कोटासि ह्या—
- (९) त करुन घेतले बहसानाः त्यासि सदा प्र
सन्न आहे. स्वामि रहमानाः न
- (१०) वि बाई हणपुनि लिहिळे सासाना.
त्याचा पाणि घेतजुमेळेजानाः याळा
- (११) माचे हावाळे होता वळरतराट गाबिदे (?)
वाटसर नापक बाहि दौळत खो
- (१२) हा मदानाः ॥

हा लेख सुलतान महमद आदिलशाहा पादशाहाच्या वेळचा आहे. या विहिरीस बाळंतिणीची विहीर म्हणतात, त्यांत बरेंच तथ्य दिसते. कारण, सातव्या ओळी-मध्ये महामदखान पिरमहामद जाघीतखान यानें 'बाळ दान' केल्याचा उल्लेख असावासें दिसते. याच जाघीतखानाचा उल्लेख नं. ६ च्या शिलालेखांतही आहे असें वाटते.

शिलालेख नं. ८

आह्मीं हनुमान बुरुजावर उभे असतां, बाहेरच्या भिंतीच्या आंतल्या बाजूस आग्नेय कोपऱ्यांत, एका स्वच्छ उभ्या दगडावर, एक मराठीत शिलालेख असलेला दिसला. हा लेख शके १४६६ मधला असून आग्नेय कोनांतील बुरुज त्या वेळीं बांधल्याविषयी त्यांत उल्लेख आहे. या लेखावरच्या दोन लहान ओळींतील अक्षरें, मंडळींनीं त्यांवर शिलाप्रहार करून तीं नासविलीं असल्यामुळें, ओळखतां येत नाहींत. खालच्या चौकटीतील दहा ओळी कळतात. त्या अशाः—

- (१) बुजं कारकीर्द खुदाये
- (२) वदखा (?) वे (ळे ?) अजमे बर्गधी (?)
- (३) न गोसावि बुजाये ववब
- (४) र्या खानिबु मुदति १ माहे २१
- (५) रोजणी तेरीख १८ माहे सफ
- (६) र इहदे खमसईन ता॥ छ १०
- (७) माहे रबिलाखर इहदे खम
- (८) सैन मोर्तबु जाहाला. सके १४६६
- (९) क्रोधी संवसरे आसाडमासे ते हा बु
- (१०) जं मोर्तबु जाहाला.

या ओळींभोवतीं चार रेषांचें चौकट असून, वर दोन लहान अक्षरांच्या ओळी आहेत; पण त्या आतां व्राचतां येत नाहींत.

शिलालेख नं. ९.

हा लेख पूर्वेकडील आंतल्या तटाच्या आंतल्या बाजूला, दारुखान्याच्या समोर जयसा ढावीकडे आहे. हा मोडी लिपीत स्वच्छ असा असून याच्या पांच ओळी आहेत. त्या अशाः—

- (१) खैरहात शाह अलमगीर राजा म-
- (२) नोहर खासजी गौड किलेदार किले सो-
- (३) लापुर ह्याच्या अमलामधें ह्या तरफ-
- (४) ची अलंगजकोट कचा होता तो पका के
- (५) ला सन २४ विक्रम संवत १७३७ ॥ ६ ॥

हा लेख विक्रम संवत् १७३७ हणजे इ. म. १६८० मध्ये शाहा अलमगीर राजा राज्य करीत अमतां, मनोहर खासजी गौड याच्या अंमलांत सोलापूर किल्ल्याचा पूर्व भाग (ज्यास अलंगज कोट हणत असत) जो कच्चा होता, तो पक्का केला.

येणेंप्रमाणें माहिती मिळाली आहे.

त्र्यंबक गुरुनाथ काळे,

सोलापूर.

ठेवून करावयाचें नाहीं. वरचेवर बातमी घेऊन त्यांस राखावें हेंही करीत नव्हती. आतां सरकारचे लिहिण्यावरून चावध जाले झणतात. हा कालवर माणसाची वगैरे चौकशी केली नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञासि.”

लेखांक ३८.

श्री.

मे १७८३.

“पुरवणीपत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—पूर्वी बाईंनीं ह्मटलें होतें कीं, श्रीमंत आपलें पत्र खातरजमेचें पाठवितील, तर साल आहिदेचे ऐवजीं कर्ज घेऊन देईन. तोच जाबसाल आतांही एक वेळ असा केला कीं, माझे नांवें पत्र जिमतीखातर जमेचें पाठवावें कीं, माळव्यांतील माहालास पुढें उपद्रव लागणार नाहीं. जोपर्यंत पैसा फिटेल तोंपावेतों तोही ऐवज महाल मजकूर वजा होऊन देईन. तिगस्त व सालगुदस्त व सालमजकूर या ऐवजाशीं संबंध नाहीं. ऐशीं भाषणें मनास येईल तसें बोलतात. श्रीमंतांचे दौलतींत यांची दौलत. ते आठवण न धरितां, आपणच खावंदगिरी महालाविषयीं करून आहेत. या समयास घरचीं वांकडीं मनांवर आणूं नयेत, सरकारचे लिहिण्याचे अर्थ मनांत येऊन ऐवज महालचा फौजेस पाठवावा, ही विनंति वारंवार मी करीतच आहे. तें ऐकून हंसतमुख होत असावें, उत्तर देऊं नये, ऐसे आदेश बाईंचे आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञासि.”

लेखांक ३९.

श्री.

१९ जुलई इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १८ माहे साबानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— छ १२ रजबचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें छ ८ साबानीं दो प्रहरां पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, श्रीमंत राजश्री रावसाहेब यांच्या लष्मार्ची वस्त्रें व बहुमान गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई होळकर यांस येणेंप्रमाणें:—

४ कापड सनगें

१ पातळ पैठणी जरी १.

१ खण पैठणी एक.

२ शालजोडी फर्द.

४

१ माळ मोत्यांची मोती ११८ सुमार एकसे अठरा.

५

एकूण वखें चार व बहुमान माळ एक मोत्यांची पाठविली, ती पावती करून उत्तर पाठवावें झणून आज्ञा. त्यावरून आज्ञेप्रमाणें वखें ४ व बहुमान माळ मोत्यांची प्रविष्ट करून, बाईचीं उत्तरे घेऊन सेवेसी पाठविलीं असेत. बहुत काय लिहिणें सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ४०.

श्री.

२९ जुलै इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधानसाहेब स्वामीजीचे सेवेसी:-

विभंति सेवक चरणरज केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २८ रोज माहे साबानपावेतो साहेबांचे कृपेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र ११ जमादिलाखरचें आज्ञापत्र सादर जाहलें. तेथें आज्ञा कीं, सरकारचे लग्नपट्टीचा ऐवज राजश्री तुकोजी होळकर यांजकडे दोन लाख रुपये ध्यावयाचे करार केले, तो ऐवज गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई होळकर यांजकडून देवविला. त्यास अहल्याबाईंनीं उत्तर केलें कीं, आर्हणीं तुकोजी होळकर यांस लिहून पाठविलें आहे. त्याचें उत्तर आल्यावर ऐवजाचा फडशा करूं. यावरून येथें तुकोजी होळकर यांसी बोललों. यांनीं उत्तर केलें कीं, कराराप्रमाणें ऐवज लवकर द्यावयाविषयीं अहल्याबाई यांसी लिहून पाठविलें आहे. याउपर ऐवजास गुंता पडावयाचा नाही. याप्रमाणें बोलले. तेव्हां ऐवजाची रवानगी अहल्याबाई लवकरच करतील. येथेंही सावकाराची खातरजमा करून वराता दिल्या आहेत. त्याप्रमाणें सावकाराचे पदरीं ऐवज लवकर पडला पाहिजे. याकरितां तुहीं तेथें अहल्याबाईस सांगून, ऐवजाच्या हुंब्या लवकर पाठवून देणें झणून आज्ञा. त्यावरून वराता तीन आलादा आलादा सावकाराचे नाबें होत्या, त्या बाईस दाखविल्या. बाईंनीं वराता कबूल केल्या. एकूण तिही वरातेचे रुपये १९८१०० एक लक्ष अठ्याणव हजार एकश्याच्या, त्या पा तूर्त हुंब्या सुमारीं ६ एकूण रुपये १३०००० एक लक्ष तीस हजार यांच्या हुंब्या, तिलोकसी पदमसी यांच्या दुकानच्या घेऊन राजश्री कृष्णाजी भैरव थत्ते यांजकडे पाठविल्या आहेत. ते मुदतीप्रमाणें आपला ऐवज घेऊन, वरकड उभयतां सावकारांचा ऐवज बाईंच्या पत्राप्रमाणें ज्याचा त्यास देतील. सरकारचे वरातेपैकीं सावकाराचें देणें रुपये ६८१०० अडसष्ट हजार शंभर रुपये राहिले. त्याही हुंब्या आज्ञे-

प्रमाणें सावकाराकडे लवकरच रवाना करतो. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. मिति शके १७०५ आषाढ वद्य ३० भौमवार हे विज्ञापना.”

लेखांक ४१.

श्री.

८ आगष्ट इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक सा॥ नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र ९ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— वेदशास्त्र-संपन्न राजश्री सदाशिवभट जोशी संगमनेरकर नि॥ अहल्याबाई होळकर यांचे आश्रित यांनीं कसबे संगमनेर येथें श्रीरामजींच्या मूर्ति पंचायतनासुद्धां घेऊन ठेविल्या. एक स्थळ तेत्याचें, दोन तीनशेंपावेतों खरेदी केलें. त्या स्थळीं देवालय बांधून श्रीच्या मूर्तीची स्थापना करून, नित्य कीर्तन पूजा चालवावी असा मनो-भाव झणून विनंतिपत्रें सेवेसीं भटजींनीं लिहिलीं आहेत व समक्ष बाईंनीं विनंतिपत्र लिहावयास सांगितलें कीं, “भटजी आमचे आश्रित. यांचा हेतु वतनाचे स्थळीं देवालय करावें. तर, सरकारचें आज्ञापत्र तेथील कमाविसदारास कीं, भटजींनीं स्थळ जागा घेतली, त्या जागेची महजर, खर्च न पडतां करून देऊन, विनदिक्त श्रीच्या देवालयाचें काम निर्विघ्न शेवटपर्यंत होय तो अर्थ करावा.” त्यावरून विनंतिपत्र लिहिलें आहे. त्यास स्वामी कृपाळू होऊन भटजीचे कार्याविषयीं कमाविसदार यांस पत्र, महजर करून देण्यासाठीं आज्ञा करणार धनी समर्थ, व भटजीचे पत्राचीं उत्तरें यावीं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ४२.

श्री.

२७ सप्टेंबर इ. स. १७८३.

“पुरवणीपत्र श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विज्ञापना ऐसीजे:—चंद्र २१ सवालचीं आज्ञापत्रें आलीं. तेथें आज्ञा त्याचीं विनंतिपत्रें लिहिलीं असेत:—

लष्करांतून बाईंचें नांवें पत्र गेलें, त्याच्या नकला तुह्मीं पाठविल्या त्या पाबल्याः पुढें बाईंनीं पत्राचें उत्तर काय दिलें व तुह्मां उभयतांशीं काय बोलणें जालें, हें लिहून पाठविणें झणून आज्ञा. त्यास, पत्राचें उत्तर परमारे बाईंनीं पाठविलें आहे. आज्ञांपाशीं विशेष कांहीं बोलली नाहीं. पूर्वीच सेवेसीं लिहिलें असे. परमारे बाईंनीं पत्र पाठविलें, त्याचें उत्तर यथास्थित आल्यावर आज्ञांशीं बोलावयाचें बोलतील.

तोबर त्यांस भ्रम आहे कीं, परभारें खत व ऐवज पटून जाव आल्यास यांचें कारण काय ? याप्रमाणें वर्तमान असे. कलम १.

खेतसी तिलोकसी यांचें दुकान पुण्यांत आहे. तेथें टिकमदास घर्मदास नांवें गुमास्ता त्याच्या दुकानीं साडेसातशें रुपये घेतले. त्याविषयीं विनंति लिहिली होती, त्याची आज्ञा कांहींच आली नाही. कलम १.

रा॥ नारो कृष्ण सुभेदार याजकडील कारकून कोणगोईचे जावसालाकरितां आहे. कसरावद व कान्हापूर येथील फडशा होणें त्याची आज्ञा आली नाही. कलम १.

रेशीम सरकारचें पत्री वजन ८८१ तीन टांक लिहिलें होतें. येथें वजन करून घेतलें, तों वजन पुरें पक्कें ८८१ एक टांक उतरलें. दोन टांक उणें आलें. वजन ऐशी रुपये शेर घालून केलें. त्याप्रमाणें एक शेर एक टांक भरलें. कलम १.

धोतरजोडे १३ व शेला १ एकूण चवदा सणमें पावलियाचें उत्तर आलें. कलम १.

पत्री आज्ञा कीं, रेशीम पाठविलें हें कारेगरास देऊन धोतरजोडे आणीक सुमारे १५ करवणें. कांठास पट्टा मोठा न घालणें. दोन दीड बोट पट्टा कांठ करवणें. मोठा न करणें हणून आज्ञा. त्यास रेशीम रंगदार उत्तम, चांगलें आहे. कारागीर बोलावून त्यांस रेशीम तूर्त वजन १६ रुपये भार दोन धोतरजोडे करावयास दिलें. दोन धोतरजोडे तयार होऊन किंमत आंखणी करून सेवेसी पाठवितों. हे पसंत येतील. त्यांचें उत्तर आल्यानंतर दुसरें काम लावूं. कारण कीं, रेशीम सरकारचें. सूत पाजणी व मेहनत कारागिरांची. यांत नुकसानी त्यांची होती. ते हणतात कीं रेशीम आह्मांस खंडून द्या. आमचा माल तयार होईल तो वाजवी किंमत चौघांचे विचारें होईल ती द्या, असें हणतात. यास्तव दोन धोतरजोडे करविले. ते आठ दिवसांत होतील. त्याची बिनाखी करून पाहूं. किती नुकसानी कारागिरांस येतें त्यासारखें सेवेसी लिहून. रेशीम दर शेरी ५० प्रमाणें मागतात. आह्मीं दर शेरी ५५ रुपये सांगितले आहेत. आज्ञा येईल तसें करूं. खंडून घावें हें बरें. त्याची पोटफोड होती. खंडून रेशीम देऊन, त्याच रेशीमाचे धोतरजोडे करून घ्यावे अशी चाल आहे. कलम १.

पूर्वी सरकारचे पत्री आज्ञा आली होती कीं, धोतरजोडे सुमारे वीस करून पाठविणें. त्यांत तपशील, १५ नऊ हात लांब व रुंद एकवीस तसूचे यत्ता सुमार .....५ आठ हात लांब व रुंद आठरा तसूचें यत्ता सुमार ५. २० पैकीं येथूच पाठविले:—१० नऊ हात लांबीचे सुमारे, ३ आठ हात लांबीचे सुमारे, १३.

सांप्रतचे पत्री आज्ञा कीं, आठरा तसूचे रुंदीचे सुमारे १० करून पाठवणें. त्यावरून सेवेसी लिहिलें असे. उत्तरानुरूप करून पाठवूं. कलम १.

सावकाराचा ऐवज बाकी राहिला, तो निकट करून घेऊन पाठविणें ह्मणून आज्ञा. त्यास पूर्वी १३०००० रुपये त्याच्या पावत्या येणेंप्रमाणें आल्या. तपशीलः—

३५००० रघुनाथ सदाशिव गद्रे यांची पावती.

४०००० कृष्णाजी भैरव थत्ते यांची पावती.

७५०००

बाकी ५५००० रुपये याची पावती राजश्री रामचंद्र नाईक परांजपे यांची आली नाही. त्यास ताकीद होऊन त्यांजकडील पावती आली पाहिजे. ज्या पावत्या आल्या, त्या बाईस दिल्या नाहीत. मजपाशी आहेत. पुढें पंचेचाळीसांचा जाब कसां येतो, त्यासारखें पाहून पावती देऊं. वराता कोऱ्याच आहेत. वसूल सारा ऐवजाचा फडशा होईल, तेव्हां भरपायी करून देऊं. कलम १.

श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांकडील कारकून पूर्वीच घोंडो खंडोजी राजश्री पाटीलबावांकडे गेला होता. तो माघारे येऊन बाईची भेट घेऊन दादासाहेबांकडे गेला. त्याचें बोलणें जालें, तें पूर्वीच लिहिलें होतें. विशेष नाही. बाई हेंच बोलली कीं, “दादासाहेब देशी गेले, उत्तम जालें. फितूर दूर जाला.” हेंच बोलली होती, तें लिहिलें होतें. कलम १.

चित्तो विठ्ठल याचें घर खरगोणांत आहे. तें आपले जिमेस करून घेणें ह्मणून आज्ञा. त्यास बाईची परवानगी घेऊन, भवानी जासूद निगा बापाजी नाईक यास खरगोणास पाठविलें. यानें रुबुरू पाहून ताकीद कमाविसदार यांस केली, कीं घर खाली करून देणें. त्यावरून कमाविसदार यांनीं उत्तर दिलें कीं, चित्तो विठ्ठल याचा गुमास्ता कोठें आहे, तो घेऊन येणें. येथून गुमास्त्याचें पत्र पाठविलें होतें. जासुदास सांगितलें होतें, त्याची आड करितील तर हें पत्र त्यांस देणें. त्याप्रमाणें पत्र त्यांस दाखविलें. पत्र पाहून उत्तर लिहून दिलें कीं, घर खाली करून देऊं. तुह्यांकडे रुपये आहेत ते व्याजासुद्धां पाठविणें, ह्मणजे घर खाली करून देऊं. असें उत्तर गुमास्त्याचे नांवें आलें. तें पत्र आह्मांजवळ आहे. कमावीसदार यांनीं लिहिलें कीं, गुमास्ता तुफान घेतो. घर चित्तो विठ्ठल याचें नाही. कसो विठ्ठल यांनीं, घर न्हावी याचें गहाण ठेविलें, तें घर गुमास्त्यानें लिहून दिलें असे. आम्ह्या नांवें उत्तर आलें. मागतीं कमावीसदार यांस आह्मी पत्र लिहिलें कीं, जें घर गहाण ठेविलें, तेंच आमचे जसीत असावें. याप्रमाणें लिहिलें. गुमास्ता येंथें तूर्त नाही. आल्यावर त्याजबरोबर जासूद देऊन खरगोणास पाठवून, त्याचा फडशा करून सेवेसी लिहीन. कलम १.

स्वामींनी कृपा करून धोतरजोड्यांचे ऐवजी वरात पाठविली, ती वरात बाईस दाखविली नाही. वर्तमान बाईस सांगितलें कीं, वरात एकूणीसशें रुपयांची आली आहे. बाईंनी उत्तर दिलें कीं, ऐवज राहिला नाही. पंचवीस बाकी राहिले, ते तेथें घ्यावयास लिहिलें आहे. असें ह्मणाली कदाचित् तेथेंच घ्यावे असें जालें, तर एकूणीसशें रुपये वरातीप्रमाणें आह्मी घेऊं. बाकी ऐवज सावकारास पावता करूं. याचा जाबसाल बाईंचीं पत्रें सरकारांत आलीं आहेत, त्या उत्तराप्रमाणें होईल. कलम १.

राजश्री बाजीराव बर्वे यांसमागमें खासें धोतरजोडे ३ तीन पाठविले.

२ दोन बोट काठाचे.

१ एक सर काठाचा.

३

एकून तीन धोतरजोडे हे, लिहिलें आल्यापूर्वीच रवाना केले होते. सेवेसी श्रुत होय. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय हे विश्वासि.”

लेखांक ४३.

श्री.

१ आक्टोबर, इ. स. १७८३.

“विज्ञापना ऐसीजे:-मालजीराव होळकर यांचे दिवाण भगवंतराव बहाळ लिमये येथें कुटुंबसुद्धां असामी बाईकडून खाऊन होते. काम कारभार त्यांजकडे कांहीं नव्हता. सावंत पारख सावकार दिंमत यशवंतराव फणसे यांचें कर्ज राजश्री बापुजी आनंदराव दिंमत व्यंकोजी बाबूराव नेवासकर यांचा नातू त्यांजकडे येणें. त्याचा तगादा सकत, सबब बापुजी आनंदराव यांणीं भगवंतराव बहाळ लिमये यांस दम्यांन देऊन वाईदा मुदत केली. मुदतीस ऐवज बापुजी आनंदराव यांजकडून पावला नाही. ह्मणोन, आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस सावंत पारख यांची चौकी भगवंतराव लिमये यांच्या घरीं बसली. ती मजबूत. घरांतील बाहेर न ये, बाहेरून घरांत न जाये. याप्रमाणें चार दिवस जालें. शेवटीं फडशा न होय. तेव्हां भगवंतराव यांणीं आफू दाखविली. ऐवज देत नाहीत. माझे घरीं चौकी बसली ती उठत नाही. मी आफू खातो. ह्मणोन पाणी घेऊन आफू पाण्यांत घालून प्याले. ते एक रात्र होते. शेवटीं मृत्यु पावले. याप्रमाणें जालें वर्तमान सेवेसी लिहिलें असे. उखाळ फार दिव्हे. उपाय जाला तो केला. शेवटीं कांहींच उपाय न होय. भगवंतराव बहाळ यांणीं आफू खाऊन, बापुजी आनंदराव यांस सांगून त्यांचेच घरीं येऊन निजले. बापुजी आनंदराव नेवासकर यांचे घरीं मृत्यु पावले. सेवेसी श्रुत होय हे विश्वासि.”

लेखांक ४४.

श्री.

१६ आक्टोबर. इ. स. १७८३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाइत छ १९ माहे जि।।द पावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे विशेष:-छ १८ मिंनहूस येथून बाईनी सेवेसी पत्र लिहून दोन लक्ष रुपयांच्या हुंड्या करून हुंडीपत्रे राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे रवाना केली आहेत. ऐवज मुदतीत येऊन पोहचेल. आगोघरचे बोलणे होते कीं, हुंडणावळ चढली त्या अर्थी रोकडच रवाना करूं, ह्मणोन दोन मास प्रतिक्षेवर घातले. ऐवज रोकडा जमा न होय, मग हुंडीच करून पाठविली. मजला बोलावून सांगितलें कीं, ऐवजाची रवानगी केली. तुम्ही आपलीं पत्रे पाठवावीं. त्यावरून पत्र लिहून द्या ह्मणोन बोललों. परंतु मजपासीं पत्र लिहून दिलें नाहीं. परभारें पत्रे आपलेकडे दादाजीकडून पाठविली आहेत. त्यांवरून सविस्तर श्रवण होईल. आणखी ऐवजाविशीं वरचेवर सूचना करीत आहे. तीन लक्ष रुपये पाठवावे असा बेत, परंतु तूर्त दोन लक्ष रुपयांची हुंडी तिलोकसी पदमसी यांची घेऊन पाठविली आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ४५.

श्री.

२१ आक्टोबर इ. स. १७८३.

“सेवेसी विज्ञापना ऐसीजे:-नवाबाकडून आनंदीबाई निंबाळकरीण राजकारण घेऊन गेली. उभयतांचा स्नेह शुद्धत्वेकरून चालावा, परस्परे उपयोगी पडावे; कालकला कितीक प्रसंग घडतात, येविषयी अंतःकरणपूर्वक उभयपक्षी साधन राखीत जावे; ह्मणोन पक्षेपणें नवाबाशीं बोलून या प्रांतीं आली. हें वर्तमान ऐकिलें. येथें भेटीस आली. यांजपार्शी उल्लेख निघाला न निघाला याचा शोध लागला नाहीं. खलबत उभयतां स्त्रियांचेंच जालें. तेथें इतर कोणास प्रवेश नवता. सेवेसी श्रुत होय. नवीन वर्तमान ऐकिलें जें, नवाबाचें व भोंसल्याचें मानस हें आहे कीं, हैदर नाईकाशीं बिघाड करावा. फौजा उभयपक्षी कर्नाटकांत पाठऊन टिपूचें पारपत्य करावें. सांप्रत सरकारचा व टिपूचा सहा पखलास आहे. एकाएकी श्रीमंत ऐकणार नाहींत. यास्तव आनंदीबाई निंबाळकरीणीस नवाबांनीं पाठविली आहे कीं, इंग्रजाचा पक्ष बोलऊन हैदरनाईकाचें पारपत्य करावें. या अर्थी हे बाई गेली आहे ह्मणून ऐकिलें. तसें सेवेसी श्रुत होय विज्ञापना.”

लेखांक ४६.

श्री.

आक्टोबर इ. स. १७८३.

“सेवेसीं साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—राजश्री तुकोजी होळकर यांजकडून हजार दीड हजार गाडदी व दोन अडीच हजार फौज घेऊन राजश्री चिमाजीराव बुळे आले. ते जमींदाराचे पारपत्यानिमित्त आले, ऐसें ऐकिल्यांत आले. येथून पांचां मजलीवर फौज आहे. येथें तोफ मागावयास त्यांजकडून कारकून आला आहे. जमींदार गर्दीत आहे. त्याजपाशीं जमीयत हजार स्वार, दोनचार हजार भील. याप्रमाणें गढीस तोफ लावावी ह्मणून येथें कारकून बुळ्याचा आला. पेंढारी सा हजार यांजसमागमें आहेत. सारांश, ही फौज आलीयामुळें [बाई] श्रीओंकारेश्वरास जाणार ती राहिली. धर्मध्वज हजार खादी लावून केला होता. तो ओंकारेश्वरास पाठविला. उपाध्या व कारकून गेला. आपण राहून किल्याची वगैरे निगादास्त करितात. येथें जमीयत कांहीं नाहीं. पागा, शिलेदारसुद्धां दोन चारशें राऊत आहेत. सेवेसीं श्रुत होय. बहुत काय लिहिणें लोभ असों घावा हे विज्ञासि.”

लेखांक ४७.

श्री.

२३ नोव्हेंबर इ. स. १७८३.

“सेवेसीं विज्ञापना:—छ २६ निनहूस राजश्री कृष्णाजी तानदेव अडीचसें स्वार व हजार पायदळ या जमीयतीनसीं या मुकामीं दो प्रहरां दिवसां येऊन दाखल जाले. बाईची भेट जाली. इत.पर मसलत करून रामपुरेवाल्याचे पारिपत्यास कोण कोणास पाठवितील तें पाहावें. सांप्रत मवासांचीच मसलत येऊन पडली आहे. आज छ २७ रोजीं बाई बडव्यास श्रीनागेश्वराच्या दर्शनास जाणार आहेत. तेथें शिंघांकडील कामदार राजेश्री महिपतराव भगवंत आहेत, तेही या मसळतीस हमराह आहेत. येथून मसलत करून रामपुन्याकडील रवानगी करून, मार्गेश्वर शुद्ध प्रतिपदेस महेश्वराकडे येथून चालतील, ऐसें ऐकण्यांत आले. यांत अधिक उणें काय होईल तें पाहावें. राजश्री पाटीलबावांचें पत्र बडव्याचे कमावीसदार महिपत भगवंत यांणीं बाईचे नांवें आणलें कीं, आमचा परगणा उजाड केला रामपुरेवान्यानें, तर तुझीं आपली जमीयत पाठवून त्याचें पारिपत्य करणें ह्मणोन पत्र आणलें आहे. यास खर्च फौजेचा वगैरे बसोन काम जालें तर उत्तम. परंतु होणें कांहीं दिसत नाहीं. भूपाळवाल्याचें साख करून पारिपत्य न जालें. हेंही तसें

आहे. सरकारांतून श्रीओंकारेश्वरीं ब्राह्मण नेहमीं अनुष्ठानास आहे. त्यांचें वार्षिक प्रतिवर्षीं पांचशें रुपये चालतात. यंदांचें वार्षिक महिपत भगवंत यांनीं दिल्लें नाहीं, ह्मणून तो ब्राह्मण ग्वालेरीस गेला. अनुष्ठानास आपला बंधु ठेवून गेला आहे, व कैलासवासी बाजीराव साहेबांची छत्री येथून जवळ आहे. येथून कुच जाल्यावर तेथें जाऊन, येथील वर्तमान लिहून सेवेसीं पाठवितों. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पे। छ ११ मोहरम
सन अर्बा समानीन.

लेखांक ४८.

८ डिसेंबर इ. स. १७८३.

श्री.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागार्इत छ १३ मोहरम सोमवार मुकाम मर्दाना येथें स्वामिकृपावलो-कनें सुखरूप असों. विशेषः- राजश्री मुकुंदराव हरी व राजश्री कृष्णाजी तानदेव वगैरे रामपुरेकरावर गेले. त्यांची एक लढाई जाली. हें वर्तमान छ ४ तारखेचे विनंति-पत्रीं लिहिल्लें असे. अलीकडे मंडळी फौजसुद्धां रामपुण्यास जाऊन, त्यांचें स्थल होंतें तें घेऊन, छ ११ स बाईस पत्र पाठविल्लें कीं, रामपुरेवाला पळोन झाडींत गेला. आह्मी त्याच्या ठिकाणास पोहचलों. यावर तुह्मीं स्वार होऊन महेश्वरास जावें. याप्रमाणें पत्र त्याजकडून आलें. त्यावरून आज बाई महेश्वरास दाखल होतील. श्रीची यात्रा छ ११ मोहरमीं महेश्वरीं दाखल जाली. मिरजकर गोपाळरावजी यांचा कबिला आहे. त्यांसमागमें फौज नाहीं. पायदळ शें दोनशें आहे. यात्रा आठ हजारपावेतों आहे. त्यांजकडून कारकून सरकारचीं पत्रें घेऊन आला होता. त्यास बाईंनीं मार्गांचें दस्तक व पत्रें देऊन महेश्वरीं उतरावयास सांगितलें. वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री यज्ञेश्वर दीक्षित मनोहर यांजविषयीं सरकारचें पत्र व थैली आह्मांपाशीं आली. त्यावरून त्यांस दस्तक व मार्गांचीं पत्रें बाईंचीं करून देऊन, नाव घाटाची चिटी देऊन, रेवापार केलें. तेही जमावनिशीं जातात. राजश्री गणेश नारायण विंझे हेही श्रीयात्रेस कुटुंबसुद्धां गेले. राजश्री विठ्ठलपंत उज्जनीस गेले. देशीं येणें ह्मणून उज्जनीस देवदर्शन घेऊन येणार. येथील किल्ला बांधावयास काम बाईंनीं लाविल्लें. जागा उंची, रेवेतीरीं आहे. पडून जागा खराब जाली होती. तिचें काम नवें करितात. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ४९.

पैा छ १४ मोहरम सन अर्बा मार्गशीर्ष श्री.

१० दिसंबर इ. स. १७८३.

“सेवेसी केसो भिकाजी व विठ्ठल शामराज कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ माहे मोहरम मुक्काम कसबे मर्दाना येथें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- बाई याच मुक्कामी पंधरा रोज राहिली. येथून राजश्री मुकुंदराव हरी दिवाण व आबाजी रणसोड नि॥ पागा व राजश्री कृष्णाजी तानदेव यांस फौजेसमागमें देऊन, रामपुरेकराचे पारिपत्यास रवाना चंद्र ४ तारखेस सायंकाळीं मुहूर्तेकरून केलें. ते गेले. त्यांची व रामपुरेकरांची गांठ मार्गीत पडली. गोळागोळी होऊन उभयपक्षीं दहावीस माणूस पडले. यांजकडील घोडी पाडाव करून दोन घेऊन गेले. याप्रमाणें चंद्र ८ पावेतो वर्तमान जालें. सुरतेकडून पलटणें घाट चढून गेलीं ह्मणून पूर्वीं विनंतिपत्र लिहिलें होतें. त्यास, हा कालवर घाट चढले नाहीत. आज उद्यां इतके घाटास येतील. बरोबर स्वार राजश्री पाटील-बावांचे आहेत व कोणी कारकून आहे ह्मणून वर्तमान ऐकिलें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५०.

श्री.

२८ फेब्रुवारी इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ ६ रविलाखरपवितो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथून बाईचीं पत्रे घेऊन पाठविलीं, तीं पावलीं असतील. तदनंतर वरचेवर स्वरण देत आहोंत, परंतु मजीं विचारावर नाहीं. त्यांत राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांचें पत्र, हे कालवर आलें नाहीं. येथून राजश्री गोविंद रघुनाथ गानू व राजश्री विनायक बाजी यांस बहुत प्रकारें सांगितलें कीं, येथील महालचा ऐवज कोठें गु॥ पट्टीचा ऐवज दिलहा, तोच पावला नाहीं. दादाजी गंगाधर यांस सांगून, पुढें मागती ऐवजाविषयीं श्रीमंतांचीं पत्रे न येत ती गोष्ट करावी, ह्मणोन उभयतांस बहुत सांगितलें. व मागाहून वरचेवर याच साधनासाठीं लिहिलें आहे. दुसरें वर्तमान, पेंढारी या प्रांतीं होते. त्यांस पत्र राजश्री तुकोजी होळकर यांचें आलें कीं, जमावसुद्धां स्वारीस जातो, तर तुझीं लौकर येणें. त्यावरून ते या घाटास येणार होते. परंतु हा मुख्य खराब होईल, ह्मणोन पेंढारी यांचे दोन सरदार बाईनीं येथें बोलावून, त्यांस ताकीद केली कीं, तुझीं ओंकारमाधात्यावरून सनावदास जाऊन, पुढें बऱ्हाणपुरचे मार्गानें जाणें. मार्गीत कोणास उपद्रव दिल्यास

पारिपत्य करीन. याप्रमाणें ताकीद केली असतां, यांणीं गांवापुढें दों कोसांबर मार्गांत बाणी लुटले व काल वाटेनें चार गाळ्या व पांथिक लुटले. तो बोमाट येथें आला. येथून राऊत आजच बाईंनीं पाठविले. खरगोण परगणा पार करून देणार. ऐसियास १०।१२ हजार पेंढारी आहेत. देरीं मुलखांत गांव लूटमार करतील. यास्तव दोन तीन हजार फौज त्यांचे तोंडावर आलियास कोठें उपद्रव करणार नाहीत. खालें घाटानें जेथें होळकराची फौज असेल, त्या सुमारास लावून द्या ह्मणजे उत्तम. प्रांतास उपसर्ग फार देतात, गवत काडी घेतात, चिंता नाही. लुटून फस्त करितात. इकडून ताकीद जाली असतांही खरगोण परगणीयांत व मार्गांत उपद्रव दिल्ला आहे. त्यांचा भरंवसा नाही. उपद्रव देण्यास मागें पुढें पहात नाहीत. यास्तव सरकारची हजार दोन हजार फौज गंगेअलीकडे लवकर आली ह्मणजे परभारा नागतलचे घाटें पेंढारी लाऊन द्यावे. हें, गांव लुटावयास व वाटा मारावयास चुकत नाहीत. यास्तव स्मरणार्थ विनंति. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञासि.”

लेखांक ५१.

श्री.

२४ मार्च इ. स. १७८४.

“विज्ञापना ऐसीजे:-छ १९ रबिलाखरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें छ २ जमादिलावली पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, पंचवीस हजारांची खानगी लौकर करविणें व पेंढारी यांजपासून काय खंड घेतला हें लिहून पाठवावें. त्यास, आज्ञेप्रमाणें पंचवीस हजारांची खानगी जाली आहे. पेंढारी यांजपासून भांडी व नक्त व खुर्दा मिळोन पांच सात हजारांचा ऐवज व वीस पंचवीस घोडीं याप्रमाणें पेशजीं आलीं. खंडाकरितां संताजी होळकर व शरीफभाई दोन वेळां येथें आले होते: लौकिकांत पन्नास हजार करार जाले ह्मणोन वर्तमान आहे. याचा शोध धारकाईनें घेऊन सेवेसीं लिहून पाठवीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५२.

पै। चंद्र २५ जमादिलाबल आर्वा समानीन. श्री.

८ एप्रील इ. स. १७८४.

“सेवेसीं केसी भिकाजी दातार कृतानेक साधांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथून दोन पत्रें राजश्री विठ्ठलपंत गेल्यावर सेवेसीं पाठवलीं, तीं डांकेवरून पावलीं असतील. राजश्री दादाजी गंगाधर यांस पत्रें व महालचा झाडा बाईंनीं लिहून पाठविला होता. त्यांस लिहिलें होतें कीं, ऐवज कोठून द्यावा? तुम्हीं महालचे हिशेब

समजावून पुढें ऐवजाविषयी तगादा न लागे तें करणें. त्याचें उत्तर आलें कीं, खासगत लभानिमित्त पाटणास गेलों. पत्रें व महालचे हिशेब श्रीमंतांस समजाविले. ऐवजाविषयी आहे नाही करून, निश्चयपूर्वक उत्तर लिहावें, तर लभ्यास जरूर जाणें. तेथून आल्यानंतर जाब सविस्तरें लिहूं. याप्रमाणें दादाजीचें उत्तर बाईस आलें. हें वर्तमान बाईनीं सांगितलें. ऐवजाचा तेथेंच जाबसाल उगवून येईल तों प्रतीक्षा आहे. नाही तर कळेल तसें करूं ह्मणून ह्मणतात. श्रीस ब्राह्मणांची वर्षासनें यांचा ऐवज घावयाकरितां सरकारांतून राजश्री राघोपंत गोखले आले. ते येथें चैत्र शुद्ध १ आले. बाईस पत्र सरकारचें होतें तें देऊन, राऊत व बाटेचीं पत्रें देऊन उज्जनीस पावतें केलें. पुढें जातील. कलम १.

पेंढारी यांचें वर्तमान, पूर्वीं एक मास जाला, लिहिलें होतें. सांपन्न खानदेश प्रांतीं बहुत खराबी केली. मार्ग चालत नाही. मनस्वी वर्तणूक करितात. बाईनीं जमियत पाठवावी तर महाल खानदेशांत. बाईकडे आपली ये जा नाही. तत्रापि लौकिक जाणून राऊत पाठवावें, तर बैरागी १० हजार इंदूर प्रांतीं आले. तिकडे जमियत गेली. पागेचे राऊत दोन, ताकिदीस पाठवावे कीं कोठें धामधूम न करणें. त्यास, पेंढारी दोन रावतांस मानितात असें नाही. सरकारची फौज आल्याखेरीज त्यांचें पारिपत्य होणार नाही. बहुत अमर्याद वर्तणूक करितात. हें वर्तमान सेवेसीं जाहीर असेल. त्यांचें पारिपत्य व्हावें. पूर्वीं इकडे होते, तसेंच या प्रांतीं पाहाडांत राहतील. कासारबारीपासून बऱ्हाणपूरपावेतो वाट चालूं देत नाहीत. लुटितात. शिवाय जीवें मारितात. ब्राह्मण स्त्रीची अब्रू ठेवीत नाहीत, असा प्रळय केला. बाई त्यांचें पारिपत्य करीत नाहीत. जमियत नाही ! कलम १.

राजश्री पाटिलबावांकडील वर्तमान तर गोहज प्रांतीं आहेत. गोहज पाडून बराबर केली. महाल मात्र राहिले. तेथें कविले नांवाचे आहेत. त्यास स्थळ रहावयास नेमणुका करून, तेथें कविले गेल्यावर, महाल राहिले ते पाडून बराबर करावें, असें वर्तमान आहे. राजश्री माधवराव गंगाधर यांचें पत्र राजश्री वासुदेव चिमणाजीस आलें कीं, ज्येष्ठ अखेरीस येऊं. घराची दास्त वगैरे सामान करून ठेवणें ह्मणून पत्र आलें. आह्मांस रहावयास स्थळ बाईनीं त्यांचेच हवेलीत दिलें आहे. त्यावरून आह्मांस सूचना वासुदेवपंत करीत होते. मीं उत्तर दिलें कीं बाईस सांगावें, त्यांनीं येथें रहावयास सांगितलें. इतकें उत्तर केलें. त्यावरून पाटील-बावा छवणीस उज्जनीस येतील असें आहे. कलम १.

बैरागी १० हजार माघमासी उज्जनीस येऊन माघारे गेले. पुन्हां मगतीं इंदूरपावेतो आले. लुटीत नाहीत. गांव बगांव गांव पाडून ऐवज घेतात. बराबर

लढाईसामान, बाणाच्या कैच्या सुमारे ५० उंट आहेत. घोडे शेंपन्नास. अधिक नाही. हत्यारबंद माणूस मजबूत आहे. देशी जाऊं झणतात. येथून जमियत बाईंनी पाठविली. राजश्री मकाजी गीते वगैरे पागा रवाना केल्या आहेत. येथून विसा कोसांवर आहेत. पुढें काय होईल तें सेवेसी लिहून पाठवीन. कलम १.

येथून धोतरजोडे सरकारचे आज्ञेप्रमाणें पाठविले. एकंदर याद राजश्री विठ्ठलपंत यांजसमागमें पाठविली आहे. सदरहूचा जाब पैकीं अकरा धोतरजोडे यांची पावती यावयाची आहे. कमपेस सातशें रुपये जाले. पुढें आणीक करून पाठवावयाची आज्ञा आल्यास, कारेगरास सांगून धोतरजोडे करून पाठवीन. अथवा आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करीन. एकोणीसशें रुपयांची वरात असे. तो ऐवज आला नाही. वरात माघारें पाठवावी झणून बाईंस विचारलें, तर झणतात कीं पंचवीस हजार रुपये दिले नाहीत. त्याचे पेठ्यांतीलही वरात आहे. तूर्त अखेर साल जालें, पुढें सालअखेर ऐवज लावून देऊं, असें उत्तर ८ दिवस जालें, केलें. अगोदर तों नाहीच झणत होती. धोतरजोडे सरकारांत गेले व ऐवज तुर्ही वरात येतांच द्यावा, त्यास ८ मास जाले असें सांगितलें. त्यारून ऐवज..... लावून देऊं झणतात. याउपर न कळे. वरकड वर्तमान यथास्थित असे. सेवेसी श्रुत होय हे. विज्ञापना.”

लेखांक ५३.

पै॥ चंद्र आठ ८ जमादिलाखर
सन आर्वा समानीन वैशाख.

श्री.

१६ एप्रिल इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत. चंद्र २५ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र १७ जमादिलावलपावेतों लिहून डांकेवरून सेवेसी रवाना केलें आहे. अलीकडील वर्तमान.—

राजश्री मकाजी गीते वगैरे पागा बैरागी यांजवर गेले होते. यांची त्यांची एक लढाई होऊन बैरागी परभारें सुरतेकडे गेले. दक्षिणेस जात होते, ते सुरतेकडे गेले. जमाव जो आहे तोच कायम आहे.

कलम १.

बाईचे बंधु महादाजी शिंदे येथें कुटुंबासुद्धां होते. ते देशी घरास माघ मासीं गेले. त्यांचा काल चैत्र शु॥ ९ जाला. त्यामुळें बाई बहुत श्रमी जाली कीं, मीच काळतोडी वांचलें कशीं? सारीं मजदेखत गेलीं! तीन चार रोज शोक फारच केला. आतां मागतीं दरबार करीत आहेत.

कलम १.

राजश्री विसाजी कांशी सागरास गेले होते. ते चंद्र २१ येथे आले. येथून देशी चंद्र २५ जमादिलावलीस निघून आले आहेत. सेवेसी येऊन पावतील. कलम १.

पेंढारी यांचा दंगा फार जाला होता. येथून जमियत जावी तो प्रकार जाला नाही. सरकारची फौज आली नाही. राजश्री तुकोजी होळकर यांजकडून पागा, शरीफन-भाई पागे येऊन, पेंढारी खानदेश प्रांतांतून काढून करवंदबारीस नेले आहेत. तूर्त तो दंगा नाही. पुढे उपद्रव होईल तो न कळे. कलम १.

राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांचे कुटुंब व पुत्र देशी होते, ते येथे येऊन शिवाजी विठ्ठल यांजकडे गेले. चंद्र २१ जमादिलावली. कलम १.

वेदशास्त्रसंपन्न हरिहरभट आठवले यांजसमागमें जासूदजोडी सरकारची पोंह-चावयास गेली होती. ती जोडी फिरून त्यांजकडून आली. बराबर पितांबर व उत्तरी व चोळखण वगैरे होते. त्यास दस्तक येथून देऊन रवाना केले. ते पोंहचतील. —कलम १.

सदरहूप्रमाणें वर्तमान जालें, तें सेवेसी लिहिलें आहे. फार दिवस आज्ञापत्र येऊन समाधान होत नाही, ह्मणून चिंता फार लागली आहे. सेवकास वरचेवर आज्ञापत्र येतें, तेणेंकरून संतोष फार असतो. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५४.

पैवस्ती चंद्र ८ जमादिलाखर

श्री.

१७ एप्रिल इ. स. १७८४.

सन आर्बा समानीन वैशाख मास.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातारं कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २६ माहे जमादिलावलापावेतो सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—सालगुदस्तां दीड साला ऐवज पाठऊन घावा ह्मणोन लिहिलें सरकारचें आलें. त्यास मागील दीडसाला ऐवज मजकडे नाही. त्याचा हिशेब तपशीलवार श्रीमंतांस दाखवावयानिमित्त राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे पाठविला, तो त्यांनी समजाविला आहे. साल आखेर ऐवज महालचा मजकडे आहे, तो पुढें मी पाठवीन. ह्मणोन आजच बाई बोलली, व आपण मुंजीनिमित्त जुन्नरास गेलां, हें वर्तमान बाईंनी सांगितलें. श्री होऊन बोलली की, श्रीमंतांस माझें अंतर समजोन खरेपण येत नाही. मागील दीडसाला ऐवज, कांहीं वरता तुकोजींनी केल्या, कांहीं मजकडे खर्च जाला, कांहीं सरकारांत लभपट्टीबद्दल दिला. यावर मजकडे एक पैसा दीडसालापैकीं राहिला नाही कीं देऊं? याप्रमाणें आजच बोलली. तें सेवेसी लिहिलें असे. बहुत दिवस आज्ञापत्र येत नाही, तेणेंकरून चित्त स्वस्थ नाही. चिंता वाटती. सेवकास आज्ञापत्र आलियांन संतोष फार होतो. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५५.

पै॥ चंद्र २० जमादिलाखर.

श्री.

२८ एप्रिल इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ७ जमादिलाखरपावेतो सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-छ २७ जमादिलाखरचे तारखेची पत्रे लिहून डांकेबरोबर पाठविली आहेत. त्या अलि-कडील वर्तमान:-

साडे दहा लक्षांची तरतूद करून ऐवज पाठवावा ह्मणून पूर्वी आज्ञापत्र बाईस आलें. त्यांत मागील दीडसाला ऐवज राहिला, तो साडेदहा लक्षांत भरणा करून पाठवणें ह्मणून. त्याजवरून बाईंनीं ताळेबंद वगैरे राजश्री दादाजी गंगाधर यांचे विद्यमानें पाठविले. त्याचें उत्तर निक्षून आलें कीं, ऐवज देणें लागतो, सुटत नाही. त्याजवरून बाईंनीं आह्मांपाशीं मजकूर केला कीं, मागील दीडसाला मजकडे राहिला नाही. पुढील सालचे ऐवजीं महालचा ऐवज जो होईल तो देऊं. मृग साल लागलें ह्मणजे कमाविसदार यांजपासून ऐवज घेऊन देऊं, ऐसें बोलली. त्याप्रमाणें तरतूद करावयास लागली आहेत. टोंक परगणा राजश्री राजाराम रणसोड पारनेरकर यांजकडे होता. तो त्यांजकडून दूर करून, राजश्री गणपतराव विष्णु यांजकडे मामलत सांगितली. एक लक्ष रुपये कर्ज घेऊन कमाविस सांगितली. याप्रमाणें इकडील महालचा ऐवज घेऊन, ज्येष्ठ आषाढ अखेरी इतका ऐवज पाठवितो. याप्रमाणें बोलण्यांत आलें आहे.

कलम १.

जांबाचे घांटावर तळें मोठें बांधलें आहे. तेथें बाई उद्यापन करावयास वैशाख शु॥ ११ शनिवारी जाणार. गेली तर बरोबर जाईन. चार दिवस लागतील. कलम १.

जाबतेखान यांजकडून वकील बाईकडे पत्र घेऊन आला कीं, आमचा हेत दोन दिवस घेऊन तुह्मांपाशीं राहावें. पुढें तुमचे हातून आमचा बंदोबस्त व्हावा. याप्रमाणें लिहिलें होतें. त्याचें उत्तर बाईंनीं दिलें कीं, तूर्त येऊं नये. चिरंजीव तुकबा फौजसुद्धां या प्रांतीं आल्यावर जें करणें तें केलें जाईल. याप्रमाणें जाब देऊन वकिलास वस्त्रें देऊन चंद्र ४ जमादिलाखरीं बिदा केलें.

कलम १.

टिपू, हैदरखान याचा लेक, विजापुरचें ठाणें घेऊन, पादशाहा आपण ह्मणवून, गज सबा गजाचा व मोहर पंधरा माशांची व रुपया एकवीस माशांचा केला, ह्मणून त्या प्रांतींचे ब्राह्मण येथें आले, त्यांनीं वर्तमान सांगितलें.

कलम १.

राजश्री माधवराव दि॥ गणपतराव गद्रे यांजबराबर सरकारचे धोतरजोडे सुमार आठ व रुमाल २ व राजश्री विठ्ठल शामराज यांजबरोबर धोतरजोडे २ एकूण जोड १० व रुमाल २ फवले असतील. त्याचें आज्ञापत्र आलें नाही. कलम १.

बिस्टोल फिरंगी जमावसुद्धां कानपुरास आला. त्याचें मानस कीं पातशाहाचा बंदोबस्त करावा. राजश्री पाटिलबावांचे मर्ते, फिरंग्याचे विद्यमानें जावसाल करूं नये व भेटीसही जाऊं नये, झणून वर्तमान ऐकिलें, तें सेवेसी लिहिलें. एकूण पांच कलमें सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५६.

श्री.

२ मे इ. स. १७८४.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान रावसाहेब स्वामींचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार चरणावरी मस्तक ठेऊन शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:-छ ४ माहे जमादिलाखरचें आज्ञापत्र सादर जाल्लें, तें छ ११ रोज माहे मिनहूस प्रविष्ट होऊन, शिरसा वंदून, आज्ञेप्रमाणें कारीगरास बोलावून, गजाची रुंदी व लांबी हात नव याप्रमाणें धोतरजोडे सुमारी २ तूर्त करून पाठवितों. किनारा पेशर्जा धोतरजोडे पाठविले त्याप्रमाणें करविले आहेत. हे पसंत पडल्यावर आणखी तीन धोतरजोडे करवितों. गंगाजलनिर्मल अहिल्याबाई होळकर ही जमावसुद्धां जांबेस तलावाचे उद्यापनाकरितां आली आहेत. येथून महेश्वरी जावयासी आठ दाहा रोज लागतील. आखी समागमें आहां. येथून पुढें इंदुरास जावयाचा विचार आहे. कदाचित् इंदुराकडे जाणें जालें, तरी आठ चार रोज अधिक लागतील. लौकर महेश्वरीं अहिल्याबाई गेली, तरी मीही समागमें आहें. धोतरजोडे आज्ञेप्रमाणें सत्वर रवाना करितों. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५७.

श्री.

मे १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानिक साष्टांग नमस्कार विनंति ऐसीजे:-श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांस नजर हत्ती नग १ एक पातशाहांनीं दिला, तो हत्ती राजश्री देवराव महादेव वकील यांनीं देशीं रवाना केला. जांबेचे घाटापर्यंत आला, पुढें घाट उतरत नाहीं, झणून येथें कारकून देवरावजीकडील आला. मग बाईचीं पत्रें व वाटेचें दस्तक देऊन मर्दानाघाट उतरावयास हत्ती पाठविला. त्या घाटें उतरून येईल. कारकुनाजवळ खर्चास नव्हतें. हत्ती मस्तीस. वाटेचा चालत नाहीं. जे खर्ची दिली ती वाटेंत सरली, झणून त्यांनीं सांगितलें. त्यावरून त्यांची ओळख व पत्र लिहून घेऊन रुपये १०० शंभर त्यास हत्तीसाठीं खर्चास दिले. कारकून व्यंकोजीपंत झणून देवरावजीचा पुण्यांत गेल्यावर रुपये देईन

हणून करार करून गेला. हत्तीची तारीफ फार सांगत होता. उत्तम आहे. चलाख मोठा. वाटेंत माहवत एक मारला. मग दुसरा माहवत ठेऊन हत्ती घेऊन आला. राजश्री देवरावजी ज्येष्ठमासी इकडून येणार आहेत. ते देशी येतात. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.”

लेखांक ५८.

श्री.

१७ मे इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २६ जमादिलाखरपावेतों मुक्काम जांब येथें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १४ जमादिलाखरचें आज्ञापत्र पाठविलें, तें चंद्र २५ जमादिलाखरीं पावलें. येथून चंद्र २३ जमादिलाखरीं बाईंनीं पत्राचीं उत्तरें दिलीं, तीं घेऊन पाठविलीं; तीं पावलींच असतील. वरकड स्वामीआज्ञेप्रमाणें बाईंशीं बोलतच आहें. बाईंचेही मानस ऐवज ध्यावयाचा आहे. कमाविसदारांस वगैरे यांस बोलावणीं पाठविलीं आहेत. आल्यावर ऐवजाची तजवीज होईल. ऐवजास आषाढ श्रावण लागेलसा दिसतो. मी तर वरचेवर सूचना बाईंस करीतच आहें. राजश्री शिवराव हरी यांचे कुटुंब देशीं येणार, त्यास भेलशापावेतों आलें. तेथें राजश्री पाटिलबावा यांनीं राजश्री खंडेराव हरी यांजला दोन तीनशें स्वारांनिशीं पाठवून भेलशास अटकाविलें. त्याजसमागमें राजश्री देवराव हिंणणे देशीं यावयाकरितां होते, तेही तूर्त अटकून राहिले हणून ऐकिलें. बाईंचा मुक्काम येथें ज्येष्ठ शुद्ध पंचमीपावेतों आहेत. पुढें इंदुरास व गवतमपुरास जाऊन, आषाढ शुद्धांत परतून महेश्वरास जाणार. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५९.

श्री.

२६ मे इ. स. १७८४.

सन खमस समानीन. वैशाख मास. पो। चंद्र १५ रजब

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ६ रजबपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—परगणे कसराबद् व कान्हापूर हे दोन्ही महाल सरकारचे. यांत नखेडा जमीदार करितात. सांप्रत कसराबदेचा देशमुख यानें दहा बारा असाम्या. कसब्याच्या व आणखी गांवच्या घेऊन मवासांत पळून जात होता. त्यास सुराणी तालुके बढवाणी येथें

ठाणें राजश्री संताजी होळकर यांचें, तेथील ठाणेदारांनीं जमींदारास असाम्यां-सुद्धां धरलें. येथें वर्तमान कळतांच, बाईस वर्तमान सांगून, बाईचीं पत्रें संताजी होळकर यांचे नांवें, सुराणीकर कमाविसदाराचें नांवें लिहून घेऊन, बाईचा जासूद बरोबर देऊन पत्रें पाठविलीं. परंतु कमाविसदारानें जितके धरिले होते, तितके परभारें सेंदव्यास संताजी होळकर यांजकडे पाठविले. हें वर्तमान आलें. फिरून बाईचें पत्र संताजी होळकर यांचे नांवें घेऊन पाठविलें कीं, जमींदार व असाम्या राजश्री गबाजी सदाशिव यांचे स्वाधीन करणें. याप्रमाणें वर्तमान व कान्हापुरचे शिवेंत कापडकरी बजाज मारला गेला, त्यामुळें तेथील रयत फेऱ्यांत आली. त्याजकडे दोष तर दिसत नाही. परंतु एक दोन महालचे जमींदार आहेत, त्यांजकरितां यांचीही सुटका तूर्त होत नाही. कैदेंतच आहेत. अद्याप लावणीचा बंदोबस्त दोही महालांत नाही. कमाविसदार यांचा वाकर किमपि नाही. यामुळें दाब राहत नाही. पितापुत्राचे कलहामुळें वाकर राहिला नाही. पेशजीं ओंकारभट यांनीं सरकारांत विनंतिपत्र लिहिलें होतें, त्या पत्राची आज्ञा, पत्रीं आली. तें वर्तमान त्यांनींच सांगितलें. महाल सरकारचे. लोक गैरराजी जाले आहेत. धर्तमान कळलें तें व दृष्टीनें पाहण्यांत आलें तें सेवेसीं लिहिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६०.

श्री.

१५ जून इ. स. १७८४.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २६ रजब मुकाम इंदूर येथें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—बाईंनीं तीन लक्ष रुपये करार करून कमाविसदारांपासून घेतले. तपसीलः—

२००००० खरगोण व देपालपूर विद्यमान कृष्णाजी तानदेव.

१००००० इंदूर विद्यमान त्र्यंबक बाबूराव कमाविसदार.

३०००००

तीन लक्षांची योजना जाली. यांचे वायदे श्रावण अखेरचे जाले झणोन बाईंनीं सांगितलें. आमची निकड आहे कीं, ज्येष्ठ अखेर आषाढ मासांत ऐवज पाठवा. याप्रमाणें बरचेवर सूचना करीत आहे. तेही झणतात कीं योजनेंतच आहे. रवानगी लौकरच करीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६१.

१५ जून स. १७८४.

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:-

राजश्री आपाजी राम दाभोळकर छ २५ रजबी इंदुरास आले. आज छ २६ रोजी बाईची भेट घेऊन उदयीक कूच करतील. कलम १.

राजश्री रघुपतराव नारायण यांजकडून गंगाधर राजाराम, सरकारची पत्रे घेऊन राजश्री पाटीलबावांकडे गेले होते कीं, याप्रमाणें माळव्यांतील माहालचा बंदोबस्त करून घ्यावा. परंतु वकिलाची भेट जाली नाही. राजश्री माधवराव गंगाधर यांस भेटून पत्रे सरकारचीं दिधलीं. यांणीं पत्रे पाटीलबावांस दाखविलीं. नंतर उत्तर दिलें कीं, रघुपतराव यांचे वकिलांनीं आले मागें जावें. न जातील तर किल्यावर घालीन. याप्रमाणें उत्तर सांगून पाठविलें. रामजी पाटलांनीं कारभार केला, तो काय समजोन केला? हीं भाषणें ऐकून वकील उठोन सिरोंजेस आला. ह्मणोन वर्तमान ऐकिलें. तें सेवेसी लिहिलें असे. कलम १.

राजश्री रघुपतराव नारायण यांजकडील कमाविसदार सुजालपुरास जावया निमित्त आले. ते इंदुरी राहिले आहेत. हें वर्तमान पेशजी विनंतिपत्री लिहिलें आहे, कलम १.

जमीदार इंदुरकर यांचे घरीं छ २५ रजब सोमवारीं बाई गेली होती. मंडलोई यांणीं नजर घोडे २ व शालजोड्या वगैरे दिलेह. कलम १.

विश्वेश्वर मोकासी यांच्या घरीं छ २५ सोमवारीं गेली. त्यांणींही नजर घोडा वगैरे वच्चें दिलीं. कलम १.

येथें मुक्काम बाईचा छ २९ रजबपावेतो आहे. पुढें कूच करून महेश्वरास जाणार. कलम १.

आमचें चोरीचें ठिकाण कमाविसदार हा कालवर लावीत नाहीत. मुद्दा मात्र आर्ही त्यांचे जिमेस करून दिलहा आहे. याउपर येथून कूच होईल तोंवर मार्ग जाला तर उत्तम, नाही तेव्हां सेवेसी विनंति लिहीन. कलम १.

एकूण कलमें साहा आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६२.

श्री.

१६ जून १७ स. १७८४.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केशो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना

तागाईत चंद्र २७ माहे रजबपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र १३ रजबी अजुरदार याजसमागमें विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. चंद्र ११ रजबी बाईचे पत्राचे जाब घेऊन पाठविले आहेत. त्यावर फिरोज बाईशी बोलणें जालें. परंतु यांचे मनांत सरदारीची उभारणी होऊन, सरकारचाकरी घडून सरदारीचा नक्ष व्हावा, तो प्रकार घ्यानांतच नाही. विदेहीपणाच्या गोष्टी! त्यांजवळ कोणी हिमतीचा माणूसही नाही. याप्रमाणें रीत आहे. पुढें आज्ञा येत जाईल त्याप्रमाणें बोलत जाऊं. किसनराय मंडलोई, कसरावदकर याचा मजकूर पेशजी सेवेसी विनंति लिहिली आहे. त्यास, मंडलोईमजकूर यास बेड्या घालून पाठवून द्यावा, अशीं पत्रें बाईचीं घेऊन राजश्री संताजी होळकर यांस पाठविलीं; व राजश्री गबाजी सदाशिव यांजकडून कारकून व चाळीस पन्नास माणसें सेंदव्यास गेलीं आहेत. परंतु संताजी होळकर यांचें ह्मणणें, बेड्या घालून तुमचे स्वाधीन करित नाही. किह्याबाहेर काढून देऊं. तुम्हीं घेऊन जाणें. त्यास, विना बेड्या घातल्याशिवाय तो यांचे हातीं लागेल असें नाही. बाईचे पत्राप्रमाणें त्यास मान्य नाही. येविषयींचा बंदोबस्त कुजुरून जालेखेरीज ठीक पडणार नाही. चंद्र ३ रजबचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र १४ रजबी पावलें. पत्री आज्ञा:-चोरी जाली त्यांचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास बाईशी बोलून कमाविसदारांपासून चोरी भरून घ्यावी. त्यास आज्ञेप्रमाणें बाईशी बोलत आहे. परंतु यांच्यानें नेटाचा जाबसाल कमाविसदारांशीं करवत नाही. तेव्हां बोलून फलादेश काय? असो. स्वामीच कृपावंत होऊन, तेथें राजश्री खंडो बाबूराव आहेत, त्यांजला ताकीद पोहोंचली-यानें निकाल होऊन येईल. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६३.

श्री.

१६ जून इ. स. १७८४.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २७ रजबपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-छ २४ रजबी शनवारी रांगडी माणसें पंचवीस, एक दोन दिवस अगोदर गांवांत हत्यार-बंद फिरत होते. त्यांनीं छ मिनटूस दीपसमयीं सराप्यांत घेऊन अनुपचंद निसबत तिलोकशी पद्मशी याचे दुकानावर येऊन घाला घातला. मशारनिल्हेचा जांबई विसा वर्षांत होता, त्यास ठार करून, त्याचे गुमास्त्यास ठार करून, एक पुरभैया ठार केला. वाटवा घेऊन गेले. जातेमार्गांत जो कोणी भेटला, त्यास ठार करित

गेले. एकवीस माणसें जायां केलीं. त्यांत ठार नऊ व बारा जखमी केलीं. निघून गेले. बाईस वर्तमान कळलें. त्यांनीं स्वार प्यादे चहूंकडे पाठविले. अंधारी रात्र, कोठें शोध लागला नाही. चार प्रहर राऊत फिरून प्रातःकाळीं माघारे आले. कोणाची माणस कोण हा ठिकाण लागला नाही. सावकारांचें दोन हजारोंंचें वित्त गेलें. या प्रकारें अकस्मात् कर्म करून गेले. सेवेसीं श्रुत हे विज्ञापना.”

लेखांक ६४.

श्री.

२० जून इ. स. १७८४.

“विज्ञापना ऐसीजे:-छ ३० रजबचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें छ १६ साबानीं जांचे-हून स्वार होतांच पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, बाई तुह्यांस खर्चास देत आहे, त्यास चारशें रुपये धोतरजोड्यांचे ऐवजीं ठेऊन, बाकी पंधराशें रुपयांची हुंडी करून पाठविणें. व तुमचे राहुटीस चोरी जाली, मुद्दा आहेच, बाईकडून कमाविसदारांस ताकीद करविणें. ते थांग लावून देतील ह्मणोन आज्ञा, व ऐवजाची रवानगी बाईस सांगून लौकर करावी. सावकाराशीं करार केला तो पार पडेल ह्मणोन आज्ञा. त्यास, बाईचें ह्मणणें कीं, ऐवजाच्या मुदती आहेत. लौकरच रवानगी करीन. चारशें रुपये ठेवा-वयाचें प्रयोजन नवतें. धोतरजोड्याचे ऐवजीं ठेवीन हेंही नाही. धोतरजोडे वरचेवर आज्ञेप्रमाणें पाठवीतच आहे. त्याप्रमाणें ऐवज सरकारांत वरचेवर देत आहेत. परंतु पूर्वीं दाहा महिने खर्चास बाईंनीं दिलें नवतें. सावकाराचे रुपये घेऊन खर्चिले. त्याच सावकारावर कमाविसदारांनीं. ऐवज देविला. त्यासुळें त्याचे चारशें रुपये देऊन समजोती पाडिली. पुढें राहिला ऐवज तो वरचेवर रोजमन्याचे ऐवजीं थोडाबहुत देत जाईन. याप्रमाणें करार त्यांसीं केला. पंधराशांची हुंडी रवाना करितों. भाव चढला आहे. येथें हुंड्यांवर दरसदे रुपये ३॥ साडेतीन प्रमाणें पुण्याशिब्यास भाव आहे. यास्तव अमावास्यापर्यंत भाव उतरले ह्मणजे लौकरच हुंडी सेवेसीं पाठवितों. चोराचा मजकूर, त्यास जांबेहून निघतां बाईंनीं निघून कमाविसदारांस ताकीद केली. चोरमुद्दा खरा जाला असे. आणीक पांच चोन्या बाई तेथें असतां इंदुरीं जाल्या. त्यांत आमचे राहुटीस ज्यानें चोरी केली, तो धरला आहे. मुद्दे ठिकाणबंद आहेत. परंतु अगत्यवाद धरून ठिकाण लावितील असें नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६५.

पे॥ चंद्र २० साबान सन

खमस समानीन आषाढ मास.

श्री.

२५ जून इ. स. १७८४.

“सेवेसीं क्रेसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत

चंद्र ६ माहे साबानपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र १६ रजबचे आझापत्र पाठविलें, तें डांकेबरोबर उज्जनीस परभारा लखोटा गेला, तो राजश्री नारो हरी दि॥ सबनीस यांनीं कासदाबराबर देऊन पाठविला. तो चंद्र ४ साबानीं बुधवारी जांबचे मुक्कामी पावला. बाईचीं पत्रें माझेच लखोठ्यांत होतीं. बाई इंदुरीहून निघाली, त्या दिवसापासून श्रमीच आहेत. कोणाची भेट फार करून होत नाहीं. कारभारी दोघे चवघे यांचे मात्र एक वेळ वरचेवर भेट होते. याप्रमाणें आज चार दिवस वर्तमान. त्यांत स्वामीचीं पत्रें आलीं, घेऊन गेलों. तीं निजली होती. बाहेर अवघे कारभारी वगैरे मंडळी बसली होती. आंत प्रवेश कोणाचा नव्हता. मागील दोन घटका दिवस राहतां, कारभारी यांस बोलाविलें. वरकड इंदूरकर कमाविसदार वगैरे बाहेरच. कारभारी आंत गेले होते. त्यास त्यांजकडील जासुदासमागमें निरोप सांगून पाठविला कीं, सरकारचीं पत्रें आलीं आहेत, तीं घेऊन यावयाचीं आहेत, असें पुसून येणें. त्यावरून जासुदानें आंत जाऊन विचारिलें. त्याचें उत्तर आलें कीं, घटकामर थांबून बोलावूं. त्यावरून अस्तमानपावेतों बसलों. तीं आंतून कारभारी बाहेर आले. मीं विचारलें कीं, पत्रें दाखववयाचीं होतीं, आणि तुम्हीं निरोप पाठविला कीं, घटकामरानंतर बोलावून घेऊं; असें असतां उठून आलेंत हें काय ? पत्रें पाहावयाचीं तीं पाहिलीं नाहींत. कारभारी यांनीं उत्तर केलें कीं, मजीं स्वस्थ नाहीं, याजकरितां तुम्हांस बोलाविलें नाहीं. उदबीक पत्रें पाहूं. मीं उत्तर दिलें कीं, ही रीत कोठील ? तुम्हीं बोलत असतां, पत्राविषयीं मजीं ठीक नाहीं जाली कीं काय ? इतकी गोष्ट नसावी. कारभारी यांनीं उत्तर केलें कीं, फावत नाहीं. त्याजवरून उठून राहुटीस आलों. काळ गुरुवारी पत्र द्यावें, तीं ज्वर फारच आला, त्याजमुळें गांठ पडली नाहीं. आतां त्यांचे अवकाशें पत्रें देऊन उत्तर घेऊन पाठवीन. पेशजीं पत्रें बाईस पाठविलीं, त्याचें उत्तर घेऊन चंद्र २३ जमादिलाखरी डांकेसमागमें येथून रवाना केलें. तें सेवेसी पावलें असेल. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.''

लेखांक ६६.

पैवस्ती चंद्र २० साबान सन खमस श्री.

२५ जून स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागार्हत चंद्र ६ साबान शुक्रवार प्रातःकाल मुक्काम जांब नजीक घाट येथें वर्तमान यथास्थित असे:- विशेष. चंद्र २६ रजबीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसी पाठविलीं आहेत. त्या- अलीकडील वर्तमान:-

बाईंनी इंदुरीहून चंद्र २ सावानी कूच केलें, ती हरसुरास आली. चंद्र ३ रोजी जांबेस येऊन मुक्काम केला. चंद्र ४ रोज बुधवार मुक्काम जाला. गुरुवारी व्यतिपात टळल्यानंतर कूच करून महेश्वरास जावें हा बेत होता. त्यास अस्तमानी ज्वर आला, यास्तव तूर्त येथेंच राहिली. उतार पडल्यावर महेश्वरास जाणें होईल. कलम १.

इंदूरचे कमाविसदार यांजला सावकार रयत राजी नाहींत. त्यांनीं प्रयत्न केला कीं, खंडो बाबूराव दूर करून नवे मामलेदार घावे. परंतु बाईंनीं कबूल केलें नाहीं. रयत वगैरे तशीच जांबेपावेतों आली आहे. येथून माघारे जाईल. कलम १.

इंदुरीं महारजी होळकर सुभेदार व खंडेराव होळकर यांच्या सुरती पाषाणाच्या संगमरवरी करून स्थापल्या. गांवचे रांगडे ब्राह्मण व बैरागी व गोसावी व देशस्त ब्राह्मण व जमीदार वगैरे दहा बारा हजार पात्र जेऊं घातलें. कमाविसदार व सावकार व जमीदार वगैरे यांस शेलपागोटीं शें पन्नास दिलीं व शालेचे फर्द पंधरा सावकारांस दिले. याप्रमाणें स्तुति कीर्त संपादन कूच केलें. लाभ तो कांहींच नाहीं. इंदूरचे कजिये वगैरे इनसाफ करून पैका मिळवावयाचीं कलमें होतीं, परंतु त्यांची चवकशी कांहींच केली नाहीं. याप्रमाणें येथील रीत जाहली आहे. कलम १.

इंदुरीं बाई असतां ऐवजाविषयीं सूचना केली कीं बहुत दिवस जाले, हा कालवर ऐवज रवानगीची तजवीज होत नाहीं. त्यावरून उत्तर केलें कीं, महेश्वरी गेल्यावर ऐवजाची रवानगी करीन. परंतु खुळासा लौकर ऐवजाची रवानगी व्हावी हा मानस दिसत नाहीं. धरणेकन्याप्रमाणें आम्ही त्यांस भासतों. आमचें अवलोकन त्यांजला कर्जदारासारखें होतें. महेश्वरास गेल्यावर ऐवजाच्या हुंब्या देतील, त्या सेवेसीं रवाना करीन. कलम १.

राजश्री आपाजी राम दामोळकर चंद्र २४ रजबी इंदुरीं आले. चंद्र २५ रोजी बाईची भेट जाली. चंद्र २६ रोजी निरोप घेऊन देशास गेले. जातेसमयीं बाईंनीं त्यांस शेलापागोटें दिलें. किंमत रुपये १२.

त्या रात्रीस दिले. प्रातःकालीं रावजींनीं परतून पाठविलीं. पुन्हां मागती बाईंनीं कारकुनासमागमें दोन सणगें चवदा रुपयांचे किंमतीचीं पाठविलीं. तींही माघारें पाठवीत होते. तों मीं रावजींकडे गेलों, तों बाईंचा कारकून रदबदली करीत होता कीं सणगें ठेवावीं. हे ठेवीत नव्हते. परंतु मीं सांगितलें कीं....दोहीकडून चूक होऊं नये. सणगें आपण ठेवावीं. परंतु न दिल्यास टीक दिसत नाहीं. त्यावरून त्यांनीं ठेविलीं. रावजी बाईंचे भेटीस गेले. तेव्हां शेलारी १ व खण १ एकूण

३० तीस रुपये किंमतीची दिघली. याप्रमाणे सरकारच्या लोकांचा मान सन्मान आहे. सेवेसी वर्तमान कळावे म्हणून लिहिले असे. कलम १.

सदरहू पांच कलमें. याशिवाय आमचे राहुटीस चोरी जाली, हें वर्तमान सेवेसी लिहिले होते. कमाविसदार ठिकाण लावून देतील. परंतु अद्याप कांहीं ठिकाण लाविले नाही. बाईचा कारभार पुढे तिखट मार्गे पोंचट. यामुळे यांचे नेट पडत नाही. स्वामी तेथे. राजश्री खंडो बाबूराव यांस ताकीद करवितील, तेव्हां यांस येथे भय उत्पन्न होऊन वस्तवाणी देतील, नाही तर यांस भय नाही. आमचे राहुटीस चोरी जालीयावर चार पांच चोऱ्या आणखी बाईच्या गोटांत जाल्या, त्याचेंही ठिकाण नाही. मी तर कमाविसदारांचे अंगी चोर व पत्ता व चोरीचा मुद्दा याप्रमाणे लाऊन दिला आहे. यांत लटकी विनंति लिहिणार नाही. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६७.

श्री.

जून १७४५.

“विज्ञापना ऐसीजे:- वर्तमान ऐकिले कीं, जनस्थानी रामकुंड पूर्वी कैलासवासी श्रीमंत राजश्री आपासाहेबांनी, चित्राव शिवरामबावा याजकडून बांधविले आहे, ते नवे बांधावे ऐसे मानस अहिल्याबाईचे. त्याजरून श्रीमंत मातुश्रीसाहेबांस विचारावयास कृष्णाजी तानदेव हे नाशकास गेले होते, यांस सांगितले होते. यांणी मातुश्रीसाहेबांस विचारिले. त्यांणी आज्ञा केली कीं, ही गोष्ट करूं नये. जैसे बांधले तसेच असो घावे. त्यावरून राहिले. कृष्णाजीपंती मातुश्रीसाहेबांस महेश्वरची पातळे साधी-रेशीम नाही- कांठ देखील सुती, वजन दर पातळ पक्के २१ एकवीस पैसेभार, याप्रमाणे दोन करून पाठविलीं. लांब हात १६, रुंद दोन हात. ऐकिले कीं आज्ञा केली होती. परंतु यांणी करून पाठविलीं. हें वर्तमान अहिल्या-बाईजवळ सांगितले तें ऐकिले. त्यावरून सेवेसी लिहिले असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

पो चंद्र २८ रजब सन खमस
समानान ज्येष्ठ मास.

लेखांक ६८.

श्री.

ता. ३१ जून इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ माहे रजबपावेतो मुक्काम इंदूर येथे सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- बडगोंदे येथील मुक्कामीहून पत्र सेवेसी पाठविले तें पावले असेल. अलीकडील

५. आणीबाणीच्या प्रसंगी उपयोगी पडलेले सरदार.

नाना फडणविसांनीं इ. स. १७८० मध्ये शिंध्यांचे वकील नारो शिवदेवं ह्यांस, पाटीलबावांस पेशवे सरकारचे मदतीस पाठविण्याबद्दल पुष्कळ पत्रें लिहिलीं आहेत. त्यांपैकीं एका पत्रामध्ये, ज्या सरदारांनीं मराठ्यांची दौलत रक्षण करण्यासाठीं आणीबाणीच्या प्रसंगी मदत केली, त्यांचा चांगला नामनिर्देश केला आहे. तो वाचनीय वाटल्यावरून येथें दिला आहे.

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:- लहान मोठे दौलतींत आहेत, तितक्यांनीं स्वामिसेवेचे पोटीं आपलें कल्याण समजोन श्रम करावे, विखरली मसलत जिकडील तिकडे आटोपावी ह्मणोन लिहिलें, त्यास श्रीमंतांचे पदरीं जितके लहानमोठे आहेत, त्यांनीं श्रमसाहस अर्थे प्राणेंकरून करावयास कसूर केली नाही. त्यास स्थूलमानेंकरून पटवर्धन व रास्ते, शिवाजी विठ्ठल व खंडेराव त्रिंबक व प्रतिनिधी, यांशिवाय लहानमोठे यांणीं सात वर्षें तवाईज सोसली. पांडुरंगराव, गोपाळरायाचे भाऊ, यांणीं हैदरखानाकडील फौजेशीं लढाई देऊन जातीनशीं पाडाव गेले. त्यापूर्वीं वामनराव मातबर फौजेनशीं राजश्री हरिपंताबरोबर मेहनत करून सरकारकामावरच वारले. सरंजाम त्यांचा गेला तथापि, व खराबी जाहली असतांही, राजश्री परशरामपंतभाऊंनीं अंगावर कर्जे काढून दोन वर्षें सरकारचीं कामें केलीं, तीं परस्परें कळलींच असतील. रास्त्यांनींही फौजसुद्धां छावण्या केल्या, गुजराथेंत लढाया मारल्या, कर्नाटकांतही होतेच. इतकेंही असून सरकारांत पैकाही त्यांपासोन घेतला; आद्यापही चाकरीस कसूर नाही. शिवाजी विठ्ठलाची तों माहितगिरी पाटीलबावांस आहेच. खंडेराव त्रिंबक यांणींही धार घेतल्याची मसलत चांगलीच केली; पुढें नजरही सरकारांत त्यांपासोन घेतली. प्रतिनिधींची फौज चार वर्षें सतत छावणीस, लोकही चांगले बाळगतात. भवानरायाचे वेळेस, भगवंतरावाचे पेंचामुळें कर्जाच्या जरबेंत फार आले, तथापि फौजेचे चाकरीस गुंता पडला नाही. याशिवाय लहानमोठ्यांनीं आपले कुवतीपेक्षां तवाई अधिक सोसली. कोणी तरी एक वरीष निदान दोन वर्षें सोसेल. सहा वर्षें एकसतत जाहल्यामुळें थकणीच जाहली. या गोष्टी राजश्री पाटीलबावांचेही ध्यानांत यावयाजोग्या आहेत. उभयतां सरदार दौलतीचे स्तंभ. कदाचित् इमारत थकली तर स्तंभावर उभी रहात असते. पुढेंही भरंवसा यांचाच आहे, व तेच राज्याचें संरक्षण करतील, ही खातरजमा आहे. सारांश तुझांस सविस्तर कळवें, ह्मणून लिहिलें आहे. चौघांनीं चोहीकडे कमर बांधून मसलती आटोपाव्या ह्मणोन लिहिलें, याचा अर्थ श्रीमंत, नबाब, हैदरखान, भोंसले हा असला, तर याचीं उत्तरें अलाहिदा लिहिलींच आहेत. श्रीमंतांचे घरांत चौघांनीं चोहीकडे आटोपावें असें असलें, तर चौघांचे

सरंजाम बराबर, असें तर कोठें सरकारांत दिसत नाही. श्रीमंत उभयतां सरदार तीन प्रकणें. त्यांत श्रीमंतांचे सरकारचा प्रकार लिहिलाच आहे. त्यांतही जितकें क्षत्ती-पेक्षां अधिक होईल, तें घडतच आहे. राहतां उभयतां सरदार राहिले, त्यांजकडे राज्यरक्षणाचा भार आहे. हे जाबसाल पूर्वी त्यापासोन होतच आहेत. सविस्तर अर्थ दुसरे पुरवणीवरून विदित होईल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

६. नाना फडणविसांचें व्यवहारचातुर्य.

श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे ह्यांची स्वारी इ. स. १७९० मध्ये वार्ड, धोम, महाबळेश्वर ह्या क्षेत्रीं गेली होती. त्या वेळीं, वार्ड येथें पेशव्यांचे सरदार गंगाधरराव रास्ते हे राहत असत. त्यांनीं, पेशव्यांनीं आपल्या वाढ्यामध्ये येऊन राहावें झणून फार आग्रह धरिला. पेशव्यांची मर्जी तेंथें राहण्याची दिसली नाही. तेव्हां नाना फडणविसांनीं, रास्त्यांची समजूत करण्यासाठीं, आपल्या यजमानास मेणवलीस आपल्या वाढ्यामध्ये न नेतां, वार्ड व मेणवली ह्यांचे दरम्यान तंबू देऊन तेंथें राहण्याची व्यवस्था केली. वार्ड व मेणवली ह्यांचे दरम्यान कृष्णेच्या तीरीं एक मोठी आंबराई आहे, त्यास अद्यापि ‘पेशव्यांच्या तळाची जागा’ असें नांव आहे. क्षुलक गोष्टीकरितां मानापमानाचें महत्त्व अधिक वाढून विनाकारण चुरस वाढते, त्याकरितां व्यवहारचतुर माणसें थोडक्यांत माघार घेऊन युक्तीनें काम करून घेतात, हें वरील उदाहरणावरून दिसून येईल. ही हकीकत नानांनीं आपले जिवलग मित्र हरिपंत फडके ह्यांस लिहिली आहे. त्याचें उत्तर हरिपंततात्यांनीं नानांस लिहिलें, तें उपलब्ध झालें आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना:— ‘श्रीमंतांची स्वारी वार्डनजीक आलीयावर, राजश्री गंगाधरराव रास्ते दोन वेळां आमचे डेन्यास येऊन सांगितलें कीं, वाडा रिकामा करून ठेविला आहे, तेथें श्रीमंतांनीं राहावें; नाहीतर स्वरूप गेलें. त्यावरून श्रीमंतांस वाढ्यांत राहावयाची विनंति केली. रास्ते यांणीं विनंति केली. परंतु मर्जी डेन्यास राहावयाची, यामुळें रास्ते फार खट्टे जाले. श्रीमंत झणाले, ‘वार्डस जात नाही. धोमास जाऊं, अगर मेणोलीचे वाढ्यांत राहूं.’ ही गोष्ट जाल्यावर, रास्ते खट्टे होऊन झणतील कीं यांणींच इतकें केलें! तेव्हां बहुत प्रकारें विनंति करून वार्ड मेणो(ली)चे मधीं डेरे धावे, दिवसां रात्रीस मर्जीस येईल तेव्हां रास्ते यांचे वाढ्यांत जाऊन भोजननिद्रा करावी, पाहिजे तेव्हां डेन्यास यावें हें मर्जीस आलें. त्याप्रमाणें करतात. रास्त्यांसही सांगितलें कीं, याउपरी आग्रह करूं नये. त्यांणींही संतोष मानिला.’ झणोन आज्ञा केली, ती कळली. त्यास श्रीमंतांची मर्जी वाढ्यांत राहावयाची नाही, ही गोष्ट मनापासून खरी. परंतु स्वामींनीं

तोड काढिली, ही फार चांगली गोष्ट जाली. त्यांचा संतोष राहिला. श्रीमंतांची मर्जी राहिली. फार चांगली गोष्ट जाली. असें न होतें, तर रास्ते फार वाईट मानिते. रा. छ. १६ रबिलावल हे विज्ञापना.”

७. एक महत्त्वाचें पत्र.

पुण्यास इंग्रजांचे वकील सर चार्लस मालेट हे येण्याचें ठरलें. त्यास नाना फडणविसांनीं संमति दिली. परंतु महादजी शिंद्यांस तें आवडलें नाहीं. त्या वेळीं ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नाबद्दल बराच वादविवाद झाला. ह्या संबंधांत हरिपंतांनीं नानांस लिहिलेलें पत्र अतिशय महत्त्वाचें असून मनोरंजक आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

“सेवेसीं विज्ञापना:— मुंबईकरांचें पत्र पारशी आलें, त्याची नकळ हिंदवी करून पाठविली आहे. ते वकील पाठविणार, याचें उत्तर कसें लिहावें? शिंद्यांनीं मुंबईकराकडून चेनापट्टणकरास घेऊन टिपूशीं संधान लाविलें ह्याणून संदेह घेऊन, सदाशिव दिनकर यांजकडून पुरवणी लिहविली, तें तुह्यांस लिहिलेंच आहे. वकील आला असतां संदेहास जागाच बांधतील. नारो शिवदेव यांचेही बोलण्यांत की, इंग्रजांचें राजकारण दुसरे-कडून कांहीं होऊं नये, हें पाटीलबावांचे मनांत आहे. त्यापक्षां याचें उत्तर कसें लिहावें तें लिहून पाठविणें. येविषयीं शिंद्यांस लिहिलें आहे. उत्तर येईल तेव्हां लिहून पाठवूं. असें लिहावें कीं कसें, हें लिहून पाठविणें ह्याणून आज्ञा. त्यास, या ह्याणण्याचे दोष स्वा-मींनीं लिहिलेच आहेत. हे पाटीलबावांचे प्रकृतीमुळें लटके नाहींत, खरेच आहेत. संदेहाची रास. त्यास जागा खरी. परंतु थोर दवलतीस हे विचार कांहीं नाहीं. मुंबईकर आमचे शेजारी, त्यास कांहीं बोलणें, त्यानें भला माणूस पाठवितो ह्याटल्यास त्यास नका ह्याणणें, किंवा शिंद्यांस लिहितो, ते लिहितील तसें तुह्यांस लिहूं असें ह्याणणें, दोन्ही गोष्टी ठीक नाहींत. जर इंग्रजांचा बिघाड असता तर चिंता नव्हती. सख्खा आहे. कामका-जामुळें दहा वेळा आज्ञांस लिहिणें, कारकून पाठविणें प्राप्त. तसेंच त्यांस लिहिणें, कारकून पाठविणें, त्यास इतकी अडचण पडली, तर सरकारची मातबरी कशी राहिल? यांत शिंदे वांकडें काय मानणार आहेत? या गोष्टीचा इतळा देखील देऊं नये. मुंबईकरास लिहावें कीं सुखरूप मातबर पाठवावा. आल्यावर बोलणें ऐकावें. त्यांत हत्ती घोडे काय आहेत, तें समजल्यावर पाटीलबावांस लिहावयास योग्य असेल त्याचा शतळा द्यावयास येईल. यांत कांहीं वांकडें पडेल असें परिच्छिन्न दिसत नाहीं. आज्ञांस कांहीं शिंद्यांचे विरुद्धाचें राजकारण करणें नाहीं. मग चिंता काय? मुंबईकर जनरल ब्रेह करूं पाहतो. शहाणा आहे. सुरतेस होता. तेव्हांपासून तो घरोबा राखतो. आतां जवळ आला. कच्चें पक्कें कळावें ह्याणून कोणी पाठविणार, त्यास आल्यास माझे मते चिंता नाहीं. स्वामींनीं लिहिले तोच पक्ष बलाविला तर न पाठविणें ह्याणून लिहावें. सिद्ध कांहीं संतोष मानतील व श्रीमंतांनीं होऊन दक्षिण तीराच्या दिल्या असतां उत्तर

तीराची इच्छा संकोचामुळे करणार नाहीत. याजकरिता बळवंतराव यांचे राहाण्यास गुण बरा दिसतो हें नाही. आणि निरोप देण्याचें ठरवावें तर, बळवंतरावाबद्दल सनदा पाठविल्या असतां बळवंतरावाची मातबरी राहते. खासींनीं रयात केलीशी होते. संतोषानें जातील. त्यांनीं निरोप मागितला, आपण वखें पात्रें देऊन निरोप दिला तर जाण्यांत संतोष. नाही तर रुक्षता मानितील. राजश्री आपाचे फडनिशीकरितां सनदांस हिसका दिला, याजकरितां तात्यांचीं गैरत मनास आणून, आपणास संतोष वाटावा याकरितां करावें, तर ती गोष्ट भोळ्यावरीच नेली, हीं कृत्रिमें खाशांचीं आहेत. बळवंतराव सरळ माणूस आहे, परंतु चाकरीचा होता. तेव्हां खावंदाचे हिताची गोष्ट बोललेंच पाहिजे. बोलतात, बळवंतराव यास निरोप देणें. सनदा याजबरोबर पाठवणें. ही एक उमदगीची जात आहे; परंतु क्षेत्र तसें नाही. याजकरितां तूर्त सनदा देऊं नयेत. बळवंतरावास मीं लिहिला हा बाहाणा, अगर तेथें याहून कांहीं अधिक योजला तर लाऊन, राहणें होयसें करावें, ह्याजजे सरकारकामास चांगलें. शेवटीं नबाबाच्या भेटी होणार. सेनाधुरंधर तूर्त येत नाहीत त्यापक्षीं तुझीं बराबर असावें. ही घरोब्याची गोष्ट लाऊन न जात असें करावें. हा प्रकार सर्वतोपरी बरा दिसतो. मोहिल्यांचा प्रकार बोलण्यांत आला तो ठीक, परंतु रजबदल करितात त्यापक्षीं निरोप दस्तक द्यावें. ज्याशीं अट धरावी तो धक्का गेला. आतां कोणाशीं बोलावें? इतक्यांत गोविंदराव येतील. कदाचित् भोसल्यांनीं यावें असें ठरलें, अगर नबाबाच्या भेटी होतात हा इतळा, त्यास भागानगरीहून आला आहे. त्यापक्षीं आह्मीं नका येऊं ह्याटलें असतां ते होऊन आले, तर ते समर्थीं दक्षिण तीराच्या सनदांवर निकाल पडेल. कावेबाजीचें काम आहे. तेही तसेच आहेत. याजकरितां लिहिल्याप्रमाणें जाल्यास बरें दिसतें. याहून एखादा प्रकार ठरला तर लिहावयास आज्ञा करावी. रवाना चंद्र २३ रविलाखर हे विज्ञापना.”

८. जनरल गाडर्डे ह्याचा बातमीदार ठाकोरसिंग.

मराठ्यांप्रमाणें इंग्रजी लष्करांतही पूर्वी बातम्या मिळविणारे हेर असत. ते पूर्वी बातम्या मिळविण्याचा फार प्रयत्न करीत असत. एकदा ठाकोरसिंग नांवाचा हेर पुण्यास आला. परंतु घांशीराम कोतवालानें त्यास पकडलें, व त्याजकडून दादासाहेब पेशव्यांच्या लष्कराची सर्व बातमी काढून घेतली. ह्या संबंधाचें एक मनोरंजक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें येणेंप्रमाणें.—

श्री.

“यादी ठाकोरसिंग कासीद जथे रघू पांडे दिम्मत जरनेल गाडर इंग्रज सुरतकर याजकडून बातमीस, बोहरा कटोर नजीक तापी येथील मुक्कामीहून छ १८ रोजांनीं चार असासीनिशीं निघोन पुण्यास आलों. येथें कोणाकडे हजार दोन हजार रुपये द्यावयास करून, आह्मांस बातमी दरबारची सांगत जावें ह्याणोन गांवांत शोध करीत होतो. तों

घाशीरामाची आपली गांठ पडली. त्यांनी आपल्यास वर्तमान तिकडील सर्व पुशिलें. त्यास दादासाहेब महमदी बागांत आहेत. सिधा प्रथम इंग्रजांनै दोन चार हजार रुपये दिले. हल्लीं त्यांस हैदरनायकाकडून हुंड्या पंचवीस लाखांच्या आल्या आहेत. कांहीं सावकाराकडील ऐवज आह्मांसमक्ष नेला. फौज व तोफा वगैरे सामान येणेंप्रमाणें तयार आहे. बि तपशील. दादासाहेबांचे.

१५०० पलटणें गाडदी.

२००० आरब ढवलक्याहून धुंदके काठेवाडांत आहे, तेथून आले आहेत.

४००० स्वार देशचे वगैरे हल्लीं जातात.

७५००

१०००० इंग्रजांकडील

८००० पलटणें

२००० स्वार

१००० खंदारी

१००० तुर्कस्वार

२०००

१००००

तोफा.

४२ दादासाहेबांकडील

४२५ इंग्रजांकडील मोठ्या लहान. शेंपन्नास याखेरीज.

४६७

७००० सुरतवाल्याचीं व मुंबईचीं पलटणें

२००० मुंबईहून गोरे

५००० सुरतकराचीं

७०००

सदरहू कारखान्यावर जनरल बेली गोलंदाज ह्यणून फिरंगी आहे.

२४५००

सदरहूप्रमाणें सामान तयार आहे. लढाईस येणार आहेत. परंतु येथून वकील गेल्यावर तीन क्रोड रुपये द्यावे, आमची कोठी पुण्यास करावी, हें बोलणें बोलले. नंतर न्याहालचंद येथें आले. ते मागती माघारें गेलें आहेत. त्यांचें बोलणें जाल्यावर काय मसलत होईल ते नकळे. सालमजकुरीं बाईंनीं फार मनावर घेतलें आहे. त्यांचे कारकून इंग्रजांकडे जातात, इंग्रजांचे बाईंकडे येतात. दादासाहेब दो चोहों रोजांनीं जरनेल गाडाराकडे येतात जातात. आमदाबादेस पायागड चांपानेराचे घाटाचें वकील

पुढें गेला. मागून सुभा जाणार. ढाला दिल्या आहेत. त्याचें नांव ठाऊक नाही. परंतु बराशावर उतरला आहे. इम्रज बारा सरदार दर्याचे कांठी राहतात. सुरतेहून कचे सात कोसांवर डिमस गांव आहे, तेथें डेरे देऊन राहिले आहेत. जवळ फौज नाही. पन्नास खार चौकीस असतात. काळे पगडीवाले शेंपन्नास असतात. खेरीज शागीर्दपेशा असतो. दहा दिवस सुरतेंत, चार दिवस फौजेंत, चार दिवस समुद्राचे कांठी, याप्रमाणें फिरते असतात. दादासाहेबीं तीन गोळे सव्वा सव्वा लाख रुपये देऊन घेतले आहेत. त्याचा गुण, तो फौजेवर सोडिला असतां फौजेस दिसूं नये. ऐसा गुण आहे ह्मणतात. इम्रजानें दारूची चादर एक केली आहे. ती फौजेवर सोडावी ह्मणजे दोन कोसांवर फौज असल्यास तेथें येऊन, हजार दोन हजार माणूस जाया व्हावें, ऐसा गुण त्यामध्ये आहे ह्मणतात. येणेंप्रमाणें वर्तमान तिकडील आहे. चंद्र ५ सवाळ समा समानीन अश्वीन.”

९. बाळाजीपंत ठोसर.

सवाई माधवराव पेशव्यांजवळ बाळाजीपंत ठोसर ह्या नांवाचा एक नाना-फडणविसांच्या खातरजमेचा इसम होता. तो इ. स. १७९० मध्ये मृत्यु पावला. त्याच्या मृत्यूबद्दलचें पुढील पत्र उपलब्ध झालें आहे, तें येथें नमूद करण्यासारखें आहे.—

“सेवेसीं विज्ञापनाः—स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें पावलें. बाळाजीपंत ठोसर आठ दिवसांचा निरोप घेऊन बहुरास गेले. तेथें ताप आला. तसेच शेतांत गेले. वायु जाला. मग पुण्यास आणिलें. उपाय चालला नाही. तीन दिवस होते. माघ शुद्ध सप्तमी गुरुवारी देवआज्ञा जाली. धाकटी स्त्री समागमें गेली. चांगला माणूस. अकस्मात अशी गोष्ट जाली. ईश्वरी इच्छा! चांगलीच माणसें जातात ह्मणोन आज्ञा केली, ती कळली. त्यास बाळाजीपंताचें वर्तमान ऐकोन चित्तास वाईट वाटलें. ही गोष्ट मनांत यावयाची नाही. अकस्मात ऐकिली. तस्मात् ईश्वरी इच्छा खरी. या गोष्टीस कोणाचा इलाज नाही. जें होईल तें पाहून उगेंच असावें. श्रीमंतांजवळ खातरजमेचा माणूस होता. ईश्वरी इच्छा! बाळाजीपंत लेले सर्व कामांत माहित, तेही गेले. त्यास काय करावें! बाळाजीपंत ठोसर यांचा खटला फार, कसा परिणाम लागेल पाहावें. त्याचा मूल आहे, त्याजवर कृपा करून त्यास सांभाळणें स्वामींकडे आहे. साबान चंद्र १५ जमादियाखर हे विज्ञापना.”

१०. निजामाच्या चाकरीस आलेले युरोपियन.

१८ व्या शतकाचे अखेरीस पुष्कळ युरोपियन लोक मोठमोठी शिफारसपत्रे घेऊन निजाम व पेशवे ह्यांच्या लष्करांत चाकरीस रहाण्यासाठीं येत असत. ह्या संबंधाचीं निजामाकडील वकील गोविंदराव काळे ह्यांचीं, पुढील दोन पत्रे पाहण्यासारखी आहेत. ह्या पत्रावरून ह्या युरोपियनांचीं नावे व माहिती कळून येतेः—

लेखांक १.

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:-मिस्तर ज्यारच बेली पहिले आला, त्याजबराबर मिस्तर ज्यानसेन याचीं पत्रें मीर आबदुल कासम व सुधीरुल मुलुक यास आलीं. त्यांत शिपारस आहे कीं, ज्यारच बेली मातबर सरदार, यानें उमदी कामें केलीं. पलटणें तयार करण्याविषयीं बहुत कुशल. यास नवाब बंदगानअल्ली यांचे सरकारांत नौकर ठेवावें, याप्रमाणें आहे. सांप्रत कलकत्याहून मिस्तर मैनसेन आला आहे. त्याची मुलाजमत चंद्र १६ सवालीं मिस्तर बेदील याचे मारफत जाली. हाही नौकरीचे इराद्यानें आला आहे. यानेंही शिपारसपत्रें आणिलीं आहेत. याचा तपशील एका दो दिवसांनीं समजला ह्याणजे मागाहून विनंति लिहिण्यांत येईल. एकूण दोघे मिस्तर येथें आहेत. अद्याप यांस चाकरीस ठेवण्याचा निश्चय जाला नाही हे विज्ञापना.”

लेखांक २.

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:-मिस्तर ज्यारच बेली व मिस्तर मेनसेन हे दोघे इंग्रज आले आहेत, व फरासीसाकडीलही एक गृहस्थ नौकरीच्या इराद्यानें आला आहे. त्यास यांस चाकरीस ठेवण्याची चर्चा नवाबापाशीं जाली. नवाबाचे बोलण्यांत आलें कीं, इंग्रजांस न्वाकर ठेवणें तरी फार वाढवून ठेऊं नये. हळू हळू परिश्रम करावा ही त्यांची चाल. हे लोक चांगले, हा सरंजाम चांगला, अमकें पाहिजे ऐसें करीत करीत, कोठी घालावयाची परवानगी घ्यावी. कोठी सिद्ध जाल्यावर फैल करावा ऐशी यांची चाल. यास्तव ठेवणें तरी समजून ठेवावे. गाडद आपले मारफातीची ठेऊन घ्यावी. ऐसी चर्चा जाल्यावर, हेंही त्यांचे बोलण्यांत आलें कीं, इंग्रजच नोकरीस ठेविले तरी फरासीस वाईट मानतील. फरासीसासच ठेविलें तरी इंग्रज वाईट मानतील. याजकरितां दोघांसही नौकर ठेवावे ऐशीं बोलणीं होतात. कोणासही अद्याप चाकरीस ठेविलें नाही. ही विज्ञापना.”

ॐ ॐ ॐ

११. हत्यारबंद लोकांस नर्मदेचे दक्षिणेकडे येण्यास बंदी.

पेशवाईचे अखेरीस, महादजी शिंदे मृत्यु पावल्यानंतर जेव्हां उत्तर हिंदुस्थानांत फार चळवळ झाली, त्या वेळीं नाना फडणविसांनीं हत्यारबंद लोक नर्मदेच्या दक्षिणेस येऊं देऊं नयेत ह्याणून, अहल्याबाई होळकर ह्यांस बंदोबस्त ठेवण्याबद्दल लिहिलें होतें. ह्यावरून प्रसंगविशेषी हत्याराची बंदी पूर्वींचे मुत्सद्दी राजकारणासाठीं करीत असत, असें दिसून येतें:-

श्री म्हाळसाकांत.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:-

विनंति सेवक अहल्याबाई होळकर कृतानेक दंडवत विज्ञापना. येथील क्षेम स्वामींचे

कृपावलोकनेकडून यथास्थित असे विशेष. स्वामीकडून चंद्र २२ जिल्हेजचे पत्र आले ते चंद्र ७ मोहरमी प्रविष्ट होऊन बहुत संतोष जाला. हिंदुस्थानांतून वडिलांचे व राजश्री दौलतराव शिंदे यांचे वगैरे तालुक्यांतून हत्यारबंद कोणी दक्षिणेस येतील, त्यांजला सरकारचे दस्तकाखेरीज नर्मदा उतरून येऊं न देणें, येविषयीं तुझीं आपले तालुक्यांत कमाविसदारांस ताकीद करून हत्यारबंद माणूस न येई असा बंदोबस्त पक्का करणें द्याणून आज्ञा. ऐसीयासी चिरंजीव राजश्री दौलतराव शिंदे स्वामीपार्शीच आहेत, त्यांजला समक्ष असेल. त्याप्रमाणें ते आपले जिल्ह्यांत पत्रें पाठवून बंदोबस्त करितील. इकडील जिल्ह्यांत आज्ञेप्रमाणें पत्रें पाठऊन नाक्या वाटांनीं बंदोबस्त केला आहे. मिती श्रावण वद्य ५ सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

१२. दौंड येथील १७८९ चा बाजारभाव.

इ. स. १७८९ मध्ये दौंड येथे जो बाजारभाव होता तो पुढील एका टिपणांत सांपडला आहे. तो येणेप्रमाणें:—

श्री.

ता. १४ आगष्ट इ. स. १७८९.

“निरख बाजार मौजे दौंड सु॥ तिसैन मया अलफ छ २२ जिल्काद.

वजन पक्के.

कैली माप.

०१३ कणीक.

०१० हरभरे.

०१६ पीठ जोरी

०१॥ बाजरी.

०१४ पीठ बाजरी

०११॥ जोरी.

०१ तांदूळ.

०१० डाळ तुरीची.

००२ तूप.

०१॥ गहू.

००५॥ गूळ.

००२१ तांदूळ मोठे.

००२१ साकर.

००२ तांदूळ बारीक.

००३ सुपारी.

००१॥ मीठ.

००३१ तेल.

०१० दूध.

०१२ दही.

सुमारें.

खुर्दा.

४००० पानें हिरवीं.

५०० जुना शिवराई.

३२५ पिकलीं.

४१ नवा शिवराई.

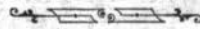

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रें.]

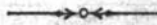
नोवेंबर १९१०.

[अंक ४ था.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ तंजावरचे राजघराणे.	६१-७२
२ ऐतिहासिक संस्मरणीय वस्तू.	९-१९
३ महेश्वरदरबारची बातमीपत्रे, भाग २ रा....	५७-८०
४ ऐतिहासिक टिपणे, भाग ३ रा.	१७-२४

चित्रे—१ तंजावरचा राजा प्रतापसिंह. २ टिपू सुलतानाच्या सिंहासनावे
व्याघ्रमुख आणि रत्नजडित पक्षी.

मुंबई येथे

तुकाराम जावजी ह्यांनी

'निर्णयसागर' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

‘काव्यसंग्रहग्रंथमाले’तून छापून प्रसिद्ध

झालेले ग्रंथ.

कि. ट. ख.

वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका-भाग पहिला. (आवृत्ति दुसरी.) यांत भगवद्गीतेवरील या कवीच्या ‘यथार्थदीपिका’-नामक विस्तीर्ण टीकेचे प्रथम चार अध्याय अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसुद्धां.	१॥	४०
वामनपंडित यथार्थदीपिका—भाग २ रा. यांत ५ पासून ९ अध्याय आले आहेत.	२	४३
वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका—भाग ३ रा. यांत १० पासून १४ पर्यंत अध्याय आले आहेत.	२१	४३
वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका—भाग ४ था. यांत १५ पासून १८ पर्यंत अध्याय आले आहेत.	२	४६
वामनपंडितकृत कवितासंग्रह—भाग पहिला. (आवृत्ति दुसरी.) यांत या कवीचीं रामजन्म, अहल्योद्धार, सीतास्वयंवर, भरतभाव, लोपामुद्रासंवाद, विराटपर्व, स्थालीपाक, भीष्मयुद्ध (भीष्मप्रतिज्ञा), भीष्मशरपंजर, जयद्रथवध, पार्थभाग्य (अर्जुनभाग्य), शुकर्मसंवाद, दंपत्यचरित्र (अश्वत्थान), शुकाष्टक, दशावतारचरित्र, ध्यानमाला (विष्णुध्यान), विष्णुध्यान (ध्यानसवाया), भूगोलवर्णन, नामसुधा, नृहरिदर्पण (प्रल्हादचरित्र), गर्जेद्रमोक्ष, वामनचरित्र (प्रथम व द्वितीय), भागवतरामायण (संकलितरामायण), कृष्णजन्म, मृत्तिका-भक्षण, बालक्रीडा (प्रथम व द्वितीय), गोरसहरण, उखल-बंधन, वनसुधा, ब्रह्मस्तुति, हरिविलास (कालियामर्दन), वेणुसुधा, कात्यायनीव्रत (गोपीवल्हरण), यज्ञपत्न्याख्यान (ऋषिपत्न्याख्यान), रासक्रीडा, गोपीगीत, कंसवध (प्रथम व द्वितीय), द्वारकाविजय, सर्ग ५ रुक्मिणीपत्रिका, रुक्मिणीविलास, मुकुंदविलास (जरासंधवध) हीं ४५ स्फुट प्रकरणे अर्थनिर्णायक व अवांतर टीपांसुद्धां.	३॥	४१

तंजावरचा राजा प्रतापसिंह.

(कारकीर्त इ. स. १७४०-१७६३.)

भाग ७ वा.

राजे प्रतापसिंह यांची कारकीर्द.

इ. स. १७४० मध्ये प्रतापसिंह राजे हे तंजावरच्या गादीचे अधिपति होऊन राज्यकारभार चालविण्यास त्यांनी सुरवात केली नाही, तोंच एक मोठे संकट प्राप्त झाले. तंजावरच्या दरबारामध्ये सय्यदखान व सय्यद कासीम या नांवाचे दोन महाप्रबल व कारस्थानी सरदार फार प्रसिद्धीस आले होते. त्यांच्याकडे राज्याची फौजदारी व तंजावरच्या कोटाची किल्लेदारी व राजाची चिटणिशी, असे मोठमोठे अधिकार होते. या सय्यदवंधूनीं, तंजावरच्या राज्यकारभारांत आपले वर्चस्व असावे व सर्व राजसत्ता आपले हातीं यावी, ह्मणून पूर्वी अनेक प्रयत्न केले होते; आणि त्यांना, प्रतापसिंह राजाचे कारकीर्दीत आपले मनोरथ पूर्णपणे तडीस जातील, अशी आशा उत्पन्न झाली होती. राजा प्रतापसिंह हा नुक्ताच गादीवर बसल्यामुळे त्यास राज्यकारभार चालविण्याचा विशेष अनुभव नव्हता. तथापि तो जात्या बुद्धिवान्, स्वाभिमानी आणि व्यवहारचतुर असल्यामुळे, त्याने दरबारांतील ह्या दोन यवन मुत्सद्दांचीं कारस्थाने लक्ष्यांत घेऊन, प्रथम त्यांचा बंदोबस्त करण्याचा निश्चय केला. ही गोष्ट त्या प्रमत्त सरदारांस समजतांच, त्यांनीं निरनिराळीं कारस्थाने रचून, प्रतापसिंह राजास तंजावरच्या गादीवरून पदच्युत करण्याचा उद्योग चालविला.

‘श्रीमत् भोंसलवंशचरित्र’ या शिलालेखामध्ये सय्यदखानाच्या प्रमत्तपणाचे व दुराचाराचे जें वर्णन दिलें आहे, त्यावरून तो दरबारी लोकांस फारच शिरजोर होऊन तंजावरच्या गादीवर काय संकट आणील त्याचा नेम नव्हता. तंजावर येथील राजसत्ता ही हिंदूंची असल्यामुळे, तेथे पूर्वापार व्यंकोजी महाराजापासून दानधर्म बहुत चालत आला होता. प्रतापसिंह राजे हे गादीवर आल्यानंतर, त्यांनीं आपल्या पूर्वजांचा किता गिरवून, पूर्वापार चालत आलेले दानधर्म तसेच चालू ठेविले. सय्यदखान यास ही गोष्ट पसंत न पडून, तो हिंदुधर्मास विरोध करू लागला, आणि हिंदु देवालयांत त्यानें अनाचार सुरू केले. त्यानें मोहना नांवाची एका देवालयांतील देवदासी ऋष्ट करून तिला आपले घरीं नेऊन ठेविलें. त्यामुळे त्याजविषयी हिंदुधर्माभिमानी लोकांस तिरस्कार उत्पन्न झाला. प्रतापसिंह महारा-

जांस हीं त्याचीं दुष्ट कृत्यें कळून चुकलीं; परंतु त्यांनीं तंजावर येथील त्याचें प्राबल्य लक्ष्यांत घेऊन, त्याच्या कृत्यांकडे कांहीं दिवस कानाडोळा केला. अर्थात् सव्यदखानास त्यामुळें अधिकच उत्तेजन येऊन, तो तंजावरची सर्व राजसत्ता आपल्या मुठींत आणण्याचा अधिक प्रयत्न करूं लागला. तशांत त्यास ह्या कामीं दुसऱ्या एका सुप्रसिद्ध व्यक्तीचें प्रोत्साहन मिळालें. ह्याचा थोडासा वृत्तांत येथें नमूद करणें अवश्य आहे.

या समयास कर्नाटकाच्या रंगभूमीवर चंदासाहेब या नांवाचा एक धाडसी व महत्वाकांक्षी पुरुष अवतीर्ण होऊन, त्यानें दक्षिण हिंदुस्थानांत अनेक घडामोडी व अनेक कारस्थानें चालविलीं होतीं. हा अर्काटचा नबाब दोस्तअल्लीखान याचा जांवई असून, त्याचें पूर्वीचें नांव हुसेन दोस्तखान असें होतें. हा मोठा कुशाग्रबुद्धि, धूर्त, मधुरभाषी आणि सुस्वरूप असल्यामुळें, अर्काटचा नबाब दोस्तअल्लीखान ह्याची त्यावर फार मर्जी जडून, त्यानें त्यास आपला घरजांवई केलें, आणि त्यास आपल्या दिवाणगिरीची वस्त्रें दिलीं. त्यानें थोड्याच दिवसांत अर्काटच्या दरबारांत आपलें चांगलें वजन बसविलें; आणि कर्नाटकांतील राजकारणांत प्रवेश करून, तंजावर व त्रिचनापल्ली येथील हिंदुराज्यें पादाक्रांत करण्याची महत्वाकांक्षा मनांत आणिली. त्रिचनापल्ली येथें नायक राजे राज्य करीत असून तेथील शेवटचा राजा विजयरंग हा इ. स. १७३१ मध्यें मृत्यु पावला, व त्याच्या गादीविषयीं, राणी मीनाक्षी आणि दुसरा वारस, वंगारू तिरमल, ह्यांच्यामध्ये तंटे सुरू झाले. ही उत्कृष्ट संधि साधून अर्काटच्या नबाबानें, आपला मुलगा सफदरअल्ली व जांवई चंदासाहेब ह्यांस, त्रिचनापल्ली येथील तंटा मिटविण्याकरितां पाठविलें. चंदासाहेबानें तेथें जाऊन, मोठ्या युक्तीनें तेथील राणी मीनाक्षीअम्मा हिला अनुकूल व वश करून घेतलें; आणि त्रिचनापल्लीचा किल्ला व फौज आपल्या ताब्यांत घेऊन, त्या राजस्त्रीस विश्वासघातानें बंदिवासांत टाकिलें. ह्याप्रमाणें चंदासाहेब त्रिचनापल्लीचा स्वसत्ताधारी नबाब बनला,* आणि राणी मीनाक्षी ही बंदिवासामध्यें

* ह्या प्रसंगाची हृदयद्रावक हकीकत एका इतिहासकारानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें दिली आहे:—

“ In 1732, the Rajah of Trichinopoly had died without issue; his second and third wives burned themselves with the body, but the first wife succeeded to the Government, in conformity, it is said, with the desire of the deceased Rajah. Disputes subsequently ensued between the Ranee and a Prince of the royal blood. Dost Ali, the Nabob of Arcot, was prevailed upon to take advantage of the confusion, to subject the kingdom of Trichinopoly to his own authority. Accordingly he sent an army under his son

दुःखाश्रू गाळीत, आपल्या आयुष्याचे दिवस कंठू लागलीं. तेथें ती लवकरच मृत्यु पावली, असें झणतात. अशा प्रकारें इ. स. १७३६ मध्ये तंजावरच्या शेजारचें त्रिचनापलीचें प्राचीन हिंदु संस्थान, चंदासाहेबाच्या ताब्यांत गेल्यामुळें, त्याचें नांव दक्षिण हिंदुस्थानामध्ये प्रसिद्धीस आलें, व तिकडील राजकारणामध्ये त्याचें फार महत्त्व वाढलें.

चंदासाहेबाच्या हातीं त्रिचनापली आल्यापासून त्यास, तंजावरावरही स्वारी करून तें काबीज करावें, अशी प्रबळ इच्छा उत्पन्न झाली, व त्यानें तंजावरच्या दरबारांतील दुफळीचा फायदा घेऊन, इ. स. १७३७ मध्ये तंजावरावर स्वारीही केली. परंतु तंजावरच्या रणशूर मराठे सरदारांपुढें त्याचें बिलकूल तेज न पडून त्यास विन्मुख परतावें लागलें, हें मागील भागांत सांगितलेंच आहे. तथापि, त्याच्या अधिकारप्रभावासुळें व त्याच्या कारस्थानपटुत्वामुळें त्याचें वजन कर्नाटकामध्ये दिवसेंदिवस अधिक वाढत जाऊन, खुद्द तंजावरच्या गादीस त्याचें फार भय उत्पन्न झालें. राजा प्रतापसिंह ह्यानें गुप्त रीतीनें त्याचा वेळींच प्रतिरोध करण्याचा संकल्प केला.

तंजावर येथील सय्यदखान नांवाचा किल्लेदार शिरजोर होऊन, तो अंतस्थ रीतीनें प्रतापसिंह राजास सत्ताहीन व निर्बल करून टाकण्याचा प्रयत्न करीत होता, ह्याचा उल्लेख वर केला आहे. ह्या सय्यदखानानें गुप्त रीतीनें चंदासाहेबाकडे राजकारण करून, त्याच्या मुलास आपली मुलगी द्यावी, व त्याच्या साक्षानें तंजावरचें राज्य हस्तगत करून तें आपण चालवावें, अशी मसलत योजिली. ही गोष्ट राजा

Subder Ali, and his son-in-law Chunda Sahib, to seize any opportunity which might offer of getting possession of the capital.

The result was tragical. Chunda Sahib, who already owed his advancement to his matrimonial arrangements, was fortunate enough to excite the tender regard of the Ranee. Accordingly he was enabled to prevail on the love stricken lady to admit him with a body of troops into the city of Trichinopoly, having first taken an oath on the Koran that he would act in nothing to her detriment. But the loves of middle aged queens are not always fortunate, and Chunda Sahib proved more cruel to the Ranee than Æneas proved to Dido. There is however a slight difference between the classical legend and the modern story. Æneas broke the heart of Dido by running away; whereas Chunda Sahib broke the heart of the Ranee by remaining where he was. The latter seized the city of Trichinopoly, and there imprisoned the lady; upon which the latter died of grief and the kingdom of Trichinopoly yielded to the authority of the faithless Chunda."

:- *Madras in the Olden Times*, pages 549-50.

प्रतापसिंह ह्यास समजली. तेव्हा त्याने, मोठ्या शहाणपणाने सय्यदखानाचा सभा-
चार घेऊन, त्याचे खूळ तंजावरांतून नाहीसे करण्याचा विचार आरंभिला. त्याने
प्रथम, सय्यदखानाचा बंधू सय्यद कासीम यास अनुकूल करून घेतले, व त्याच्या
मार्फत, त्याचा व चंदासाहेबाचा झालेला गुप्त कट माहित करून घेतला. तंजाव-
रचा किल्लेदार सय्यदखान ह्याने, चंदासाहेबाच्या मुलास आपली मुलगी देण्याचे
निश्चित करून, प्रतापसिंह महाराजांस लक्षाचे निमंत्रण दिले, आणि त्यांस सांगि-
तले की, “मी माझी बेटी चंदासाहेबाच्या मुलास अर्पण करण्याचा निश्चय केला
आहे. चंदासाहेब बलवान व प्रतापी पुरुष असल्यामुळे त्याच्याशी संबंध केल्याने
तंजावरच्या गादीस फार बळ प्राप्त होईल.” प्रतापसिंह महाराजांस सय्यदखा-
नाचे सर्व कृत्रिम माहित होते. तेव्हां त्यांनी वरकरणी ह्या शरीरसंबंधास आपली
पसंती दर्शवून चंदासाहेबाची फार स्तुति केली, व लक्षास लागेल तो खर्च देण्या-
चे मान्य केले. लग्न मात्र तंजावरच्या किल्ल्यामध्ये न करितां मध्यार्जुनामध्ये करावे
अशी सूचना केली. त्याप्रमाणे सय्यदखानाने चंदासाहेबाच्या मुलाबरोबर आप-
ल्या मुलीचे मोठ्या थाटाने मध्यार्जुन येथे लग्न केले, आणि चंदासाहेबाशी सर्व
राजकारणांचे खलबत करून, तंजावरच्या किल्ल्यावर त्याने गुप्त रीतीने अमुक
वेळी हल्ला करावा, असा संकेत ठरविला. ही गोष्ट सय्यदखानाच्या बंधूने कागद-
पत्रानिशी प्रतापसिंह महाराजांस कळविली. त्यांनी वेळीच सावध होऊन, आपले
मुख्य सरदार मल्हारजी गाडेराम, अन्नपा शेटगे, आणि मानाजीराव जगताप
ह्यांच्या सहाय्याने, सैन्याचा सर्व बंदोबस्त पक्का करून, सय्यदखानास आपल्या राज-
वाड्यांत कांहीं राजकारणानिमित्त बोलाविले, आणि तेथे त्यास कैद करून सरदार-
लोकांच्या ताब्यामध्ये दिले. त्यांनी त्यास स्वर्गलोकची वाट दाखविली. ह्याप्रमाणे
त्यांनी त्या प्रमत्त सय्यदखानाचा कायमचा बंदोबस्त केला; आणि मल्हारजी गाडे-
राम प्रभृति मराठे सरदारांना, राज्याचे मुख्य अधिकार देऊन, तंजावरचे एक
खूळ नाहीसे केले.*

* मराठ्यांचे इतिहासकार ग्रॉन्डफ्ल साहेब ह्यांनी आपल्या इतिहासामध्ये ह्या सय्यद-
खानाच्या शिरजोरपणाचा व त्याच्या वधाचा संक्षिप्त उल्लेख केला आहे. तो येणेप्रमाणे:—

“The nominal Raja of Tanjore was the grandson of Sivajee's brother Venkajee. Tookajee, the youngest of Venkajee's three sons was the only one who had issue; and at this period two sons of Tookajee's remained alive; the one, Syajee, was legitimate, the other, Pertaub Sing, was the son of a concubine. The Government was administered under the name of the former, but the power was held by a Mahommedan officer, who, since the time of Tookajee, had been vested with the command of the fort of Tanjore.

अशा प्रकारे सय्यदखानासारखा तंजावरच्या गादीचा एक प्रबळ शत्रु नाहीसा झाला. तथापि, त्याच्या वधाची वार्ता चंदासाहेबांस कळतांच, तो खवळून जाऊन तंजावरावर चालून आला, व त्यानें दोन महिनेपर्यंत तंजावरास वेढा दिला, व तें पादाक्रांत करण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला. अशा प्रकारे चंदासाहेबांचे महत्संकट जाणून, राजा प्रतापसिंह ह्यानें, आपले भाऊबंद जे सातारचे छत्रपति शाहूमहाराज व त्यांचे पेशवे ह्यांस, स्वसैन्यानिशीं मदतीस येण्याबद्दल विनंतिपत्रे लिहिलीं. छत्रपति शाहूमहाराज ह्यांना, तंजावरच्या मराठी संस्थानाचा पूर्ण अभिमान असून, त्यांचे संरक्षण करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें वाटून, त्यांनीं पेशव्यांच्या सल्लामसलतीनें, फत्तेसिंग भोंसले व रघूजी भोंसले ह्या दोन मराठे सरदारांबरोबर निवडक सैन्य देऊन, त्यांना कर्नाटकच्या स्वारीस पाठविलें. त्याप्रमाणें हे प्रसिद्ध सरदार इ. स. १७४० मध्यें आपलें लढाऊ सैन्य घेऊन तंजावरच्या राजाच्या मदतीसाठीं कर्नाटकामध्यें उतरले.

कर्नाटक प्रांतावर मराठ्यांचा अंमल शिवाजीमहाराज व त्यांचे बंधू व्यंकोजी राजे ह्यांच्या कारकीर्दीत चांगला बसला होता. परंतु पुढें तो संभाजी व राजाराम ह्यांच्या कारकीर्दीत कमी होऊन, तिकडे सुसलमानी राज्यसत्ता संस्थापित झाली, आणि दक्षिणचा सुभेदार निजामउल्मुलक व अर्काटचा नबाब सादत-उल्लाखान ह्यांचे प्राबल्य विशेष झालें. अर्काटचा नबाब मराठ्यांस खंडणी देत असे. तीही सादतउल्लाखान वारल्यानंतर—हाणजे इ. स. १७३२ पासून—मराठ्यांना मिळेनाशी झाली; व तंजावरच्या गादीस व हिंदु द्वेवाल्यांस सुसलमान सुभेदारांचा विशेष ताप झाला. इ. स. १७३६ मध्यें चंदासाहेबांनें त्रिचनापल्ली घेतल्यापासून तर तंजावरच्या गादीस विशेष भीति उत्पन्न झाली; आणि ती केव्हां नष्ट होईल त्याचा नेम राहिला नाही. तेव्हां ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन, मराठ्यांचे छत्रपति शाहूमहाराज ह्यांनीं कर्नाटकावर फौज पाठवून तंजावरच्या राजघराण्यास संकट-विसुक्त करण्याचा निश्चय केला.*

Syajee, who some years afterwards placed himself under the protection of the English at Madras, was dispossessed by the officer, who raised Pertaub Sing to the head of the Government in 1741; but the new Raja would not submit to the control of his minister, and freed himself from a state of tutelage by assassination."—Grant-Duff, Page 250.

* प्रतापसिंह राजे ह्यांनीं मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड पिगॉट ह्यांस ता. ९ मार्च इ. स. १८६२ रोजी एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत अर्काटच्या नबाबांनीं व त्यांच्या भाईबदांनीं तंजावरचे राज्य गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां शाहूमहाराजांची कुमक घेऊन, स्वतःचा बचाव करावा, लागला असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

"At the death of Sandetulla Cawn, there appeared twelve Nabobs of the

मराठ्यांचा हा कर्नाटकावरील मोहिमीचा विचार, चंदासाहेबाने त्रिचनापल्ली घेतल्यापासून चालू असावा, असे मानण्यास आधार मिळतो. परंतु ही मोहिम इ. स. १७३९ पर्यंत अमलांत आली नाही. इ. स. १७३९ मध्ये मराठ्यांना वसईचे युद्ध आणि दिल्लीकडील नादिरशाहाच्या स्वारीमुळे उपस्थित झालेले नवीन संकट ह्यांपुढे ही मोहिम स्वीकारितां आली नाही. परंतु इ. स. १७३९ मध्ये ही मोहिम हातीं घेण्याचा नक्की विचार ठरून, बाजीराव पेशवे ह्यांच्या हाताखाली ४०१५० हजार सैन्य देऊन त्यास कर्नाटक प्रांतावर पाठवावे, ही वाटाघाट शाहू-महाराजांचे दरबारांत चालू होती, हे निश्चित आहे.* परंतु अनेक कारणांमुळे इ. स. १७४० पर्यंत हा विचार सिद्धीस गेल्याचे दिसत नाही.

इ. स. १७४० मध्ये शाहूमहाराजांनी मराठ्यांची जंगी फौज कर्नाटकामध्ये पाठविण्याचा निश्चय करून, रघूजी भोंसले, फत्तेसिंग भोंसले, श्रीपतराव प्रतिनिधि

Nawayet caste, who having raised an army of twelve thousand horse, entertained bad thoughts of usurping other people's governments and accordingly took possession of Trichinopoly, and with a design to usurp my government, seized all my country, and took away my treasure, elephants, horses, linen, arms, &c. At length they came near the fort to take it, of which Sahu-Raja being acquainted, detached a considerable army, under the command of Phattasing and Raghoji who punished Navayets, took Chanda Sahib prisoner, gave the Government of Trichinopoly to Morarey Row, and saved my country"—*Rous's Papers App No VI, 57*

* तंजावरच्या मराठी राज्यास अर्कोटचा नबाब व चंदासाहेब वगैरेंनी त्रास दिल्यामुळे कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा मराठ्यांचा विचार दोन चार वर्षे घाटत होता, असे दुसऱ्याही माहितीवरून दिसून येते. मद्रासच्या जुन्या कागदपत्रात ता० ६ आगष्ट इ. स. १७३९ ह्या तारखेखाली पुढील उल्लेख आढळतो:—

"Sou Rajah, about two years since, had meditated a design to fall upon this country with a powerful army, under the command of Bajee Row, in order to revenge the insult offered his relations by the ambitious intentions of the Governors of this province to put themselves forcibly in the possession of Tanjore, a kingdom which belonged to them (the Mahrattas) alone and therefore would have been a direct invasion of their right. But Nadir Shah, in the interim, having penetrated very far into the empire, made him suspend his project for the present. However I am now certainly informed he will very shortly put it in execution. To this purpose he has made choice of between 40 and 50 thousand of his best troops, the flower of his army, and given the command of them to Bajee Row, with express orders to lay waste this whole country."

ह्यावरून बाजीरावाच्या हाताखालीच सैन्य देऊन कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा शाहू-महाराजांचा विचार होता की काय न कळे !

व दुसरे लहान लहान मराठे सरदार ह्यांची ह्या मोहिमीवर योजना केली; आणि इतिहासप्रसिद्ध रणशूर संताजी घोरपड्याचे वंशज गुत्तीकर मुरारराव घोरपडे ह्यांना तुंगभद्रेजवळ तीन तालुके देण्याचे मान्य करून, त्यांनाही आपल्या सैन्यानिशी सामील होण्याबद्दल आज्ञा केली. येणेप्रमाणे हें सर्व सैन्य एकत्र होऊन, इ. स. १७४० च्या एप्रिल महिन्यामध्ये अर्काटप्रांतांत येऊन दाखल झाले.

अर्काटचा नबाब दोस्तअलीखान हा, मराठ्यांचे प्रचंड सैन्य आपल्या प्रांतावर चालून येत आहे हें पाहून, त्यांच्याशी टक्कर देण्याकरितां, कडप्पा व अर्काट ह्या दोन जिल्हांच्या मध्ये दमलचेरीचा जो घाट आहे, ती सुरक्षित जागा समजून, तेथे आपले ४००० हजार घोडेस्वार व ६००० पायदळ इतक्या फौजेनिशी येऊन दाखल झाला. मराठ्यांचे सैन्य घाटाच्या पलीकडे होते. त्यांनी प्रथम सामद्रामाची बोलणी लाविली, परंतु नबाबाने त्यांस उडवाउडवीची उत्तरे दिल्यामुळे त्यांनी, ता. ९ मे इ. स. १७४० रोजी, १०००० घोडेस्वार एका जंगलांतून आडमार्गाने पुढे पाठवून, नबाबाच्या सैन्यास वळसा घातला; आणि बाकीच्या फौजेने डोंगरावर चढून सर्व माऱ्याच्या जागा हस्तगत केल्या; आणि नबाबाच्या सैन्यापुढे उभे राहून सन्मुख युद्ध आरंभिले. नंतर अर्काटचा नबाब व मराठे ह्यांचे तोफा व बंदुका ह्यांचे घनघोर युद्ध झाले. त्यामध्ये मराठ्यांनी आपला शौर्यप्रभाव विशेष गाजविला आणि अद्वितीय यश संपादन केले. अर्काटचा नबाब दोस्तअलीखान व त्याचा धाकटा मुलगा हुसेनअली आणि कित्येक दुसरे नामांकित सरदार हे रणांगणी पतन पावले. आणि अर्काटचा मुख्य दिवाण मीरआसद हा मराठ्यांच्या ताब्यांत आला. अर्थात् मुख्य नबाब पतन पावून शत्रूस हस्तगत झाल्यामुळे सर्व सैन्याची दाणादाण उडाली व ते सैरावैरा पळून गेले. त्यामुळे मराठ्यांना अर्काट प्रांतामध्ये इतस्ततः संचार करून आपला अंमल बसविण्यास चांगली संधि मिळाली.

दोस्तअलीखान ह्याचा वडील मुलगा सफदरअली हा स्वसैन्यानिशी आपल्या बापाच्या मदतीकरितां चालून येत होता. त्यास हें दमलचेरीच्या खिंडीतील युद्धाचे भयंकर वर्तमान समजतांच, तो वेलोर येथे स्वतःच्या संरक्षणासाठी पळून गेला, व तेथील किह्याचा त्याने आश्रय केला. चंदासाहेब हा त्रिचनापल्लीहून ५००० हजार घोडेस्वार व १०००० पायदळ ह्यांच्यासह वर्तमान, अर्काटच्या नबाबाच्या साक्षाचे मिष करून मराठ्यांवर चालून येत होता, तोही तसाच मागचा पाय काढून त्रिचनापल्लीस निघून गेला. अशा रीतीने मराठ्यांच्या ह्या विजयवातेने त्यांचा कर्नाटकांत सर्वत्र दरारा बसला, आणि त्यांचे प्रतिस्पर्धी कांहीं काल अगदी हताश होऊन स्वतःच्या बचावाचे मार्ग शोधू लागले.

अर्काटचा नबाब दोस्तअलीखान हा दमलचेरीच्या युद्धामध्ये मृत्यु पावल्यामुळे अर्काटची गादी रिकामी झाली. तिचा खरा वारस दोस्तअलीखानाचा मुलगा सफदरअलीखान हा होता. परंतु त्यास, मराठ्यांना पुष्कळ खंडणी देऊन त्यांचे कृपासाक्ष घेतल्यावाचून, ती प्राप्त होणे दुर्घट होते. चंदासाहेब हा सफदर-अलीखानाचा बाह्यात्कारे हितचिंतक होता. परंतु त्याची मनीषा परिस्थिति अनुकूल झाल्यास स्वतःच अर्काटचे राजपद ध्यावे ही होती. सफदरअली व अर्काटचा दिवाण मीरआसद ह्या दोघांस चंदासाहेबाचे कृत्रिम कळन चुकले होते. त्यांनी उभयतांनी, मराठ्यांशी तह करून त्यांना, मागतील ती खंडणी व सांगतील तो प्रांत देऊन, आपला पक्ष खंबीर करावा, आणि आपला प्रतिस्पर्धी जो चंदासाहेब, त्याचे मराठ्यांकडून समूळ उच्चाटण करवावे ह्याज्ये पुनः भीति राहणार नाही, असा विचार केला; आणि त्यांनी मराठ्यांशी तहाचे बोलणे लाविले. मराठ्यांना चंदासाहेबाचे प्राबल्य नाहीसे करून, तंजावरच्या राजावरील संकट दूर करावयाचे होते. तेव्हां त्यांनी, मीरआसद व सफदरअली ह्यांची विनंति मान्य करून, त्यांच्याकडून ता. १६ नोव्हेंबर इ. स. १७४० रोजी पुढे लिहिल्याप्रमाणे तह करून घेतला. हा तह फार महत्त्वाचा असून, ह्यांत चंदासाहेबाची त्रिचनापल्ली येथील सत्ता नाहीसी करण्याचा मुख्य प्रयत्न आहे. हा तह येणेप्रमाणे:—

“तहनामा व मारफत आजम मीर आसदउल्लाखान सुभेदार तालुके अर्काट व त्रिचनापल्ली वगैरे. छ ७ रमजान सुरू सन इहिदे आबैन मया व अलफ.

बंदोबस्त तालुका अर्काट वगैरे तुमचे मुद्देमाफक करूं. कलम १.

कर्नाटकचे कामकाज जें करणें तें तुमच्या इतह्याखेरीज न करूं. कलम १.

त्रिचनापल्लीचा मजकूर, आक्षी फौजेनिशीं आलियावरी, तुर्की भारी फौजेनिशीं सामील व्हावे; दोघांचे तरतुदीनें जागा घ्यावी; व आणिकही पाळेगार सामील करून घ्यावे. आणीक फत्ते जालियावर, किह्यांतील मालमवेसी पैका असेल तो आर्क्षी घेऊन, खालीं किळा तुमचे हवाला करूं. तालुक्याचे किल्ले व बंदर व मुलूख जो असेल, तो तुमचे हवाला करूं. चंदाखान वगैरे जे सरदार सांपडतील, त्यांज्मासून खंड पैका घेऊन, त्यापैकीं तिजाई तुमचे फौजेस देऊन, दोन तकसिमा सरकारांत घेऊं आणि त्यांस तुमचे जिमे करूं. कलम १.

चंदाखान वगैरे लाखों रुपये देतील, तरी गोष्टीवर मन न घावें. कराराप्रमाणें त्रिचनापल्ली वगैरेचा बंदोबस्त करून तुह्यांस घावें. कलम १.

आमच्या तुमच्या दरम्यान, चंदाखान व ताकी (महमदखान) वगैरे बोलीस पुढें

जाबसालास कोणी नसावें. आपले विरुद्ध मोंगल, गनीम, पाळेगार असतील, त्यांस तंबी पोचवावी. कलम १

करारबाब जाहला असेल त्याबद्दल येथे मुकार केली आहे. त्याबद्दल मीर आसद यास रवाना केलें असे. त्याबरोबर एक माणूस मातबर पाठवावा. जो करार जाला असेल, त्यास दरम्यान बेलभंडार, महादेव, श्रीव्यंकटेश, व खंडेराव, विठोबा, भवानी, पीर दस्तगीर दरम्यान असे. त्यास, बोली लाऊं, त्यांत तफावत पडणार नाही. दरम्यान देव असे.

मीर आसदउल्ला अगर हरकोणी तुह्यांकडील मातबर, कामकाजाबद्दल येईल, त्यास जबाबसाल करून बिदागी करावी. आवकाश न करावा. शिरपांव बहुमान देऊन रुकसत लावावें. कलम १.

तुह्मी व आह्मी एक होऊन, आणीक स्थळें जीं असतील, तेथें जो पैका साधेल त्याचा हिस्सा तिजाई तुह्यांस देऊं. कलम १.

येकूण कलमें सुमारे आठ ८. येणेंप्रमाणें करारबाब जाहला असे. सदरहूप्रमाणें चालावें. दरम्यान तजावत तफावत करूं नये. छ. मजकूर.”

ह्याप्रमाणें मराठ्यांनीं मीर आसद ह्याच्याशीं तह केला व त्याच्याच सहाय्यानें त्रिचनापल्लीवर योग्य संधि साधून हल्ला करण्याचा निश्चय केला.

मध्यंतरीं रघूजी भोंसले हे शिवगंगा येथें मराठ्यांच्या सैन्याचा तळ ठेवून महाराष्ट्रांत परत आले. ह्याच वर्षीं (इ. स. १७४०) बाजीराव पेशवे मृत्यु पावले होते. त्यांचीं पेशवाईचीं वस्त्रें, बाळाजी बाजीराव ह्यांस न मिळतां, बाबूजी नाईक बारामतीकर ह्यांस मिळावीं, असा रघूजी भोंसले यांचा मानस होता. परंतु तो सिद्धीस गेला नाही. तेव्हां ते पुनः कर्नाटक प्रांतामध्ये परत आले. त्यांच्या बरोबर बाबूजी नाईक हेही आले. ह्यांनीं सर्वांनीं मिळून, त्रिचनापल्लीवर हल्ला करून चंदासाहेबास नेस्तनाबूत करावें असा संकल्प केला; व त्यांनीं कर्नाटकांतील सर्व हिंदु राजे व पाळेगार ह्यांचें साह्य घेऊन चंदासाहेबावरील स्वारीची कडेकोट तयारी केली.

तंजावरचे राजे प्रतापसिंह ह्यांस, चंदासाहेबांचें निर्मूलन होऊन त्रिचनापल्ली मराठ्यांच्या तान्यांत यावी व आपली सत्ता सुरक्षित राहावी, ही फार इच्छा होती. तेव्हां त्यांनीं मराठ्यांच्या सैन्यास कुमक करून, लागेल तें साह्य देण्याचें मान्य केलें; इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं छत्रपति शाहू महाराज व त्यांची राणी व सरदार रघूजी भोंसले व फत्तेसिंग भोंसले ह्यांसही मोठमोठ्या नजरा देण्याचें मान्य केलें. तंजावरचे राजे प्रतापसिंह ह्यांचे मार्फत तिमाजी रंगनाथ व गंगापा ह्यांनीं ह्या वेळीं मराठ्यांशीं जो तह केला, तो येणेंप्रमाणें:—

“तहनामा संस्थाने चंदावर मार्फत तिमजी रंगनाथ व गंगापा सु॥ इहिदे आबैन मया व अलफ.

करार रूपये.

- ३००००० राजश्रीची नजर.
 २००००० मातुश्रीची नजर.
 २००००० उभयतां सरदार यांची नजर.
 ८००००० फौजेस खर्चास.

१५०००००

यांसी मुदती.

- २००००० सध्यां द्यावे.
 ३००००० अनाजी लिंगो बा॥ आणावे.
 ५००००० राजश्रीची निशा करून देऊं.
 ५००००० आठा रोजांनीं द्यावे.

एकूण पंधरा लक्ष रूपये रास्त

कलम १.

तीन लाख रूपये पेशव्यांसीं तुह्मीं करार केला, परंतु बशर्त अंमल सादुल्लाखान जाजती जहाले, तरी ज्यादा द्यावी.

कलम १.

त्रिचनापल्ली ध्यावी. चंदाखानास काढावा.

कलम १.

अनाजीस उगवणी चार हजार + + पंधरा हजार पैदास्त दारूगोळा जें सामान मोर्चाचें लागेल, तें पुरवून आपण येऊन मोर्चे लावावे.

कलम १.

येणेंप्रमाणें चौ कलमांचा तहनामा केला असें कळवें. छ ६ जिल्काद.”*

* हा तह ता. १३ जानेवारी १७४१ इसवी रोजी झाला. मराठ्यांचे इतिहासकार क्याप्टन ग्रांटडफ साहेब ह्यांनी, तंजावरसंस्थानानें ह्या वेळीं मराठ्यांशीं स्नेहभावाचा पत्रव्यवहार चालविला, एवढाच उल्लेख केला आहे. त्यांना ह्या तहाची माहिती मिळाली होती असें दिसत नाही. ते लिहितात:—

“It appears however that the Tanjore state, though then agitated by factions, entered into a friendly correspondence, with their countrymen, but whether to avert attack, or to afford assistance is not mentioned.”:—
Grant Duff's History.

हा तह होण्याच्या पूर्वी सुमारे १११० वर्षांपासून, मराठ्यांचें तंजावरच्या राज्यासंबंधाचें राजकारण चालू होतें असें दिसतें. ता. ३१ आक्टोबर इ. स. १७३२ रोजी रामचंद्र पंडित ह्यांच्या विद्यमानें झालेला पुढील करार वाचण्यासारखा आहे. परंतु ह्याप्रमाणें तंजावरचें राजकारण इ. स. १७४१ पर्यंत अमलांत आलें नाही.

“तहनामा चंदावरकर बोली विद्यमान राजश्री रामचंद्र पंडित सुरसन सहास सहासीन मया व अलफ. खासगत बोली रामचंद्र नाईक:—

नालबंदी सा लक्षपैकीं तीन लक्ष रूपये, यास हुंडणाजवळ जे पटेल ते वजा करून, ढाकीच्या हुंड्या अवरंगाबाद अथवा भागानगर येथें आपून द्याव्या.

कलम १.

ह्याप्रमाणे तंजावरचे सैन्य मराठ्यांच्या मदतीस येऊन, सर्व संयुक्त सैन्याने त्रिचनापल्लीस वेढा दिला. ह्या वेढ्याची विस्तृत माहिती देण्याचे हें स्थल नाही. परंतु एकंदरीत त्रिचनापल्ली हें प्राचीन ठिकाण चंदासाहेबाच्या हातांत राहून नये म्हणून, सर्व हिंदु सैन्यांनी ह्या वेढ्या मोठ्या वीरश्रीस चढून, मोठे निकराचे युद्ध केले. चंदासाहेब त्रिचनापल्लीच्या बळकट किल्ल्याचा आश्रय धरून मोठ्या हिच्याने लढत होता. परंतु किल्ल्यातील सामुग्री लवकरच संपत आली, त्यामुळे त्यास मराठ्यांशी टक्कर देणे अशक्य वाटू लागले. तेव्हां त्याने मराठ्यांशी किल्ला स्वाधीन करण्याबद्दल बोलणे चालू केले; आणि अगदी निर्वाणाचा उपाय म्हणून त्याने आपला भाऊ बडासाहेब ह्यास मदतेरून स्वसैन्यानिशी कुमकेस आणविले. परंतु मराठ्यांनी, त्याचे सैन्य त्रिचनापल्लीस पोचण्यापूर्वीच, त्यावर तुटून पडून त्यास मोक्ष दाखविला. ह्या चकमकीमध्ये उभय पक्षांचे २००० लोक धारातीर्थी पतन पावले! अर्थात् अशा रीतीने चोहों बाजूंनी निराश होऊन चंदासाहेबास त्रिचनापल्लीचा किल्ला ता. २६ मार्च इ. स. १७४१ रोजी शत्रूच्या स्वाधीन करावा लागला.* चंदासाहेबाने आपली बायकामुलें अगोदरच पांडेचरीस फ्रेंच लोकांच्या

बाकी तीन लक्ष रुपये उरले, ते आपले वकिलाचे हवाली करावे. कलम १.

चंदी प्रात हस्तगत जालियावर तेथील धंदा तुम्हास सागू. कलम १.

चंदावर २ रा बाबद जो एवज येणेचा + + + + तो देऊ. कलम १.

चंदावरकरांस पत्रे बगैरे पाठविणे ते राजश्री काशीबानाईक याचे विद्यमाने पाठवू. त्याणी आमचे मायेत वर्तावे, म्हणजे सदहूप्रमाणे केले जाईल. कलम १.

चंदावरकराचा कारभार सिद्धीस गेल्यानंतर तुमचा परामर्ष करणे तो करूं. अंतर होणार नाही. कलम १.

एकूण पांच कलमे करार केली असेत. याप्रमाणे तुम्ही आम्ही वर्तावे. छ २२ जमादिलावल.”

* ग्राटडफ व ऑर्म हे ता. २६ मार्च इ. स. १७४१ त्रिचनापल्लीचा किल्ला मराठ्यांनी जिंकून घेतला अने लिहितात. मद्रासच्या जुन्या कागदपत्रामध्ये ता. १३ मार्च इ. स. १७४१ ही तारीख दिलेली आहे. परंतु ता. २६ मार्च हीच तारीख बरोबर असावी असें आनंदरंग पिल्ले ह्याच्या रोजनिशीवरूनही सिद्ध होते. तीत पुढील उल्लेख आढळतो:—

“On Saturday the 16th instant [25th March], Raghooj Bhonsla directed the Poligars, the Kallar of the Maravan Tonduman, and the Pindaris, to scale the walls of the fort of Trichinopoly, and they did so simultaneously from all quarters Chanda Sahib, who was besieged there, seeing that his life would be in danger if he remained any longer, treated for terms, through the medium of a Pathan nobleman. He agreed to pay a sum of twelve lakhs of rupces to the Mahrattas, on condition that he should be allowed to retire in safety. At midnight of the same day, he repaired to the Mahratta camp outside the fort, together with his son, Abid Sahib, his son-in-law, Khan Bahadur, and Shaif Sahib. When Raghooj Bhonsla met these four individuals, he said nothing in his camp. The fort at Trichinopoly was occupied by the Mahrattas and then standard was hoisted there.”

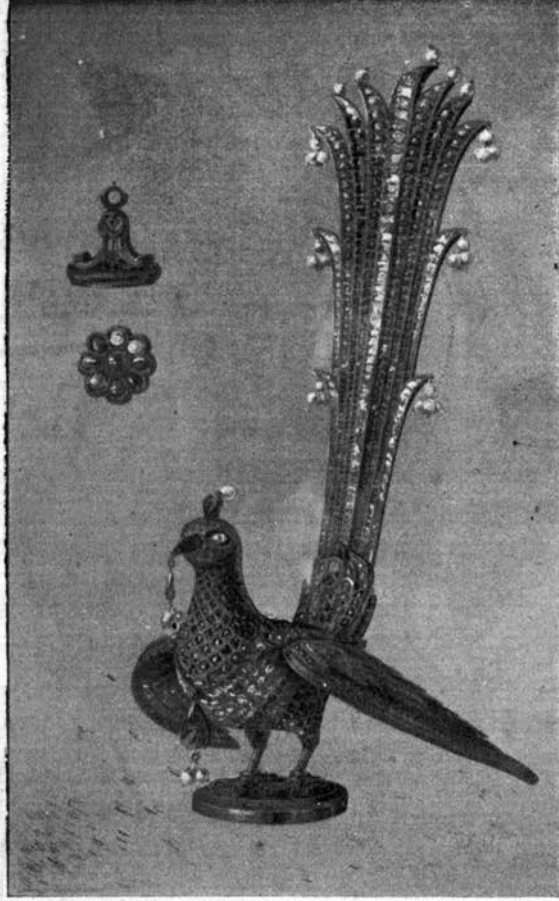
आश्रयास नेऊन ठेविलीं होती. फक्त त्याचा वडील मुलगा मात्र त्याचे जवळ होता. त्रिचनापल्ली मराठ्यांच्या स्वाधीन केल्यानंतर त्याने ८ लक्ष रुपये खंडणी देऊन स्वतःची व मुलाची सुटका करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु मराठ्यांनी तें मान्य न करितां, त्यास व त्याच्या पुत्रास आपल्या कैदेत ठेविलें; आणि मोठ्या बंदोबस्तानें त्यांची रवानगी सातारा येथे केली. चंदासाहेब व त्याचा पुत्र हे सातारच्या किल्ल्यावर इ. स. १७४१ पासून १७४८ पर्यंत कैदेत होते, हें इतिहासवाचकांस विदित असेलच. असो.

ह्याप्रमाणें रघूजी भोंसले व फत्तेसिंग भोंसले ह्यांनी त्रिचनापल्ली पादाक्रांत करून हिंदूंचें परम पवित्र व पूज्य देवस्थान जें श्रीरंग, तें यवनांच्या त्रासापासून विमुक्त केलें; आणि तंजावरच्या राज्याची पीडा दूर केली. ह्या योगानें त्यांची प्रतापकीर्ति सर्व कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत पसरून मराठ्यांचा दरारा त्या प्रांतीं विशेष बसला. ह्या सर्व वेळामध्ये गुत्तीकर सुरारराव घोरपडे ह्यांनी फार अंगमेहनत केली व चांगलें कर्तृत्व व शौर्य दाखविलें; ह्यापून रघूजी भोंसले ह्यांनी त्यांस त्रिचनापल्लीचे सुभेदार नेमून, तेथील सर्व व्यवस्था त्यांच्या ताब्यांत दिली. सुरारराव घोडपडे हा नव्या दमाचा बाणेदार व कर्तृत्ववान् मराठा वीर ह्याच वेळीं उदय पावला व त्याने पुढें आपल्या पराक्रमानें मराठ्यांचें नांव कर्नाटकामध्ये पुष्कळ वर्षें चांगलें गाजविलें. सारांश, कर्नाटकांतील सर्व अस्वस्थतेचें मूळबीज व सर्व राज्यकारस्थानांचा सूत्रचालक जो चंदासाहेब, त्यास मराठ्यांनी रसातळास मिळवून, त्यास अगदीं हद्दपार केल्यामुळें तंजावरच्या प्रतापसिंह राजास मोठा संतोष झाला, व त्यानें मराठे सरदारांचें अभिनंदन करून, त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याकरितां त्यांस पुष्कळ पारितोषिकें दिलीं. 'भोंसलवंशचरित्रा'मध्ये असें लिहिलें आहे कीं, त्रिचनापल्लीचा किल्ला स्वाधीन झाल्यानंतर, तंजावरच्या प्रतापसिंह महाराजांनी आपला कारभारी अण्णपा शेटगे ह्यास, रघूजी भोंसले व फत्तेसिंग भोंसले ह्यांच्या अभिनंदनार्थ पाठविलें. त्या वेळीं त्यांनीं, त्रिचनापल्लीचा किल्ला तुह्मी आपल्या ताब्यांत घ्या, ह्यापून किल्ल्या देखील त्याच्या स्वाधीन केल्या; परंतु महाराजांनीं त्यांचा स्वीकार केला नाहीं. असो. प्रतापसिंह महाराजांचें त्रिचनापल्लीच्या स्वारीमध्ये मराठ्यांस पुष्कळ साह्य झालें, हें निर्विवाद आहे. ह्या साह्याचा मोबदला जें राष्ट्रीय स्वास्थ, तें चंदासाहेब प्रतिबंधांत असेपर्यंत, सुमारें ८ वर्षेपर्यंत, प्रतापसिंह महाराजांस चांगलें उपभोगितां आलें, एवढें येथें नमूद करणें अवश्य आहे.

टिपू सुलतानाच्या सिंहासनाचे व्याघ्रमुख.
National Library
Calcutta.

टिपू सुलतानाच्या सिंहासनावरील रत्नजडित पक्षी.

३. हैदूरच्या टिपू सुलतानाचीं राजचिन्हें.

१. सुवर्णासिंहासनाचें व्याघ्रमुख.

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये दक्षिण हिंदुस्थानांत हैदरअल्ली व त्याचा पुत्र टिपू सुलतान हे दोन फार बलाढ्य व वैभवसंपन्न राजकर्ते होऊन गेले. ह्यांनीं अगणित द्रव्य मिळवून श्रीरंगपट्टण येथें आपली राजधानी केली होती. त्यांच्या राजवैभवाचें वर्णन इतिहासांत नमूद आहे. हैदरअल्ली ह्यांनं शहाणपणानें हैदूरचें राज्य मिळविलें व टिपू सुलतानानें अहंपणानें तें गमाविलें, अशी ख्याति आहे. असो. श्रीरंगपट्टण येथील शेवटच्या युद्धामध्ये ता. ४ मे इ. स. १७९९ रोजीं टिपू मारला गेला, व त्याची सर्व संपत्ति इंग्रज लोकांच्या हातीं लागली. त्या संपत्तीपैकीं विशिष्ट राजचिन्हें—कीं ज्यांची योग्यता इतिहासदृष्ट्या अद्वितीय आहे अशीं—इंग्लंडमध्ये नेऊन, त्यांनीं फार काळजीपूर्वक जपून ठेविली आहेत. ह्या शेषचिन्हांपैकीं टिपूच्या सुवर्णासिंहासनाचें व्याघ्रमुख, व त्याजवरील रत्न-जडित 'हुम्मा' पक्षी, आणि टिपूची विजयतलवार ह्यांची अल्प माहिती येथें सादर करितों.

टिपूचें सिंहासन फार मौल्यवान् व शोभिवंत असें होतें. तें अष्टकोणाकृति असून त्याच्या प्रत्येक कोपण्यास एकेक अशीं सोन्याचीं आठ व्याघ्रमुखें बसविलेलीं होती. ह्यांपैकीं मधल्या दर्शनीय भागाचें व्याघ्रमुख फारच मोठें होतें. त्याचेंच चित्र प्रस्तुत येथें दिलें आहे. ह्या सिंहासनाचे पाय वाघाच्या पायांप्रमाणेंच केलेले असून, सर्व सिंहासन जणूं काय, वाघाच्या पाठीवरच बसविलेलें आहे, असें दिसत असे. टिपू सुलतानास वाघ हें जनावर फार प्रिय असून, तेंच त्यानें आपलें राजचिन्ह केलेलें होतें. त्याच्या हत्यारांवर व इतर सर्व वस्तूंवरही वाघाचें चिन्ह असे. “विजयी पुरुष हा ईश्वराचा वाघ आहे” अशा अर्थाचीं अक्षरें, त्याच्या सर्व हत्यारांवर, व्याघ्रमुखांच्या आकृतींत कोरलेलीं असत. प्रस्तुतच्या चित्रांत सुद्धां हीं अक्षरें आहेत. खेरीज, ह्यांत टिपूचा बाप हैदरअल्ली ह्याजवढलही थोडा उल्लेख आहे. हें व्याघ्रमुख लांकडी असून, त्यावर शुद्ध सोन्याचे पत्रे मढविलेले आहेत. त्यांची जाडी $\frac{1}{4}$ इंच आहे. ह्या वाघाचे दांत व डोळे स्फटिकाचे असून, ते खऱ्या वाघाच्या डोळ्यांप्रमाणें चमकत आहेत.

हें सिंहासन तयार करण्यास, टिपूनें इ. स. १७८८ चे सुमारास त्रावण-कोरच्या नायर लोकांवर स्वारी केली, त्या वेळीं प्रारंभ केला. आणि दुसऱ्या वर्षी,

घावणकोरच्या राजावर पुनः स्वारी करण्याचे अगोदर, त्याने आपल्या राज्यांत अशी द्वाही फिरविली कीं, ज्यांचीं लष्त्रे होणार असतील अशा सर्व लोकांनीं श्रीरंगपट्टण येथें ह्या सिंहासनारोहणाचे समारंभाकरितां यावे, ह्मणजे त्यांचा प्रवासखर्च संस्थानांतून दिला जाईल. त्याप्रमाणें हजारों लोक टिपूच्या राजधानीकडे निघाले. परंतु टिपू सर्व हिंदु लोकांस मुसलमान करणार, अशी कंडी उठल्यामुळें ते भिऊन ताबडतोब परत गेले. त्यामुळें टिपूचा सिंहासनारूढ होण्याचा विचार रहित झाला. पुढें टिपू घावणकोरच्या स्वारींत गेला, परंतु तेथेंही त्याचा पराजय झाला. तेव्हां त्यानें सिंहासनावर बसण्याचा आपला बेत लांबणीवर टाकिला. तो अखेरपर्यंत सिद्धीस गेला नाहीं! कोणी कोणी असेंही ह्मणतात कीं, इ. स. १७९२ मध्ये श्रीरंगपट्टणच्या तहानें जो मुख्य इंग्रजांकडे गेला होता, तो परत मिळविल्याखेरीज सिंहासनावर बसावयाचें नाहीं, असाही त्याचा संकल्प होता!! एकंदरीत, टिपूस ह्या अप्रतिम सिंहासनाचा दर्शनानंदापेक्षां दुसरा उपभोग घेतां आला नाहीं. असो.

लॉर्ड ह्यारिस व जनरल वेल्सली ह्या इंग्रज सेनापतींनीं इ. स. १७९९ मध्ये टिपूवर स्वारी करून त्याचें राज्य जिंकून घेतल्यानंतर, हें व्याघ्रमुख व दुसऱ्या अनेक वस्तू, लढाईचीं विजयचिन्हे ह्मणून विलायतेस पाठविल्या. त्या कांहीं दिवस ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पदार्थसंग्रहालयांत ठेविल्या होत्या. इ. स. १८३१ मध्ये मार्क्स ऑफ वेल्सली ह्यांच्या सूचनेवरून, त्या चौथे विल्यम बादशाहा यांस नजर करण्यांत आल्या. त्या त्यांनीं आपल्या 'विंडसर क्यासल' येथें प्रदर्शनार्थ ठेविल्या. त्या अद्यापि तेथेंच आहेत. त्या पाहून प्रत्येक प्रेक्षकास इंग्रज लोकांच्या शौर्यपराक्रमावद्दल आदरबुद्धि वाटल्यावांचून राहत नाहीं. ह्या ऐतिहासिक वस्तू ह्मणजे ब्रिटिश राष्ट्रास सदैव भूषणास्पद होणारीं अपूर्व व अमूल्य अशीं विजयचिन्हेच होत ह्यांत शंका नाहीं.

२. रत्नजडित 'हुम्मा' पक्षी.

वर वर्णन केलेल्या टिपूच्या सुवर्णमय सिंहासनावर बहुमूल्य मोत्यांची झालर असलेलें एक छत होतें, व त्या छतावर एक सुंदर रत्नजडित पक्षी होता. त्याचें चित्र सोबत दिलें आहे. ह्या पक्ष्याचा आकार लहानशा खबुतराएवढा होता. हा इराण देशांत सुप्रसिद्ध असलेला 'हुम्मा' नामक पक्षी होय. हा 'हुम्मा' पक्षी नेहमीं आकाशांत उडत असून, त्याची सावली ज्याच्या डोक्यावर पडते, तो राजा होतो, अशी समजूत इराणी लोकांत आहे. हा अप्रतिम रत्नजडित पक्षी इ. स. १७९९ मध्ये वेल्सली साहेबांनीं, राजे तिसरे जॉर्ज बादशाहा यांस

नजर करण्याकरितां, विलायतेस ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टर्सकडे पाठविला. तेव्हांपासून तो तेथील राजकीय संग्रहालयांत वास करीत आहे.

ह्या पक्ष्यासंबंधानें अशी एक आख्यायिका आहे कीं, हैसूरवरील स्वारीची तयारी चालली असतांना, वेल्सली साहेबांचा मुक्काम मद्रास येथें मि० पेटी यांच्या येथें होता. दिवस उन्हाळ्याचे होते; सबब दोन प्रहरचें काम वेल्सली साहेब बागेत बसून करीत असत. ते ज्या वटवृक्षाच्या छायेखालीं बसत, त्या वृक्षावर एक 'हुम्मा' पक्ष्यांचे घरटें होतें. त्यामुळें त्या पक्ष्याची छाया त्यांच्यावर अनायासेच पडे. हा मोठा शुभ शकुन होत असे. वेल्सली साहेबांस पुढें अपूर्व विजय व ऐश्वर्य प्राप्त झालें, त्याचें हें शुभ चिन्ह होतें, असें झटलें तरी चालेल. आणि, हैसूरच्या स्वारींत वेल्सली साहेबांस जें यश आलें, तें ह्यामुळेच आलें, असें त्या वेळचे वेल्सली साहेबांच्या परिचारांतले एतद्देशीय लोक झणत असत. हा रत्नखचित अलंकार इ. स. १८४० सालीं लॉर्ड वेल्सली यांस, त्यांच्या टोपीवर तुरा झणून लावण्याकरितां सन्मानार्थ देण्यांत आला.

हा पक्षी ठेवण्याकरितां जी बैठक केली आहे. ती हिंदुस्थानांत केलेली नसून इंग्लंडमध्ये तयार केलेली आहे.

ह्या पक्ष्याच्या चित्रामध्ये दुसरा एक लहानसा शिक्का आहे, तो टिपू सुलतानाचा खासगी शिक्का असून, तो त्याच्या राजकीय शिक्कासारखाच परंतु आकारानें किंचित् लहान आहे. हा शिक्का सुवर्णखचित असून त्यांत एक लाल दगड बसविलेला आहे. त्याच्यामध्ये कुराणांतील दोन वाक्ये कोरलेली आहेत. त्यांपैकी मध्यभागी महंमदाचे "तुला मी पूर्ण अधिकार प्राप्त करून देतो" अशा अर्थाचे शब्द आहेत. शिक्काच्या वर्तुळामध्ये फारसी भाषेतः—

"The door was opened, so that I might bring
Hyder Shah with royal title.

Like sun and moon the world is under my signet."

अशा अर्थाचे शब्द आहेत.

इ. स. १८५४ सालीं हा शिक्का टिपूचे राजपुत्र गुलाम महंमद व फिरोजशहा यांनी पाहिला. त्यांनीं त्यांतील कोरलेल्या अक्षरांचा अर्थ "यावच्चंद्रदिवाकरौ परमेश्वर मला यश देवो" असा केला. हा शिक्का मार्किंस आफ् वेल्सली ह्यांनीं इंग्लंडच्या राजास नजर केला. तो 'विंडसर क्यासल' येथील राजकीय पदार्थसंग्रहालयामध्ये अद्यापि वास करीत आहे.

३. टिपूची विजयतलवार.

टिपू सुलतान श्रीरंगपट्टण येथील शेवटच्या युद्धामध्ये लढतां लढतां मृत्यु पावला. त्याचें प्रेत इंग्रज सेनापति जनरल बेअर्ड ह्यांचे हातीं सांपडलें. त्याबरोबर टिपूची रत्नजडित विजयतलवारही त्यांचे हातीं लागली. ह्या तलवारीच्या पात्याचा आकार किंचित् वेगळा असून तें फार पाणीदार आहे. हिची मूठ सोन्याचा मुलामा दिलेली असून, तिच्या टोंकास व्याघ्रमुख्याचें चित्र कोरलेलें आहे. हें टिपू सुलतानाचें राजचिन्ह होय. ह्याशिवाय, मुठीच्या व पात्याच्या सांध्याजवळ दोन्ही बाजूंस लहान लहान व्याघ्रमुखें कोरलेली आहेत. तलवारीच्या पात्याची लांबी २ फूट ११ १/४ इंच असून, त्यावर दोन्ही बाजूंस पारशी लिपीत, कुराणांतील विजयदर्शक वाक्यें कोरलेली आहेत. त्यांचा सारांश येणेंप्रमाणें:-

“ O God ! O Ali ! Tipu Sultan. Help is from (God) and speedy victory. Abu Bakre. Umar Uthman.”

“God is great. Mohammad. Most terrible thunderbolt to the soul of the infidels, Sword of Victory, firm foundation, Sultan of the Faith Haider. Victory is through help from (God) Sultan H.”

ही टिपूची विजयतलवार, सर जॉन क्रॉडाक - जे पुढे लॉर्ड हौडेन ह्मणून प्रसिद्धीस आले, त्यांच्या संग्रहांत होती. हे गृहस्थ लॉर्ड कार्नावालिस ह्यांचे दोस्त असून, ते मद्रास येथें काहीं दिवस गव्हरनरच्या हुद्यावर होते, आणि त्यांच्या ताब्यांत टिपूचे दोन मुलगेही होते. ह्यांनी इ. स. १८११ मध्ये ही मूल्यवान् वस्तू इंग्लंडच्या राजास नजर केली. ती अद्यापि 'विंडसर क्यासल' येथील राजवाड्यामध्ये आहे. ह्या विजयतलवारीप्रमाणें हैदरअलीची तलवारही तेथें आहे.

ह्या वस्तूखेरीज टिपूची नक्षीदार बंदूक, त्याचें शिरस्त्राण, आणि त्याचें राजकीय निशाण वगैरे अनेक ऐतिहासिक महत्त्वाच्या मूल्यवान् वस्तू 'विंडसर क्यासल' येथील राजवाड्यामध्ये फार काळजीपूर्वक जतन करून ठेविलेल्या आहेत. त्या पाहिल्या ह्मणजे इंग्रज लोकांची, ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहाच्या कामीं दिसून येणारी अभिरुचि व आतुरता ह्या गुणांची प्रशंसा केल्यावांचून राहवत नाही.

वर्तमान, चंद्र ६ बुधवारी बाई इंदुरास दाखल जाली. बाहेर बागांत राहिली आहेत. तेथें छत्री गौतमाबाईची व मालराव होळकर याची छत्री, दोन्ही छत्र्यांचे जवळ राहिली आहेत. येथें आली ते दिवशीं जमीदार व कमाविसदार वगैरे रयत भेटीस आले होते, परंतु भेट कोणाची जाली नाही. मालराव याचें स्मरण होऊन खेद बहुत केला. कमाविसदार मात्र भेटले. सर्वास मेजवानी कमाविसदार यांनीं दिधली. दुसरे दिवशीं सावकार व रयत भेटली. लोक फार अजुर्दा आहेत. राजश्री खंडो बाबुराव यांजकडे येथील मामलत, आज अकरा वर्षे जाली आहे, ती त्यांजकडेच आहे. त्यामुळें रयतेचा बोभाट फार आहे. परंतु रयतेचा गौर करून, कमाविसदार यांसी तहकिकात करित नाहीत. चार रुपये वाजवी, कमाविसदाराचे अंगी लागू असतां, ध्यावे हें मानस नाही. उत्पन्न करून चार रुपये दौलतीस मिळवावे हें लक्ष नाही. पदरचेच मोडून मले ह्मणवीत आहेत. येथून एक दिवस गरुडतीर्थ आहे, तेथें जाऊन मुक्काम केला. मागतीं बागांत येऊन राहिली. गंगाभारती गोसावी मातबर, महेश्वरी राहत होता, त्यास पालखी बाईंनीं दिधली होती. सुभेदारापासून येथील दरबारचा. त्याचा काल चंद्र ९ शनवारी जाला, त्यामुळें श्रमीच जाली. राजश्री शिवराव हरीचे कबिले भेलसे येथें अटकाविले होते. बराबर राजश्री देवराव हिंगणे होते. त्यास, राजश्री पाटिलबावांचीं पत्रे आणून कबिले वगैरे यांस मोकळे केले. राजश्री देवराव हिंगणे देशास गेले. इकडून आले नाहीत. हंड्याचे घांटानें गेले. अरुणकर फडणीस यांचा बंधू राजश्री गंगाधरपंत इकडून देशीं आले. बराबर सामान वगैरे होतें. त्यास इंदुरींहून राजश्री येऊन पावतील. जांब वगैरे घांटाचा बंदोबस्त करून देऊन रवाना केलें. राजश्री रघुनाथराव नारायण यांजकडील कमाविसदार सुजालपुरास जावयास आले. तूर्त इंदुरीं आहेत. राजश्री खंडेराव हरी यांजकडे सुजालपुरची मामलत आहे. त्याच्या सोडचिठ्या राजश्री पाटिलबावांचे विद्यमानें आणावयास वकील, राजश्री रघुपतराव नारायण यांजकडील गेला आहे. तो आल्यावर हे कमाविसदार महालीं जातील. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ६९.

श्री.

२ जुलई इ. स. १७८४.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान रावसाहेब स्वामींचे सेवेसीं—विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार चरणांवर मस्तक ठेऊन कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना तांणार्ति चंद्र १३ माहे साबानपावेतों मुक्काम जांब नजीक घाट येथें
८ म. द. भा. २

सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र ४ जमादिलाखरचें आज्ञापत्र सादर जाहलें. त्यांत आज्ञा कीं, खांसे धोतरजोडे महेश्वराहून फर्मासी, तुळांकडून करून आणविले आहेत. त्यांची लांबी रुंदी पूर्वीं लिहिली आहे, त्याप्रमाणें तुळी पाठवितां, ते उपयोगीं याउपरीं नाहींत. याजकरितां रुंदी गज एक व लांब हात नऊ, किनार पेशजी बरहुकूम, याप्रमाणें पांच जोडे तयार करून पाठविणें. त्यास, आज्ञेवरून कारागिरास सांगून पांच जोडे करवून, रुंद सरकारी गज येथील कारागिराचे गजापेक्षां अधिक, त्यास सरकारचे गजाप्रमाणें दोन व येथील कारागिराचे गजाप्रमाणें तीन, एकूण पांच जोडे नऊ हात लांबीचे, कांठ किनारा पेशजी बरहुकूम, त्यांत एक गंगाजमनी कांठाचा. तपशील:-

१३१॥ धोतरजोडे

५४ ग्रा २ दर २७

५३ ग्रा २ दर २६॥

२४॥ ग्रा १ एक

१३१॥

॥= वेष्टण खादी व मेणकापड.

१३२०=

एकूण पांच जोडे व वेष्टण मिळून, एकशें बत्तीस रुपये चवलाचे घेऊन सेवेसीं पाठविले आहेत. धोतरजोडे पावल्याचें उत्तर पाठवावयाची आज्ञा करणार घनी समर्थ आहेत. गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई होळकर इंदुरास गेली होती. त्यांचे शरीरीं शीतज्वर लागला आहे, याजकरितां महेश्वरास गेलीं नाहींत. तूर्त येथेंच मुकाम करून राहिलीं आहेत. आरोग्य जालें झणजे महेश्वरास जाणार. धोतरजोड्याची आज्ञा येऊन बहुत दिवस जाले. त्यास, मी बाईबराबरच आहे. याजकरितां दिवसगत लागली. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पैां चंद्र २० साबान सन
खमस समान, आषाढ.

लेखांक ७०.

श्री.

ता. ३ जुलई इ. स. १७८४.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १४ माहे साबानपावेतो मुकाम जांब नजीक घांट येथें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-खांसे धोतरजोडे गजाची रुंदी व नऊ हात लांबीचे, पांच तयार करून पाठवणें झणून आज्ञापत्र सादर जालें होतें. आज्ञेप्रमाणें पांच धोतरजोडे करून पाठविले आहेत. सरकारांत विनंतिपत्र पाठविलें, त्याची नकळ

करून सेवेसीं पाठविली आहे. चंद्र ६ साबानीं डांकेबरांवर पत्र पाठविलें त्या-अलीकडे वर्तमान:-बाईचे शरीरीं अद्याप समाधान नाहीं. एका दिवसाआड ज्वर व हिंवाचा कांटा येतो, याजकरितां येथें मुक्काम करून राहिलीं आहेत. आषाढ वद्य तृतीया सोमवारीं महेश्वरास जावें असा निश्चय आहे, पहावें. पत्राचा अन्वय बाईचे कानांवर घातला. उत्तर केलें कीं, समाधान वाटल्यावर पत्रें वाचून पाहूं. महेश्वरास गेल्यावर पत्रें देऊन, उत्तर घेऊन सत्वरच पाठवीन. वरचेवर ऐवज रवानगीविषयीं सुचवीतच आहे. बाजी यशवंत श्रीकाशींत संन्यास घेऊन होते, ते समाधिस्त जाहले. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र ९ रमजान श्रावण

लेखांक ७१.

मास सन खमस समानीन.

श्री.

ता. २० जुलई इ. स. १८७४.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २ रमजानपावेतो सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र १४ साबानीं डांकेबरावर सरकारचे धोतरजोडे सुमारें पांच रवाना केले व विनंतीपत्रें लिहून पाठविलीं आहेत. त्याअलीकडील वर्तमान:-बाई जांबेस होती, ज्वर दोन तीन मातबर आले. आठ दिवस ज्वर येतच होते. अस्तांत महेश्वरास जाऊं नये हीही अशंका होती. शेवटीं सर्वांचे विचारें ठरलें कीं, घरास जाण्यास अस्त असल्यास चिंता नाहीं. असें जाणून कांहीं शरीरप्रकृतीस नीट पडेलसें पाहून, आषाढ वद्य तृतीया सोमवारीं प्रथम अकरा घटका दिवस येतांच, मुहूर्तें हवेलींत दाखल जाली. त्या दिवसापासून दरबार होत नाहीं. जरूरी जरूर जाणार, ते मात्र समय पाहून जातात. मी नित्य एक वेळां शरीरप्रकृति कशी आहे ह्याणून विचारण्यास जातो. चंद्र २० साबानीं पत्राचा मजकूर केला कीं, ‘पत्रें येऊन बहुत दिवस जाले, हा कालवर अवलोकन जालें नाहीं. शरीरास समाधान नव्हतें, मध्यें विचारलें तों आपली प्रकृति ठीक नव्हती, आतां पत्रें पहावीं.’ त्याजवरून पत्रें घेऊन राजश्री मुकुंदराव हरी यांजकडे दिलीं. त्यांनीं अक्षरशा वाचून दाखविलीं. नबाबाचे भेटीचें पत्र अगोदर दिलें. त्यांत समारंभें भेटी जाल्या. हें ऐकून बहुत संतोष पावली. मग ऐवजाचे मजकुराचें पत्र वाचून दाखविलें. त्याचें उत्तर कीं, स्वस्थ होऊन जाव लिहून देईन. तजविजींत आहे. इतकें बोलणें होऊन राहिलें. तदनंतर चंद्र २३ साबानीं उत्तराविषयीं व ऐवजाविषयीं फिरून विचारलें. उत्तर दिलें कीं, ऐवजाची तरतूद करून रवाना करीन. मीं उत्तर केलें कीं, ऐवज तर पाठविलील परंतु

सावकाराशी करार केले आहेत त्याचें प्रमाण राहत नाहीं. पत्राचीं उत्तरे लिहून घाबऱ्यास सांगितलें, त्या कारकुनास बरे वाटत नाहीं. इतरांनीं लिहावीं तर क्षणतात दुसऱ्यास यथास्थित लिहितां येत नाहीं. याजउपरी उत्तरे तयार जास्वावर घेऊन पाठवीन. आजपावेतों डांक रवाना करावी, त्यास बाईचे उत्तराची वाट पाहात होतो. शेवटीं जाब तयार जाले नाहीत. दो चौ दिवसांत जाब लिहून देतील, तेव्हां रवानगी करीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र १२ रमजान सन
खमस समानीन श्रावणमास.

लेखांक ७२.

श्री.

२० जुलई इ. स. १७८४.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र १७ साबानचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र १ रमजानीं दोन प्रहरां दिवसां पावलें. पर्जी आज्ञा की सहा महिने जाले, हा कालवर ऐवजाची तरतूद होते हें काय ? तर बाईस स्मरण देऊन ऐवजाची रवानगी करवणें. बाईस पत्र लिहिलें तें देऊन, पूर्वी पत्रे पाठविलीं त्याचीं उत्तरे आलीं नाहीत; तीं व हल्लीं पत्रे पाठविलीं त्यांचीं उत्तरे घेऊन पाठविणें. त्यावरून पत्र पावतांच क्षणीं बाईचें पत्र बाईस नेऊन दिलें. लखोटा राजश्री मुकुंदराव हरी यांनीं फोडून अक्षरशा वाचून दाखविला. त्यांत मजकूर टिपूकडील वर्तणुकेचा लिहिला. त्याजमुळें पुढें मसलत प्राप्त. अश्विन मासीं फौजा जमा जाल्या पाहिजेत. राजश्री तुकोजीबावांस तयार जालें पाहिजे. पैक्याशिवाय फौज जमा कशी होईल ? याजकरितां पूर्वी लिहिलें आहे, त्या अन्वये ऐवजाची तरतूद करून लवकर रवानगी करावी. सावकाराशीं सरकारचीं घचनें गुंतलीं आहेत, त्यांची निमावणी जाली पाहिजे. याउपरी दिवसगत लागूं नये. सर्व आपणास समजतच आहे. याप्रमाणें लिहिलें होतें. त्यावरून उत्तर प्रतिउत्तर जालें नाहीं. काल चंद्र २ रोजीं पुसावयास गेलों, तों उत्तर केलें कीं, पत्राचीं उत्तरेही देऊं व ऐवजाची रवानगी लवकरच करूं. याप्रमाणें जाबसाल आला. त्यास मसलतीचें व सरकारचें लिहिल्याअन्वये वर्तणूक करावयाची जरूर काय आहे ? मर्जास येईल तेव्हां ऐवजाची रवानगी करितील, मी वरचेवर सूचना करीत आहे. पत्राचीं उत्तरे देतील अथवा ऐवजाची सोय सांगतील, यास्तव वीस दिवस प्रतीक्षा केली. शेवट विलंब जाणून, हुंडीचे रुपयांची मिति जाईल सबब डांकेबराबर विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पौ॥ छ १६ रमजान सम खमस लेखांक ७३.

समानीन श्रावण मास.

श्री.

२४ जुलई इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना लागार्ईत छ ६ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ ३ रमजानीं विनंतिपत्रें व पंधराशा रुपयांचा भरणा, धरमदास टिकमदास यांचे दुकानची हुंडी अकराशा रुपयांची व राजश्री कृष्णाजी नारायण दातार यांजवर चिटी रुपये शंभर वं राजश्री श्रीधर कृष्ण थत्ते यांजवर चिटी रुपये दोनशें साडे बहातरीची व हुंडणावळ अकराशा रुपयांची, रुपये साडे सत्तावीस; एकूण पंधराशें रुपये, येणेंप्रमाणें डाकेबराबर रवाना केली, ते सेवेसी येऊन पोहचलीच असतील. त्या अलीकडील वर्तमानः—छ ४ मिनहूस बाईस ह्मटलें कीं, श्रीमंतांचीं पत्रें पेशजीं आलीं व हल्लीं पत्रें आलीं, त्याचीं उत्तरें घ्यावयास दिवसगत लागते. सरकारांतून सावकाराची खातरजमा केली आहे, त्याचे वायदे भरून गेले. त्यास हे रीत अशी नसावी. त्याजवरून उत्तर बाईनीं केलें कीं, ऐवजाचे तजवीजींतच आहें. लवकरच रवाना करीन. हल्लीं पत्राचीं उत्तरें लिहून देतें, हीं पाठवून देणें. त्याजवरून पेशजीं पत्राचीं व हल्लींचे पत्राचीं उत्तरें घेऊन पाठविलीं आहेत. बाईचे बोलण्यांत तरी सत्वरच ऐवज रवाना करूं असें आहे. मी वरचेवर सूचना करीत आहें. सरकारचे पत्रांत साडेदहा लक्ष रुपयांचा भरणा जाला पाहिजे. यांचे लिहिण्यांत तर बयाजच आहे. मी तर साडेदहांची सूचना करितों. मजपार्शी ऐवजाची रवानगी करितो असें मोघम जाबसाल बोलण्यांत आहे. रवानगी करतील, तेव्हां कळेल. इंदुरचे सावकारांस बोलावणीं पाठविलीं आहेत. श्रावण शुद्ध पौर्णिमेपावेतों ऐवज रवाना होईल असें निश्चयांत आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ७४.

श्री.

८ अगस्ट इ. स. १७८४.

“विज्ञापनाः—अलीगोर पातशाहा आग्यास आले. पातशाहाचा पुत्र लखनौस पळोन गेला. राजश्री पाटिलबाबा श्रावण बघ प्रतिपदेस सडे फौजेनशीं पातशाहाचे भेटीस आग्यास जाणार. याप्रमाणें पत्र राजश्री आबाजी चिटणीस यांचें उजनीहून बाईस आलें. त्यावरून सेवेसीं वर्तमान लिहिलें आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। छ ५ सवाल सन खेमस

लेखांक ७५.

समानान भाद्रपद.

श्री.

८ आगष्ट इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २० माहे रमजानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—छ ६ रमजानी बाईचे पत्राचे जाब घेऊन पाठविले, ते सेवेसी पावलेच असतील. त्या अलीकडील वर्तमानः—ऐवजाविशीं नित्य सूचना करीत होतो. तजवीजींत आहों, लवकरच रवानगी होईल, याप्रमाणें जाबसाल आठ दहा दिवस जाले. तिलोकसी पदमसी सावकार इंदुरकर यांस बोलावून आणिलें. हुंडणावळीची रदबदल पडली होती. त्यास करार मदार ठरवून तीन लक्षांच्या हुंड्या सावकार मजकूर याच्या दुकानच्या करून, परभारा कासीदजोडीसमागमें राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे छ १९ रोजी रवाना केल्या. बाकीचे ऐवजाची तजवीज लौकरच करून रवाना करूं, ऐसें बोलण्यांत आहे. मीं बाईस छटलें कीं, आह्मीं येथें सरकारांतून ऐवजाचे रवानगीसाठीं असतां, परभारा हुंड्या पाठवाव्या हे रीत कोठील ? सरकारांतून साडेदहा लक्ष रुपयांची तोड काढून सावकारासीं वचनें गुंतलीं, तेव्हां राजश्री तुकोजी बावांचें जाणें स्वारीबरोबर जालें. ऐकोन उत्तर केलें, साडेदहा लक्ष रुपये सरकारांतून तुकोजीबावांस देऊन, त्यांची वरात आह्मांवर आणली असती, तर ऐवजाचा भरणा सरकारांत करतो. फौजेचे खर्चास पाठवणें, त्या अर्थी आमचे कारकून यशवंतराव गंगाधर तेथें आहेत. यास्तव त्यांचे मार्फत ऐवज पाठविला. आपले विद्यमानें, तुकोजी होळकर यांजकडे अथवा जिकडे आज्ञा करतील तिकडे द्यावा, त्याप्रमाणें यशवंतराव गंगाधर यांस पत्र बाईंनीं लिहून पाठविलें आहे. हुंड्या व पत्रें येऊन पावतील. मीं बाईंसीं भाषण केलें, त्याचें उत्तर जालें त्या अन्वये स्वामींचे नांवें पत्र घेऊन पोा आहे. यांचे बोलण्यांत तीन लक्ष रुपयांच्या हुंड्या पाठविल्या, आणखी दोन लक्ष रुपये राजश्री गणपतराव विष्णु गद्रे यांजकडून देऊं. एकूण पांच लक्ष रुपये. याजवर आणखी ऐवज मिळत नाहीं. राजश्री तुकोजी होळकर यांणीं, इंदुरचे कमाविसदाराबर वरात रुपये ३५३४ पस्तीसशें चौतीस रुपयेची परभारा केली आहे. त्याजवरून यांचें ह्मणणें कीं, सरकारांत साडेदहा लक्ष रुपये मागतच आहेत, आणि तुकोजी बावा वराता करितात, हें काय ? आह्मीं ऐवज कोण कोणास द्यावा ? याचा बंदोबस्त सरकारांतून जाला पाहिजे कीं, परभारा वराता न होत. ह्मणून बाईंचें बोलणें. त्याजवरून सेवेसी लिहिलें असे. श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पोा चंद्र १४ सवाल सन खमस
भाद्रपद मास

लेखांक ७६.

श्री.

१९ आगष्ट इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २ माहे सवालपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १२ रमजानचें आज्ञापत्र सादर जाहलें, तें चंद्र २२ मिनहूस पावलें. आज्ञा कीं, बाईशीं वारंवार बोलून ऐवज लवकर रवाना करावा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें बोलत आहेंच. चंद्र १९ रमजानीं तीन लक्ष रुपयांच्या हुंख्या राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे, तिलोकसी पदमसी याच्या दुकानच्या करून बाईनीं पाठविल्या. त्या सेवेसीं येऊन पावल्याच असतील. पुढें बाकीचे ऐवजाकरितां स्मरण देत आहे. अश्विन मास पोा दोन आणखी देऊं, असें बोलण्यांत. सिरोंजेचे कमाविसदारांवर वराता बाईनीं पाठविल्या, त्याजविषयीं राजश्री तुकोजी बावांनीं मनाई पाठविली कीं, यांजपासून ऐवज न घ्यावा, व पिंढावे महाल याजवर अठरा हजार रुपयांची वरात तुकोजीबावांनीं पाठविली आहे. त्यास बाईच हणगे कीं, आह्मांपासून तर श्रीमंत साडेदहा लक्षांचा भरणा करून मागतात. तुकोजीबावा परभारा वराता करितात व आह्मी वराता करितों त्याची मनाई पाठवितात, याप्रमाणें आहे. तेव्हां आह्मी भरणा कोटून करावा? येविषयीं सरकरांतून तुकोजीबावांस ताकीद जाली पाहिजे कीं, परभारा वराता न करीत. बाईचे बोलण्यावरून विनंति लिहिली आहे. जयपूरचे वकील पेशजी जांबेचे मुक्कामी येऊन भेटले. त्यांचा जाबसाल दुखण्यासुळें जाला, नाही. सांप्रत मातबर वकील मिसर नामें आला आहे. चंद्र २२ रमजानीं बाईस भेटला. दोन घोडे व शालजोड्या दोन व चिटें जामेवार चार असें नजर केलें. खत प्रतापसिंग राजाचें होतें तें दिलें. पत्रांत मजकूर कीं, संस्थान पूर्वीपासून तुमचें आहे; येथील मुलुखाचा बंदोबस्त नाही, तर आपली फौज पांच हजार पाठऊन द्यावी. आह्मी सामील होऊन आपले मुलुखाचा बंदोबस्त करून घेऊं; याप्रमाणें लिहिलें होतें, व जबानी वकील हेंच बोलतात. त्याजवरून यांचे मनांत फौज पाठवावी असें आहे. अद्याप तयारी नाही. कोण कोण सरदार नेमून फौज रवाना करितात हें पक्षें ठरलें हणजे सेवेसीं विनंति लिहून पाठवीन. पर्जन्य आजपावेतों इकडे नव्हता. सांप्रत श्रावण वद्य पंचमीपासून रात्रंदिवस एकसारखा लागला आहे. डोळा उघडत नाही. मेवामल चवधरी, राजश्री पाटिलबावांनीं बऱ्हाणपुरच्या बंदोबस्ताकरितां पाठविला होता, त्याचा काल जाला हणून ऐकिलें; तें सेवेसीं लिहिलें आहे. ऐवजाची तरतूद करून अश्विन मासी रवाना करूं, असें भाषण आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पैवस्ती चंद्र १५ सवाल सन खमस लेखांक ७७.

सम्माननीन, बाद्रपदमास.

श्री.

२१ आगस्ट इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र सवालपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र २० रमजानचें आज्ञापत्र सादर जाहलें, तें चंद्र ३ सवालीं पावलें. बाईचे नांवें पत्र होतें तें प्रविष्ट केलें. ऐवज लौकरच रवाना होईल असें लिहितात. यास आठ महिने होत आले, परंतु ऐवज येत नाहीं. याजकरितां हल्लीं पत्र लिहिलें आहे, हें पावतें करून व तुझीं वरचेवर स्मरण देऊन, ऐवज लौकर रवाना करावा ह्मणोन आज्ञा. त्यास, तीन लक्ष रुपयांच्या हुंड्या राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे बाईनें पाठविल्या, त्या सेवेसी येऊन पोहोंचल्याच असतील. बाकीचे ऐवजाविषयीं आज्ञेप्रमाणें वरचेवर सूचना करीत आहे. अश्विन मास-पावेतो तजवीज होईल ऐसें बोलण्यांत आहे. हल्लींचे पत्राचें उत्तर घेऊन सेवेसी पाठविलें आहे. पादशाहा अद्याप आग्र्यास दाखल जाले नाहींत. मथुरे आसपास आले. राजश्री पाटीलबावांनीं अंबोजी इंगळे सरदार फौज देऊन पुढें पाठविले आहेत. त्यांची भेट होऊन जावसाल ठरेल, त्याप्रमाणें हेही जाणार. इंग्रजाकडून इंग्रसेन कोणी सरदार बोलण्याकरितां आला आहे. बोलणें होऊन कसा मजकूर ठरतो पाहावें. पाटीलबावा गुरूचा उरूस करीत असतात, त्यांत दोन चार वेळ विक्षेपाची जात दिसून आली. यास्तव निश्चय ऐकला कीं, अश्विनमासीं बिडास दर्शनास येतो, व कन्या गरौदर होती त्यास पुत्र जाला. देशीं जाण्याचा बेत बोलण्यांत बहुत आहे, असें एका गृहस्थाचें पत्र आलें. बेवीस दिवसांचें वर्तमान आहे, तें सेवेसी लिहिलें आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पैवस्ती चंद्र ९ जिलकाद सन खमस, लेखांक ७८.

अश्विनमास.

श्री.

१२ सप्टेंबर इ. स. १७८४.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २६ माहे सवालपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र १० सवालीं विनंतिपत्र व बाईचे पत्राचें उत्तर घेऊन पाठविलें, तें सेवेसी येऊन पावलींच असतील. त्या अलीकडील वर्तमान:-पेशजीं तीन लक्षांच्या हुंड्या बाईनीं पाठविल्या, त्याचा भरणा जालाच असेल. बाकीचे ऐवजाविषयीं सूचना होतीच, अश्विनमासपावेतो रवाना करूं, ऐसें बोलण्यांत. त्यास चंद्र २२ रोजीं राजश्री नरहर सदाशिव विगा गणपतराव विष्णु गद्रे यांजकडे टोंक तोडा व

रामपुरा वगैरे महाल आहेत, त्यांस रसदेकरितां बोलावणें गेलें होतें. त्यावरून पंतमशारनिलहे आले. चंद्र २४ रोजीं बाईची भेट जाली, शालजोडी व पातळ नजर केली. मागतीं बाईस स्मरण दिलें कीं, नरहरपंत आले, ऐवजाची तरतूद लौकर व्हावी. फिरोन दसऱ्याचे सुद्धतें स्वारी निघणार, ऐवज जाऊन पोहोचला पाहिजे. उत्तर केलें कीं, तजविजीतच आहे. कमाविसदार आला त्याचा रसदेचा करारमदार होऊन, अश्विनमासपावेतो ऐवज रवाना होईल; याप्रमाणें बोलण्यांत. दोन लक्षांचा भरणा करतील यांत उणें नाहीं. राजश्री पाटीलबावा शुद्ध भाद्रपद दशमीस स्वार होऊन, पादशाहाचे भेटीकरितां आश्रयास गेले ह्मणून वर्तमान ऐकिलें. राजश्री देवराव हिंगणे यांचा कारकून इकडून हत्ती घेऊन देशीं गेला. ते समयीं शंभ्र रुपये, हत्ती सरकारांत जातो ह्मणून दिले. रुपये देऊन विनंतिपत्र लिहिलें होतें. त्यास, मशारनिलहेंनीं रुपये अद्याप दिले नाहींत. हल्लीं देवराव पुण्यांत आले आहेत, ऐवजाकरितां सरकारांतून आज्ञा जालियास देतील. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ७९.

श्री.

२३ सप्टेंबर इ. स. १७८४

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७ माहे जिलकादपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— चंद्र २५ व चंद्र २७ सवालीं विनंतिपत्रें पाठविलीं, तीं सेवेसीं येऊन पोहोचलींच असतील. हल्लीं चंद्र १७ व चंद्र १९ सवालचीं आज्ञापत्रें सादर जालीं तीं चंद्र ४ जिलकादीं पावलीं व बाईचे नांवेही पत्र आहे. पत्रांत आज्ञा कीं, तीन लक्षांच्या हुंड्या पोहोचल्या. बाकीचे ऐवजाविषयीं वरचेवर स्मरण देऊन ऐवज लौकर रवाना करीत, असें करणें. त्यास, मी आज्ञेप्रमाणें वरचेवर सूचना करीत आहेच. दसरा जाल्यावर राजश्री गणपतराव विष्णू यांजकडून दोन लक्षांचा भरणा करूं, याप्रमाणें बोलण्यांत, व राजश्री नरहर सदाशीव, गणपतराव यांजकडील कमाविसदार आले आहेत. ऐवजाविषयीं त्यांशींही बोलणें बाईचें जाहलें. करारमदार होऊन भरणा करावयास सांगावें, तो भाद्रपद वध ३० स प्रातःकालापासून बाईस हगवणीचा उपद्रव जाला, तो बहुतच. तीस चाळीस वेग तेच दिवशीं जाले. आमावास्या ह्मणोन औषधही घेतलें नाहीं. प्रतिपदेस औषध घेतलें, तें पचलें नाहीं. तोंडावाटे वांत्य होऊं लागली. याप्रमाणें तीन दिवस एकसारखीं दोन्हीं द्वारें

मोकळीं जालीं होतीं. पंचमीपासून कांहीं औषध लागू होळें लागलें, अद्याप निःशेष जाहलें नाहीं. परंतु आरामाखालीं आहे. दुखण्यासुळें दरबार होत नाहीं. मी नित्य जात असतां. पत्र आलें ह्मणोन सांगितलें, परंतु उत्तर करीत नाहींत. बाईंचे दिवाण, राजश्री सुकुंदराव हरी, यांस पत्राचा मजकूर सांगितला. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, एका दो दिवसांत चांगला आराम जाला, ह्मणजे पत्रही बाचून दाखवा व ऐवजाचेंही बोलणें होईल व पेशजीं पत्राचें उत्तर व हल्लीं पत्राचें उत्तर-ही देऊं. मी परस्परें राजश्री नरहर सदाशिव यांजकडे शोध घेतला. त्यास त्यांनीं सांगितलें कीं, दोन लक्ष रुपये मागतात, घावे लागतील. पुढें गणपतराव यांस पुण्यास येविषयींची सूचना लिहिली आहे, तेथेंच भरणा होईल. त्यास, हा जाबसाल लौकरच होईलसा दिसतो. हा भरणा जाहला ह्मणजे बाकीचे ऐवजाचा काय जाबसाल करितात हें कळेलच. त्याप्रमाणें विनंति लिहीन राजश्री पाटीलबावा आग्र्यास जाण्याकरितां प्रस्थानीं निघाले होते, तो गोहदचा राणा बावांपाशीं होता, तो दगा देऊन पळोन गेला. परंतु चमेलीनजीक करोलीवाल्यांनीं धरून, बावांचे हस्तगत करून दिवहा, व पाटीलबावांची स्त्री प्रसूत होणार याजकरितां राहिले. ह्मणोन वर्तमान ऐकिलें, तें सेवेसीं लिहिलें असे. राजश्री संताजी होळकर, राजश्री तुकोजी बावांचे कनिष्ठ बंधु, शेंदव्याचे किह्यास असतात. बाईंस मागें दुखणें जालें होतें, हल्लीं हगवणीचें मारीच जालें. यास्तव चंद्र ५ रोजीं भेटीकरितां आले. परंतु आले ह्मणोन संतोषसा नाहीं. ते आले ह्मणून मन प्रशस्त करून खुलाशानें भाषण जाहलें नाहीं. भेट मात्र जाली. पुढें होईल तें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र २२ जिल्काद सन

लेखांक ८०.

खमस अश्विन मास.

श्री.

३० सप्टेंबर इ. स. १७८४.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १४ जिल्कादपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र ८ जिल्कादीं विनंतिपत्रें लिहून पाठविलीं, तीं सेवेसीं येऊन पावलींच असतील. संप्रत बाईंस आराम आहे. चंद्र १० रोजीं प्रकृति चांगली पाहून, सरकारचें पत्र वाचून दाखविलें. उत्तर केलें कीं, आठ पंधरा दिवसांत कमाविसदारांचे रसदेच्या ऐवजाचा करारमदार करून, सत्वरच ऐवजाची रवानगी करूं. हल्लीं दोन्ही पत्रांचीं उत्तरे लिहून दिवहीं, तीं घेऊन सेवेसीं पाठविलीं आहेत. मी वरचेवर साडेदहा लक्षांचा भरणा जाला पाहिजे, याप्रमाणें सुचवीत असतां. त्याचें उत्तर करितात

कीं, सन आर्बा संमानीनचे सालचा झाडा लिहून, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे पाठविला. त्यांनीं समजाविला आहे. साल गुदस्तचे तरी, कांहीं ऐवज राहिलाच नाहीं. सालमजकूरचे रसदेचा ऐवज जमा होईल; त्यांतून येथील खर्च वजा होऊन, बाकी ऐवजाची रवानगी होईल. याप्रमाणें बोलण्यांत. त्यास, हल्लीं रवानगी करितील, तेव्हां पुढें आणखी ऐवज देतात न देतात हें कळेल. मजपा- र्शी मोघमच रवानगी करूं असें बोलतात. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ८१.

श्री.

इ. स. १७८४.

“विज्ञापना ऐसीजे:—बाईकडून पूर्वी दीडमाही दोनशें रुपये येत होते, त्याप्रमाणें ८ रोजमरे एक संवत्सरपावेतो देत होती. अलीकडे श्रीओंकारचे यात्रेस गेली; त्या दिवसांत एक दोन वेळ कारकून मागावयास गेला. उत्तर दिलें कीं, यात्रेहून आलियावर देऊं. याप्रमाणें झणाली. तदनंतर यात्रेहून आलियानंतर मागावयास कारकून पाठविला. उत्तर दिलें कीं, आज उद्या सर्वांप्रमाणें द्याव्याचें आहे. सर्वांचे रोजमरे तटले ते देऊं, ते समयीं तुमचा रोजमरा देऊं, असें बोलली. त्यास १५ दिवस जाले, सर्वांस रोजमरे वाटून चुकली. आह्मांस दिला नाहीं झणोन स्मरणार्थ कारभारी यांस सांगितलें. दिवस ८ जाले कीं राजश्री मुकुंद हरी दिवाण यांनीं सांगून पाठविलें कीं बाईं झणतात, दोनशें रुपये दीडमाही आह्मांस द्यावयास अनुकूल पडत नाहीं. पन्नास रुपये दरमहा देऊं, पाहिजे तर घ्या. असा निरोप आलियावर, पुन्हां त्यांस कारभारियास सांगून पाठविलें कीं, तुम्हीं निरोप सांगितला तो कळला. सांप्रत असें उत्तर केलें, तरी चिंता नाहीं. श्रीमंतीं उणें आह्मांस केलें नाहीं. तुम्हांपासोन पन्नास रुपये घेऊन निर्वाह नाहीं. हजारों रुपयांचे खर्च श्रीमंतांचे कृपेंकरून चालतात. तेथें आपण मंकटांत पडूं नये. जे समयीं बाईची मर्जा होईल ते समयीं खर्चास द्यावें. असें सांगून पाठविलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ८२.

श्री.

इ. स. १७८४.

“सेवेसीं साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—एक दोन वेळ बाईंशीं हेंही बोललों कीं, 'नवाब व भोंसले व हैदरखान यांचा उपयोग श्रीमंतांस किती, या

समयास पडला ! अखंड त्यांची पारिपत्ये श्रीमंतीं केलीं असतां, तीं त्यांनीं मनांत न आणतां, श्रीमंतांवर मसलत, यास्तव ते मित्रभावेच वर्तणूक करून, फौजमुद्दां चाकरीस आले, हें आपण जाणत आहांत. तुम्ही तों दौलतीचे शरीक व परंपरा. तुम्हीं किती एकनिष्ठ वर्तणूक केली असतां, सांप्रत आपली मर्जी एकरूपच जाली. कोणेही गोष्टीचा उपयोग पडूच नये हें काय ? ऐकून उत्तर दिलें नाहीं. दोन वेळ बोललों, तत्रापि ऐकून घेतलें. पत्र त्यांनीं लिहून दिल्यावर चार पांच दिवस मागतीं ह्मणत गेलों कीं, हें पत्र गेलियास आमचे चाकरीचा मुजरा चांगला होऊन, आनस्था यजमान स्वामीची होईल. कांहीं तरी सरकारचे लिहिण्याचा आशय मनांत यावा, हें सर्वोपरी चांगलें. परंतु त्यांचे ठरतीस आलें नाहीं. यावर जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करूं. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विज्ञापना.”

पै॥ चंद्र १८ रविलावल

सन खंमस माघ मास.

लेखांक ८३.

श्री.

२१ जानेवारी इ. स. १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साटांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ रविलावलपावेतो सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १६ सफरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र ५ रविलोवलीं पावलें. बाकीचे ऐवजाविशीं बाईस पत्र लिहिलें आहे, तें प्रविष्ट करून, ऐवजाविशीं वरचेवर स्मरण देऊन रवानगी करावी ह्मणून पत्रां आज्ञा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें पत्र प्रविष्ट केलें. उत्तर केलें कीं, साडेदहा लक्षांची भरती कोटून व्हावी ? माळवे प्रांतीचे महालचे झाडे, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांनीं समजाविलेच आहेत. त्यांत येथील खर्च वजा होऊन ऐवज धावा, त्यापैकीं तीन लक्ष पेशजीं पाठविलें, हल्लीं दोन लक्षांची तरतूद केली होती; परंतु राजश्री तुकोजी होळकर यांनीं, उंटें व बैल खरेदी करावयास रामपुरेकर कमाविसदार यांस सांगितलें. त्याजबद्दल पंचवीस हजार अजमासें तहकूब ठेवून, बाकी पावणेदोन लक्षांच्या हुंड्या रवाना करूं; याप्रमाणें बोलण्यांत. त्यास, हल्लीं बाईनीं पावणेदोन लक्षांच्या हुंड्या रामपुरास, टोंक येथील रसदेबद्दल राजश्री गणपतराव विष्णु गद्रे यांच्या नांवच्या, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे परभारा चंद्र ८ रविलावलीं रवाना केल्या. सेवेसीं येऊन पोंच-तील. आह्मांजवळ पत्राचें उत्तर लिहून दिल्लें, तें सेवेसीं पाठविलें आहे. या-उपरी आणखी ऐवजाची रवानगी होतां दिसत नाहीं. याप्रमाणें त्यांचें ह्मणणें आहे. यावर जशी आज्ञा येईल त्याअन्वये सूचना करीत जाऊं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पेवस्ती चंद्र २० रविलाखरसन

लेखांक ८४.

खंमस संमानीन फाल्गुन. मास.

श्री.

२० फेब्रुवारी सन १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १० माहे रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १७ रविलावलीं विनंतिपत्र पाठविलें त्या अलीकडील वर्तमानः—राजश्री मुरार-राव जाधव बऱ्हाड प्रांतीं होते. राजश्री सुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर यांची भेट न घेतां उठोन बऱ्हाणपुरास आले. तेथें राहून सरकारांत विनंति लिहून मग इकडे यावें, तेंही न केलें. तेथून ओंकार मांधाता येथें येऊन, चार दिवस राहून तेथून मंडलेश्वरास आले. तेथून कारकून बाईकडे व मजकडे पाठविला कीं, आमची खर्चाची तारांबळ आहे. तरी सिऊर, धोंदलगांव व जामगांव येथील ऐवजीं दोन हजार रुपये द्यावे; हणजे आह्मी येथून राजश्री पाटीलबावांकडे जाऊं. त्यावरून कारकुनानें बाईस विनंति केली. बाईंनीं उत्तर दिलें कीं, तुह्मीं जवळ आलां तर भेटीस यावें. मग उत्तर सांगणें तें सांगूं. त्यावरून चंद्र ८ रविलाखरीं भेटीस आले. बराबर पंचवीस राऊत व पालखी वगैरे माणसें घेऊन आले. रामराम छातीवर हात ठेवून केला. वरकड कोणास भेटले नाहीत. चार घटका बसून उत्तर-प्रतिउत्तर कीं, आमचा बंदोबस्त श्रीमंत करीनात, सबब तीर्थरूपांच्या अस्थी घेऊन श्रीस जातो. बाईंनीं बहुत प्रकारें सांगितलें कीं, तूर्त जाऊं नये. माघारें जावें, अथवा येथें रहावें. तुमचा बंदोबस्त कसा असेल, तसा लिहून करवूं. तथापि त्यांची रजपुती टेक, तीच शेवटीं वखें घेऊन उठोन मंडलेश्वरास गेले. त्यांचा कारकून नवाच एक आहे. त्यांस आह्मांकडे जाधवराव यांनीं पाठविलें. जाधवराव यांचा आमचा परिचय पूर्वीं पासून आहे. त्याजवरून कारकून आह्मांकडे पाठविला कीं, बाईंच्यानें आमचा बंदोबस्त होत असला तर आह्मी येथें राहूं, नाही तरी जाऊं. त्यावरून मीं सांगून पाठविलें कीं, बाईं तर सरदारच आहेत. तुमचा बंदोबस्त करून देतील, कठीण नाही. तुह्मीं मात्र सुरळीतपणें चालल्यास, एखादा कारकून तुमचा बंदोबस्त करून देईल. तुह्मीं पुढें गेलियास खराब फार व्हाल. येथून माघारें फिरावें हेंच उत्तम. किंवा येथून विनंतिपत्रें लिहावीं. दोन्हींतून कोणतें मर्जीस येईल तें करावें. याप्रमाणें चंद्र ९ रोजीं सांगून पाठविलें. याउपरी त्यांची मर्जी. कशी काय उत्तर पाठवितील तें नकळे ! शरीर-प्रकृतीकरून बरे आहेत. सेवेसीं श्रुत हे विज्ञापना.”

पेवस्ती चंद्र २७ रविलाखर

लेखांक ८५.

सज खंमस संमानिन फाल्गुन मास.

श्री.

३ मार्च इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विशापना तागाईत चंद्र २१ रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र १० रविलाखरीं विनंतिपत्र लिहून पाठविलें, त्यांत राजश्री मुरारराव जाधव यांचें वर्तमान लिहिलें आहे. त्या अलीकडील वर्तमान:-बाईस सिऊर व धोंदलगांव येथील ऐवजीं दोन हजार रुपये खर्चास मागत होते, बाईनीं कबूल केलें. परंतु दोन हजारांचें खत व सगुणाबाईचे नांवें पत्र लिहून घावें कीं, दोन हजार रुपये यांस मजुरा घावे, याप्रमाणें ठरून पत्र लिहून दिल्लें. तें मुरारराव श्रीगिरीकर जाधव लिहितात. यांचें ह्मणणें कीं श्रीगिरीकर लिहूं नये, ह्मणजे ऐवज देऊं. त्यांची एकच अट, तें यांस मान्य पडेना. यास्तव ऐवज दिव्हा नाहीं. चार पांच दिवस कारकूनच जाबसाल घेऊन जात होता. शेवटीं आपण खांसा, चंद्र १४ रविलाखरीं आले. त्यास, बाईस शैत्याचा उपद्रव जाला आहे, त्यामुळें पांच सात दिवस हेंराणच आहेत. याजकरितां भेट जाली नाहीं. कारभान्यांची भेट जाली. त्यांजपार्शीं बोलिलें कीं, आह्मांस पुढें जाणें. दोन हजार रुपये दिल्यास चिंता नाहीं. यांणीं एकच उत्तर केलें कीं, विना कागदपत्र सुरळीत दिव्हाशिवाय रुपया मिळणार नाहीं. याप्रमाणें बोलून विडे दिल्ले. चंद्र १६ रविलाखरीं मंडलेश्वराहून कूच करून गेले. बुद्धीचे शाश्वत नाहीं. याजमुळें यांनीं ही मन घातलें नाहीं. हैदराबादेहून नवाबाकडून राजश्री हणमंतराव कायत आहे, ते बकिलीचे कामास राजश्री पाटीलबावांकडे जाण्याकरितां, चंद्र १५ रोजीं येथे आले. समागमें हत्ती अंबारीसुद्धां, व पालखी, व घोडीं लहान थोर मिळून ६ व गाळ्या २ व उंट १ व गाडदी वगैरे पंचवीस तीसपावेतों आहेत. पुढें जाणें, तेव्हां घाटाचे वगैरे मार्गाचे बंदोबस्तीकरितां, बाईचे भेटीस चंद्र १७ रोजीं येऊन पातळ १ बंगाली दिल्लें. बाईनीं शेलापागोटें देऊन दस्तक व पत्रें करून दिल्लीं. चंद्र १८ रविलाखरीं येथून पुढें लष्करांत गेले. ठरतीवर नाहींत. आह्मांकडे दोन तीन वेळ कारकून पाठविला कीं, आमचा बंदोबस्त करून देणें, असें सांगून मात्र पाठवित. निश्चय कोणता, तर तें कांहीं बोलण्यांत न ये. सांप्रत राजश्री पाटीलबावांपार्शीं जाऊन रहावें, असें बोलून गेले आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विशापना.”

पैवस्ती चंद्र २७ रविलाखर सन
खंभस संमानीन फाल्गुन मास

लेखांक ८६.

श्री.

३ मार्च इ. स. १७८५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत
चंद्र २१ रविलाखरपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र २९ रवि-
लावलचे आज्ञापत्र सादर जाले, ते चंद्र ९ रविलाखरी चार घटका रात्री येऊन
पोंचले. पत्री आज्ञा की, पावणेदोन लक्षांच्या हुंड्या पाठविल्या, त्या पावल्या.
बाकी पंचवीस हजार रुपये उंट व बैल खरेदीबद्दल तहकूब ठेविले. त्यास, राजश्री
नारो गणेश यांचे ह्मणणे, आह्मांस ठाऊक नाही. तरी बाईशी बोलून पंचवीस
हजार रुपये बाकी राहिले आहेत ते पाठवावे. त्यास, आज्ञेप्रमाणे बाईचे नावे पत्र
होते ते चंद्र १० रोजी प्रविष्ट करून, पंचवीस हजार रुपयांविशीं बोलणे जाहले,
व पत्राचाही अन्वय त्यांचे ध्यानास आला. उत्तर केले की, रामपुन्यास परभारा
वरात व जासूदजोडी कमाविसदारांकडे, चिरंजीव राजश्री तुकबाणे पाठविली आहे.
कमाविसदारांनीं दिक्कत केली, तेव्हां जासूद पांघुणे जाळून माघारे जात होते. आह्मांस
वर्तमान कळलियावर कमाविसदारांस सांगितले की, चिरंजीवांनीं उंट व बैल
आणविले आहेत, त्यापक्षीं पंचवीस हजार रुपये रसदेत तहकूब ठेवणे; हिशेबीं
मजुरा पडतील. ऐसी ताकीद कमाविसदारांस केली असतां तेंथे हा जाबसाल !
ठाऊक नाही ह्मणतात, तरी उत्तम ! त्यांजकडे देवबिले आहेत, ते मना करून
सरकारांतच हुंडी करून पाठवूं. याप्रमाणे बोलण्यांत येऊन रामपुन्यास जासूदजोडी
येऊन बसली आहे, त्यास आणावयाकरितां येथून पत्र, चंद्र १२ रविलाखरी
कमाविसदारांकडे गेले आहे. तेथून वरात व जासूद राजश्री तुकोजीबाबांकडून
आलीयाप्रमाणे बाईशीं बोलण्यांत आले. त्याजवरून सेवसीं विनंति लिहिली आहे.
सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ८७.

पै॥ छ २९ जमादिलावल

श्री.

१४ मार्च इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं.

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना
तागाईत छ २ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-
छ ३० रविलावलचीं पत्रे दोन व छ ३ रविलाखरचीं पत्रे दोन असीं पत्रे ४ चार
सादर जालीं, तीं छ २७ रविलाखरीं पावलीं, व बाईच्या नावे दोन पत्रे, एक
देवजाचे मजकुराचे व टिपूचे मसलतीचे-एकूण दोन पत्रे, व तीळ रबिसंक्रमणाचे,

त्याची बैली तिळाची एक, व पत्र लाखोटा. अशीं तीन पत्रे व तीळ बाईस प्रविष्ट केलें. सेवकास तीळ पाठविले ते पावून फार संतोष जाला. श्रीसंनिध जाऊन, सर्वास व कुटुंबास व देवास देऊन, शेवटीं मीं स्वीकार केला. तो दिवस बहुत आनंदमय जाला. आह्मी किंमात्र ! खावंदांनीं स्मरण करून तीळ पाठविले, येणेंकरून कृपेस पात्र जालें. तदनंतर छ २४ रविलाखरी कलकत्यास कासीदजोब्या सरकारच्या गेल्या होत्या, त्या येथें आल्या. त्यांसमागमें छ २४ चें विनंतिपत्र पाठविलें आहे. बाईशीं बोलणें जालें ऐवजाविषयीं, तें लिहिलें आहे. साफ उत्तर दिलें. याप्रमाणेंच राजश्री दादाजी गंगाधर यांस लिहिलें आहे. दादाजींनीं बाईस व बाजी पारनेरकर या उभयतांनीं फार लिहिलें होतें. शेवटीं असें लिहिलें होतें कीं, १५ लक्ष रुपये तुझांकडे नेमले आहेत, त्यांपैकी ५० लक्ष तुहीं पाठविले. बाकी १० लक्ष राहिले. त्यांपैकी ५ लक्ष हरतजवीज करून पाठवावे. नाहीं तर श्रीमंतांची मर्जी कडवी होईल, येथवर लिहिलें होतें. त्याचें उत्तर उभयतांस बाईंनीं लिहिलें कीं, “माळवाप्रांतीं १५ लक्ष. त्यांपैकीं यंदा समजा-विशीमुळें सा सात लक्ष लागले. पांच लक्ष सरकारांत दिले. कांहीं सरदारी-खर्च चजा जाला. असें करितां श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होत नाहीं, तर लाख पन्नासा हजारांची तरतूद करून पाहूं. तूर्त ऐवज नाहीं.” याप्रमाणें उत्तर दिलें, असें ऐकिलें. मीं विनंति केली कीं, आपणास दादाजींनीं लिहिलें आहे त्याप्रमाणें अमलांत आणिलें असेल. त्याचें उत्तर बाईंनीं दिलें कीं “घराव पत्रे येतात, त्याचा अर्थ तुझांस काय सांगावा. आह्मांस जें लिहिणें तें लिहित असों.” आह्मांस वर्तमान कळूं देत नाहीत. बातमी राखून ऐकिलें तें वर्तमान सेवेसी लिहिलें असे. सांप्रत पत्रे जोडीबराबर पाठविलीं, तीं प्रविष्ट केलीं. आजच पावतीं केलीं. छ २७ रविलाखरी पत्रे आलीं, ते दिवशीं तिळाचें पत्र व तीळ दिले. दोन दिवस मध्ये ठीक नवतें. पत्रे आज. छ २ माहे मजकुरी दिधलीं. पत्रे दिधली-याचा सारांश बोलण्याचा परस्परें होत आहे. जाला हणजे जोडीस रवाना करितों. राजश्री गबाजी सदाशिव यांस सरकारचें पत्र, कान्हापुरचे फडणिसाविषयीं पाठविलें हणोन आज्ञा, परंतु पत्र पावलें नाहीं. फडणिसास तूर्त मोकळें केलें. घगास जाऊं दिलें नाहीं. कान्हापुरास फडणीस गेले. तेथील काम इजाराच आहे. फडणिसाकडे दाखला नाहीं. परंतु त्या स्थलीं आहेत. महालचें वर्तमान फडणीस लिहीतच असतील. डांक उठविली. चार जोब्या उज्जनीस राजश्री नारो हरी आहेत, ते तुझांकडे पाठविली. त्याजबराबर बातमी लिहित जावी हणून आज्ञा. त्यास, छ ६ रविलाखरी पत्र राजश्री बाळाजी शंकर सबनिसांचें याप्रमाणें

आलें. आक्षीं एक दोन वेळां राजश्री नारो हरीस' लिहिलें होतें. हा कालवर जोळ्या येथें पाठविल्या नाहींत. आलियावर सेवेसीं लिहीन. पुण्याहून सरकारची जोडी मकरसंक्रमणाचे तीळ घेऊन व पत्र सरकारचें घेऊन आली. त्याचें उत्तर बाईचें घेऊन पुण्यास रवाना केलें. त्याची नकल सेवेसीं पाठविली असे. वरकड पत्राचीं उत्तरें, मागाहून जोडी रवाना लौकरच करितों. राजश्री पाटीलबावा डिग्रेस आहेत. हिंमतबहादर गोसावी व नारायणदास, उभयतांस कैद पाटीलबावांनीं केलें ह्मणून ऐकिलें. तें सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पौ छ ११ जमादिलावल सन **लेखांक ८८.**

खंमस संमानीन अधिक चैत्र

श्री.

१५ मार्च इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ३ जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— छ १ जमादिलावलीं विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. रामपुन्याहून कमाविस-दारांनीं, राजश्री तुकोजीबावांकडून पत्रें आलीं होतीं, तींच बाईकडे पाठविलीं. बाईचे बोलण्यांत होतें कीं, पत्रें आलीं ह्मणजे हुंडी रवाना करूं. त्यास, पत्रें येऊन पोहोंचलीयावर फिरोन बाईस सूचना केली कीं, ऐवजाची रवानगी व्हावी. त्याजवरून पंचवीस हजार रुपयांची हुंडी व अससल पत्रें राजश्री यशवं-तराव गंगाधर यांकडे, कासीदजोडीबराबर छ २ रोजीं रवाना केलें. सेवेसीं येऊन पोहोंचतील. आह्मांजवळ पत्राचें उत्तर दिल्लें, तें घेऊन सेवेसीं पाठविलें आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पौ॥ चंद्र १४ जमादिलाखर

लेखांक ८९.

खंमस संमानीन

श्री.

२४ एप्रिल इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७ माहे जमादिलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र १६ जमादिलावलीं विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. त्या अलीकडी-ल वर्तमान:— राजश्री पाटीलबाबा आश्याचे किल्यानजीक आहेत. किल्ला अद्याप हस्तगत जालां नाहीं. राजश्री देवजी गवळी बऱ्हाणपुरीं होते. त्यांजला दहा

हजार फौज ठेवून घेऊन येणें, ह्मणून पाटीलबावांनीं लिहिलें होतें. त्याजरून देवळी गवळी पांच हजार फौजेनिशीं पाटीलबावांकडे गेले. चार दिवस जाले. मागाहून आणखी फौज दहा हजारांची भरती जाणार ह्मणून ऐकिलें आहे. पंचवीस हजार रुपयांची हुंडी पावलीयाचें आज्ञापत्र आलें नाहीं. बाईंनीं सांगितलें कीं, आमचा जाब पंचवीस हजार पावल्याचा आला. राजश्री बापूजी होळकर सेंदव्यांतच आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पैवस्ती चंद्र २७ जमादिलाखर
सन खंमस संमानीन चैत्र मास

लेखांक ९०.

श्री.

२ मे इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २२ माहे जमादिलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— चंद्र ७ जमादिलाखरीं विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. त्याअलीकडील वर्तमान:— चंद्र २९ जमादिलाखर व चंद्र १ जमादिलाखर एकूण दोन आज्ञापत्रें सादर जाहलीं, तीं चंद्र ९ जमादिलाखरीं पावलीं. राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं पत्र व पंचवीस हजारांची हुंडी आणून दाखविली. हुंडींत मुदत लिहिली आहे, त्याप्रमाणें ऐवज घेतला जाईल ह्मणून पर्त्री आज्ञा आली, त्याजरून कळलें. बाईस पेशजीं पत्र हुंडी पावलीयाचें आलें होतें. परंतु आर्ह्यां सांगितलें कीं आमचे पत्राचा जाब आला. राजश्री पाटीलबावा मथुरेवर आहेत, राजश्री अंबोजी इंगळे दिह्नीस फौजसुद्धां आहेत. शिखांचा त्यांचा सलुखा होणार ह्मणून वर्तमान ऐकिलें. तें सेवेसीं लिहिलें असे. राणेश्वान पाटीलबावांजवळ आहेत. त्यांचा पुत्र समशेरखान, त्यांजपासून रुसून येथें आला. पंधरा वीस पो॥ लहान मोठीं घोडी आहेत. त्यांजला बाईंनीं आपले जवळ ठेऊन, घोड्यांची चंदी चालती केली, खाशांची बोली करार करून देणार आहेत, सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

पै॥ छ १५ रजब सन खंमस
संमानीन वैशाख मास

लेखांक ९१.

श्री.

१६ मे इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ६ माहे रजबपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— छ २३ जमादि-

लाखरी विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. राजश्री पाटीलबावा मधुरेनजीक आहेत, ह्याणोच वर्तमान आहे. राजश्री हैबतराव वाघ देशीहून माळवे प्रांती महतपुरास आले होते. कृष्णाजी तानदेव यांजकडून दहा पंधरा वर्षांचा, महतपूरचे मामलत-संबंधी फडशा होणें राहिला होता. त्यास, राजश्री लक्ष्मणराव कृष्ण यांजपासून, फडशा हिशेबाचा करून घेऊन येथें आले. बाईची भेट झाली. दहा बारा दिवस होते. राजश्री तुकोजीबावांचीही पत्रें त्यांस दोन तीन आलीं कीं, आह्मांस स्वारीस जाणें आहे, लौकर येणें. त्याजवरून बाईचा निरोप घेऊन, छ ४ रजबीं स्वार होऊन, सेंदव्याचे घांटानें देशीं गेले. सेवेसीं श्रुत होय विज्ञापना.”

लेखांक ९२.

श्री.

२२ मे इ. स. १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानिक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ रजवपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-बाईचे नांवें पत्र आमचे पत्रांत सादर जालें, तें चंद्र ७ रजबी येऊन पोहोंचलें. लाखोटा होता तैसाच बाईकडे घेऊन गेलों, पत्र प्रविष्ट करून, एकीकडे बसोन, अक्षरशहा वाचिलें. उत्तर त्या समर्थीं इतकेंच दिलें कीं, यापूर्वीं राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडून व आपलीं पत्रें आलीं. त्यांतील अर्थ सविस्तर समजले, व तुमचे विद्यमानचे पत्राचे अर्थ ध्यानांत आले. त्यास, त्या पत्रांचीं उत्तरें व तुह्मांकडील पत्रांचीं उत्तरें, उदईक बसोन, विचार करोन, लिहून देऊं. इतकें उत्तर होऊन, दुसरे कारभारास लागली. तो दिवस तसाच गेला. दुसरे दिवशीं शुद्ध दशमीस, बाईनीं अडीच ग्रहर दिवस आला तोंच, जासूद बोलावूं पाठविला. त्यावरून मी गेलों तों, बाई व राजश्री मुकुंदराव व राजश्री गोविंदपंत गानू ऐसे त्रिवर्ग बसले होते. मजला पुसों लागले कीं, याचीं उत्तर कशीं लिहावी? मीं उत्तर दिलें कीं, मजपेक्षां आपली कक्षा उणी आहे ऐसें नाहीं. आपण सरदार आहेत, पूर्वींपासून मसलतीची तोडजोड करीत अहांत. सांप्रत टिपू शेर जाला. त्याचें पारिपत्य न होय; तर राज्यास अपाय! तेव्हां तुम्ही मातबर सरदार, तीर्थ करून बसला तों बसणें कसें घडेल? ऐसें ऐकून उत्तर दिलें कीं, सालाबाद महालचे झाडे पाठवीत आहे, आतांही जो ऐवज होईल तो, येथील खर्च वजा होऊन, बाकीचा ऐवज रवाना करीन, यास अंतर करणार नाहीं. कर्जवाम घेऊन तरी पाठवीन. इतकें मजकडे, तें करीन. वरकड मसलत मीं काय करावी? तदनंतर दुसरे दिवशीं एकादशी जाली. द्वादशीस रात्रीस गेलों. समक्षच मागतीं बोलणें

जालें, ते समयीं मुत्सद्दी नव्हते. त्यांचे नातू, धोंडिबा फणशे जवळ होते. तेव्हां चित्ताचे उल्लेख काढले कीं, चिरंजिवास टिका गादीचा देऊन दौलतीस धनी केला, त्या दिवसापासून वर्तणूक मजपाशीं शुद्ध केली नाहीं. सात वर्षे हिंदुस्थानची मुखलगिरी केली, तर एक पैसा ठाऊक नाहीं. असें असोन कागदीं पत्रींही वर्तमान, सविस्तरें खुलासा करून लिहित नाहीं. खावंद जवळ असोन चार वर्षे देशीं सरदार आहेत, या दिवसापासून चाकरीस फौज किती होती व महालचा ऐवज किती, याचा शोध खावंदांजवळ असोन, मनांत आणीत नाहींत. वारंवार मजला लिहितात कीं, काय अंतर केलें? घरचा विषय श्रीमंतांस लोपला नाहीं. तेथेंच चवकशी करावी, ती करीत नाहींत. मीं उत्तर दिलें कीं, आपली निष्ठा श्रीमंतांचे चरणीं. त्यापक्षीं, कित्येक प्रकार घरचे ध्यानांत न आणितां, पूर्वींपासून चाल आहे, त्याप्रमाणें घडत असावें. दोन नेत्र श्रीमंतांचे. एक नेत्र उजवा होळकर व एक नेत्र शिंदे. यांत उजवा नेत्र केवळ तेजहीन जाला. त्यास उपाय हाच कीं, या मसलतीस उपयोग पडोन, तेजवृद्धि व्हावी. हे प्रकार आपले ध्यानांत, परंतु आपला भर दौलतीवर नाहीं. दानधर्म, ब्राह्मणभोजन, शिवालय, हेच करितां. परंतु दौलतींत कमी पडतें याचा विचार ध्यानांत येत नाहीं. ऐसें समक्ष कित्येक प्रकारें भाषणें जाहलीं. त्याचें दिलें उत्तर कीं, सांप्रत तुकवानें नंदूरबारची तरफ शिंदखेड, राजश्री वामनाजी हरी यांजकडे सांगितली. तेथील पाटील, भाऊबंदावर फिर्यादीस आले. त्याची चवकशी मनास आणितां, गांवांत कसर होती ती काढून, फिर्याद आले त्यास काम सांगून, कसरेसुद्धां ऐवज, चिरंजिवाकडील कमाविसदाराकडे देविला. आपलेकडे न घेतां कारकून मात्र चौकशीस दिला, यांत गैरवाजवी नव्हे. परंतु अविवेक करून, वामनाजी हरी यांचे लिहिल्याप्रमाणें पागा पाठवून, आमचा कारकून उठऊन दिला. तेव्हां माझी अब्रू काय राहिली? अशी वर्तणूक त्यांची. याप्रमाणें बोलणीं जालियावर, मीं विनंति केली कीं, हीं जीं भाषणें जालीं तीं मीं श्रीमंतांस लिहितों. त्याचें उत्तर बाईंनीं दिलें कीं, या भाकडकथा लिहूं नका; उगेच आठवळें ह्मणोन तुझ्यांपाशीं बोललें. बोलणें हें लिहूं नये ऐसें त्यांनीं सांगितलें. परंतु मीं तर सेवेसी, कच्चें जालें तें लिहावें, जाणून विनंति लिहिली. इकडील महालचा ऐवज बाईकडील संतोषानेंच येईल, याचा गुंता नाहीं. कारण मसलत टिपूची, वर्तणूक शुद्ध नाहीं. येथेंही वर्तमान, भागानगरीं होळकराचा वकील आहे, तेही लिहितात. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापनां.”

लेखांक ९३.

श्री.

२२ मे १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ माहे रजबपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ ६ रजबीं विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. हल्लीं छ २७ जमादिलाखरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें छ ७ रजबीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, टिपूचे वर्तणुकेचे प्रकार ठीक नाहींत, याजकरितां मसलत करणें प्राप्त. राजश्री हरीपंत तात्या यांस रवाना करावयाची तरतूद होत आहे. राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांणीं, या समर्थीं मसलतीस जावें. सरदारीचें स्वरूप रहावें येविषयींचे अर्थ, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांसीं, सविस्तर बोलण्यांत आले आहेत, व तपशीलवार पत्रही, गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई यांस लिहून, मशारनिल्हेजवळ दिल्लें आहे. त्यांनीं रवाना केलें असेल, व मशारनिल्हेंनीं सविस्तर लिहिलें असेल. हल्लीं पत्र लिहिलें आहे हें बाईस घावें. आणि येविषयीं तुल्लीं बोलून, पत्राचें उत्तर घेऊन, लवकर पाठवून घावें, ह्मणोन आज्ञा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें बाईस पत्र प्रविष्ट करून घाचून दाखविलें. पत्राचा अन्वय मनन करून उत्तर केलें कीं, याच मजकुराचीं पत्रें तपशीलवार, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांणींही पाठविलीं. सर्व अर्थ समजले. मी बोलिलों कीं, हे अर्थ आपणांस समजावे आणि थोर सरदारीयाचें स्वरूप राहून सरकारचाकरी घडोन यावी. दौलतीस विषम न दिसावें ऐसें जाणोनच, आपणांस विस्तारपूर्वक श्रीमंत पत्रें लिहितात. हें ध्यानांत आणून सरदारीचें रूप होय आणि शत्रु पराभव पावे, ऐसे अर्थ घडल्यानें मोठ्या सरदारीस युक्त. ऐकोन उत्तर बाईंनीं केलें कीं, “माळव्यांतील महालचे वगैरे कच्चे, श्रीमंतांस विदित आहे. चिरंजीव राजश्री तुकबा श्रीमंतांजवळ. त्याजपाशीं सरंजामी सरदार व इतलाखी फौज व महालाचा आकार किती, याची माहितगारी आहीं ल्याहावी, त्यावरून सरकारांत समजावावी, ऐसें नाहीं. इकडील महालचा आकार होतो, त्याचे झाडे सालाचे सालास पाठवितों. येथें जो खर्च आहे तो, कार्याकारणच आहे. श्रीमंतांचे चरणीं प्रतारणा व्हावयाची नाहीं. सरदारी मोठी, ओढीस आली, ऐसें असोन चाकरी घडावी हेंच मानस.” याप्रमाणें बोलणें होऊन, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे पत्रें, तपशीलवार लिहून रवाना केलीं, व आह्माजवळही उत्तर लिहून दिल्लें, तें सेवेसीं पाठविलें आहे. पुढें पत्रीं आज्ञा येईल; त्या अन्वयें बोलण्यांत येत जाईल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९४.

पौ। चंद्र २७ साबान सन सीत ज्येष्ठ. श्री.

१३ जून इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे साबानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र २७ रजबी विनंतिपत्र लिहून पाठविलें आहे. त्या अलीकडील वर्तमान:- खेचिवाडा प्रांत तेथील अंमल बलीभद्रसिंग राजाचा. त्यांनीं खंडांत, महाल गुगरछबडा, राजश्री होळकर यांस दिलहा. होळकरांकडून राजश्री इंगळे होते. त्यास बहुत दिवस जाहले ह्मणून, बलीभद्र राजानें वकील येथें बाईकडे पाठविला. बाईशीं बोलणें कीं, आमचा महाल सोडून द्यावा. तुमचे खंडणीचा ऐवज पोहोंचला, आतां महाल सोडावा. यांनीं न ऐकिलें. आमचा ऐवज बाकी येणें आहे, तो फडशा जाल्याखेरीज महाल सोडीत नाहींत. त्यावरून वकील येथून उठून गेला. त्यानंतर बलीभद्रसिंग यांनीं जमाव करून, घुगरछबडा घेतला आणि एक दोन ठाणीं होती तींही घेतलीं. हें वर्तमान राजश्री पाटीलबावांस कळल्यावर, दहा हजार फौज तेथून आली. त्या फौजेनें घुगरगड छबडा तो घेतला, ठाणीं घेतलीं. मुख्य, राजाकडील राधोगड यास मोरचे लाविले. पेटा घेतल्या, गडही हस्तगत होईल. याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें व राजश्री आबा चिटणीस यांस, कांहीं कारभार फडशा करावयास सांगितला. त्यांत अंतर पडलें ह्मणून, तीन लक्ष रुपये घेतले, असें ऐकिलें. तें सेवेसीं लिहिलें आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९५.

श्री.

२७ जून इ. स. १७८५.

पैवस्ती चंद्र २७ साबान सन सीत

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:-

आशाधारक केसो भिकाजी दातार कृतानेक सां॥ नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १९ माहे साबानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. पूर्वीं सेवेसीं विनंतिपत्रें लिहून पाठविलीं आहेत. त्या अलीकडे वर्तमान:- राजश्री रंगराव महादेव देशीं जावयाकरितां धरिहून निघोन धर्मपुरीस आले. येथें कांहीं मुक्काम आहेत. येथें येऊन बाईची भेट घेऊन जाणार. गंगाजी हुजरे, राजश्री पाटीलबावांचे लष्करांतून येऊन उज्जनीस दाखल जाले. उज्जनीहून सडे, बाईचे भेटीस आले; मायांचें दस्तक घेऊन काल माघारें गेले. जांबेस त्यांजकडील

आटाळा अडकला आहे, तो घेऊन येणार. कांहीं मरातब व हत्ती व नालकी वगैरे उज्जनीस येऊन, आपण पुढें श्रीमंतांच्या दर्शनास जाणार, असें आहे. एका दो दिवसां येथें येतील, आल्यावर येथून देशीं येतात, सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९६.

श्री.

२७ जून १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १९ माहे साबानपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—विनंतिपत्रें तीन चार पाठविलीं आहेत, तीं पावलीं असतील. राजश्री गबाजी सदाशिव यांनीं आजुरदार करून, विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं, त्या पत्रीं जमींदाराचा मजकूर लिहिला होता. तदनंतर जमींदाराविषयीं बाईशीं बोलणें होतें. ८—१० दिवस रदबदली जाली कीं, जमींदार आमचे स्वाधीन करावा. त्याचें मानस अनमानीत होतें. परंतु सरकारचें भय जाणून, जमींदार कृष्णराव मंडलोई यास, चंद्र १६ साबानीं शनवारीं, गबाजी सदाशिव यांचे स्वाधीन केला. तेच दिवशीं जमींदारास घेऊन मंडलेश्वरीं गेले. त्याच्या पायांत बेड्या घालून किड्यांत ठेविला. येणेंकरून नक्ष जाला व प्ररगण्यांतील बखेडा राहिला. पुढें बाईंनीं गबाजी सदाशिव यांजपासून लिहून घेतलें कीं, जमींदारास येथेंच ठेवावें, पुण्यास पाठवूं नये. असें लिहिलें देऊन, जमींदारास घेऊन गेले. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९७.

पेा। चंद्र १६ रमजान.

श्री.

१२ जुलई इ. स. १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ रमजानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटीलबावांनीं, प्रांत ग्वालर व पंचमहाल व प्रांत भिंडमदावर व प्रांत कचवाघाट व प्रांत आहेर हवेली व प्रांत भांडेर. एकूण पांच महालांचीं बखें सरसुभेदाराचीं, राजश्री खंडेराव हरी यांस दिलीं. याखेरीज एक चवकडा व एक हत्ती व सुतालकी शिके दिले. पाटीलबावांची स्त्री व कन्या गरोदर आहे. छावणी करावयास उज्जनीस येणार ह्याणून वर्तमान ऐकिलें, तें सेवेसीं लिहिलें आहे. राजश्री आबा चिटणीस, पाटीलबावांचे लष्करांतून उज्जनीस आले. त्यांनीं आपले तीर्थरूपास चतुर्थांशम दिला. चार महिने चातुर्मास्य राहणार. हरकूबाई महेश्वरीहून संजामसुद्रां सिरपुरवाघाडीस गेली. महिना दोन महिने तिकडेच राहून येणार. आजच

येथून गेली. बाईचे शरीर आतां आरोग्य आहे. यंदां श्रावण मासचा धर्म, गुदस्ताप्रमाणें जाला नाही. अनुष्ठानास ब्राह्मण घालीत असतात, ते अस्तामुळें घातले नाहीत. भूयशीही थोडक्यांतच दिली. पर्जन्य पहिले, मृगाचे दोन तीन पडले. त्याउपरी आजपावेतों निस्तूक नाही. दहा पंधरा कोसी आसमंतात् नाही. वरकड चहूंकडे आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९८.

श्री.

१६ जुलई इ. स. १७८५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री रामजीपाटील लष्करांतून जावयानिमित्त चंद्र ८ रोजी काल येथें आले. बाईची भेट काल व मेजवानी कालच जाली. आज मुक्काम आहे. प्रातःकाळीं राजश्री पाटीलबावांकडे स्वार होऊन जाणार. राजश्री रायाजी पाटील यांचे वि॥ पत्र आणऊन भेटिस जातात. पूर्वीं राघोगडास फौजा, राजश्री पाटीलबावांच्या आल्या आहेत. एक दोन स्थळें घेतलीं. हें वर्तमान सेवेसी पूर्वीं लिहिलें होतें. त्या अलीकडील वर्तमानः— फौजेनें कांहीं सिकत घेऊन, माघारें कूच करून राहिली, हें वर्तमान लष्करांत गेलें. तेथून मदत येणार आहे. राघोगडवाला मजबूत होऊन फौज जमा केली. येथें वकील येऊन गेला, पत्रें मागत होता. बाईनीं साहित्यपत्रें राजश्री पाटीलबावांस दिलीं नाहीत. वकील उठोन गेला. वरकड वर्तमान यथास्थित आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९९.

श्री.

ता. २ आगष्ट इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २४ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र ५ रमजानचें आज्ञापत्र पावलें. त्याचीं उत्तरें विनंतिपत्रें लिहून, चंद्र १९ माहे भिनहूस रवाना केलीं. भटजीपासून बाईनीं कागद लिहून घेतला. त्याचीं नकल व गबामट यांचें पत्र, अशीं दोन्हीं पत्रें सेवेसीं पूर्वीं पाठविलीं आहेत, सेवेसीं पावतील. राजश्री रामजी पाटील देशींहून येथें आले. एक दिवस राहून पुढें राजश्री पाटीलबावांकडे गेले. राजश्री रायाजी पाटिलांनीं त्यांजविषयीं रद-

१३. पेशव्यांबद्दल निजामाचें मतं.

हैदराबाद येथील निजामाच्या दरबारांतील पेशव्यांचे वकील गोविंदराव काळे यांनीं नानाफडणविसांस लिहिलेलीं पत्रें, अनेक दृष्टींनीं मनोरंजक आहेत. कांहीं पत्रें राजकारस्थानांनीं ओतप्रोत भरलेलीं आहेत; कांहीं पत्रांमध्ये निजामाच्या दरबाराचें हुबेहूब चित्र रंगविलें आहे; कांहीं पत्रांमध्ये नाजूक बातम्या दिलेल्या आहेत; तर कांहीं पत्रांमध्ये तत्कालीन सुत्सद्यांच्या अंगीं वसणाऱ्या धूर्तपणाची व सूक्ष्म निरीक्षणाची कमाल केलेली दिसून येते. हीं सर्व पत्रें छापून प्रसिद्ध झालीं, तर तत्कालीन इतिहासावर विलक्षण प्रकाश पडेल यांत शंका नाही. ह्या पत्रांचे कांहीं मासले आझीं मधून मधून देण्याचें योजिलें आहे. पुढील पत्रांमध्ये नवाब निजामअल्लीखान यांनीं सर्व पेशव्यांबद्दल काढलेले उद्गार व सर्वाई-माधवरावसाहेब यांच्या भेटीसाठीं दर्शविलेली इच्छा हीं लक्ष्यांत घेण्यासारखीं आहेत:—

[भेणवलीदत्तर.]

श्री.

“विनंति ऐसीजे:— छ २९ माहे रविलाखर शनिवारीं नवाबाचा इशारा आला कीं, आखर वल्तीं दरबारास यावें. त्यावरून रात्रीं दरबारास गेलों. दरबार आम होता. याचा तपशील पेशजी थोडासा लिहिला आहे. प्रथम नवाबांनीं कैलासवासी नानासाहेबांची गोष्ट काढली कीं, त्यांचें थोरपण व दुरंदेशी बहुत, आणि तालेंही मोठें. यावरी मनुष्याचें जव्हार जाणार असें शकस होणें दुर्लभ ? सलाबतजंग, बंदेगानअल्ली असतां, सर्व नजर नानासाहेबांची आझांकडे होती. नाईत्यफाकामुळें व-हाडांत गेलों ते वल्तीं, सर्व गोष्टींनें त्याणीं रुजू केली. सदाशिवराव कारकर्ते, लेकिन् गरूर मोठा. त्याच सबानें गारती जाली, व किलेक प्रसंगही तसेच येऊन, बाज सालेबाद रघुनाथराव जाले. ते वंशांत कोण्ही असेही असतात तशा चालीचे. तों कैलासवासी माधवरावसाहेब निघाले. त्यांची कायेमी व जवामर्दा दोस्तीस मजबूत. हे उपमा त्यांसच योग्य. परंतु दुनयादारी किसमतींत थोडे दिवस होती. बाद नारायणरावसाहेब. त्यांचे चालीचा बोध पहावा, तोंच जो सदमा गुजरला हा जाहीरच आहे. बाद रघुनाथराव जाले. सर्व गोष्टींचा बंद तुटला. परंतु नानासाहेब व माधवराव यांचे दोस्तीवर नजर ठेवून, पुढें गंगाबाईसाहेबांस काय होतें हा अंदेशा न घेतां, जो इरादा खातरेंत गुजरला, तो जाला. दुसरा ख्याल अगर मनसबा दिलास बार देईचना. खुदायतालानें अशी फजल केली कीं, जसें चाहावें त्याचप्रमाणें फल प्राप्त जालें. भोंसले व घरचे सरदार व इतर सर्व, हल्लीं झणतात कीं, आझी दौलतीचे कामावर पडलों, हें सद्दी. लेकीन्, खेरीज साबाजी भोंसले काय, मुघोजी व शिंदे होळकर सर्वत्र लहान मोटे, अशा खोरचालीं चालत होते, कीं बयान करितां इह. ते वल्तांत इकडील कायेमी समजून मग सर्वांनीं रुजू आणीत आणीत आभिली. या

गोष्टीस बाकबगार चौंघे. पैकी सखारामपंत व कृष्णरावजी हे गेले. हल्लीं महासल्-महाम व पंडतजी आहेत. यांचा बयान इतका करावयाचें कारण हेंच जे, बफजल-इलाही राव पंतप्रधान दिनबदिन थोर होत होत शादी जाली. पुढें बिलफैल दुनयाईची लजत, राज्य दौलत आपली, हें समजू लागले. याची खुषी बयान करावी ऐसी नाही. हल्लीं हें खातरेंत गुजरलें की, त्यांस एक वेळ पहावें. येणेंकडून केले कर्माचें सार्थक जालें. हें ऐन खुलास व खुषी. जाहिराणा प्रकार तरी, दोन्ही दौलती चो ली दा व ण दोस्ती अधिक, सलाह तदबीर एक, हें कुल आलमांस महशूर आहे. हल्लीं राव पंतप्रधान यांची आमची भेट व्हावी, यांत कुल दौलतदार विलायत-पावेतो दाब. बादशाहीचा ख्याल कोणी करूं पावणार नाही. घरचे सरदार यांजवर तेज व गालबता, टिपूवर दरदरा. बिलफैल त्यांजकडील मातबर आले आहेत. राजकारण उमदें, आझांस काहीं रावपंतप्रधान यांस सोडून करणें नाही. तेव्हां तर फैजच्यानं जें होणें तें व्हावें. अशा गोष्टी कागदीं पत्रां लिहिल्यानं भाग काय वारतो? खान तूर्त मसलतशीर, दौलती एक, हे मातबर पहातील. ... यांचे मगज तर होऊन खावंदास लिहितील. दबावाचे पोटीं काहीं एक निघेल. सर्वा गोष्टींस भेटी होणें हें चांगलें. हे मसलत मदारुलमाहम यांसही मानेल. या गोष्टीस फार दिवस लागूं नयेत. बैत्रअखेरपावेतो भेटी होऊन, बरसातीचे अगोदर आपलाले मकाणास पोहोचणें व्हावें. याप्रमाणें मुफसल तुझीं लिहावें. आझींही राव पंतप्रधान व मदारुलमाहम व पंडतजीस पत्रें रवाना करावीं. जाब लवकर यावे. इत्यादिक बोलणें जालें. 'नवाबांनीं व मध्यस्तांनीं खलिते व पत्रें दिलहीं ते पाठविलीं; पावतील. याचा मनसबा होऊन, निश्चयाची आज्ञा सत्वर व्हावी. जालें वर्तमान कळावें. मनसब्यांत घोळून काय ते आज्ञा अगोदर यावी. नंतर 'नवाबाचे पत्राचे जाब. कारण की, तसाच धोरवट येथें धरला पाहिजे. नवाबाकडील जाब येणें ते मोघम हवाला देऊनच येतील. तेव्हां बोलण्यास ठीक पडेल. रवाना छ ७ जमादिलावल हे विनंति.'"

१४° १४° १४°

१४. गोविंदराव काळे यांचें सूक्ष्म निरीक्षण.

गोविंदराव काळे हे निजामाच्या दरबारांतून नानांस सविस्तर हकीकतीचीं पत्रें पाठवीत असत. तीं मननपूर्वक वाचलीं, तर त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणाचें व अगदीं झुलक गोष्टी देखील टांचून ठेवण्याचे कामीं दिसून येणाऱ्या त्यांच्या दक्षतेचें, कौतुक केल्यावांचून कोणासही राहवणार नाही. एके वेळीं गोविंदराव काळे यांस नवाब निजामअलीखान यांचें उघडें शरीर पहाण्याचा प्रसंग आला. त्या वेळीं त्यांनीं निजामाची शरीरसंपत्ति कशी आहे तें निरीक्षण करून, ही बारीक गोष्ट देखील आपल्या पत्रांत नमूद करून पेशव्यांस कळविली आहे. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

[मेणवलीदसर.]

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना.—नवाबाचे पोटास फोड जाला. त्यास किनवी, बेंगरुळचें फत्तेचें वर्तमान सांगावयास आला, ते दिवसीं आझीही गेलों होतों. चार घटका बैठक पडली. तेव्हां फोड, जामानिमा घातला तेणेंकडून चोळून, अधिक जाला. त्याजवर मध्यस्त गेले. ते समयीं नवाब खुल्या आंगानें होते. संवत्सर प्रतिपदेस रात्री गेलों, ते वेळेस निमा घातला होता. आझीं अर्ज केला कीं, मध्यस्ता-देखतां खुलें बसावें, आणि आझी परकी, सबब तसदी सोसून निमा घालावा कीं काय ? नवाब हांसून बोलिले कीं, “तुझ्यास परकी मोजित नाहीं.” ऐसें ह्याणोन निम्याचा कसा सोडून फोड दाखविला. बुधवारीं संध्याकाळीं निरोपास गेलों. ते दिवसीं एकांतीं खुले बसले होते. आझ्यांस ह्याणाले कीं, “परवां तुझी असें बोललां सबब आज खुला बसलों.” सर्व अंग नवाबाचें पाहिलें. ईश्वरसत्तेनें शरीरसंपत चांगली, दंड वगैरे मोठे पैलवानासारिखे आहेत. रवाना छ ५ सावान हे विज्ञापना.”

ॐ ॐ ॐ

१५. सवाई माधवरावांच्या दिनचर्येचा मासला.

नानाफडणविसांनीं, श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांची दिनचर्या लिहून ठेवण्याकरितां, चांगलीं चतुर व शहाणीं माणसें ठेविलीं होतीं, व केव्हां केव्हां तें काम सरदार लोकांसही करावें लागे. ह्या दिनचर्येचे संपूर्ण कागद उपलब्ध झाले तर पेशव्यांच्या दरबाराची व पुण्याच्या तत्कालीन समाजस्थितीची पुष्कळ माहिती समजून येईल. महिपतराव कृष्ण नांवाच्या इसमानें ता० १४ जून इ. स. १७८७ रोजीं लिहिलेला दिनचर्येचा कागद मासल्याकरितां खालीं दिला आहे. त्यामध्ये सरकारवाड्यांतील चौकीपहारा व पुण्यांतील बाजारभाव यांची देखील माहिती आहे.

[मेणवलीदसर.]

श्रीभवानी शंकर.

छ २७ सावान ममान संमानीन

श्री.

ता. १४ जून इ. स. १७८७.

“सेवेसीं महिपतराव कृष्ण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २४ सावान ऊर्फ वैशाख वद्य ११ रोज शनिवारपावेतों स्वामिकृपेकरून यथास्थित असों. विशेषः—

छ २२ रोज गुरुवार.

श्रीमंत प्रातःकालीं पागेंत घोडीं फिरवावयास गेले होते. समागमें राजश्री दाजीबा व माधवराव व तात्या जोशी गेले होते. श्रीमंतांनीं दोन घोडीं फिरविलीं.

कलम १.

राजश्री आपास ज्वर येत असतो. झान दोन तीन दिवस नाहीं. ह्यापून राजश्री तात्या गेले होते. मींही जाऊन पाहिलें. बहुत विशेषांत नाहीं.

कलम १.

राजश्री तात्या दोन प्रहरां उपरी, शिवाजी विठ्ठल यांचे वाढ्यांत विचूरकर, रंगोबा नाईक वानवळे यांचे सोयरे उतरले, त्यांचे येथे गेले. त्यांनीं तात्यांस वस्त्रे दिलीं. तेथून वाढ्यांत आले.

कलम १

चौकीपहारा सरकारवाढ्यांत.

७९ दिवसांचे स्वार.

८ यादो शामराज.

११ शितोळे.

६० मैराळजी पायघुडे:

व हणमंतराव कवडे

व रामचंद्र शिवाजी

व परशरामपत कुंटे.

७९

१५० रात्रौ स्वार, तोफखाना

चाकरीस खडेराव.

१२२ बारगीर

३० आंतील चौकांत,

चांपेखण वगैरे.

१० आपांचे.

१० रखमाजीपंत वाघ.

१० शिंदे पोर्गे.

३०

१२ गिरजोजी बारगे लग्नफट.

६० गारदी बाहेर.

२० दरवाजांत मराठे गारदी.

१२२

२७२

येणेंप्रमाणें आंतील चौक व बाहेर असतात. याशिवाय आंतील चौक्या नेहमींच असतात.

कलम १.

बाजारची धारण

८२१॥ केली गल्ला.

८८२॥ हरभरे

८१०८२॥ ज्वारी

८८२॥ उडीद

८८२॥ गहू.

८८२॥ ८८२॥

८८२॥ मूग

८८२॥ वाजरी

८१२॥ तांदुळ बारीक.

८८२॥ असडीक.

८८२॥ सडीक.

८१२॥

८१२॥ तांदुळ मोठे.

८१२॥ असडीक.

८८२॥ सडीक.

८१२॥

८२१॥

८११॥ वजनी.

८८२॥ तूप

८८२॥ ८८१॥

८८७॥ गूळ

८१०॥ कणीक

८८७॥ हळद

८८३॥ तेल

८११॥

० भाव बट्टा.

४॥ पोते चाल

६ चांदवड कोरे

८ चांदवड छापी

९ जुने हुकेरी

३ सराफी पोते चाल

१७॥ मलकापुरी

२॥ फरची.

छ २३ रोज शुक्रवार.

श्रीमंतांचा हरण काळवीट सुटून गेला, तो पर्वतीचे हरणांत जाऊन मिळाला. तो धरूं देत नाही. याजकरितां झाडून हरणें दाणा खावयास रमण्यांस येत असतात. त्यासी, पायदळ झाडून भोंवतें उभें करून, त्यांचे मागें खार उभे करून, आंत झाडून हरण कोंडावें, हे मसलत करून, झाडून गारदी व चौकेबंदीचे लोक प्रातःकाळीं पुढें पाठविले. आपण व राजश्री तात्या ऐसे हिरावागांत भोजनास गेले. तेथून दिनकरपंत भडभडे व बाळाजीपंतांस, पुढें हरणें कोंडावयास पाठविले. लोक पर्वतीवर चढूं लागले हें पाहून, हरणें होती ते नीट पहाड चढून पळून गेलीं. हें वर्तमान श्रीमंतांस कळतांच रागें भरून माघारें आले.

कलम १.

राजश्री तात्यांकडे दोनप्रहर उपरांतीक गुरुजीवावा आले. त्यांचें खलबत जालें. उपरांतीक बांळ मीया हबशी जंजिरेवाला आला. त्याचें खलबत संध्याकाळपावेतों जालें. राजश्री दाजीबा व बहिरोपंत मेहेंदळे खलबतांत होते. मग संध्या करून, राजश्री बाळाजी शंकर फरासखानी यांचे येथें वसंतपूजा जाली, तेथें आले. बाबूराव केशवही होते. आंबे फराळास आणले होते.

कलम १.

प्रहणास श्रीमंतांची स्वारी तुळापूर येथें जाणार होती. ते जाऊं नये, पुण्यांतच प्रहण करावें, ऐसा वेत दोन प्रहरपासून ठरला आहे.

कलम १.

छ १२ साबनीं, मुदोजी भोंसले यांचा काल जाला. दोनचार दिवस उबर येत होता. त्यांत वायू जाला, आणि वाचा राहून मृत्यु पावले. त्यांची स्त्री चिमाबाईचाही आप्रह आहे की, समागमें जावें. परंतु मृत्यु होतांच पत्रें आलीं, ह्मणून पुरतें लिहिलें नाही. नागपूर येथें अग्नीचा उपद्रव उत्तरेकडून जाला; दक्षिणपावेतों पांच सातशें घर जळालें; ऐसे वर्तमान आलें.

कलम १.

छ २४ शनिवार श्रीमंतांची स्वारी प्रातःकाळीं पर्वतीस गेली. तेथेंच भोजन करावें व हरणांस कोंडावयास माणसें खार मागतीं गेले आहेत.

कलम १.

सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

१६. भूमिगत द्रव्य.

पूर्वी भूमिगत द्रव्य सांपडलें, तर सरकार त्याची कशी व्यवस्था करीत असे, याची माहिती समजणें इष्ट आहे. इ. स. १७९२ मध्ये धारवाड येथें भूमिगत द्रव्य सांपडलें त्याबद्दलची माहिती पुढील यादीवरून दिसून येते.

[मिणवळीद्वारा.]

श्री.

ता. ११ फेब्रुवारी इ. स. १७७२.

“यादी नाजूक काम म॥ हणमंतराव नरसिंह व भीमराव रामचंद्र बगैरे यांणी सरकारांत येऊन विनंति केली कीं, धारवाडचे नजीक अर्ध कोसावर रानांत, बंदरी-

जमाखान धारवाडाहून निघाला, ते समयी चार लक्ष होन व पांच लक्ष रुपये अजमासें भूमिगत करून ठेविले आहेत. त्याची चौकशी सरकारांतून जाली पाहिजे ह्याणोन. त्यावरून येविसींचे बंदोबस्त प्रकरणीं. सुमा इसने तिसैन मया व अलफ.

जें भूमिगत द्रव्य वगैरें असेल तें, सरकारांतून चिमणाजी रामचंद्र पाठविले असेत, यांचे हवरू काढावें, आणि हुजूर समजावें. नंतर जें उत्पन्न होईल त्याची व्यवस्था:-

१ सरकारांत सात हिस्से घ्यावे.

१ हणमंतराव व भीमराव वगैरे मिळोन द्यावे.

१ हणमंतराव यांस शेंकडा दहा रुपयेप्रमाणें

१ भीमराव वगैरे यांस शेंकडा अडीच रुपयेप्रमाणें

२

२

सदरहू दोन कलमे लिहिलीं असेत, त्याप्रमाणें करावें. येणेंप्रमाणें करार करावें. करार. धारवाडकर त्रिबकराव येशवंत यास की, सरकारांतून चिमणाजी रामचंद्र नाजूक कामाकरितां पाठविले असेत. तर हे ज्या समयी तुह्यांस सांगतील, ते समयी लागेल तो सरंजाम देणें ह्याणोन सनद देवावी. देणें.

सरकारकाम खातरजमा जालीयानंतर तुमचें ऊर्जित समजोन केलें जाईल. येणेंप्रमाणें करार करावें. करार.

कारकून व खिजमतगार व जासूद तेथें राहतील. तो रोजमरा अलाहिदा यादी-प्रमाणें देणें ह्याणोन सनद देवावी. देणें.

छ १७ जमादिलाखर सन इसने तिसैन माघ मास सनद लिहिणें.”

१७ १७ १७

१७. श्रीरंगपट्टणास जाण्याचे मार्ग.

पेशवाईमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणचे रस्ते व मार्ग यांची माहिती मिळवीत असत. परराज्यावर ज्या वेळीं मोहीम होत असे, त्या वेळीं ही भूगोलविषयक माहिती फार जरूर लागत असे. श्रीरंगपट्टणावर पेशवे, इंग्रज व निजाम या त्रिवर्गीनीं स्वारी करण्याचें ठरविलें, त्या वेळीं मराठ्यांनीं तिकडील रस्त्यांची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता, असें पुढील पत्रावरून दिसून येतें.

[भेणवलीपत्र.]

श्री.

“विनंति ऐसीजे:-श्रीरंगपट्टणास जाण्याचे रस्ते तीन. त्यांचा तपशील:-

१ गोकानेपासीं कृष्णा उतरून गदक, लखमेश्वर, हरिहर, बसवापुर, हागलवाडी, चिकनाईकहल्ली, नागमंगलावरून पट्टण, हा एक रस्ता. सरकारच्या फौजा हमेशा जाण्याची वाद.

१ तालेकोट तालुकियांतून, मुधेबयाळ संगमापासीं कृष्णा उतरून, गजेंद्रगडावरून कंपलीपासीं तुंगभद्रा उतरून, बल्हारी, रायदुर्ग, चित्रदुर्ग, सिरें, मदगिरी, देवराव-दुर्गावरून, हा एक रस्ता.

१ हैदराबादेवरून पागटुरापासीं कृष्णा उतरोन कर्नोल, नंदाळ, सिरवळ, च्यांगल, मरिधुर, कडपे, सिंधवट, गंजीकोटा, तेथून चिथ्यालचा घाट चहून, गुरूमकोंडा डावे हातें सोडून, सरसीपाल्यावरून बेंगरूळावर रस्ता उतरतो. मध्ये सरसीपाल्यापासून थोडी झाडी आहे. हे एक वाट.

३ एकूण रस्ते तीन आहेत. पैकीं सदरीं लिहिलेले रस्ते ते शुद्ध टिपूच्या भर तालुक्यांतून जात आहेत. कडप्यावरील रस्ता सरहद्देचा शेवट. डावें बाजूनें घाटाखालीं तमाम अर्काटाखालीं मुख्य महमदअल्ली व इंग्रज आहेत. ध्यानांत यावें सबब विनंदि. रवाना छ १६ मोहरम हे विनंति.”

७° ७° ७°

१८. जनरल गॉडर्ड ह्याच्या लष्करांतील बातमीदार

गुलाब वा। रूपचंद जाट.

पहिल्या मराठी युद्धांतील सुप्रसिद्ध इंग्रज सरदार जनरल गॉडर्ड ह्याच्या लष्करांत, गुलाम वा। रूपचंद जाट ह्या नांवाचा बातमीदार होता. तो गॉडर्डचा दिवाण चिनापाल ह्याचीं पत्रें घेऊन पनवेलीस जात असतां, त्यास मराठी सैन्यांतील पेंढा-न्यानीं पकडून परशुरामभाऊ पटवर्धन ह्यांच्या लष्करांत नेले. तेथें त्यानें आपल्या जवानीमध्ये जनरल गॉडर्ड ह्याच्या लष्करची सर्व, हकीकत पुढें लिहिल्याप्रमाणें सांगितली आहे; ती वाचनीय आहे.

[मंगवळदिसर]

श्री.

ता. ७ मार्च इ. स. १७८१.

“जवानी-गुलाब वा। रूपचंद जाट, हल्लीं वस्ती उज्जैन, लिहून दिलें ऐसीजे:- आपण उज्जनीहून निघोन गाडर इंग्रज यांचे लष्करांत मौजे गळे कांबळे नजीक सुरत येथील मुक्कामीं भाद्रपदमासीं आलों. तेथें रामदास कासीद सावकारी सिर्धा याजवळ राहिलों. आजुन्याचें कामकाज करीत होतो. नंतर गाडर लष्कर सुद्धां कूच करून वसईकडे येऊं लागला. तेव्हां आपणही लष्कराबरोबर आलों. येतेसमयीं बाटेनें चिनापाल, गॉडराजवळ दिवाणगिरीचें कामकाज करीत असतो. त्याणें, मानाजी गायकवाड, फत्तेसिंग याचा भाऊ, यांस पत्र देऊन अमदाबाजेस पाठविलें. त्यास अमदाबाजेस पत्रें पोहोंचावून, मानाजी गायकवाड यांचीं उतरें घेऊन, मागतीं माघारा वसईचें मुक्कामीं आलों. तों वसई गाडरानें घेतली होती. वसईस पंधरा दिवस आपण होतो. नंतर रामानंद सावकार याणें आपले गुमास्ते यांस पत्रें देऊन, सुरतेस पाठविलें. तेथें जाऊन पत्राचीं उतरें घेऊन, माघारा खोपवलीचे मुक्कामीं गाडराचे लष्करांत आलों. त्यास बारा तेरा दिवस जाले. लष्करांत पांच सात रोज होतो. नंतर चिनापाल

दिवाण याणें, जीवन वणजारा यास पत्रें देऊन पनवेलीस पाठविलें. तीं पत्रें घेऊन पनवेलीस जात होतो. तों पनवेलीचे अलीकडे चार पांच कोसांवर पेंडारी यांची गांठ पडली. त्यांनीं धरून परशरामभाऊ यांचे लष्करांत आणिलें. त्यास तीन रोज जाळे. गाडराची लष्कराची बातमी बितपशीलः—

बोरघाटावर येणेंप्रमाणें.

१ शिपाई लोकांचीं पलटणें.

१ गोरे यांचें एक.

२ कर्नाटकी माणूस.

५ बंगाली माणूस

९

१ खांसा गाडर घाटावर चढून आठ रोज जहाले.

१ पनवेलीहून रसद येती ती घाटावर येते.

रस्ता आणावयास.

१ पनवेलीस दोन पलटणें बंगाली आहेत.

१ रस्तेचे बैल भरून चौकावर चार पांच हजार आले आहेत.

बरोबर एक पलटण व खंदारी स्वार पांचशेंपर्यंत आहेत.

लष्करांत धारण.

१ तांदुळ सहा पैसे शेर.

१ कणीक बारा पैसे शेर.

१ पीठ आठ पैसे शेर.

१ दाळ बारा पैसे शेर.

१ तूप रुपयाचें दीड शेर.

खोपचलीस येणेंप्रमाणें.

१ शिपाई यांचीं पलटणें दोन मुंबईकरांचीं आहेत, त्यांत शेंपन्नास गोरे आहेत.

१ सुर्णग हजार.

१ तुरुक स्वार शेंपन्नास.

१ हत्ती दहा बारा उंटें फार आहेत.

गाडराचा मजकूर तळेगांवास यावयाचा आहे. यास कारण, मागें इशुर फांकडा तळेगांवास आला होता, त्यानें तळेगांवचे तळ्यांत कांहीं मालाच्या पेठ्या टाकिल्या आहेत, त्या काढावयास जरूर तळेगांवास येणार. असें त्याचे लष्करांत लोक लहान थोर फार बोलतात.

झाडून तोफा व गर्नाळा शें सवाशेंपर्यंत आहेत. देखील पनवेल व चौक लाकूडफांटा, वैरण बोरघाटांतून आणितात.

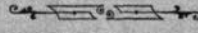
येणेंप्रमाणें जवानी छ ११ रविलावल सु॥ इहिदे समानीन.२१

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रं.]

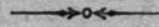
डिसेंबर १९१०.

[अंक ५ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक संस्मरणीय वस्तू.	१३-१८
२ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	१३-१४
३ ऐतिहासिक चरित्रें.	७७-८४
४ ऐतिहासिक स्थलें.	९-१६
५ महेश्वरदरवारचीं बातमीपत्रें, भाग २ रा.	८१-९६
६ ऐतिहासिक टिपणें, भाग ३ रा.	२५-३२

चित्रें—१ पेशव्यांचा दरवार. २ त्रिचनापल्लीचा किला.

मुंबई येथे

तुकाराम जावजी ह्यांनीं

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

‘काव्यसंग्रहग्रंथमाले’तून छापून प्रसिद्ध

ज्ञालेले ग्रंथ.

किं. ट. ख.

अनेककविकृत पदसंग्रह—भाग पहिला. (आवृत्ति दुसरी.)

या भागांत मुकुंदराज, ज्ञानदेव, मुक्ताबाई, नामदेव, जनाबाई, एकनाथ, श्यंबक, तुकाराम, कान्होबा, रामदास, केशवखामी, या कवींची भक्तिरसानें थबथबलेलीं अशीं सुमारें ८०० पदें अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसुद्धां आलीं आहेत. ... .. १॥॥ ४८

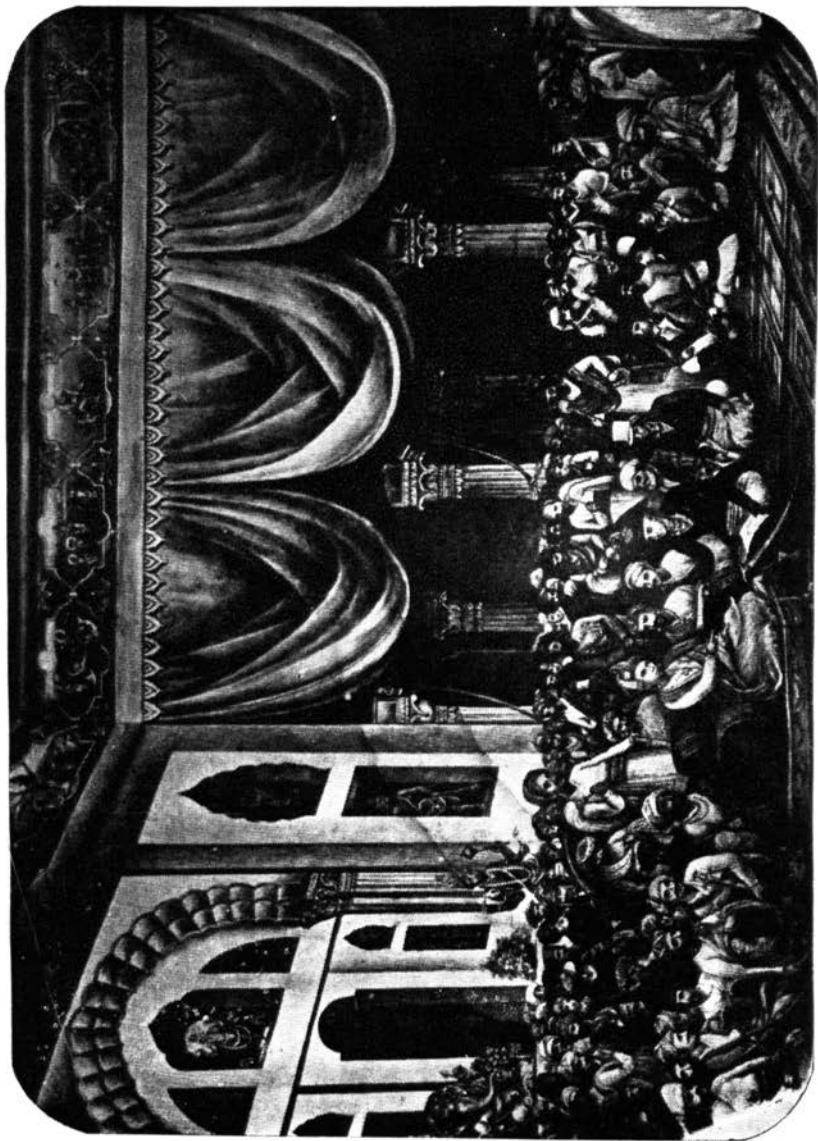
अनेककविकृत पदसंग्रह—भाग दुसरा. या भागांत मुकुंद-

राज, ज्ञानेश्वर, श्यामसुंदर, कृष्णदास, मुक्ताबाई, नामदेव, रमणतनय, विठ्ठलनाथ, रामकृष्ण, रामकवि, कृष्णकिंकर, अवधूत, गिरिधर, श्यामात्मज, चिन्मयनंदन, आणि गोविंद या कवींची भक्तिरसानें थबथबलेलीं अशीं सुमारें ३२५ पदें अर्थ-निर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपांसुद्धां आलीं आहेत. ... .. १॥॥ ४९

अनेककविकृत पदसंग्रह—भाग तिसरा. या भागांत आदि-

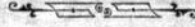
नारायण, काशिकवि, निजानंदखामी, शिवदिनकेसरी, रंगनाथ-खामी, शिवरामखामी, मध्वनाथ, नरहरि, महिपति, गोपाळ-नाथ, आत्माराम, देवराय, गंगाधर, गणपति, पांडुरंग, श्री-धरखामी, परमानंद, जनार्दन, राघव, बल्लव, राम, भुजंगनाथ, कोकिल, निरंजन, कृष्णदयार्णव, शुकानंद, हरि, निंबराज, दीनानाथ, माधव, हनुमंत, शिशुमति, गिरिधर, मानपुरी, व्यंकटसुत, जीवनतनय, गोसावीनंदन, गोपालात्मज, जय-रामात्मज, शिवरामात्मज, श्यंबककविसुत, गंगाधरात्मज, शिवदासतनय, रामतनय, अनंतकविसुत, शुकानंदनाथतनय, राजारामप्रासादी, माणिकप्रभु, रविदास, जगज्जीवनात्मज, प्रेमाबाई, गुरुदास, नारायणबोवा, शिवदासात्मज, वासुदेव-खामी, सुबरावबावा, माधव, शिवराम, नरहरि, गोसावी-नंदन, पांडुरंग, गोपालात्मज, जयरामात्मज आणि अनामकवि या कवींची भक्तिरसानें थबथबलेलीं अशीं सुमारें ५१५ पदें आलीं आहेत. ... .. १ ४९॥

सवाई माधवराव पेशवे यांचा दरबार

४. पेशवाईतल्या ऐतिहासिक तसबिरी.

पुणें येथें, सवाई माधवराव यांचे कारकीर्दीत, इ. स. १७९० चे सुमारास, जेम्स वेल्स नांवाचा एक सुप्रसिद्ध चित्रकार आला होता. यानें, त्या वेळचे पुण्याचे रेसिडेंट सर चार्ल्स म्यॉलेट यांच्या शिफारशीनें, पुणें दरबारांत प्रवेश करून, श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे, नाना फडणवीस, महादजी शिंदे, परशुरामभाऊ पटवर्धन इत्यादि सुप्रसिद्ध पुरुषांचीं चित्रे काढिलीं आहेत. त्याचप्रमाणें, सवाई माधवराव पेशव्यांच्या गणपतिमहालांतील दरबाराचें एक चित्र त्यानें उत्तम प्रकारें तयार केलें आहे. हीं त्याचीं सर्व चित्रे इतिहासदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचीं असून, त्यांची गणना मराठ्यांच्या संस्मरणीय वस्तूंमध्ये करण्यास हरकत नाहीं.

मि. वेल्स हा चित्रकार, पुणें येथें इ. स. १७९० पासून इ. स. १७९५ पर्यंत राहिला होता. त्यानें या सुदतींत पुणें येथील प्रमुख मराठे सरदारांच्या तसबिरी काढण्याबद्दल प्रयत्न केला होता, हें तत्कालीन पुराव्यानेंही सिद्ध होतें. पुण्याचे रेसिडेंट सर चार्ल्स म्यॉलेट यांच्याजवळ पेशव्यांचा, महादाजी चिंतामण या नांवाचा, एक बातमीदार होता. त्यानें आपल्या बातमीपत्रामध्ये जेम्स वेल्स ह्या चित्रकाराचा 'वेलज मुसावर' या नांवानें अनेक वेळां उल्लेख केला असून, त्यानें श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे, नाना फडणवीस, महादजी शिंदे प्रभृति मराठे मुत्सद्यांच्या तसबिरी त्यांच्या चेहऱ्यावरहुकूम तयार केल्याचें लिहिलें आहे.* त्याचप्रमाणें या वेळीं पुण्यांत हजर असलेला कॅप्टन मूर ह्या इंग्रज गृहस्थानेही या चित्रकाराचा उल्लेख आपल्या 'Hindu Pantheon' नामक ग्रंथांत केला आहे. तो लिहितोः—

“The reputation of Mr. Wales, as a portrait painter, reached the Poona Durbar; and the Peshwa, as we learn, expressing his desire to be drawn by a European artist, Mr. Wales went to Poona for that purpose, and had the honour of taking the portraits of some of the most distinguished characters under the Mahratta Empire. Both Scindia and Pursheram Bhow were at Poona during Mr. Wales' stay there; and should they with Nana Furnevise and others, have come under the artist's hand and he, as we hope he has, kept copies of their portraits, they will be curious articles to introduce in England.”

* छापेकी 'कांहीं बातमीपत्रे 'सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरवार' ह्या पुस्तकांत छापली आहेत. पृष्ठ ६५ ते ६९ पहा.

४ ऐ. वस्तू.

ह्यावरून मि. वेल्स यानें पुणेदरबारांत आपल्या चित्रकलानैपुण्याची चांगली प्रसिद्धि केली होती, हें सिद्ध होतें. महादाजी चिंतामण याच्या बातमीपत्रांवरून व अन्य माहितीवरून, ह्या आंग्ल चित्रकारास त्याच्या अलौकिक गुणाबद्दल मोठमोठी पारितोषिकेही मिळालीं होती, असें दिसून येतें. हा चित्रकार आपल्या वयाच्या ४८ व्या वर्षीं ह्मणजे ता० १३ नोव्हेंबर इ. स. १७९५ रोजी मृत्यु पावला. याची वडील मुलगी 'सुसन वेल्स' हिनें, पुण्याचे रेसिडेंट सर चार्लस म्यॉलेट यांच्याशी, इ. स. १७९९ मध्ये लग्न लाविलें. ही बाई इ. स. १८६८ पर्यंत जीवंत होती. हिचे वंशज अद्यापि इंग्लंडमध्ये विद्यमान आहेत.

मि. वेल्स यानें महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध थोर पुरुषांची जीं चित्रें काढिलीं होती, तीं सर्व उपलब्ध झाल्यास फार चांगलें होईल. त्यांचा शोध लावून, तीं हिंदुस्थानांतील एखाद्या ऐतिहासिक पदार्थसंग्रहालयांत जतन करून ठेवणें हें फार अगत्याचें आहे. हीं चित्रें ह्मणजे महाराष्ट्रांतील थोर विभूतींच्या हुबेहुब प्रतिकृति असून, तीं एका तत्कालीन कुशल चित्रकारानें तयार केलीं आहेत. अर्थात् त्यांची योग्यता इतिहासदृष्टीनें फारच अद्वितीय आहे. या चित्रांपैकीं फक्त तीन चित्रें महाराष्ट्रांत सांप्रत विद्यमान आहेत. त्यांची माहिती येणेंप्रमाणें:—

१ श्रीमंत पेशवे सवाई माधवराव, नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे:—हें चित्र पुणें येथें गणेशखिंडींतील 'गव्हरमेंट हौस'मध्ये आहे. हें पूर्वी सर चार्लस म्यॉलेट यांच्या संगमावरील रेसिडेन्सी बंगल्यामध्ये होतें. तें पुष्कळ वर्षांपूर्वी गणेशखिंड येथील गव्हर्नरसाहेबांच्या बंगल्यांत नेऊन ठेविलें आहे. तें प्रस्तुत तेथील विलीयर्ड रूममध्ये आहे.

२ श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे:—ही फक्त सवाई माधवराव पेशव्यांची एकट्यांचीच तसवीर असून, तिच्यामध्ये या तरुण पेशव्यांचा चेहरा हुबेहुब रंगविलेला आहे. ही तसवीर पूर्वी मेणवली येथील नाना फडणविसांच्या वाड्यामध्ये ठेविलेली होती. ती इ. स. १८४८ मध्ये सुंबईस लॉर्ड फॉकलंड या नांवाचे जे गव्हर्नर आले होते, त्यांच्या पत्नी लेडी फॉकलंड यांनी मेणवली येथें जाऊन पाहिली होती.

३ नाना फडणवीस:— ही तसवीर नानांच्या दरबारी पोषाखानिशीं काढिलेली आहे. हींत, नाना, दरबारी पोषाख घालून, लोडास टेंकून गादीवर बसले आहेत, व त्यांचे पुढें दौत, कलमदान आणि रत्नजडित समशेर ठेवलेली आहे, असें दाखविलें आहे. त्यांच्या पागोट्यावर बहुमूल्य शिरपेंच चमकत असून त्यांच्या कानांत मोत्यांचा चौकडा व गळ्यांत मोत्यांचा बहुमूल्य कंठा घातलेला

आहे. ही तसबीरही लेडी फॉकंड यांनी मेणवली येथे नानांच्या वाड्यांत पाहिली होती. सांप्रत या दोन्ही तसबिरी मुंबई येथे शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी यांच्या 'विश्रामभुवन' पदार्थसंग्रहालयामध्ये आहेत. या दोन्ही तसबिरी पुणे येथील चित्रशाळेने छापून प्रसिद्ध केल्या आहेत, व त्या आतां सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत.

४ पेशव्यांचा दरबारः— ही तसबीर इतिहासदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची आहे. हिच्यावरून मराठ्यांच्या दरबाराची चांगली कल्पना करितां येते. हा दरबार पुणे येथील शनिवारवाड्यांत गणपतिमहालांत भरलेला आहे. ह्या चित्राची अस्सल तसबीर कोठे आहे हे समजत नाही. इ. स. १८१० मध्ये कॅप्टन मूर ह्यांनी 'हिंदु पॅथियन' या नांवाचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत त्यांनी ह्या पुणेदरबाराच्या चित्राचा उल्लेख केला असून, ते मि० वेल्स याने काढिलेल्या रेखाचित्रावरून मि० डानियल या नांवाच्या दुसऱ्या एका नामांकित चित्रकाराने तयार केले आहे, असे स्पष्ट लिहिले आहे.* हे चित्र मि. जेम्स डगलस यांनी आपल्या 'बॉम्बे अँड वेस्टर्न इंडिया' नामक ग्रंथांत मूळ प्रसिद्ध केले आहे. त्याची प्रतिकृति यासोबत आर्क्षी जोडिली आहे. ह्या चित्राचा प्रसंग झटला ह्मणजे टिपूवर स्वारी करण्यासाठी, पेशवे, इंग्रज व निजाम ह्या त्रिवर्गाचा जो संयुक्त तह झाला, त्या संबंधाने पुणे येथे भरलेला दरबार होय. ह्या दरबारामध्ये श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे, नाना फडणवीस, परशुरामभाऊ पटवर्धन प्रभृति मराठ्यांकडील मुख्य मुत्सद्दी हजर असून, पुण्याचे इंग्रज रेसिडेन्ट सर चार्ल्स म्यॉलेट व त्यांच्या हाताखालचे लोक आणि निजामाकडील वकील वगैरे प्रमुख मंडळी आहेत. या चित्रावरून ह्या मराठ्यांच्या राजकीय दरबाराची चांगली कल्पना करितां येते. ज्या इतिहासप्रसिद्ध पेशव्यांच्या दरबाराचे हे चित्र आहे, त्या दरबारामध्ये त्या वेळी प्रत्यक्ष हजर असलेल्या एका युरोपियन गृहस्थाने त्याचे लिहिलेले वर्णन आह्मांस उपलब्ध झाले आहे. ते अत्यंत वाचनीय असल्यामुळे ते येथे सादर केल्यावाचून आह्मांस राहवत नाही. ते वर्णन येणेप्रमाणेः—

* "Mr. Daniell's fine picture of the Poona Darbar is unrivalled perhaps in Oriental grouping, character, and costume.....It was painted for Sir Charles Malet from sketches by the late Mr. Wales, and our artist has shown the time when Sir Charles, then our ambassador at the Court of Poona, attended by his suite, delivered to his Highness Srhimant the Peshwah in full Darbar, the treaty of alliance ratified by His Majesty between Great Britain and His Highness, made preparatory to the war between the Triple Allied Powers and Tipu."

“The Resident, attended by the whole of his suite, European and native, and preceded by the escort of sepoy—about 80 in number—crossed the ford of the Moota; and proceeding through the middle of the crowded city, we came to the entrance of the palace, which looks to the east. This, leading through a lofty gateway, we passed to the left, along a very ordinary colonnade, which appeared, indeed, as yet in an unfinished state; and at the termination of this, a sharp turn to the right brought us at once into the *diwankhana*—or hall of audience. This was specious and lofty, but perfectly simple, and without ornament, unless we except the usual carving in the wood-work. The side towards the area—which as far as I recollect was to the north—was entirely open, the roof being sustained by wooden pillars; and the floor was covered, from end to end, with a spotless piece of white calico. The young prince was seated on his regal cushion—or *gaddy*—his minister, the veteran and intelligent Nana Furnoveis, on his right hand, and functionaries, and military chiefs, forming a semi-circle at the head, and one side, of the saloon.

As we were, in conformity with prior arrangements, all in Satin shoes and silk stocking, we advanced without interruption, being, of course, announced by numerous *Choubdours* or silver sticks, towards the prince, who stood up to receive us; and having treated each of us, without exception, with the buggulguiry, or accolade—which was also done by the minister—we all of us then seated ourselves, as best as we could, upon our hams, as much as possible concealing the soles of our shoes, which it would have been considered the extreme of indecorum to discover.

The Resident communicated with the Peshwa, through the minister, in a manner which appeared most cordial and unreserved. And I cannot forget the splendid display of jewels which decorated the person of the young prince; but more particularly a superb necklace, descending far down the breast, and consisting of alternate diamonds and emeralds, each fully as large as a nut-meg, which must have been of inestimable value.

While we were thus seated, we had full leisure to contemplate the assembly which was sufficiently numerous, and composed of many of the most distinguished feudatories of the Mahratta state; and among others, that more particularly

attracted our attention, was Manajee Faukra, long known to the Bombay army, for his reckless bravery. His grotesque appearance, on the present occasion, was peculiarly striking—like the genuine Mahratta, he was naked from the waist upwards, with merely a loose scarf thrown over his shoulders. His face, breast and arms, were so strangely painted in streaks of white and yellow, as might have taken the conceit out of the wildest of the red chiefs of the American wilderness,—and certainly, when leaning on his shield, with a settled scowl upon his countenance, he exhibited an exterior of savage ferocity, whatever might have been the animating spirit. He probably argued, that after turning our backs upon him at Tullagaum, he scarcely expected to witness the cordial reception which we now experienced at Poonah.

After we had continued thus seated for some time, a tray was carried round ; and to each of the gentlemen of the escort were presented the materials for a *Khelaut*, or dress of honour ; consisting of a pair of Cashmirian shawls, a piece of *kinkhab*, or gold brocade, and a complement of white calico ; all of which were delivered to our servants in waiting. A distribution of betel, and an aspersion of utter and rose-water, then took place; that on the Resident being made by the minister himself. We were now permitted to withdraw, and we returned in the same order, and by the same way as we came, to the Residency at the Sungum. And this, with the exception of the accolade, was the ceremonial observed on every other visit."*

* या इंग्रजी वर्णनाचा सारांश येणेंप्रमाणें:—“रेसिडेंटसाहेब आपल्या लवाजम्यांतील युरोपियन व नेटिव लोक बरोबर घेऊन व तैनातींतील ८० स्वार पुढें पाठवून, मुठा नदी उतरून, गांवांत येण्यास निघाले; आणि शहराच्या गजबजलेल्या मध्यवर्तीतून राजवाड्याच्या प्रवेशद्वाराजवळ दाखल झाले. या प्रवेशद्वाराचें मुख पूर्वेकडे होतें. या दरवाजाच्या अत्युच्च कमानीमधून आह्मी डाव्या बाजूकडे गेलों. या बाजूच्या कमानी अगदीं सामान्य असून त्यांचे काम अगदीं अपुरें आहे असें दिसत होतें. नंतर आह्मी एकदम उजव्या बाजूस वळून मुख्य दिवाणखान्यांत प्रविष्ट झालों. हा दिवाणखाना भव्य व अति उंच असून अगदीं साधा होता. त्याच्या मध्ये विशेष नक्षीकाम केलेलें दिसत नव्हतें. याची उत्तरेकडील बाजू अगदीं खुली होती. दिवाणखान्याचे सर्व खांब लांकडी होते. आणि सर्व विछाईत अगदीं स्वच्छ पांढऱ्या कापडाची होती. तरुण पेशवे सरकार गादीवर बसले होते. त्यांचे अनुभवी आणि बुद्धिमान् दिवाण नाना फडणवीस हे त्यांच्या उजव्या बाजूस होते. आणि सरदार मुत्सद्दी लोक वगैरे मागच्या बाजूस अर्धवतुलाकृतीत बसले होते.

अगोदर ठरलेल्या व्यवस्थेप्रमाणें आह्मी साटिनीचे बूट आणि रेशमी मोजे घालून दरबारांत गेलों होतो. आह्मी रुप्याच्या काढ्या हातीं घेतलेले चोपदार ललकारत असतांना पेशव्यांच्या गादीजवळ जाऊन पोहोचलों. आह्मी जातांच पेशव्यांनीं खडी ताजीम देऊन आमचा सत्कार केला. आणि आह्मां प्रत्येकास वेगळें वेगळें उत्थापन देऊन आह्मांस आपआपल्या जागीं

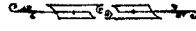
हें वर्णन लिहिणाऱ्या इसमाचें नांव मेजर प्रार्ईस असें असून, तो या दरबारांत सर चार्लस म्यालेट ह्यांच्या बरोबर हजर होता. यानें या दरबाराची तारीख ९ सप्टेंबर इ. स. १७९१ ही दिली आहे. या सुमारास माद्रपद महिना असून, पेशव्यांच्या वाड्यांत गणपतिउत्सव चालू होता. त्यामुळें हा दरबार गणपतिमहालांत मरणें संभवनीय दिसतें. ह्या प्रसंगी मि. वेल्स हा पुणें येथें रहात होता. तेव्हां त्यानें, प्रत्यक्ष स्वनेत्रांनीं हा अपूर्व थाटाचा मराठ्यांचा दरबार अवलोकन करून, त्याचें हुबेहूब चित्र रंगविलें आहे, असें व्हाटलें असतां अयथार्थ होणार नाहीं ह्या दरबाराची एक रंगीत तसवीर मुंबई येथें 'विश्रामभुवन' संग्रहालयामध्ये दृष्टीस पडते. ह्या तसवीरीची अस्सल प्रत कोठें आहे त्याचा शोध, कोणी जिज्ञासु इतिहाससंशोधक लावतील काय ?

बसविण्यांत आलें. आह्मी सर्व, आमच्या सोयीप्रमाणें, मांड्या घालून जमिनीवर बसलों. पण आम्ही आमच्या चर्मपादुकांचा तळभाग विलकूल दिखूं न देण्याचा प्रयत्न केला! हा तळभाग जर का दिसला असता, तर आमच्या असभ्यपणाची परमावधि समजली गेली असती! असो.

रेसिडेंट साहेबांनी दिवाणाच्या मार्फत मोठ्या अगत्यानें आणि मोकळेपणानें पेशव्यांशीं जें खलबत करावयाचें होतें तें केलें. पेशव्यांनीं जे अप्रतिम रत्नालंकार आपल्या अंगावर घातले होते, त्यांचें तेज मी कधीही विसरणार नाहीं. या अलंकारांत विशेषकरून जो एक दिव्य रत्नहार होता, तो पेशव्यांच्या गळ्यांत खालपर्यंत लोंबत असून, त्यामध्ये एका आढक एक असे जायफळाच्या आकाराचे तेजस्वी हिरे व पाचा बसविलेल्या होत्या. हा रत्नहार फारच मूल्यवान् असेल यांत शंका नाहीं. आह्मी अशा रीतीनें दरबारांत बसल्यानंतर, दरबारामध्ये भव्य सभामंडळ जमलें होतें, त्याज्जें शांतपणाने निरीक्षण करण्यास आह्मांस पुष्कळ वेळ सांपडला. या दरबारामध्ये मराठ्यांचे मोठमोठे नामांकित सरदार व जहागीरदार आले होते. या सर्व मंडळींत मानाजी फांकेडे याकडे आमचें विशेष लक्ष्य वेधलें. या सरदाराच्या अचाट शौर्याची माहिती मुंबईच्या सैन्यास पुष्कळ दिवसांपासून झाली होती. त्याचा भव्य चेहेरा या प्रसंगी विशेष लक्ष्यांत घेण्यासारखा होता. अस्सल मराठ्यांप्रमाणें त्याचें सर्वांग उघडें असून त्यानें कपाळ, छाती व दंड यांवर गंधाचे पांढरे व पिवळे पट्टे ओढले होते. आंगांत झगा वगैरे घातलेला नसून, खांद्यावर एक शेल्याचा साधा पदर मात्र टाकिला होता. याची मूर्ति पाहिली क्षणजे अमेरिकेतल्या रानटी लोकांचें स्मरण झाल्यावांचून रहात नसे. त्याने डालीवर टेंकून जेव्हां आपलें रुद्रस्वरूप व्यक्त केलें, त्या वेळी त्याची चर्चा फार क्रूर व भेसूर दिसली. त्यानें या मुद्रेवरून असें ध्वनित केलें कीं, तळेगांवच्या लढाईमध्ये आह्मी माघार घेऊन पळाल्यानंतर, पुणें दरबाराकडून आमचें असें प्रेमपूर्वक स्वागत होईल, असें त्याच्या स्वप्नींही नव्हतें! असो.

याप्रमाणें आह्मी कांहीं वेळपर्यंत ह्या दरबारांत बसल्यानंतर, आह्मां प्रत्येकास एक एक पोषाख देण्यांत आला. या पोषाखामध्ये काश्मीरी शालीचीं दोन फर्दे, किनखाब, पांढरी मलमल याप्रमाणें वस्त्रे होती. ही सर्व आमच्या नौकर लोकांच्या स्वाधीन करण्यांत आली. नंतर पानसुपारी, अन्तरगुलाब देण्यांत आला. रेसिडेंट साहेबांस दिवाणांनी स्वतः पानसुपारी व अन्तर दिलें. नंतर दरबार बरखास्त झाला. आणि आह्मी आल्या मार्गानें संगमावर रेसिडेन्सीमध्ये परत गेलों. आमच्या प्रत्येक भेटीमध्ये अशा प्रकारचा स्वागतविधि पेशव्यांकडून होत असे."

१७. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीचे राजशक.

औरंगजेब बादशाहा हा छ १ जिल्काद हिजरी सन १०६८ ह्यणजे ता. ३१ जुलई इ. स. १६५८ रोजी दिल्ली येथें तक्तनशीन झाला. त्यानें सुमारे ५१ वर्षे व तीन महिने राज्य केलें. तो अहमदनगर येथें छ १८ जिल्काद हिजरी शक १११८ ह्यणजे ता. ३ मार्च इ. स. १७०७ रोजी मृत्यु पावला. ह्याच्या कारकीर्दीचीं वर्षे व त्यांच्या प्रारंभीच्या इंग्रजी तारखा ह्यांचें कोष्टक, प्रसिद्ध मोंगल इतिहासकार मि० आयर्व्हिन ह्यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. तें इतिहाससंशोधकांस विशेष उपयुक्त असल्यामुळें येथें सादर करितों:-

राजशक. मुसलमानी ता० व सन.	इंग्रजी तारीख व सन.
१ १ जिल्काद हिजरीसन १०६८.	३१ जुलई इ. स. १६५८.
२ ,, रमजान १०६९.	२३ मे इ. स. १६५९.
३ ,, ,, १०७०.	१२ मे इ. स. १६६०.
४ ,, ,, १०७१.	२९ एप्रिल इ. स. १६६१.
५ ,, ,, १०७२.	२० एप्रिल इ. स. १६६२.
६ ,, ,, १०७३.	९ एप्रिल इ. स. १६६३.
७ ,, ,, १०७४.	२९ मार्च इ. स. १६६४.
८ ,, ,, १०७५.	१९ मार्च इ. स. १६६५.
९ ,, ,, १०७६.	७ मार्च इ. स. १६६६.
१० ,, ,, १०७७.	२५ फेब्रुवारी इ. स. १६६७.
११ ,, ,, १०७८.	१४ फेब्रुवारी इ. स. १६६८.
१२ ,, ,, १०७९.	३ फेब्रुवारी इ. स. १६६९.
१३ ,, ,, १०८०.	२३ जानेवारी इ. स. १६७०.
१४ ,, ,, १०८१.	१२ जानेवारी इ. स. १६७१.
१५ ,, ,, १०८२.	१ जानेवारी इ. स. १६७२.
१६ ,, ,, १०८३.	२१ डिसेंबर इ. स. १६७२.
१७ ,, ,, १०८४.	१० डिसेंबर इ. स. १६७३.
१८ ,, ,, १०८५.	२९ नोव्हेंबर इ. स. १६७४.
१९ ,, ,, १०८६.	१९ नोव्हेंबर इ. स. १६७५.
२० ,, ,, १०८७.	८ नोव्हेंबर इ. स. १६७६.
२१ ,, ,, १०८८.	२८ ऑक्टोबर इ. स. १६७७.
२२ ,, ,, १०८९.	१७ ऑक्टोबर इ. स. १६७८.

२३	”	”	१०९०.	६ आक्टोबर इ. स. १६७९.
२४	”	”	१०९१.	२५ सेप्टेंबर इ. स. १६८०.
२५	”	”	१०९२.	१४ सेप्टेंबर इ. स. १६८१.
२६	”	”	१०९३.	३ सेप्टेंबर इ. स. १६८२.
२७	”	”	१०९४.	२४ आगस्ट इ. स. १६८३.
२८	”	”	१०९५.	१३ आगस्ट इ. स. १६८४.
२९	”	”	१०९६.	१ आगस्ट इ. स. १६८५.
३०	”	”	१०९७.	२२ जुलई इ. स. १६८६.
३१	”	”	१०९८.	११ जुलई इ. स. १६८७.
३२	”	”	१०९९.	१ जुलई इ. स. १६८८.
३३	”	”	११००.	२० जून इ. स. १६८९.
३४	”	”	११०१.	८ जून इ. स. १६९०.
३५	”	”	११०२.	२९ मे इ. स. १६९१.
३६	”	”	११०३.	१८ मे इ. स. १६९२.
३७	”	”	११०४.	७ मे इ. स. १६९३.
३८	”	”	११०५.	२६ एप्रिल इ. स. १६९४.
३९	”	”	११०६.	१५ एप्रिल इ. स. १६९५.
४०	”	”	११०७.	५ एप्रिल इ. स. १६९६.
४१	”	”	११०८.	२४ मार्च इ. स. १६९७.
४२	”	”	११०९.	१३ मार्च इ. स. १६९८.
४३	”	”	१११०.	३ मार्च इ. स. १६९९.
४४	”	”	११११.	१९ फेब्रुवारी इ. स. १७००.
४५	”	”	१११२.	९ फेब्रुवारी इ. स. १७०१.
४६	”	”	१११३.	३० जानेवारी इ. स. १७०२.
४७	”	”	१११४.	१९ जानेवारी इ. स. १७०३.
४८	”	”	१११५.	८ जानेवारी इ. स. १७०४.
४९	”	”	१११६.	२९ दिसेंबर इ. स. १७०४.
५०	”	”	१११७.	१७ दिसेंबर इ. स. १७०५.
५१	”	”	१११८.	७ दिसेंबर इ. स. १७०६.
कारकीर्द समाप्त	२८	जिल्काद	”	३ मार्च इ. स. १७०७.

८. मुरारराव घोरपडे गुत्तीकर.

मराठ्यांच्या इतिहासांत जी अति प्राचीन व सर्व श्रेष्ठ अशीं सुप्रसिद्ध घराणीं आहेत, त्यांत घोरपड्यांचें घराणें अग्रगण्य मानिलें जातें. या घराण्याचें मूळचें उपनांव भोंसले हेंच असून, त्यांतील पुरुषांच्या विशिष्ट पराक्रमावरून त्यांचें 'घोरपडे' हें उपनांव प्रचारांत आलें. याबद्दल अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं,—“एके वेळीं विजापूरचे बादशाहाचे कारकीर्दींत, या घराण्यांतील एका पुरुषानें कांहीं फौजेनिशीं कोंकणांतील एक बळकट किल्ला सर करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो किल्ला अत्यंत दुर्गम असल्यामुळें व त्यावरील प्रतिपक्षाचे लोक फार बंदोबस्तानें असल्यामुळें, तो त्यांस हस्तगत होईना. तेव्हां त्यानें घोरपडीच्या कमरेस दोर बांधून ती किल्ल्यावर सोडून दिली, आणि आपण त्या दोराच्या साहाय्यानें त्या किल्ल्यांत मोठ्या शिताफीनें चढून जाऊन, तो जिंकून घेतला. त्यामुळें विजापूरदरबारांत त्याचा मोठा लौकिक होऊन, त्यास कांहीं प्रांताची जहागीर देण्यांत आली. त्या वेळेपासून त्याच्या ह्या प्रशंसनीय कृत्याचें स्मारक झणून ह्या घराण्यास 'घोरपडे' हें अभिधान प्राप्त झालें.”*

घोरपडे हे भोंसल्यांप्रमाणें अस्सल क्षत्रिय मराठे असून, त्यांची उत्पत्ति उदेपूरच्या रजपूत घराण्यापासून झाली आहे असें समजतात. परंतु त्याबद्दलची विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. तथापि हें घराणें महाराष्ट्रमंडळांत अतिशय सन्मान्य असून, यांतील पुरुषांनीं, आपल्या अलौकिक रणशौर्यानें, अद्वितीय स्वामिभक्तीनें आणि अचाट साहसानें, मराठ्यांच्या इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे, असें झणण्यास हरकत नाही. ह्या घराण्याच्या शाखा अद्यापि सोडूर, कापशी, गजेंद्रगड, दतवाड, वगैरे ठिकाणीं विद्यमान आहेत. परंतु ऐतिहासिक माहितीच्या अभावामुळें या घराण्यातील पुरुषांचे लोकोत्तर पराक्रम व त्यांची अचाट कृत्ये, अद्यापि जगास अविश्रुत आहेत. घोरपड्यांच्या घराण्यामध्ये संताजी घोरपडे व त्याचा नातू मुरारराव घोरपडे हे दोन अद्वितीय पुरुष होऊन गेले. यांची चरित्रें वीररसानें अत्यंत भरलेलीं असून तीं मराठी भाषेत प्रसिद्ध नाहीत, ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे. यांपैकीं मुरारराव घोरपडे यांच्या चरित्राची अल्प माहिती आह्वी येथें सादर करितों.

घोरपड्यांचें घराणें मुसलमानी अमदानीमध्ये उदयास आलें हें निश्चित आहे. याचा मूळपुरुष कोण होता, त्याची माहिती बरोबर समजत नाही. परंतु मालोजी

* भारतवर्ष पुस्तक २ अंक १.

नामक पुरुषापासून यांची माहिती संगतवार मिळते. मालोजी ऊर्फ ह्याळोजी घोरपडे हे छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे कारकीर्दीत उदय पावून, पांचशें स्वारांचे अधिकारी झाले होते. हे मोठे स्वामिनिष्ठ व तरवारबहादूर असल्यामुळे शिवाजीमहाराजांनी यांस पन्हाळा किह्याची सरनोबत देऊन तेथील बंदोबस्ताचे काम त्यांजकडे सोंपविलें होतें. शिवाजीमहाराज यांचे वडील चिरंजीव संभाजीराजे हे दुर्वृत्त निपजल्यामुळे महाराजांनी त्यांस पन्हाळगडावर कैदेत ठेविले होतें. त्या वेळीं शिवाजीमहाराजांनी, मालोजी घोरपडे हे आपले परम विश्वासू सेवक ह्मणून, त्यांचा बंदोबस्त यांजकडे सोंपविला होता. मालोजी घोरपडे यांनी मोठ्या चातुर्याने वागून संभाजी राजे यांची मर्जी संपादन केली होती. हे, संगमेश्वर येथे संभाजीमहाराजांस औरंगजेब बादशाहाने कैद करून नेले, त्या वेळीं तेथे गर्दीमध्ये मारले गेले. यांच्या मृत्यूची मिति ज्येष्ठ शु. १० शके १६१० विभवनाम संवत्सरे (इ. स. १६८८) ही आहे. यांस संताजी घोरपडे, बहिरजी घोरपडे व मालोजी घोरपडे असे तीन पुत्र होते. हे 'बापसे बेटा सवाई' या ह्मणीप्रमाणे तरवारबहादूरीत निष्णात असून, त्यांनी या प्रसंगी मराठी राज्याची जी उत्कृष्ट सेवा केली, ती इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारखी आहे. हा समय ह्मणजे मराठी राज्यावर ओढवलेला अत्यंत दुर्धर व बिकट असा संकट-प्रसंग असून, या वेळीं मराठ्यांचे खरे शौर्य, खरे तेज आणि खरे कर्तृत्व निदर्शनास आले. या वेळीं संताजी घोरपडे व त्यांचे बंधुद्वय, आणि घनाजी जाधव यांच्यासारखे रणशुंजार योद्धे महाराष्ट्रांत निर्माण झाले नसते, तर मराठी राज्य त्या वेळींच रसातळास गेलें असतें. संताजी घोरपडे यांनी या प्रसंगी औरंगजेब बादशाहाच्या लष्करावर छापा घालून, त्याच्या डेऱ्याचे सोन्याचे कळस जिंकून आणिले, व ते विशालगड मुक्कामी राजाराम महाराजांपुढें सादर केले, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे. ह्या त्यांच्या बहादुरीबद्दल महाराजांनी त्या त्रिवर्ग बंधूस 'ममलकतमदार', 'हिंदुराव', 'अमीर-उल्-उमराव' असे वेगळे वेगळे किताब देऊन त्यांचा फार बहुमान केला. याच प्रसंगी संताजी घोरपडे यांस सेनापतिपदाची वस्त्रे मिळाली. यानंतर संताजी घोरपडे यांनी महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत जीं मर्दुमकीचीं व धाडसाचीं कामे केलीं, तीं अगदीं अवर्णनीय अशीं आहेत. त्यांनी सात वर्षेपर्यंत मोगलांशीं टक्कर देऊन त्यांस त्राहित्राहि करून सोडिलें, आणि त्राणरहित झालेल्या मराठी राजसत्तेचे पुनरुज्जीवन केले. मराठ्यांचे इतिहासकार ब्रांडफ साहेब लिहितात, "संताजी घोरपडे हा मराठ्यांच्या अत्युत्तम सेनापतींपैकी एक सेनापति असून, त्यांचे गुणवर्णन करण्यास मराठी इतिहासकारांस गर्ब वाटे. सतत सात वर्षेपर्यंत मोगल सैन्यास तो कर्दनकाल

होऊन राहिला होता, एवढें झटलें झणजे संताजीच्या शूरत्वाची निराळी स्तुति करण्याचें कारण नाही.”*

असो. संताजी घोरपडे हे महाराष्ट्रास आणखी कांहीं दिवस लाभले असते, तर त्यांचें नांव हिंदुस्थानांतल्या वीररत्नांमध्ये याहीपेक्षा अधिक चमकलें असतें. परंतु दुर्दैवानें हे, ह्मसवडचे नागोजी माने देशमुख यांच्या खाजगी द्वेषामुळें इ. स. १६९८ मध्ये मारले गेले. नंतर त्यांची सेनापतिपदाची वस्त्रें त्यांचे चिरंजीव पिराजी घोरपडे यांस मिळालीं. त्यांचे वंशज कापशीकर घोरपडे या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. संताजीचे बंधू बहिरजी घोरपडे हेही अत्यंत पराक्रमी असून, त्यांनीं मराठ्यांचा अंमल दक्षिण हिंदुस्थानांत पेन्नुकोडा, मदकशिरे वगैरे प्रांतांत बसवून, तो त्रिचनापल्लीपर्यंत नेऊन पोचविला होता. ह्यांचा मृत्युशक समजत नाही. त्यांच्या मागून ह्यांचा मुलगा सिधोजी हा ह्यांच्या पदाचा अधिपति झाला. हाही अत्यंत शूर निपजून त्यानें बेरड लोकांचें पारिपत्य करून, कर्नाटकांत आपला चांगला दरारा बसविला. त्यानें सोंडूर नामक एक बळकट किल्ला हस्तगत करून घेऊन, तेथें आपलें रहाण्याचें ठिकाण केलें. हेंच सांप्रत विद्यमान असलेलें घोरपड्यांचें सोंडूर संस्थान होय. हें कर्नाटकाच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. येथील कार्तिकस्वामीच्या देवालयामुळें यास ‘कार्तिकस्वामीचें सोंडूर’ असेंही झणतात. येथें सिधोजी घोरपडे इ. स. १७१५ मध्ये मृत्यु पावले. त्यांस दौलतराव, गोपाळराव, मुरारराव व भुजंगराव असे चार पुत्र होते. यांपैकी पहिले दौलतराव हे गजेंद्रगड संस्थानचे अधिपति झाले. दुसरे गोपाळराव ऊर्फ सुभानराव हे सोंडूर संस्थानचे अधिपति झाले. तिसरे सुप्रसिद्ध मुरारराव हे स्वतःच्या कर्तबगारीनें कर्नाटकांत स्वतंत्र सत्ताधारी होऊन त्यांनीं गुत्ती येथें आपली राजधानी स्थापित केली. ह्मणून यांस गुत्तीकर घोरपडे असें झणतात. हेच प्रकृत चरित्राचे नायक होत.

मुरारराव घोरपडे यांचा जन्म केव्हां झाला हें समजण्यास मार्ग नाही. तथापि स्थूलमानानें अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी ते जन्मले असावेत, असा अजमास आहे. कर्नल मॅकझी यांच्या जुन्या कागदपत्रांच्या संग्रहामध्ये घोरपड्यांची एक बखर उपलब्ध झाली आहे. तिच्यामध्ये एक आख्यायिका दिली आहे. तिच्यावरून अजमासानें, ह्यांचा जन्म इ. स. १७०४ मध्ये झाला असावा, असा तर्क करितां येतो. मुरारराव ह्यांचे वडील सिधोजीराव हे इ. स. १७१५ मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर, त्यांची बहीण सगुणाबाई निंबाळकर ही मुरारराव घोरपडे यांस बरोबर

* “Santajee Ghorepuray was one of the best officers of whom the Mahratta anpals can boast, and his eulogy is best recorded when we say he was the terror of the Moghul detachments for seven years.”

घेऊन, सातारा येथे शाहूमहाराज यांचे दरबारांत आली, व तिने त्यांना शाहूमहाराजांचे पायांवर घातले. शाहूमहाराज ह्या मुलाचा तेजस्वी चेहेरा व पाणीदार नेत्र अवलोकन करून फार खूष झाले व यांनी त्यास 'तुला काय पाहिजे?' ह्मणून प्रश्न विचारिला. त्याने 'कर्नाटकची सरदारी पाहिजे' असे बाणेदार उत्तर दिले. त्यावरून महाराज फार संतुष्ट झाले व त्यांनी त्यास वस्त्रे अलंकार देऊन आपल्या जवळ ठेऊन घेतले, आणि आपल्या चुलत बहिणीची मुलगी त्यास देऊन त्याचे लग्न केले. या समयी त्याचे वय सुमारे बारा वर्षांचे होते. अर्थात् ही गोष्ट इ. स. १७१६ साली घडून आली असे मानिले, तर त्यांचा जन्म इ. स. १७०४ साली झाला असावा, असे साधारणपणे गृहीत धरितां येईल. परंतु अस्सल कागदपत्रांच्या अभावी ह्याबद्दल निश्चितपणे कांहींच ठरवितां येत नाही.

इ. स. १७०४ सालापासून इ. स. १७४० पर्यंत मुरारराव घोरपडे यांच्या संबंधाचे अस्सल कागदपत्र बिलकूल उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे त्यांनी कर्नाटक प्रांतामध्ये ज्या हालचाली केल्या आणि जी शौर्याची कामे केली, त्यांची माहिती अगदी अंधकारांत लपून गेली आहे. या मुदतीमध्ये मुरारराव घोरपडे यांनी कर्नाटकांतील पाळेगारांस विनम्र करून, सौद्धर व गुन्ती वगैरे ठिकाणी आपला अंमल चांगला बसविला होता, हे निःसंशय आहे. इ. स. १७४० मध्ये ज्या वेळी कर्नाटक प्रांतावर स्वारी करण्याचा मराठ्यांचा कृतनिश्चय झाला, त्या वेळी मुरारराव घोरपडे हे त्या प्रांतांतील एक नामांकित व प्रबल असे स्वतंत्र सरदार असून, त्यांचे साहाय्य घेणे शाहूमहाराजांस आवश्यक वाटले होते. कर्नाटकचा नबाब दोस्तअल्ली याजवर मराठ्यांच्या फौजा, फत्तेसिंग भोंसले व रघोजी भोंसले यांच्या बरोबर, ज्या वेळी चालून गेल्या, त्या वेळी मुरारराव घोरपडे यांचे निवडक सैन्य त्यांच्या साहाय्यास आले होते. दमलचेरी येथील युद्धामध्ये त्यांनी त्यांस चांगली मदत केली होती. या युद्धामध्ये ता. ९ मे इ. स. १७४० रोजी, अर्काटचा नबाब दोस्तअल्लीखान हा मारला गेला व मराठ्यांस अद्वितीय यश प्राप्त झाले, हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. या यशाचा बराच वाटा मुरारराव घोरपडे यांस देणे रास्त आहे. या युद्धानंतर मुरारराव यांच्या शौर्यप्रदर्शनाचे खरे काम हाटले ह्मणजे इ. स. १७४१ मध्ये त्रिचनापल्ली येथे झालेला, चंदासाहेब व मराठे यांचा, घनघोर रणसंग्राम हे होय. या समयी मराठ्यांनी त्रिचनापल्लीस वेढा देऊन चंदासाहेबाशी मोठ्या निकराचे युद्ध केले, आणि त्रिचनापल्लीचा बळकट किल्ला सर करण्याचा पण केला. इकडे चंदासाहेब याने आपले युद्धकलेत निष्णात असलेले सर्व सैन्य एकत्र जमवून, मराठ्यांचा हल्ला परत फिरविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. उभयपक्षांच्या अनेक चकमकी होऊन पुष्कळ लोक जायां झाले. परंतु मराठ्यांच्या अतुल शौर्यप्रभावासुळे चंदासाहेब हताश होऊन मराठ्यांस शरण आला; आणि त्याने ता. २६ मार्च

इ. स. १७४१ रोजी त्रिचनापल्लीचा किल्ला मराठ्यांच्या स्वाधीन केला. या युद्धा-मध्ये मुरारराव घोरपडे यांनी आपल्या पराक्रमाची शर्थ करून जी स्वामिसेवा बजाविली, ती केवळ अवर्णनीय होती. फत्तेसिंग भोंसले व रघोजी भोंसले यांनी मुराररावांच्या कर्तबगारीची हकीकत शाहूमहाराजांस कळविली. त्यावरून महाराज फार प्रसन्न झाले, व त्यांनी त्यांस कर्नाटकाच्या सरदेशमुखीचें वतन बक्षीस करून दिलें. आणि, हे मराठी राज्याचे पिढीजाद एकनिष्ठ सेवक, महापराक्रमी, कार्यकर्ते, असें संमजून, त्यांस त्रिचनापल्लीच्या किल्ल्याची सुभेदारी सांगितली. या प्रसंगी छत्रपति शाहूमहाराज यांच्या वतीनें, फत्तेसिंग व रघोजी भोंसले यांनीं, मुरारराव घोरपडे यांजकडून ता. ५ एप्रिल इ. स. १७४१ रोजी जो करारमदार करून घेतला आहे, तो फार महत्त्वाचा आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

“तहनामा संस्थान त्रिचनापल्ली नि। राजश्री मुरारजी हिंदुराव घोरपडे वजार-तमाहा. सुरुसन इहिदे अबैन मया व अलफ. शके १६६३ दुर्मति नाम संवत्सरे वैशाख शु। १ प्रतिपदा रविवारः—

किह्याचे रखवालीस संस्थानास फौज जादी ठेवाल, त्याचा खर्च सरकारकुना-च्या मार्फतीनें होईल तो बजा करून, बाकी ऐवज राहिल तो सरकारांत देऊं. कलम १

त्रिचनापल्लीचें संस्थान आमच्या हवाला केलें आहे. त्यास हुजूर महाराज राजश्री स्वामींचा व आपला हुकूम होईल, तेव्हां शिबंदीखर्च सरकारकुनाचे मार्फतीनें जो हिशेब होईल तो सरकारांतून द्यावा. किंवा ज्याच्या हवाला करवाला त्याचे स्वाधीन हुकुमाप्रमाणें करून सोडून देऊं. आमचें सरदेशमुखीचें वतन चालवावें. कलम १

पूर्वीपासून महाराज राजश्री स्वामींनीं सरदेशमुखीचें वतन आह्वांस करून दिलें आहे, तें प्रमाणें आह्वांस अनुभवून चालवावें. कलम १

देवभ्राह्मणांची पुरातन मोईन वर्धमान चालत आलें असेल ती व देवाचा उत्सव पूर्वीप्रमाणें चालवूं. कलम १

राजश्री रामाजी दामोदर गाडगीळ यांस त्रिचनापल्लीचे संस्थानचें देशपांडेपणा-चें वतन करून दिलें आहे. त्याचा कर्जा मामल्यानें चालवूं. कलम १

एकूण कलमें पांच. येणेंप्रमाणें करार तहनामा करून दिलहा असे. याप्रमाणें आह्मी इमानें इतबारें, स्वामींच्या हुकुमाप्रमाणें स्वामिसेवा करून, आपलें ऊर्जित करून घेऊं. जाणिजे. छ २५ माहे मोहरम (मोर्तब).”

याप्रमाणें करारमदार होऊन मुरारराव घोरपडे मराठ्यांच्या वतीनें त्रिचनापल्ली येथील प्रमुख सुभेदार झाले. यांच्या हाताखालीं चबदा हजार सैन्य त्रिचना-पल्लीचे बंदोबस्तासाठीं ठेवण्यांत आलें होतें. या सैन्यामध्ये पेशव्यांची कांहीं

पायदळ फौज होती. या सर्व सैन्याचा खर्च शाहूमहाराजांनी द्यावा असे ठरले होते. आणखी, असाही करार झाला होता की, अर्काट प्रांताची जी वार्षिक खंडणी येईल, त्यापैकी वीस हजार रुपये बाळाजी बाजीराव पेशवे यांस द्यावेत. याप्रमाणे ठराव होऊन, मुरारराव घोरपडे हे त्रिचनापल्ली प्रांताचा बंदोबस्त करू लागले. मुरारराव घोरपडे यांनी सुमारे चार वर्षेपर्यंत त्रिचनापल्लीचा राज्यकारभार केला. या मुदतीमध्ये त्यांनी सर्व प्रजेस सुख देऊन, हिंदू लोकांची देवस्थाने व ब्राह्मणांचे अग्रहार वगैरे जे मुसलमानांच्या अमदानीमध्ये मध्यंतरी बंद पडले होते, ते पुन्हा सुरू केले.*

इ. स. १७४१ पासून १७४४ पर्यंत त्रिचनापल्ली प्रांत मुरारराव घोरपडे यांच्या ताब्यांत होता, व मराठ्यांचा अंमल तेथे पूर्णपणे संस्थापित झाला होता. तथापि कर्नाटकच्या गादीविषयी सफदरअल्ली व त्याचा मेहुणा मूर्तिजाअल्ली यांच्यामध्ये चुरस लागली होती, व सर्वत्र झोटिंगपादशाही माजली होती. ही संधि पाहून, निजामउल्मुल्ख यांस कर्नाटकामध्ये आपला पगडा बसवून अर्काटचा नबाब सफदरअल्ली याजकडून व दुसऱ्या जमीनदार लोकांकडून पुष्कळ दिवस तुंबलेंल्या खंडण्या वसूल करण्याची लालसा उत्पन्न झाली. त्याने इ. स. १७४३ च्या प्रारंभी प्रचंड सैन्य घेऊन अर्काट प्रांतावर स्वारी केली. या वेळी त्याजबरोबर ऐशी हजार घोडे स्वार व दोन लक्ष पायदळ इतके सैन्य होते. ही प्रचंड सेना पहातांच सर्व जमीनदार व किल्लेदार भयभीत होऊन, त्यांनी आपापल्या प्रांतावरील त्यांचे स्वाभिष्व कबूल केलें. ह्याच संधीस सफदरअल्ली व मूर्तिजाअल्ली ह्यांचे वेलोर येथे युद्ध होऊन सफदरअल्ली मारला गेला. तेव्हां निजामउल्मुल्ख ह्यास कर्नाटकची नबाबगिरी तोंडांत टाकण्यास उत्कृष्ट संधि सांपडली. त्याने अर्काटप्रांत आपल्या हातीं येतांच, आपला सेनापति खोजा अबदुल्लाखान यास अर्काटचा नबाब नेमिले, आणि त्रिचनापल्लीचे सुभेदार मुरारराव घोरपडे यांस

* ह्या समयी श्रीमंत छत्रपति शाहूमहाराज याजकडे त्रिचनापल्ली प्रांतातील ब्राह्मण लोकांनी तिकडील देवस्थानाच्या पूजाअर्चा बंद पडल्याबद्दल तक्रारी केल्या. तेव्हां शाहूमहाराजांनी हिंदुधर्माचा अभिमान बाळगून, मुरारराव घोरपडे यांस त्या पुन्हा सुरू करण्याबद्दल पत्रे लिहिली. यावरून हिंदुधर्माचे सरक्षण करण्याकडे त्याचा कसा कल होता हे दिसून येते. अशा पत्रापैकी पुढील पत्र मासल्यासाठी येथे दिले आहे:—“राजश्री मुरारजी हिंदुराव घोरपडे वजारतमाह यांसी पत्र जे:— श्री येथून वेदशास्त्रसंपन्न मुराराराच्य गिरीहून हुजूर येऊन विदित केले जे, संस्थान त्रिचनापल्ली येथून श्रीस महाभिषेक व पूजा पूर्वीपासून चालत होती, तेणेप्रमाणे सांप्रत चालत नाही ह्मणून विदित केले. तरी श्रीचा अभिषेक व पूजेची मोर्दन पूर्वी असेल तेणेप्रमाणे मनास आणून, आचार्यांचे विषयमाने श्रीचा अभिषेक व पूजा चालविणे ह्मणून पत्र १.”—शाहूमहाराजांची रोजनिशी.

त्रिचनापल्ली सोडून देण्याबद्दल सत्तीचा हुकूम पाठविला. कर्नाटक प्रांतांतील मराठ्यांची सत्ता निजामउल्मुलुख याचे डोक्यांत सलत होती, तेव्हां त्याने तिचे निर्मूलन करण्यासाठीं त्रिचनापल्लीस शह दिला. या प्रसंगी मराठ्यांची जीं गुप्त राजकारणें झालीं, तीं अस्सल कागदपत्रांच्या अभावामुळे नीटशीं समजत नाहींत. तथापि निजामउल्मुलुख याचा त्रिचनापल्ली घेण्याचा बेत मराठ्यांच्या दरबारांत कळलेला होता व मुरारराव घोरपडे यांस कुमक करण्याचे त्यांचे प्रयत्न चालू होते, हें अस्सल कागदांवरून सिद्ध होतें. छत्रपति शाहूमहाराज यांनीं ता. २ फेब्रुवारी इ. स. १७४३ रोजीं मुरारराव घोरपडे यांचे कारभारी भिवराव अनंत खास पुढील पत्र लिहिलें आहे:—

“निजाम उल्मुलुख नवाब कडपे याजवरी गेले. पुढें अर्काटपावेतो जाणार झणून वर्तमान आलें आहे. ऐशियास अर्काटवर गेले झणजे त्रिचनापल्लीशीं खवडळी करितील. त्यास, त्रिचनापल्ली महास्थल, तेथें चिरंजीव राजश्री फत्तेसिंग भोंसले यांनीं राजश्री मुरारजी हिंदुराव घोरपडे वजारतमाहा यांस ठेविले आहेत. तेथील कुमक करणें स्वामींस अत्यावश्यक. येविषयीची तरतूद करणें ती केली आहे. हा सविस्तर अर्थ मशारनिल्ले यांनीं तुह्यांम लिहिला आहे, त्यावरून कळों येईल. तुह्मी त्यांचे वडील वडिलांपासून सेवक, श्रमसाहस विशेष केले आहेत, हें स्वामींस विदित आहे. त्यांनींही राज्याभिवृद्धीकरितां कष्ट मेहेनत केली आहे, हें तुह्मी जाणतच आहां. ऐसियास सांप्रत नवाबाचें आगमन जालेंच तरी टक्कर देणें. घाटाखालीं नवाब गेले तरी, बातमी येऊन पावतांच फौजाही कुमकेस येतील, हा निशा असों देणें. किल्ला सामान पुरें करून बंदोबस्त करणें. अंतर न करणें.”*

या पत्रावरून मराठ्यांना निजामाचें राजकारण पूर्ण माहीत होतें, हें उघड आहे. झणून मुरारराव घोरपडे यांस त्रिचनापल्लीचा बंदोबस्त करण्याबद्दल शाहूमहाराजांनीं पत्रें लिहिलीं होतीं. त्याचप्रमाणें, त्यांच्या मदतीस फौज व सरदार पाठविण्याचा प्रयत्न केला होता, असेंही दिसून येतें. ता. २ मे इ. स. १७४३ रोजीं शाहूमहाराजांनीं धारराव पाटणकर यांस पुढील आज्ञापत्र पाठविलें होतें:—

“तुह्मीं विनंतिपत्र पाठविलें, तें प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ विदित जाहला. महाराजांची आज्ञा घेऊन स्वार जाहला, ते राजश्री हिंदुराव घोरपडे ममलकत-मदार यांची भेट घेतली. पुढें त्रिचनापल्लीकडे जाण्याचा विचार आहे झणून लिहिलें. ऐसियास नवाब निजामउल्मुलुख त्रिचनापल्लीस जाऊन बैसला आहे. तेथील उपराळ्यास जावयाची आज्ञा राजश्री हिंदुराव घोरपडे ममलकतमदार

* शाहूमहाराजाची रोजनिशी पृ० २. ह्या पत्राचा सन रोजनिशीमध्ये ‘समा अशरीम’ ह्या दिला आहे, परंतु तो चुकीचा आहे. सन खमम आबैन ह्याच सन बरोबर आहे.

यांस केली आहे. ते फौजेसहवर्तमान जातील. त्यांसमागमें तुझीं फौजेसहवर्तमान जाऊन तेथील उपराळा करून, आपले सेवेचा मजरा करून घेणें.”

ह्या पत्रांवरून निजामउल्मुलुख हा, फेब्रुवारी व मे या दोन महिन्यांचे दरम्यान, त्रिचनापल्लीस येऊन बिलगला होता, असें दिसून येतें. मुरारराव घोरपडे यांनीं या प्रसंगीं निजामाशीं युद्ध न करितां, त्रिचनापल्ली सुकाव्यानें त्याच्या स्वाधीन केली, असें ऑर्म व ग्रांटडफ् यांनीं लिहिलें आहे; व मुराररावांवर अपत्यक्ष रीतीनें दगाबाजी केल्याचा आरोप ध्वनित केला आहे.* परंतु या राजकारणाचे अस्तल कागदपत्र मिळाल्यावांचून त्याबद्दल कोणतेंच मत देणें रास्त होणार नाहीं. शाहूमहाराजांच्या वर दिलेल्या पत्रावरून मुराररावांनीं स्वामिद्रोह केला असेल, असें संभवनीय दिसत नाहीं. परंतु निजामाच्या कांहीं कृत्रिम राजकारस्थानामुळे किंवा मराठ्यांच्या विशिष्ट हेतूमुळे, त्यांनीं त्रिचनापल्ली निजामाच्या ताब्यांत दिली असावी, असें मानणें अधिक सयुक्तिक होईल. मुरारराव घोरपडे यांच्या एकेंदूर चरित्रावरून ते स्वार्थाकरितां स्वराष्ट्राचा द्रोह करितील असें झणवत नाहीं.

* मराठ्यांचे इतिहासकार क्याप्टन ग्रांटडफ साहेब लिहितात:—

“The murder of Sufdur Ali, Nabob of Arcot, by his brother-in-law, Moritza Khan, in 1742 ; and the general confusion existing in the Moghul territories south of the Kistna, presented a favourable opportunity for Nizam-ul-Moolk's interference, to establish his power, and to restore tranquillity to the country. He accordingly marched from Hyderabad at the head of an immense army in January 1743, and upwards of a year was spent in concluding the arrangements he had contemplated. To obtain possession of Trichinopoly was an object of importance, but as matters stood with the Mahrattas, as the acquisition was prized by them, it must have been an affair of some political management. The family of Ghorapurey, however, was never firmly united with their countrymen after the murder of Sunta-je; it is true they would rather have joined the Mahrattas, but superior advantages, and the chance of plunder, would induce them to fight on the side of the Moghuls or Europeans. Moorar Rao was recognized as chief of Gooty by Nizam-ool-Moolk, and evacuated the Carnatic with all his troops in August 1743.”

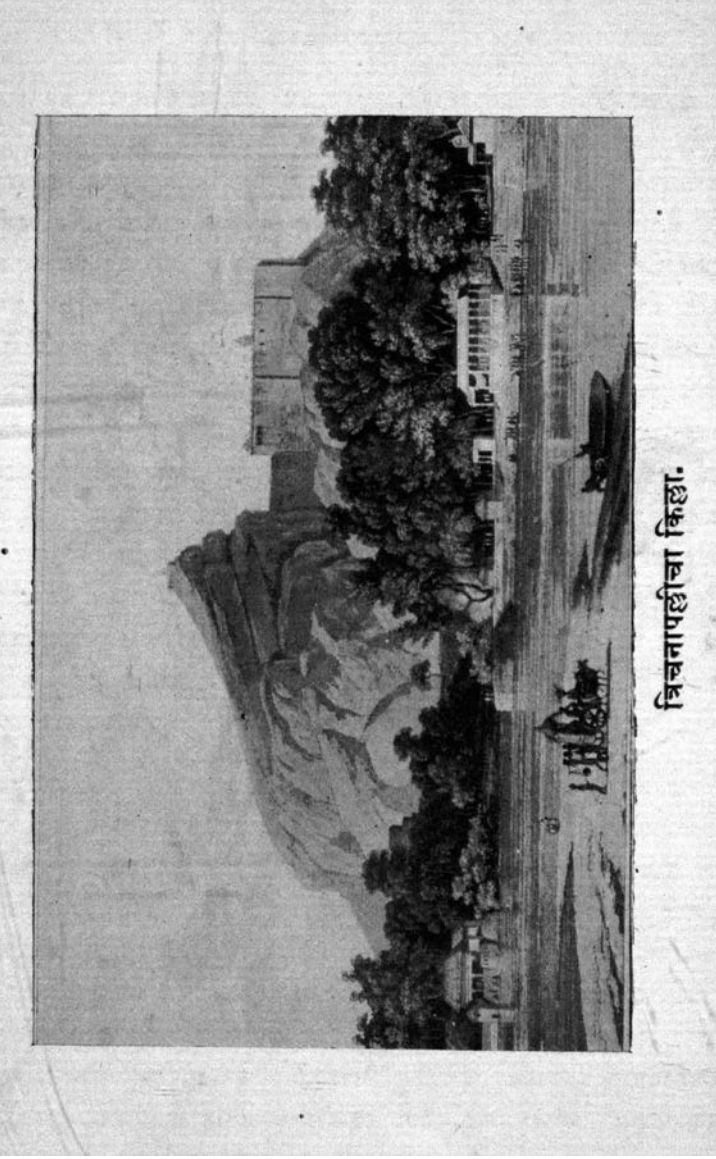
—Grant-Duff's History of the Mahrattas, Page 262.

कर्नाटकचे इतिहासकार ऑर्म लिहितात:—

“ [Nizam-ul-muluck] sent a summons to Morari Row, the Governor of Trichinopoly to surrender the city. Finding that the Morathas persisted in refusing to obey his orders, he marched with his whole army, and sat down before it. Presents and promises supplied the place of hostilities in reducing it. In the month of August, Morari Row evacuated Trichinopoly and soon after quitted the Carnatic with all his Morathas.”

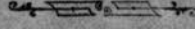
—Orme's History of the Carnatic Vol I. Page. 51

**National Library
Calcutta.**

त्रिचनापल्लीचा किछा.

३. त्रिचनापल्ली.

त्रिचनापल्ली हें इतिहासप्रसिद्ध शहर मद्रास इलाख्यांत कावेरी नदीचे कांठी आहे. येथें अनेक राजकीय घडामोडी झाल्या असल्यामुळे, इतिहासांत या स्थलाचें महत्त्व विशेष मानिलें जातें. कावेरी नदीच्या दक्षिण तीरावर, गांवापासून एक मैलांच्या अंतरावर, त्रिचनापल्लीचा सुप्रसिद्ध किल्ला आहे. तो कावेरी नदीच्या प्रवाहानें निसर्गतःच बनलेल्या अत्युच्च खडकावर फार प्राचीनकाळीं बांधलेला आहे. त्याची उंची सुमारे ६०० फूट असून, दुरून त्याचा देखावा फार उत्कृष्ट दिसतो. हा किल्ला विश्वनाथनामक नायक राजानें सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये बांधिला असें ह्मणतात. पूर्वी या किल्ल्यासमोवतीं उत्तम तटबंदीचें काम केलें असून खोल खंदकही खणलेला होता. या किल्ल्याच्या मध्यंतरीं सुमारे २७३ फूट उंचीचा एक उंच खडकाचा सुळका असून, त्याच्या माथ्यावर एक शिवमंदिर बांधलेलें आहे. हा खडक, एक निसर्गदेवतेचें कौतुक असून, तो पाहाण्यासाठीं अनेक प्रेक्षकजन त्रिचनापल्ली येथें जातात. या स्थलापासून थोड्याशा अंतरावर 'नवाबाचा राजवाडा' ह्मणून एक प्रसिद्ध इमारत आहे. ही इमारत सुमारे सव्वादोनशें वर्षांपूर्वी चोकनायकनामक राजानें बांधिली व तेथेंच अर्काटच्या नवाबांनीं आपलें निवासस्थान केलें, ह्मणून त्यास 'नवाबाचा राजवाडा' असें नांव पडलें आहे. त्या राजवाड्याची ब्रिटिश सरकारांनीं इ. स. १८७३ सालीं दुरुस्ती केली असल्यामुळे तो अद्यापि चांगल्या स्थितीत आहे.

त्रिचनापल्ली येथें अनेक हिंदू राजे होऊन गेले. सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी तेथें चोल राजे राज्य करित असून, त्यांची पूर्वीची जुनी राजधानी 'उरैयूर' नांवाची होती. हें प्राचीन स्थल सांप्रतच्या त्रिचनापल्ली शहराजवळच असून, त्रिचनापल्लींतच त्याचा समावेश होतो. चोल राजांच्या मागून तेथें नायक राजे झाले. शेवटचा नायक राजा विजयरंग हा इ. स. १७३१ सालीं मृत्यु पावला. नंतर त्याची राणी मीनाक्षी इच्यापासून त्रिचनापल्ली संस्थान चंदासाहेबानें विश्वासघातानें हस्तगत केलें. त्रिचनापल्ली येथें श्रीरंगम् नांवाचें हिंदूचें अति पवित्र देवस्थान आहे, त्यास यवनांचा उपसर्ग होऊं लागला. ह्यास्तव, व दुसऱ्या अनेक राजकारणांस्तत्र मराठ्यांनीं कर्नाटकावर स्वारी करून, त्रिचनापल्ली इ. स. १७४१ मध्ये जिंकून घेतली; आणि चंदासाहेब यास कैद करून सातारच्या किल्ल्यावर नेऊन ठेविलें. तेथें तो इ. स. १७४८ पर्यंत कैदेत होता. मराठ्यांनीं

२ ऐ. स्थले.

त्रिचनापल्लीचा बंदोबस्त मुरारराव घोरपडे गुत्तीकर यांजकडे सांगितला. त्यांनीं इ. स. १७४१ पासून इ. स. १७४४ पर्यंत येथील राज्यकारभार केला. इ. स. १७४४ मध्ये त्रिचनापल्ली निजामउलसुलुख याचे ताब्यांत गेली. तदनंतर थोड्याच दिवसांनीं चंदासाहेब मराठ्यांच्या बंदीवासांतून सुटून परत कर्नाटकांत आला; आणि फ्रेंच लोकांचें साहाय्य घेऊन, अर्काटचा नवाब महंमदअल्ली याजबरोबर लढूं लागला. महंमदअल्लीनें इंग्रज लोकांचें साहाय्य घेतलें व चंदासाहेबानें फ्रेंचांची मदत घेतली. नंतर या उभयपक्षांचें युद्ध सुरू झालें. तें इ. स. १७६३ पर्यंत चालू होतें. ह्या युद्धामध्ये त्रिचनापल्ली हें केंद्रस्थान बनून, तेथें इंग्रज योद्ध्यांचें रणशौर्य चांगलें व्यक्त झालें. ह्या युद्धामध्येच चंदासाहेब हा इ. स. १७५२ मध्ये मारला गेला. इंग्रज व फ्रेंच ह्यांचें युद्ध पुढें बरेच दिवस चालू होतें, तें इ. स. १७६३ मध्ये पारिस येथील तहानें बंद झालें. पुढें काहीं दिवस हैदर व टिपू ह्यांनींही ह्या स्थलास त्रास दिला. अखेर ब्रिटिश सत्तेचाच दक्षिण हिंदुस्थानांत विजय होऊन, त्रिचनापल्ली हें ठिकाण इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलें.

त्रिचनापल्ली येथें मराठ्यांचा अंमल वास्तविक रीतीनें इ. स. १७४१ पासून १७४४ पर्यंतच होता. परंतु त्यांनीं येथील खंडणी वसूल करण्याचा प्रयत्न पुढें पुष्कळ दिवस केला होता असें दिसतें. त्रिचनापल्लीसंबंधानें शाहूमहाराज, फत्तेसिंग भोंसले व पेशवे ह्यांच्यामध्ये जे परस्पर करारमदार व यादी झाल्या आहेत, त्यांपैकी काहीं कागद उपलब्ध झाले आहेत. ते मासल्यासाठी पुढें दिले आहेत. त्यांवरून त्रिचनापल्ली प्रांतांतून मराठे आपली खंडणी अथवा घांसदाणा इ. स. १७५२ पर्यंत तरी घेत होते, हें निश्चित आहे.

लेखांक १.

श्री.

ता. १ नोव्हेंबर इ. स. १७४४.

“तीर्थरूप महाराज राजश्री आबासाहेब यांचे सेवेसी:-

अपत्य फत्तेसिंग भोंसले कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. साहेबी कृपा होऊन, संस्थान त्रिचनापल्ली पूर्ववत्प्रमाणें आपली आपल्यास दिव्ही. ऐसियास कर्नाटकाचा आंख संस्थानावरी सरकारचा मक्ता बसला आहे, त्याची वांटणी जे त्रिचनापल्लीवर बसेल, ते आपण सरकारांत देऊं. यास अंतर करणार नाही. स्वामींच्या पायांची शफत आहे. हे विज्ञापना. छ ७ सचाल सु॥ खमस आबैन मया व अलफ.”

लेखांक २.

श्री.

ता. ८ नोव्हेंबर इ. स. १७४४.

“श्रियासह चिरंजीव राजमान्य राजश्री फत्तेसिंग भोंसले यांसी प्रति आशीर्वाद उपरी:- संस्थान त्रिचनापल्ली तुर्ही पराक्रमें करून साध्य केली. यास्तव तुह्मांस सरमजामांत उस्तवारीबद्दल पूर्वीच दिली आहे, त्याजप्रमाणें करार केली असे. तरी तुर्ही संस्थान मजकूरचा बंदोबस्त करून, अविच्छिन्न अनुभवणें. संस्थानावरी हुजूर रसद द्यावयाचा तह मुकर केला आहे. त्याजप्रमाणें दरसाल हुजूर पावतां करीत जाणें. संस्थानावरी रुपये ७५००० पाऊण लक्ष करार केले असेत. हुजूर देत जाणें. जाणिजे. छ १४ सवाल सु॥ खमस आबैन मया व अलफ. तुह्मांस पूर्वीच त्रिचनापल्ली संस्थान दिलें. संस्थानांत उस्तवारी करणें, ते करार असे. अनुभवणें. त्यावर रसद जे असल ते, तहप्रमाण ते हुजूर द्यावे. बहुत काय लिहिणें. आशीर्वाद.”

लेखांक ३.

श्री.

इ. स. १७४४.

“याद संस्थान त्रिचनापल्ली येथील करार सु॥ सन खमस आबैन मया व अलफ:-

रुपये.

१,७५,००० ऐन.

२५,००० दरबारखर्च.

२,००,०००

पैकी वजा राजश्री बाबूजी नाईक जोशी संस्थान मजकुरीं गेले, पायमल्ली जाहली; सबब सोड रुपये ५०,०००.

बाकी करार रुपये १,५०,०००

तपशील

१,२५,००० ऐन बेरीज

२५,००० दरबारखर्च

१,५०,०००

ऐन बेरीज रुपये १२५००० पैकीं

राजश्री इवामीस द्यावयाचा करार

रुपये ७५०००

राजश्री फत्तेसिंगबाबा यांजकडे द्यावे.

रुपये

	७५,०००	राजश्री स्वामीचे घावे.
	२५,०००	राजश्री फत्तेसिंग बाबा यांचे.
	<u>१,००,०००</u>	
बाकी ऐवज रुपये ५०,०००		सदरहूचा झाडा अलाहिदा लिहून
तपशील.		दिला आहे.
	२५,०००	राजश्री फत्तेसिंग बाबा.
	२५,०००	राजश्री पंतप्रधान.
	<u>५०,०००</u>	

लेखांक ४.

श्री. ता. ९ जानेवारी इ. स. १७४५.

“तहनामा राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान यांनी राजश्री फत्तेसिंग भोंसले यांस तह करून दिलहा. सु॥ संवत्सर परगणे कुंभारी प्रांत गंगथडी विद्यमान राजश्री रामाजी दामोदर व गोविंदराव चिटणीस व त्रिंबक हरी सु॥ खंमस अबैत मया व अलफ.

सालमजकुरी फौज स्वारीबद्दल खडी गणती फौज ३००० तीन हजारांची जोडी. कलम १.

मुरारजी घोरपडे व राणोजी घोरपडे वगैरे सरदार त्या वळणांतील (?) येतील त्यांस गणती देणें लागेल. ते ऐन बेरजेवर वजा करून त्यांस घावी. बाकी राहिल त्याजवरी वांटणी दरसदे रुपये ३३ तेतीस प्रमाणें घेऊं. कलम १.

घांसदाणा वगैरे खंडणीमुळें जो पैका आला असेल, त्यास दरसदे रुपये ३३ तेतीस प्रमाणें घेऊं. कलम १.

सुभा भागानगर सुटले, तरी देखील गड कोट ठाणी निमेनिम वांटून घ्यावी. दिवाण देणें पडेल तें निमेनिम वांटणीप्रमाणें घावें. कलम १.

भागानगरचा पैका सांप्रत तहाप्रमाणें येत आहे. तो खेरीज करून जास्ती साधेल तरी निमेनिम वांटून घ्यावे.

सरमजाम महाल मुकासे देखील घांसदाणा महाल.

१ परगणे नांदेड हवेली.

१ ” बरवाल.

१ ” करकंब खेरीज टोपाळें.

१ ” भोसें.

१ ” सगार अथवा चितापुर दोन्हीपैकी एक तुमचे खातरेस येईल तो.

॥ ” लातूर.

येणेंप्रमाणें साडेपांच महाल सरंजाम घावा.

नक्त रुपये २५००० पंचवीस हजार स्वारींत समाईक ऐवजीं घेऊं. कलम १.

संस्थान त्रिचनापल्ली येथील गड कोट किल्ले निमेनिम वांटून घेऊं. दिवाण देणें पडेल तें उभयतांनीं वांटणीबरहुकूम घावें. कलम १.

त्रिचनापल्लीचा पैकाच आला, तरी दिवाण देणें देऊन, बाकी राहिल तें निमेनिम वांटून घ्यावें.

गांव दहा, जुन्नर कडेवळीत व कडें रांजणगांव वगैरे प्रांत बरहुकूम गांव १०.

येणेप्रमाणें कलमें अकरा करार केलीं आहेत. यांत अंतर न करितां परस्परे चालवावें. छ १६ जिल्हेज (खुद्दाचीं अक्षरे) बहुत काय लिहिणें लेखनसीमा.”

लेखांक ५.

फसली सन ११५६.

श्री.

इ. स. १७४६।४७.

“विनंति उपरी. आपणापासून आखीं कर्ज घेतलें रुपये एक लक्ष. याचें खत अलाहिदा आपणांस लिहून दिलें आहे. या रुपयांचा ऐवज संस्थान त्रिचनापल्ली आखांकडे आहे. येथील सालमजकूरचा ऐवज, कराराप्रमाणें सदरहू कर्जाच्या ऐवजास दिला आहे. त्यास, संस्थानमजकूरचा जो आमचा ऐवज येईल तो, या कर्जाचे ऐवजीं आपण घ्यावा. हा ऐवज वजा होऊन कर्जाची बाकी राहिली, अगर संस्थानमजकूर पैकीं काहीं न आलें तर, हरएक ऐवज देऊं. तो न दिला, तर सदरहू रुपयांच्या ऐवजास, पेस्तरं सालापासून महाल पांच बितपशीलः—पो॥ वैजापूर, पो॥ अंतुर, पो॥ सुलतानपूर, पो॥ वेरूळ, पो॥ खंडाळें येकूण पांच महाल बाकी मक्ता रुपये ५०००० पन्नास हजारांस करार करून दिले आहेत. त्यास आतांप्रमाणें सुद्धल व व्याज जोपावेतों फिटेल तोंपावेतों सदरहू महाल मत्तयानें दिले असेत. तुह्मीं कमावीस करणें. तुमचा ऐवज फिटल्यावरी आमचे महाल आखी घेऊं. छ सु॥ सबा आर्वेन मया व अलफ.”

लेखांक ६.

फसली सन ११५७.

श्री.

इ. स. १७४७।४८.

“श्रियासह चिरंजीव राजमान्य राजश्री फत्तेसिंग भोंसले यांसीः—प्रति आशीर्वाद. राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचां आशीर्वाद ऐसाजेः— पूर्वीं तुमचे स्वाधीन कर्नाटकचे मामल्याच्या बंदोबस्त करून, मामल्याच्या सनदा देऊन तुमची रवानगी केलीच आहे. त्याप्रमाणें करार असेत. आज्ञेप्रमाणें प्रांत मजकुरी जाऊन, बंदोबस्त करून, हुजूरचा ऐवज कराराप्रमाणें हुजूर प्रविष्ट करणें.

हरएकविशीं चित्तांत संशय न आणणें. जाणजे. “प्रांत सर करनाटकांतील लिहिल्याप्रमाणे वर्तणूक करून उभैतां सुखी असां. आशीर्वाद.”

लेखांक ७.

श्री.

ता. ६ एप्रिल इ. स. १७५१.

“अखंडित अलंकृत राजमान्य राजश्री शिवराव नारायण गोसावी यांसीं:-

सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान सु॥ इहिदे खमसैन मया व अलफ. त्रिचनापल्लीचा ऐवज राजश्री फत्तेसिंग भोंसले यांचा तिस्सा खमसैनचा दुसाला येणें. त्या ऐवजापैकीं रुपये ३,१०,००० तीन लक्ष दहा हजार मशारनिल्हेकडे देवविले असेत. तर त्रिचनापल्लीचा ऐवज येईल, त्यांपैकीं सदरदु ऐवज मशारनिल्हेकडील कारकून येईल त्याचे पदरीं घालून कबज घेणें. जाणजे. छ २० जमादिलावल. आज्ञाप्रमाणे. लेखनसीमा.”

लेखांक ८.

श्री.

ता. १४ एप्रिल इ. स. १७४९.

“यादी दास्त मतलब राजश्री फत्तेसिंग भोंसले यांजकडील आहेत. नबाबाकडून करून देववावे. सु॥ तिस्सा अबैन मया व अलफ (११४९).

अर्काटचा तह राजश्री बाबूराव सदाशिव यांचे वेळेस पांच लाख रुपयांचा होता. त्याप्रमाणें देववावा. कलम १.

चंदी, सरकारांत आमचें स्वराज्य आहे, अर्काटखालीं ओढत आहे; तें आमचें राज्य आह्मांस सोडून द्यावें. कलम १.

श्रीव्यंकटेश स्वामींस [तंका?] घेतात, ते आह्मांवरी मेहेरबानी करून माफ करून द्यावा. येविषयीं तीर्थरूप महाराज राजश्री स्वामींनींही आज्ञा केली आहे. हें पत्र करून द्यावें. कलम १.

पौन गौडा हा गांव राजश्री भिमजी हनगे यांस इनाम आहे. तें चालत आहे. नबाबांनीं दिलें आहे. सांप्रत याचाही परवाना देवविला पाहिजे. कलम १.

कडपे, व कर्नोल, व अदवानी व सिरे यां तास चौथाई सरदेशमुखीचा परवाना वाजवी देणें छणून द्यावा. कलम १.

त्रिचनापल्लीस श्रीरंगराज, व्यंकटेश्वर व मातुभागेश्वर देवांस पूर्वीपासून इनाम गांव आहेत. त्यास नबाबांनीं परवाने करून दिले होते, ते तालुकदार चालवीत नाहीं. येविषयीं त्यांस ताकीद करून, सुदामतप्रमाणें श्रीचें इनाम चालतें करावें. कलम १.

राजश्री गोविंदराव पांढरे समशेरबहादुर यांस सरंजामाची सनद करून दिल्ली आहे. त्यास नवाबाकडील तालुकदारांस पत्रे देववावी.

- १ राजेश्वर.
- १ सादुल्लाखान.
- १ किल्लेदार बेदर येथील.
- १ मिरडीचा?
- १ रामचंद्र जाधवराव.
- १ रुस्तुमराव पांढरे.
- १ हसमखान.
- १ तालुकदारास.

एकूण सहा पत्रे देववावी. येणेप्रमाणे करार करून देववावी.

एकूण कलमें सात आहेत. छ ७ जमादिलावल.”

लेखांक ९.

श्री.

इ. स. १७४९-५०.

“यादी सरंजाम राजश्री फतेसिंग भोंसले सु॥ खमसेन मथ्या व अलफ. प्लव-
नाम संवत्सरे. बेरीज रुपये:-

२५,०९,२५५ कदीम सरंजाम.

४,६५,००० कानोजी भोंसले यांचे सरंजामपैकी.

४,०५,५०० होनाजी अनंत यांचे सरंजामपैकी.

५०,००० भागानगरपैकी.

२०,७०,२४५ घांसदाणीयाचे महाल. त्रिचन्नापल्ली तालुका मधुरा, श्रीरंगप-
ट्टण तालुका, तिणेवल्ली, जगदेवगड, सुद्गल, रायचूर, कर्थात
[हवेली एकूण महाल १५०.]

५५,००,०००

पैकी सरंजाम महाराज कैलासवासी जाहलीयावर वरचेवर गेला. रुपये
५२,५०,०००

बाकी सरकारचे दसरी बेरीज रुपये २,५०,०००

तपशील

१,५०,००० परगणे अक्कलकोट इनाम चालत होते.

१,००,००० दौलतीचा खर्च, वांटणी यांची, महालचे शिबंदी व स्वार
कांहीं चाकरीस जात होते.

२,५०,०००

तपशील.

२,२६,३५५ अंमल येतो.

२३,६४५ अंमल येत नाही.

२,५०,०००

लेखांक १०.

श्रीमंत कैलासवासी भाऊसाहेब यांचे मखलाशीची याद.

श्री.

इ. स. १७५२.

“यादी कायें राजश्री पंतप्रधान यांजकडून करून घ्यावीं. सन ११६२.

त्रिचनापल्ली व भागानगर येथील ऐवज आज तीन वर्षे पावत नाहीं. तो देवबावा. कलम.

“दंग्यामुळें ऐवज न आला. येईल तसा पावेल.”

बाबतीचें वचन गुदस्तां गुंतलें आहे कीं, पेस्तर सालांकारणें सोडून घाव्या.

“मामला, आह्मी रुपये देतच आहों, आह्वांकडे करार करावा.”

भागानगरचा मजकूर चौथाई घावचा गुदस्तां सांगितला आहे, तेणेंप्रमाणें करारांत आणावा. गाजुद्दीखानापासून भागानगरविशीं सरकारची चौथाई पेशजी-प्रमाणें घावी. मकल्यांतून देवावे.

“तूर्त नाहीं. सरदार आह्मी एक जाल्यावर विचार करणें तो करूं.”

परांडे, हवेली वगैरे तालुके यांत राजश्री जानोजी निंबाळकर यांचा तह आपल्या विद्यमानें जाहलाच आहे. स्वराज्यांतील उपसर्ग लागलीयानें ऐवज मजुरा घेतात. असें असतां सालगुदस्तां राजश्री शामराव दिवाण सरलष्कर यांस समक्षानुवादे सांगितलें असतां, त्याणीं गुदस्तां रुपये घेतले. प्रस्तुत त्यांस ताकीद करून, गुदस्तां रुपये घेतले आहेत ते फिरोन देवबावे, व पुढें त्यांचा उपसर्ग न लागे तें करावें. कलम.

“यांचे मामल्यांत उपद्रव एकंदर न देणें. गुदस्तांचा ऐवज माघारा देणें असें पत्र घावें.”

बदली करून, त्यांची पत्रे येऊन हे गेले, असें ऐकिलें. राजश्री रंगराव महादेव येथें वरचे वर बाईचे भेटीस आले. सहा घटकांपावेतो राहून, मागतीं रेवापार होऊन, देशास आले आहेत. बाईशीं बोलणें विशेष जालें नाहीं. शिष्टाचारपूर्वक बोलणें जालें. मी प्रसंगीं होतो. इकडे पर्जन्य बहुत. अतिवृष्टि जाली. सरकारचे उंट व घोडीं कुशलरूप आहेत. बाईकडून खर्चाचा विचार घडत नाहीं. त्यांची मर्जी ! सरकारचे पदरचे, त्यांजवर लोभ करणें त्यांस संकट पडतें. मी तर आज्ञे-प्रमाणें वर्तत आहे. समाचार घेणें खावंद समर्थ आहेत. तेथें सेवकांनीं चिंता कशास करावी ? सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १००.

श्री.

३ आगष्ट १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ रमजानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र २४ रमजानचें विनंतिपत्र लिहून रवाना केलें. त्याअलीकडील वर्तमान:—बन्हाणपूरची मामलत व खांडवें, दोन्ही मामलती मुसकुटे यांनीं सोडल्या. बन्हाणपूर, मेवामल यांचे चिरंजीव ओंकारमल यांनीं केलें. खांडवें, रुद्राजी खंडेराव यांचे नातवांनीं केलें. जैनाबाद, तेही महाल इकडील रांगडा पटवारी, त्यानें केले. याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें. राघोगडच्या फौजा राजश्री पाटीलबावांकडील आहेत. हस्तगत किल्ला जाला नाहीं. राजश्री लक्ष्मणराव कृष्ण परांजपे हे सरकारांत राहून, कांहीं चाकरी करून मुजरा करावा, असें त्यांचें मानस. मर्द, शिपाईगिरीस चांगले, घरचे घोडे दोनशें तीनशें पावेतो आहे. येथें बाईकडून खरगोण व देपाळपूर ही मामलत आहे. राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांजकडून अष्टे वगैरे चार महाल आहेत. राजश्री तुळसाजी वाघाकडून महतपूर आहे. परंतु श्रीमंतांच्या चरणांजवळ राहून, मोठेंसें काम काज करून रहावें, येविषयीं विनंति. त्यांस अभयपत्र सादर जाल्यास, सेवेसीं दर्शनास येतात. जी चाकरी साहेब आज्ञा करितील त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं, ह्मणून विनंति करितात. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १०१.

पैवस्ती चंद्र २० सवाल.

श्री.

१३ आगष्ट १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७ सवालपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र ८ रमजानचें विनंतिपत्र लिहून सेवेसीं पाठविलें, त्या अलीकडील वर्तमान:—राजश्री आनंदराव शेषगीर, राजश्री पाटीलबावांचे लष्करांत, आनंदराव पवार यांजकडे गेले होते. ते तिकडून येऊन, येथें दोन मुक्काम करून देशास गेले. डांकेचे रोजमुरे डांकेस पावले. लिंगोजीनाईकाकडील फडनाईक येऊन रोजमुरे देऊन गेला. रावोगडचे मोरचे आहेत. अद्यापि फडशा जाला नाही. भोपाळकरास शह देणार. राजश्री लक्ष्मणराव कृष्ण परांजपे यांची इच्छा, जमियतीनिशीं सेवा सरकारची करावी. घरचा सरंजाम, दोनशें तीनशेंपावेतों पागा आहे. यांज-विषयीं विज्ञापना पेशर्जी लिहिली असे. आज्ञापत्र मशारनिव्हेस आल्यावर हुजूर येतील. यावर आज्ञा करणार धनी समर्थ. इकडे पर्जन्य बहुत जाला. अतिवृष्टि जाली. येथील खर्चाविषयीं म्यां विज्ञापना लिहावी, त्यास 'सेवकास खांवदां-वेगळी इतरांची आशा नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै॥ चंद्र २७ सवाल सन सीत

लेखांक १०२.

समानीन श्रावण मास.

श्री.

२७ आगष्ट १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २१ माहे सवालपावेतों श्रीकृपे सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र २४ साबानींचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र ८ सवालीं राजश्री शिवराम नारायण यांनीं पाठविलें. वरकड पत्रें व स्वार चौघे, घेऊन परभारें मंडळेश्वरास गेले. माझ्या पत्रीं आज्ञा कीं, मंडलोई कसरावदकर बाईंनीं राजश्री गबाजी सदाशिव यांचे हवालें केला असेल. नसला केला, तर बाईंशीं बोळून हवाला मंडलोई करवावा ह्मणून आज्ञा. त्यास, मंडलोई मजकूर पूर्वींच हवाला जाला आहे. हें वर्तमान सेवेसीं लिहिलें होतें. त्याउपरी चंद्र ५ रमजानचें पत्र प्रविष्ट जालें. तें आज्ञा कीं, मंडलोई यास हुजूर आणविलें आहे. कमावीसदार पाठवितील. बाईंनीं दिक्कत केली तर तुम्हीं बोलावें, असें पत्र आलें. तें चंद्र १६ रमजानीं डांकेवरून पावलें. त्याउपरी स्वारांची प्रतीक्षा होती, तों स्वार राजश्री शिवराम

नारायण यांनी पाठविले. ते चंद्र ९ सवाली मंडलेश्वरी, २५ पैकी चौथे पावले. दुसरे दिवशी मटजी येथे आले, वर्तमान कळले. स्वारांस सांगितले की बाकीचे स्वार घेऊन येणे. त्यावरून स्वार माघारे त्यापैकी एक गेला. बाकीचे तीन स्वार मंडलेश्वरी आहेत. सेवसी, मंडलोई यांचा मजकूर पेशजी लिहून पाठविला आहे, व बाबा मटजींनी बाईस लिहून दिले त्याची नकल पाठविली, त्याउपरी हे स्वार आले. त्यावरून बाईशी बोलून ठेविले आहे. बाईचे बोलणे की, “मंडलोई हरामखोर आहे; सोडावयाचा नाही. येथे येऊन सरकारची नुकसानी महाली केली, ती भरून घ्यावी. सरकारचे ठाणे आहे तेथे कैदेत बिडी घालून ठेविलाच आहे. आमचे मनांत विपरीतच असते, तर मी कमाविसदार याचे हवाली मंडलोई यास न करतें. सांप्रत सरकारची आज्ञा आली तर उजूर नाही. तेथे गेल्यास सरकारचे नुकसानी भरून घ्यावी. ब्राह्मण आहे. त्यास मारितां येत नाही. कैदेतच ठेवावा. पाठवावयाविषयी त्याचा आग्रह तर नाही. परंतु साफ झणत नाहीत की, रवाना करा. याप्रमाणे मजशी बोलणे जाले, व मटजींशीहि याप्रमाणेच. त्यांत तुम्ही कमावीसदार आहांत; येथे येऊन त्याचा बंदोबस्त केला तर होईल.” मटजींनी उत्तर दिले की, हें खरें, परंतु आज्ञा सरकारची आली आहे, त्यास उपाय काय ? तूर्त श्रावणमासीचे उत्सवाचे दिवस आहेत. गांठ फार करून पडत नाही. स्वारही झाडून आले नाहीत. एका दो दिवशीं आल्यानंतर रवानगी ठरेल. त्याप्रमाणे जाले वर्तमान सेवेसी लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र १६ जिल्काद सन सीत
समानीन भाद्रपदमास

लेखांक १०३.

श्री.

१६ सप्टेंबर इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १० माहे जिल्कादपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र २४ चे आज्ञापत्र सादर जाले. त्यांत बाईचे नांवें पत्र तपशीलवार लिहिले होते. सदरहू दोन्ही पत्रे चंद्र ३ जिल्कादी प्रथम प्रहरी पावली. पत्रार्थ श्रवण करून, बाईचे पत्राची तालीक मी आपलेपाशी लिहून घेऊन, बाईचे पत्र बाईस दिले. कारभारी ४ व मातुश्री, एकजागे बसोन पत्र अक्षरशहा राजश्री सुकुंदराव हसी यांनी वाचून दाखविले. मजला आज्ञा होती, पत्रान्वये बोलून क्षेपनिक्षेप कार्य घडून यावे झणून. त्यावरून आज्ञेप्रमाणे बोलवें, त्यास ते दिवशीं

बाईंनी पत्र ऐकून कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. स्नानास उठोन गेली. रात्री भोजन करून बसलीयावर मी गेलों. त्यांजपाशीं रामपुरेकर कमाविसदार होते. त्यांस निरोप देऊन मजशीं बोलावयास लागली. उभयतांच होतो. बोलणें सर्व आज्ञे-प्रमाणें बोलत असतां, बाईची मर्जी कीं, “देशींचे महाल व खानदेशचे महालाचे झाडे श्रीमंतीं पाहून आह्वांकडे पाठविले. इकडील माळव्यांतील माहितगिरी साल दरसाल आह्मी झाडे लिहून पाठवितों. असें असतां त्यांजकडील महालाचा ऐवज थोडका समजावितात, महालीं पायमल्ली जाहली ह्मणतात, हें कसें श्रीमंतांचे ध्यानांत येत नाहीं? देशीं पायमल्ली कोणती जाहली आहे; कोणाचे फौजा येऊन महालीं उपसर्ग जाहला? पागेचीं घोडीं लिहिलीं किती, खर्च जास्त वाढवून लिहिला? बारगीर पंधराशें लिहिले, चार हजार कमपेष घोडीं लिहिलीं; त्यांत १५ शें खार हे कसे? वरकड घोडीं काय जाहलीं? सरकारांतून जातीस सरंजाम निराळा, फौजेचा सरंजाम निराळा. सात वर्षे चाकरी घडली नाहीं. ऐवज कोठें गेला, हें खावंदांनीं त्यांस विचारावें कीं नाहीं? त्यांजकडील महालाचा ऐवज रदकर्ज वजा होऊन, सहा लक्षांची बेरीज दाखविली, ही कशी समजूत जाहली? मजवरच काय ह्मणोन लिहितात? मी आपला खर्च करितों, त्यांत सरंजाम महालाचा ऐवज येत नाहीं. सरंजामी महाल मजकडे किती आहेत? त्यांत सरदारी खर्च वजा होऊन, बाकी ऐवज राहिल तो झाडून रवाना करीन. त्यांत अंतर करीन तर दोषी होईन. खावंद धनी, आपली दौलत उणी अधिक पाहून करितात. तसें आमचें पहात असावें. आह्मी नको ह्मणत नाहीं. दुसाला रसदा घेऊन, जमींदारी हक्क व दरकदार यांचे बदल मुशाहिरे घेऊन, पंधराचा भरणा करून पाठवावा असें लिहिलें. त्यास माझे ह्यातारपण, माझे भरंशावर लोक रसद दुसाला कसे देतील? सरदारी जिकडे, तिकडून खातरजमा असावी. माळव्यांत महाल त्यांजकडे पाटणसुद्धां शिरोंज वगैरे आहेत. तो ऐवज परभारा त्यांजकडे पडतो. मजकडे महाल, त्याचा जाबसाल लिहिला आहे. मजला परभारें पत्रें राजश्री दादाजीचे विद्यमानें आलीं, त्यांचे जाब रवाना केले. ते समजावितील. जो ऐवज आहे त्यांत एक पैसा न ठेवितां पाठवीन. तुमचे मार्फत पत्रें आलीं, त्याचीं उत्तरें तुष्ठांपाशीं लिहून देईन; तूर्त देत नाहीं. भागवताचा सप्ता आरंभिला आहे, त्याची समासि होय तोंवर फावत नाहीं. इतकें बोलून शेवटीं बोलली कीं, हें बोलणें तेंथें लिहूं नये. तुमचें आमचें बोलणें. त्याउपर अलीकडे बोलणें जाहलें नाहीं. पौर्णिमेइतकें पारायण समास होईल. त्याउपरी आज्ञे-प्रमाणें बोलून पत्राचा जाब घेऊन पाठवितों. तूर्त तीन लक्षांची तरतूद करितात.

भाद्रपद अखेरीइतका ऐवज पाठवितील. सारा ऐवज पांच सडिपांचपावेतों पाठविणार. महालकरी दुसाला रसदा देतील, गुंता नाही. मीही बाईस बोललों कीं, आपण दुसाला रसदा घेऊन ऐवज पाठवावा. त्यांचें मानस कीं, मजला भरंवसा पुरत नाही. उदासीनतेचे प्रकार आहेत. कारभारी यांचें बोलणें याप्रमाणेंच आहे. राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे पत्रांचीं उत्तरे सविस्तरें लिहून पाठविली आहेत. सेवेसी सविस्तर कळेल. राघोगडास फौजा आहेत. किल्ला खाली जाहला. तेथील राजा पळोन गेला, असें वर्तमान ऐकिलें. मागाहून पळे वर्तमान कळल्यावर सेवेसी लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.''

लेखांक १०४.

पे। छ १ जिल्हेज सन सीत आशिन श्री.

२७ रापटेंबर १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २२ माहे जिल्कादपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— छ २४ सवालचीं पत्रें, एक बाईस व सेवकास सादर जालीं. त्याचें विनंतिपत्र मीं आपलें लिहून छ १० मिनहूस रवाना केलें. त्या पत्रीं, येथं बाईशीं बोलणें जालें त्याचा तपसील लिहिला होता. बाईच्या पत्राचें उत्तर, सप्ता प्रारंभ जाला ह्मणोन उत्तर जालें नवतें. सांप्रत नित्य बोलत असतां, काल पत्राचें उत्तर दिल्लें. त्या पत्रीं सारांश कीं, कर्जास महाल दिल्ले त्यांचा ऐवज व आणखी महालचा ऐवज घेऊन लौकर रवानगी करूं, ह्मणोन आहे. तेथून लिहिल्याअन्वये दुसाला रसदा व कमाबिसदारांचीं वेतनें व दरकदार यांचीं वेतनें घेऊन, पंधरा लक्षांचा भरणा करावा हें मानस नाही. मी वारंवार स्मरण देतों कीं, मसलत एक वेळ पडते. घडीघडी मसलतीचा जाबसाल पडतो असें नाही. त्यांत ये मसलतीविषयीं आगाव चार सा महिने सूचना लिहीत आहेत. प्रसंगास उपयोग आपणांकडून पडावा. असें असतां आपलें लिहिलें हेंच कीं, दौलतींत उणें न पडून सरकारचाकरी घडावी अशीं पत्रें मात्र लिहितां, त्याप्रमाणें अमलांत येत नाही! असें बाईशीं बोललों. त्यावरून बाईनीं उत्तर दिल्लें कीं, देशीं राजश्री तुकोजीबावांनीं दुसाला रसदा घेतल्या हें वर्तमान कळलीयावर, मी घेईन असें बोलली. यावर मीं उत्तर दिल्लें कीं, ही गोष्ट त्यांचे चालीवर तर नाही. सरकारचें लिहिणें आहे, तेव्हां तेंथें याप्रमाणेंच घडेल. त्याप्रमाणें तुहीं करावें. परंतु त्यांच्या मर्जीस येत नाही. बोलणें तेंही बोलत असावें, परंतु त्यांचें करणें तें करितात. दुसाला रसदा व

मामलेदार वगैरे यांचीं वेतनें घेऊन, लिहिल्याप्रमाणें रवानगी करितां दिसत नाहीं. लिहिल्यांत व बोलण्यांत गोड आहेत. करणें तादृश आहे. स्वामींनीं पत्रीं विस्तारपूर्वक मसलतीचा प्रकार लिहिला होता, त्याप्रमाणें उत्तर येथून लिहिलें नाहीं. घराऊ पत्रें राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे गेलीं आहेत. त्या पत्रीं खुलासा लिहिला असेल. शोध घेतांना तेंथेंही याच अन्वयेणें आहे. मग न कळे. एवज रवानगीविषयीं, लौकरच हुंड्या पाठवितें ह्मणून बोलतात. रवानगी केलीयावर सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै. छ १० मोहरम सन सीत.

लेखांक १०५.

श्री.

३१ आक्टोबर इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं: —

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २७ माहे जिल्हेजपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— राजश्री पाटीलबावांचे लष्करचें वर्तमान, श्रीमथुरेनजीक सुकाम आहे. राजश्री राघो मल्हार यांस दिवाणगिरीचीं वस्त्रे आश्विन शुद्ध २ होणार होतीं; तीं जालीं असतील. राजश्री माधवराव गंगाधर यांजकडून कारभार काढावा असें ऐकिलें. व राजश्री रामजी पाटील जाधव लष्करांतून खिचीचे प्रांतांत आले. राघोगडास मोर्चे आहेत, ती फौज घेऊन रामगडास जावें. राघोगडावाले यांचा दारमदार करून फौज उठवून न्यावी असें ऐकिलें, तें सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १०६.

श्री.

३१ आक्टोबर इ. स. १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ माहे जिल्हेजपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—राजश्री गोविंद रघुनाथ गान्, निसबत बाई याजकडील खासगी कारभारी, श्रीस जावयास निरोप घेऊन, अश्विन वद्य सप्तमीस स्वार होऊन गेले. कुटुंबसुद्धां व खर्चास रुपये दहा हजार दिले, व विश्वनाथ भट मालवी ब्राह्मण, तेही कुटुंबसुद्धां गेले. त्यांस तीन हजार रुपये दिले. व मनकर्णिकेचा घाट नूतन बांधावयास बाईंनीं कारकून व पंचवीस हजारांच्या हुंड्या देऊन श्रीस पाठविला, व दशाश्वमेधीचा घाट व गयेस विष्णुपदाचें देवालय सिद्ध जालें. त्याचा वास्तु, गोविंद रघुनाथ जाऊन

करितील. त्यांस सांगितलें. सोरटी सोमनाथ येथील देवालय नूतन करविलें. तेथें दहा हजारांच्या हुंड्या देऊन कारकून पाठविला. दोन्ही कारकुनांची रवानगी अश्विन मासांत केली. दुसरें वर्तमान, मिलाणगांव सरकार बिजयागड येथील मंडलोई परांगदा आहे. त्यांन खंडवे परगण्यांत राहून, तेथून येऊन, मिलाणगांवचें ठाणें मारून, दोन बारगीर ठाण्यांत होते ते मारले. गांवचे बंद धरून नेले. हें वर्तमान बाईस कळल्यावर जमियत पाठवून, खंडवे परगण्याचा गांव मातबर मारून, बादवें धरून गुरें ढोरें आणलीं. पुढें होईल तें सेवेसी लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १०७.

श्री.

१३ नोव्हेंबर इ. स. १७८५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १० माहे मोहोरम भानुवासरपावेतों सेवकाचें वर्तमान स्वामिकृपाक-टाक्षेंकडून यथास्थित असे. विशेष:—येथून सेवेसी विनंतिपत्रें छ ६ जिल्हेज व छ २७ जिल्हेज दोन पत्रें पाठविलीं. त्यांचीं उत्तरें यावयाची आज्ञा करणार स्वामी समर्थ. तेणेंकरून सेवकाचे चित्तवृत्तीस संतोष होतो. सांप्रतचें वर्तमान:—राजश्री मल्हारराव पवार त्यांची स्त्री, राजश्री पाटीलबावांचे लष्करांतून देशास जावयानिमित्त येथें आली. येऊन बाईची भेट घेऊन, आज स्वार होऊन गेली. मातुश्रीपासोन पत्रें लिहून घेतलीं. एक आपले नांवें व एक राजश्री हरिपंत तात्यांचे नांवें, व राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांस, असीं तीन पत्रें बाईनीं लिहून देऊन, मजला बाईनीं बोलावून सांगितलें कीं, मल्हारराव पवार यांच्या साहित्याविषयीं राजश्री महादजी शिंदे याणीं पत्रें सरकारांत लिहून पाठविलीं, त्याच अन्वये आर्ही पत्रें सरकारांत लिहिलीं आहेत. अशी सांगों लागली. मीं उत्तर दिल्लें कीं, कारण काय सांगावयाचें? तर बाई बोलली कीं, सरकारचे कारभारांत लिहिणें कसें? त्याचें उत्तर म्यां दिघलें कीं, आपले लिहिण्याचा व करणें त्याचे ठायीं सरकारचा अनादर कधीं जाला कीं? असें संशय घेऊन बोलावें याचें प्रयोजन नाहीं. इतकेंच बोलणें छ ८ मोहोरम शुक्रवारीं जालें. सेवेसी कळावें. छ ७ मोहोरमीं राजश्री बाळाजी बावाजी हरी बावाजीचे बंधु, देशींहून राजश्री पाटीलबावांकडे जावयानिमित्त कुटुंबसुद्धां येथें आले. बाईची भेट घेऊन परस्परें वस्त्रादिक शिष्टाचार होऊन गेले. बाईजबळ सांगत होते कीं, राजश्री पाटीलबावांचीं पत्रें आलीं

कीं दोनशें राऊत घेऊन येणें. त्याजवरून दीडशें लोक बराबर घेतले. काहीं मागाहून येतील. तोंपावेतों उज्जनीस राहून, ते स्वार आलीयावर पुढें जाऊं. याप्रमाणें सांगोन काल छ ९ मोहरमीं पुढें उज्जनीस गेले. पेंढारी याणीं इकडे फार हरामखोरी आरंभली आहे. पवार कवठेकर यांचे तालुक्यांत वगैरे प्रांतांत धूम करितात. लुटून गांवचे गांव खराब केले. त्याजवरून राजश्री मकाजी गीते वगैरे पागा बाईंनीं त्यांजवर पाठविल्या, व राजश्री तुकोजी होळकर यांस पत्रें लिहिलीं कीं, यांस निरोप द्यावा, अथवा कोठें घेऊन जावें. नाहींतर यां प्रांतांत वस्ती होऊं देणार नाहींत, असें लिहिलें. सेवेसीं कळावें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.''

लेखांक १०८.

श्री.

१३ नोव्हेंबर १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १० मोहोरम भानुवासरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—सरकारांत धोतरजोडे पाठविले, त्याची बाकीसाकी येणें होतें ह्मणून येथून विनंतिपत्र लिहून, सेवेसीं राजश्री धोंडोपंत पाठविले, व येथील वर्तमान कळावें ह्मणोन त्यांस पाठविलें. त्यांचें दर्शन बेलबागेंत जालें. पत्र लिहून त्यांजपाशीं दिल्लें. तें द्यावयास त्यांजला अवसर साधला नाहीं. धोतरजोड्याची याद करून, राजश्री कृष्णाजी नाईक तात्याजवळ दिधली. त्याणीं सेवेसीं विनंति करून, मखलासी होऊन स्वामी कृपालु होऊन देणें करून दिल्ले; परंतु ऐवज पावत नाहीं. कारण कीं, पूर्वीं एकुणीसशें रुपयांची वरात गंगाजलनिर्मल अहिल्याबाई होळकर यांजवर सरकारांतून जाली. त्या वरातीचा रुपया बाई देत नवती. पंचवीस हजार शिरोज पै॥ न द्यावें, यामुळें तसीच वरात होती. पुढें परियाय करून रुपये एकुणीसशें वसूल केले. त्यापै॥ येथें खर्चास घेतले रुपये ४००. त्यांविषयीं विनंतिपत्र तेच समई लिहून सेवेसीं पाठविलें. बाकी १५०० रुपये राहिले, त्याच्या हुंड्या करून पाठविल्या. त्याचा जाब आला. ते चारशें रुपये तसलमातीस माझे नांवें सरकारांत पडले आहेत. त्यांत धोतरजोड्याचे वजा करूं ह्मणोन फडके कारकून ह्मणतात, असें धोंडोपंतांनीं लिहिलें. यावरून सेवेसीं विनंति. तो ऐवज परभारें येथील मारुचा देणें, तो सावकारापासोन घेऊन दिल्ल आहो. राजश्री कृष्णाजी नाईक तात्या यांकडील येथें लक्ष्मणराव कृष्ण यांजपासोन ऐवज आजपावेतों खर्चास घेत आहे. त्यांजला ऐवज पावत नाहीं ह्मणोन त्याणीं येथें लिहून मना करविलें.

परदरबारी स्थित कसी राहिल? बाईकडून खर्चास यावें तर ती गोष्ट नाही. सा महिन्यां एक रोजमरा देतात. आर्बा व खंमस व सीत, तीन वर्षे जालीं. तीन हजार रुपये आजपावेतो येथें कर्ज जालें. त्याचा निर्गम होईल, चिंता वाटत नाही. परंतु सेवेसी हें लिहिणें प्राप्त जालें. सरकारचाकरीचा प्रकार सेवकाकडून घडल्यास सेवेसी लिहिलें तर हर्ष वाटतो. पोटाचें लिहिणें तें संकट चित्ताचे ठाई, जाणोन कधीही विनंति लिहीत नाही. जरूर जाणोन लिहिलें. सेवक परदरबारी आहे. स्वरूप राखावयाचें अंकिताकडे काय? सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १०९.

श्री.

२४ नोव्हेंबर १७८५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साधांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २१ मोहोरमपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष—चंद्र १ मोहोरमचें विनंतिपत्र पाठविलें, तें सेवेसी येऊन पोहोंचलेंच असेल. त्या अलीकडील वर्तमानः— ऐवजाकरितां बाईस वरचेवर स्मरण देत गेलों. त्यास, पावणेदोन लक्ष रुपयांची रवानगी करितों, असें बोलण्यांत. हुंडी करून राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे रवाना करावी, याप्रमाणें ठरलें असतां पाठविली नाही. फिरोन हटकिलें कीं, ऐवज पाठविण्यास स्थिरता दिसून येते, याचें कारण काय? उत्तर केलें कीं, श्रीमंतांची स्वारी नाशकास गेली, त्याजसमागमें यशवंतराव गंगाधरही गेले आहेत; यास्तव पाठविला नाही. स्वारी फिरली ह्मणजे रवानगी करूं, असें आहे. यावरून दिसून येतें कीं, दादाजींनीं काहीं सूचना लिहिली असेल. ऐवज राजश्री गणपतराव विष्णू यांजकडून देविणार. पुढें साडेदहा लक्ष रुपयांचे भरण्यासाठीं सुचवीत असतो. उत्तर करितात कीं, महालचे झाडे यशवंतराव यांनीं समजाविले आहेत. पुढें हा ऐवज रवाना जाहला ह्मणजे झाडे समजाऊन देतील. याप्रमाणें वर्तमान सेवेसी लिहिलें आहे. आमदानी पादशाहाकडील बदलून, फौज धरून धूमधाम करित होता. त्याचें पारिपत्य राजश्री पाटीलबावांनीं केलें. त्यास आपले डेन्यानजीक ठेविलें. त्याजकडील तोफखाना झाडून आपले कारखान्यांत लाविला. पलटणें व फौज होती त्यांस निरोप देणार होते. पादशाहाचा पुत्र ईश्रजानीं समागमें नेला होता, तो परतोन येऊन पादशाहास भेटला. पादशाहांनीं पाटीलबावांस माहीमरातब दिली. ऐशीं पत्रे आलीं, त्यावरून सेवेसी लिहिलें आहे. श्रीकाशीची यात्रा, मार्गशीर्ष वद्य पंचमी श्रीओंकारास गेली. मर्दान्याचे घाटानें उतरून उज्जनीवरून जाणार. येथून बाईंनीं पागा बंदोबस्तास पाठविल्या आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११०.

श्री.

१६ डिसेंबर १७८५.

“विज्ञापना ऐसीजे:- श्रीमहायात्रा बारा तेरा हजार देशीहून आली. श्री-
 ओंकार-मांघाता येथें दर्शन घेऊन शेंमुड्यांच्या घांटानें इंदुरावरून उज्जनीस गेली.
 मजल दरमजल सागरास पौष शुद्ध पौर्णिमेपावेतों जाणार. राजश्री मोरो बापूजी
 फडके यांनीं, सरकारचीं पत्रें जासूदजोडीबराबर देऊन बाईकडे पाठविलीं होतीं.
 त्याजवरून बाईंनीं पागा वगैरे देऊन, ओंकारापासून उज्जनीपावेतोंच चवकीपाहरा
 करून पोहचवून दिले. ओंकारचे मुक्कामीहून राजश्री मोरोपंत यात्रा घेऊन
 उज्जनीस गेले. राजश्री रामराव त्रिंबक व राजश्री बाबुराव वैद्य व राजश्री केसोपंत
 कुंटे असे त्रिवर्ग सडेच इकडे बाईंचे भेटीकरितां आले. भेट होऊन एक दिवस
 ठेवून घेतले. तिसरे दिवशीं रामराव यांस पागोटें व शालजोडी, व त्यांचे मातुश्रीस
 पातळ व स्त्रीस लुगडें खण, व बाबुराव यांस पागोटें व शालजोडी, व केसोपंत यांस
 शेला पागोटें याप्रमाणें वस्त्रें देऊन, उज्जनीपावेतों पंचवीस राऊत देऊन, निरोप
 दिलहा. माझे वडील बंधु कुटुंबासुद्धां पुण्याहून श्रीयात्रेस गेले. त्यांचे भेटीकरितां
 उज्जनीपावेतों गेलों होतीं. भेट घेऊन माघोरें आलों. सेवेसीं श्रुत होय. उज्जनीस
 वर्तमान ऐकिलें:—राजश्री पाटीलबावा पादशाहास बराबर घेऊन जयपुरचे रौहकावर
 कूच करून गेले. आग्न्याचा किला व आमदानीकडे जो मुखूख होता तो, पाद-
 शाहांनीं सरकारांत दिला, ऐसैं वर्तमान आलें. राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांचे दोषे
 पुत्र गत जाले, ह्मणून देशीहून त्यांची सापळ माता व राजश्री बाजीराव व राजश्री
 खंडेराव कुटुंबासुद्धां पाटीलबावांचे लष्करांत जाणार. ते पौष शुद्ध पंचमीस महे-
 श्वरास आले. दोन दिवस मुक्काम होता. बाईंनीं त्यांस मेजवानी केली, वस्त्रें दिलहीं.
 राजश्री माधवराव गंगाधर यांचें कुटुंब लष्करांत जावयाकरितां, येथें सोबतीं मुलें
 होतीं, त्यास तेंही यांससमागमें गेलीं. राजे प्रतापसिंग जयपुरकर यांसकडून वकील
 पूर्वीं येथें आला होता. बाईंकडून फौज घेऊन जावें या मजकुरांत होते. तिकडे
 पादशाहा खांसा व पाटीलबावा गेले, हें वर्तमान कळल्यावर प्रतापसिंग राजे यांचे
 साहित्याविषयीं पाटीलबावांस पत्रें देऊन, बकिलास चंद्र ७ सफरीं विदा केलें.
 राजाकडून नजर घेऊन फौज बराबर देऊन मुखूख घ्यावा, तो विचार राहिल्ला.
 साहित्यपत्रें मात्र दिलहीं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १११.

श्री.

१६ डिसेंबर इ. स. १७८५.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १३ सफरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र ९ सफरीं विनंतिपत्र लिहून पाठविलें, तें सेवेसी पोहोंचलेंच असेल. त्या अलीकडील वर्तमानः—“कादर महंमदखान, फैजमहंमदखान याचा पुतण्या, भूपालकर यांजकडून भला माणूस पत्रें घेऊन आला होता. त्यांत मजकूर की, हल्लीं राज्य दुसरा करितो. पहिलेपासून राज्याचे धनी आह्मी. असें असतां आह्मांसीं बदलून आमचें चालूं देत नाहीं. त्यास, सरकारची आज्ञा जाहली तरी भेटीस जाऊन सविस्तर वर्तमान विदित करीन. सरकारांतून बंदोबस्त करून दिल्यास नजरही देऊं.” याचें उत्तर मीं पाठविलें कीं, श्रीमंतांची स्वारी नासिकास गेली आहे. पुण्यास आल्यावर विनंति लिहून, आज्ञा येईल त्याप्रमाणें तुह्मांस लिहून पाठवूं. त्याजवरून सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. आज्ञा येईल त्याअन्वये त्यास लिहून उत्तर आणवीन. हल्लीं कादर महंमदखान अद्ययास आहे व दतीया वोडशाचे राजाकडून वकील, श्रीमंतांस लग्नाचा आहेर घेऊन आला. येथें बाईची भेट घेऊन चंद्र ११ सफरीं पुण्यास जावयास रवाना जाहला. बरोबर दोन तीन घोडी व माणसें आहेत. व जयपूर-वाल्याचें राजकारण बाईकडे चांगलें आलें होतें. पक्ष धरिते तरी, नजर व मुलूख घावयास कबूल जाहले होते. सात आठ महिने वकिलास ठेवून घेऊन, राजश्री पाटीलबावांस जयपुरवाल्याविषयीं साहित्यपत्रें मात्र लिहून दिलीं. वकिलास हजार रुपयांचा गांव टोंक परगण्यांत इनाम करून देऊन मार्गस्त केलें. पाटीलबावा व पादशाहा जयपूरचे सुमारे आले ह्मणून वर्तमान आहे. पूर्वी वकिलाशीं करार बाईनी केला होता कीं, पांच हजार फौज तुमचे मदतीस देऊं, याप्रमाणें बोलणें होतें. सरदार बरोबर कोण घावा या अंदेशांत दिवसगत लागले. तिकडे राजश्री पाटीलबावा गेले ऐकून, साहित्यपत्रें लिहून देऊन वकिलांस रवाना केलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११२.

श्री.

१८ डिसेंबर इ. स. १७८५.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ सफरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १३ मोहोरमीस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमानः—

राजश्री पाटीलबावांचें पत्र बाईस आलें, तें चंद्र २९ मोहोरमीं पावलें. पत्रीं मजकूर कीं, राजश्री तुकोजीबावांचे शरीरास समाधान नाहीं. पथ्या कुपथ्याची ताकीद जाली पाहिजे. याजकरितां त्यांच्या कुटुंबाची रवानगी करावी. व राजश्री नारो गणेश यांचेही कुटुंब पाठवून द्यावें. याप्रमाणें पत्र आलें. त्याचें उत्तर बाईंनीं लिहिलें कीं, चिरंजीवाचें अथवा नारोपंतांचें पत्र आल्यावर उभयतांच्या कुटुंबांची रवानगी करून देऊं. पथ्याकुपथ्याविशीं ताकीद लिहावी ऐसें नाहीं. तुम्ही जवळ आहांत; सांगीत जावें. याप्रमाणें उत्तर लिहून पाठविलें.

कलम १.

पूर्वीं चंद्र १३ मोहोरमीस पत्रें पाठविलीं, त्या पत्रीं हुंडी रुपये ४००० चौ हजारांची पाठविली होती; ती हुंडी पावल्याचें उत्तर आलें नाहीं. उत्तराविशीं आज्ञा व्हावी.

कलम १.

राजश्री तुकोजीबावांचीं पत्रें बाईस आलीं. त्यांत मजकूर कीं, वांटणीचे जाबसाल होत आहेत, त्यांत पाटीलबावांची मर्जी दहा लक्षांचा मुख्य लावून द्यावा ऐसें आहे. परंतु मुख्य वसुली ती चौ लक्षांचा आहे. अधिक नाहीं. त्यास येणेंप्रमाणें घेऊन करारांत आणावें, किंवा कैसें करावें यांचें उत्तर पाठवावें. याप्रमाणें पत्रें आलीं. त्याचीं उत्तरे बाईंनीं लिहिलीं कीं, तुम्ही कराल तें विचारून कराल. आग्रह करावा तर तुम्ही घरीं बसून वांटा मागतां. पाटीलबावांबरोबर तुमचे कोण होते ? ज्याअर्थी चाकरीच घडली नाही, तेव्हां जें देतील तें घेऊन ओढ न करावी, ऐसें उत्तर लिहिलें.

कलम १.

राजश्री सुभेदार यांजकडे कापड रवाना चंद्र २ सफरीस केलें. त्याज समागमें वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री रामचंद्र दीक्षित ओक यांची रवानगी बाईंनीं केली. दीक्षित लष्करास गेलें.

कलम १.

येकूण कलमें सुमार चार सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११३.

श्री.

इ. स. १७८५.

“विज्ञापना ऐसीजे:—श्रीमंत कैलासवासी दादासाहेब यांनीं महेश्वरीं रेवातीरीं घाट मातबर बांधला आहे. त्या घाटावर सर्व काळ ब्राह्मण ज्ञानसंध्यादिक कर्म करितात. बस्तीचे लोक पाणी तेथेंच भरितात. घाट मजबुतीचा बांधला, परंतु माथा घाटाचा तेथें तालीहून भर घालून ठेविली आहे. दोन देवालये दोन्हीं बाजूस जाहलीं

आहेत. एक भीसदाशिवाचें जुनेंच आहे, व नवें श्रीपरशराममूर्ति करून बाईंनीं देवालय केलें. दोन्हीं देवालयांमुळें पर्जन्यकाळीं रस्त्याचें पाणी घाटांत उतरत आहे. त्या पाण्यामुळें घाटाचे दगड अस्ताव्यस्त जाहले. पूर्व पश्चिम हात ६५ व उत्तर दक्षिण हात १८ एकूण रुमाली हात सुमार ११७० अकराशें सत्तर हात जागा चिरे घालावयाचे आहेत. तितक्यानें काम उत्तम होऊन घांट चांगला राहिल. कामाचा अजमास पाथरवट बोलावून विचारले, त्यांस पंधराशें सोळाशें रुपयांचा अजमास त्यानें सांगितला. सरकारची आज्ञा नसतां हें वर्तमान सेवेसीं लिहूं नये, परंतु रेवातीरीं घाटाचें काम युगपर्यंत राहावयाचें जाणोन, विज्ञापना केली असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११४.

श्री.

इ. स. १७८५.

“विज्ञापना ऐसीजे:—राजश्री रामजी पाटील व भगीरथ शिंदे व देवजी गवळी राधोगडी आहेत. बळवंतसिंग याजकडे पैगाम, भेटीस येतो ह्मणोन लाविला. दरम्यान कोणी भला माणूस पाठवून, दारमदार भेटीचा ठराऊन तिघे सरदार, नांवे लिहिले आहेत तेच, तिघे भेटीस, एक खिजमतगार व पालखी एक, याप्रमाणें गडाजवळ गेले. राजा बळवंतसिंग तोही किड्यांतून बाहेर येऊन यांस भेटला. तो जाबसाल रदबदल खंडणीची वगैरे होत होत अडीच प्रहर रात्र जाली. त्या संधीमध्ये आमदानी आपली जमीयत घेऊन निघोन गेला. त्रिवर्ग सरदार आपले डेरेदाखळ जाले. तदनंतर आमदानी गेला हें समजलें. जयपूरवाले याजकडे गेला ह्मणोन वर्तमान ऐकिलें, तें सेवेसीं कळावें ह्मणोन विनंतिपत्रीं लिहिलें. दुसरें ऐकिलें कीं, जोतपूर जयपूर यांचे वकील, राजश्री पाटीलबावांचे लष्करांत होते ते उठोन आले. उभयता फौज जमा आहे, याप्रमाणें ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११५.

छ २१ रविलावल सीत समानीन.

श्री.

ता. १७ जानेवारी इ. स. १७८६.

“सेवेसीं केलो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत पौष्य वद्य ३ भोमवारपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—टिपूची दाटी फार ऐकून बहुत चिंता प्राप्त जाली. त्यावरून श्रीमारुतीची सेवा शरीरेंकडून व ब्राह्मण २० यांजकडून करविली. यथाशक्ति नित्य ब्राह्मणभोजन करविलें. त्यास श्रीचा साक्षात्कार जाला कीं, पोष वद्य २ सोमवारपासून दिवस ४१ पावेतों

टिपूचा उत्कर्ष पुढे, एकेचाळीस ४१ दिवस गेल्यानंतर त्याचा उपमर्द होऊन सरकारचा प्रताप अधिकोत्तर होईल, याप्रमाणे दृष्टांत जाला. पूर्वी राजश्री मोरोबादादा व होळकर पुरंदरास आले, ते समर्थी मी याप्रमाणे श्रीमारुतीची सेवा केली. ते वेळेस याप्रमाणे दृष्टांत कीं, अकरा दिवसपावेतो श्रम आपणास होतील, पुढे अधिकोत्तर यशप्राप्ति घडेल. हें वर्तमान राजश्री मल्हारपंत भडभडे यांस व कैलासवासी देशमुख यांस पुरतेपणें सांगितलें होतें. त्याचा अनुभव श्रीनें घडविला. त्याउपरीं फिरंगी व कैलासवासी दादासाहेब आले, ते समर्थी संकट जाणून श्रीमारुतीची सेवा लष्करांत केली. तेव्हां दृष्टांत, १८ दिवसांनंतर यशप्राप्ति. त्याप्रमाणें अनुभव आला. सांप्रत हें संकट प्राप्त ! देशीहून वर्तमान येऊं लागलें कीं, टिपूची दाटी फार, त्यावरून चिंता प्राप्त जाहली. सर्वस्वें श्रीमंतांचे दौलतीचें वोजें सर्व स्वामीकडे. त्यावरून श्रीची प्रार्थना बहुत केली. त्यावरून ४१ एकेचाळीस दिवसांनंतर सरकारचा उत्कर्ष बहुत होईल, त्याचा अनुभव श्रीप्रतापें घडेल. चिंता नाही. पूर्वी दोनी दृष्टांत अनुभवास आले, त्याचा संकल्प व हल्लीं श्रीचा संकल्प केला तो सिद्धीस न्यावयाची विनंति समक्ष आल्यावर करीन. पूर्वीचा संकल्प देशमुख्यास सांगितलें होतें. श्रीकृपेंकरून सरकारचा नक्ष व महाराजांस यशप्राप्ति व्हावी हेंच निरंतर इच्छा व प्रार्थना श्रीमारुतीजवळ करीत आहे. सांप्रत दृष्टांत जाला हें वर्तमान स्वामींस न लिहावें. कारण येथें कोणी स्वकीय नाही, यास्तव सेवेसीं लिहिलें. सिद्धीस गेल्यावर प्रत्योत्तराची आज्ञा करणार स्वामी समर्थ. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११६.

छ २८ रबिलावल सीत.

श्री.

२२ जानेवारी १७८६.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र माहे रबिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ ११ सफरी विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. हुंब्या दोन लक्षांच्या बाईकडून रवाना करविल्या, त्या हुंब्या पावल्या असतील. त्या अलीकडील वर्तमानः—राजश्री दादाजी गंगाधर यांचे विद्यमानें बाईचें नांवें पत्रें आलीं व पावती तीन लक्ष रुपयांची आली, व पुढे ऐवजाविषयीं बहुत निकडीनें सरकारचे पत्रां व दादाजीचे पत्रां लिहिलें होतें, तीं पत्रें अक्षरशहा बाईंनीं ऐकून उत्तर प्रत्युत्तर कारभारी यांसी केलें कीं, आतां ऐवज कोठून द्यावा ? जो महालचा ऐवज होता तो, येथील सरदारीचा खर्च जाऊन, पांच लक्ष रवाना केल; याउपर पैसा मिळत नाहीं.

याप्रमाणे परस्परे भाषणे जालीं. मी उत्तर दिलें कीं, मोहीमशीर सरदार, चाकरी सरकारची जाली पाहिजे. शत्रु प्रबल जाला आहे. त्याचें पारिपत्य फौजेवेगळें कसें होईल ? फौज ठेवावी तेव्हां ऐवज पाहिजे. यास्तव दुसाला रसदा व वेतनें महालकरी व दरकदार यांचीं घ्यावीं; ऐवज रवाना करावा. या बोलण्यावर कांहीं दोष, कांहीं समाधान ! याचें उत्तर मुत्सद्दी यांनीं दिलें कीं, अशी मसलत भारी कोठें कीं, दुसाला रसदा व दरकदारांचीं वेतनें घ्यावीं. तोही भरंवसा कोठें पुरतो ? कमाविसदारांस इतबार पुरत नाहीं. त्यांत समय पडल्यास करूं. याचें उत्तर मीं दिलें कीं, समयास कांहींच होणें नाहीं. अगोदर तजवीज करावी ही गोष्ट ठीक. दुसाला वेतनें व रसदा घ्यावया इतबार पुरत नाहीं ह्मणतां, तर आजपर्यंत तुझांकडील महालची घालमेल काय जाली ? याप्रमाणें बोलणें मात्र जालें. करणें तें आपलें विचारें करीतच आहेत. आम्ही वारंवार रवानगीविषयीं स्मरण देतच आहों. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११७.

पौ॥ चंद्र १७ रविलाखर सन सीत माघ. श्री. ४ फेब्रुवारी इ. स. १७८६.

“ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र ४ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र १५ रविलाखरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २७ माहे मिनहूस पावलें. पूर्वीं आज्ञा कीं, दोन लक्ष रुपयांच्या हुंड्या पावल्या, राजश्री तुकोजी होळकर यांजकडे दिल्या. त्यांचे जाब राजश्री दादाजीस लिहून पाठविले, व त्यांचीं पत्रे व दादाजीचीं पत्रे महेश्वरास परभारें पुण्याहून आलीं असतील त्यावरून कळेल. पुढें फौजेचा खर्च चालला पाहिजे. तर, पेशजीं लिहिल्या प्रमाणें बाईसीं बोलून ऐवजाची रवानगी लवकर करवावी ह्मणून आज्ञा. त्यावरून बाईसीं मजकूर केला. बाईनीं उत्तर दिलें कीं, आमचे जाब आले नाहींत. आल्यावर कळेल. परंतु ऐवज होता तो, येथील खर्च वजा सालाबादी होऊन, राहिला ऐवज झाडून रवानगी केली. याउपर ऐवज कोठून द्यावा हें बोलणें. त्यांत ग्रहणाचे दिवस, धर्माचा उत्कर्ष आरंभ केला, त्यामुळें प्रशस्त बोलणें जालें नाहीं. परंतु खुलासा दिसतो कीं, याउपरी ऐवजाची तोड पडत नाहीं. त्यांजला संकट कोणतें ? पूर्वीं स्वामींनीं दुसाला रसदा व दरकदारांचीं वेतनें घेऊन ऐवजाचा भरणा करावा, ती गोष्ट येथें मनीं मानसीं भरत नाहीं. आम्ही या गोष्टीचे स्मरण द्यावें, तर त्रास येतो. दरकदार आहेत

ते होळीचे होळकर! त्यास दबलत राहिली अथवा न राहिली ही काळजी नाही. आज चार वर्षे यथास्थित पाहत आहे. होळकराची दबलत चालावी असें येथें माणूस मातबर मनसुबेस कोणी नाही. देखिलें तें सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. ”

लेखांक ११८.

श्री.

२४ फेब्रुवारी १७८६.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांगनमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २४ माहे रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र ६ रविलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. राजश्री रामराव त्रिंबक व राजश्री केसो गणेश कुंटे उभयतां माघ शुद्ध १० स्वार होऊन गेले. राजश्री रामराव त्रिंबक यांनीं बाईस विनंति केली कीं, मजवर पूर्वीप्रमाणें कृपा असों घावी. चिटी पत्रीं लिहीत जावी. त्यावरून बाईंनीं दरबारांत यांची रया ठेविली नाही. बहुत उपन्यास केलें. वखें शेला पोगोटें देऊन बिदा केलें. राजश्री केसो गणेश कुंटे यांनीं राजश्री नारो गणेश यांचा मजकूर एकांतीं केला कीं, त्याजवर ममता करून पदरीं घ्यावें. त्याचें उत्तर बाईंनीं दिलें, तें ऐकिलें. परभारें बाईंनीं उत्तर हेंच दिलें कीं, ही गोष्ट मजकडेस नाही. जें करणें तें श्रीमंत करितील व राजश्री महादजी शिंदे. याप्रमाणें जाबसाल जाला तो ऐकिला. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें. माझे शरिरास हा कालवर सावकाश नाही. खर्चावांचून विपत्य. येथें अगत्य नाही. येविषयीं विनंति महाराजांस लिहिली, परंतु आज्ञा येत नाही. स्वामी खाबंद, आमचा त्राता, आपणां वेगेळे कोणी नाही. चरणाचा वियोग बहुत दिवस जाला आहे. येथें आहे. निरंतर चरणीं निजध्यास धरून स्वस्थ आहे. येथील स्थितीवर उदासीनता. आज्ञेखेरीज वर्तणूक नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११९.

पै। चंद्र २३ जमादिलावल सन सीत

श्री.

२४ फेब्रुवारी १७८६.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २४ माहे रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—राजश्री रामराव त्रिंबक वगैरे यात्रा गेल्यानंतर, आज्ञेप्रमाणें बाईंशीं ऐवजाचे विषयीं बोलणें जालें. बहुत प्रकारें सांगितलें, मोहिमशीर फौजा आहेत, काम काज लढाईचें, लोकांस पैसा दिला पाहिजे. सरदारीचा नक्ष राहून सरकारचाकरी जाहली

१९. मुल्हेरजवळील लढाई.

दुर्गोजी भापकर यांची व श्रीमंत दादासाहेब पेशवे यांच्या बाजूचे मानाजी शिंदे, सटवोजी भोंसले वगैरे सरदारांची, इ. स. १७७९ मध्ये मुल्हेरजवळ मौजे सामळें येथें जी लढाई झाली, तिची हकिकत दुर्गोजी भापकर यांनीं पेशव्यांस कळविली आहे. तिच्यावरून विस्तृत व साद्यंत माहिती देण्याची त्या वेळीं कशी पद्धति होती तें चांगलें दिसून येतें. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“राजश्री रावसाहेब साहेबांचे सेवेसी:—

श्रीमंत अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य ज्ञेहांकित दुर्गोजी भापकर दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल ता॥ जाणून स्वकीय कुशल लेखन करावयासी आम्हा केली पाहिजे. विशेष:- आमची व राजश्री मानाजी शिंदे व सटवोजी भोंसले व बाजीराव बर्वे, भोंसले, व पांढरे व जाधव यांची लढाई, छ १५ रजबी सायंकाळीं मौजे सामळें परगणे मुल्हेर येथे लढाई भारी जाली. तिकडील पठाण व रजपूत व मराठे लोक यांणीं उज्या टाकिल्या व आह्मांकडीलही लोकांनीं उज्या टाकिल्या. तेथें लोक कामास आले, व जखमी जाले. घोडीं ठार जालीं व जखमी जालीं. बितपशिल नांवनिशी:-

१ पर्वतराव भापकर -उजवे हाताचीं बोटें दोन तरवारीने उडालीं.

२ कुसाजी भापकर

१ मशारनिल्हेस भाल्याची जखम १ व तरवारीच्या २.

१ घोडीवर तरवारीच्या जखमा २.

२

२ खेत्रोजी भापकर

१ मशारनिल्हेस तरवारीच्या जखमा ७.

१ घोडी तरवारीचे वार व गोळी लागून ठार जाली.

२

१ निंबाजी भापकर -भाल्याची १ व तरवारीची १ एकूण दोन.

१ हंबतराव भापकर -खुद्द तरवारीच्या जखमा २.

२ संक्राजी भापकर

१ मशारनिल्हेस तरवारीच्या जखमा ४.

१ घोडी तरवारीचे जखमेनें ठार जाली.

२

१ निळकंठराव भापकर -यांचे घोड्याचे तोंडावर तरवारीच्या जखमा दोन.

१ हंबतराव भापकर यांचा घोडा ठार जाला.

१ खंडोजी भापकर यांचे घोडीस तरवारीचे वार ५, ठार जाली.

- १ ...शिग तरवारी जखम १.
 २ शिवराम तावरे.
   १ मशारनिल्हेस तरवारीची जखम १.
   १ घोळ्यास तरवारीची १.
   २
 १ गोविंदराव जाधव—तरवारीच्या दोन.
 १ गोविंदराव कुतवाल—घोडी गोळीनें ठार जाली.
 १ यमाजी कुतवाल—घोडी गोळीनें ठार जाली.
 १ उदाजी पवार—भाल्याची जखम १.
 २ जानबा वीर
   १ मशारनिल्हेस तरवारीची १.
   १ घोडे तरवारीनें ठार जालें.
   २
 १ गोदाजी घरे—तरवारीच्या जखमा २.
 २ नारो जनार्दन
   १ भाल्याची जखम मशारनिल्हेस.
   २ घोळ्यास भाल्याची जखम.
   २
 २ शिवराम तिलप
   १ मशारनिल्हेस तरवारीची जखम १.
   १ घोळ्यास तरवारीची १.
   २
 १ मानसिंग संकपाळ—तरवारीची जखम १.
 १ .....वामन तरवारीची जखम १ व गोळीची १.
 १ सुभानजी पडवळ—जखम गोळीची १.
 २ सदाशिव ताटे
   १ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या ३.
   १ घोळ्यास तरवार व गोळी लागून ठार जाला.
   २
 २ मानाजी रणनवरे
   १ मशारनिल्हेस तरवारीच्या जखमा २.
   १ घोडा गोळीनें ठार.
   २
 १ भिवजी देवकांते—जखम भाल्याची १ व तरवारीची १.
 १ संकोजी देवकांते—जखम भाल्याची १.

- १ चांदभाई-मशारनिल्हेस जखम तरवारीची १.
 १ हुसेनभाई-जखमा तरवारीची १ भाल्याची १.
 १ चांदराव काकडे-तरवारीची जखम १.
 १ दुर्गोजी जाधव-तरवारीची जखम १.
 २ सेख मलिक
 १ मशारनिल्हेस तरवारीच्या जखमा २.
 १ घोडा पाडाव गेला.
 २
 २ यशवंतराव जगताप
 १ मशारनिल्हेस गोळी १ भाल्याची जखम १ व तरवारीच्या २.
 १ घोडा गोळीनें ठार.
 २
 १ होनाजी गाढवे-तरवारीची जखम १.
 १ गिरमाजी बाबर-घोडा गोळीनें ठार जाला.
 १ गोमाजीपंत-तरवारीनें घोडी ठार जाली.
 १ अर्जुनजी सूर्यवंशी-घोडा गोळीनें व तरवारीनें ठार जाला.
 १ भिकाजी पवार-घोडी गोळीनें ठार जाली.
 १ रहिमखान-घोडा निळा गोळीनें ठार जाला.
 १ निंबाजी संखपाल-घोडी पाडाव गेली.
 १ दारकोजी पडवळ-घोडी गोळीनें ठार जाली.
 १ अमृतराव भापकर ठार जाले. जखम भाल्याची १.
 तरवारीची १.

५०

- २ मयाजी शिलीमकर
 १ मशारनिल्हेस भाल्याची जखम १.
 १ घोडीस तरवारीची १.
 २
 २ गोविंदराव शिलिमकर
 १ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या २.
 १ घोडीस वार १.
 २
 २ भोवनराव सोनवणी
 १ मशारनिल्हेस जखम भाल्याची १ तरवारीची.
 १ घोडीस तरवारीची.
 २

२ हिराखान

१ तरवारीच्या जखमा ५.

१ मशारनिल्हेची १ घोडी ठार जाली.

२

२ बावानार्दक

१ मशारनिल्हेस भाल्याची १ तरवारीच्या ३.

१ घोडी गोळी लागून ठार जाली.

२

२ बहिरजी जगताप

१ मशारनिल्हेस तरवारीच्या जखमा २.

१ घोडी तरवारीनें ठार जाली.

२

२ संताजी माने

१ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या ४.

१ घोडी गोळीनें ठार जाली.

२

२ शहाजी थोरात

१ मशारनिल्हेस तरवारीची १.

१ घोड्यास जखम गोळीची १.

२

१ जोतिबा मुल्मकर-तरवारीची जखम १.

१ गणोजी घम-तरवारीची जखम १.

२ महिपतराव भोंसले

१ मशारनिल्हेस भाल्याची १.

१ धोडें गोळी लागून ठार जालें.

२

१ काशी धोंडाजी-घोडीस जखम तरवारीची.

२ शेटीबा भोईटे घोड्यास.

१ घोडीस जखम तरवारीची.

१ घोडा ठार जाला गोळी लागून.

२

१ बहिरजी काकडे

१ खासा गोळी व तरवार लागून ठार जाले.

१ घोडीस जखमा तरवारीच्या २.

२

- १ पिराजी शिंदे-घोड्यास जखमा गोळ्याच्या २.
 १ खुमानसिंग-घोडीस जखम गोळीची १.
 २ देवराव पा।
     १ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या २.
     १ घोडीस जखम तरवारीची १.
     २
 १ जनाजी जाधव घोडी गोळी लागून ठार जाली. मशारनिल्हेचें कामकाज चांगलें जालें.
 २ सुभानजी तनपुरे
     १ खासा ठार जाला.
     १ घोडा ठार जाला.
     २
 १ आंदोजी जगताप-जखम भाल्याची १.
 २ निंबाजी गायकवाड-घोडी पाडाव गेलीं.
     १ घोडी पाडाव गेलीं.
     १ मशारनिल्हेस जखम तरवारीची.
     २
 २ नाथूराम.
     १ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या ५.
     १ घोडे पाडाव गेलें.
     २
 २ इमामखान.
     १ मशारनिल्हेस गुरगुजाची जखम १.
     १ घोडा पाडाव गेला.
     २
 २ महादजी लबाडे
     १ मशारनिल्हेस तरवारीची जखम १.
     १ घोडे पाडाव गेलें.
     २
 १ रामजी लबाडे-घोडी पाडाव गेलीं.
 २ ह्यसाजी बाबर.
     १ मशारनिल्हेस भाला लागला जखम १.
     १ घोडा गोळीनें ठार.
     २
 १ संताजी गायकवाड जखम गोळीची १.
 २ गुंडाजी परदेशी-घोडे पाडाव गेलें १ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या २.

२ बहिरजी पिंगळे

१ मशारनिल्हेस जखमा तरवारीच्या ३ भाष्याची १.

१ घोडा पाडाव गेला.

२

१ सुलतानजी कदम-घोडा पाडाव गेला.

१ शेटीवा धस-घोडी पाडाव गेली.

१ नेमाजी गायकवाड-घोडी गोळीनें ठार जाली.

१ बरमाजी गायकवाड-घोडी तरवारीचे जखमेनें ठार जाली.

१ राणोजी सावत-घोडा तरवार व गोळी लागून ठार जाला.

१ हिरोजी मोरे-घोडी पायास गोळी लागून, घोडी राहिली.

१ सटवोजी पोंवार-घोडी तरवारीचे जखमेनें ठार जाली.

१ त्रिंबकराव जगताप-घोडा गोळीनें ठार जाला.

१ सोमाजी भापकर-गोळी लागून ठार जाले.

३ पागा दि॥ गोरसोजी भापकर-घोडी ठार जाली.

६१

१११

तपशील

५३ भले लोक खासे

४ ठार जाले.

४९ जखमी आहेत.

५३

५८ घोडी

२९ ठार जालीं.

२० जखमी.

९ पाडाव गेलीं.

५८

१११.

सदरद्वप्रमाणें तपशील, लोक जखमी व ठार व घोडीं जखमी व ठार व पाडाव गेले यांचा तपशील लिहिला आहे, त्यावरून श्रुत होईल. त्यांजकडील घोडीं, आह्मांकडील शिलेदारांस पंधरा वीस सांपडलीं, व निशाणही घेतलें. त्या समयीं त्यांजकडील मोड जाला. तेव्हां त्यांचे कबिले पाठीमागें होते. त्यांपैकीं कांहीं लोकांनीं कबिले पाठीमागें बांधून पळें लागले, व किलेक बायका कटारा उठोन मरावयासी सिद्ध जाल्या. ते समयीं आह्मांकडील लोक, त्यांत छुटीस ऐवज पाहून शिरले. तेव्हां ते दांत-किसालीस येऊन, अब्रूवर आली ऐसें जाणून, लढाई जमविली. निशाणासाठीं त्याज-कडील मारामार फार जाली. तेव्हां निशाणास दोहींकडील बोढाबोढ जाली. आह्मांकडील लोकांस निशाणाचे बंद व पटका हातास आला. बाकीचे सांभाळून जाऊन उभे राहिले. उपरांत संध्याकाळही जाला, पाऊसही आला. मग आह्मी वारिसास मुक्ता-मास आलों. ते सिनपेस राहिले. आह्मांजवळ सरंजाम तेव्हां फारच थोडा होता. लोक घाटांनीं चौकीस होते. थोडक्या सरंजामानसीं गेलों ह्मणून पेंच पडला. सरंजाम आमचा जथला नाहीं. यामुळें घाटाची बंदीबस्ती न जाली. दुसरे दिवशीं घाटाकडे जाईल तों, ते पहाटें कूच करून घाटाखालीं गेले. त्यांजवळ सरंजाम, हजार बाराशें लोक पठाण, भोगल, रजपूत, मराठे, चांगले लोक आहेत. हजरी गणतीचा

राऊत नाही. याशिवाय पायउतार लोक चांगले पांच सातशें, बरोबर घेऊन गेले आहेत. बाणाच्या कैच्या चार होत्या. येणेंप्रमाणें सरंजाम त्यांजवळ आहे. गुजराथ प्रांतीं फौज जमा आहे. राजश्री फत्तेसिंग गायकवाड सात आठ हजारपर्यंत आहेत. श्रीमंत दादासाहेबांजवळ गुलजारखान व केसो कृष्ण, दोन हजारपर्यंत जमा जाले आहेत. शिवाय हें खूळ गेले, हें वेगळे. या प्रांतांत फितूर फार जाला आहे. याचा बंदोबस्त पुरतेपणें होय ऐसी आज्ञा करावी. हा फौजेचा मजकूर इंद्रजांचे विद्यमानें जाला आहे. श्रीमंतांस इंद्रजांनीं सांगितलें कीं, देशीहून फौज आणावी; पैसा आढी देऊं. त्यावरून हा जमाव करितात. जितका मजकूर पक्केपणें समजला, तितका सेवेसी लिहिला आहे. वारंवार लिहिणें हेंच कीं, याचा बंदोबस्त लवकर करावयाची आज्ञा करावी. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

२०. ब्रह्मेश्वरस्वामींची कोंकणांतील कामगिरी.

श्रीमंत छत्रपति शाहूमहाराज व थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांचे गुरु, श्रीमत् ब्रह्मेश्वरस्वामी धावडशीकर ह्यांनीं, कोंकणांत असतांना पुष्कळ लोकांना द्रव्यद्वारे मदत देऊन त्यांना ऊर्जित दशेस आणिलें. ह्या संबंधाची माहिती ब्रह्मेश्वरस्वामींचे चरित्रांत प्रसिद्ध झालीच आहे. संगमेश्वरचे काशीशेट शेठ्ये ह्यांच्या एका पत्रामध्यें स्वामींनीं अशा प्रकारें तारूं तराडें देऊन, कांहीं लोकांस मदत केल्याचा उल्लेख आहे. तो यथें नमूद करण्यासारखा आहे.

[किरकोळ.]

श्री.

“श्रीमत् सच्चिदानंदपरायण यमनियम साष्टांग योग—

साधन श्री परमहंस बाबा स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवेसी चरणरज कासी सेट सेठ्ये संगमेश्वर सेवेसी विज्ञापना येथील क्षेम तागार्हत छ ९ जमादिलावलपावेतों स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून यथास्थित असे. विशेष:—स्वामींचें कर्ज सेतवडेकर सावकार यांजकडे होतें, त्याविशीं सविस्तर पूर्वी स्वामींचे सेवेसी विज्ञापना लिहिलीच होती. त्याची आज्ञा कांहीं आली नाही. हल्लीं स्वामींच्या चरणांपाशीं इबजी नाखवा पांगारकर व दावजी नाखवा मोडक व फुलाजी नाखवा मालीम हे त्रिवर्ग सेवेसी आले आहेत. ऐशास, सेतवडेकर सावकार पूर्वी बहुत होते, ते कालगतीनें मोडून, कांहीं पालवी. स्वामींच्या आश्वासनोदकेकरून राहिली आहे. त्यामध्ये पुढें पुढें प्रसंगीं नांवरूप अगदींच सेतोडेकरांचें मोडलें होतें. त्यास, स्वामींनीं कृपाळू होऊन, या त्रिवर्गावर नजर देऊन, श्रीमत् राजश्री सरखेल साहेब यांस स्वामींनीं सांगोन, यांचें ऊर्जित केलें. त्याविरहित जे यांसीं अतिशयेंकरून संकट होतें, तेवढें स्वामींनीं निवारण करून, यांस तारूं तराडें देऊन, व वित्त विषय भांडवल देऊन, यांचीं सर्वांप्रकारेंकरून उभारणीकरून, उस्तवारी स्वामींनीं बरीच करून, अभास लाविलें. तेव्हां सेतोडेकर कांहीं आहेत, ऐसा प्रताप स्वामींच्या अभावा

जाहला. तेणेंकरून प्रगट होऊं लागले. मुलखांतही सर्वास कळलें कीं, स्वामी कृपाळू जाहल्यावरी यांची डोई पुढें जहाली. त्यास, यांचें प्राक्तन सबळ. तें यांची अगदीं तरांडी तीन स्वामींनीं दिल्लीं होती तीं, मुंबईस हिरोन घेतलीं. त्यामुळें हे खस्त बहुत जहाले. स्वामीचे वाढविले आणि यांजवरी एक प्रसंग पडिला ! तेणेंकरून तगादलेच होते. त्यांहीमध्ये स्वामींचा कृपावलोकनघन होताच. परंतु काळ विषम पडिला. यांचें प्राक्तन सबळ, त्यामुळें दुर्दशा जहाली ! वायका मेल्या, मुलें मेळीं. एकले सडे मात्र उरले. केवळ देशत्यागें जावें, परंतु स्वामींचे गांवाजीस समर्थींचा आश्रय. याकरितां जीव मात्र रक्षून आहेत. परंतु त्राण एके काडीचें उरलें नाहीं. ऐशास, लौकिकामध्ये स्वामींचे स्थापित ऐसें सर्वतोमुखीं. द्वाणोन वरकड कर्जदारी फारसे गळां पडत नाहींत. यांचा तो हेत ऐसा आहे जे, आद्वी अगदीच सेतवडेकर मागाडीस पडिलों होतों, तें ज्यांनीं आद्वीस नांवारूपास आणिलें, त्यांकडे जाऊन, त्यांची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं. द्वाणून हे सेवेसीं आले आहेत. स्वामींचें कर्ज खरें आहे. यांचा तो नाश बहुतांप्रकारेंकरून जहाला आहे. ऐशा समयामध्ये स्वामींपासून मुक्तता करून घ्यावी द्वाणून सेवेसीं आले आहेत. यांचें ऊर्जित करणार स्वामी मात्र आहेत. जेणेंकरून नवाजीस वाढतील ते पूर्ण कृपा करणार स्वामी समर्थ असेत. यांचें सविस्तर वर्तमान खंडोबा सेवेसीं निवेदन करितां श्रुत होईल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

२१. फिरंग्यांचे लष्करांतील हुंड्यांचे भाव.

पेशवेसरकारांत प्रांतोप्रांतींहुन हुंड्यांचे भाव लिहून येत असत. त्यामध्ये इंग्रज, फिरंगी, फरासीस वगैरे परराष्ट्रस्थ लोकांच्या लष्करांत हुंड्यांचे भाव जे चालत असत, त्यांची माहितीही येत असे. इ. स. १७८० मध्ये फिरंग्यांचे लष्करांत ठिकठिकाणच्या हुंड्यांचा भाव कसकसा असे, ह्याबद्दलची माहिती पुढील टिपणांत दाखल आहे.

[मेणवलीदत्तर.]

श्री.

“यादी फिरंगी यांचे लष्करांतून हुंडीचे भाव देशावरचे येणेंप्रमाणें:-

- १ फिरंगी यांचे लष्करांत वहात्तर रुपये द्यावे आणि मकसुदाबादेस शंभर घ्यावे.
- १ व्याऐशीं रुपयांची हुंडी घेऊन सुरतेस शंभर घ्यावे.
- १ बनारशी शंभर रुपये यांची हुंडी घेऊन लष्करांत शाहात्तर रुपये घ्यावे.
- १ शाहाण्णव रुपये लष्करांत घेऊन भागानगरी शंभरांची हुंडी देतात.
- १ मछली बंदरी तीन रुपये याचा भाव.
- १ करकी होन लष्करांत भाव दर ४ प्रमाणें.
- १ फुली होनाचा भाव दर ४८ प्रमाणें.

येणेंप्रमाणें भाव आहेत.”

इतिहाससंग्रह.

नं. १००

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रें.]]ानुआरी १९११. [अंक ६ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	६७-७०
२ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	९५-१०६
३ महेश्वरदरवारचीं बातमीपत्रें, भाग २ रा....	९७-१२०
४ ऐतिहासिक टिपणें, भाग ३ रा.	३३-४०

चित्रें—१ नवाब अनवरुद्दीनखान. २ तंजावरची राणी सुजानबाई.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी ह्यांनीं

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

सटीक
षट्पंचाशिका
व त्याचें
मराठी भाषांतर.

हा ज्योतिषाचा प्रश्नग्रंथ आहे. याचे एकंदर सात अध्याय आहेत. यांत गां-
वास गेलेला मनुष्य कधी परत येईल, नष्टवस्तुलाभ, नष्टद्रव्यलाभ, चोरीस गेलेली
वस्तु सांपडेल किंवा नाही, चोरीस गेलेली वस्तु कोणत्या दिशेस गेली, चोरीस
गेलेल्या वस्तूचें स्वरूप, चोराचें स्वरूप; वय, जाति वगैरे; मुष्टिगत वस्तूचें
ज्ञान, रोगी केव्हां बरा होईल, गर्भिणीप्रश्न, विवाह केव्हां होईल, वृष्टि कशी
होईल, प्रश्न करणाराचे मनांतील वस्तूचें ज्ञान वगैरे अनेक प्रकारचे प्रश्नांचें
यांत उत्तम रीतीनें विवेचन केलें आहे. हा ग्रंथ मूळ संस्कृत श्लोकबद्ध असून
सटीक आहे, तथापि यांतील विषयांचें ज्ञान सर्वास व्हावें म्हणून कोल्हापुर
येथील प्रसिद्ध ज्योतिषी अमृतराव चाघोलीकर यांनी याचें सरळ आणि
सुबोध असें मराठी भाषांतर केलें आहे. तें बुकसाईजमध्ये छापिलें आहे.
किंमत ८ आणे. टपालखर्च एक आणा.

सचित्र
आरतीसंग्रह.

आरतीसंग्रह्या ९०. आणि सुंदर चित्रें ३१.

यांत गणपति, विष्णु, शंकर, देवी, सूर्य, पंचायतन, व्यंकटेश, राम, कृष्ण,
विठ्ठल, सत्यनारायण, दशावतार, परशुराम, वृसिंह, दत्त, गुरु, मारुती, गरुड,
चंद्र, शनि, रामदास, एकनाथ, ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम, संतमंडळी, गंगा,
तुळस, दासबोध, गीता, अनंत, मंगळगौर, हरितालिका, खंडोबा, बहिरोबा,
यांच्या आरत्या असून शिवाय शेवटीं धांवा, विडा, शेजारती, प्रार्थना, वरप्रसाद,
कांकडआरती, धूपारती, कर्पूरारती, मंत्रपुष्पांजलि, इत्यादि विषय आहेत.

किंमत २ आणे. ट. ख. १ आणा.

नवाब अनवरद्दीनखान.

४३. कर्नाटकचा नबाब अनवरुद्दीनखान.

नबाब अनवरुद्दीनखान हा, दैवाच्या अनुकूलतेने उदय पावलेल्या लष्करी योद्ध्यांपैकी एक सुप्रसिद्ध पुरुष होय. अठराव्या शतकाच्या मध्यतरी, कर्नाटकांमध्ये ज्या उलाढाली व जीं राजकारणें घडून आलीं, त्यांत प्रत्यक्षपणें या पुरुषाचा संबंध होता. ह्यानें केवळ नशीबाच्या जोरावर अर्काटचें राजपदही कांहीं दिवस उपभोगिलें. याचें नांव कर्नाटकचे इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. हा पुरुष प्रथमतः दिल्लीच्या बादशाहाच्या पदरीं नौकरीस राहिला. तेथून पुढें तो कोरा जहानाबाद या प्रांताचा सुभेदार झाला. तेथें असतांना त्याची कारकीर्द यशस्वी झाली नाहीं, व त्याच्या अमलाखालील प्रांताचा वसूल बादशाहास बरोबर मिळाला नाहीं, ह्मणून त्याजवर कांहीं ठपका आला. तेव्हां त्यानें गुप्त रीतीनें तेथील सुभेदारी सोडून, तो अमदाबाद येथें आला. ह्या वेळीं गुजराथ प्रांताचा सुभेदार, निजाम उलमुलुकाचा बाप, गाजीउद्दीनखान हा होता. त्याच्याकडे संधान बांधून, अनवरुद्दीनखान यानें सुरत येथें मोठी महत्त्वाची व अधिकाराची नौकरी मिळविली. गाजीउद्दीनखान हा मृत्यु पावल्यानंतर त्याचा मुलगा निजामउलमुलुक यास दक्षिणची सुभेदारी मिळाली. त्यानेंही अनवरुद्दीनखान याची कर्तबगारी व शौर्य हीं लक्ष्यांत घेऊन, त्यास कर्नाटकांत एक मोठी जागा दिली. तो इ. स. १७२५ पासून इ. स. १७४१ पर्यंत वेलोर येथील सुभेदार होता. इ. स. १७४४ मध्ये त्यास निजामउलमुलुकानें कर्नाटकाच्या नबाबाची वस्त्रें दिलीं. इ. स. १७४४ पासून इ. स. १७४९ पर्यंत दक्षिण हिंदुस्थानांत ज्या घडामोडी झाल्या, त्यांत अनवरुद्दीनखानाचें अंग होतेंच. इ. स. १७४८ मध्ये चंदासाहेब हा मराठ्यांच्या प्रतिबंधांतून मुक्त होऊन कर्नाटकांत आला, व त्यानें गादीविषयीं तंटो सुरू केला. या तंट्यामध्ये इंग्रज व फ्रेंच हे उभय पक्षांस सामील झाले. अनवरुद्दीनखान व त्याचे प्रतिपक्षी यांच्या मध्ये बऱ्याच लढाया झाल्या. त्यांतील एका लढाईमध्ये अनवरुद्दीनखान हा ता. २३ जुलई इ. स. १७४९ मध्ये मारला गेला. हीच अंबूरची प्रसिद्ध लढाई होय. ह्याच्या मागून ह्याचा मुलगा महंमदअल्ली हा अर्काटचा नबाब झाला.

अनवरुद्दीनखान याचें वय मरणसमयीं १०७ वर्षांचें होतें. ह्याचे कारकीर्दीवर 'अनवरनामा' या नांवाचें एक फारसी भाषेंत लिहिलेलें काव्य प्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये वीररस ओतप्रोत भरलेला असून अनवरुद्दीनखान याची फार स्तुति केलेली आहे. त्याचप्रमाणें, त्यांत इंग्रज व फ्रेंच यांच्यामधील युद्धाचें यथातथ्य वर्णन असून, त्यांत मेजर लॉरन्स यांच्या पराक्रमांचाही यथास्थित उल्लेख आहे.

४४. शिवाजीची पितृभक्ति.

जगामध्ये जे जे राज्यसंस्थापक व लोकोत्तर पुरुष अवतीर्ण झाले, त्यांच्या ठिकाणी पितृभक्ति आणि मातृभक्ति हे गुण वसत असल्याचें इतिहासावरून दिसून येतें. मराठ्यांचें राज्य स्थापन करणारे छत्रपति शिवाजी महाराज हे, आई-बापांस अत्यंत पूज्य मानून, त्यांची भक्ति करण्यांत अगदीं तत्पर असत. यांचे वडील शहाजी राजे विजापूरच्या बादशाहाच्या पदरीं असून त्यांच्याकडे कर्नाटकची सुभेदारी होती. ते कर्नाटक प्रांताच्या बंदोबस्तासाठीं बंगलूर येथें रहात असत. त्यांची व शिवाजीची भेट इ. स. १६५० पासून इ. स. १६६२ पर्यंत झाली नव्हती. शिवाजी महाराजांनीं आपल्या पराक्रमानें महाराष्ट्रप्रांतांत नवीन राजसत्ता संस्थापित करून मोठें वैभव प्राप्त करून घेतलें. त्यांच्या उत्कर्षाचें वर्तमान शहाजी राजे यांस कर्नाटकांत विदित झालें. त्यांनाही पुत्रदर्शनाची इच्छा होऊन, ते कर्नाटकांतून बादशाहाच्या परवानगीनें महाराष्ट्र देशांत येण्यास निघाले. त्यांनीं आपल्या बरोबर आपलें दुसरें कुटुंब तुकाबाई आणि कनिष्ठ पुत्र व्यंकोजी राजे यांस आणिलें. ते कूच दर कूच तुळजापुर येथें आले. तेथील कुलदेवतेचें दर्शन घेऊन, भोंसल्याचें मूळ गांव जें शिंगणापुर तेथें गेले. तेथें शंभुमहादेवाचें दर्शन घेऊन ते पंढरपुरास आले. तेथें श्रीविठोबाचें दर्शन घेऊन ते शिवाजी महाराजांस भेटण्यासाठीं पुणें प्रांतीं येण्यास निघाले. शिवाजी महाराजांनीं आपल्या वडिलांची भेट श्रीजेजुरी येथें घेण्याचें ठरवून त्यांच्या स्वागताची उत्कृष्ट तयारी केली. ते कित्येक कोसपर्यंत आपल्या वडिलांस सामोरे जाण्यासाठीं पायीं चालत गेले. नंतर त्यांनीं मोरोपंत पेशवे यांस पुढें पाठवून, भेटीचा मुहूर्त ठरवून, जेजुरी येथें श्रीचे देवालयांत भेटीचा बेत योजिला. शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांची पुष्कळ वर्षे भेट न झाल्यामुळें प्रथम त्यांची देवालयांत शास्त्रोक्त विधिपूर्वक भेट झाली. नंतर शहाजी राजांच्या चरणीं शिवाजी महाराजांनीं मस्तक ठेवून, उभयतां पितापुत्र प्रेमपूर्वक भेटले. नंतर महाराजांनीं शहाजी राजे यांस पालखींत बसवून व आपण स्वतः पालखीची तबकडी धरून, पायीं चालत आपल्या डेऱ्यास गेले. ही शिवाजी महाराजांची अलौकिक पितृभक्ति पाहून, सर्वास अतिशय आश्चर्य व कौतुक वाटलें.

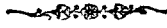
नंतर शिवाजी महाराजांनीं वडिलांपुढें हात जोडून आपल्या सर्व अपराधांबद्दल त्यांची क्षमा मागितली. शिवाजी महाराजांचें अतिशय विनम्र भाषण ऐकून शहाजी राजे सद्गदित झाले, व त्यांनीं महाराजांस पोटाशीं धरून त्यांची फार स्तुति केली, व त्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल व सद्गुणांबद्दल धन्योद्गार काढिले. शिवाजी महा-

राजांनी सहा महिनेपर्यंत शहाजी राजांस आपल्या जवळ ठेवून घेतले, आणि त्यांचा अनेक रीतींनी सत्कार करून त्यांची मर्जी सुप्रसन्न करून सोडली. नंतर शहाजी राजे कर्नाटकांमध्ये तंजावर प्रांती निघून गेले. पुढे ते दोन वर्षांनी ह्मणजे इ. स. १६६४ साली, बासवापट्टण येथे तुंगभद्रेच्या कांठी शिकारीस गेले असता, घोड्यावरून पडून मृत्यु पावले. त्यामुळे शिवाजी महाराजांस अत्यंत दुःख झाले. शिवाजी महाराजांनी आपल्या वडिलांचे यरगटनहळी येथे वृंदावन बांधून त्याच्या पूजेअर्चेसाठी तो गांव इनाम करून दिला आहे. हे वृंदावन शिवाजी महाराजांची पितृभक्ति अद्यापि व्यक्त करित आहे.

४५. अलौकिक धैर्याची स्वामिभक्त स्त्री.

कुलाब्याच्या आंग्रे घराण्याचा मूळ संस्थापक कान्होजी आंग्रे हा होय. याने हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर लढाऊ आरमार तयार करून, परशत्रूंपासून सर्व कोंकण किनाऱ्याचे चांगले संरक्षण केले होते. हा इ. स. १७२९ मध्ये मृत्यु पावला. त्याच्या मागून त्याचा पुत्र सेखोजी यास सरखेलीची वस्त्रे मिळाली. तो इ. स. १७३३ साली मृत्यु पावला. त्याची आई लक्ष्मीबाई ही फार चतुर व राजकारणी बायको होती. हिच्या ठिकाणी, रणशूर मराठ्यांच्या स्त्रियांस साजतील असे धैर्य व स्वामिभक्ति हे गुण फार अपूर्व होते. कान्होजी आंग्रेच्या पश्चात् आरमाराची व्यवस्था ही बाई स्वतः पहात असे. त्यामुळे मेशव्यांच्या दरबारी हिचे वजन व प्रतिष्ठा विशेष असे. सेखोजी आंग्रे वारल्याचे वृत्त जेव्हां थोरले बाजीराव साहेब यांस समजले, तेव्हां त्यांनी लक्ष्मीबाईचे समाधान करण्यासाठी एक पत्र पाठविले. त्या पत्रामध्ये त्यांनी, “पुत्रशोक न करितां विचाराने दुःखाचे परिमार्जन करावे, आणि लोकांची समाधाने करावी” इत्यादि मजकूर लिहिला होता. हे पत्र वाचून या धैर्यवती स्त्रीने पेशव्यांस उत्तर लिहिले:— “ईश्वराच्या इच्छेने जो प्रसंग ज्या समर्थी यावयाचा तो येतच आहे. भवितव्यता कधीही टळणार नाही. तेव्हां घडलेल्या गोष्टीबद्दल खेद करण्यांत काय अर्थ आहे? दुःखाचे परिमार्जन करून, आमच्या घराण्याने जो पूर्वापार लौकिक संपादिला आहे त्याचे संरक्षण करणे हाच माझा स्वधर्म आहे असे मी समजते. आणि, स्वामिकार्यावर दृष्टि देऊन, तें सिद्धीस नेण्यांतच सर्व कृतार्थता आहे असे मी मानिते. मजला माझ्या पुत्रापेक्षां स्वामिकार्याच्या यशःसिद्धीचे महत्त्व अधिक वाटते. पुत्रशोकांत गुंतून मी सरदारीचा लौकिक कधीही गमाविणार नाही.” केवढे हे धैर्य! केवढी ही स्वामिभक्ति!!

४६. जिवाऊ शिंदे.

मराठ्यांच्या इतिहासाचे सूक्ष्म निरीक्षण केलें तर असें दिसून येतें कीं, मराठी राज्य संस्थापित करण्याचे कार्मी, शिवाजी, राजाराम व शाहू यांच्या कारकीर्दीमध्ये, ज्या रणशूर व स्वामिभक्त मराठ्यांनी आपल्या अद्वितीय गुणांची सीमा करून दाखविली, त्यांच्या बायकाही तशाच कर्तबगारीच्या आणि योग्यतेच्या होऊन गेल्या. त्यांच्या अंगी, धैर्य, सहनशीलता, स्वामिनिष्ठा आणि स्वार्थत्याग हे गुण अतिशयेंकरून वसत होते. त्यामुळें मराठी राज्याच्या अभ्युदयास त्यांचें साहाय्य प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें बहुत झालें आहे. ह्या स्त्रियांची प्रतिष्ठा व वजन राजदरबारी चांगलें असे, आणि त्यांच्या शब्दास विशेष मान असे. या वेळच्या जुन्या घराण्यांतील महाराष्ट्रस्त्रियांची संपूर्ण माहिती मिळाली व त्यांचा पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला, तर त्या कालीं स्त्रियांची योग्यता समाजामध्ये कोणत्या प्रकारची होती, तें चांगलें निदर्शनास येईल. शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आलेलें रविराव शिंद्याचें घराणें प्रसिद्ध आहे. या घराण्यापैकीं नेमाजी शिंदे यानें राजाराम व शाहू महाराज यांस अप्रतिम साहाय्य केलें होतें. या नेमाजी शिंद्याची बायको जिवाऊ शिंदे ही मोठी कर्ती बाई होती. तिला थोरले बाजीरावसोहब पेशवे यांनीं लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून ह्या बाईची योग्यता कळण्यासारखी आहे. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“गंगाजळनिर्मळ जिवाऊ शिंदे यांसी:—

प्रतिपूर्वक बाजीराव बळाळ प्रधान आशीर्वाद. उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष:— तुह्मांकडून राजश्री त्रिंबक गोपाळ आले; यांणी कितेक अर्थ निवेदन केला, त्याजवरून सविस्तर कळों आलें, व राजश्री महीपतराव शिंदे यांचेविशीं कितेक विदित केलें. ऐशास, मशारनिल्ले पुरातन राज्यांतील सेवक, व पूर्वी राजश्री नेमाजी शिंदे यांणी या राज्यांत कोणे गीतीनें सेवा केली आहे व कितेक काम काजें केलीं; त्याचे जागां मशारनिल्ले आहेत. यांणीं सर्व प्रकारें जातीनें अंगेज करून, तोलदार फौज धरून, दुष्टास नतीजा देऊन, आपला नक्ष करावा, हा समय हाच आहे. व येविसीं कित्येक अर्थ राजश्री त्रिंबक गोपाळ यांस सांगितला आहे. हे तुह्मांस सांगतील. तीं वचनें आमचींच जाणोन, तुह्मीं मशारनिल्लेस उत्तेजन देऊन, सांगितल्याप्रमाणें कार्यभाग केल्यानें हें घर तुमचेंच आहे. आम्ही सर्वस्वें तुमचे असों. यास संदेह नाहीं. जाणिजे. छ. ६ जिल्हेज.”

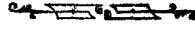

१८. दिल्लीचा वजीर आफरासियाबखान ह्याचा वध

आणि

महादजी शिंदे ऊर्फ पाटीलबावा यांचे वरील

एक निराधार आरोप.

महादजी शिंदे ऊर्फ पाटीलबावा यांचे नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत सुप्रसिद्धच आहे. पानिपतच्या लढाईमध्ये मराठ्यांच्या साम्राज्यास जो मोठा धक्का बसला, त्याच्या योगाने त्यांची उत्तर हिंदुस्थानांतील सत्ता कमजोर झाली — किंबहुना नष्टप्राय झाली; ती पुन्हां संस्थापित करण्याचे बिकट काम केवळ या अद्वितीय योद्ध्यानेच तडीस नेले, असें छटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. पाटीलबावांचे उत्तरहिंदुस्थानांतील भारतीय पराक्रम, त्यांचे रणशौर्य, त्यांचे राजकारण-पटुत्व आणि त्यांचे दूरदर्शित्व इत्यादि गुण त्यांच्या प्रसिद्ध असलेल्या चरित्रावरून व्यक्त होतात. त्यावरून ह्या बाणेदार व रणशूर योद्ध्याच्या हातून एखादे कपटपटुत्वाचे नीच व अघोर कृत्य घडले जाईल असें संभवत नाही. उदार, धैर्यशाली, आणि रणभुंजार असा कोणताही योद्धा अत्यंत नीच व अपवित्र असें खुनाचे कृत्य करून, आपले यश दूषित करणार नाही. तथापि, महादजी शिंद्यासारख्या थोर पुरुषावरही एक खुनाचा आरोप इंग्रजी ग्रंथांत ध्वनित केलेला दिसून येतो. हा आरोप अगदी निराधार व असत्य आहे, हें सकृत्दर्शनी कोणासही दिसून येईल. तथापि, इतिहासग्रंथांत एक वेळ तो नमूद झाला आहे, सबब त्याचे साधार खंडन करणे अवश्य आहे.

दुसरा शहाअलम पादशाहा दिल्ली येथे इ. स. १७७१ सालीं सिंहासनारूढ झाल्यानंतर, दिल्लीचा सर्व राज्यकारभार वजीर नजबखान पहात असे. ह्याने मराठ्यांशीं वरकरणीं सख्य ठेवून, सर्व बादशाही सत्ता आपल्या मुठींत ठेविली होती. हा तारीख २२ एप्रिल सन १७८२ रोजी मृत्यु पावला. त्याचीं बंधू त्याचा दसक पुत्र आफरासियाबखान यास देण्यांत आली. परंतु त्याचा नातेवाईक मिर्झा सफी हा सत्ताधिकारी होऊन, त्याने बादशाहाची दिवाणगिरी आपल्या स्वतःकडे घेतली, व सर्व राज्यकारभार तो स्वतःच पाहू लागला. शहाअलम बादशाहा अत्यंत दुर्बल आणि चंचल बुद्धीचा असल्यामुळे दिल्लीच्या राज्यकारभारांत अनेक चोटके सुरू झाले. आम्हाचा सुवेदार महमद बेग आमदानी हा, मिर्झा सफीच्या विरुद्ध एक प्रबळ पक्ष निर्माण करून, सर्व राज्यकारभार आपले हातांत

घेण्याचा प्रयत्न करू लागला. येणेंप्रमाणें दिल्लीचे दरबारांत द्वेष, मत्सर व संटे-बखेडे सुरू झाले; आणि त्यांत मिर्जा सफी हा, अहमद बेग आमदानी याचा पुतण्या इस्मायल बेग याचेकडून, ता० ३० सप्टेंबर इ. स. १७८३ रोजी मारला गेला.

मिर्जा सफी ह्याच्या मृत्यूची हकीकत एका अस्सल पत्रामध्यें पुढें लिहिता-प्रमाणें दिली आहे. हें पत्र येणेंप्रमाणें—

श्री.

“विज्ञापना ऐसी जे:- मिर्जा शफी - नजबखानाचा भाचा, आफरासियाबखान, नजबकुलीखान व आमदानी तिघे चलेही फौजा बाळगून आहेत. त्यांपैकीं आमदानी मिर्जा शफीशीं बाकाबाक करी, सलूखही करी. गोहदकर जाटाचा पैगाम आमदानीकडे कुमकेविशीं होता कीं, तीन लक्ष रुपये देतो; माझी कुमक करून दक्षण्यांशीं स्पर्धा करावी. त्यांचेही मानस होतें. परंतु मिर्जा शफी मना करीत असे कीं, “जाटाची बिशाद किती? दक्षिण्यांशीं बिघाड करणें ठीक नाहीं. त्यांचा जमाव भारी. त्यांशीं बिघाड केल्या, आपलें पारपत्य करितील. त्यांशीं झेह करून, मेळऊन घेतल्यास फार कामावर पडतील.” असा निरंतर निषेध करीत असे. आमदानीविशीं खतराही बाळगीत होताच. अनुपगीर गोसावी याचे विद्यमानें राजश्री पाटीलबावांशीं सूत्र लावून, यांस नेऊन, भेट पातशाजाघा-सुद्धां घेऊन, परस्परें सख्यवचनप्रमाण देऊन घेऊन ऐक्य केलें. काम पडल्या परस्परें कुमक करावी असा प्रसंग करून, डिगेंत स्वस्थ होता. भेटीचे प्रसंगीं पाटीलबावांनीं पैगाम घातला कीं, आमदानीशीं आह्मी भेटणार नाहीं. मध्यस्थ अनुपगीर गोसावी, त्याचें आमदानीचें वांकडेंच होतें. त्यानें बावांचे मर्जीप्रमाणें मिर्जा शफीस बोध करून, भेटीचे प्रसंगीं आमदानीस फौजसुद्धां दहा पांच कोस लाऊन देऊन, बावांची व मिर्जा शफीची सफाई केली. चमेलपार बावा गेले. तिकडून शहाजादा, मिर्जाशफी आले. भेटी होऊन सफाई जाल्याचें वर्तमान पूर्वीं विनविलेंच आहे. त्या प्रसंगांत आमदानीस काढून दिलें. तो कुन्हा चिचांत धरिला, किंवा अगोदरचा कुन्हा होता नकळे, -मिर्जा शफीशीं पैगाम भेटीचा करून प्रसंग केला. त्या दिवशीं आपण आपली फौज, गाडद, तोफखाना सजऊन तयार होऊन आला. दहा बारा हजार फौज, गाडद, व तीस चाळीस तोफ घेऊन चालून आला. सडे यावें, असें बोलणें लाविलें. त्यावरून मिर्जा शफी दोन तीन हजार, व आफरासियाबखान दीड दोन हजारानशीं, असे सडे आले. दरम्यान डेरामदानीनें दिला. तेथें उभा असतां, आफरासियाबखान आपले

जमावानशी जाऊन, सडे स्वारीतच आमदानीशी भेटून आला. नंतर मिर्जा शफी दो चौशानशी भेटीस गेले. हत्तीवर स्वारी असतां दोघांचे हत्ती जवळ जवळ आले. हाताशी हात लावावा तो, आमदानीचा पुतण्या आपले हत्तीवरून उडून, मिर्जा शफीचे अंबारीत खवासीत जाऊन, मागून मिर्जा शफीची मान दावून घरून, पोटांत कटार मारून ठार केला. आफरासियाबखान व गोसावी थोडे जमावानशी होते. तितक्यांनशी लढाईस उभे राहिले. किंचित् प्रसंग जाला, तो अस्तमान जाला. आमदानी तसाच जाऊन कुंभेरीस मुक्काम केला. आफरासियाबखान, गोसावी डिगेस गेले. तेथें नजबखानाची बहिण आहे, तिनें दरबार करून सर्वांचीं संमतें मेळऊन, आफरासियाबखानास बक्षीगिरीचीं वस्त्रें दिलीं. नजबकुलीही तेथेंच सारे जमून आहेत. वीस हजार फौज व वीस पलटणे व तोफखानाही मातबर आहे. उमरावगीर अनुपगीर गोसावीही आहेत. सारे एक होऊन आमदानीवर जाणार, असें वर्तमान बावांजवळ आलें. अनुपगीर गोसावी यानें बावांस लिहिलें आहे कीं, या प्रसंगीं कुमक करावी, उचित आहे. त्यावरून आंबूजी इंगळे यांची रवानगी डिगेस करणार. पांच हजार फौज, दोन पलटणे समागमें देऊं झणतात. इतक्यावर होईल वर्तमान तें विनंति करीन. आफरासियाबखानानें बक्षीगिरीचीं वस्त्रें दुसरे दिवशींच नजफखानाचे बहिणीकडे माघारीं पाठऊन दिलीं. सारे आमदानीचे कुटांत आहेत. मिर्जा शफीच्या मारण्यांत आफरासियाबखानाचेंही मत होतें, अशी चर्चा आहे. गोसावी मात्र जातीनें वेगळे आहेत. वरकड सारे फिरुरांत आहेत ऐकतो. हे विज्ञापना.”

मिर्जा सफी मारला गेल्यानंतर, नजीबखानाचा पुत्र आफरासियाबखान आणि महमद बेग आमदानी यांच्यामध्ये प्रधानपदाबद्दल स्पर्धा उत्पन्न झाली. अशा प्रसंगीं महादजी शिंद्याचें साह्य घेणें त्या दोघांसही अवश्य वाटलें. ह्या वेळीं उत्तरहिंदुस्थानामध्ये महादजी शिंद्याची कर्तृत्वशक्ति व शौर्यप्रताप हीं विशेष महेश्वर झालीं होती. त्यामुळे दिल्लीचे राजकारणांत त्याचें साह्य घेतल्यावांचून दुसरे गत्यंतरच नव्हतें. महादजी शिंदे यांजकडे आफरासियाबखान व महमद बेग आमदानी या दोघांचेही वकील गेले. परंतु, आफरासियाबखान व शहाअलम बादशाहा एका जुटींत असल्यामुळे, त्यांनीं त्यांच्या विनंतीस अधिक मान दिला, व आश्यास जाऊन बादशाहाची भेट घेण्याचें योजिलें. त्याप्रमाणें महादजी शिंदे व आफरासियाबखान ह्यांची तारीख २२ आक्टोबर इ. स. १७८४ रोजीं आग्रा येथें मुलाखत झाली. त्यानंतर आकस्मिक रीतीनें आफरासियाबखान ह्याचा खून झाला. त्यावरून महादजी शिंदे यांचें त्या कृत्यांत अंग असलें असा, काहीं इति-

हासकारांनी अनुदारपणाचा तर्क करून, ह्या थोर पुरुषाच्या कीर्तिस थोडा कलंक लाविला आहे. परंतु तो तर्क अगदी असत्य आहे, हे अस्सल पुराव्याने आखीं येथे सिद्ध करून देण्याचें योजिलें आहे.

आफरासियाबखान याच्या खुनाचे कामांत महादजी शिंदे यांचें अंग असावें हा तर्क, प्रथम कॅप्टन फ्रँक्लीन यांनी, 'शहाअलम बादशाहाचे कारकीर्दीचा इतिहास' ह्यापून जो ग्रंथ इ. स. १७९८ मध्ये प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत ध्वनित केला आहे. त्याचाच अनुवाद, मराठ्यांचे इतिहासकार कॅप्टन ग्रांटडफ, व 'माधवराव शिंदे' यांच्या चरित्राचे कर्ते मि. कीन यांनी आपल्या ग्रंथांत अंशतः करून, हा आरोप कितपत सत्य आहे, याविषयी आपला संशय प्रदर्शित केला आहे. कॅप्टन फ्रँक्लीन यांनी प्रायः एखाद्या मुसलमानी तवारिखेवर फाजील विश्वास ठेवून हा चुकीचा आरोप व्यक्त केला असावा, हें उघड आहे.*

क्याप्टन ग्रांटडफ व मि. कीन ह्यांनी, क्याप्टन फ्रँक्लीनप्रमाणे डोळे झांकून ही खोटी गोष्ट सर्वथा मान्य केली नाहीं. तथापि ती संशयग्रस्त असावी एवढेच ध्वनित करून, त्यावरून महादजी शिंद्यांचें यश कलंकित होत नाहीं असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे.† परंतु अस्सल कागदपत्र पाहिले, तर ह्या

* "The conduct of the Mahratta chief in countenancing Zein-Al-Abudeen after the perpetration of so foul a crime, calls loudly for the severest reprehension ; it is a strong presumptive proof that he was accessory to the deed. In recording the transactions of a wicked and dissipated court, the impartiality of history demands the strictest scrutiny, whilst the multiplied assassinations which, in later times, have disgraced the politics of Delhi, in a reflecting and susceptible mind, must excite horror."

—*Fraucklin's History of Shah-Aulum P. 130.*

† क्याप्टन ग्रांटडफ व मि. कीन ह्यांच्या ग्रंथांतील उतारे खाली दिले आहेत:—

"A meeting took place on the 22nd October ; but immediately afterwards Afrasiab Khan was assassinated by the brother of the late Mirza Shuffee, in whose murder Afrasiab Khan secretly participated. As Sindia derived most advantage from the death of Afrasiab Khan, and as the assassin sought and found an asylum in his camp, he did not escape suspicion of being accessory to the murder ; but those who knew Mahadajee best, never accused him of a deed so atrocious. The event, however, vested Sindia with complete authority at Delhi, and placed him in a situation which he had only hoped to attain at some remote period."

—*Grant Duff's History of the Marathas—P. 464.*

"Afrasyab marched, therefore, without the sanction of his sovereign puppet ; and, on arrival at Agra, encamped under the walls and awaited the coming of Sindhia. In October 1784, Sindhia arrived, had a friendly in-

सुन्नाची खरी हकीकत अगदीच वेगळी असून, हा आरोप सर्वस्वी चुकीचा व खोद आहे असे दिसून येते. सुदैवाने ह्या प्रसंगाचे अस्सल पत्र आझांस उपलब्ध झाले आहे, तेंच आम्ही येथे सादर करितों.

आफरासियाबखान ह्याचा आम्हा येथे खून झाला, त्या वेळी महादजी शिंदे ह्यांच्या जवळ सदाशिव दिनकर ह्या नांवाचा एक इसम हजर होता. त्यानें नाना फडणविसांस ह्या प्रसंगाची सविस्तर हकीकत पुढें लिहिल्याप्रमाणें लिहिली आहे. ती अत्यंत महत्त्वाची व वाचनीय असून, तिच्यावरून पाटीलबाबांवरील मिथ्या आरोप तेव्हांच नाहींसा होतो. हें पत्र येणेप्रमाणें:—

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:— आफरासियाबखान यास आमदानीनें दगा करून जिवें मारिला, हें वर्तमान छ १९ जिल्हेजचे रवानगींत परीं विनंति केली आहे. याचा शोध लागला जे, गुदस्तां मिर्जा शफी यास आमदानीनेंच दगा करून मारिला. त्या संमतांत आफरासियाबखानही होता. आतां राजश्री पाटीलबाबा यांचे सा-

interview with the minister, pitched his camp as near as possible, and began to concert matters for an assault upon the rebel garrison.

Three days later Afrasyab was stabbed in his tent by Zain-ul-abidin, brother to the late Mirza Shafi. As the murderer escaped punishment, though known to be a refugee in the Maratha camp, it was at once conjectured that the murder, though certainly not unprovoked, might not have been committed without suggestion from Sindhia. The truth cannot be positively known; the suspicion may possibly —nay, probably— have been little more than the outcome of the ordinary question *Cui bono?*

In the absence of positive evidence there is nothing but conjecture to aid us in considering whether or no a certain historic character was guilty of any particular crime. The manner of Afrasyab's death would have been a reproach to Sindhia if it were brought home to him. But it would have been so far as the record shows, an isolated instance in a life otherwise free from cold-blooded atrocity. From Grant Duff's remarks it may fairly be inferred that not only is there no convincing reason for charging Sindhia with the instigation of this murder, but that the best informed of his contemporaries never suspected him; and the actual assassin had a sufficient motive, in revenge for the murder of his brother. It is true that Sindhia does not appear to have made any attempt to punish him; but the spirit of those anarchic times would warrant his getting the benefit of the *lex talionis*. We are not entitled to demand of a politician that he shall be independent of the spirit of his time, or be guided by principles of which he had never heard. As for the maxim *Cui bono*, it is doubtless a help to the historical detective; but it is no more an infallible guide for him than for the police of daily life.”

द्वित्यां, मदतीनें, बादशाहाजवळ कारभारी मुस्तार आफराशाबखानच होऊन, बक्षीगिरीस किताब 'अमिरुल उमरा' आहे, तो किताबही मिळाला. नजबखाना-जवळील फौज, मोगले वगैरे मिर्जा शफीजवळ होती. मिर्जामजकूर जबरदस्त; कोणाचें चालू देईना. हें विषम सर्वास जालें. तेव्हां त्याजवळचे मोगले, फौजेचे सरदार, जागीरदार, सारे आमदानींत मिळून, मिर्जा शफीस ठिकाणी लाविलें, तेच सरदार, मोगल जागीरदारच होते. आफराशाबखानाजवळ ते व आमदानी एक होते. मिर्जा शफीचा भाऊ जैनुल आबदीखान राजश्री पाटीलबावांजवळ सहा महिने येऊन राहिला होता. मातबर, आल्याचें चालविलेंच पाहिजे, झणून बाबा खर्चास देऊन त्याचें चालवीत असतां, आमदानीचे मतांत मिळाला. आमदानी, जैनुल आबदीखान व मोगले, सर्वांचा मनसबा ठरला जे, आफराशाबखान दक्षणीयांसी मिळाला; पाटीलबावांचे सलहेनें चालतो; बादशाही दौलत दक्षणीयांचे घरांत चालितो; यास जैनुल आबदीखानानें मारावा, झणजे पाटीलबावा सहजच राहिले. बादशाही बंदोबस्त करण्याचा विचार, अमिरुलउमराई जैनुल आबदीखानास घावी. ज्ञान यांचें कळलेंच आहे. नांवाचा धनी यास करावा. कारभारांत यखत्यार मुस्तार आमदानी होऊन काम चालवावें. मोगले सरदार फौजेचे आहेतच. असा घाट करून, जैनुल आबदीखानास उमेदवार केला. त्यानेंही मान्य केलें, आणि आपले घरचा बारगीर मोगल याजकडून हें काम करविलें. जैनुल आबदीखान बारगिरास बरोबर घेऊन आफराशाबखानाचे डेन्यास गेला. दोन चार घटिका बरोबर फिरून, आफराशाबखान एकटा डेन्यांत पाहून, बारगिरानें झपट करून, गलची धरून, कटार स्कंदावर उभा चालऊन, वरून भार घालून दाबला. तो स्तनापावेतो आला. कारगर जाला. काम आखेरच जालें. कांहींसा जीव हंसमात्र राहिला. तेव्हां लोक मिळाले. त्यांनीं बारगीर मोगला मारिला. त्या गलबलींत जैनुदीखान तेथून निघोन पाटीलबावांजवळ डेन्यांत येऊन वर्तमान सांगितलें:—“मी जवळ होतां. तो बारगीरही भाझाच. मजलाच कोणी बदनाम करितील, तुफान घेतील, यास्तव आपणाकडे वर्तमान सांगावयास आलों.” तें श्रवण करून बावांनीं जैनुल आबदीखानास धरून पाहून्यांत तेच समयी दिलें. तसेंच आपले खिजमतगार पाठऊन खबर आणविली. तों आफराशाबखानाचें काम जालें, हंस मात्र बाकी आहे. वर्तमान कळल्यावर विचार प्राप्त जाला कीं, आफराशाबखानाची फौज, मोगले, आमदानींत मिळालेच आहेत. ते हे एक जाले झणजे तोफखानाही मेळऊन घेतील. मग संकटच पडेल. राजश्री आंबूजी इंगळे याजबरोबर दोन तीन हजार फौज व दोन पळटभें

त्यांचे फौजेचे संरक्षणास पाठऊन, चौकीबंदी करून, त्यांचे लोकांची खातरजमा केली. तों संध्याकाळ जाला. आफराशाबखानाचा हंस उरला होता, तोही जाऊन मृत्यु पावला. त्याचा ताबूत शिकरीफत्तेपुरास न्यावयाचा, तों मोगले व पलटणवाले सान्यांनीच बंद केला. 'तलबेची निशा होईल तेव्हां मेऊं देऊं,' झणाले. बावांनीं विचार केला कीं, आझीं आंगानिराळें टाकिलें झणजे आमदानी व मोगले तोफखान्यासुद्धां एक जाल्यास गोष्ट वाईट. या समर्थीं हिंमत करणें सलाह जाणून, मोगले, तोफखाना, पलटणवाले यांची खातरजमा केली कीं, 'तुमची तलब निघेल ती, बादशाहाकडून आझी देवऊं.' त्यांनीं मुद्दा घातला कीं, पुढें आझांस चाकर ठेऊन जागिरी बहाल करून घाव्या. तेंही बावांनीं मान्य केलें कीं, आफराशाबखान चालवीत होता त्याप्रमाणें बादशाहास सांगोन तुमचें चालऊं. आंबुजी इंगळे फौजसुद्धां पलटणसुद्धां त्यांचे लष्करांत राहिले, झणून वसवास खाऊं लागले. त्याजविशीं खातरजमा केली जे, तुमचे संरक्षणार्थ फौज, पलटणें, आझीं ठेविलीं आहेत. स्वस्थ राहावें. फौज उठवून आणावी तर सलतनत लुटली जाते. गोसावी हिंमतबहादूर याचा आमदानीचा दावा. आफराशाबखानाचा कारभारी नारायणदास याचें संरक्षण होणार नाही. ते दोघे ठिकाणीं लागले, तर सारा मनसबा बुडतो. यांचें संरक्षण आमच्यानें न जाव्यास, दाब उठून, आमदानी व हे सारे फितुरी एक होऊन, फिरून गोष्ट सांगतील. यास्तव फौजपलटणें तसींच त्यांचे फौजेंत ठेऊन दोघांचें संरक्षण केलें. सारे फितुन्यांनीं, जैनुल आबदीखान बावांचे चौकींत बंद केला, त्यास कोणेही प्रकारें काढून न्यावें, येविशीं युक्तिप्रयुक्ति करून पाहिल्या. परंतु साध्य न जालें. अघापवर जैनुल आबदीखान बावांचे बंदांत आहेच. रात्रीस बावांनीं कारभारी मेळऊन मसलत केली कीं, 'यांत त्या गरमीतच दाब बसविल्यास बसेल. एक दोन रोज उगेंच स्वस्थ राहिल्यानें, सारे फितुरी एक होऊन शेर जाले, तर मग दबणार नाहीत. प्रातःकालींच सडी स्वारी करून आमदानीवर जावें. राजश्री रायाजी पाटील व जिवाजी बल्लाळ बक्षी यांची रवानगी दोन दिवस अगोंदरच फौजसुद्धां आमदानीवर केलीच होती. दोन तीन कोस पुढें जाऊन मुकाम केलाच होता. आफराशाबखानाची फौज, तोफखाना, येथून कूच करून त्यांत सामील जाला, झणजे रायाजी पाटील व बक्षी यांनीं आमदानीवर जावें. ही सलाह आफराशाबखान व गोसावी यांचे विचारेंच ठरून, पाटील व जिबबा बक्षी यांची रवानगी फौजसुद्धां केली. दुसरे दिवशीं खानमरहूम याची फौज तोफखाना जावा, तों त्याचा हस्तु जाला. मग आमदानीचें पारपत्य जातीनसींच करणें प्राप्त जालें.

रात्रीसच चिठी, रायाजी पाटील व जिवबा बक्षीस पाठविली कीं, उर्दईक आमचा मुक्काम तुमचे जागां होईल. तुम्हीं कूच करून, एक कोस पुढे जाऊन मुक्काम करणें. आमदानीचे वकील जाबसालास आले होते. एक घोडा चांगला आणून नजर केला होता. त्यास वकिलास रात्रीसच बोलाऊन आणून, घोडा त्यांचे स्वाधीन करून, निरोप दिला कीं, तुम्हीं आमदानीकडे जाणें. घोडा माघारा देणें. उत्तर आमचें सांगणें जे, “तुम्हांजवळ तोफखाना, हत्ती, घोडे, उंट आदिकरून कारखाने असतील, ते आमचे हवाला करणें; आणि आपले कबिले घेऊन निघोन, जाणें असेल तिकडे जाणें. असें कराल तर तुमचे अवरूस्त खता होणार नाहीं. हें कबूल नसेल तर लढाईस उभें राहणें.” हें कृत्य छ १९ चे रात्रीस केलें. मागील सहा घटिका रात्र राहतां बुणगे रूपवसावर टाकून, सडी स्वारी करून, निघोन, रायाजी पाटील व बक्षीचे तळावर मुक्काम केला. पाटील व बक्षी पुढे कोसभर गेले. जलदी करून जाऊन गर्ळी पडावें, तर वकील काल बिदा केले, त्यांनीं जाऊन वर्तमान धन्यास सांगून जाब आणिला नाहीं, याजकरतां दम खादला. वकिलांनीं आमदानीकडे जाऊन वर्तमान सांगोन उत्तर आणिलें जे, ‘बादशाही सरंजाम मजजवळ पंधरा तोफा मात्र आहेत त्या देतो. वरकड.....आहे तो मी देणार नाहीं. मेल्यानंतर कोणी घेऊन.....’ बावांनीं सांगोन पाठविलें कीं, ‘तोफखाना, हत्ती.....तुम्हांजवळ असतील ते झाडून घावे लागतील. खासे घोडे बसावयाचे असतील तितके तुम्हांजवळ राहतील. बाकी बिलकूल देणें पडेल.’ या जाबसालामुळें दोन तीन रोज टाळा दिला. त्यांत नारायणदास व गोसावी यांस बोलाऊन आणून, त्यांचे फौजेची तन्हा काढून, रुपये तूर्तचे खर्चास नरत आपणापासोन देऊन, त्यांची फौज, पलटणें, तोफखाना आपल्याजवळ आणविला. मोगलेच काय, हिंदुस्थानी माणूस ब्राह्मणापासोन अतिशूद्र व मुसलमानपावेतो दगाबाज, मात्रागमनी, बेइमान, खुषामदी, व तत्कालच निर्दय प्राण घेणार, पोटच्या संतानापावेतो. त्यांतही विलायती मोगल व कश्मिरी हे तर आधीं खुषामद इतकी दाखवावी कीं आसच केवळ, आणशफतही करावी. तेच समयीं काबू फावला तर, तेच समयीं मान कापावी. आफराशाबखानाचे फौजेत दिल्लीवाला विलायती मोगल व कश्मिरी झाडून यांशींच गांठ ! आमदानीचें अनुसंधान अगोदरचेंच त्याशीं होतें. मग जाबसाल काय लाविला ? “आफराशाबखान मेला, आतां बादशाही बंदोबस्त पाटीलबाबा करितील. बादशाहाची दौलत हिंदूंच्या घरांत जात आहे. तुमचा धनी आफराशाबखान मेला. आतां तेथें राहणें तुमचें सलाह नाहीं. उठून

मजकडे येणें. तुमचा रुपायाही मी देतो.” असा फंद टाकून फितूर माजविला. बावांनीं धैर्य धरून, दम खाऊन, बाहिरून दाब घालून, नारायणदास व गोसावी यांचे हातून अनुसंधानें लाऊन, लोभ दाखऊन, कारस्थानानें फौज, तोफखाना, पलटणें आपणांजवळ आणऊन, तोफा लाऊन आमदानीचें पारपत्य करावें असें ठराविलें. अंतर पाहतां, भरतपुराअलीकडे दोन अडीच कोसांवर आमदानी; त्या अलीकडे तीन साडेतीन कोसांवर बावांचे सडे स्वारीचा मुक्काम. आफराशाबखानाचे मोगले आदिकरून फंदी. बुद्धीचें शाश्वत नाहीं. जलदी करून मतलब गाठला तरीच बरें, असें समजून, बुणगे रूपबसावर होते ते सडे स्वारींत मेळविले. शेजारीं आद कोमावर यवनाचे बुणगे याचा मुक्काम करविला, आणि फौजेचा घेरा आद आद कोसाचे अंतःस्थानें आपली फौज, आफराशाबखानाची फौज, जैपूरवाले, माचेडी-वाला अशा फौजेचा ताटवा पुरला तितका उभा करून, आपण खासा पाटीलबावांनीं एका कोसावर उभे राहून, आपला व आफराशाबखानाचा ऐसे दोन्ही तोफखाने आमदानीवर सुरू केले. रमद बंद केली. लढाई सुरू जाली.....थोडी मारगिरी केली. त्यांच्याही तोफा सुरू जाल्या..... मध्याकाळीं तोफा व फौजेच्या..... बुणग्यांत आले. आफराशाबखानाचा तोफखाना.....बुणग्यांत आला. दुसरे दिवशीं उजाडतांच, बावांनीं तोफांजवळ जाऊन तोफा सुरू केल्या. नंतर आवाज आफराशाबकडील तोफखाना जाऊन लागू जाला. इकडे लढाई होते; मोगले आफराशाबचे उभे आहेत; आमदानीचे फौजेंतून राऊत निघोन मोगल्याकडे यावे, मोगल्यांनीं दोघां चौघांनीं निघोन, त्या रावतांकडे जाऊन परस्परें बोलून माघारें जावें, हे जाबसाल आमदानीकडे चालले. बावांशीं जाबसाल घातला कीं, “बादशाहीचा बंदोबस्त तुम्ही करणार. आम्ही तुमचे शरीक होऊन, भांडावें मरावें कशास?” बावांनीं उत्तर केलें कीं, “आम्हांस बादशाहीचा अगर कारभाराचा लोभ असता, तर मागें किती वेळ काबू आमचे लागले? बादशाहतच घेतों, अगर कारभारांत कबजा करितों! उफराटें बादशाहाच्याच स्थापना व मदती करीत गेलों. आतांही आम्हांस लोभ नाहीं. बादशाहाचीं दरसाल पत्रें देशीं येत गेलीं. ग्वालेरीस असतां मिर्जाशफी आदिकरून बोलावूं लागले. आलों; भेटी घेऊन ग्वालेरीस माघारें गेलों. आतां पुन्हां बादशाहा व आफराशाबखान यांचीं पत्रें, वकील येऊन आम्हांस घेऊन आले. बादशाहा आगऱ्यांत

ठेवून आफराशाबखान पुढें आले. भेटले. बादशाही बंदोबस्ताचें बोलत होते. आम्हीही बोलत होतो. त्याची दशा, आम्ही जवळ असतां, अशी जाली. बादशाहाचे पुके वरचेवर येत आहेत. असें असतां टाकून जाणें उचित नाहीं. बंदोबस्त करून देऊन माघारें जावें. येथें कारभारास आफराशाबखानाचा पुत्र आहे. त्याची स्थापना करून द्यावी.” हें उत्तर करून, आफराशाबखानाचे पुत्राचे नांवें पत्र, मातंपुरसी व पुढील बंदोबस्ताचें व वखें, जवाहीर, हत्ती, घोडे दिले. ते त्यांनीं रामगड अंतरवेदीत आहे, तेथें आफराशाबखानाचे पुत्राकडे रवाना केले. मग तोफखाना लागू करून मारगिरी भारी केली. आसपास घेरा पडला. यामुळें आंत दाग्या नाहीं. अडीच शेर तीन शेर धारण आमदानीचे फौजेंत जाली. पदरीं रुपया नाहीं. तीन चार रोज गुरें मारमारून खादलीं. तेव्हां लाचार होऊन, आंबूजी इंगळे यांजकडे पैगाम लाऊन, त्यास दरम्यान घालून करार केला की, माझे घरचे घोडे, उंट, हत्ती असतील, ते मजला द्यावे; आणि तोफखाना, हत्ती घोडे असतील ते घ्यावे. मोगल, पटाण, रोहिले, पलटणे, यांस हत्यारांसुधा जाऊं द्यावें. स्वार बरोबर देऊन पोंहचाऊन द्यावें. एकंदोन रोज बावांनी ऐकिलेंच नाहीं. नंतर मान्य करून, तोफा मवकूफ केल्या. दुसरे दिवशीं आमदानीस बाहेर काढावयास, भाई व दिवाणजी, चिटणीस, इंगळे ऐसे जाऊन, त्यांस वचनप्रमाण देऊन, शेंपन्नास स्वारांनशीं बाहेर आणून, भाई आदिकरून सर्वांच्या भेटी घेऊन, आंबूजी इंगळ्यांचे गोटांत उतरला. रोहिले, मोगल व चाकर पलटणें होतीं, तीं यांस, स्वार जासूद बरोबर देऊन, हत्यारांसुद्धां कुंभेरीपार करून दिलें. नंतर हद्द खिजमतगार वगैरे पाठऊन, तोफखाना व पलटणांत बंदुका आमदानीच्या होत्या व हत्तीघोडे यांची मोजदाद करून आंबूजीच्या गोटांत ठेविलें आहे. त्यांची सुमारी कळल्यावर विनंति करीन. तोफा वगैरे सरंजाम बादशाहाकडे जातो किंवा आफराशाबखानाकडे जाईल, किंवा हे घेतील, अगर वांटणी होईल. चाळीस पंचेताळीस तोफ आहे, ऐकतो. त्याचा निर्णय कसा होतो पाहावा. बादशाहा आगन्यास होते. त्यांस आणावयास राजश्री खंडेराव हरी व आणखी पथकें पलटणें पाठऊन, आणून, दों कोसांवर मुक्काम करविला. बादशाजवळ कांहीं नाहीं. समोवतें आवर्ण, खंडेराव हरी आदिकरून फौज व पलटणें बावांचीं यांचें आहे. जिल्हेजाचे चंद्रदर्शनाचे दिवशीं बादशाहाची बावांची भेटी

जाली. मीही गेलों होतों. बादशाहाजादा पुढें आला होता. त्यास बावांनीं अकरा खवाज व जगा, शिरपेंच, कलगी, मोत्यांची माळ, हत्ती, घोडा दिला. मग मुख्य बादशाहाकडे जाऊन भेट घेतली. समागमें पवार मंडळी, बळवंतराव धोंडदेव वगैरे होते. त्यांस एक निमअस्तीन सारें सनंग, वरकड चिंधोट्या चिंधोट्या, एकून पांच वखें, कोणास जगा शिरपेंच अशीं दिलीं. संध्याकाळीं बावा आपले डेऱ्यास आले. छ २ मोहरमीं बादशाहाचें कूच जालें. पाटीलबावा प्रातःकालींच सडे स्वार होऊन, जाऊन बादशाहास स्वार करून घेऊन आले. आपलेपुढें बादशाहाचा मुक्काम करविला. तेथें डेरे दाखल करून आपले डेऱ्यास आले. हिंदुस्थानाप्रमाणें बेइमान, बेपीर माणूस कोठें पाहिलें नाहीं. आफराशाब मारल्यावर, खुशालीराम जैपूरकराचे फौजेबरोबर होता. मातबर शाहणा, त्यासही मारेकऱ्यांनीं मारिला. तेच दिवशीं आफराशाबखानाकडील एक मोगल तोही कारभारीच होता, त्यासही जखमा केल्या. दग्यानेंच! परंतु अद्यापीवर तो जिवंत आहे. अशी दग्याची प्रवृत्ति चालली आहे. बादशाहाचें ह्मणणें आफराशाब असता, तरी आह्मांस यापैकी कोणाचा भरंवसा नाहीं. तुम्हीं बंदोबस्त करावा. असें बावांस ह्मणतात. बावांचा विचार.....कीं, येथील राहण्यास पैका पाहिजे. आपणाजवळ रुपया नाहीं. कर्ज मिळत नाहीं. राहणें कसें होईल? भलतासा तोडजोड बादशाहाचा करून देऊन, आपण निघावें, देशास जावें, असें बाहेर ऐकतों. पुढें होईल वर्तमान ती विनंति करीन. रवानग्याचे पत्रांचीं उत्तरें जालीं नाहींत. मी मागतों. तयार होऊन आलीं ह्मणजे रवाना होतील. मेरठ वगैरे महाल व बक्षीगिरीचा मजकूर बावांचे पत्री होता. पत्रेंच त्यांस दिलीं. मीही मेरठ वगैरे व बक्षीगिरीविशीं सूचना केली. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

१९. श्री. बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनीं दिलेली ताम्रपत्राची सनद.

रा. रा. दिवाकर भालचंद्र कामत बी. ए. ह्यांनीं, गोरेगांव जिल्हा कुलाबा येथील एका मुसलमान गृहस्थास, श्रीबाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनीं दिलेल्या एका ताम्रपत्रावरील सनदेचा शोध लावून, तिची नकल आमच्याकडे पाठविली आहे.

ताम्रपट सुवाच्य मोडी अक्षरांत असून त्याची लांबी ७ $\frac{1}{2}$ इंच असून रुंदी ६ इंच आहे. ह्या ताम्रपटांत ज्या टोळांचा उल्लेख केला आहे, त्यांच्याच वंशजांजवळ तो आहे. सांप्रतच्या वंशजांचें नांव इब्राहिम ऊर्फ बावा टोळ असें आहे. ह्या सनदेवरून पेशवाईमध्ये ताम्रपत्राच्या सनदा देत होते असें दिसून येतें.

ताम्रपत्र.

एक बाजू.

“राजश्री खंडोजी माणकर गोसावी यांस

- १ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य
- २ रौ बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद सु॥
- ३ इहिदे आबैन मया अलफ. वल्ली महमद बिन मह-
- ४ मदी टोळ फकीर वस्ती कसबे गोरेगांव यांणीं
- ५ हुजूर येऊन विदित केलें कीं आपण कस-
- ६ बे मजकुरीं बहुत दिवस राहातों. परं-
- ७ तु आपली पोटाची बेगमी नाहीं. तर साहेबीं
- ८ मेहेरबान होऊन कांहीं इनाम जमीन देविली पा-
- ९ हिजे. ह्यणोन विनंति केली. त्याजवरून मनास आणू-
- १० न कसबे गोरेगांव व तागे मजकूर येथें थळ
- ११ टोळपट्टी शेत आहे त्यापैकीं सरकारतर्फेनें जमी-
- १२ न यांचे दुमाला करून इनाम यांस व
- १३ यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें इना-

दुसरी बाजू.

- (शिका) १ म चालविणें. प्रतिवर्षीं नूतन प-
- २ त्राची अपेक्षा न करणें. या
  - ३ पत्राची नकल घेऊन अस-
  - ४ ल फकीर मजकूर जवळ भोगव-
  - ५ टीयास परतोन देणें. जाणीजे छ २६
  - ६ जमादिलाखर बहुत काय लिहिणें.

(लेखन सीमा)”

वार.

७०° ७०° ७०°

तंजावरची राणी सुजानबाई.

पाहिजे. परंतु त्याचीं उत्तरे यथास्थित नाहींत. ऐवज कोठें सालमजकुरींचा ऐवज आला तो ठेविला नाहीं. तूर्त एक पैसा मिळत नाहीं. पेस्तर सालावर गोष्ट टाकली याप्रमाणें ह्मणतात. यावर आज्ञा येईल त्याप्रमाणें बोलत जाईन. सुत्सद्दी आहेत त्यांचा प्रकार पूर्वी लिहिला असे. त्यास दौलतीचा प्रकार अगत्यवाद नाहीं. त्यांची तपश्चर्या उत्तम. ह्यांस काडीइतकी चिंता नाहीं. तिसरां प्रहरां दरवारास यावें. चार सहा घटका बसून घरास जावें. याप्रमाणें नित्याची वर्तणूक आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२०.

श्री.

६ मार्च इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ जमादिलावलपावेतों श्रीकृपेंकरून सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष. चंद्र ३० रविलावलचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २७ रविलाखरीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, महेश्वराहून पुण्यापर्यंत डांक होती ते उठवून जासूद बोलाविले आहेत, सबब तुह्यांपाशीं कासीदजोड्या चार उजनीहून नारो हरीकडून देविल्या आहेत; त्या तुह्मी आपणांपाशीं ठेवून कागदजोडीबरोबर पाठवित जाणें ह्मणून आज्ञा. त्यावरून राजश्री नारो हरी यांनीं जोड्या कासीदाच्या चार आज्ञांपाशीं, राजश्री आपाजी सदाशिव यांजला बराबर देऊन पाठविल्या, त्या चंद्र ३ जमादिलावलीं येऊन पोहचल्या. याउपरी आज्ञेप्रमाणें जोडीबराबर विनंतिपत्रें पाठवीत जाईन. डांक उठवून बराबर कासीदजोड्या घेऊन, राजश्री आपाजी सदाशिव हुजूर आले आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२१.

श्री.

६ मार्च इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— चंद्र ३ रविलाखरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २७ मिनहूस पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, परशरामपंत सोमण यांचे रुपये बाकी राहिले ते त्यांस देऊन, आटकं केली असल्यास मोकळे करणें, व दरकाचें कामकाज मशारनिल्हे-
१३ म. द. भा. २

पासून घेणें झणून राजश्री गबाजी सदाशिव यांस सरकारचें पत्र पाठविलें आहे. याउपर त्यांस गैरवाजवी उपद्रव करणार नाहीत व दरकाचें कामकाज घेत जातील झणून पत्रिं आज्ञा जाली. त्यास सरकारचें पत्र परभारें राजश्री गबाजी सदाशिव यांस गेलें असेल तर न कळे. आमच्या पत्रांत सरकारचें पत्र नव्हतें जें त्यांस द्यावें. तूर्त त्यांची मोकळीक करून कान्हापुरास पाठविलें आहे. दरकाचें कामकाज घ्यावें, तर इजारा महालाचा जमीदारास करून दिला आहे. तेथें इजारदार दरकदाराचे हातें काम काय घेईल? तूर्त कमाविसदाराचे आज्ञेप्रमाणें परगणे कान्हापूर येथें परशरामपंत गेले आहेत. वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री ओंकारभट, गबाजी सदाशिव यांचे चिरंजीव, यांणीं सालगुदस्तां सरकारांत विनंतिपत्र लिहिलें होतें. त्यास, आज्ञापत्र सादर त्यांस जालें, तें त्यांनीं दाखविलें. त्यावरून येथें शोध करितां, त्यांनीं लिहिलें त्याजपेक्षां चार रुपये अधिक लागू होतील, गुंता नाही. परंतु त्याचा हिशेब जाला नाही तोंवर सरकारांतून त्यांस आज्ञा होणार नाही. त्या अर्थी आमचे खर्चीचे ऐवजीं आलेले हिशेब वरात जाली तर राजश्री कृष्णाजी नाईक थत्ते यांचे कर्जापासून मुक्त होऊं. पुढें त्यांजकडील ऐवज येणें कठीणच आहे. चार वर्षें मामलतींची रसद पाठवीत गेले, परंतु शिवाय कांहीं पाठविलें नाही. झणून विनंति लिहिली असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२२.

श्री.

६ मार्च इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र ३ व चंद्र ५ रविलाखरचीं पत्रें सादर जालीं, तीं चंद्र २७ मिन-हूस पावलीं. आज्ञेप्रमाणें बाईस तिळाची थैली व पत्र लखोटे तर चंद्र मजकुरींच पावले दिवशीं दिलें. दोन पत्रें खुलीं माझे पत्रांत होतीं, तीं चंद्र २ जमादिलावलीस दिधलीं. पत्रें राजश्री मुकुंद हरींनीं वाचून दाखविलीं. बाई व मुकुंद हरी व मी त्रिवर्गच होतो. पत्रें ऐकून संतोष पावली. टिपूकडील मजकूर लिहिला होता व ऐवजाविषयीं लिहिलें होतें. या वेळेस श्रम पावली नाहीत. संतोषेंकरूनच बोलणें जालें. मुत्सद्दी यांसीं, ‘दरकदार यांचीं वेतनें घ्यावीं व दुसाला रसदा द्याव्या, तर कोणाचे भरंवशावर द्याव्या? भरंवसा लोकांस पुरत नाही; मजपासून हें घडत

नाहीं; हेंच बोलणें जाहलें. मसलत सक्त आहे ह्मणून पत्री लिहिलें होतें. यास्तव थोडेंबहुत तजवीज कर्ज घेऊन करीन, याप्रमाणेंच बोलली. मीही विनंति करितच होतो. दुसरे दिवशीं एकांती बाईशींच प्रसंग केला कीं, ही वेळ पुन्हां येत नाहीं. या समयीं आपण मातबर साहित्यास उपयोगी पडावें. आपणांकडे आपले दौलतीचें वडीलपण. कारभारी मसलत मर्जानुरूप देतील, परंतु राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं आपणास लिहिलें तें सरकारची मर्जी पाहूनच लिहिलें असेल, असें कित्येक प्रकारें समजाविलें. त्यांच्या चित्तांत भासलें. मार्गें जीं बोलणीं होत होतीं तीं न करितां, बोलली कीं, हुताशनी जाल्यावर सावकारापासून कर्ज तूर्त दोन लक्ष रुपये घेऊन पाठवितें. त्यास मामलेदार यांचा ऐवज लावून देईन. यावर ऐवज पाठवावयास सोय नाहीं. इतकेंच समाधानरूप बोलणें जालें. मीही अधिक बोललों नाहीं. तदनंतर राजश्री विनायक बाजी निसवत दादाजी गंगाधर यांसी बोलणें जालें. पंधरा लक्ष रुपये इकडून जावे. त्यांत ५ गेले आहेत. दोन लक्ष सांप्रत बाई पाठविणार. पुढें तजवीज करावी. त्याचें उत्तर विनायक बाजींनीं दिलें कीं, कमाविसदार यांस सरकारचीं पत्रें पाहिजेत कीं, तुह्वांपासून दुसाला ऐवज घेतला तो फिटे तोंवर घालमेल होणार नाहीं, अशीं पत्रें यावीं. मीं उत्तर दिलें कीं, याप्रमाणें पाहिजे तर पत्रें मी श्रीमंतांस विनंति लिहून पत्रें आणवितों. त्यांनीं याउपरी पत्राविषयीं सांगितलें तर विनंति लिहीन. परंतु ही मसलत बाईचे विचारास येणार नाहीं. तेंही बाईस पुसून सांगितलें. तेव्हां सेवेसी लिहून विनंतिपत्र पाठवीन. सांप्रत तिळासमेत तीन पत्रें बाईसीं होतीं. त्याचें उत्तर एकेच पत्रांत लिहून पत्र दिलें. तें बजिन्नस सेवेसी पाठविलें आहे. हुताशनी जाल्यावर स्मरण देऊन ऐवजाची रवानगी लवकर करवितों. पुढें टिपूचे मसलतीचें वर्तमान होईल तें बाईस लेख करावयास आज्ञा करावी. तेणेंकरून त्यांस संतोष आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै॥ चंद्र ३ जमादिलाखर
सीत समानीन चैत्र मास.

लेखांक १२३.

श्री.

२५ मार्च इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:—

पोष्य यशवंतराव गंगाधर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील क्षेम तागार्हत फाल्गुन वद्य १० दशमीपर्यंत सुक्काम निंबगांव येथें स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेष:— आपण स्वारीस जातेसमयीं श्रीमंत मातुश्रीबाईस पत्रें लिहावयाविषयीं आज्ञा केली. त्यावरून आज्ञेप्रमाणें महेश्वरास मातुश्रीकडे तीन चार जोड्या पाठविल्या. मसलत मातबर, या समयीं उपयोगी पडावें. आनमान

कदापि होऊं नये. निदानीं दहांची तऱ्ही तजवीज व्हावी. अशा अन्वयें बहुतां प्रकारें सुचलें तितकें लिहिलें. त्याजवरून त्यांनीं आपल्यास व आह्मांस पत्रें लिहिलीं आहेत. तींच बजिन्नस सेवेसीं पहावयास पाठविलीं आहेत. त्याजवरून सविस्तर ध्यानास येईल. पत्रांत मजकूर आहे कीं, आठ पंधरा दिवसां दोंच्या हुंड्या पाठवितों. यंदाचा ऐवज खर्चीं पडून चुकला आणि तुझीं तो मसलतीच्या वोढीमुळें फार लिहिलें. त्याजवरून मामलेदारांपासून पेस्तर सालचे ऐवजीं दोन लक्ष रुपये घेऊन, हुंड्या करून, रवाना करतों. पांच लक्षांच्या हुंड्या तुमचे विद्यमानें पेशजीं पाठविल्या आहेत. राहिले तीन. त्यास, इकडील माळव्यांतील महाल परगणे बुंदी, पाटण, सिरोंज वगैरे येथील तीन लक्ष रुपये रसद चिरंजीव राजश्री तुकबांनीं घेतलेच आहेत. एकूण दहांचा झाडा त्यांनीं याप्रमाणें लिहिला. त्यास दों लक्षांच्या हुंड्या सत्वरच येणाऱ्या आल्या ह्मणजे सेवेसीं पावत्या होतील. त्यांची पावती त्यांच्या लिहिल्याप्रमाणें, पेस्तर साल ऐवजीं पावले अशी, पाठवयासी आज्ञा जाली पाहिजे. ती लक्षांचा ता॥ मातुश्रींनीं लिहिला आहे. त्यास श्रीमंत राजश्री सुभेदार यांनीं माळव्यापैकीं महालचा ऐवज वोहडला, परंतु इकडे मसलत तेव्हां ऐवजाची सरबरा कोणेही प्रकारें घडावी ह्मणून आपण पत्रें मातुश्रीस परभारें लिहितील. त्यास तिकडीलही ऐवज सालमजकूर खर्च पडून, इकडील निकड जाणून पेस्तरसालऐवजीं आणखी दोन पाठविणार, तेव्हां ऐवजास जागा तों राहिलीं नाहीं. परंतु मसलतीचे अडचणीमुळें योजना आणखी शेष राहिले त्याची जाहली पाहिजे. त्याजमुळें आपलीं पत्रें मातुश्रीकडे रवाना होतील. त्या समयीं पेस्तर सालचा अन्वय आणून पत्रें गेल्यास मातुश्रीचे पत्रास एकवाक्यता पडून, तरतूद घडावयाची तितकी घडेल. मर्जास आल्यास आपलीं पत्रें परभारें जातील. त्या अन्वयें इकडेही एकादें पत्र आल्यास आज्ञेप्रमाणें रवानगी घडेल. मातुश्री दुरंदेश व आपला लोभ त्यांचे ठायीं अकृत्रिम, त्यापक्षीं दुसरा अर्थ किमपि परस्परें नाहीं. त्यांत मजलाही यथामतीनें सुचेल तितकें स्वामींचे मर्जांचे अन्वयें लिहितच आहें. कार्यभाग व्हावयाचा सर्व प्रताप स्वामींचा आहे. विशेष विनंति लिहावीशी नाहीं. सांप्रत मसलतीचा प्रसंग, या समयीं पत्राची रवानगी वरचेवर होत जावी ह्मणून स्वामींची स्वारी जातेसमयीं विनंति केली होती. त्याअन्वयें एक दोन वेळ परस्परें आपल्याकडून पत्रें गेलींच असतील. प्रस्तुतही विनंति लिहिल्याअन्वयें रवानगी व्हावी. मी इकडून वारंवार पत्रें लिहितों. तथापि स्वामींकडून पुरवणी जाहल्यास माझे लिहिण्यास दृढीकरण होईल. यास्तव सूचनार्थ विनंति लिहिली असे. उत्तराची आज्ञा जाली पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२४.

पै॥ चंद्र १६ जमादिलाखर सन सीत. श्री. २६ मार्च इ. स. १७८६.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र २५ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— श्रीमंत राजश्री पंत प्रधान रावसाहेब स्वामी यांसी राजश्री महादजी शिंदे पाटील-बावांनीं नजर पाठविली. राघोजी जामदार त्याजबराबर. ते बाईचे भेटीस आले होते. त्यांची जबानी हत्ती नग एक व घोडे उत्तम रास २ व जवाहीर फार चांगलें व तपेली सोन्याची वर जडाव केला अशी. आपत दोन व तरवारा व बंदुखा, वस्त्रें बहुत सुंदर याप्रमाणें पाठविलें. ते येथून चंद्र १५ जमादिलावलीस देशास गेले. राजश्री रामजी पाटील, राघोगडचा बंदोवस्त करून, ठाणें ठेऊन, खर्चास घेऊन पाटीलबावांकडे गेले. पातशाहा व पाटीलबावा जयपुरानजीक आहेत. जय-पूरचा प्रांत गढ्या वगैरे लुटून फस्त केल्या आहेत. दारमदार सलुखाचा आहे. मग काय घडेल तें न कळे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना”.

पै॥ चंद्र १६ जमादिलाखर सन सीत.

लेखांक १२५.

श्री. २६ मार्च इ. स. १७८६.

श्रीमंत राजेश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसींः—

“ विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २५ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र ५ माहे जमादिलावलचीं विनंतिपत्रें व बाईंच्या पत्राचें उत्तर घेऊन सदरहू सेवेसीं रवाना केलीं. त्याज अलीकडील वर्तमानः— ऐवजाविषयीं स्मरण देत होतो. त्यावरून सांप्रत बाईंनीं राजश्री गणपतराव विष्णु गद्रे यांजकडील गुमास्ते येथें आहेत, त्यांस बोलावून त्यांजपासून दोन लक्षांच्या हुंड्या लिहून घेतल्या, व राजश्री सुभेदार व राजश्री यशवंतराव गंगाधर व राजश्री नारो गणेश यांस पत्रें लिहून कासीदजोडी रवाना केली. मजला सांगितलें कीं, तुझीं आपली जोडी रवाना करणें. मीं उत्तर केलें कीं, आपण एक पत्र लिहून द्यावें ह्मणजे उत्तम. त्यास बाईं बोलली कीं, आमचीं पत्रें परभारां जात आहेत. तुझीं पत्रें लिहून पाठवावीं कीं, हुंड्या दोन लक्षांच्या करून पाठविल्या आहेत, त्या पावतील. याप्रमाणें उत्तर जालें. परभारें शोध घेतांना ठिकाण लागलें. हुंड्या गणपतराव विष्णु यांचे अनुमतें नाहींत. गुमास्ते येथें आहेत, त्यांनींच हुंड्या लिहून दिधल्या. त्याप्रमाणें त्यांनीं कबूल केल्यास उत्तम. तथापि गुमास्त्याचा

धनी विकला जात आहे. मान्य करितील. हुंड्या लष्करच्या लिहून दिल्या नाहीत. पुणेखाते लिहून दिल्या. याप्रमाणे ऐकिले वर्तमान सेवेसी लिहिले. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२६.

पो चंद्र २ रजव सन सीत चैत्र.

श्री.

५ एप्रिल इ. स. १७८६.

“ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता-
गाईत चंद्र ५ जमादिलाखरपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-छ
१ जमादिलावलचे आज्ञापत्र सादर जाले, ते चंद्र ३ जमादिलाखरी पावले. पत्री
आज्ञा की, राजश्री तुकोजी होळकर स्वारीबरोबर फौजसुद्धा आहेत; त्यांजकडील
फौजेच्या खर्चाचा मजकूर लिहून पूर्वी गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई यांस पत्रे पाठ-
विली आहेत; त्यांपैकी पांच लक्ष रुपये आले, बाकी ऐवज अद्याप येत नाही.
येविषयी बाईस अलाहिदा पत्र लिहून पाठविले. पत्र तुझी देऊन, पत्रान्वये मजकूर
बोळून, उत्तर होईल ते लिहून पाठविणे. वरचेवर ऐवजाचे रवानगीविषयी स्मरण
करून रवानगी होय असे करणे. टिपूची मसलत भारी, हे लोपले नाही. राजश्री
सुभेदारांनीही सरकारांतून सांगितल्यावरून फौज वगैरे सरंजाम बरा केला. त्याचा
खर्च चालून नांवलौकिकाप्रमाणे काम जाहले पाहिजे. त्यास, ऐवजाची सरबरा
जरूर करून पाठवावी. येविषयी तुझी बोलून ऐवज रवाना होय ते करावे. अशी
मसलत वारंवार होत नाही बघून आज्ञा. त्यावरून बाईचे पत्र बाईस दिले. पत्र
अक्षरशः वाचून दाखविले व एक दोघे मुत्सद्दी होते. विशेष कोणी नव्हते.
चंद्र १३ जमादिलाखरी रात्रीस पत्रे दाखविली. माझे पत्राचे अन्वये विनंति
केली व सरकारचे पत्री सर्व अर्थ लिहिले होते. सांप्रत पत्रावरून मर्जी प्रसन्नच
आहे. त्यास बाईनी उत्तर हेंच केले की, ज्या अर्थी मसलत भारी आणि सरदारकी
मोठी, नांवलौकिक होऊन सरकारचाकरी घडावी हीच इच्छा, त्याप्रमाणे तूर्त
दोन लक्ष रुपये रवाना केले. त्यांची हुंडी पुण्याची पाठविली. त्यास क्रमपेप
पंधरा दिवस होत आले. हा ऐवज पाऊन उत्तर आल्यावर पुढे छावणीचे दिवस
समीपच आले आहेत, त्या समयी इकडून कांहीं गुंता पडणार नाही. याप्रमाणे
बोलणे जाले. बाईनी पत्राची उत्तरे लिहून दिधली आहेत. ती सेवेसी रवाना
केली असत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२७.

श्री.

५ एप्रील इ. स. १७८६.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे जमादिलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटीलबावांचा मुक्काम लालसोट येथें आहे. तिकडील वर्तमान, हिंमत-बहादुर गोसावी याजवर फौजेची चौकी होती, त्यास तो आपले जमावानिशीं निघून डंघईत गेला; व इंग्रजांचा वकील राजश्री पाटीलबावांस न पुसतां उठून लखनऊस गेला. याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें. राजश्री कृष्णाजीपंत भावे व पांडुरंग रघुनाथ व गंगाजी हुजरे असें येथें छ ६ जमादिलाखर गुरुवारीं आलें. रामनवमी व दशमी दोन मुक्काम आहेत. बाईची भेट, उत्साहाचे गडबड याजकरितां जाहली नाहीं. भेटी जाहल्यावर वर्तमान होईल तसें सेवेसीं लिहीन. त्यांनीं एक पत्र दिलें तें पाठविलें. सेवेसीं पावेल. पुढें राजश्री पाटीलबावांकडे जातात. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १२८.

पवस्ती चंद्र सावान.

येथून जोडी गेली त्याबराबर आले.

श्री.

८ मे इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचें सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ रजवपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र २९ जमादिलाखरचें पत्र सादर जालें, तें चंद्र ४ रजबीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, चंद्र २४ रविलाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर सर्व कळला. याप्रमाणें पुढें होत जाईल तें लिहित जाणें ह्मणून आज्ञा, व ऐवजाचे रवानगीविषयीं बाईस बोलला त्याचें उत्तर, साल मजकुराचा ऐवज जाला तो दिला, तूर्त एक पैसा मिळत नाहीं, पेस्तर सालावर गोष्ट टाकिली ह्मणून लिहिलें. त्यास हें बोलणें चांगलें कीं काय? माळव्यांतील वगैरे महालचे पांच लाख रुपये जमा कीं काय, हें बोलणें कसें ठीक दिसतें? राजश्री सुभेदार मातबर, फौज जमा करून सरकारआज्ञेवरून तयार जाले, बराबर आले. हल्लीं स्वतंत्र कितुराकडे टिपूची फौज होती, त्याजवर गेले आहेत. पुढें छावणीचे दिवस आले. तेव्हां छावणी करणें प्राप्त. फौजेचा खर्च चालून सरदारीचा नक्ष राहिला पाहिजे. पांच लाख रुपये बाईंनीं पाठविले, त्यास, फौज पंधरा हजार, शिवाय गाडदी व तोफा यांस दरमहा खर्च किती लागतो? पांच लाख रुपये किती दिवस पुरतील? याजकरितां बाईंनीं कसेंही करून बाकीचा ऐवज पाठवावा ह्मणून बाईस व तुह्यांस दोन पत्रें लिहून पाठविलीं

आहेत. तीं पावलींच असतील. त्याप्रमाणें बाईशीं बोलून ऐवजाची रवानगी लवकर करवावी. सरदारींत खर्चाचा गवगवा जाहल्यानें नक्ष कसा राहिल, याचा विचार बाईनीं पुतेंपणें मनांत आणावा, आणि ऐवजाची रवानगी करावी हें चांगलें. विलंबालाखालीं टाकूं नये. याप्रमाणें तुम्हीं बोलोवें. या समयीं मोबदला घेऊन ऐवजाची रवानगी लवकर होय तें करावें. समय रक्षावा हें चांगलें. सुभेदारांनीं अठरा हजार फौज ठेविली. स्वतंत्र टिपूची फौज कितुराकडे होती त्यावर गेले. हे जातांच, ती फौज पंधरा वीस कोस मागें सरून झाडीचे आश्रयानें गेली. हे पाठीमागून त्यावर गेले. ही बातमी परस्परें वाईकडेही जातच असेल. आर्ही नबावासुद्धां कपटसंगमास कृष्णा उतरून दक्षिणतीरास आलों. टिपूही भारी सरंजामानिशीं येत आहे. श्रीमंतांचे प्रतापें घडेल तें लिहून पाठवूं ह्मणून आज्ञा. त्यास आज्ञेप्रमाणें पत्रार्थ अक्षरशा दोन तीन दिवस बाईस सांगत गेलों व मुत्सद्दी राजश्री मुकुंदराव हरी व बाळाजी कृष्ण व विनायक बाजी त्रिवर्ग व मातुश्री व पांच मंत्री याप्रमाणें चंद्र ७ रजव शनिवारीं एकांत-समयीं घाट घालून वर्तमान पत्राचें निवेदिलें. त्याचें उत्तर म्यां कसें लिहावें ? तें आपण सांगितलें तसें लिहीन. त्यावरून बाईचे समक्ष उत्तर द्यावयास सांगितलें कीं, तूर्त दोन लक्ष रुपये पाठविले ते पावलेच आहेत. त्याचा जाव येईल. छावणीचा मजकूर समजला. तर पेस्तर सालचे ऐवजीं ऐवज घेऊन रवाना करूं. मीं उत्तर दिलें कीं, छावणीचे दिवस दूर कोठें ? एक मास मृग लागवयास आहे. त्यांतही पत्रें जातात. तोंवरं मृग लागलाच जाणावा. ऐवज मोबदला करून समय रक्षावा हें विहित. परंतु त्यांचीं बोलणीं जीं आहेत तींच. कोणाचें कर्ज घेऊन ऐवज मोबदला करून माळव्यांतील महालचा ऐवज पांच लक्ष कीं काय ह्मणून त्यास सुचविलें. त्याचें उत्तर कीं वारंवार काय सांगावें ? अखंड ताळेबंद जातात. राजश्री दादाजी गंगाधर दाखवितात. ऐवज असून ठेवीत नाहींत. सरदारी खर्चे व नक्ष ठेवणें श्रीमंतांकडे आहे. याप्रमाणें जालें वर्तमान सेवेसीं लिहिलें असे. सरकारचे आज्ञेवरून वारंवार त्यांस स्मरण देत आहे. करणें त्यांची आकत्यारी आहे. पूर्वीं दोन लक्षांच्या हुंड्या पाठविल्या, त्या पावल्या असतील. त्याचें उत्तर आल्यावर आणीक ऐवज रवाना होईल, असें आहे. यावर दिवसगत काय लाविलील हें कळना. राजश्री बाबुराव रायदुर्गर यांचा मजकूर आलादा पुरवणींत लिहिला आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै॥ चंद्र २५ साबान

लेखांक १२९.

सबा समानीन ज्येष्ठ मास.

श्री.

२ जून ३. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र ५ माहे साबानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र १५ जमादिलाखरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २६ रजबीं पावलें. पत्रां आज्ञा कीं, राजश्री यशवंतराव गंगाधर यांजकडे हुंड्या दोन लक्षांच्या आल्या, त्या येथें लष्करांत हुंड्या आल्यावर ऐवज लिहिल्याप्रमाणें घेतला जाईल व पत्राचीं उत्तरें दिलीं जातील. बाकी ऐवज राहिला, त्याविषयीं दोन पत्रे बाईस व तुह्यांस लिहून पाठविलीं आहेत, तीं पावलीं असतील. त्याप्रमाणें बाईशीं बोलून बाकीचे ऐवजाची तरतूद करून, लवकर रवानगी होय असें करावें, व इकडील वर्तमान, आह्मी नबाबासुद्धां बदामी नजीक आलों. पुढें बदामी वगैरे किल्ले ध्यावयाचा मजकूर आहे. राजश्री सुभेदार कितुराकडे आहेत. कितूर तालुक्यांत दरोबस्त ठाणीं बसविलीं. कितुरास मोर्चे बसविले असेत. लवकरच येईल. टिपू पट्टणांत आहे. लवकर निघणार. कांहीं फौजा पुढें रवाना केल्या आहेत. अशी बातमी आली. पुढें होईल तें लिहून पाठवूं. सुभेदार मसलतीवर आहेत व फौज भारी आहे. याजकरितां बाईशीं तुह्यां लिहिल्यान्वये बोलून, खर्चाची सरबरा लवकर करीत असें करावें ह्मणून आज्ञा. ऐसीयासी स्वामीकडून पत्रें परभारें बाईस आलीं. माझे नांवाचीं पत्रें पेशजीं आलीं तींच पावलीं, व राजश्री सुभेदाराचीं पत्रें वरचेवर येतात. ऐवजाची निकड वारंवार पत्रां लिहितच आहेत, हें वर्तमान परस्परें येथें ऐकिलें. मसलतीवर आहेत हें पुरतेपणें समजलें आहे. अखंड विनंति प्रसंगानुरूप मी करीतच आहें. येथील विचार दर पत्रां विनंति लिहित आहें. सांप्रत यांचा विचार कीं, छावणीच जाली तर ऐवज रवाना करावा. तूर्त ऐवज घेऊन पाठविला, त्याची भरती सावकाराची जाहली. कांहीं राहिली, ती करून पुढें लवकरच रवानगी करूं, असें ह्मणतात. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें, वरचेवर ऐवजासाठीं सांप्रत दोन चार आलीं आहेत. त्याचीं उत्तरेही त्यांस गेलीं. आपणांकडील पत्रांचीं उत्तरे परभारें पाठविलीं आहेत, त्यांवरून श्रुत होईल. सांप्रत माझे नांवें चंद्र १५ जमादिलाखरचें पत्र सादर जालें, त्या पत्राचा अर्थ बाईस श्रवण करविला. ऐवजाचे रवानगीविषयीं समक्ष सूचना केली आहे. ह्मणतात कीं, आह्मी त्या विचारांत आहोंत. उत्तरे येथून रवाना केलीं आहेत. ऐवज छावणीचे सुमारास पाठवूं. चिंता नाही. याप्रमाणें बोललीं आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पौ चंद्र १० रमजान

लेखांक १३०.

सबा समानीन.

श्री.

२३ जून इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २६ माहे साबानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— चंद्र ६ साबानचीं पत्रें सेवेसीं लिहून रवाना केलीं, तीं पावलीं असतील. सांप्रत राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें लष्करांतून आलीं. लिहिलें होतें कीं, श्रीमंत राजश्री नाना बदामीचा किल्ला घेऊन, वरकड फौजा येथें छावणीस ठेऊन, आपण स्वार होऊन पुण्यास गेले. आह्मी येथें छावणीस राहिलों. खर्चाची तजवीज लौकर करून पाठवावी, व तोफा दहा शेर वजनी गोळ्याच्या, चार पांच आह्वांकडे रवाना कराव्या. कृष्णपारचा मुलूख कुल लुटून फस्त केला. जमीयत भारी आहे. दुसरें, छावणीचा प्रकार, त्यास खर्चाची तारांबळ न होय तें करावें. याप्रमाणें बाईस पत्रें त्यांचीं आलीं. त्यावरून कळलें कीं, स्वामी पुण्यास आले, किल्ला बदामीचा हस्तगत जाला, फार काम जाहलें. शत्रू स्थळ सोडून आला नाही. त्याचा पराजयच आहे. श्रीमारुतीचा दृष्टांत जाहला, तो खरा आहे. येथें तेलंग ब्राह्मण कित्येक येतात. वर्तमान सांगतात कीं, टिपूचे घरांत फितूर फार आहे. सरकारच्या फौजा श्रीरंग-पट्टणापावेतों गेल्या, तरी तो बाहेरी निघत नाही. रायदुर्ग व चितलदुर्ग, हरपण-हळ्ळी या संस्थानचा भेदी येथें आहे. त्याविषयीं पूर्वीच विनंति लिहिली होती. रायदुर्गप्रांतीं त्याची माहीतगिरी वगैरे फार आहे. लष्करांत आल्यास तेथील संस्थानांचा बंदोबस्त करून देईन ह्मणतो. पूर्वीं राजश्री परशुरामपंतभाऊस एक वेळ भेटला. त्यांची मर्जी न पाहिली. मग उठोन इकडे श्रीकाशीस जावयास आला. तो चार मास येथें राहिला. त्याचें वर्तमान पेशजीं लिहिलें आहे. आज्ञा आलियासारखें त्यासीं बोलोन त्याची रवानगी करूं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १३१.

पौ चंद्र २४ रमजान सबा.

श्री.

२९ जून इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र १० रजबचें आज्ञापत्र एक माझे नांवें व एक बाईचे नांवें, एकूण दोन पत्रें कासीद-

जोड्यांजवळ देववून रवाना केली. त्याच जोडीजवळ चंद्र २५ रजबची आज्ञापत्रे दोन, एक माझे नांव व एक बाईस, किह्याचा मजकूर लिहून रवाना केली. ती पत्रे परभारें जोडीदार यांनी बाईकडे दिधली. त्याचा मजकूर त्यांनी उत्तरी लिहून दिधला. चंद्र १० रजबचे पत्री खर्चाचे विषयी आज्ञा होती की, १० लक्षापैकी सात लक्ष पावले, बाकीचे तीन लक्ष राहिले, त्याची रवानगी करावी; व पुढें सन सबाचे ऐवजी तरतूद करून, वरचेवर छावणीचे उपयोगी ऐवजाची रवानगी करवीत जावी. वारंवार स्मरण देऊन ऐवज समयास पावेसे करावें. छावणीचे दिवस, त्या वेळेस बाईकडून गुंता पडावयाचा नाही; हणून तुझांशी भाषण जालें आहे. तर वरचेवर स्मरण करून लिहिल्यान्वये ऐवजाची रवानगी होय असें करणें, हणून आज्ञा. त्यावरून बाईशी बोलणें जालें. बहुत प्रकारें पहिलेसारखी वर्तणूक आतां नाही. 'मी कोठून देऊं? मजपाशीं काय आहे?' हीं भाषणें सांप्रत नाहीत. तीन लक्ष रुपये राहिले, त्यांची रवानगी करितात. परंतु सन सबाचे ऐवजी त्यांचें बोलणें आहे. मी उत्तर दिलें की, सीत समानीनचे सालापैकींच तीन बाकी आहेत, व सन सबा, एकूण ऐवजाची तरतूद करून छावणीस पोहचेंसे आपण करावें. यावर त्यांनी उत्तर लिहून दिलें. त्यांतील अर्थ, सालमजकूरचे ऐवजी तीन लक्ष राहिले, ते रुपये रवाना करूं. आम्ही वारंवार झाडे वगैरे समजावीत असतां, मागतीं मागील ऐवज राहिला, त्याजविषयी लिहिलीं येतात हें काय? आंत बाहेर कूस राखून आम्ही वर्तणूक करीत नाही. याप्रमाणें उत्तरें दिधली आहेत. आम्ही विनंति करीतच आहों. त्यांचें हणणें तसें आहे.' पुढें घडेल तें खरें. किह्याचें वर्तमान ऐकल्यानंतर बहुत संतोष पावली. सरकारचा नक्ष जाला. येणेंकडून सर्वास आनंद आहे. छावणीचे दिवस, छावणी कोणें स्थळीं नेमिली? कृष्णेपार छावणी जालीयास फार चांगलें. फार करून कृष्णेपारच होईल. शत्रूचें संधान राखून किह्याचे सन्निध छावणी जालीयास ठीक आहे. टिपूकडील बातमी वरचे-वर असावी. त्याजकडील बातमी, येथें तेलंग लोक येतात, ते सांगतात की, हा कालवर पट्टणांत आहे. पुढें आला गेला नाही. बरसात सुरू जाली हणजे पायदळ घेऊन निघणार, असें सांगतात. महाराजांनी ती बातमी राखली असेल. धारवाड सरकारांत आली असे जनवदंता आहे. श्रीकृपेकरून सरकारचा नक्षच होईल. शत्रूचें पारिपत्य यथास्थित घडेल. वरकड आमचे खर्चाविषयी पूर्वी विनंति लिहिली होती. आज्ञा जाली नाही. कर्ज लोकांचें फार जालें आहे. तेथें राजश्री कृष्णाजी भैरव थत्ते यांचें देणें व येथें देणें जालें आहे. यावर स्वावंद स्वामी कृपा * करून जसें ठेवतील तसें राहूं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना."

पैवस्ती छ २७ सव्वाल सन

लेखांक १३२.

सीत समानीन.

श्री.

१६ आगष्ट इ. स. १७८६.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २१ माहे सवालपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-आनंदी-बाई निंबाळकरीण देशीं जात होती. राजश्री पाटीलबावांपासून निरोप घेऊन ग्वालेंरीपावेतो आली. तेंथें शरीरास समाधान नव्हतें. त्यावरून तेंथेंच मृत्यु पावली. ह्मणून वर्तमान आलें. व पादशाहा रमजानचे इदीकरितां दिल्लीम गेले ह्मणून ऐकिलें. ते सेवेसीं लिहिलें असे. राघोगड हा कालवर हस्तगत जाला नाहीं. राजश्री लक्ष्मणराव कृष्ण परांजपे यांजविषयीं विनंति लिहिली होती. त्यांचें मानस कीं भोपाळ संस्थान बहुत खराब आहे; तेथील बंदोबस्त जाला तर सरकार-किफायत चांगलीच आहे. याविषयीं मजला आज्ञा आली, तर सेवेसीं येऊन तेथील वर्तमान किफायतीचें वगैरे निवेदन करीन, ह्मणून सांगतात. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १३३.

पै॥ चंद्र ३ जिल्हेज सवा समानीन.

श्री.

९ सप्टेंबर इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १६ माहे जिलकादपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष:-चंद्र १७ रमजानचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र ११ जिलकाद भोमवारीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, कर्नाटक प्रांतींचे ब्राह्मण आहेत, परंतु एकाच्यानें कांहीं होत नाहीं. राजश्री हरीपंत तात्यांकडे संधानें येतात. ते समजून करणें तें करितील. व बाईचे पत्रांचीं उत्तरें जालीं ह्मणजे रवाना करणें, व ऐवजाची रवानगी लवकर करवावी ह्मणून पत्रीं आज्ञा जाली. त्यास, कर्नाटक प्रांतींचा बोलणार ब्राह्मण त्यास निरोप दिला. व बाईच्या पत्राचीं उत्तरें घेऊन बीरम कासद दिला कृपाराम मिर्धा यांजसमागमें पाठविलीं आहेत. त्याजबराबर विनंतिपत्रें मीं आपलीं लिहिलीं आहेत. तीं चंद्र २७ रमजानीं सेवेसीं येथून रवाना केलीं असेत. ऐवजाची निकड बाईस करीतच आहे. श्रावणमासाकरितां विलंब लागला. येथें हुंडणावळ फार पडती, ह्मणून राजश्री दादाजी गंगाधर यांस बाईंनीं पत्रें पाठविलीं कीं, येथून रोकडा ऐवज रवाना करूं. पुण्यांत ऐवज पावल्यावर, राजश्री सुभेदार यांनीं

स्वार व उटें पाठवून ऐवज घेऊन जावा. याप्रमाणें पत्रें राजश्री सुभेदार यांजकडे व त्यांजकडे गेलीं आहेत. ऐवज रोकडा जमा करितात. मध्ये ससा आरंभिला, त्यामुळें जावसाळ जाला नाहीं. आतां रवानगी करितात. नित्य वरचेवर स्मरण देत आहें. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें श्रावण वद्य ११ स आलीं. पत्रीं बहुत खर्चाची निकड बाईस लिहिली होती, व आदवानीचा किल्ला टिपूनें माघारा घेतला; तेथें ठाणें ठेऊन टिपू फिरून गेला. जातांना हंपी विरुपाक्ष यास तैलादिक वस्त्रें लावून अचीचा उपद्रव दिला ह्मणून लिहिलें होतें, व महागाई फार आहे. वैरण मिळत नाहीं. लोकांची अडचण खर्चाची फार आहे. त्यांवरून वडिलांस लिहिलें आहे. तर ऐवज लवकर रवाना करावा. व पूर्वीं तुहीं दोन लक्ष रुपये पाठविले, त्यांपैकीं आह्मांस एक लक्ष पावले, दोन लक्ष पावले नाहींत. तर राजश्री गणपतराव गद्रे यांस पत्र पाठवावें. याप्रकारें सुभेदारांचीं पत्रें आलीं. त्यावरून बाईंनीं राजश्री गणपतराव गद्रे यांचे गुमास्ते राजश्री बाळाजी रावजी यांस बोलावून ताकीद केली कीं, दोन लक्ष रुपये त्यांपैकीं चिरंजीव तुकबास एक लक्ष रुपये पावले, बाकीचे पावले नाहींत; तर गणपतराव यांस लिहून उत्तर आणवणें. त्यावरून गुमास्ते यांनीं राजश्री गणपतराव गद्रे यांस पत्रें पाठविलीं आहेत. बाईं मजला ह्मणत होती कीं, सरकारचें उत्तर दोन लक्ष रुपये पावल्याचें आलें; राजश्री सुभेदाराचें उत्तर आलें नाहीं. त्यावरून मीं त्यांस उत्तर दिलें कीं, तुष्णांकडून ऐवज समयास पोहोंचत नाहीं. सरदार मोहीमशीर, त्यामुळें सावकाराचा ऐवज मोबदला जाला असेल तर न कळे. येविषयीं सेवेसीं पत्रें कालच बाईंनीं पाठविलीं आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पैवस्ती चंद्र १४ जिल्हेज

लेखांक १३४.

सवा संमानीन.

श्री.

११ सप्टेंबर इ.स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:- विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ माहे जिलकादपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथून चंद्र १९ जिलकादीं विनंतिपत्रें लिहून सरकारची जोडी कासदाची सेवेसीं रवाना केली आहे. हुंब्या दोन लक्ष रुपयांच्या व पत्रें लिहून राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे बाईंनीं पाठविलीं, हें वर्तमान जोडीसमागमें सेवेसीं लिहिलें आहे. सांप्रत राजश्री पांडुरंग राम चांभारगोंदेकर, राजश्री पाटीलबावांकडून राजश्री सुभेदार यांजकडेस वकिलीस होते, त्यांजला पत्र पाटीलबावांनीं पाठविलें कीं, तुहीं तेथें आपले

तर्फेचा कारकून ठेऊन, आह्लांपाशीं येणें. त्यावरून राजश्री पांडुरंग राम यांनीं राजश्री सुभेदारांजवळ आपले निसबतीचा कारकून ठेऊन मशारनिह्हे येथें आले. बाईची भेट जाली. खलबत जालें. सालगुदस्तां स्वारी पुण्याहून निघून पुन्हां सुक्कामीं स्वारी येई तोंवर त्यास माहीतगिरी, व मोंगलांचा व सरकारचा तट पडला; पुढें आदवानी टिपूनें घेतली; यावर मोंगल शरण जाला; हें वर्तमान बाईजवळ निवेदन केलें. त्यास कच्चें वर्तमान ठाऊक कोठून? परंतु ऐकिल्या गोष्टी सांगत होते. त्यांजबरोबर राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं सांगून पाठविलें होतें कीं, रामपुन्याची मामलत राजश्री गणपतराव विष्णू यांजकडे सांगावी; त्यांचा कारकून हिशेबास पाठवावा; यांत श्रीमंताची मर्जी राहते. असा बाईस त्यांनीं निरोप सांगितला. त्यावरून बाईनीं त्यांस उत्तर केलें कीं, रामपुरा तीन वर्षें त्यांस करार करून दिला आहे, तो काढीत नाहीं. पाहिजे तर गद्यांनीं टोंकेची मामलत करावी. याप्रमाणें पांडुरंग राम यांनीं राजश्री दादाजी गंगाधर यांचे नांवें बाईचें पत्र घेऊन, काल चंद्र २५ जिल्कादीं स्वार होऊन राजश्री पाटीलबावांकडे गेले. पत्र राजश्री दादाजीकडे त्यांनीं पाठविलें आहे. दुसरें वर्तमान, राजश्री पाटीलबावांनीं, आनंदीबाई निंबाळकरिण मृत्यु पावली, तिचे जहागिरीचे बंदोबस्ताविषयीं नबाबास लिहिलें व खिजमतगार पाठविले होते. त्याप्रमाणें नबाबांनीं जहागिरीचा बंदोबस्त करून देऊन, खिजमतगार रवाना केले. तेही याच मार्गें येऊन, बाईस भेटून हें वर्तमान सांगितलें. नबाबांनीं वखें व जवाहीर राजश्री पाटीलबावांस दिधलीं, तीं सांगितलीं; दाखविलीं नाहींत. जबानीं सांगत होते. खिजमतगार राजश्री पाटीलबावांकडे गेले. पूर्वीं सेवेसीं जुनागडकर दुलभजी मेहेता व गोविंदजी मेहेता यांचा मजकूर लिहिला होता. त्यांजकडील ब्राह्मण येथें आहे. त्याच्या उत्तराची प्रतीक्षा आहे. त्याचें बोलणें कीं, सरकारकियायत करूं. त्याचप्रमाणें सावकारी निशा हुजूर येऊन करून देऊं, याप्रमाणें बोलतात. आज्ञा आल्यावर त्यास निरोप द्यावयाचा जाहला तर देऊं. तिकडील बंदोबस्ताचा व नवा मुलूख घेऊन द्यावा; करार प्रतिज्ञापुस्कर करितात. यास मध्यस्त जामीन, सावकारी हमी देऊं हणतात. बंदरें वगैरे सरकारांत घेऊन देऊं. गायकवाड मध्यें मारून खातात; सरकारची नुकसानी करितात; मुलखाची आबदानी करूं देत नाहींत. त्याचा जिमा करितात, असें बोलत आहेत. हणून सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १३५.

श्री. १४ आक्टोबर इ. स. १७८६.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ माहे जिल्हेजपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र ६ जिल्हेजचीं विनंतीपत्रें लिहून रवाना केलीं, त्याचे जाब आले नाहींत. हुंड्या राजश्री दादाजी गंगाधर यांचे विद्यमानच्या पावल्या असतील, व पत्राचीं उत्तरे बाईंनीं त्यांजकडेच पाठविलीं, तीं पावतील. पुढें ऐवजाविषयीं स्मरण देतच आहें. त्यांचें बोलणें कीं तीन लक्षांचा ऐवज पाठविला, तो पावून त्याचें उत्तर आल्यावर पुढें दुसरी रवानगी करूं. पूर्वीं हुंड्या पाठविल्या, त्यांत बंधी मुदत दिन ४१ दिवसांची आहे. हुंड्या सही करून सावकारापासून घ्याव्या. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र ३० मोहोरम सनसवा लेखांक १३६.

संमानीन मागशीप मास.

श्री.

७ नोव्हेंबर इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसींः—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ माहे मोहोरमपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—तीन जोड्या कासिदांच्या येथील तैनातीपैकीं हुजूर आहेत. येथें एक जोडी आहे. तेथील तीन जोड्या रोजमुन्याकरितां राहिल्या, हणून फार दिवस लागले. आज्ञापत्र आलें नाहीं, हेही चिंता फार असे. येथील खर्चाविषयीं वारंवार विनंति लिहित गेलों हणून आज्ञापत्र सादर जालें नाहीं. त्यास आमचे खर्चाची वोढ किती? येथें हर कोणाचें कर्ज घेऊं? परंतु व्याज चढतें. त्या अंदेशाकरितां वारंवार विनंति लिहितों. सारांश, सरकारचा बोलबाला व्हावा हीच इच्छा धरून, श्रीसन्निध निरंतर अभीष्टचिंतनींच आहे. सांप्रत कार्तिक मार्गशीर्ष दोन मास शत्रूंची दिवस कांहीं एक वृद्धि दिसून, पुन्हां पौष्यमासीं पराजय होऊन, उपर सरकारचा व्हावा असें आहे. येथें रेवातीरीं दुसरा उद्योग किमपि नाहीं. ज्याजपाशीं ठेविलें, तेथें एक वेळ त्रितीय प्रहरीं मात्र दोन घटका जावें; मग संपूर्ण दिवस श्रीजवळ अभीष्टचिंतनींच असतो. स्वल्प कालेंच शत्रूंचें पारिपत्य घडेल, याविषयीं संशय नाहीं. राजश्री कृष्णाजी नाईक थत्ते यांचें देणें एकतीसशेंपावेतों, त्याचें व्याज शिवाय. येथेंही देणें जालें आहे. यास्तव लिहितों. नेमणुकीशिवाय खर्च जास्त नाहीं. येथील शर्ईरशिरस्त्याप्रमाणें खर्चास येत आहे. उपाय नाहीं? मुख्य गोष्ट, सरकारची फत्ते जालियास आमचें दरिद्र दूर करावयास महाराजास अगाध काय आहे? सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १३७.

श्री.

७ नोव्हेंबर इ. स. १७८६.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ माहे मोहरमपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथून विनंतिपत्रें सेवेसीं रवाना केलीं, चंद्र १९ जिलकादचीं, तीं पावलीं असतील. सांप्रत आज्ञापत्र सादर जालें नाहीं. त्यावरून चिंता प्राप्त जाली आहे. इकडे लष्करचीं पत्रें राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांचीं आलीं, तीं आश्विन शु॥ १३ चीं होतीं. त्यां पत्रां वर्तमान कीं, आश्विन शु॥ ८ शनिवारीं लढाई मातबर टिपूकडील फौजेचीं पांच प्रहर जाली. राजश्री बापूजी होळकर यांनीं शर्त फार केली. त्यामुळें सर्व निघून दोन कोस माघारे आले. त्याजकडील फौज स्वार १८ हजारपावेतो आहेत, व पायदळ साठ हजारपावेतो. शिवाय बाण व तोफा सरंजाम भारी. तीन सरदार करून, फौज तिघांबरोबर सारखी देऊन लढाईस आले आहेत व खांसा बराबर आहे. छापा आश्विन शुद्ध ७ मीस शुक्रवारचे रात्रीस येत होता. त्याची बातमी राजश्री तात्यांस कळल्यावर, सावधतेनें फौज सिद्ध करून सन्मुख गेले. तों दिवस उगवला. दुसरे दिवशीं शनिवारीं पांच प्रहरपावेतो युद्धप्रसंग जाला. उभयतां समतोल राहिले. याप्रमाणें इकडे वर्तमान आलें, तें सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १३८.

श्री.

२३ नोव्हेंबर इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसींः—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १ माहे सफरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १० मोहरमीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. त्याअलीकडील वर्तमानः—राजश्री पाटीलबावांनीं मथुरेपासून दोन कोसांचें कूच केलें. रामगडाकडे शह दिला आहे. राजश्री माधवराव गंगाधर यांची दिवाणगिरी दूर करून राजश्री राघो मल्हार यांस सांगावी असा इत्यर्थ ठरून, राजश्री पांडुरंग नाईक हमीदार जाले होते. त्यास पांडुरंग नाईक मृत्यु पावले ह्मणून तो जाबसाल तसाच राहून, राजश्री माधवराव गंगाधर यांस ऐवज मागूं लागले. त्यांनीं साफ उत्तर दिलें कीं, म्यां सेवा करावी. चार रुपये द्यावयास अनकूळ पडत नाहीं.” त्यावरून तूर्त मोघमच आहे. पुढें कोणास काम सांगतील तें न कळे. इतकें ऐकिलें. वर्तमान सेवेसीं लिहिलें आहे.

कलम १.

राजश्री त्रिंबक अनंत गोडबोले, श्रीमहायात्रेस जावयानिमित्त महेश्वरास कार्तिक वद्य १३ आले. ते दिवशींच बाईचा बंधू एक उरला होता, तो मृत्यु पावला. त्याजकरितां ते दिवशीं भेट जाली नाही. तीन दिवस गेल्यानंतर मार्गशीर्ष शु॥ १ भेट जाली. मीच दर्शनास घेऊन गेलों. एक पातळचोळी देऊन भेट केली. उभयतांचें भाषण उत्तम पारमार्थिक जालें. स्तव परस्परें होऊन विन्हाडास गेले. ते तदनंतर ते दिवशींच, बाई त्यांस शिधा व सामान देऊ लागली; परंतु त्यांनीं घेतलें नाही. समागमें इतर लोक होते, त्यांचा शिधा सुमार वीस माणसें व घोडीं दोन परभारें त्यांचा दाणा चारा घेतला. कलम १.

राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं, तोफेचे गोळे व दारू वगैरे सामान रामपुन्यास करविलें होतें, तें तयार होऊन छकडे भरून येथें आलें. येथून बाईंनीं त्यांजकडे रवाना केलें, व पेंढारी यांनीं इकडे उपद्रव फार दिला, त्याजकरितां राजश्री सुभेदार यांनीं, पत्रें पेंढारी यांस व बापूजी होळकर यांस पाठविलीं कीं, देखीं लवकर येणें. ह्मणून सुजरद शरीफभाई आले, व पत्रें आलीं. राजश्री संताजी होळकर येथें आले आहेत. बाईचे भेटीस्तव आले. बाईचा बंधू वडील एक राहिला होता, तो येथें आणिला होता. तो मृत्यु पावला. दोन चार दिवस श्रमीच होती. आतां स्वस्थ आहेत. कलम १.

पादशाहा दिछीहून बाहेर निघून डेरेदाखल जाले. इरादा रामगड हा कालवर सरकारांत दिला नाही ह्मणून निघाले. त्यांचा शह रामगडावरच आहे. कलम १.

राजश्री त्रिंबक अनंत गोडबोले यांजसमागमें सरकारचीं पत्रें बाईचे नांवें होतीं, तीं बाईंस दिघलीं. मशारनिल्हेस तों उज्जनीस कांहींएक दिवस रहावयाचें आहे. येथून जातील तेव्हां बरोबर स्वार प्यादे देऊन उज्जनीस पावते करवितों. मशानिल्हेंनीं स्वामींचे नांवें पत्र दिलें, तें बजिन्नस पाठविलें आहे. कलम १.

सदरहू कलमें पांच सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १३९.

श्री.

३ दिसेंबर इ. स. १७८६.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ सफरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र २० मोहरमचै आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २ सफरीं पावलें. पर्वी आज्ञा कीं,

१५ म. द. भा. २

‘बाईस सांगून, पूर्वी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें ऐवजाचा भरणा लवकर व्हावा. मोहिमेचे दिवसांत बाकी राहिली कीं काय? ऐवज येणें किती व आला किती? सारांश, याउपर विलंब लावूं नये. याप्रमाणें तुझीं बाईशीं बोलून, ऐवजाची रवानगी लवकर करवावी’ ह्मणून आज्ञा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें बाईशीं बोलून तूर्त त्यांनीं दोन लक्ष रुपयांच्या हुंड्या तिलोकसी पदमसी सावकार यांचे दुकानच्या घेऊन, राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे रवाना केल्या आहेत. प्रविष्ट होतील. पुढें वरचेवर ऐवजाविषयीं बाईस स्मरण देतच आहे. परंतु यांचें मानस याहून अधिक पैका पाठवावा असें दिसत नाही. दादाजीस येविषयींचें यांनीं घराऊ काय लिहिलें असेल तें न कळे!

कलम १.

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री अय्याशास्त्री श्रीकाशीस जावयाकरितां आले, ते येथें चंद्र ५ सफरीं दाखल जाले. बाईची भेट जाली. सन्मान केला. शत रुपये रोख व दोन वस्त्रे संभावना केली. दोन माणसें देवाशापर्यंत बरोबर दिलीं. पुढेंही सागरपावेतो सुरक्षित पोहचतशीं पत्रे देऊन रवाना केलें.

१.

राजश्री संताजी होळकर येथें आले होते ह्मणून पूर्वी लिहिलें होतें. त्यास पेंढारी यांचे ताकिदीसाठीं सेंदव्यास रवाना केलें कीं, झाडून पेंढारी, मार्गांत सरकारी महाल वगैरे सरदाराचे आहेत, त्यांस उपद्रव न होतां, पेंढारी यांस काढून घावें. राजश्री तुकोजीबावांकडे रवाना करणें ह्मणून.

कलम १.

राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान पूर्वी सेवेसी लिहिलें होतें. त्याअलीकडे पादशाहा यांच्या व त्यांच्या भेटी जाल्या. रामगड किळा हस्तगत जाला. सरकारचें ठाणें बसलें. पुढें रोख जयपुराकडे जावयाचा आहे. राघोगड अद्यापि हस्तगत जाला नाही.

कलम १.

सयाजी व गिरमाजी हुजरे, जथे भिकाजीनाईक, हे उभयतां सरकारांतून पाटीलबावांकडे जावयास आले. ते मार्गी सेंधव्याचे घाटांत पेंढान्यांनीं लुटले. शुद्ध नम्र होऊन येथें आले. पत्रें मात्र राहिलीं. बाईस सांगून दोघांस दोन पागोटी व दोन शेले व चार रुपये वाटखर्चास देवविले, व मीं आपलेपासून दोन रुपये भांडीं घ्यावयास देऊन, चंद्र ७ सफरीं पुढें रवाना केलें.

१.

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री कुटुंबशास्त्री सकुटुंब वाराणशीस जावयानिमित्त आले. ते चंद्र ७ सफरीं येथें आले. बाईनीं त्यांचाही सत्कार करून दोन शत रुपये रोख व दोन वस्त्रे संभावना करून पुढें मार्गस्थ केलें.

१.

राजश्री गणपतराव विष्णु गद्रे यांजकडे बाईकडून रामपुरा वगैरे येथील मामलत होती...त्यास सालमजकुरीं बाईनीं, गद्रे यांची तगीरी करून, त्यांचा

गुमास्ता नरहर सदाशिव कामाविसीचे कामावर होता, त्याजकडेच मामलत सांगितली. हें वृत्त पूर्वी सेवेसीं लिहिलेंच आहे. परंतु गद्रे यांची मामलत गद्रे यांजकडेच सांगावी ह्मणून दादाजी गंगाधर यांजकडून कारकून येथें आला आहे. परंतु घडेलसें दिसत नाहीं. कलम १.

एकून कलमें सात, सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १४०.

श्री.

२४ जानेवारी इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— बाईंनीं श्रीसूर्यग्रहणास एक लक्ष रुपयांचा संकल्प करून हत्ती दान दिला. ३५ तुळा केल्या. एक तुळा मुख्य सुवर्ण व रुपये १६ हजार, आपण व नातवास घेऊन तुळा केली. याप्रमाणें दानधर्म केला. राजश्री रामराव त्रिंबक व राजश्री केसो गणेश कुंटे यात्रा घेऊन येथें पौष्य वद्य १२ आले. दीड हजार यात्रा आहे. बाईंनीं सर्व यात्रेस भेजवानी रामकुंडावर सर्वोस भोजनास बोलाविलें. रामराव त्रिंबक वगैरे भोजनास वागांत गेले. बाईंनीं तेथेंच भोजन केलें. हा कालवर रामराव व केसोपंत कुंटे आहेत. माघ शुद्ध ८ यात्रा उतरून देशीं जाणार. राजश्री महिपतराव साठे व राजश्री बाबुराव वैद्य मागाहून येणार. वरकड मोठी यात्रा घेऊन राजश्री मोरो बापूजी परभारें हुसंगाबादेवरून देशास गेले. याप्रमाणें वर्तमान. राजश्री पाटीलबावा व पादशाहा एकत्रच आहेत. डीग भरतपुरचे सुमारे आले आहेत ह्मणून ऐकिलें. सांप्रत बाईंस अराणुक, यात्रेची खानगी व दानधर्माचा विनियोग या हर्षामुळें क्षणभर अवकाश नाहीं. रामराव त्रिंबक वगैरे पारनेरकर मंडळी यात्रेबराबर आहे. ती गेल्यावर आमचें बोलणें होईल तें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १४१.

पै॥ छ १४ जमादिलावल सन सवा. श्री.

२१ फेब्रुवारी इ. स. १७८७.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं—विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २ माहे जमादिलावल-पावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई होळंकर यांच्या पत्राची उत्तरें घेऊन छ १४ रविलावलीं जोडीबराबर सेवेसीं

रवाना केली, तीं पत्रें पावलीं असतील. त्याउपर ऐवजाविषयीं वारंवार बाईस स्मरण करीत होतो. मध्यें बाईचे शरीरास समाधान नव्हतें. मासपक्ष श्रमीच फार जाली. त्यावर औषधउपाय करून आराम जाला. दरबारांत येऊं लागल्यानंतर मागतीं स्मरण केलें. त्यावरून सावकारासीं बोलोन, तूर्त एक लाख रुपयांची एक हुंडी, तिलोकसी पदमसीचें दुकानची घेऊन, आपणास पत्र व दादाजीस पत्र लिहून, हुंडी करून लाखोटा छ १ जमादिलावलीं रवाना कासद-जोडीबराबर जाला. मजला पत्र घावयास सांगितलें. त्यावरून बाईच्या जोडीबराबर मीं सेवेसीं पत्र लिहिलें. तें राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडोन प्रविष्ट होईल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. ”

लेखांक १४२.

श्री.

२१ फेब्रुवारी इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—राजश्री बापुं वाघमारे यांचे बुणगे लष्करांतून आले. त्याजकडील वर्तमान त्याणीं सांगितलें कीं, लष्करांत मरीचा उपद्रव फार जाला आहे. लढाई तो तूर्त नाही. टिपूचे फौजेसीं दहा कोसांचें अंतर आहे. सारी फौज बुणगे माघारी जाऊन स्वामी कार्तिकाचें मुखान्त फौज गेली; व बाहादुरबिंडा सरकारांत किल्ला आला आहे, त्यास मोर्चे टिपूनें येऊन लाविले. दोन तीन हज्जा किलेदारांनीं मारून काढल्या. पुढें काय जालें तें कळलें नाही. याप्रमाणें सांगत होते. बाईनीं राजश्री सुभेदार यांस पत्र पाठविलें कीं, ‘टिपूचें करणें कृत्रिम फार आहे. तुझांकडे कागदपत्र पाठवीत जाईल. त्यास तुझीं बहुत सावध राहावें. फंदकितूर कोणाचा ऐकत न जावा. तुझांस बदनाम करील असा जो असेल, त्यास दूर ठेवावें. पेंचांत पडाल अशी वर्तणूक न करावी.’ याप्रमाणें पत्रें लिहिलीं. हें माझे समक्ष, याप्रमाणें कारकुनास पत्रें लिहावयास सांगितलीं, त्यावरून सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. ”

लेखांक १४३.

श्री.

२१ फेब्रुवारी इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तगाईत छ २ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असो. विशेषः—

नबाब निजामतदौला यांजकडील उंट नफर सुमारें ३५० साडेतीनशें, एक घोडा व मेवेजात जिन्नस दोन पळे मारवाड प्रांताहून इंदुरास आले. तेथून इंदुरपावेतों सुरक्षित आले. इंदुरीं अटकाव जाला. तेथें हशिलासाठीं अटकाविलें. नबाब यांजकडील जमातदार लालखां उमदा माणूस बराबर होता. त्यानें दीड महिना प्रयत्न केला. बाई परवानगी देईनात. त्यास, वर्तमान कळलें कीं, श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान साहेबांकडून वकील येथें आहे. त्यावरून लालखां जमातदार भेटीस आले. त्याणीं वर्तमान सांगितलें. सरकारचें दस्तक त्याजपासीं होतें, तें पाहिलें. मग बाईची त्याची भेट करवून ८।१५ दिवस जावसालास लागले. परंतु विन-दिक्कत हंसील न घेतां, साडेतीनशें उंट व घोडा १ व जिन्नस पार करून दिधलीं. तें भागानगरास जाऊन पावतील. राजश्री पाटीलबावा दिह्नीनजीक गेले. पातशा-हाची मुलाजमत जाली. पुढें शिकाचें पारिपत्य करून मेवातीयांचें पारिपत्य चांगलें केलें. त्यांची विहीण शाहाबाई [शामाबाई ?] सितोळी, त्यांजकडे जावयास येथें आली. एक दिवस मेजवानी बाईनीं केली. सांप्रत उज्जनीस आहेत. पाटील-बावांकडून स्वार आलीयावर जाणार. राजश्री रायाजी पाटील यांचे बंधु देशास गेले. येथें येऊन बाईस भेटून पुढें देशास आले. त्यांच्या जबानीचें वर्तमान कीं, मराठी फौज फारशी नाहीं. रांगडी फौज व पलटणें यांजवर कृपा फार. राजश्री जिवाजी बल्लाळ यांजवर इतराजी जाली आहे. चौकींत ठेविले. बक्षी दुसरा रांगडाच केला. याप्रमाणें बोलत होते. वरकड वर्तमान नवल विशेष आलें नाहीं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १४४.

श्री.

१५ मार्च इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २४ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथून दोन जोड्या रवाना केल्या. एक चंद्र २४ माहे रविलावलीं व एक चंद्र १ माहे जमादिलावलीं. एकूण दोन्ही जाव आले नाहींत. येथें दोन जोड्या आहेत. सांप्रत राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांजकडील शरीफभाई यांजकडे पागा त्याचें पत्र आलें. त्या पत्रां वर्तमान कीं सलूख जाला. पंचेचाळीस लक्ष रुपये नक्त खंडणी ठरली. चार किले सरकारांत आले. ते करार जाले. बदामी व कितूर व गजेंद्रगड व नवलगुंद याप्रमाणें करार जाले. लवकरच फौजा माघारे येतील, असें पत्र आलें व सावकारी पत्रें अशींच आलीं. त्यावरून

सेवेसीं लिहिलें. वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री अय्याशास्त्री श्रीयात्रेहून महेश्वरीं आले. बाईची भेट जाली. दोन तीन दिवस मुक्काम यात्रेचा जाला. बाईंनीं, बरोबर ब्राह्मण होते त्यांची संभाषणा करून, यांस शंभर रुपये व दोन वस्त्रें देऊन विदा केलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै॥ चंद्र १९ जमादिलाखर
सन सवा चैत्र मास.

लेखांक १४५.

श्री.

२४ मार्च इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ माहे जमादिलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान लिहून दोन जोड्या कासीदाच्या पत्रें देऊन सेवेसीं पाठविल्या. त्या जोड्या हा कालवर तेंथेंच आहेत. सांप्रत राजश्री बाबुराव वैद्य व राजश्री केसोपंत तासगांवकर व पुणेकर, कांहीं यात्रा घेऊन चंद्र २ जमादिलाखरीं महेश्वरीं आले. गंगाजलनिर्मळ सगुणाबाई निंबाळकर यात्रा करून उज्जनीस आली. तेंथें रामजयंतीचा उत्सव करून परभारें अथवा महेश्वरास येऊन देशी जाणार. राजश्री बाबुराव वैद्य, काल तर राजश्री गोविंद रघुनाथ गानू यांजकडे भेजवानीस गेले. एक दिवस बाईकडे होऊन मग स्वार होतील. तें सेवेसीं लिहीन. विसाजी शामराज लांबहाते चंद्र ३ जमादिलाखरीं शनवारीं पंचत्व पावले. येथें माणूस तेव्हढाच होता. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै॥ चंद्र १८ सवाल सन
समानीन अधिक श्रावण मास.

लेखांक १४६.

श्री.

२९ जून इ. स. १७८७.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसींः—विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १३ माहे रमजानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं बाईस पत्रें पुण्याचे मुक्कामीहून पाठविलीं. पत्रीं मजकूर कीं, ‘आह्मी फौजसुद्धां पुण्यास आलों. श्रीमंतांच्या भेटी जाल्या. याउपरो वाफगांवास जातो. त्यास फौजेचे समजाविशीस ऐवज पाहिजे. आपणाकडून सरबराई व्हावी. जरूर ऐवज पाठविला पाहिजे.’ त्यावरून तूर्त तिलोकसी पदमसी याजकडून पुण्यांत ऐवज भरणा बाईंनीं करविला. एक लक्ष रुपये यांची हुंडी करून, सेवेसीं पत्रें व राजश्री दादाजी गंगाधर यांस पत्रें लिहून सावकारीचे दुकानीं दिधलीं. सदरहू पत्रें व हुंडी पावल्यावर राजश्री दादाजी गंगाधर आ-

पणाकडे प्रविष्ट करितील. संभुराम वकील राजश्री सुभेदार यांजकडून जयनगरीं असतात. त्यांचीं पत्रें येथें व सुभेदार यांस आलीं. पत्रीं मजकूर कीं, लढाई राजश्री पाटीलबावांचे फौजेसीं जाली. शें दोनशें लोक ठार व जाया जाले. कांहींचीं शें पन्नास घोडीं पाटीलबावांकडे आलीं. यांजकडील दोन हत्ती पाडाव करून घेऊन गेले. सारे रांगडे एक जाले. यांजकडील लोक उठून त्यांच्या फौजेंत जातात. प्रसंग तर लढाईचा. ह्मणून वकिलाचीं पत्रें आज आलीं. तेथील प्रसंग विलक्षण लिहिला आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १४७.

पेवस्ती चंद्र २० जिलकाद श्रावण.

श्री.

१८ आगस्ट इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ जिलकादपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—राजश्री पाटीलबावांची व जयपुरवाल्याची लढाई जाली. हें वर्तमान दो ठिकाणचें आलें. तपशीलः—

तिलोकसी पदमसी सावकार याचें दुकान येथें आहे. त्यास पत्र जयपूरचें दुकानाहून आलें. येथें चंद्र २७ सवालीं वर्तमान आलें कीं, अधिक शुद्ध १२ स जयपुरवाले यांनीं सांगोन पाठविलें कीं, आम्ही लढाईस येतो. तुम्हीं तयार असावें. ते दिवशीं इकडून तयारी जाली नाही. दुसरे दिवशीं त्रयोदशीस जयपुरवाले व मारवाडकर सरदार ५ हजार फौजेनिशीं व आमदनीं ऐसे चालोन आले. पाटीलबावांनीं तोफा सुरू केल्या. तोफेंत गोळे व खुर्दा भरून मार दिला. त्यांचे माणूस हजार दीड हजार ठार जाले. मग त्यांनीं नेट धरून तोफखाना पिऊन यांचे फौजेंत मिळाले. सफेजंगी लढाई चांगली ४ घटकापावेतों जाली. बावांकडून शिवाजी विठ्ठल व खंडेराव हरी व अंबोजी इंगळे वगैरे पागा यांनीं तरवार चांगली केली. त्यांजकडील लोक ठार जाले. मारवाडचे फौजेंतील सोभाराम त्यास जखम लागली. तो पाडाव जाला. तो हस्तगत होऊन मागतीं त्यास निरोप दिला. आमदानी ठार जाला. त्याची फौज माघारें गेली. हेही आपले मकानावर आले. ते दिवशीं इकडील फत्ते जाली. ह्मणोन वर्तमान आलें, तें सेवेसीं लिहिलें.

कलम १.

दुसरें वर्तमान चंद्र ३ जिलकादीं बाईस जालमसिंग कोटेकर यांचें पत्र आलें. तें पत्र मी पाहून वाचलें. त्या पत्रीं इतकेंच वर्तमान कीं, उभयतांकडील मजकूर तुष्कांकडील कमाविसदार यांनीं लिहिलें आहे, त्यावरून कळेल. दुसरें पत्र यांजकडून

कोट्यांत राजश्री आनंदराव नरहर, त्यांच्या पत्नीं वर्तमान कीं, लढाई दुसरी मातबर जाली. पाटीलबावांचा मोड जाला. पाटीलबावा डिगेस जावयाचा रूख घेऊन निघाले. पाठीस फौजा लागल्या. इतकें वर्तमान आलें. कलम १.

लोकचदंता कीं, राणेखांभाईस जखम व चिमणाजी खंडेराव निसबत शिवाजी विठ्ठल यांस जखम व आणीख लोक फार जाया जाले. लष्करांत महागाई फार. रस्त येत नाहीं. सर्वांमीं बदमामली केली, त्यासुळें कोणीकडून आसारा रस्तेचा नाहीं. एक करोलीकडून रस्त येते. चोर लष्करांत येऊन उपद्रव देतात. भेणे चोर यांस जयपूरवाल्यांनीं ताकीद केली कीं, लष्करांत चोरीचा उपसर्ग लावणें. त्यावरून तो उपद्रव भारी. चडूंकडून अडचणींत आहेत. परिणाम कसा होईल तो कळेना. वरचेवर तिकडील वर्तमान सेवेसीं श्रुत होत असेल. येथें कोणीकडून वर्तमान येतें. तेथ्हां सेवेसीं लिहीत आहे. कलम १.

सावकारी वर्तमान कीं, पलटणें राजश्री पाटीलबावांजवळ होती, त्यांनीं तलबेचा तगादा केला. तलब देईनात. रोजमरेही वरचेवर न देत. पलटणें झाडून एका कायताचे हवालतीं केलीं. त्या कायतांनें जयपूरकरांशीं अंतस्त करारमदार करून, लढाईचे दिवशीं वमय तोफखाना घेऊन पलटणासुद्धां जयपूरकराकडे गेला. त्यासुळें पाटीलबावा तेथून टाळा देऊन डिगेस जातात. कलम १.

लष्करांत महागाई मोठी, रस्त येत नाहीं. त्यासुळें चार पांच शेर धान्य जालें. वैरण तर नाहींच मिळत. लष्कराबाहेर माणूस निघों पावत नाहीं. समागमीं आहेत ते कुल बेदिल आहेत. हणोन विलग जालें. त्याउपरी वर्तमान होईल तें सेवेसीं लिहीत जाईन. कलम १.

एकूण पांच कलमें वर्तमान सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १४८.

पै॥ चंद्र २५ जिलकाद श्रावण.

श्री.

१८ आगष्ट इ. स. १७८७.

“ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:— विनंति सेवक क्रेसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ माहे जिलकाद-पावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— येथील वर्तमान, पूर्वीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. तीं जोडी माघारें जाव घेऊन न येतां, रिकामी डांकेचे चौकी बसावयास आली. त्याउपरी एक विनंतिपत्र लिहून सेवेसीं पाठविलें. त्याचा जाबसाल आला नाहीं. राजश्री आपाजी सदाशिव निसबत सबनीस डांक बसवीत येथें आले. बाईच्या महालांत ताकीदपत्रें देऊन डांक

२२. टिपूच्या लष्करची बातमी.

शिवाजी महादेव ह्या नांवाचा एक मराठा इसम ह्यैसूरच्या टिपूसुलतानाजवळ अंचीच्या कामावर होता. त्यानें चार वर्षें टिपूसुलतानाजवळ नौकरी केली. त्यानें टिपूच्या लष्करची पुढें लिहिल्याप्रमाणें माहिती दिली आहे. ती अत्यंत उपयुक्त आहे.

[मेणवलीदप्तर.]

श्री.

“जबानी—शिवाजी महादेव वा॥ कसबे कलमेरी प्रांत कोपल नजीक तुंगभद्रा उत्तर तीर. विनंति ऐसीजे:— आह्मी टिपूकडे अंचीचे कामावर होतो. दरोबस्त अंचीचे लोक आमचे निसबतीस होते. अंचीसंबंधें दरोबस्त बातमी चोहोंकडील आह्मांजवळ येत होती. आह्मी टिपूजवळ पोहोंचावीत होतो. चार वर्षें त्याजकडे चाकर आहों. तेथील वर्तमान येणेंप्रमाणें:—

स्वार

अजमासें.

७००० पागा घरची.

९००० शिलेदार.

१६०००

ताा.

१४५०० स्वार.

१५०० वाणाचे घोडे.

१६०००

तोफा.....सुमारें.

८१ बरोबरील.

६ आदवार्नापैकी घेतल्या

८७

ताा.

१२ थोर बारा तेरा शेरें.

७५ लहान तीन, चार, पांच, सहा शेरें

८७

हत्ती दरोबस्त पांचशेंपैकी स्वारीबरोबर नग १००

ताा.

२३ अंबारीचे.२॥ चित्रदुर्ग.

१६ कुंपिनीस दरवाज्याकडे दोन व दरबारास एक हत्ती व सहा तोफा याप्रमाणें.

५ ऐ. टि. भा. ३

८ हातनाला. सदर हत्तीवर जंबुरे ४ चार प्रमाणे हत्तीबरोबर चालावे.

५३ नगरा निशाण व वेस वगैरे कामास.

१००

उंट नफर. दरोबस्त ६०० सहाशें, ते कुल स्वारीबरोबर आहेत. १

नगदी व गल्ला वगैरे जिनसांची दुकानें सरकारचीं, ज्यांस जें पाहिजे तें त्यांनीं या दुकानीं घ्यावें. दुसरीकडे घेऊं नये. याप्रमाणें एकंदर ताकीद आहे. १

करीमसाहेब, टिपूचा भाऊ, यांचे शरीरीं समाधान नव्हतें. तो चैत्रमासीं बेंगळ्हांत अपकारानें मेला. १

कोपलास मोर्चे बसले, याजकरितां जलदी करून नदीअलीकडे उतरून आला. कोपलचा उपराळा करावा, तें न होतां किष्ठा गेलाच. तरी, लडाईं पडली घ्यावी व सावनुराकडे जावें व बुऱ्हाणउद्दीनास मिळावें; धारवाड प्रांत व बदामी, गजेंद्रगड वगैरे येथील बंदोबस्त करावा, या उद्देशें अलीकडे आला. सरकारच्या फौजा निकडीनें सन्निध येऊन पांचल्यामुळें दोन्हीं नदींच्या तीरास बातेऱ्या बांधून बंदोबस्तानें राहिला. १

टिपू अदवानीस होता. तेव्हां महाबतजंग यांनीं अंतर्घातीं मुसा लाली यास चित्री लिहिली कीं, 'पेशजीं तूं आह्लांकडे चाकर होतास, त्यापेक्षां आतां तुझें अधिक चालवूं. तूं जमियत सुद्धां आह्लांकडे येणें.' ती चित्री चोरबातमीवर टिपूस सांपडली. त्याजवरून त्याजवर मर्जी खट्टी आहे. परंतु मसलतीमुळें तूर्त बोलत नाहीं. १

कर्नाटकी प्यादे यांचा कारभार गुलामअल्ली याजकडे आहे. १

येथून वकील गेले, त्यांशीं एक दोन वेळां बोलून, त्यास चौकीत बंदोबस्तानें ठेविलें आहे. १

खिजमतगार आदिकरून कोणी टिपूस राजी नाहीं. परंतु जातीचा बंदोबस्त चांगला आहे. याजमुळें मात्र लोक ठरले आहेत. त्यांची स्वारी निघाल्यापासून बारवाले वगैरे पांच सहा हजार माणूस पळोन गेले. नित्यानीं दहा, वीस, पंचवीस, पन्नास पळोन जात आहेत. १

चित्रदुर्ग व पट्टण वगैरे सहा जागा, नव्या बंदुका करावयास कारखाने लाविले आहेत. तेथें नव्या बंदुका तयार करवीत आहे. इंग्रजाकडील वगैरे बंदरी बंदुका घेत नाहीं. १

बार वगैरे पायीचे लोक.

४०००० बारवाले.

८००० चेले.

३२००० बारवाले.

४००००

३०००० कर्नाटकी प्यादे.

७००००

- २००० कामाठी.
 १५०० खलासी.
 ४० मशालची.
 ८० चोपदार नकीब.
 ७०० भालेकरी रुप्याचे कटाचें.
 ५०० बर्ची व सांगवाले.

४८२०

७४८२०

बुऱ्हाणउद्दीन यांजबरोबर सरंजाम आहे.

- ६००० स्वार शिलेदार.
 १४००० पायीचे लोक.
 ६००० बार.
 ८००० कर्नाटकी.
 १४०००

२००००

२५ तोफा.

पंचवीस तीस शेरी तोफा दोन बंगरूळाहून आणविल्या आहेत.

लष्करांत धारण दर रुपयास वजन पक्के.

- ८८८ तांदूळ.
 ८१६ कुलथी.
 ८८११ तूप.
 ८८२ तेल.
 ८८२ दाळतुरी.

आह्यांस जो जिन्नस लागे त्याचा मात्र दर ठाऊक आहे.

राघवेंद्र नाईक यांजकडे संस्थानचे खंडण्याबाबद वर्गरे हवाल्याबाबद सात लाख होन येणें. यास्तव त्यांस पाहान्यांत ठेविलें आहे. जाण्या येण्यास मोकळीक आहे. परंतु बदोबस्तानें ठेविले आहेत.

टिपूस पुत्र तिघे. पैकीं एक दहा वर्षांचा समागमें होता. तो पूर्णध्या कारभारी याजबरोबर हरीहरास बुणग्यासमागमें पाठविला. त्याबरोबर या बारांपैकीं दुखणेकरी वगैरे चार हजार बारवाले गेले आहेत.

सातां दिवसांपलीकडे कृष्णराव तोफखाने यांचे कारभारी यांनीं मसलत दिली कीं, याप्रमाणें येथें राहिल्यास रसद येणार नाही. नदीचें पाणी उतरत चाललें. दाणा

वगैरे मिलणार नाही. याजकरितां जडी हनवटीकडे झाडीत नदी उतरून दक्षिण तीरानें जावें. याप्रमाणें सांगितलें. १

त्यावरून टिपूनें उत्तर केलें कीं, झाडीचें कारण नाही. एक वेळ लढाई घ्यावी. सावनुराकडे जावें. याप्रमाणें बोलोन त्याच दिवशीं रात्री छाप्यास आपण आला होता. १

मीराचा लेक कमरुद्दीन अल्ली आपलें शहाणपण दाखवूं लागला. सबब त्यास सरदारी सांगितली होती, ती काढून त्याचा चुलत भाऊ मीर मोईनुद्दीन यास सरदारी सांगून त्यास घरीं बसविलें. १

महालचें मुलकी कामकाज मीर महंमद सादक व आणखी त्याचे हाताखालीं तिघे मनसूर दिव्हे आहेत. चौघांनीं एकमतें कारभार करून खर्च टिपूस समजावावा. १

फरासीसाचा वकील इंग्रजाची मसलत त्यास पडली आहे ह्याणोन कुमक न्यावी, याजकरितां अदवनीचे मुक्कामी आला होता. तो गडनाथपर्यंत समागमें होता. त्याचें यांचें बोलणें जालें कीं, आह्मांसही मसलत पडली आहे. याजकरितां वारा हजार बार व दोन हजार गोरा घेऊन येणें ह्याणोन वकिलांस सांगितलें. त्याजवरून पाठवितों ह्याणून बोलोन वकील गेला.

२३. कलकत्याचें बातमीपत्र.

लाला सेवकराम ह्या नांवाचा पेशव्यांचा वकील कलकत्ता येथें इ. स. १७७७ पासून इ. स. १७९३ पर्यंत होता. ह्याची माहिती व पत्रव्यवहार “परराष्ट्रांच्या दरबारांतील मराठ्यांचे वकील” ह्या लेखामध्ये दिली आहे. (इतिहाससंग्रह पु० १—अंक ८ पहा). हा वकील, कलकत्याच्या गव्हरनरजनरलच्या दरबारची बातमी पुण्यास लिहून पाठवीत असे. ह्याचीं उपलब्ध झालेलीं बातमीपत्रें वर निर्दिष्ट केलेल्या लेखाच्या तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये छापून प्रसिद्ध केली आहेत. ह्याच लेखाचें एक पत्र मागाहून सांपडलें आहे. तें मनोरंजक वाटल्यावरून येथें दाखल केलें आहे.

[मेणवलीदत्तर]

श्रीरामचंद्र प्रसन्न.

पै॥ छ १२ जमादिलावल.

ता. ८ मार्च इ. स. १७८०.

शहिदे संमानीन हा अजुरदार कामीद.

“ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

आज्ञांकित नरनरज सेवकराम साष्टांग दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल तागाईत फाल्गुन शुद्ध २ बुधवार छ १ रविलावल मुक्काम कलकत्ता जाणून स्वकुशल आनंद-वैभव लेखकास आज्ञा करीत जावें. विशेष:— पूर्वी विनंतिपत्र येथील सविस्तर वर्तमानाचें, कासीदजोडी अजुरदार बरोबर छ १७ माहे सव्वालेस पाठविलें, त्याजवरून सेवेसीं विदित जालें असेल. साद्यंत वर्तमान हेंच कीं, बडेसाहेबांनीं हैदरनाईक यांचे

जोर व प्रबलताई ही ऐकून, बहुत घाबरे होऊन, जरनेल कूट, 'आंग्रेजी फौजेचा बक्षी, जो पूर्वी नवाब वजीर जवळ लखनौ प्रांती पाठविले होते व त्यांनी नवाबाचे मुलखांत जकाती बसवून एक करोड ऐशी लक्ष रुपये नगद वसूल केले; नवाब बजिरांनी पागोटा भूमीवर आपटून तीन उपास केले; शेवटीं कांहीं चालिलें नाहीं—त्या जरनेलास ताकीदपत्रें पाठवून सत्वर बोलाविलें. तो छ १९ शब्वाल कलकत्यास येऊन, बडेसाहेबांशीं भेटले. मग बडेसाहेब व जरनेल मजकूर व हुलयरसाहेब कौसली हे तिन्हीं मिळून, फरानसीस-साहेब याची समजावीस करून, कौसल केली. बडेसाहेबांनीं बोललें कीं, "चार पांच करोड रुपये दक्षणीची मोहिमेवर खर्च जाले; रुपयांची बहुत वोट आहे. कौसलांत करार पावले कीं, कलकत्याचे बंगाली करोडपती आहेत. यापासून एक करोड रुपये सरकारांत घ्यावे." राजश्री राजवल्लभ कदीम दिवाण मजालस यांसीं सांगितलें, "तुझी कदीम कारभारी आहां. राजे हुजुरीमल, व राजे लबा किशोर, व दिवाण काशीनाथ व रामहरि मलिक, व रामरतन ठाकूर वगैरे मातबर लोक यांस कंपनीचे नांवें तमसूक देऊन, करोड रुपये वसूल करून, लवकर खजान्यांत दाखल करावे. छ २१ शब्वालेस वडेसाहेबांनीं बेनीरामपंतांचे धाकटे बंधू विश्वंभरपंत यांचे बरोबर एक लक्ष रुपयांचें जवाहर व दोन लक्ष रुपयांचें पागोटें, व शेले बनारशी, व आनीक तोफे विलायती ऐसे ११ संदूक व चार लक्ष रुपयेची मोहोरा, व पन्नास बेगारी व पन्नास शिपाई, व दहा जासूदजोडी, व सात हजार रुपये वाटखर्च व डेरे व कनाता वगैरे सरंजाम देऊन, आपले वकील मुकर करून, राजश्री चिमणाजी भोंसले सेनाबहादूर यांजवळ रवाना केले, व मामले-चेही कांहीं जाबसाल कौसलांत पकें करून, अलाहिदा कागद विश्वंभराचे हवाला केला आहे. आंग्रेजांचें वर्तमान मोठे तलाशानें कळतें. कोन्ही चाळीस, कोन्ही पन्नास लक्ष रुपये बडेसाहेबांनीं देऊं केले, ऐसं ह्मणतात. तहकीक कळलें नाहीं. मागून सेवेसीं निवेदन करूं. बडेसाहेबांसीं हैदरनाईकाचे चिठा बहुत लागली आहे. यास्तव हे सेना-बहादरांसीं मामला देऊन, सलाह करितील. आपले मुलखांत हंगामा होऊं देणार नाहींत. छ २२ शब्वालेस राजश्री बिजेरामपंत बेनीरामाचे संबंधीं नागपुराहून राजश्री मुधाजी भोंसले यांचे खलिता व देवाजीपंताचे पत्र घेऊन कलकत्यास आले. खलिता व पत्र आनीक कागद जावसालाचे बेनीरामपंतांचे हवाला केले. खलित्याचे मजकूर हाच कीं, आहीं किलेक साल जाव, श्रीमंत पेशवा साहेब यांची सरकारचे बिजेरामपं-तांस सांगितले आहेत, त्यांचे जबानीं कळों येतील. बेनीरामपंतांनीं खलिता व कागद घेऊन बहुत उतकृश होऊन बोलले कीं, तुमची असामी बडेसाहेबांनीं दूर केली, घरास जावें. श्रीमंतांकडील सालजाब आणिले, यास्तव बहुत खपा होतील. दोन चार दिवसनंतर बेनीरामपंतांनीं खलिता बडेसाहेबांस दिधले. बडेसाहेबांनीं खलितेचे मतलब समजून बेनीरामास पुसलें कीं, "बिजेरामपंत कोटें आहेत ? जाब दिले कीं, मशारनिलेहे श्री-काशीस येऊन अजारी पडले. बेनीरामपंतांची व बडेसाहेबांची बहुत गोडी आहे. यास्तव बिजेरामपंत येथें दोन महिनेपावेतो खराबा होऊन नागपुरास गेले. बेनीराम

पुढें बडेसाहेबांजवळ कोणाचें कांहीं चालत नाहीं. छ २३ शब्दालेस बडेसाहेबांनीं अनरेल कूट याजबरोबर एक जहाजावर पन्नास लक्ष रुपये नगद, व एक जहाजावर अकरा हजार मण तांदूळ, व पांच हजार मण रोख्या वगैरे पोटाचे सरंजाम व एक जहाजावर बारुत व गोळे व तोफा, व दोन जहाजांवर गोरे आंग्रेज शिपाई पांचशें, व दोन जहाजांवर कलकत्याचे माणसें जवान जवान सातशें असामी बलात्कारें धरून बसविलीं. व कर्नेल तामसगीराम, श्रीकाशीचे सुभेदार, व कर्नेल वैनसाहेब जाहांगीरनगरचे सुभेदार वगैरे १८ असामी मातबर आंग्रेज ऐसे सात जहाज देऊन, मदराजबंदरचे मदतीकरितां रवाना केले. परंतु बडेसाहेबांचें, व फरानसीससाहेबांचें एकंदर चित्त शुद्ध नाहीं. मनाचे क्लेश रोज बरोज वाढत चालले. एक दिवस कौसलांत फरानसीससाहेबांनीं बडेसाहेबांशीं बोललें कीं, “आझी विलायतेस जाऊं. कौसलांत रिकामें येऊन तुझांसारखे साल जाव करावे ! आमचें बोलणें कांहीं चालत नाहीं. याजमुळें बहुत लाज वाटती.” बडेसाहेबांनीं बोलले, “विलायतेस न जावें.” फरानसीससाहेबांनं बहुत आम्रह केले. बडेसाहेबांनं मान्य न करितां, परस्परें शब्दाशब्द बोलून शेवटीं बडेसाहेबांनीं कबूल करून, कौसलचे कागदवर लिहून दिधले. फरानसीससाहेबांनीं एक जहाज वलंदेजी पंचवीस हजार रुपये किरायाचें करून, करनेल जांन आपटून जो-स्वामींनीं आझांस त्याजबरोबर पाठविलें होतें-त्यास व सिकसपेरसाहेब पटन्याचे सुभेदार, व मिस्तर मारुटसाहेब पुरन्याचे सुभेदार, व मिस्तर मारटीनसाहेब मकसुदाबादचे सुभेदार, ऐसे बत्तीस साहेब मातबर आपले बरोबर घेऊन छ ६ माहे जिल्हेज मार्गशीर्ष शुद्ध ७ खार होऊन विलायतेस गेले. जातेसमयीं बडेसाहेबांनीं एक लक्ष रुपये नगद फरान्सीससाहेबांस दिधले.

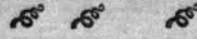
जनरेल कूट, जे मदराजास गेले होते त्यांचें पत्र बडेसाहेबांस आलें कीं, हैदरनाईक येथें बहुत जबरदस्त आहे. कोणी सरदारास मातबर फौज देऊन सत्वर पाठविणें. तर आझी हैदरनाईकासीं लढाई करूं. नाहीं तर आमची ताकद नाहीं. बडेसाहेबांनं पत्रदर्शनीं कर्नेल पियास कलकत्याचे किल्लेदार यांस बोलावून सांगितलें कीं, तुझीं एक कंपू दहा हजार माणसांची फौज व शंभर तोफा घेऊन कटकाचे वाटेनें मदराजेस जावें. त्यांनीं छ १२ माहे जिल्हाकादेस आपले डेरे किल्लापुढें भैदानांत दिधले. व तोफा व बारुत व गोळे यांचे छकडे श्रीगंगापार करूं लागले, परंतु फौज नाहीं. याजमुळें बडेसाहेबांनीं कर्नेल मजकुरास सांगितलें कीं, “तुझीं जे माणसें मिळतील, त्यांस दहा दहा बारा बारा रुपये दरमाहा करून चारपांच पलटणें तयार करावीं.” नवाब वजीर व राजे चेतसिंग या उभयतांस लिहिलें, कीं, “तुझीं दहा दहा पलटणें आपले जवळचीं सत्वर पाठवावे. राजेमजकुरांनीं साफ लिहिलें, आझांकडील माणसें कलकत्यास जाणें कबूल करीत नाहींत. नवाब वजीराजवळ जो आंग्रेज कारभारी आहे, त्यांनीं पांच पलटण पाठविले; ते बडेसाहेबांनीं छ १५ माहे जिल्हेजेस कलकत्याहून मेदिनीपुरास रवाना केले. चिमणाजी भोंसले आपले फौजेनिशीं कटक प्रांतीं आहेत व कर्नेल पियास याचें जाणें

तेच वाटेनें, याजमुळें बडेसाहेबांस बहुत चिंता जाली. बेनीरामपंतांनीं बडेसाहेबांस बहुत प्रकारें समजाविलें कीं, आपण कर्नेल पियास यांसीं रवाना करावें. चिमणाजी भोंसले आपल्याशीं विघाड करणार नाहींत. याउपरी बडेसाहेबांनीं आपले खलिता व पत्र बेनीरामपंतांचे कटकेंस पाठवून खातरजमा करून, सात हजार रुपये नगद, व पालखी जरदोजी दोन हजार रुपयेची, व एक घोडे बहाल तीन हजार रुपयेची विलायती, व जवाहर, व दुशाले वगैरे एकूण वीस हजार रुपयेचे ऐवज बेनीरामपंतांस इनाम दिधले, व चार हजार मोहोर, व रुपये पांच लक्ष, रुपयेचा ऐवज राजश्री चिमणाजी भोंसले यास बेनीरामाचे मारफत कटकास पाठविले. छ ८ मोहोरमेस खबर आली कीं, चिमणाजी भोंसले कटकाहून कूच करून देकानालकडे पांच मजल गेले. त्याजवरून बडेसाहेबांनीं बेनीरामपंतांची मसलहत प्रमाणें छ १२ मोहोरमेस कर्नेल पियास किल्लेदार यासी पंचवीस हत्ती, व पांचशें खासबारदार वगैरे सरंजाम देऊन रवाना केलें. मशारनिल्ले मेदनीपुरास जाऊन फौजा सामील होऊन राहिले, पुढें गेले नाहीं. छ २३ मोहोरमेस अर्जुनजी नाथाजी सुरतकर साहुकार याचे दुकानीं लिहिलें आलें कीं, कर्नेल गाडर यांनीं मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमेस वसईचे किल्ला हस्तगत केले. बेनीरामपंतांनीं मूळचंद गुमास्ते सावकारमजकुराचे यास, बडेसाहेबांजवळ घेऊन गेले व वसईचें वर्तमान सांगून पांच मोहोर नजर दिधले. बडेसाहेबांनीं दोनशें रुपये नगद व एक दुशाला गुमास्त्यास इनाम दिले. बडेसाहेबांची सरकारांत ४५ पंचेचाळीस लक्ष रुपये दरमहा याद बयाद येतो. आपली दौलत व तोफखान्याची लढाई कौणास मानत नाहीं. बहुतकरून बडेसाहेबांस बेनीरामची मसलहत करितां श्रीमंताची सरकारचा द्वेष अतिशय लागले आहे. यांनीं आपली मगदूरप्रमाणें विरोध व हंगामा करावयास कमी केली नाहीं, व पुढेंही चुकणार नाहीं. याचे मुलूख, खराब व ताराज जाल्यानें वाटेवर येतील. हें वर्तमान पूर्वीं दोन चार बार तपशीलवार निवेदन केलें आहे. सेवेसीं विदित जालेंच असेल. सेवकाचें वर्तमान ऐसं कीं, दोन वर्षे जालीं, सरकारांतून खर्चास पाठविलें नाहीं. खर्चाची ओढ बहुत आहे. येथें रिकामें बसावें सार्थक नाहीं. स्वामीशिवाय खर्च पाठवून सांभाळ करणार दुसरे कोण आहे? आह्मांस आपले चरणाचा सर्व प्रकारें आसरा आहे. चिरंजीव चिमणलाल तेथेंच आहे. हेविशीं सविस्तर अर्ज करितील. त्याचीही परवर्ष करणार धनी समर्थ आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

पुरवणी.

छ १६ सफरेंस खबर आली कीं, विश्वंभरपंत व मिस्तर जानसेनसाहेब, जो बडेसाहेबांनीं चिमणाजी भोंसले जवळ पाठविले होते, या उभयतांनीं बडेसाहेबांची व चिमणाजी भोंसलेची दोस्ती पक्की व मामला फडचा करून, बालेसर बंदरास आले. राजश्री राजारामपंत, कटकचे सुभेदार यांचे धाकटे भाऊ, बालेसर बंदरचे कमाविसदार, यांनीं भोंसलेची आज्ञेप्रमाणें कर्नेल पियास—जो एक कंपू फौज घेऊन मेदनीपुरावर दीड

महिनेपावेतों होते—यांस वाट देऊन बालेसरवर फौजासहित बोलावून मेजवानी केली, व बहुत लोह करून, पुढें कटकचे वाटेनें जाऊं दिधले. मग विश्वंभरपंत व जानसेन-साहेब छ २३ सफर फाल्गुन वद्य १० दशमीस कलकत्यास येऊन, पांच घोडे व जवाहीर व वस्त्रे बडेसाहेबांस भोंसल्याकडून दिधले. बडेसाहेब बहुत खूप होऊन, बेनीराम व विश्वंभर यांस दोन सिरपाव खासे, व सिरपेंच, जवाहर, व दहा हजार रुपये नगद इनाम दिले. बाकी लष्करचा वर्तमान कृष्णाजी काळे सेवेसीं सविस्तर लिहितील. हे विज्ञापना.”

२४. डबईची लढाई.

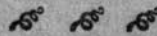
थोरले बाजीराव पेशवे व सेनापति त्रिंबकराव दाभाडे ह्यांच्यामध्ये डबई येथें इ. स. १७३१ सालीं युद्ध झालें, तें इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. ह्या युद्धाचें वर्तमान पेशव्यांनीं पुढील पत्रांत रा. कृष्णाजी कदम ह्यांस लिहिलें आहे:—

[नक्कळ धावडशीदत्तर.]

श्री.

“राजश्री कृष्णाजी कदम गोसावी यांस:—

अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाजीराव बळाळ प्रधान आशीर्वाद सुरसन इहिदे सल्लासीन मया व अलफ. राजश्री त्रिंबकराव दाभाडे सेनापति व बांडे गायकवाड उदाजी पवार, व निजामनमुलकाची फौज ऐसी डबईस आली. आह्मीही आपले फौजेनसीं डबईनजीक दों कीसांवरी दोन रोज मुक्काम केला. नित्य सेनापति कोसावरी येऊन युद्धास उभे राहात. तेथें युद्धास न बने, यास्तव छ ४ सवारीं कूच करून थवाई प्रांत डबई येथें आलों. सेनापति कुल फौजा जमा करून युद्धास आले. युद्ध जालें. सेनापति ठार पडले. मलोजी पवार पडले. जावजी दाभाडे पडले. पिलाजी गाईकवाडाचा लेक पडला, उदाजी पवार पाडाव आले. त्रिमाजीपंत धरून आणिले. पंधरा सतरा हत्ती व नगारे निशाणें पाडाव आलीं. बांडे गाईकवाड आनंदराव पळोन गेले. कुंवरबहादूर जखमी आहेत, पळाले, तुह्यांस कळावें यास्तव लिहिलें असे. तेथें मुस्तफाखान आहेत त्यास व पिलाजीचे फौजेस ताराज करणें आपले अंमल मुस्त करणें, पैका मेळवणें जाणीजे. छ ५ सवाल ता. ११ सवाल.”

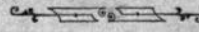

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

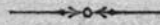
संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रें.] फेब्रुआरी, मार्च, एप्रिल १९११. [अंक ७।८।९.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	७१-७६
२ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	१०७-११०
३ ऐतिहासिक चरित्रें.	८५-११०
४ तंजावरचें राजघराणें.	७३-८४
५ महेश्वरदरवारचीं बातमीपत्रें, भाग २ रा.	१२१-२००
६ ऐतिहासिक टिपणें, भाग ३ रा.	४१-५६

चित्रें—१ वेगम सुमरू. २ कर्नल स्किनर. ३ संभाजी राजे. ४ शहाजी राजे.
५ महमदअली. ६ सादतखान.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी ह्यांनीं

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

काव्यसंग्रहग्रंथमाला.

कि. ह. ट. ख. आ.

मोरोपंतकृत.

१. महाभारत—१	आदिपर्व.	११	४३
२. महाभारत—२	सभापर्व.	११	४
३. महाभारत—४	विराटपर्व.	१११	४-११
४. महाभारत—५	उद्योगपर्व.	११११	४३
५. महाभारत—६	भीष्मपर्व.	१११	४
६. महाभारत—७	द्रोणपर्व.	११	४३
७. महाभारत—८	कर्णपर्व.	२	१०
८. महाभारत—९	शल्यपर्व.	१	४
९. महाभारत—१०	(गदापर्व) यांतच सौप्तिक आणि ऐषिक पर्वांचा अंतर्भाव झाला आहे.	११	४३
१०. महाभारत—११	स्त्रीपर्व.	१	४
११. महाभारत—१२	शांतिपर्व.	११	४
१२. महाभारत—१३	अनुशासनपर्व.	१११	४३
१३. महाभारत—१४	अश्वमेधपर्व.	१	४३
१४. महाभारत—१५	आश्रमवासिकपर्व.	११	४
१५. महाभारत—१६	मौसलपर्व, १७ महाप्रस्थानिकपर्व, १८ स्वर्गारोहणपर्व.	११	४
१६. रामायण—भाग पहिला.	... ..	१	४३
१७. रामायण—भाग दुसरा.	... ..	२	१०
१८. रामायण—भाग तिसरा.	... ..	१११	४-११
१९. रामायण—भाग चौथा.	... ..	२११	४३
२०. रामायण—भाग पांचवा.	... ..	२१	१०
२१. कृष्णविजय—पूर्वार्ध.	... ..	१११	४-११
२२. कृष्णविजय—उत्तरार्ध.	... ..	११११	४३
२३. मंत्रभागवत—प्रथम माला.	... ..	११	४३
२४. मंत्रभागवत—द्वितीय माला.	... ..	११	४
२५. मंत्रभागवत—तृतीय माला.	... ..	१	४
२७. स्फुट काव्ये—भाग पहिला.	... ..	३	१०
२८. स्फुट काव्ये—(भाग दुसरा.)	... ..	११११	१०
२९. स्फुट काव्ये—(भाग तिसरा.)	... ..	१११	४३
३०. स्फुट काव्ये—(भाग चवथा.)	... ..	११	४३
३१. केकावली—(आवृत्ती तिसरी.)	... ..	२	१०
३२. हरिवंश—पूर्वार्ध.	... ..	१११	४३
३३. हरिवंश—उत्तरार्ध.	... ..	११११	१०

बेगम सुमरू.

४७. बेगम सुमरू.

हिंदुस्थानच्या इतिहासांत जीं अनेक स्थित्यंतरे घडून आलीं, व ज्या अनेक राज्यक्रांत्या झाल्या, त्यास कारणीभूत होणारे निरनिराळे प्रसंग व निरनिराळीं माणसें यांच्या कथा फार मनोरंजक व बोधपर अशा आहेत. अठराव्या शतकामध्ये हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय राजेरजवाड्यांत कलह उत्पन्न होऊन जे अनेक तेंढेबखेडे व रणकंदनें माजलीं, त्यांचा फायदा घेऊन पुष्कळ पाश्चात्य धाडसी लोकांनीं आपलें नशीब काढिलें. एवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं आपल्या शौर्यसाहसादि गुणांच्या जोरावर मोठमोठीं सैन्यें उभारलीं आणि राजकारणांत पडून स्वतःचें महत्त्व वाढविलें. यांपैकीं कित्येकांनीं एतद्देशीय संस्थानिकांच्या दरबारामध्ये आपलें वर्चस्व स्थापून, त्यांचीं राज्यसूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं; आणि एकदोघांनीं तर जहागिरी व मुलूख मिळवून स्वतःचीं संस्थानें स्थापिलीं. अशापैकीं दिल्लीच्या राजकारणांत प्रसिद्धीस आलेला सारधान्याचा जहागिरदार जनरल सुमरू हा एक होय. ह्याची पत्नी इतिहासप्रसिद्ध रणशूर बेगम सुमरू ही होय. तिची अल्प माहिती येथें सादर करितों.

बेगम सुमरू हिच्या पतीचें मूळ नांव वॉल्टर रेनहार्ट हें असून, तो इ. स. १७५० चे सुमारास हिंदुस्थानांत आला, व त्यानें प्रथम फ्रेंच सैन्यामध्ये नौकरी स्वीकारिली. तेथें त्यानें आपणांस 'समर' हें नांव घेतलें. तेव्हांपासून त्याचें नांव 'सोवर' किंवा 'सुमरू' असें पडलें. पुढें तो बंगाल्यांत गेला, आणि तेथें त्यानें मीरकासीम याच्या सैन्यांत नौकरी पत्करिली. इ. स. १७६३ मध्ये बक्सार येथें झालेल्या लढाईत तो हजर होता. यानेंच मीरकासीम याच्या सांगण्यावरून इंग्लिश लोकांची पाटणा येथें कत्तल करून आपले नांवास कलंक लाविला. हा पुढें काहीं दिवस लखनौचा नबाब सुजाउद्दवला व भरतपुरचा राजा जवाहिरसिंग जाट यांच्या पदरी होता. तेथून पुढें तो दिल्लीस गेला, व तेथें त्यानें इ. स. १७७७ सालीं दिल्लीचा वजीर नजफखान याची नौकरी स्वीकारिली. नजफखानाचें दिल्लीदरबारांत विशेष प्राबल्य असल्यामुळें जनरल सुमरू याचें तेथें बरेंच प्रस्थ वाढलें, व त्यानें तेथें आपल्या नांवाचें स्वतंत्र पथक उभारिलें. त्याच्या खर्चासाठीं नजबखानानें त्यास मेरठ प्रांतांत सारधाना येथें मोठी जहागीर दिली. तेथें त्यानें तटबंदी किड्या बांधून आपलें संस्थान स्थापिलें.

दिल्लीस असतांना त्यानें एका मुसलमान उमरावाच्या सुस्वरूप मुलीबरोबर लग्न लाविलें. हीच बाई पुढें बेगम सुमरू या नांवानें फार प्रसिद्धीस आली. हिची

चरित्रकथा, राजकारणांत व शौर्यगुणांत प्रसिद्धीस आलेल्या चांदबिबी, नूरजहान या लोकोत्तर स्त्रियांच्या चरित्राप्रमाणें, मोठी मनोरम व वाचनीय आहे. कॅप्टन मुंडी नांवाच्या एका युरोपियन गृहस्थानें हिंदुस्थानांतील आपल्या प्रवासवृत्तामध्ये असें लिहिलें आहे कीं, या स्त्रीचें संपूर्ण चरित्र जर उपलब्ध झालें, तर तें फार चमत्कृतिप्रचुर असून, इतर स्त्रियांच्या चरित्रांपेक्षां अधिक मनोरंजक आहे असें दिसून येईल. असो.

जनरल सुमरू हा इ. स. १७७८ सालीं आत्रा येथें मृत्यु पावला, व त्याच्या मार्गे जहागिरीची व्यवस्था व फौजेचा अधिकार बेगम सुमरू इजकडे आला. बेगम सुमरू हिनें स्वतः सैन्याचें आधिपत्य घेऊन, आणि युद्धकलाकुशल व शूर अशा फ्रेंच लोकांस आपल्या लष्करांत मोठमोठ्या जागा देऊन, आपल्या सैन्याची चांगली सुधारणा केली. ह्या सैन्यानें दिल्ली येथील घडामोडींत चांगला पुढाकार घेऊन, आपली कर्तबगारी दाखविली. हें सैन्य छटलें ह्मणजे, पांच पायदळ पलटणी, मोंगल घोडेस्वारांचा एक रिसाला, आणि चाळीस तोफा इतकें होतें. यामध्यें तीनशें युरोपियन लोक असून त्यांतील बरेचसे लोक तोफखान्यावरील गोलंदाज होते. बेगम सुमरू हिनें आपल्या सैन्यावर जॉर्ज टॉमस या नांवाचा एक मुख्य सेनापति नेमिला होता, तो पुढें फार प्रसिद्धीस आला. इ. स. १७८८ मध्यें इस्मायल बेग व गुलामकादर यांचें दिल्ली येथें मोठें बंड झालें. त्यांत त्यांनीं दिल्लीचा बादशाहा शहाअलम यास पळवून लाविलें. त्या प्रसंगीं बेगम सुमरू व तिचा सेनापति जॉर्ज टॉमस यांनीं बादशाहास फार मदत केली. गोकुळगड येथें गुलाम कादर याचा साथीदार नजबकुलीखान ह्यानें प्रमत्त होऊन बादशाहाच्या विरुद्ध पुंडावा माजविला. त्याजवर बादशाहानें आपलें मोंगल सैन्य बरोबर घेऊन स्वतः स्वारी केली. त्या प्रसंगीं नजबकुलीच्या लोकांनीं बादशाहाच्या सैन्यावर आकस्मिक छापा घालून खुद्द बादशाहाच्या तंबूपर्यंत चाल केली; आणि बादशाही निशाण हस्तगत करून, बादशाहास कैद करण्यापर्यंत मजल आणिली. परंतु बेगम सुमरू हिनें वेळेवर साहाय्य केल्यामुळें तो प्रसंग टळला. या वेळीं बेगम सुमरू स्वतः पालखींत बसून, तीन पलटणी बरोबर घेऊन बादशाहाच्या मदतीस आली; आणि तिनें शत्रूच्या घोडेस्वारांवर बंदुकांचा व तोफांचा भडिमार करून त्यांस पळवून लाविलें. या शौर्याबद्दल बादशाहानें बेगम सुमरू हिची भरदरबारांत वाहवा केली व तिला 'जेबुन्निसा' (स्त्रीजातीचा अलंकार) असा किताब दिला; आणि तिच्या सैन्याच्या रूचासाठीं मिरत प्रांतामध्ये बरीच गांवे जहागीर करून दिलीं.

शहाआलम बादशाहा गोकुळगड येथून पुन्हां दिल्लीस गेला; व तेथें त्यानें पुन्हां आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मदतीस बेगम सुमरूचें

एक पलटण सिद्ध होतें. परंतु गुलाम कादर व इस्मायल बेग यांच्या सैन्याचा जमाव मोठा असल्यामुळे त्यापुढें बादशाहाचें कांहीं चाललें नाहीं. शेवटीं त्यास त्यांच्या ताब्यांत जाऊन फार हालअपेष्टेंत दिवस काढावे लागले. इ. स. १७८९ सालीं महादजी शिंदे हे आपलें लढाऊ सैन्य बरोबर घेऊन दिल्लीवर चालून आले, आणि त्यांनीं गुलाम कादराचा पराभव करून बादशाहास बंधमुक्त केलें व त्याची दिल्लीच्या सिंहासनावर पुन्हां स्थापना केली. ह्याप्रमाणें दिल्ली येथें मराठ्यांचा अंमल पूर्ण संस्थापित झाला. त्यानंतर दिल्ली येथील रोहिल्यांचें बंड समूळ नाहींसें झालें. या सर्व प्रसंगीं बेगम सुमरू व तिचें सैन्य हें मराठ्यांस सहाय्य होतें, एवढेंच नव्हे, तर दिल्ली येथील पेशव्यांच्या वकिलाच्या बातमीपत्रामध्ये बेगम सुमरू व तिचीं पलटणें यांचा उल्लेख अनेक वेळां दृष्टीस पडतो. हें सैन्य शिंघांचे वतीनें अनेक लढायांमध्ये हजर असल्याचें दिसून येतें. आसई येथील लढाईमध्ये सुमरूचें सैन्य शिंघांच्या मदतीसाठीं रणांगणावर आलें होतें. यावरून शिंघांच्या लष्करांतील फ्रेंच सेनापतीस, बेगम सुमरूच्या शिस्तवार व सुशिक्षित सैन्याची मदत विशेष उपयुक्त वाटत असावी, व त्यांनीं द्रव्यद्वारे त्यांस वश व अनुकूल केलें असावें, हें उघड आहे. बेगम सुमरू ही फार शूर व घाडसी बाई असून तिच्या ठिकाणीं धैर्य व प्रसंगावधान हे गुण अलौकिक होते. इ. स. १८०३ मध्ये इंग्रज सेनापति लॉर्ड लेक ह्यांनीं दिल्ली घेतल्यानंतर बेगम सुमरू ही इंग्रजांस मिळाली, व तेव्हांपासून मरेपर्यंत ती राजनिष्ठेनें राहिली. ती इ. स. १८३६ सालीं सारधाना येथें मृत्यु पावली. सारधाना येथील तिची जहागीर तिचे वंशज अद्यापि उपभोगीत आहेत.

बेगम सुमरू हिनें ख्रिस्ती धर्म स्वीकारिला होता. तिनें मीरत येथें एक कॅथोलिक चर्च बांधलें असून, कलकत्ता, मद्रास, आग्रा व मुंबई येथील कॅथोलिक देवालयांस मोठमोठ्या देणग्या दिल्या आहेत. यावरून ही बाई जशी शूर होती तशीच धार्मिक व उदार होती, असेंही दिसून येतें. हिच्या जहागिरीचें उत्पन्न सुमारे पांच सहा लाखांचें होतें. बेगम सुमरू हिचें नांव मीरत प्रांतांत फार प्रसिद्ध असून, तिचा राजवाडा सारधाना येथें अद्यापि अस्तित्वांत आहे. ह्या राजवाड्यामध्ये ऐतिहासिक चित्रांचा संग्रह फार मौल्यवान् होता. तो सांप्रत अळाहाबाद येथील 'गव्हर्नमेंटहौस' मध्ये आहे असें झणतात.

४८. कर्नल स्किनर.

अठराव्या शतकाच्या शेवटास महादजी शिंदे यांनी प्रचंड सैन्य जमवून मराठ्यांच्या सत्तेचा सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर प्रसार केला, आणि रजपूत, मोंगल, रोहिले या सर्वांस आपल्या कक्षांत आणिले, हें इतिहासवाचकांस श्रुतच आहे. महादजी शिंदे यांस या कार्मी यशःसिद्धि प्राप्त करून देण्यास अंबूजी इंगळे, जिऊबा दादा, लखबा दादा, आप्पा खंडेराव, गोपाळरावभाऊ वगैरे मराठी योद्धे जसे कारणीभूत झाले, त्याजप्रमाणें डि बायन्, जॉर्ज टॉमस, पेरन इत्यादि अनेक युरोपियन् योद्धेही कारणीभूत झाले, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

महादजी शिंदे इ. स. १७९४ मध्ये मृत्यु पावले, व त्यांच्या मागून दौलतराव शिंदे गादीवर बसले. त्यांचे कारकीर्दीत तर हे धाडसी युरोपियन योद्धे मोठे सत्ताधारी बनून, त्यांनीं सर्व लष्करी सत्ता आपल्या मुठींत आणिली होती. हे युरोपियन लोक मूळचे बहुतेक दीन स्थितीतून उदय पावलेले असून, एतद्देशीय संस्थानिकांच्या पदरीं लष्करी पेशाची नोकरी स्वीकारून आपल्या कर्तबगारीच्या व शौर्याच्या जोरावर प्रसिद्धीस आले होते. त्यांनीं पुढें शिरजोर होऊन व स्वतंत्र सैन्य उभारून, एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या आपआपसांतील कलहांत पुढाकार घेऊन अतिशय संपत्ति मिळविली, आणि तेच स्वतंत्र सत्ताधारी बनले. यामुळे अठराव्या शतकाच्या अगदीं शेवटीं, 'बळी तो कान पिळी' अशी स्थिति होऊन चोर्हीकडे झोटिंगबादशाही माजली. त्या योगानें ब्रिटिश राजसत्तेस आपलें सार्वभौमत्व संस्थापित करून हिंदुस्थान पादाक्रांत करण्यास बरेच सुलभ झालें. असो.

महादजी शिंदे यांच्या लष्करांत, वर सांगितलेले जे युरोपियन लोक प्रसिद्धीस आले, त्या सर्वांचीं चरित्रें मनोरंजक असून, तत्कालीन देशस्थितीचा त्यांपासून चांगला बोध होण्यासारखा आहे. त्यांत विशेषकरून, डि बायन् व पेरन या दोन फ्रेंच योद्ध्यांचीं चरित्रें फारच महत्त्वाचीं आहेत. त्याप्रमाणेंच पेरन ह्याच्या हाताखालीं प्रसिद्धीस आलेला लष्करी योद्धा कर्नल स्किनर याचेंही चरित्र फार महत्त्वाचें आहे. त्याची चोटक माहिती आह्मी येथें सादर करितों.

कर्नल स्किनर याचें नांव जेम्स हें असून, त्याचा जन्म इ. स. १७७८ त झाला. याचा बाप जातीनें स्कॉच असून, तो ईस्ट इंडिया कंपनीत एक अंमलदार होता. त्याची बायको एका रजपुताची मुलगी होती. हिचा बाप मिरझापूर प्रांतांतील एक जमीदार होता. काशीचा राजा चेतसिंग याजबरोबर इंग्रजांची जी लढाई झाली, तींत ही मुलगी जेम्स स्किनरच्या बापाच्या ताब्यांत आली.

कर्नल स्किनर.

ती सुस्वरूप असल्यामुळे त्यास तिची दया येऊन, त्याने तिच्याशी लग्न लाविलें. या रजपूत स्त्रीच्या पोटी कर्नल स्किनर याचा जन्म झाला. या बाईस आणखी दोन मुलगे व तीन मुली झाल्या. हिचे दोन्ही मुलगे शिपाईगिरीच्या कामांत शिरले, व ते पुढें फार प्रसिद्धीस आले.

जेम्स स्किनर हा लहानपणापासून महाचपळ व धाडसी वृत्तीचा होता. त्यानें इ. स. १७९५ मध्ये शिंघांचा सुप्रसिद्ध सेनापति डि बायन् याच्या हाताखाली नोकरी पत्करिली. त्यास प्रथम दीडशें रुपये पगारावर एका लहानशा तुकडीचे कॅप्टन नेमण्यांत आले. या हुद्यावरून तो वाढत वाढत, पुढें स्वतंत्र सेनापति झाला. त्यानें डि बायन् याच्या हाताखाली राहून आपलें शौर्य प्रगट करण्यास सुरुवात केली नाही तोंच, डि बायन् यानें आपल्या सेनापतीच्या जागेचा राजीनामा दिला, व त्याचे जागी कर्नल सदरलंड व पेरन हे सेनापति झाले. यांचे हाताखाली राहून स्किनर यानें अनेक शौर्याची कामें केलीं. बुंदेलखंडामध्ये लखबादादाच्या मदतीस जाऊन बुंदेले राजांस त्यानें शिंघांच्या अमलाखाली आणिलें. स्किनर यानें मराठी सेनापतींच्या सहवासानें मराठ्यांची युद्धकला माहित करून घेतली, आणि त्यांत तो पूर्ण तरबेज झाला.

इ. स. १७९६ मध्ये पेरन हा शिंघांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील सेनेचा मुख्य अधिपति झाला, व तो मथुरेस येऊन राहिला. य्हा सुमारास महादजी शिंघांच्या स्त्रियांनीं ग्वालेर येथें बंड केलें, ह्मणून पुष्कळ सैन्य पाठविण्यांत आलें. त्यांत स्किनर याची पलटण तिकडे गेली. तिचें चांदखोरी येथें मोठें युद्ध झालें. त्यांत कॅप्टन बटरफिल्डनामक दुसऱ्या एका सेनापतीचा मोठा पराभव झाला. पण ह्या प्रसंगीं स्किनर यानें आपलें विलक्षण शौर्य दाखविलें ह्मणून त्याची फार प्रशंसा होऊन शिंघांचा मुख्य सेनापति पेरन यानें त्याची बढती केली. यापुढें महादजी शिंघांच्या बायकांचा स्वतंत्र पक्ष बनून, लखबादादा, अंबुजी इंगळे वगैरे सरदार त्यांना मिळाले व ते सर्व चितोरगड येथें गेले. त्यांचीं पुढें आपसाआपसांत अनेक रणकंदनें सुरू झालीं. त्याचा वृत्तांत देण्याचें येथें प्रयोजन नाही.

कर्नल स्किनर यानें, या दुफळीच्या स्थितीमध्ये, जेथें जेथें शिंघांच्या बाजूनें लष्करी कामगिरी बजावण्याचा प्रसंग आला, तेथें तेथें आपलें शौर्य चांगल्या रीतीनें प्रगट केलें. जयपूर, मालपुरा, दिल्ली, आग्रा वगैरे ठिकाणच्या चकमकीं-मध्ये स्किनर यानें चांगलें नांव मिळविलें. यानंतर दौलतराव शिंघांच्या दरबारांत फारच बखेडा माजला व त्यांचे लष्करी अधिकारी जागोजाग स्वतंत्र होऊन ते दरबारास जुमानीनासे झाले. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये एकोपा न राहून शिंघांची

सत्ता विस्कळित व निर्बळ झाली. तेव्हां इ. स. १८०३ मध्ये लार्ड लेक ह्यांनी शिंधांच्या सैन्याबरोबर लढाया करून, त्यांच्या ताब्यांतून उत्तर हिंदुस्थान जिंकून घेतले. शिंधांच्या लष्करी अधिकाऱ्यांमध्ये आपआपसांत वैमनस्ये असल्यामुळे त्यांचे पदरचे युरोपियन लोक तेव्हांच इंग्रजांस जाऊन मिळाले. त्यांमध्ये कर्नल स्किनर हाही एक होता. यानें इ. स. १८०३ नंतर लार्ड लेक यांच्या हाताखाली मोठमोठी शौर्याची कामे केली, व पुढें तो इंग्रजी सैन्यांत फार प्रख्यात झाला. कर्नल जेम्स स्किनर हा इ. स. १८४१ मध्ये हांसी येथें मृत्यु पावला. त्याचें प्रेत मोठ्या लष्करी थाटानें दिल्लीजवळ 'सितारामकी सराई' नांवाची जागा आहे, तेथें पुरण्यांत येऊन त्याजवर सुंदर थडगें बांधण्यांत आलें आहे.

जेम्स स्किनर यास इंग्रजी भाषेपेक्षां फारसी भाषा जास्त अवगत असून, तो त्या भाषेंतच आपला पत्रव्यवहार करित असे, व दिनचर्याही लिहून ठेवीत असे. त्याचें आत्मचरित्र मूळ फारसी भाषेंत असून, तें कर्नल बेली फ्रेजर यांनीं इंग्रजी भाषेंत भाषांतररूपानें प्रसिद्ध केलें आहे. या चरित्रामध्ये शिंधांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील राजसत्तेच्या अभ्युदयाचा व न्हासाचा इत्थंभूत वृत्तांत आला आहे. तो इतिहासदृष्ट्या फारच महत्त्वाचा आहे.

२०. शिवाजी व संभाजी राजे ह्यांच्या दोन सनदा.

श्रीमंत छत्रपति शिवाजी महाराज व संभाजी महाराज ह्यांच्या वेळचे अस्सल कागदपत्र प्रायः लुप्तप्राय झाले असल्यामुळे ते फार दुर्मिळ आहेत. ते जस-जसे उपलब्ध होतील, तसतसा त्या काळांतील इतिहासावर अधिक अधिक प्रकाश पडेल ह्यांत शंका नाही. हे कागदपत्र ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे असल्या-मुळे, ते अस्सलबरोबरहुकूम 'इतिहाससंग्रहा'मध्ये प्रसिद्ध होणे इष्ट आहे असे जाणून, ते वेळोवेळी प्रसिद्ध करण्याचा आर्क्षी विचार केला आहे. प्रस्तुत अंकामध्ये, शिवाजी व संभाजी महाराज ह्यांच्या दोन जुन्या सनदा, आमचे मित्र श्री० शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी ह्यांस, रा. रा. काशीनाथ नारायण साने ह्यांचे मार्फत, महाबलेश्वर येथील वे. रा. मोर दीक्षित विन नारायण दीक्षित ह्यांच्या कडून मिळालेल्या, आमचेकडे आल्या आहेत. त्या आक्षी येथे सादर करितों.

लेखांक १.

ही सनद शिवाजी महाराज ह्यांनी गोपाळ भट विन श्रीधर भट वास्तव्य महा-बलेश्वर ह्यांस इ. स. १६५३ मध्ये दिली आहे. सदरहू भटजी "भले थोर अनुष्ठाते, सूर्यउपासनी, पद्महस्ती" ऐसे जाणून, महाराजांनी त्यांच्याकडून मंत्रो-पदेश घेतला, आणि त्यांस सूर्याप्रीत्यर्थ प्रतिवर्षी अनुष्ठान करावयास सांगून वर्षासन दिले, त्या संबंधाची आहे.

श्री.

"वेदमूर्ति गोपाळभट विन श्रीधरभट वास्तव्य श्री माभलेश्वर.

स्वस्ति श्री शके १५७४ नंदन नाम संवत्सरे फाल्गुन सुध प्रतिपदा
रविवासरे ते दिनी गोसावी यांप्रति विद्यार्थि सिवाजी राजे
दंडवत विनंति लिखेजी:- स्वामी भले थोर, अनुष्ठाते, सूर्यउपासनी,

* ह्या शिक्षामध्ये पुढील मजकूर असावा असे दिसते. शिक्ष्यांतील अक्षरें जीणतेमुळे अगदी अस्पष्ट झाली आहेत:-

" प्रतिपच्छंदरेखेव
वर्धिष्णुविश्ववदिता । शाह
रुनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय
राजते ॥"

१७ ऐ. स्फु. भा. २

पद्महस्ती, येसें जाणोन, आपण, मातुश्री जिजाबाई आजसाहेब व वेदमूर्ति प्रभाकरभट उपाधे यांच्या विद्यमानें, स्वामीपासून मंत्र-उपदेश संपादिला. स्वामी आपले गुरु, स्वामीस आपण आपले अभ्योदयार्थ सूर्यप्रीत्यर्थ अनुष्ठान सांगितलें. प्रतिवर्षी वर्शासन घावयाची मोईन केली असे. वि ताः—

	वर्शासन.	सूर्यप्रीत्यर्थ अनुष्ठान प्रतिवर्षी
नस्त होन	५॥ गळ्या नवसेरी	करावें त्यास सामग्री व पूजाः—
१००	वारुले मापें खंडी.	आरक्त वस्त्रें वजन चंदन
वजन टक	४ तांदूळ	२ ८८५ शुभ्र
बंदी	४ नागली	८८५ आरक्त
१४ तूप		८१.
१४ तेल		
॥३.		अनुष्ठानसमई नेसावयास आसन.

१ पीतांबर

१ शाल

१ आसन

३

येणेप्रमाणें होन ५॥ एकेसे व गळ्या नवसेरी वारुले मापें खंडी आठ, वजन टकबंदी सवाआठरा मण, व आरक्तवस्त्रें दोनी व पीतांबर येक व शाल येक व आसन येक प्रमाणें वरशासन व पूजासामग्री मोईन, दानपत्र करुन दिल्लें आसे. स्वामींनीं आमचे अभ्योदयार्थ सूर्यप्रीत्यर्थ प्रतिवर्सी अनुष्ठान उत्तरोत्तर करावें, व मंत्र उपदेशही स्वामीचे वंशपरंपरेनें आमचे वंशपरंपरेस करावा. आपण संकल्प-पूर्वक प्रतिवर्सी वरशासन दानपत्र करुन स्वामीस दिल्लें, हें आपले वंशपरंपरेनें उत्तरोत्तर चालवावें. यास अन्यथा करूं तरी श्री महादेव साक्ष. स्वामींनीं निरंतर देवापासीं आमचें कल्याण इच्छावें. लेखनालंकार. मोर्तब."

लेखांक २.

ही सनद गोपाळभटाचे चिरंजीव रामभट ह्यांस, संभाजी राजे ह्यांनीं राजशक ८ ह्यणजे इ. स. १६८२ सालीं करुन दिली आहे. ह्या सनदेवरुन शिवाजी महाराजांचें दुसरें नांव 'आबासाहेब' असें होतें हें व्यक्त होतें. सदरहू भटजीस वर्षासनाची रकम पूर्वी शिवाजी महाराजांचे वेळीं हुजूर खजिन्यांतून मिळत असे, ती शिवाजी महाराज मृत्यु पावल्यानंतर बंद पडली; व ह्याच सुमारास गोपाळभट मृत्यु पावले, सबब त्यांचे चिरंजीवांनीं महाराजांस दुसरी सनद देण्या-

श्री. छत्रपति संभाजी महाराज.

(पुत्र शाहू राजे खांसह.)

बद्दल विनंति केली. त्यावरून संभाजी महाराजांनी आपल्या वडिलांचें 'संकल्पित आहे तें चालवावें हें अगत्य जाणोन' ही दुसरी सनद करून दिली आहे. ह्या सनदेमध्ये 'हुजूर ऐवज न पावे ह्णवून नरुत जिन्नस सुभेमजकुरावरी देविले असे.' असा उल्लेख आहे, तो लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर अवध्या वर्ष दोन वर्षांत राजकीय स्थितीमध्ये काय अंतर पडलें, त्याचें हें दर्शक आहे. तात्पर्य, हेंही पत्र अतिशय महत्त्वाचें आहे.

श्री.

“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ८ दुर्मतीनाम संवत्सरे कार्तिक सुध शस्टी रविवासरे क्षेत्रीय कुलावतंश सिंहासनाधीश्वर श्री राजा शंभु छत्रपति स्वामी यांनीं राजश्री कासी रंगनाथ देशाधिकारी व लेखक प्रांत जाडली यांसी आज्ञा केली येसीजे:— वेदमूर्ति रामभट विन गोपालभट अन्नहोत्री माभलेश्वरकर यांनीं हुजूर येऊन विदित केलें कीं, आपले पिते गोपालभट विन श्रीधरभट यांजपासून, माहाराज कैलासवासी यांनीं मंत्रउपदेश घेऊन, आपल्या अभ्योदयाकारणें सूर्येप्रीत्यर्थ अनुष्ठान सांगितलें.

श्रीशंभु
भजनोत्कंठ मोरे-
श्वरसुत नीलकंठ.

त्यास वर्षासन दानपत्र मोईन करून आमचे पिते यांसी दिल्ली; तेणेप्रमाणें चालत आलें आहे. सांप्रत महाराजें चालविलें पाहिजे, म्हणऊन विदित केलें. तेणेप्रमाणें दानपत्र दाखविलें व सुभाचें पत्र दाखविलें. त्यास, अस्सल पत्रामध्ये लिहिलें कीं, स्वामी भले, थोर, अनुष्ठाते, सूर्येउपासनी, पन्नहस्ती येसैं जाणोन आम्ही स्वामीपासून मंत्रउपदेश संपादिला; त्यावरून आपल्या अभ्योदयार्थ सूर्येप्रीत्यर्थ अनुष्ठान सांगितलें. त्यास वर्षासन प्रतिवरुसीं द्यावयाची मोईन केली असे. वितपशील:—

वर्षासन	गह्ना नवसेर बारुल	सूर्येप्रीत्यर्थ अनुष्ठान प्रतीवरुसीं
होन पातशाही	मापें खंडी	यास सामोप्री व पूजा.
१००	४ तांदूळ	आरक्तवस्त्रें वजन टा॥ चंदन
वजन टा॥	४ नागली	२ ८८५ शुभ्र चंदन
१४ तूप	८	अनुष्ठानसमयीं ८८५ आरक्त चंदन
१४ तेल		नेसावयासी व ८१.
॥३		आसन
		१ पीतांबर
		१ शाल
		१ आसन
		३

ये॥ होन पा॥ येकसे व गह्ना नवसेर बारुले मापें खंडी आठ व वजन सवाआठ मण व आरक्त वस्त्रं दोनी व पीतांबर येक व शाल येक व आसन येक येणेप्रमाणें दानपत्र करून दिल्लें. स्वामीनीं आमचे अभ्योदयार्थं सूर्येप्रीत्यर्थं अनुष्ठान प्रतिवरुसीं करावें व मंत्र उपदेशाही स्वामींचे वौषपरंपरेनें आमचे वौषपरंपरेस करावा. आपण संकल्पपूर्वक वर्षासन दानपत्र प्रतिवरुसीं करून दिल्लें असे. आपले वौषपरंपरेनें स्वामींचे वौषपरंपरेस उत्तरोत्तर चालवावें. यामी अन्यथा करूं तरी श्री महादेव साक्ष. स्वामीनीं निरंतर देवापासीं आमचें कल्याण इच्छावें. यैसें दानपत्र माहाराज आबासाहेब कैलासवासी स्वामीनीं भट गोसावी यांस करून दिल्लें. तें मनास आणून व सुभाचे पत्र मनास आणून, त्यावरून राजश्री आबासाहेबांचें संकल्पित आहे तें चालवावें हें आम्हांस अगत्य जाणोन, हालीं वेदमूर्ति रामभट बिन गोपाळभट यास वर्षासन सदरहू प्रा॥ सनद करून दिल्ली असे. पूर्वीं नखत होन पा॥ १०० येकसे हुजूर पोतापैकीं पावत होते व वरकड जिन्नस सुभा पावत होता; त्यास हुजूर यैवज न पावे म्हणऊन नखत जिन्नस सदरहूप्रमाणें सुभेमजकुरावरी देविले असे. तेणें-प्रमाणें भट गोसावी यांस साल दरसाल पावीत जाणें. ताज्या पत्राचा उजूर न करणें. तालिक लेहून घेऊन असल पत्र भोगवटीयाम परतोन भटगोसावी यांसी देणें. (मोर्तब)”

इ. स. १७४४ पासून इ. स. १७५० पर्यंत मुरारराव घोरपडे यांच्या हालचा-
लीची विशेष माहिती उपलब्ध नाही. तथापि, या मुदतीमध्ये त्यांनी सोडूर, गुत्ती
व त्या सभोवतालचा बराच प्रांत आपल्या ताब्यांत घेऊन, कर्नाटकामध्ये ते बरेच
सत्ताधारी झाले होते, यांत शंका नाही. निजामउल्मुलुकानें इ. स. १७४४
मध्ये त्रिचनापल्ली घेतल्यानंतर अर्काटची सुभेदारी अनवरुद्दीनखान यास दिली व
आपला नातू मुजफरजंग यास कर्नाटक प्रांताचा अधिपति नेमिलें. इ. स.
१७४८ मध्ये निजामउल्मुलुक हा बन्हाणपूर येथें मृत्यु पावला, व त्या योगानें
कर्नाटकामध्ये बरेच घोटाळे उत्पन्न झाले. निजामउल्मुलुकाचा थोरला पुत्र
गाजीउद्दीन हा दिल्ली येथें असल्यामुळें त्याचा दुसरा पुत्र नासीरजंग हा दक्षिणचा
सुभेदार झाला. परंतु त्यास दिल्लीच्या बादशाहाच्या निमंत्रणावरून उत्तरेकडे
जाण्याचा प्रसंग आला. ही संधि साधून त्याचा पुतण्या मुजफरजंग यानें कर्ना-
टकांत बंड केलें, व आपणच दक्षिणच्या सुभेदारीवर हक्क सांगूं लागला. या
प्रसंगी कर्नाटकांतील राजकारणांत सुप्रसिद्ध असलेली दुसरी एक व्यक्ति पुन्हां
रंगभूमीवर येऊन दाखल झाली. ही व्यक्ति ह्यणजे चंदासाहेब होय. ह्यानें
इ. स. १७४८ पर्यंत सातारच्या किह्यावर कारागृहवास भोगून, फ्रेंच लोकांच्या
साह्यानें मराठ्यांस बरीचशी खंडणी देऊन आपली मुक्तता करून घेतली.
त्यानें पुनः कर्नाटकांत प्रवेश करितांच, मुजफरजंगाचा पक्ष स्वीकारून
भांडणास सुरुवात केली. अर्थात् कर्नाटकामध्ये अशा प्रकारचे राजकीय कलह
सुरू झाल्यामुळें, इंग्रज, फ्रेंच इत्यादि परराष्ट्रीय लोक; ह्यूसूर, तंजावर येथील
राजे; आणि सभोवतालचे पालेगार व जमीनदार ह्यांस आपला स्वार्थ साधून
घेण्यास चांगली संधि मिळाली.

मुरारराव घोरपडे ह्यांनींही ह्या कलहाचा फायदा घेऊन, आपल्या शौर्यबलानें
इ. स. १७५० पासून १७५३ पर्यंत आपलें पुष्कळ हित साधून घेतलें. त्यांनीं
कर्नाटकामध्ये दुसऱ्यास सहाय होऊन जीं शौर्याचीं कामें केलीं, त्यांचें सविस्तर
वर्णन, कर्नाटकचा इतिहासकार 'आर्म' यानें दिलें आहे. त्यावरून मुराररावाचें
सैन्य- विशेषतः घोडेस्वार, हे युद्धकलेमध्ये अतिशय प्रवीण असून, ते प्रतिपक्षास
अगदीं कर्दनकाळ असे वाटत असत, असे स्पष्ट दिसून येतें. युद्धकलेंत
मिष्णात असलेले त्या वेळचे फ्रेंच व इंग्रज सेनापति यांनींही मुराररावाच्या सैन्याची
व युद्धकुशलतेची फार तारीफ केली आहे. त्यांच्या सैन्यावर इन्डिसखान व
मुजंगराव घोरपडे असे दोन शूर सरदार होते. त्यांनीं श्रीरंगम्, त्रिणोमाली,
त्रिचनापल्ली वगैरे ठिकाणच्या लढायांमध्ये फार मर्दुमकीचीं कामें केलीं. मुरारराव

हे कोणत्याही एका पक्षास चिकटून राहिले होते असें दिसत नाही. ते काहीं वेळ इंग्रजांच्या बाजूने लढतांना दृष्टीस पडतात, तर काहीं वेळ फ्रेंचांच्या बाजूने लढतांना दिसतात. त्याचें बरोबर वर्णन, मेजर लॉरेन्स यांनी आपल्या एका लेखामध्ये केलें आहे. त्यावरून, जिकडून अर्थ अधिक साधेल तो त्यांचा पक्ष होता, असें दृष्टोत्पत्तीस येते.* त्या वेळची कर्नाटकची परिस्थिति लक्ष्यांत घेतली तर मुराररावांच्या ह्या वर्तनाचें फारसें आश्चर्य वाटणार नाही.

कर्नाटकच्या ह्या उलाढालींत पेशव्यांचा बराच हितसंबंध होता. तथापि प्रत्यक्ष रीतीनें पेशव्यांच्या सैन्यानें ह्या लढायांमध्ये भाग घेतल्याचें दिसत नाही. मुरारराव घोरपडे यांचें सैन्य ठिकठिकाणीं युद्धास सिद्ध असे. परंतु तें पेशव्यांच्या वतीनें किंवा पेशव्यांच्या आज्ञेवरून जात असे, असें मात्र झणता येणार नाही. इ. स. १७५३ पर्यंत मुरारराव घोरपड्यांचा व पेशव्यांचा सेव्यसेवकसंबंध जडलेला दिसत नाही. उलट, मुराररावांच्या शौर्याची तारीफ व त्यांजवर मेहरबानी करण्याची शिफारस, फ्रेंच गव्हर्नर ड्युप्ले यानें ह्या वर्षी पेशव्यांच्या वकिलाजवळ केल्याचा दाखला सांपडतो.† ह्यावरून मुरारराव घोरपडे हे आतांपर्यंत केवळ स्वतंत्रपणानें व स्वेच्छेनें वागत असून, ते स्वतःच्या हिमतीवर व सामर्थ्याच्या जोरावर कर्नाटकांत प्रसिद्धीस आले होते हें उघड आहे.

* "Morarrow is a Mahratta, who by supporting the divisions in the country has made himself considerable from a small beginning. He sides with no party but as he finds his advantage in it, and as easily changes sides; he commands about 3,000 very good horse. When he is not employed or paid by any Prince, he scours the country for himself, and raises contributions where he can get most and with least work."

—Memoirs of Captain Dalton P. 121.

† रा० राजवाटेकृत मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें भाग पहिला, यांतील लेखांक १५ पहा. या पत्रामध्ये पेशव्यांच्या वकिलाजवळ मुसा बुस्तीनें असें बोलून दाखविलें कीं:—

“गोवरनदोर यांहीं आह्मांस लिहून पाठविलें आहे. साता रोजांनीं खत आलें. लिहिलें आहे कीं, मुरारराव घोरपडे यांहीं तिरचनापल्लीस आमचे फौजेबरोबर राहोन बहुत ज्यांफीशानी केली. सुभानराव, मुरारराव यांचा भाऊ कामास आला. याजकरितां तुझीं रावसाहेबांस लिहून पाठवावें कीं, मुरारराव आपले जाणोन यांजवर मेहेरबानी करावी, झणोन लिहिलें आहे. तर तुझी हे गोष्ट रावसाहेबांस लेहून मुरारराव यांजवर नेकनजर धरीत तें करावें, व आमचे गोवरनदोरास रावसाहेबांचें खत आणवावें, कीं तुमचे लिहिले-प्रमाणें मुसा बुस्ती यांहीं मुरारराव याविषयीं आह्मांस सांगितलें; आझी त्याजवर खुब आहों; येखलासांत तफावत होणार नाही. ऐसें पत्र आल्यानें आमचे खावंद आह्मांवर संतोषी होतील. झणून बोलिले.”

यानंतर मात्र त्यांचा व पेशव्यांचा प्रत्यक्ष संबंध घडून आला, व पुढे त्यांना 'सेनापति' हा किताब मिळून ते मराठ्यांच्या अग्रणी सरदारांपैकी एक बनले.

मुरारराव घोरपड्यांचा व पेशव्यांचा संबंध केव्हापासून घडला, हे नक्की सांगता येत नाही. परंतु इ. स. १७५६ मध्ये सावनूरचे नवाबावर पेशव्यांची स्वारी झाली, त्या वेळेस बाळाजी बाजीराव पेशव्यांनी ह्या युद्धकलाकुशल व रणशूर मराठे सरदारास आपल्या बाजूस सामील करून घेतले असावे, असे दिसून येते. या समर्थी पेशव्यांच्या वतीने महादाजी अंबाजी पुरंधरे यांनी लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे. ते येणेप्रमाणे:-

श्री.

“राजश्री मुरारराव घोरपडे वजारतमाव गोसावी यांसी:-

सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहा महादाजी अंबाजी आशीर्वाद विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत असले पाहिजे. विशेष:-पत्र पाठविले ते प्रविष्ट होऊन संतोष जाहला. स्नेहाचा अर्थ लिहिला व राजश्री पंतप्रधान यांनी आह्मांस बंधु ह्मणविले आहे. जे गोष्ट लोकोत्तरांत उत्तम दिसे, ते करावयास आपण साभिमानी आहोंत. ह्मणोन कित्येक लिहिले, व राजश्री नागोपंत यांनी निवेदन केले, त्याजवरून कळले. ऐशास, आपला व राजश्री पंतप्रधान यांचा स्नेह आजिकालचा नाही. पूर्वापार आला, तो अभिवृद्धीस पावावा; सर्व प्रकारे श्रीमंतांचा तुह्मी लोभ संपादून उमदे महत्कार्यास उपयोगी व्हावे हेच आह्मी इच्छितो. राजश्री श्रीनिवासराव यांस बोलाविले असे. तेही एका दो रोजांत येतील. त्यांजशीं बोलोन आपणांकडे पाठवून देऊन. वरकड अर्थ राजश्री नागोपंत यांजशीं बोललो आहों. हे लिहितील त्याजवरून कळेल. राजश्री नरसिंगराव एक प्रकारचे मनुष्य; यांस निरोप देऊन पाठविले ह्मणोन. तर आपण श्रीमंतांचे बंधु ह्मणवितात. श्रीमंत उमदे अमीराची तोर व रीतभात राखतात. अनेक देशांतरींचे वकील सहवासी राहून घेतात. तोच प्रकार आपणाजवळ असावा, व आपण इच्छा धरितात त्यास मुख्यत्वे हीच कारणे आहेत. प्रस्तुत राजश्री गोविंदराव शामराव यांस पाठविले असत. हे सर्वही सांगतील, त्याजवरून कळेल. यांस आपणांजवळ राहूं यावे. र। छ १ रजब बहुत काय लिहिणे लोभ असो दिजे हे विनंति.”

या पत्रामध्ये ज्या 'उमदा महत्कार्याचा' उल्लेख केला आहे, तेच सावनूरचे राजकारण असावे असे वाटते. या वेळीं मुरारराव घोरपडे हे सलाबतजंग व बुसी यांच्या धोरणाने वागत असल्यामुळे, व ते उभयतां पेशव्यांस अनुकूल

असल्यामुळे, मुराररावांचे साहाय्य सावनूरचे नवाबास झाले नाही. त्यामुळे तो हताश होऊन, त्याने पेशव्यांस आपले अर्धे राज्य व बरीचशी खंडणी देऊन तह केला. नंतर मुरारराव घोरपडे हे सावनूरचे राजकारण संपतांच गुत्तीस निघून गेले.

या समयास पेशव्यांची कर्नाटकांत अनेक राजकारणे चालू होती. आणि ह्या प्रसंगी त्यांना मुरारराव घोरपडे यांच्या लष्करी साहाय्याची अत्यंत आवश्यकता होती. ह्मणून त्यांनी, त्यांच्या बरोबर, बळवंतराव मेहेदळे व महारराव होळकर यांच्या मार्फत राजकारणाचा संदर्भ लावून, व ते मागतील तो प्रांत देण्याचे मान्य करून, त्यांना अनुकूल करून घेतले. या प्रसंगी बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान, बळवंतराव मेहेदळे आणि मुरारराव घोरपडे यांचा जो पत्रव्यवहार झाला आहे, तो फार महत्त्वाचा आहे. त्यामध्ये पेशव्यांनी मुराररावांबरोबर आपल्या घराण्याचा पूर्वापार असलेला संबंध व्यक्त करून, त्यांशी बंधुत्वाचे नाते कसे जोडिले आहे व त्यांस किती बहुमान देऊन संबोधिले आहे, हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. त्यांस मुरारराव घोरपडे यांनीही तशीच आदरपूर्वक उत्तरे दिली आहेत. पेशव्यांनी मुराररावांस “रायचूरप्रांती आपले आगमन होऊन उमदे मनसुबे रुबकार व्हावे” ह्मणून भेटीस बोलाविले. त्यास मुराररावांनी असे उत्तर लिहिले की, “आपल्या स्नेहापेक्षां आम्हांस दुसरे अधिकोत्तर नाही. आपण भेटीस यावे ह्मणून ममतायुक्त विस्तारेंसी लिहिल्यावरून बहुत संतोष जाला. अशास आपला स्नेहच मुख्य जाणून, भेटीचा हेतु धरून, आपण पूर्वी लिहिल्याप्रमाणे रायचूर प्रांती मुक्काम करून आपणांस पत्र लिहिले.....आपण आम्हांस बंधु ह्मणविले, आम्हीं आपणांस वडील मानले, याचे निदर्शन आमच्या मनोदयाप्रमाणे समर्पक करून भेटीचा योग घडवाल, हा चित्ताचा निशा जाणून, सांगणें तें राजश्री विठ्ठल अनंत यांस सांगून व राजश्री केशवराव यांस लिहून, पाठविले आहेत. आम्ही आपणांशिवाय नाही. आमच्या मनोदयाप्रमाणे समर्पक करून उभयपक्षां भेटीचा योग घडे, तो अर्थ केला पाहिजे. आम्हीं आपले वडीलपणास विहित तें करवावे, आणि साजर करणेस वडील आपण.” ह्याप्रमाणे पेशव्यांची व मुराररावाची भेट होण्याची वाटाघाट चालू असतांच, दरम्यान बळवंतराव मेहेदळे यांची व कडपेकर नवाब याची हातघाईची लढाई झाली. ह्या लढाईत मेहेदळ्यांस अद्वितीय यत्न प्राप्त झाले व कडप्याचा नवाब धारातीर्थी पतन पावला. हे वर्तमान ऐकून मुरारराव घोरपडे यांनी बळवंतराव यांस जें पत्र लिहिले आहे, तें उपलब्ध झाले आहे. तें येणेप्रमाणे:-

श्रीसुबराज.

“राजश्री बळवंतराव गोसावी यांसः—

सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ मुरारजी हिंदूराव घोरपडे ममलकतमदार दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत असिलें पाहिजे. यानंतरः—कडपेकर निजामअह्मी याचे, आपले पत्रावरून प्रत्युत्तर हरकारे व बाणदार जोडी याबरोबर पत्र पाठविलें होतें, तें पावून वर्तमान कळलें असेलच. राजश्री पंतप्रधान यांच्या आगमनानंतर व्हावयाचें कार्य श्रीदयेनें होऊन, आपणांस यश आलें, हा संतोष आह्मांस बहुत प्रकारें जाला. राजश्रीच्या आगमनानंतर या प्रांतीचा सर्व येस्तियार आपणांसच व्हावा; इकडील कितेक बंदोबस्त आपल्या आमच्या विचारे व्हावे; आमचे मनोरथ आपलेकडूनच होऊन यावे; हे श्रीसन्निध इच्छितो. तदनुरूप घडोन येईल. कडपेचा व उर्वरीतहत शेफीचा बंदोबस्त होऊन, पुढें कर्तव्यार्थ काय योजिला आहे हें लिहिणें. गुत्तीलगतीं ठाणीं घेऊन देतो ह्मणून आपण वचन दिलें आहे. त्याप्रमाणें घेऊन द्यावयाचा समय हाच आहे. याकरितां आपणांस पूर्वी लिहिलेंच आहे. अद्यापि लिहिल्याप्रमाणें रवाना केलें नाहीं. यास्तव लिहिलें जातें जे, राजश्री विसाजी बाबूराव यांजबराबर पांचशें स्वार, पांचशें गाडदी व चार तोफा व आह्मांकडील राजश्री गोपाळराव सबनीस, कांहीं फौज, येणेंप्रमाणें पाठवून द्यावे. हे ठाणीयांकडे रवाना केले, फौज व तोफखाना आह्मांजवळ आहे तो पाठवून देणें, ठाणीं हस्तगत करून सुलुखास कोलबोल देऊन बंदोबस्त करणें, ऐसें आपलें पत्र आलीया, येथें फौज व तोफखाना आहे तो इन्नसखानाबराबर देऊन, पाठवून, ठाणीं घेऊन, तेथील बंदोबस्तही केला जाईल.....राजश्री पंतप्रधान यांचें आगमन होईल ते समयी, आमचा व दौलतीचा भार व मध्यस्ती आपणांस सोपिली आहे. चित्तानुरूप करून अधिक स्नेहाभिवृद्धि होय, आपणांस यश ये, तो अर्थ करावा.....गुत्तीलगते ठाणीयांस लिहिल्याप्रमाणें फौज व तोफखाना विसाजी बाबूराव व गोपाळराव यांबराबर रवाना केला. आपला तोफखाना व फौज रवाना करणें ह्मणून पत्र येतांच, फौज तोफखाना रवाना करून किल्ले गुत्तीलगतीं ठाणीं हस्तगत करून, रयतीस कोलबोल देऊन, तेथील बंदोबस्त केला जाईल. सकलविशीं आमचा भार आपणांवर आहे. ठाणीयांचा कार्यभाग समर्पक करून हस्तगत होय व पुणियाहून खर्चेंवेच व इकडून लिहिल्याप्रमाणें होऊन येई व राजश्री पंतप्रधान यांचें आगमनानंतर चित्तानुरूप द्यावयाचा सकलभार व मध्यस्ती आपणांस सोपिली आहे. उचित तें करावें. वरकड अर्थ त्रिवर्ग व मल्हार रघुनाथ यांस

लिहिलें आहे. हे सांगतील त्यावरून कळेल. छ २५ मोहोरम. पंतप्रधानांनी वचन दिलें, आपले हातीं आह्वांस दिलें, याचा भार आपणां उचित तें करावें हे विनंति.”

ह्या पत्रावरून मुरारराव घोरपडे व बळवंतराव मेहेंदळे हे ह्या वेळीं एकविचारानें वागत असून, त्यांचें सैन्य व आपलें सैन्य एकत्र करून गुत्तीजवळचा प्रांत घेण्याच्या योजनेत होते, असें स्पष्ट दिसून येतें. परंतु मराठ्यांचे इतिहासकार ग्रांटडफसाहेब हे, पेशव्यांनीं कबूल केल्याप्रमाणें जिंकून घेतलेल्या किड्यापैकी एक किड्या दिला नाही झणून मुरारराव घोरपडे हे रुष्ट होऊन गुत्तीस राहिले व प्रतिपक्षास अनुकूल होऊन कडप्याच्या युद्धामध्ये हजर राहिले नाहींत, अशा अर्थाचा मजकूर लिहितात.* ह्यावरून ह्या संशययुक्त प्रश्नाचा खुलासा होण्यास मुराररावांच्या ह्या वेळच्या हालचालींची साधार व सविस्तर माहिती प्रसिद्ध होणें अत्यंत अवश्य आहे. आह्वांस उपलब्ध झालेल्या अस्सल पत्रांवरून, मुरारराव घोरपडे ह्या वेळीं प्रतिपक्षास बिलकूल सामील नसून, उलट पेशव्यांशीं पूर्वीचा घोरोबा व स्नेहभाव जोडून, गुत्तीलगतचा प्रांत घेण्याचा प्रयत्न करीत होते, व त्यामुळें त्यांस कडप्याच्या युद्धामध्ये हजर राहण्यास अवधि मिळाली नाही, असें दिसून येतें.†

“Moorar Rao Ghorepuray had retired to Gooty in consequence of not being put in possession of one of the captured forts, which appears to have been promised; the Peshwa had authorised Bulwant Rao to comply with his wish, provided he was certain he could be depended upon; but Moorar Rao had joined a confederacy against his country-men, by uniting with the Nabobs of Kurpa, Savanoor, Kurnool, and others,... It is not ascertained whether Bulwant Rao complied with the latitude allowed in favour of Ghorepuray, but Moorar Rao is not mentioned as having acted on either side in a battle fought by the Mahrattas on the 24th September near Kaddapah, against the Nabobs of Kurpa and Kurnool, in which Bulwant Rao Mehendle was victorious.”—*Grant Duff's History, Pages 297-98.*

† बळवंतराव मेहेंदळे कडप्याच्या नवाबावर स्वारी करून निघाले त्या समयास मुरारराव घोरपडे यांनीं बळवंतरावांस लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून मुरारराव गुत्तीलगतचीं ठाणीं घेण्याचा प्रयत्न करीत होते, हें स्पष्ट होत आहे. या पत्रावरून बळवंतराव मेहेंदळ्यांचा असा करारमदार झाल्याचें दिसत आहे की, बळवंतरावांनीं कडप्यावर स्वारी करावी व मुराररावांनीं गुत्तीलगतचा प्रांत ध्यावा; म्हणजे कडप्याच्या नवाबास तंबी पोहोचून तो तेन्हांच शरण येईल. ह्या पत्रामध्ये मुरारराव स्पष्ट लिहितात:—“आपलें आगमन कडप्यास होऊन तेथील बंदोबस्त कर्तव्यार्थें करणें तोही घडोन येईल. आपण चित्तीं धरिलेवरी कोणतें अगाध आहे? लगते ठाणीयांचा करारमदार जालियाप्रमाणें आपणही घेऊन धावयाचें वचन दिलें आहे. त्यास, फौज न पाठविल्या मुखस खराब होईल. यास्तव

मुरारराव घोरपडे यांचा व पेशव्यांचा कायमचा सलोखा केव्हां झाला, हें नक्की समजत नाही. ते थोरले माधवरावांच्या कारकीर्दीत झालेल्या कर्नाटकांतील मराठ्यांच्या सर्व चळवळींचे साहाय्यकर्ते असून, त्यांनीं हैदराच्या विरुद्ध अनेक लढायांत स्वसैन्यानिशीं हजर राहून आपल्या पराक्रमाची शर्थ करून दाखविली, असें अस्सल कागदपत्रांवरून दिसून येते. इ. स. १७६३।६४ मध्ये, ते हैदरावरील स्वारींत, आपल्या निवडक सैन्यानिशीं पेशव्यांच्या मदतीस आले होते, व अनवडीच्या झुजामध्ये त्यांनीं चांगली अंगेजणी करून दाखविली होती. थोरले माधवरावसाहेब पेशवे यांनीं मुरारराव घोरपडे यांस 'सेनापति' असा जो किताब दिला तो याच प्रसंगी दिला, असें ब्रांटडफ साहेब लिहितात. या वेळीं हैदराशीं जो तह झाला, त्यांत मुराररावांकडील प्रांत हैदरानें सोडून द्यावा असें एक कलम होतें. ह्यावरून पेशव्यांनीं मुराररावांच्या साहाय्यें महत्त्व व उपयोग जाणून, त्यांस अशा रीतीनें अंकित करण्याचा प्रयत्न केला हें स्पष्ट आहे.

इ. स. १७६७ मध्ये हैदरावर थोरले माधवराव पेशवे यांची मोहीम झाली. या मोहिमेमध्येही मुरारराव घोरपडे हे पेशव्यांच्या मदतीस तत्पर होते. या प्रसंगी थोरले माधवराव पेशवे यांनीं मुरारराव घोरपडे यांस लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें अतिशय महत्त्वाचें असून, त्यावरून थोरले माधवराव साहेब पेशवे यांस त्यांच्या मदतीची किती आवश्यकता वाटत होती, हें दिसून येतें. हें पत्र येणेंप्रमाणें:-

आपल्याकडील फौज कांही, व आखांकडील काही, व बार, तोफा पाठवून, देऊन विसाजी बाबूराव यांस रवाना करून गुत्तिलगती ठाणी घेऊन द्यावी. आपलें वचन सत्य करावें.....आपले पत्राचा मार्ग पहात आहों. फौज पाठविणें म्हणून आपलें पत्र शीघ्र पाठवून देणें. ते क्षणीं फौज रवाना करून पाठवीत आहों. आमचा व दौलतीचा भार व मध्यस्ती आपणांवर आहे. उचित तें करावे. पेस्तर मनसबा व कर्तव्य काय, तें बरचेवरी लिहून पाठवावें. लढाईमध्ये लोक व घोडी जखमी व जायां आहेत, त्यांचा व रोजमरीयाचा परामर्ष करून व हल्लीं फौज पाठवूं त्याचा परामर्ष करून चालवावें. हा भार आपणांवर आहे." या हकीकतीवरून मुरारराव पेशव्यांच्या सैन्यांशीं तुटून नसून, उलट त्यांच्या मदतीनें गुत्तीच्या सभोवतालचा प्रांत घेण्याचा ह्या वेळी प्रयत्न करीत होते असें सिद्ध होतें. ही हकीकत खरी असावी असें मानण्यास दुसरा एक आधार सांपडतो. "Gazetteer of South India" ह्या पुस्तकामध्ये असें लिहिलें आहे की, "गुत्ती व लाभोवतालचा प्रांत हा पूर्वी कडव्याचा नबाब रड्डीखान याच्या ताब्यांत होता, व त्यावर ह्या वेळीं मीर अबीद-खान नांवाचा किल्लेदार होता. त्याजकडून इ. स. १७५८ मध्ये गुत्तीचा किल्ला मुराररावानें घुत्तीनें काबीज केला."

श्री.

“राजश्री मुरारराव हिंदुराव घोरपडे ममलकतमदार गोसावी यांसः—

सकलगुणालंकरण अखंडितलक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्त्रे॥ माघवराव बळाळ प्रधान आशीर्वाद विनंति ..... असिलें पाहिजे. विशेषः— प्रस्तुत आमची स्वारी तुंगमद्रातीरीं आली. कितेक जमीदारांनीं मोगलाच्या हंगाम्यामुळें लबाडी केली होती, त्याचें पारपत्य यथास्थित जाहलें. सांप्रत हैदरनाईकासीं व आपल्यासीं विरोध विशेष ह्मणून प्रस्तुत श्रवण जाहलें. कहीवर त्याजकडील लोकांचें उत्तम पारपत्य जाहलें. ही गोष्ट फार उत्तमच जाहली. आमचे येणें येथपावेतों जालें. हें हैदरनाईकांनीं ऐकिल्यावर बाळापुरास कदापि त्यांच्यानें दम धरवणार नाहीं. त्यांनीं तेथून कूच केलें, निकाल पाडला, ह्मणजे आपण मातबर तोफखाना, फौज, गारदी घेऊन शिऱ्यास क्षणाचा विलंब न लावितां यावें. आपण तेथून निघाले असें वर्तमान येतांच, येथूनही मातबर फौज तोफा रवाना होतील. आपण ते मिळोन शिरें सहजांत घेतील. श्रीकृपें मातबर यश, विना विशेष श्रम, आपल्यास येईल. उपरांतिक आपले आमचे भेटीचा योग घडल्यास लौकिकांत फार उत्तम आहे. सविस्तर एतद्विषयींचा व कितेक मातबर मनसुब्याचा अर्थ राजश्री मल्हार चिंतामण व नागोराव श्रीनिवास यांसीं बोलिलों आहों; सांगतील. तें मनन करून तदनुसार घडून ये, तें करावें. मागें तीर्थरूप वडिलांहीं भरंवसा मानून कितेक प्रकारें देणें घेणें तें दिलें अगर देऊं केलें, त्या समयीं वडिलांसीं भाऊपणियाचे रीतीनें कितेक भरंवशाच्या गोष्टी गोसावी यांकडून भाषणांत आल्या होत्या. त्याविशींचा भरंवसा यंदाचे प्रसंगीं तीर्थरूप सर्वदां बोलत असत. परंतु विस्मरणादिक सुचविणें हेंही तुझांकडे वडिलपणच ह्मणून आह्मांस उचित नाहीं. कर्नाटकप्रांतीं सर्व प्रकारें सरकारचीं ठाणीं पाळेगारांहीं घेतलीं, त्यांचा उपराळा होऊन, राहिलीं तीं सोडविल्याखेरीज, पूर्ववत्प्रमाणें सरकारचा अंमल ज्यारी होऊन लौकिकांत उत्तम प्रकारें दिसू लागलिया, आपले कार्यापेक्षां आह्मांस वडिलांजवळ विशेष विनंति कर्तव्य आणखी कांहीं आहे असें नाहीं. येविशीं सर्व प्रकारें निशा असों घावी. पत्र पावल्यानंतर तेच क्षणीं मातबर फौज सरंजामसुद्धां शिरें-याचें कार्य करणें. हेंच आमचें येणें जालें असतां या समयीं तुझांस उचित आहे. तुझी सर्वदां उचित क्रिया करीत असतां उचित समयीं कदापि चुकाल, उशीर कराल, हें होणेंच. नाहीं. रा. मल्हार चिंतामण व नागोराव श्रीनिवास उभयतां सविस्तर सांगतील. त्याजवरून कळेल. उत्तर सत्वर पाठवावें व वर्तमान प्रतिदिनीं सांडणीस्वाराबरोबर ल्याहावें, हेच जेहवृद्धीविशीं उचित असे.”

या पत्रावरून असेही दिसून येते की, मुरारराव घोरपडे यांस पेशव्यांनी पूर्वी ज्या गोष्टी देण्याचें मान्य केलें होतें, त्याप्रमाणें पूर्णपणें घडून आलें नव्हतें. यापुढें मात्र, पेशव्यांनीं मुराररावांच्या अंगमेहनतीचें व शौर्याचें चांगलें चीज केलें, व कर्नाटकापैकीं नवीन मिळालेला बराच प्रांत त्यांजकडे ठेविला. मुरारराव घोरपडे यांचा व हैदरनाईक यांचा हर्षामर्ष एकसारखा चालू होता. मुरारराव घोरपडे यांचें कर्नाटकांतील प्राबल्य व त्यांची गुत्ती येथील जहागीर ही हैदराच्या सत्तेच्या असारस फार आड येत असे, ह्मणून ती त्याच्या डोक्यांत एकसारखी सलत असे. मुराररावांचें व हैदराचें दिवसेंदिवस अधिकच वैमनस्य वाढलें, व हैदरानें त्यांचा दीर्घद्वेष मनांत धरून त्यांचा समूळ नाश करण्याचा संकल्प केला. त्यानें इ.स. १७६९ मध्यें मुराररावांच्या प्रांतावर वेगळें वेगळें सैन्य पाठवून, त्यांची गुत्तीशिवाय सर्व ठाणीं काबीज केलीं. मुराररावांस दुरांतरामुळें पेशव्यांचें किंवा दुसऱ्या प्रबल सत्तेचें वेळेवर साहाय्य झालें नाहीं; त्यामुळें हैदर डोईजड होऊन तो गुत्तीवर चढाई करून गेला. मुराररावांचें सैन्य युद्धकलेंत कसलेलें असून तें हैदराबरोबर टक्कर देण्यास समर्थ होतें. परंतु गुत्तीच्या किल्ल्यांत पाण्याचा पुरवठा कमी होता. त्यामुळें हैदराशीं झुंज करण्याचा नाद सोडून देऊन, मुराररावांनीं त्याशीं वरकरणी सलोखा करण्याचा घाट घालून हें अरिष्ट टाळण्याचा विचार योजिला. हैदरास मुराररावांसारखा बलिष्ठ सरदार आपल्या कक्षांत यावा ही इच्छा होतीच; ह्मणून त्यानें त्यांस भेटीस बोलाविलें. मुरारराव हैदराच्या भेटीस जाणार ही बातमी बाहेर पसरतांच, गोपाळराव पटवर्धनादि मराठे सरदारांस त्यांच्या सुरक्षितपणाबद्दल फार काळजी उत्पन्न झाली. गोपाळराव पटवर्धन एका पत्रांत लिहितात:—“मुरारराव भेटीस गेल्यावर हैदरखान त्यास कैद करितो, अगर तूर्त न कैद करी, तरी बराबर घेऊन जातो, यांत संदेह नाहीं. लक्ष वांट्यांनीं कैद करील आणि त्याचीं ठाणींठुणीं घेईल. कैद न करी, तरी हैदराएवढा प्रांमाणिक व मूर्ख कोणीच नाहीं. राजश्री मुरारराव यांस आर्हणीं चार पांच पत्रीं लिहिलें कीं, गुत्तीस न राहणें. राहिले! आणि आतां भेटीस जातात! याएवढा मूर्ख त्रैलोक्यांत नाहीं! भेटीस जाऊन परत आले, तरी यासारखा अदृष्टवान् कोणी नाहीं.”* असा बिकट प्रसंग होता. तरी, मुराररावांनीं मोठ्या धैर्यानें हैदराच्या भेटीस जाऊन, त्यास आपल्या मधुर वक्तृत्वानें इतकें खुलवून सोडिलें कीं, हैदरासारखा धूर्त मुत्सद्दी देखील त्यांस भाळून जाऊन, त्यानें त्यांस कैद करण्याऐवजीं त्यांचा मोठा सन्मान केला; आणि त्यांस पंचवीस हजार रुपये, तीन हत्ती, शिरपेंच,

* ऐतिहासिक लेखसंग्रह भाग ३ रा.

मोत्यांची कंठी व बहुमानाची वस्त्रे देऊन त्यांचा खेह संपादन केला. मुराररावांनी हैदरास दरसाल पन्नास हजार रुपये खंडणी देण्याचे कबूल करून, तूर्त आलेल्या संकटांतून आपली मुक्तता करून घेतली. ह्या भेटीमुळे मुरारराव, पेशव्यांचा शत्रू जो हैदर त्यास वश झाले, असा पुणेदरबारांत गैरसमज उत्पन्न झाला. परंतु पुढे हैदरावर झालेल्या मोहिमीमध्ये मुराररावांनी, पेशव्यांचे सेनापति त्रिंबकराव विश्वनाथ पेठे यांस सामील होऊन जें साहाय्य केलें, त्यावरून तो गैरसमज दूर झाला.*

* श्रीमंत धोरले माधवराव पेशवे ह्यांनी इ. स. १७७० मध्ये लिहिलेले पुढील पत्र वाचलें असतां, मुरारराव धोरपडे ह्यांच्याविषयी त्यांचा काय भाव होता हें कळून येतें. हें पत्र येणेप्रमाणें:—

श्री.

“राजश्री मुरारराव हिदूराव धोरपडे ममालकतमदार सेनापति गोसावी यांसीं:—
सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीआलंकृत राजमान्य खेहांकित माधवराव बल्लळ प्रधान आशीर्वाद विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:—पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जालें. हैदरअलीखान याचा मजकूर विस्तारें लिहिला, त्यांत मुख्यार्थ हाच कीं “हैदरनाइकाचें पुरतें पारिपत्य करावें ऐसा विचार होऊन इकडे फौजा छावणीस ठेविल्या. फौज छावणीस राहिली येणेकरून शत्रूस जरब बसली, व पुढेंही जरब बसविल्यास कशी बसेल ह्या गोष्टीची मसलत येथें आह्मी चौघे मातबर आहों त्यांस पुसोन राजश्री त्रिंबकराव यांणी आपणांस लिहाधी, या भावे आपली पत्रें त्यांस आली. त्याजरून त्यांनीं आह्मां सर्वास पुसोन आपणांस लिहिणें तें लिहिले असे. मुख्य गोष्टी हैदरखानास जरब बसली. मनुष्यमात्र त्यास राजी नाही यास्तव तह करावयास वकील आपणांकडे पाठविले आहेत. तहही करणें तो जरबेनं करावा. नफा करून घ्यावा. मीर रेजा आदिकरून सर्व त्यास कंटाळले आहेत. हैदरखानाची प्रकृत अविवेकी. उद्दाम, घडीची गोष्ट. घडीस फेर! दाब मात्र आपले सेवकजनांवर भारी. यास्तव लहानापासून मोठ्यापर्यंत त्यास बेजार. मात्र आपण जलद भारी सरंजामानें यावें. उपरांतिक कर्तव्य तें करावें.” ह्याणून कित्येक उल्लेखपुरस्सर लिहिलें, त्यावरून कळलें. ऐशास, आपण व त्रिंबकराव विश्वनाथ यांणी लिहिला विचार यथार्थ आहे, व करण्याचाही क्रम आपणाशीं बोलोन जालें त्याप्रमाणें कर्तव्यांत आणिला. मुद्दतेंकरून डेरेंदाखल जालों. तोफा व गाडदी मातबर सामान व फौज-ही भारी याप्रमाणें तरतूद केली. चारी विचार ध्यानांत असावे, यास्तव सहज प्रकारें सुचव्यावरून मशारनिव्हेस लिहिलें होतें. केवळ तिकडे न यावें, पुण्यांतच हैदरखानाचा तह करावा, या भावें लिहिलें नव्हतें. तात्पर्य, यवनास जरबेंत आणून पुरतें पारिपत्य करून देवब्राह्मणांची स्थापना करावी, संस्थानें सोडवावीं, हाच भाव आहे. दुसरा प्रकार सर्वथैव नाही. येविशीं त्रिंबकराव विश्वनाथ यांस लिहिणें तें लिहिलें आहे. मिराचा अर्थ

मुराररावांनीं हैदरास वेळोवेळीं आपल्या शौर्यप्रतापानें नामोहरम करून त्याचा पगडा आपल्यावर बसू दिला नाही. परंतु दैवदुर्विपाकानें ह्या रणशूर मराठ्यास हैदराच्या बंदिवासांत जाऊन तेथेंच कालवश होण्याचा प्रसंग आला. या प्रसंगाची हकीकत अत्यंत हृदयद्रावक व करुणरसपूरित असून तिच्यामध्ये वीर्य-तेजाची दिव्य छटा चमकत आहे. हैदरानें इ. स. १७७० पासून इ. स. १७७५ पर्यंत गुत्तीजवळचीं बहारी, रत्नगिरी वगैरे संस्थानें पादाक्रांत करून, मुरारराव घोरपड्यांस नतीजा देण्याचा आपला दृढनिश्चय बराच सिद्धीस नेला; आणि इ. स. १७७६ मध्ये तुंगभद्रा ओलांडून तो आपल्या प्रचंड सैन्यानिशीं गुत्तीच्या किऱ्यासमोर येऊन उभा राहिला. त्यानें प्रथम मुराररावांस असा खुबीचा निरोप पाठविला कीं, 'तुम्ही आम्ही जुने दोस्त असून, तुमचें घर तें आमचें घर आहे. ह्मणून तुम्ही माझ्या सैन्याच्या सरबराईसाठीं एक लाख रुपयांची तजवीज करा.' मुराररावांनीं त्यास असें बाणेदार उत्तर पाठविलें कीं, 'मी मराठ्यांचा सेनापति आहे. मला दुसऱ्या संस्थानिकांकडून घांसदाणा घेण्याची संवय आहे, देण्याची नाही.' हें उत्तर ऐकतांच हैदर संतप्त झाला, आणि त्यानें गुत्तीच्या किऱ्यास मोर्चे लावून तो जिंकून घेण्याचा पण केला.

गुत्तीचा किऱ्या हा लहान लहान वर्तुलाकार टेंकड्यांच्या माध्यावर तटबंदी करून बांधलेला आहे. ह्यामध्येही बालेकिऱ्या व मुख्य किऱ्या असे दोन किऱ्ये असून, त्याची नैसर्गिक रचना शत्रूस अभेद्य अशी असल्यामुळे हा किऱ्या फार अजिंक्य झाला आहे. येथें मुरारराव घोरपडे यांनीं तटबंदीचें काम उत्कृष्ट करून ही आपली संरक्षणाची मुख्य जागा केली होती. येथें त्यांनीं मोठमोठ्या लढाऊ तोफा, दारुगोळा आणि आपलें निवडक सैन्य ठेविलें होतें. हैदरानें खालच्या किऱ्यास [त्यास 'मारगुत्ती' असें ह्मणत] व शहरास वेढा घालून व त्यांवर निकराचे हल्ले करून सुमारे पांच आठवड्यांत तें हस्तगत केलें, आणि तो मुख्य किऱ्यास वेढा देऊन बसला. मुराररावांनीं मोठ्या हिंमतीनें गुत्तीचा वेढा उठ-

लिहिला तर, त्यांनीं दोन चार वेळा करार केला असतां आला नाही. त्याने बोलण्याचे कारण काय? (आमचें) येणें न जालें तों गुरमकोड्याचें कार्य आपण उरकावें, हें उत्तम असे. छ १५ जमादिलाखर बहुत काय लिहिणें. [स्वदस्तुर] हैदरखान प्रस्तुत कोठें आहे, त्याचें मानस प्रस्तुत काय आहे, आंत काय आहे, बाहेर दाखविण्यांत काय आहे, गुदस्तां (त्यांजवळ) फौज गाडदी होते त्यांजडून जास्ती आहेत किंवा कमी आहेत, हें कळवावे. यंदा त्या प्रांतीं लौकर यावें यास्तव लौकर निघणें जालें. त्यास त्या प्रांतीं येतांच आधीं कोणतें काम करावें, मग कोणतें करावें, आपल्यास सोय आधीं कोणत्या कामांत, याचा प्रकार व माहीतगारी सविस्तर त्या प्रांतर्ची आपल्यास विशेष, यास्तव खोलून लिहावें. हे विनंति. —ये. ले. संग्रह.

विण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या लोकांनी किल्यावरून तोफांची अचुक मारगिरी चालवून झुजण्याची शर्थ केली. परंतु किल्यांतील पाण्याचा व सर्पणाचा पुरवठा संपल्यामुळे त्यांचा निरुपाय होऊन, त्यांस दुसरीकडील सैन्य येईपर्यंत हैदराशी तहाचें बोलणें लावणें भाग पडलें. कसेंही करून आठ पंधरा दिवस टाळावे, ह्मणजे दुसरीकडून कुमक येऊन हैदराचा वेढा उठेल, असा त्यांस भरंवसा होता. ह्मणून त्यांनी हैदराकडे संदेश पाठवून त्याचे वकिलास किल्यावर बोलाविलें. हैदरानें बारा लक्ष रुपयांची मागणी करून, आपला मेहुणा मीर रेखाखान यास किल्यावर पाठविलें. तेंथें त्यास मुराररावांनीं ठेवून घेऊन त्याच्या आदरसत्कारांत एक दिवस घालविला, आणि तेवढ्या अवकाशांत सर्पणाचा पुरवठा किल्यावर करून घेतला; आणि हैदराच्या वकिलाबरोबर सात लक्ष रुपये किंमतीच्या जवाहिराचे पेटारे मोहोरबंद करून पाठविण्याची युक्ति योजिली. मुराररावांजवळ अगणित द्रव्य आहे, अशी हैदराची समजूत असल्यामुळे त्याच्या तोंडास पाणी सुटलें, व त्यानें मुराररावांचे जवाहिराचे पेटारे आपले गोटांत येऊं दिले. मुराररावांनीं मोहोरबंद पेटारे पाठवून, हैदराचे वकिलाबरोबर असा निरोप कळविला कीं, जवाहीर फार मूल्यवान् आहे, सबब दोन चार दिवसांत आमचा वकील येऊन, तो स्वतः कुलपें काढून जवाहीर आपले स्वाधीन करील. परंतु हैदर हा महावस्ताद असल्यामुळे त्यानें दोन दिवस वाट पाहून पेटारे फोडून पाहिले. तो त्यांत गारगोठ्या, खापरें, आणि कळवंतणीच्या जुन्या पादरक्षा असल्याचें दिसून आलें! त्यामुळे तो क्रोधायमान होऊन युद्धास सिद्ध झाला. मुरारराव घोरपडे ह्यांस स्वतःच्या शौर्याची फार घमेंड होती, व हैदराचा आपण पराभव करणार अशी पूर्ण खात्री होती, ह्मणून त्यांनीं त्याची अशी अप्रतिष्ठा केली कीं काय, न कळे! ही पेटान्यांची हकीकत एका जुन्या बातमीपत्रांत आढळून येते.*

कर्नल विल्क्स यांनीं या प्रसंगाची हकीकत अगदीं वेगळी दिली आहे. तिच्यावरून असें दिसून येतें कीं, किल्यावरील पाण्याचा पुरवठा कमी झाला असें पाहून, मुराररावांनीं हैदराबराबर तह करण्यासाठीं आपलेकडील वकील व काहीं जवाहीर पाठविलें. हैदरानें या वकिलाचा आदर करून त्यास भेजवानीस बोलाविलें, आणि त्या प्रसंगीं त्याची खुशामत करून मुराररावांच्या शौर्याची बरीच तारीफ केली. त्या वेळीं मुराररावांच्या वकिलानें, हैदराच्या वाग्जाळांत गुरफटून जाऊन, आपल्या गोटांतील कित्येक अंतस्थ गोष्टी बोलून दाखविल्या,

* ऐतिहासिक लेखसंग्रह. भा. ५, पृ. २५३० पहा.

आणि त्यामध्ये गुत्तीच्या किल्ल्यामध्ये तीन दिवस पुरण्याइतकेंच पाणी शिल्लक आहे, ही महत्त्वाची गोष्ट तो बोलून चुकला. हैदर महाभूत असल्यामुळे त्यानें ही प्रतिपक्षाची उणी बाजू चटकन् ध्यानांत घेऊन, मुराररावांकडून आलेल्या जवाहिरांची किंमत फार कमी असल्याचा बहाणा करून तहाचें बोलणें अमान्य केले, व लढाईचा हुकूम फर्माविला. मुराररावांच्या दुर्दैवाने, त्यांच्याच वकिलाकडून न कळत असा दगा झाल्यामुळे, पुन्हां हातघाईचे युद्धास सुरवात झाली. या वेळीं मुराररावांनीं निकराचें युद्ध करून आपल्या शौर्याची सीमा करून दाखविली. परंतु हैदरास किल्ल्यांतील भेद समजल्यामुळे, त्यानें पाणी नेण्याच्या वाटा बंद करून, मुराररावांच्या सैन्यास 'पाणी' 'पाणी' करून मरावयास लाविलें. तेव्हां मुराररावांस हा हृदयद्रावक देखावा सहन न होऊन, त्यांना निरुपायास्तव शत्रूस शरण जाणें भाग पडलें.* ज्या पाणीदार मराठे वीराने हैदरास अनेक

* जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांतही ह्याच हकीकतीस पुष्टि देणारी माहिती आढळते. मुराररावांचा दिवाण नारोपंत ह्यांस नरसो मल्हार ह्यानें ह्या प्रसंगाची हकीकत पुढें लिहिल्या-प्रमाणें कळविली आहे:-

“ हैदरखान खासा स्वारीस येऊन सारा मुलख तुंगभद्रेपलीकडे घेऊन गुत्तीस मोर्चे दिले. राजश्री राव सेनापति यांणी गुत्ती बळावून आपण खुद्द व सात आठशे बारगीर व दोन तीन हजार प्यादे, दारूगोळी, दाणा सर्व सामान भरून आपण खुद्द गडावर राहिले. कांहीं फौज राजश्री शिवराम धोरपडे याजबरोबर देऊन मडकशिरे प्रांती ठेविलें होतें. राव सेनापति यांची मसलत महिना दोन महिने लढाई करावी, इतक्यांत श्रीमंतांकडून कुमक आणावी, कर्नोळकर व अदानीकर सर्व जमा करून मोर्चे उठवावे, जाहलिया हैदरखानाचें पारिपत्य करावें, या उमेदीनें गुत्तीवर राहिले. तीन महिनेपर्यंत झुंजले. फार शर्त केली. परंतु श्रीमंतांकडून कुमक जाली नाही. त्यामुळे कर्नोळकर व अदानीकर हेही आले नाहीत. गुत्तीवर दारू व दाणा होता, लांकूड व पाणी सरलें. दोन दिवसपर्यंत त्रिखल व हिरवे तांदूळ खाऊन राहिले. हैदरखानाजवळ मार्गे पासून दोन तीन वेळां तहाची बोली जाहलीच होती, त्याप्रमाणें ठरलें नाही. त्याजवर पाणी व लांकूड नाहीसें जालें, तेव्हां सेनापतींनीं तह करावा झणून बोली लाविली. हैदरखान यांसी लांकूड व पाणी नाही झणून बातमी लागली त्याजवरून तह करीनासा जाला. तेव्हां सेनापतीस महासंकट प्राप्त जालें. लोकांनींही अवसान सोडलें. तेव्हां दुर्गचे राजास सांगून राव खालते उतरले. दुर्गकराचे गोंयाजवळ डेरे देऊन राहिले. किष्ठा हैदरखानाचे हातीं गेला. रायाचे डेन्यामोवतीं पांच हजार गारदी ठेऊन बंदोबस्त केला आहे. दुर्गकर रदबदली करितो. परंतु हैदर त्याचें कांहीं ऐकत नाही. सारे रायाचे मुस्सदी व सरदार चौकींत ठेविले आहेत. त्याजवळ हिशेब मागतो. 'पैका कोठें आहे तो दाखवावा' झणून तगादा केला आहे. गुत्तीस ठाणें पडून वीस बेवीस दिवस जाले.”

वर्षे आपल्या समशेरीचे अलौकिक पाणी दाखवून, त्राहि त्राहि करून सोडिले, त्यास पिण्याचे पाणी मिळाले नाही ह्मणून आपल्या राज्यवैभवावर पाणी सोडून शत्रूस शरण जावे लागले ! ही अत्यंत दुःखद वार्ता ऐकून त्या वेळी अखिल महाराष्ट्राच्या नेत्रास पाणी आले असेल यांत संशय नाही ! !

हैदराने इ. स. १७७६ च्या मार्च महिन्याचे ८ वे तारखेस गुत्तीचा किछा हस्तगत केला, आणि मुरारराव घोरपडे व त्यांचा पुत्र व मुख्य सरदार ह्यांस कैद करून आपल्या लष्करांत नेले, व त्यांची रवानगी श्रीरंगपट्टणाकडे केली. गुत्ती येथे हैदराने सर्व लोकांचे झाडे घेऊन, सांपडेल तितकी लूट जमा केली, आणि तेथे नवीन अंमलदार नेमून आपल्या नांवाची द्वाही फिरविली. तात्पर्य, मुरारराव घोरपड्यांस पादाक्रांत करून गुत्तीचे संस्थान हस्तगत करण्याची हैदराची महत्त्वाकांक्षा अल्पकालांत परिपूर्ण होऊन, कर्नाटकामध्ये अर्ध शतकपर्यंत आपल्या लोकोत्तर शौर्यगुणामुळे अत्यंत प्रसिद्धीस आलेला हा मराठा वीर, दुर्दैवाने शत्रूच्या बंदीवासांत पडून तेथेच अंत पावला.

हैदराने या विजयानंदांमुळे फुगून जाऊन मुरारराव घोरपडे व त्यांची बायकांमुळे ह्यांस कपाळदुर्ग येथील किह्यावर कैदेत टाकिले, आणि आपल्या राजवैभवाची प्रौढी दाखविण्याकरितां, त्यानें सुद्धा एक रौप्यशंखला तयार करवून, ती या स्वातंत्र्यप्रिय व स्वाभिमानी शूर पुरुषाच्या पायांत अडकविली. परंतु तिच्या शुभ्र तेजाने मुराररावांचे पारतंत्र्यदुःख कमी न होतां, उलट ते सहस्रपटीनें प्रक्षुब्ध होऊन ते तेथे लवकर मृत्यु पावले. त्यांची बायकामुळे पुढे बरीच वर्षे त्याच किह्यावर कैदेत होती. त्यांची इ. स. १७९१ मध्ये हैदराचा पुत्र टिपू याने कत्तल केली ! अशा शोचनीय रीतीनें ह्या घराण्याचा नाश झाला.

मुरारराव घोरपडे यांच्याकडे किती प्रांत होता, त्याची एक जुनी यादी आह्यांस उपलब्ध झाली आहे. तिच्यावरून मुराररावांच्या जहागिरीचा विस्तार केवढा होता व त्यांस खंडण्या किती येत होत्या, त्याची बरोबर अटकळ करितां येईल. ती यादी येणेप्रमाणे:-

श्री.

“यादी राजश्री मुरारराव हिंदुराव घोरपडे ममलकतमदार सेनापति यांचा मुलूख महाल व गड व किल्ले सु॥ तिस्सा सबैन मया व अलफ.

अजमासे बेरीज

रुपये.

८०००० गुत्ती हवेली

१५०००० पो ताडपत्री

- १२०००० पो माडकी
 ९०००० पो येकनूर
 ८०००० पो सिगनमळे
 ८०००० पो पामडी
 १५०००० पो वडत्र केरूर व होतूर व उहरी पकोग व हावलगी
 १००००० पो कुडतनी
 १६०००० पो ताडमरी व सेऊदुर्ग
 ३५०००० पिन्नगोंड व मडकसिरे
     २५०००० संमता ८
     १००००० मडकसिरे, व उमामहेश्वरदुर्ग, व सिवगिरी, व
     ३५०००० सङ्गरगल
 ४०००० पो कोन कडले, व गुंतगल
 ४०००० व्यंकटगिरी व विजेदुर्ग, व घाटमाथा किल्ला
 ४०००० पो बुदीकोट व कोप
 ५०००० लतूर, व मालूर व सिवनापूर, व नडगिनहल्ली, व
 यशवंतपूर, व कटगीहल्ली, व कचगारपल्ली, व कोलदास-
 पूर जाहागिर हिरदेराम जमातदार
 ७५००० सोडूर, व हिरहाल किल्ला, व येतीनहट्टी.
 ४०००० प्यापल्ली
 २०००० मुनीमडू पेठ गुजराती
 ३०००० यरदम रायचेरू
 २५००० गोर बिदनूर
 २०००० उदयभानगिरी ऊर्फ इट्टगीदुर्ग, व मार्गानकुटे वगैरे
 २५००० नकुदोडी
 ३०००० सरंजमायत भारामाग
 १०००० महाराजगड तळघाटचा किल्ला
 १२००० पदतूर, रामेश्वर, जहागीर-इनसखान
 १०००० आडगल गवनपल्ली सरंजाम-मल्हार कृष्ण
 ६००० दावनगिरी, तालुके चित्रदुर्ग
 ५००० जहागीर नागोराव श्रीनिवासराव तालुके बाळापूर संमत गोर
 बिदनूर पैकी देहे १

- २०००० उलतकल व बेमनहाल, व नेमकल तालुके रायदुर्ग
 ४०००० पेरवल्ली हवेली
 २५००० चेनपली किल्ला
 १५००० तुपगेरे
 २५००० निदूर भोग समुद्र ताँ आऊक (?)
 १०००० कृष्णपाड
 ७००० कलजनहल्ली व मसकल वगैरे ताँ चित्रदुर्ग
 ४००० चापन हाल ताँ आदवानी
 ४००० नंदीबेऊर व बेलमुलदरी व बासापूर व टिगाडे, ताँ
 हारपनहल्ली
 ५००० आसुडी ताँ बल्लारी
 ५००० मोलमामड खुर्द
 ५००० पेट मजीदपूर, व रायर हुबळी, सरंजाम नागोराव श्रीनिवास
 १५०० फत्तेबंडा ताँ अनंतपूर
 १५०० जकायत हवेली
 ५००० फुटगांव ताँ कोल्हार व मुलबगल, व तायलूर पैकीं खेडीं
 सरंजाम मल्हार कृष्ण
 २००० कालापूर ताँ चिटणीस
 ३२००० अमरापूर
 ९००० जुगडहल्ली व विभूतहल्ली, व नरसीपूर, व श्रीनिवासपूर
 ताँ चिक् बाळापूर देवस्थान व धर्मादाय अग्रहार

२०५४०००

पेशकसी रज्जू सनद सरकार—रुपये

४०००० रायदुर्ग संस्थान

२०००० बिडगल व रत्नगिरी व पावगड व होसकोट संस्थानें ४

२५००० मदगिरी पाले, तालुके अदवानी

८५०००

नेहमीं सालाबादाप्रमाणें वसूल रुपये

६०००० अदवानी

३५००० मोकास बाबखेडीं

२५००० नरस्त

६००००

- ४०००० श्रीरंगपट्टण
 १२००० कोटकोडा, व कपटराल वगैरे पंचाळी
 ३००० मदकेर पाली
 २००० आऊमपाली
 २०००० रायदुर्ग संस्थान
 १८००० हरपनहल्ली संस्थान
 ५००० नडगल, व होसकोटे, व रत्नगिरी, व पावगड
 ६०००० आनेगुंदी
 ४००० केंचनगुड
 ५००० बहारी
 ५००० अनंतपूर
 ६००० कर्नोल
 ६००० गलवाल
 १००० च्याश्रष्टीबद्दल चित्रदुर्ग
 ६००० —————
 १९३०००
 तेरीज एकंदर रूपये.
 २०५४००० कमाविसी पाा महाल व गड किल्ले वगैरे फुटगांव देखील
 ८५००० पेशकसी सरकारबद्दल.
 १९३००० नेहमी सालाबादप्रमाणें.
 २३३२०००”

मुरारराव घोरपडे यांचा चरित्रवृत्तांत एकंदरीत अतिशय महत्त्वाचा व वीर-रसानें ओतप्रत भरलेला असून, तो मराठी भाषेमध्ये अद्यापि प्रसिद्ध झालेला नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. मुराररावांची थोडीशी माहिती कर्नाटकचे इतिहासकार मि. आर्म व ह्यूसूरचे इतिहासकार कर्नल विल्क्स ह्यांनी दिली आहे; तिच्यावरून मुरारराव हे अतिशय उच्चप्रतीचे योद्धे असून, त्यांचें सैन्य फारच तारीफ करण्यासारखें होतें, असें दिसून येतें.* अशा प्रकारचा

* कर्नाटकाचा इतिहासकार आर्म ह्यानें मुराररावांची व त्यांच्या सैन्याची किती तारीफ केली आहे तें पहा:—

“Morari-row, after he surrendered Trichinopoly to Nizam-al-muluck in 1746, was permitted to erect a principality, dependent indeed on the Soubah of the Deccan, but independent of his own nation ; as all new states

लष्करी योद्धा युरोपखंडामध्ये निपजला असता, तर त्याच्या चरित्रकथांचे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असते, त्यांत शंका नाही. ह्या पुरुषाच्या जुना कागदपत्रांचा शोध लावून ते प्रसिद्ध करण्याची प्रेरणा व्हावी, ह्या हेतूने आम्ही ही अल्प माहिती एकत्र करून येथे सादर केली आहे. तिचा इतिहाससंशोधकांस अल्पसा तरी उपयोग होईल अशी आम्हांस आशा आहे.

are conducted with more vigour and attention than such as have been long established, he soon made himself admired and respected by his neighbours enlisting none of his countrymen but such as were of approved valour, and treating them so well, that they never entertained any thoughts of quitting him ; on the contrary the whole army seemed as one family ; the spirit of exploit which he contrived to keep up amongst them by equitable partitions of plunder, rendered them fond of their fatigues, and they never complained but when they had nothing to do. The choice he made of his officers still more discovered his capacity : for there was not a commander of 100 horse who was not fit to command the whole ; notwithstanding which every one was contented in his particular station, and they all lived in perfect harmony with each other, and in perfect obedience to their general. So that this body of troops were, without exception, the best soldiers of native Indians at this time in Hindustan. Besides the qualities common to the rest of the Maratta nation, such as activity, stratagem, great dexterity in the management of their horses and sabres, they had by their conflicts against Europeans surmounted in a great degree the terror of fire-arms, although opposed to them with the steadiest discipline; and what is more extraordinary, were even capable of standing against the vivacity of a cannonade from field pieces : although this terrible annoyance, never made use of in India before the war we are commemorating, continued to strike all other Indian troops with as much terror as their ancestors felt when regular musketry was first employed against them."

—Orme's *History of Indostan* Vol. I P. 363.

National Library
Calcutta.

शहाजीराजे भोंसले.
(छत्रपति शिवाजी महाराज ह्यांचे वडील.)

९. नारायण त्रिमल हणमंते

व

रघुनाथ नारायण हणमंते.

श्रीमंत छत्रपति शिवाजी महाराज व त्यांचे वडील शहाजी महाराज ह्यांच्या पदरीं जे अत्यंत स्वामिनिष्ठ, राजकारणचतुर, निस्पृह आणि सत्यप्रिय असे मुत्सद्दी उदयास आले, व ज्यांनीं वंशपरंपरेनें मराठ्यांच्या गादीची इमानें इतबारें सेवा बजाविली, त्यांमध्ये नारायण त्रिमल हणमंते व त्यांचे पुत्र रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांची गणना फार उच्चस्थानी केली पाहिजे. हे दोघेही पितापुत्र भौसल्यांचे पिढीजाद नौकर असून, दोघांचीं नांवे इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहेत. शिवाजी महाराजांचे वडील शहाजी राजे ह्यांचे जवळ नारायण त्रिमल हणमंते यांनीं एकनिष्ठेनें नौकरी केली, व त्यांची पूर्ण कृपा व विश्वास हीं संपादन केलीं. शहाजी राजे विजापुरच्या दरबारी राहिले, त्या वेळीं त्यांनीं पुणें येथें दादोजी कोंडदेव यांस ठेविलें, व नारायण त्रिमल हणमंते ह्यांस कर्नाटकांतील जहागिरीचा कारभार सांगितला. ग्रांटडफ साहेबांनीं 'नारोपंत हनुवंते' (Naropunt Hunuwantay) ह्मणून ज्यांचा नामोल्लेख आपल्या इतिहासांत केला आहे, तेच हे नारोपंत हणमंते होत. ते मलिक अंबराच्या हाताखाली राज्यव्यवस्थेमध्ये शिक्षण घेतलेल्या निजामशाही ब्राह्मण मुत्सद्दधांपैकी एक असून, त्यांच्यावर शहाजीचा पूर्ण विश्वास होता, असेही त्यांनीं लिहिलें आहे.

नारायण त्रिमल हणमंते ह्यांस शहाजी महाराजांनीं इ. स. १६४९।५० मध्ये दिलेली एक सनद उपलब्ध झाली आहे. त्यावरून शहाजी महाराजांकडे पुणें प्रांत जहागीर असून, त्यांनीं आपल्या ह्या इमानी नौकरांस बाणेरे गांव इनाम करून दिलें होतें असें दिसतें. नारायण त्रिमल हे शहाजी महाराजांबरोबर इ. स. १६३७ मध्ये कर्नाटक प्रांती गेले होते व ते बंगळूर येथें राहत असत. ते इ. स. १६५३ मध्ये वारले. त्यांच्या मृत्यूनें शहाजी राजे ह्यांस फार दुःख झालें.

नारायण त्रिमल ह्यांस किती पुत्र होते तें समजत नाहीं. परंतु रघुनाथ नारायण व जनार्दन नारायण ह्या दोघांचीं नांवे प्रसिद्ध आहेत. हे दोघेही पुत्र आपल्या बापाप्रमाणेंच मोठे राजकारणी व धूर्त मुत्सद्दी निपजले. रघुनाथ नारायण ह्यांची बुद्धिमत्ता, शहाणपण आणि स्वामिमक्कि लक्ष्यांत घेऊन, शहाजी राजांनीं त्यांस आपल्या कर्नाटकांतील जहागिरीचे इ. स. १६५३ मध्ये दिवाण नेमिलें. त्यांप्रमाणें तें काम त्यांनीं मरेपर्यंत केलें. नारायण त्रिमल ह्यांचे एक

नातेवाईक बाळकृष्णपंत हणमंते ह्णून होते, त्यांस शिवाजी महाराजांनी फडणि-
शीचें काम सांगितलें असाही उल्लेख आढळतो.

रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांचें चरित्र फारच महत्त्वाचें आहे. त्यांनीं मराठ्यांची राजसत्ता कर्नाटकांत संस्थापित करण्याचे कामीं शिवाजी महाराजांस अप्रतिम साह्य केलें. शहाजी राजांस कर्नाटकामध्ये तंजावर प्रांत जहागीर मिळाला व तेथें त्यांचे पश्चात् व्यंकोजी राजे ह्यांनीं स्वतंत्र राज्य संस्थापित केलें. त्या सर्व राजकारणांमध्ये रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांचें प्रधान अंग असून, त्यांची त्यांत उच्च प्रतीची मुत्सद्देगिरी दिसून येते. व्यंकोजी राजे ह्यांनीं शिवाजी महाराजांस साह्य करून मराठी साम्राज्याचा प्रसार अखिल दक्षिण हिंदुस्थानांत करावा, अशी अहर्निश कळकळ व महत्त्वाकांक्षा, रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांच्या ठिकाणीं होती, व त्याप्रमाणें त्यांनीं अंतःकरणपूर्वक प्रयत्नही केले. शिवाजी महाराजांचे उच्च विचार व त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा व्यंकोजीसारख्या गर्विष्ठ व डाम-डौली पुरुषाच्या लक्ष्यांत येईनात, ह्णून त्यांनीं त्याची स्पष्ट शब्दांनीं कान-उघाडणी करून, ते शिवाजी महाराजांकडे इ. स. १६७७ मध्ये गोवळकोंढ्यास गेले. तेथें त्यांनीं त्यांचें मन वेधून, त्यांस कर्नाटकावर स्वारी करून येण्याबद्दल प्रोत्साहन दिलें. शिवाजी महाराजांनीं त्यांच्या शहाणपणाच्या व राजकारणाच्या सहायास योग्य मान देऊन ते कर्नाटकावर चालून गेले, व त्यांनीं चंदीचंदावर, अरणी, वगैरे प्रांत काबीज केला. ह्या स्वारीमध्ये रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांचें महाराजांस अप्रतिम साह्य झालें, ह्णून त्यांनीं त्यांसच, नवीन जिकलेल्या सर्व प्रांतावर, आपल्या वतीनें मुख्य कारभारी नेमिलें; आणि त्यांचे बंधु जनार्दन-पंत हणमंते ह्यांस 'पंत सुमंत' हा अधिकार देऊन त्यांची आपल्या अष्टप्रधानां-मध्ये योजना केली.

'शिवदिग्विजय' आदि करून मराठी बखरींमध्ये व खुद्द शिवाजी महाराजांनीं आपले सापत्न बंधु व्यंकोजी राजे ह्यांस लिहिलेल्या पत्रांमध्ये रघुनाथपंतांबद्दल आपलें उत्तम मत प्रदर्शित केलें आहे. व्यंकोजी व शिवाजी ह्यांचे मधील विग्रह ह्याच चतुर मुत्सद्याच्या शहाणपणानें नाहींसा होऊन, त्याच्याच मध्यस्तीनें दोघांचा सलोखा झाला, ही गोष्ट येथें नमूद करणें अवश्य आहे.* शिवाजी महाराजांनीं

* तंजावरचे व्यंकोजीराजास रघुनाथपंतांनीं ह्या वेळीं जो उपदेश केला आहे, तो फारच महत्त्वाचा आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

“तुम्ही राजे, राजवंशी जन्मास आलां. तुमचें चालणें कसें असावें की सवैमान्य. तुम्ही ब्राह्मणासारिखें खानसंध्या, आत्मानात्मविचार करूं लागल्यावरी, इतरांनीं कसें करावें?

आपल्या एका उपदेशपर पत्रामध्ये व्यंकोजी राजास रघुनाथपेंतांबदल असं लिहिलें होतें कीं, “रा. रघुनाथपंडित त्या प्रांते आहेत. ते काहीं इतर नव्हेती. आपले पुरातन. तुह्यांसी कोणे रीतीनें वर्तावे हें निपुण जाणतात. आह्यांस मानितात तैसें तुह्यांस मानितात. आह्यां यांचे ठायीं विश्वास ठेविला आहे, तैसा

हा तुमचा धर्म नाही. शिवाजी महाराजही उदासवृत्ति करून, आत्मसाधन करूं झगून इच्छिते जहाले; परंतु जवळचे चार कामदारांनीं बोध केला, समजले. तुह्याही सुज्ञच आहां. समजलांत, वागाल; चिंता नाही. परंतु तुमची इच्छा जाली, ऐशास राज्य करून आत्मविचार करणें घडत नाही, असा अर्थ नाही. राज्य करूनच जनकराजांनीं परमार्थ संपादिला कीं नाही? तद्वत् तुह्याही देशकालानुरूप वर्तन करणें तें विहित करावें. तें कोणतें झगाल तरी, सर्वभूती दया ठेवून रागद्वेष सोडून, मोहांत न गुंततां, परमार्थबुद्धीनीं ईश्वर-भजन अंतःकरणी वृद्धतर वागवून, आत्म्यागेल्याचा सत्कार करून, लोकांत चागलेपणा मिळवून, गोड बोलोन मनोधरण ठेवावें. शत्रुपराभवाचे ठायी दक्ष असावें. प्रजापालनीं निरालस्य असावें. विवेकबुद्धीनीं न्याय करावा. आपपर समान ठेवावे. अविचारी लोभ न धरावा. कृतघ्न, मद्यपी, यांशी खेह न धरावा. ज्या समयी जें कार्य करणें, तें त्या समयीं करावें. ज्यास जें योग्य तें त्यास घावें. लहान धोर बुद्धि पहावी. गुण असेल तो ग्रहण करावा. अवगुण त्यागावा. दुर्भाषणीं मन घालें नये. विचाराशिवाय वागूं नये. संपत्तीनें भुलूं नये. संतमहंतां हेळूं नये. उगेंच श्रम घेऊं नये. पंडितांशी विवाद करूं नये. पुत्रद्वेषी होऊं नये. कुपात्रीं रमूं नये. खल दंडितां राहूं नये. वाउगा शब्द बोलूं नये. मंत्र कोण्हा सांगूं नये. गर्व कदापि करूं नये. खानसंध्या सोडूं नये. मूर्खपणा घेऊं नये. कौशल्य करितां राहूं नये. दुसरीयास दूषण ठेवूं नये. पाठीशी आले, देऊं नये. प्रयत्न करितां राहूं नये. अतीत अभ्यागत करावा. हिशेब किशेब घ्यावा. शत्रुमित्र ओळखावा. विचारप्रसंग जाणावा. उपयोगानुरूप योग पहावा. कुलीनपणा न सोडावा. परंपरेचा सांप्रदाय चालवावा. आपपर ओळखावा. हात चालल्या चालवावे. यज्ञक्रियेशीं करवावे. नेमधर्मांनीं राखावे. कुमार्गीं जातां आडवावें. दीनजनासी तारावें. परस्त्रीशीं ऱ्हाजावें. परद्रव्याशीं अंध व्हावें. फंदफित-व्यासीं मारावें. शरणागतां सांभाळावें. सदा सुप्रसन्न असावें. मायिक बुद्धीसी सोडावें. ऐसे कित्येक प्रकार आहेत. किती झगून सांगावे? आपण सदंशी जन्मास आलां. कार्य करितां उमजलांत. आतां मोहांत पडून, आह्यांपासोन बोलवितां, हें उचित नाही. महाराज ज्या चालीनीं चालले, त्या चालीनें आपणही चालावें. सर्वांचें मनोधरण रक्षावें. प्रजेचे आशी-वाद् घ्यावे. कल्याणप्रद असेल तेंच करावे. हें आमचें झगणें लक्षांत आणून चालल्यास धणी आह्यांत. जवळ माणूस नाही, असा दोग न आणावा. झगून प्रार्थना करणें, समयोचित बोलणें, याचा राग मनांत आणून, विपर्यास केल्यास, लाचार आहों. आज्ञा दिल्यास महा-यात्रेस जाऊं. तीर्थवास करूं. आमचा धर्मच आहे. तुह्या चाललां असतां, अधर्म झगणा-वयाचा. याजकरितां इतकें बोलणें प्राप्त जालें. ही नीति मनांत आणोन चालेल, त्यास ह्मणपर उभय लोकीं उद्धारकारक आहे. हे विनंति.”

विश्वास तुझीही ठेवून, कार्यप्रयोजनास परस्परे अनुकूल व साह्य होऊन वर्तत जाणें. पुरुषार्थ व कीर्ति आर्जणें.”* अर्थात् खुद्द शिवाजी महाराजांनीं ज्यांच्याबद्दल असे प्रशंसापर उद्गार काढून, ज्यांच्या राजकारणनैपुण्याची तारीफ केली आहे, त्यांची योग्यता अधिक वर्णन काय करावी ?

‘शिवदिग्विजय’ बखरकार लिहितातः— ‘रघुनाथपंत आधींच पंडित, त्यांत कारभारी, विशेष विद्वज्जनांचा समागम, न्यायनीतिपरनिष्ठ, ज्ञाते,’ असून, त्यांनीं व्यंकोजी राजांचा कारभार करून, महाराजांचे मुलखांचें व फौजेचें काम, बोभाट न पडे असें चालविलें.’ प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराजांनीं रघुनाथपंताबद्दल असे उद्गार काढिले कीं, ‘वरकड मनुष्ये आमचे संपादिल्याची; परंतु तुझी वडिलोपार्जित सेवक. आम्ही चुकलों असतां शासन करून सन्मार्गास लावणार. अशी योग्यता व उपमा दुसरियास येणें नाहीं. आपण आम्हांस महाराजांचे (शहाजी राजे) ठायीं, ह्मणोन कल्याणाची इच्छा ठेवितां. वरकडास हे इच्छा ठेवणें कारण काय ? आमणासारखे आपण एक !’ अशा स्तुतिगौरवास पात्र असणाऱ्या महाजनाची योग्यता वर्णन करण्यास कोणाची लेखणी समर्थ आहे ?

रघुनाथपंतांनीं, शिवाजी महाराज कर्नाटकांतून महाराष्ट्रांत परत आल्यानंतर, इ. स. १६७७ पासून इ. स. १६८१ पर्यंत, तिकडील राज्यकारभार व मुलकी वसुलाची व्यवस्था फार दक्षपणानें केली. शिवाजी महाराज इ. स. १६८० मध्ये मृत्यु पावल्याचें वर्तमान रघुनाथपंतांस समजलें, तेव्हां त्यांस अत्यंत दुःख झालें. तथापि त्यांनीं तें ‘दुःख बाजूस ठेवून आपलें कर्तव्य उत्तम रीतीनें बजाविलें. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर सर्वत्र अव्यवस्था व गोंधळ झाला. त्या वेळीं रघुनाथपंतासारखा शहाणा व अनुभवी मुत्सद्दी कर्नाटकांत नसता, तर मराठ्यांचा अंमल तेव्हांच नाहींसा झाला असता. परंतु रघुनाथपंतांनीं आपल्या वजनानें व दूरान्यानें, संभाजीच्या कारकीर्दीत देखील तिकडील राज्यव्यवस्थेंत अंतर पडूं दिलें नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं तिकडील प्रांतांचा उत्तम बंदोबस्त करून व सुरळीत रीतीनें वसूल करून, पुष्कळ द्रव्य खजिन्यांत शिल्लक ठेविलें.

शिवाजी महाराजांचे पश्चात् संभाजी महाराजांनीं स्वैर वर्तन सुरू केलें; व अविचारांनें, राज्यांतील जुन्या, अनुभवी व स्वामिभक्त मंत्रिमंडळास कैद केलें, आणि महाराजांच्या वेळच्या राज्यव्यवस्थेची शिस्त अगदीं नाहींशी केली. ही बातमी रघुनाथपंतांच्या कानावर गेली. तेव्हां त्यांस इतकें वाईट वाटलें कीं, त्यांनीं

* हे अस्सल पत्र तंजावरचें राजघराणें ह्या इतिहासांत छापिलें आहे. पृष्ठ ४३ पहा.

संभाजी महाराजांस समक्ष भेटून त्यांच्या नेत्रामध्ये सुविचाराचें अंजन घालण्यासाठी स्वतः महाराष्ट्रांत येण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें ते इ. स. १६८१ मध्ये रायगडास आले, आणि त्यांनीं संभाजी महाराजांस कर्नाटकांतून आणलेला नजरनजराणा व विपुल द्रव्य सादर करून, भरदरवारांत त्यांची कानउघाडणी केली; आणि त्यांच्या अविचारी वर्तनाचा स्पष्टपणानें निषेध करून त्यांस सदुपदेश केला. रघुनाथपंतांचे बंधु जनार्दनपंत व मुख्य प्रधान मोरोपंत पिंगळे ह्यांस संभाजी राजांनीं प्रतिबंधांत ठेविलें होतें, आणि खुद्द रघुनाथपंतांवरही अप्रिय बोलण्याबद्दल तोच प्रसंग गुदरला असता. परंतु त्यांच्या कळकळीच्या झणझणित उपदेशाचा संभाजी राजांवर क्षणभर तरी अनुकूल परिणाम होऊन, त्यांनीं त्यांस जुन्या प्रधानमंडळास बंधमुक्त करण्याचें वचन दिलें व त्यांचा बहुमान करून त्यांस कर्नाटकामध्ये जाण्याची परवानगी दिली. निस्पृह व सत्यवादी महात्म्यांच्या वाणीमध्ये केवढा अद्वितीय प्रभाव व केवढी अलौकिक शक्ति असते त्याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. संभाजीसारख्या दुष्ट जनांच्या मनावरही तिचा कांहीं काल तरी इष्ट परिणाम झाला, यांत शंका नाही. संभाजी राजांनीं रघुनाथपंत कर्नाटकामध्ये गेल्यानंतर, त्यांचे बंधु जनार्दनपंत हणमंते व पेशवे मोरोपंत पिंगळे ह्यांस लगेच सोडून दिलें; एवढेंच नव्हे, तर, त्यांनीं जनार्दनपंतांस पुनः 'आमात्य पद' अर्पण केलें व मोरोपंतांचे चिरंजीव निळोपंत ह्यांस चंदी प्रांताचे मुतालिक नेमिलें.* असो.

रघुनाथ नारायण हणमंते हे संभाजीराजांचा निरोप घेऊन कर्नाटकामध्ये परत येण्यास निघाले. परंतु ते चंदी मुक्कामी पोचण्यापूर्वीच त्यांचा प्रवासामध्येच शेवट झाला. ही गोष्ट इ. स. १६८२ च्या प्रारंभी घडून आली असावी, असें दिसून येतें. रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांच्या शहाणपणाचा लौकिक कर्नाटक प्रांतीं अद्यापि देखील ऐकूं येतो. त्यांचे सारखे मराठी राज्याचे खरे हितचिंतक, निस्सीम स्वामिभक्त, महाराजकारस्थानी, आणि परम चतुर सुत्सदी त्या काळीं पैदा झाले, ह्मणून मराठ्यांच्या राजसत्तेचा कर्नाटकामध्ये प्रसार झाला, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही.

* रघुनाथ नारायण ह्यांच्या भेटीची हकीकत ग्रांटडफ ह्यांनी समग्र दिली आहे, ती वाचण्यासारखी आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

"About the same time Ragonath Narain Hunwantay undertook a journey from the Carnatic, having left Hurjee Raja Mahareck in charge of the government during his absence. On his arrival at Raigurb, as he brought with him considerable treasure, the balance saved from the revenues of the district, he was well received, and, as was due to one of the Purdhans, and

रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांचे बंधु जनार्दन नारायण व पुत्र त्रिमल रघुनाथ ऊर्फ तिमलजी रघुनाथ हे राजाराम महाराजांबरोबर चंदीस गेले, व पुढे ते त्यांचे दरबारांत तिकडेच राहिले, असें दिसते. ह्या त्रिमल रघुनाथाचे चिरंजीव, गंगाधर त्रिमल व रघुनाथ त्रिमल ह्यांनीं सातारा मुक्कामी येऊन, राजशक ६२ हणजे ता. २९ आक्टोबर इ. स. १७३५ रोजी, श्रीमंत छत्रपति शाहू महाराज ह्यांच्याकडून बाणें गांवाबद्दल नवीन सनद करून घेतली आहे. तिची नकल आह्यांस उपलब्ध झाली आहे. तिच्या पोटीं शहाजी महाराजांची जुनी सनदही दाखल केलेली आहे. ह्या दोनी सनदांवरून हणमंतेघराण्याची बरीच माहिती मिळते. ही संयुक्त सनद फार महत्त्वाची आहे.

श्री.

“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ६२ राक्षसनाम संवत्सरे अश्विन बहुल नवमी इंदुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं:-

राजश्री गंगाधर त्रिमल व रघुनाथ त्रिमल उपनाम हणमंते, गोत्र मुद्गल, मूत्र अश्वलायन यांसी दिल्लें इनामपत्र ऐसीजे:- तुह्मीं साताराचे मुक्कामी स्वामीसन्निध विनंति केली जे, आपले पणजे रा. नारायण त्रिमल

दीक्षित यांस, महाराज राजश्री शाहाजी महाराज यांणीं मौजे बाणें ता० हवेली प्रांत पुणें हा गांव धारादत्त इनाम कुलबाब दरोबस्त वंशपरंपरेनें करून दिव्हा. त्याप्रमाणे महाराज राजश्री थोरले कैलासवासी स्वामी व राजश्री संभाजी महाराज

so distinguished an officer, a full durbar was assembled on the occasion Ragonath Narain took this unusual opportunity of entering on public affairs and represented all the evils likely to result from the disregard shown to experienced servants and to the forms of Government instituted by Sivajee, he pointed out what ought to be done and, whilst maintaining his argument, boldly censured Sumbhaje's proceedings and predicted his fall

It would seem difficult to account for the temerity of Ragonath Narain, especially as his brother, Janardin Punt, was still in confinement, but Sumbhaje was probably sensible that any violence towards Ragonath Narain might at once place the Carnatic at his under disposal, and it is remarkable that language from a man whom he respects generally overawes the most ungovernable Maratha Sumbhaji promised to release Moro Punt and Jenardin Punt. Ragonath Punt himself was civilly dismissed to his government. He died, however, before he reached Ganjee, and Sumbhaji not only fulfilled his promise of releasing Moro Punt and Jenardin Punt, but advanced the latter to the rank of Amat, vacant by his brother's death &c."

व राजश्री राजाराम साहेब यांचे कारकीर्दीपर्यंत इनाम चालिला. अलीकडे राजारामसाहेब चंदीस गेले. त्यासमागमें आपले बाप रा० तिमजी रघुनाथ चंदीस गेले. जातेसमयीं मौजे मजकूर, श्री नारायणदेव चिंचवडकर यांचे स्वाधीन कमाविसीस केला. ते गांवचा ऐवज आह्मांकडे पाठवीत होते. त्या-उपरी महाराज साहेब मोगलाईतून स्वराज्यास आले. ते समयीं देवांनीं, कमाविसीमुळें व्हिवटा चालत होता त्यामुळें मौजेमजकूर आपणाकडे इनाम करून घेतला, परंतु गांवचा ऐवज आह्मांकडेच वसूल देत होते, व नारायणदेवांनीं महाराजांस पत्रही दिल्लें आहे जे, मौजे मजकूरचा वडिलांस पुरातन इनाम आहे, त्याप्रमाणें पत्रें करून देऊन चालविला पाहिजे ह्मणोन पत्र आहे. तेंही मनास आणून आपला गांव आपणांस इनाम करार करून द्यावा ह्मणोन विनंति केली. व नारायण देवांचें पत्र व पूर्वील पत्र, राजश्री महाराज शाहाजीराजे व थोरले कैलासवासी महाराज यांचीं पत्रें आणून दाखविलीं. त्याचा मजकूर:-

[शहाजी राजे ह्यांचें पत्र]

“अजरस्तखानें महाराज राजश्री शहाजी राजे दाइम दौलत हूं बजानेब हूं कारकुनानी हाल व इस्तकबल व देशमुखानीं प्रांत पुणें बिदानद सु। खमसैन अलफ. दरवजे बाबत इनाम रा. नारायण त्रिमल दीक्षित यांस इनाम मौजे बाणेरें ता। हवेली प्रांत पुणें, देहे एक, देखील नस्तयाती व महसूल व बाजे उजबती देखील तालुका ठाणें व तालुका देहाय व ठाणें बाब व सैल बैल, व मोईन व सादीलवार व खर्चपट्टी व पायपोसी व दसरापट्टी व ठाणेंभेट व हजूर भेट व मोहीमपट्टी व हेलकटी व तमारू व बागाईत व अहीस्थान व विराहीस्थान व मोहतर्फा व थळजकाती, निकाळ व पैसाळ, व अश्रजकाती व ठाणबंदी व गाडा व घोडा व बंदी व बरदा व मेढी स्थळ व वेसीपेढी व पालभारा व बेगारी व राबता व आडपाली व कानू व गैरकानू व कमाविस हाल व पेस्तर, वेठबेगार, फरमासी व सरद रसत व बार नगजग, अंबराई कुलबाब कुलकानू बाब महसुलेखी मौजे मजकूर देह १ एक अजराम-हामत करून इनाम दिधला असे. दुमाले करणें. अबलाद अफलाद चालविणें. यास सुसलमान होऊन जो कोणी इस्कील करील, त्यास मकेमध्ये सूर मारल्याची सोगंध असे; व हिंदु होऊन जो कोणी इस्कील करील, त्यास कासीमध्ये गाई मारल्याचें पाप असे. हर दरसाल ताजे खुर्दखताचा उजूर व करणें. तालीक लिहोन घेऊन अस्सल दीक्षितमजकुरापासीं परतोन देणें. छ १० जिल्हेज.”

येणेंप्रमाणें पत्र तुह्मीं आणून दाखविलें, व कैलासवासी राजश्री थोरले महाराज तीर्थरूप आवासाहेब व तीर्थरूप काकासाहेब यांचीं पत्रें आणून दाखविलीं. तीं मनास आणून, मौजेमजकूर तुमचा पुरातन इनाम, चिंचवडकर देव यांचे कमा-
विसीचे वहिवटियासुळें आपणाकडे इनाम करून घेतला असें जाणून, स्वामी कृपाळू
होऊन, मौजेमजकूर देवांकडून दूर करून, हल्लीं तुह्हांस स्वराज्य व मोंगलाई अंमल
येकून दुतर्फा कुलबाब कुलकानू, देखील इनाम तिजाई व सरदेशमुखी व-साहोत्रा
व सरपाटीलकी व सरगौडकी व हल्लीपट्टी व पेस्तरपट्टी, जलतरु पाषाण निधि-
निक्षेपसहित, खेरीज हक्कदार व इनामदार, तुह्हांस व तुमचे वंशपरंपरेनें इमान
करार करून दिला असे. तरी तुह्मीं मौजे मजकूर चतुःसीमापूर्वक मर्यादेप्रमाणें
आपले दुमाल करून घेऊन, मौजेमजकूर सदरहूप्रमाणें तुह्मीं व तुमचें वंशपरं-
परेनें इनाम अनुभवून सुखरूप राहाणें.”

रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांच्या घराण्याची साधार माहिती प्रसिद्ध होणें
अवश्य आहे. सांप्रत प्रसिद्ध असलेल्या जुन्या बखरीमध्ये ‘हणमंते’ ह्या नांवाचा
उल्लेख कोठें कोठें आढळून येतो, परंतु त्यांत अनेक चुका दृष्टीस पडतात. रघु-
नाथ नारायण हणमंते ह्यांचें नांव कोठें कोठें ‘रघुनाथ त्रिमल’ असें लिहिलेलें
आहे, तर जनार्दन नारायण ह्यांचें नांव ‘जनार्दन त्रिमल’ असें लिहिलेलें आहे,
असा सर्व घोटाळा झालेला आहे. तरी ह्या घराण्याची अस्सल वंशावळ कोणी
शोधून काढील तर फार बरें होईल. रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांचे बंधु जना-
र्दनपंत ह्यांस शिवाजी महाराजांनीं प्रथम मुजमूचा अधिकार सांगितला व नंतर
राज्याभिषेकसमयीं त्यांस ‘पंत सुमंत’ असें पद दिलें. तें त्यांच्याकडे संभाजी
महाराजांच्या कारकीर्दीत कांहीं दिवस चालू होतें; पुढें तें बंद झालें. जनार्दन-
पंत ह्यांनीं राजाराम महाराजांस चंदी येथें चांगलें साह्य केले, ह्याणून त्यांनीं इ. स.
१६९२ मध्ये त्यांस पुनः ‘आमात्य’ पदाचा अधिकार दिला. तो त्यांच्याकडे
इ. स. १६९७ पर्यंत होता. जनार्दनपंत केव्हां वारले तें समजत नाहीं. ह्यांच्या
वंशजांची माहिती बरोबर मिळत नाहीं. तथापि त्यांचे कांहीं वंशज तंजावाराकडे
आहेत असें समजतें. त्यांचा शोध लावून तिकडील कागदपत्रांचा कोणी तपास
करील तर त्यांचे महाराष्ट्राच्या इतिहासावर फार उपकार होतील.

अर्काटचा नवाब महंमद अल्ली.

भाग आठवा.

राजे प्रतापसिंह यांचे कारकीर्दीचा उत्तरार्ध.

इ. स. १७४१ मध्ये कर्नाटकांतील राजकारणांचा मुख्य सूत्रचालक जो चंदासाहेब, तो मराठ्यांच्या कैदेत गेल्यानंतर कर्नाटकांत बरीच स्वस्थता झाली, व इ. स. १७४९ पर्यंत— ह्मणजे चंदासाहेब सातारच्या किऱ्यांतून सुटून येईपर्यंत, तंजावरच्या प्रतापसिंह राजास बराच स्वस्थपणानें राज्यकारभार करितां आला, असा मागील भागांत उल्लेख केला आहे. त्याप्रमाणें इ. स. १७४४ पर्यंत विशेष ह्मणण्यासारखी धामधूम झाली नाहीं. इ. स. १७४४ मध्ये त्रिचनापल्लीचा किऱ्या निजामउल्मुल्खानें मुरारराव घोरपडे यांजकडून हस्तगत करून घेतला, व तो अनवरुद्दीनखान याचे ताब्यांत देऊन, त्यास अर्काटच्या सुभ्याचीं वस्त्रें दिलीं. त्यानें कर्नाटकांतील हिंदू राजे, संस्थानिक व पालेगार यांच्यावर आपली सार्वभौमसत्ता प्रस्थापित करण्याची हाव धरून, त्यांच्याकडून पेषकश अथवा खंडणी मागण्यास सुरवात केली. तंजावरचे प्रतापसिंह राजे हे मोठे वैभवसंपन्न आणि स्वाभिमानी होते, ह्मणून त्यांना आपल्या सत्तेखालीं आणण्यासाठीं, अनवरुद्दीनखानानें त्यांस वादशाही खंडणी मान्य करा किंवा युद्धास सिद्ध व्हा, असा निरोप पाठविला. प्रतापसिंह राजांनीं खंडणी देण्याचें मान्य न करून त्यास युद्धास पाचारण केलें. तेव्हां अनवरुद्दीनखानाचा पुत्र माफूजखान हा तंजावरावर चालून गेला. त्याचें व तंजावरच्या सैन्याचें इ. स. १७४४ चे जून महिन्यांत तंजावरच्या किऱ्याच्या उत्तरेस एक कोसावर हातघाईचें युद्ध झालें. ह्या युद्धामध्ये माफूजखानाचा पराजय झाला, आणि तो परत त्रिचनापल्लीस गेला. तेव्हां अनवरुद्दीनखानानें मारी फौज जमवून इ. स. १७४५ मध्ये तंजावरावर पुन्हां स्वारी केली. या स्वारीमध्ये कालाहस्ती, व्यंकटगिरी वगैरे ठिकाणचे जमीनदार त्यास सहाय झाले होते. या प्रचंड सैन्याचें युद्ध, तंजावरच्या ईशान्येस तीन कोसांवर, पशुपतिगुडी ह्मणून एक गांव आहे, तेथें मोठ्या निकरानें झालें. ह्या प्रसंगीं तंजावरच्या सैन्याचे अधिपति गोविंदराव शेडगे व मानाजीराव जगताप हे असून, त्यांच्या बरोबर तीन हजार निवडक स्वार व कांहीं तोफा होत्या. 'श्रीमत् भोंसलवंशचरित्र' या शिलालेखा-मध्ये ह्या युद्धाचें वर्णन पुढें लिहिल्याप्रमाणें दिलें आहे:—“उभय सेनांहीं जमून प्रातःकालसमयीं युद्ध जाहल्यांत, तंजावरचीं फौज सभ्य आंत शिरून, त्यांच्या तोफखान्यासही मार्गें टाकून, अनवरुद्दीनखानाची फौज तमाम ढवळून जाऊन, तंजावरचे फौजेकडून बहुत फौज मारली गेली. बहुतजण नामांकित देखील,

पुढें टिकवेनासैं होऊन पळून गेले. शेवटीं तंजावरचे फौजेच्या लोकांनीं अनवरद्दीखानाचा खास स्वारीचा हत्ती, भाल्या बर्चीच्या मारानें खिळून उभा करून, उड्या टाकून, हत्तीवरी चढून अंबारीच्या काहाडण्या कापूं लागले. तेव्हां अनवरद्दीखान सांपडला जाऊन, चार घटकांपावेतो आपल्या तोंडानें तंजावरचे फौजेचे लोकांस दुराई देऊन रहातें केलें. इतक्यांत किछा समीप जाहला; करितां महाराजांस हें वर्तमान कळून, महाराजांनीं बादशाही सुभेदार (हणून) अनवरद्दीखानास सोडून येणें हणून निरोप पाठविला. तदनंतर खानमजकुरांनीं महाराजांस वस्त्र पत्र पाठवून, महाराजांकडूनही आपण वस्त्र पत्र पावून समेट केला.'*"

ह्या युद्धामध्ये तंजावरच्या राजास किंवा अनवरद्दीनखानास यश आलें, हें खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. तथापि, ह्या वेळीं तंजावरच्या राजानें, अनवरद्दीनखानास ७ लक्ष रुपये खंडणी देण्याबद्दल दस्तऐवज लिहून दिला व कांहीं रोकड रक्कमही दिली, असें इंग्रजी कागदपत्रांवरून दिसून येतें.

इ. स. १७४६ पासून इ. स. १७४९ पर्यंत तंजावरच्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्याचें आढळत नाहीं. इ. स. १७४९ पासून तंजावर येथें पुन्हां राजकीय तंटे उपस्थित झाले व फिरून युद्धास प्रारंभ झाला. इ. स. १७४९ चे प्रारंभी पूर्वी पदच्युत केलेला सयाजी ऊर्फ 'शहाजी हा तंजावरच्या गादीवर आपला हक्क सांगण्यास सिद्ध होऊन, त्यानें मद्रासच्या ईस्ट इंडिया कंपनीकडे संधान बांधिलें, आणि त्यांस देविकोटा किछा देण्याचें अभिवचन देऊन, त्यांच्याकडून सैन्य घेऊन तंजावरावर स्वारी करण्याचा घाट घातला. या शहाजीनें, आपण तंजावरच्या गादीचे खरे वारस आहोंत व आपला हक्क तंजावरच्या प्रमुख सरदारांनीं व लोकांनीं मान्य केला आहे, अशी मद्रासच्या गव्हर्नरास खोटी थाप दिली. ती त्यांस खरी वाटून, त्यानें कंपनीच्या हितावर दृष्टि देऊन, त्यास मदत देण्याचें मान्य केलें. त्याप्रमाणें कॅप्टन् कोप याच्या हाताखाली ४३० गोरे लोक व १००० एतद्देशीय फौज देऊन, त्यास शहाजीच्या बरोबर तंजावरच्या स्वारीवर रवाना केले.

* ह्याच दोन युद्धांची हकीकत, अनवरद्दीनखानानें ता. २३ जून ३० स० १७४४ व ता. २१ अक्टोबर ३० स० १७४५ या दिवशीं मद्रासेतील गव्हर्नरास लिहिलेल्या पत्रांत अगदींच भिन्न दिली असून, त्यांमध्ये तंजावरच्या फौजेचा आपण अगदीं पराभव करून मोठा विजय संपादन केला, अशी फुशारकी मारली आहे. (व्यंकारवामीरावकृत 'Manual of The Tanjore District' पहा.) ही हकीकत खरी मानावी किंवा तंजावरच्या शिलालेखांतील हकीकत खरी मानावी, ह्याचा निर्णय करण्याचें काम चाणाक्ष वाचकांकडे सोपविणें बरें!

इकडे प्रतापसिंह महाराजांस, आपला प्रतिस्पर्धी शहाजी हा इंग्रजांची मदत घेऊन तंजावरावर येत आहे, अशी बातमी कळतांच, त्यांनी आपला सरदार मानाजी जगताप याचे बरोबर इंग्रजांशी बोलणे लावून त्यांस खरी वस्तुस्थिति विदित केली; आणि शहाजीचा तंजावरच्या गादीवर कोणताही हक्क नसून तो केवळ ढोंगी आहे, असे त्यांस कळविले. परंतु इंग्रजांनी शहाजीचा पक्ष घेतल्यामुळे त्यांनी देविकोट्याच्या किऱ्यावर खुष्कीच्या मार्गाने स्वारी केली. त्यांचे व तंजावरच्या लोकांचे हातघाईचे युद्ध झाले, पण त्यांत त्यांस विशेष यश आले नाही. तेव्हां त्यांनी समुद्राच्या मार्गाने मेजर लारेन्स यांचे हाताखाली आणखी नवीन सैन्य देऊन पाठविले. नंतर पुन्हां उभयपक्षांचे देविकोटा येथे निकराचे युद्ध झाले. ह्या युद्धामध्ये पुढे प्रसिद्धीस आलेला, इंग्रजांचा नामांकित योद्धा 'लॉर्ड क्लाइव्ह' याने आपल्या रणशौर्याचे पहिले प्रदर्शन केले, आणि देविकोटा किल्ला जिंकून घेतला. ह्या वेळी तंजावरच्या मराठी सैन्यानेही आपले चांगले शौर्य दाखविले. ह्या युद्धांत उभयपक्षांकडील बरेच लोक धारातीर्थी पतन पावले; परंतु शेवटी इंग्रज सैन्याची सरशी झाली. तेव्हां प्रतापसिंह राजाने त्यांच्याशी तहाचे बोलणे लावून सलोखा केला. हा तह मेजर लारेन्स यांच्या बरोबर ता २५ जून इ. स. १७४९ रोजी झाला. ह्यामध्ये तंजावरच्या राजाने देविकोटाचा किल्ला व त्या सभोवतालचा ३१५०० रुपये उत्पन्नाचा मुलूख, व लढाईच्या खर्चाबद्दल एक लक्ष रुपये देण्याचे मान्य केले; आणि शहाजीने चार हजार रुपये नेमणूक घेऊन तंजावरच्या गादीस केव्हाही त्रास न देता इंग्रजांचे ताब्यांत राहावे असे ठरविले. त्याप्रमाणे इंग्रजांनी शहाजीस मद्रास येथील फोर्ट सेंट जॉर्ज किल्ल्यामध्ये प्रतिबंधामध्ये ठेविले. तेथून तो पुढे पळून गेला व त्याचा पुनः पत्ता लागला नाही. असो.

मध्यंतरी उपस्थित झालेले हे शहाजीचे विघ्न टळल्यानंतर तंजावरच्या प्रतापसिंह राजास कांहीं शांतता मिळेल असे वाटले होते, परंतु त्याचा शत्रु चंदासाहेब हा मराठ्यांच्या कैदेतून मुक्त होऊन ह्याच वेळी कर्नाटकांत येऊन दाखल झाला, व त्याने निजामउलमुल्खाचा नातू हिदायत मोहिद्दीनखान यास 'मुजफरजंग' असा किताब देऊन, त्याच्या नांवाने 'दक्षिणचा सुभेदार' अशी द्वाही फिरविली; आणि मोठे सैन्य जमवून अर्काटचा नबाब अनवरुद्दीनखान ह्याजवर चाल केली. ह्या उभयतांजी अंबूर येथे निकराची लढाई झाली. ह्या लढाईत अनवरुद्दीनखान हा मारला गेला. तेव्हां चंदासाहेबाने आपणांस 'अर्काटचा नबाब' असे पद धारण करून, मोठ्या विजयानंदाने त्रिचनापल्लीवर स्वारी

करण्याचा बेत केला. अर्थात् अशा रीतीने चंदासाहेबाची धामधूम कर्नाटकांत चालू झाल्यामुळे, तंजावरचे स्वास्थ्य कमी व्हावे व तेथील राजास आपले संस्थान सुरक्षित ठेवण्याबद्दल काळजी उत्पन्न व्हावी, हे अगदी साहजिक आहे.

या संबंधाची सविस्तर हकीकत 'तंजावरचे गॅझेटियर' व 'ऑर्मुचा कर्नाटकचा इतिहास' या ग्रंथांत दिली आहे. तिचे पुनरुच्चारण न करितां आम्ही फक्त तंजाव-
रासंबंधाच्या महत्त्वाच्या गोष्टी संक्षेपेंकरून येथें सादर करितों.

चंदासाहेब याची सातारच्या किऱ्यावरून जेव्हां सुटका झाली, त्या वेळीं त्यानें मराठबांशीं असा करार केला होता कीं, मी तंजावरच्या राजास बिलकुल त्रास देणार नाहीं. परंतु अनवरुद्दीनखानाच्या युद्धामध्ये त्यास जें यश आलें, त्या योगानें तो मदांघ होऊन आपला करार विसरला, आणि स्वसैन्याच्या खर्चासाठीं विपुल द्रव्य प्राप्त करून घेण्याकरितां तंजावरावर चालून आला. त्यानें प्रथम फौजेच्या खर्चास पाठवून घावे ह्मणून प्रतापसिंह राजांकडे मागणी केली. परंतु त्यानें, अनवरुद्दीनखानाचा सुलगा महंमदअल्लीखान हा अर्काटच्या गादीचा खरा वारस असून तो आपला स्नेही आहे, तेव्हां त्याच्या शत्रूस मी कुमक करूं इच्छित नाहीं, असें उत्तर पाठविलें. अर्थात्च तें उत्तर चंदासाहेबास न रुचून त्यानें तंजावरच्या किऱ्यास मोर्चे लाविले. प्रतापसिंह राजानें चंदासाहेबाचा प्रतिस्पर्धी जो अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली त्याजकडे सूत्र बांधून, त्याचे मार्फत नासिरजंगास मदतीस बोलाविलें, व तो येईपर्यंत चंदासाहेबास सत्तर लक्ष रुपये व त्याचे पुरस्कर्ते जे फ्रेंच लोक त्यांस दोन लक्ष रुपये देण्याचें अभिवचन दिलें. या वेळीं चंदासाहेबास मुख्य सैन्यबळ काय तें, फ्रेंच लोकांचेंच होतें. त्यामुळे त्यांना अनुकूल करून घेण्यासाठीं प्रतापसिंह राजानें त्यांस कारिकल बंदर आणि कांहीं सुलख देण्याचें याच वेळीं कबूल केलें. चंदासाहेबानें प्रतापसिंह राजाकडून छपन्न लक्ष रुपयांचा कागद लिहून घेतला व बाकीच्या रकमेबद्दल जडजवाहीर व सोनेनाणें देण्याचें बोलणें लाविलें. इतक्यांत नासीरजंगाची फौज तंजावरच्या कुमकेस आल्याची बातमी आली. तेव्हां चंदासाहेब पांढेचरीस पळून गेला व तंजावरावरील हें अरिष्ट कांहीं वेळ तरी दूर झालें.

यानंतर अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली आणि चंदासाहेब यांचें इतिहासांत गाजून राहिलेलें युद्ध चालू झालें. मद्रासकर इंम्रजांनीं महंमदअल्लीचा पक्ष स्वीकारिला, व फ्रेंचांनीं चंदासाहेबाची बाजू धरिली. आणि इतर संस्थानिक व पाळेगार यांनीं, जिकडून स्वार्थ साधेल तो पक्ष पत्करिला. ह्या युद्धामध्ये तंजावरच्या राजानें आपल्या मानाजीरावनामक मुख्य सेनापतीस, महंमद-

अल्लीच्या मदतीस पाठविलें. ह्या मानाजीरावाचा आर्म इतिहासकारानें 'माणकजी' [Monacjee] या विशेष नांवानें जागोजाग उल्लेख केला आहे. हा मराठा सरदार फार शूर असून, त्यानें तीन हजार स्वार व दोन हजार पायदळ इतकें निवडक सैन्य घेऊन, चंदासाहेब व फ्रेंच लोक यांच्याशीं अनेक ठिकाणीं निकराचे सामने केले व त्यांस अगदीं जेरीस आणिलें. अखेर श्रीरंगमूजवळील लढाईत चंदासाहेब अगदीं हताश होऊन तो मानाजीराव यांच्या हातीं सांपडला. त्यानें त्याचा शिरच्छेद करून, त्याचें शीर त्रिचनापल्लीचे किल्ल्यांत महंमदअल्लीकडे नजर पाठविलें. चंदासाहेबासारखा बलवान् शत्रू आपल्या हातीं जिवंत सांपडावा अशी महंमदअल्ली, इंग्रज, मुरारराव घोरपडे इत्यादिकांची उत्कट इच्छा होती. परंतु तंजावरच्या सेनापतीनें त्या सर्वांचें क्षणें अमान्य करून, चंदासाहेबास तारीख ३ जून इ. स. १७५२ रोजीं मोक्षाची वाट दाखविली. याप्रमाणें चंदासाहेबाचा असा दुःखद रीतीनें अंत झाला.

यानंतर श्रीरंगम् व त्रिचनापल्ली हीं दोन्ही स्थळे महंमदअल्लीखानाचे हातीं आलीं. महंमदअल्लीखानानें, या युद्धामध्ये तंजावरच्या राजानें आपणांस साहाय्य केलें झणून, त्यांस बक्षिसादाखल दहा वर्षांची खंडणी माफ केली; आणि कोई-लाडी व यलंगाडू हे दोन तालुके जहागीर दिले. याप्रमाणें तंजावरच्या फौजेच्या पराक्रमाबद्दल महंमदअल्लीकडून मोबदला मिळाला. परंतु तंजावरच्या राजास त्यायोगानें कांहीं सुख न होतां, उलट त्रास व भीति मात्र उत्पन्न झाली. त्रिचनापल्लीच्या युद्धामध्ये महंमदअल्लीस साहाय्य करण्यासाठीं, ह्यूसूरचा नंदराज दलवाई, गुत्तीचा मुरारराव घोरपडे आणि इंग्रज, इतके आपआपल्या सैन्यानिशीं येऊन त्यांनीं आपआपल्या परीनें समरांगणावर चांगली कामगिरी बजाविली होती. त्यामुळें त्रिचनापल्ली हस्तगत होतांच, तिचा वांटा आपणांस मिळावा अशी त्यांस लालसा उत्पन्न झाली. ह्यूसूरचा नंदराज दलवाई आणि मुरारराव घोरपडे हे एकत्र होऊन, त्यांनीं त्रिचनापल्लीचें शहर व श्रीरंगम् येथील देवालय आमच्या ताब्यांत घावें झणून महंमदअल्लीशीं बोलणें लाविलें. या संबधानें जीं कारस्थानें घडून आलीं, तीं निवेदन करण्याचें येथें प्रयोजन नाहीं. प्रस्तुत प्रसंगीं एवढेंच कळविणें इष्ट आहे कीं, महंमदअल्लीनें दलवाई नंदराज व मुरारराव घोरपडे यांच्या मागणीची टाळाटाळ केली. त्यामुळें ते दोघेही आपल्या सैन्याचा त्रिचनापल्लीच्या पश्चिमेस तळ देऊन तेथेंच राहिले; आणि गुप्त रीतीनें फ्रेंचांशीं कारस्थानें करून, महंमदअल्ली व त्याचे साथीदार यांच्याशीं युद्ध करून त्रिचनापल्लीवर आपली सत्ता संस्थापित करण्याचा प्रयत्न करूं लागले. त्यांनीं ब्युल्लीच्या

संमतीने तंजावरच्या प्रतापसिंह राजास अनुकूल करून घेण्यासाठी, धाकदपटशा व लांचलुचपत या दोन्ही साधनांचे प्रयोग केले. त्यांनी प्रतापसिंह राजास असे सांगून पाठविले की, “तुझ्या सेनापतीने चंदासाहेबाचा वध केला आहे, त्याचा सूड घेतल्यावाचून आम्ही रहाणार नाही. तू आमच्या शत्रूस याउपर मदत केलीस, तर आम्ही तुझा मुख उध्वस्त करून टाकू.” अशा प्रकारे राजाच्या मनांत अत्यंत भीति उत्पन्न केली. एवढेच नव्हे तर त्यांनी, त्याचा दिवाण सखोजी नाईक यांस अंतस्थ रीतीने लांच देऊन, आपल्या बाजूस अनुकूल करून घेतले. सखोजीचा व मानाजीराव यांचा खाजगी द्वेष असल्यामुळे त्याने योग्य संधि साधून मानाजीराव यास बडतर्फ करण्याबद्दल राजाचे मन वळविले. अर्थात् प्रतापसिंह राजास अशा प्रकारे चोर्हीकडून संकट उत्पन्न झाल्यामुळे त्याने कांहीं दिवस मानाजीरावास सरखेलपदावरून दूर केले, आणि फ्रेंच लोकांशी आत्मरक्षणासाठी तह करण्याची वाटाघाटही चालविली. परंतु त्रिचनापल्ली येथे फ्रेंचांचा लवकरच पराजय झाल्यामुळे हा तह अमलांत आला नाही.

अशा प्रकारे कर्नाटकामध्ये बहुनायकी उत्पन्न होऊन, स्वार्थासाठी ‘बळी तो कान पिळी’ असा प्रकार झाल्यामुळे, तंजावरच्या राजास आपले संस्थान कसे सुरक्षित राहिल ही मोठी काळजी उत्पन्न झाली. झणून त्याने श्रीमंत बाळाजी बाजीराव पेशवे यांच्याकडे, कर्नाटक प्रांत हस्तगत करून तंजावरच्या मराठी राज्याचे संरक्षण करावे, असे सूत्र लाविले. ह्या वेळी बाळाजी बाजीराव पेशवे हे ह्यैसूरच्या स्वारीवर निघाले असून, त्यांचा विचार, श्रीरंगपट्टणास शह देऊन ह्यैसूरकरांस जेरीस आणावे, झणजे आपोआप तंजावरच्या राजावरील संकट दूर होईल असा होता असे वाटते. ह्या वेळी बाळाजी बाजीराव पेशव्यांकडून तंजावरच्या राजाकडे कृष्णाजी रघुनाथ या नांवाचा वकील राजकारणाचे अनुसंधान लावण्यासाठी गेला होता. त्याने लिहिलेली एक दोन पत्रे आम्हांस उपलब्ध झाली आहेत. त्यांवरून त्या वेळच्या कर्नाटकातील राजकारणाचा चांगला खुलासा होत असून, तंजावरची परिस्थिति अगदी डुबेडूब व्यक्त होते. ही पत्रे येणेप्रमाणे:—

लेखांक १.

श्री.

१० मार्च इ. स. १७५३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेबांचे सेवेसी:—

सेवक कृष्णाजी रघुनाथ साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी:— स्वामीची आज्ञा घेऊन स्वार जहालें. वाटेची धामधूम, करितां चंदावरास पावावयास बहुत दिवस लागले. माघ वा २ सोमवारी चंदावर दाखल जहालें. राजश्रीची भेटी

जहाली. स्वामीचे आज्ञाप्रमाणें सविस्तर वर्तमान सांगितलें. त्याजवरून माघ वा ५ गुरुवारी शहराबाहेर दोन कोसांवरी डेरे केले. राजश्री मल्हारजी गाढेराऊ यांस फौजेसमागमें देऊन पाठवीत आहेत. द्रव्याविषयी बहुत रदबदली केली. द्रव्यही देतो व फौजही देतो क्षणत आहेत. यांनीं स्वामीच्या पत्रामध्ये लिहिलें आहे, परंतु स्वामीचें आगमन श्रीरंगपट्टणास जाहलीयानें द्रव्यही देतील, व फौजही पाठवितील. यांनीं चंदाखानास मारल्यानिमित्त आपल्या चिर्ती बहुत दहशती खादली आहे. आपण येऊन या संस्थानाची स्थापना केलियावांचून होत नाही. तोडेंकडून बोलतात कीं, हें स्थळ व द्रव्य सर्वही त्यांचेंच आहे. आगमनावांचून विशेष द्रव्य देत नाहीत. थोडी बहुत फौज या प्रांते आली क्षणजे विशेष द्रव्य घावें. नाही तरी, कांहीं हत्ती, घोडे, वस्त्रें, जवाहीर, थोडे बहुत द्रव्य देऊन रवाना करावें. बहुत प्रकारेंकडून यांसी रदबदल करितों. परंतु स्वामीच्या सेवेसी जे दिवशीं पत्र पावेल, तेच दिवशीं यांस जबाब द्रव्या-विषयी व फौजेविषयी बहुत ताकीद लिहून पाठविलें पाहिजे. सेवकाचे पत्रीही बहुत ताकीद लिहून पाठवावी. चंदावरचे लोक, तोडेंकडून बहुत कांहीं बोलावें, समय पाहून वर्तणूक करावी, हें सर्वही स्वामीस विदित्यच आहे. येथील प्रसंग पहातां स्वामीवेगळी यांस गति नाही. याकरितां वरचेवरी पत्रें ताकिदीचीं लिहून पाठवीत जावें. पूर्वीं सर्वप्रकारें मानाजी जगताप कारभार करित होता. हल्लीं मल्हारजी गाढेराऊ व सखोबा नाईक या उभयतांचा प्रसंग आहे. परंतु राजश्री आपल्या रुबरू सर्व रदबदल करिताती. स्वामीयां उभयतांचे नांवें ताकीद लिहून पाठविली पाहिजे. महंमदअल्लीखान त्रिवादी देवणापट्टणाजवळ गढीच्या आसरेनें यथाप्रकार आहे. मुरारजी घोरपडे व पुदचेरीचे फरंगी हे दों कोसांचे तफावतीनें घेरा देऊन उतरले आहेत. आठा दहा दिवसांपासून लढाईचा प्रसंग होत नाही. महंमदअल्लीखानही स्वामीचा मार्ग रक्षित आपल्या हिंमतीनें बसला आहे. मुरारराऊ घोरपडे यांनीं हत्ती वगैरे सरंजाम श्रीरंगपट्टणाचे सुलखांत ठेविला होता. आपल्या फौजेचे शाहन (?) तेथून सर्व सरंजाम आपणून चंदाचे किह्यांत ठेविलें. किह्यांत जकिराही भरिताती. बेलूरकर मुर्तुजा अल्लीखानाचे नांवें, कर्नाटक त्रिचनापल्ली आदिकरून सुभेदारीच्या सनदा सलाबत-जंगानें पुदचेरीवालेच्या अनुमते पाठविल्या. त्यावरून तोही फौज ठेऊन अर्काटचे आसपास धामधूस करितो. अबदुल वाहबखान, मा. अल्लीखानाचा भाऊ, अर्काटाजवळीं लालापेठचे सरहद्देंत होता. त्याशीं व मुर्तुजाअल्लीखानाच्या फौजेशीं लढाई जहाली. बेलूरकरांनीं शिकस्त खाली. पाळेगार वगैरे जमीदार आपल्या

आपल्या स्थळी आहेत. श्रीरंगपट्टणवाल्याचा दलवाई नंदराज पांच हजार फौज, पंधरा हजार प्यादांनिशी यथाप्रकार मोर्चे देऊन श्रीरंगी बसला आहे. लटकी खबर उडवितात जे, श्रीमंतांशी आपला सल्लू जाहला, श्रीरंगपट्टणची व त्रिचनापल्ली या दोन्ही संस्थानांची खंडणी चुकविली, पैका दिलहा, ह्मणून बोलत आहेत. त्रिचनापल्लीचे पाळेगार सेतुपती, व तोंडमान व नारगोटी वगैरे जमीदार एकत्र होऊन मधुरा वगैरे तिनवेली प्रांत जप्त करून, 'काटराजा' ह्मणणारास स्थापना करून आहेत. त्रिचनापल्लीचे संस्थान काटराजास स्थापना करून स्वामींची सेवा करावी. राजश्री गाढेराऊ हे उभयतां स्वामींचे आगमन या प्रांतेस जाहलीया बहुत पैका मिळवून देऊं, ऐसें बहुत कांहीं बोलत आहेत. त्रिचनापल्लीचे संस्थान श्रीरंगपट्टणवालेच्या हातास लागल्यानें यांसही बहुत उपद्रव. महंमदअल्लीखानाची कुमक करणे ह्मणून स्वामींचीं पत्रे येताती. याजवरून यांस मीस (मीष?) होत आहे. स्वामींनीं पत्र लिहून पाठविणें कीं, फौज व मातबर द्रव्य घेऊन सत्वर येत. आणि नारगोटी व सेतुपती व तोंडमान वगैरे पाळेगार त्रिचनापल्ली चंदावरसमीप आहेत. यांचे चंदावरवाल्याचे सूत्र एक आहे. ऐसियास तिघे पाळेगारांचे नांवें कागद व राजश्रीच्या नांवें कागदीं लिहिणें कीं, तिघे पाळेगार याच अनुसंधानेकडून, त्यांची फौज व मातबर यस्तियारी भला माणूस घेऊन हजूर येत, ऐसें पत्रां लिहून पाठविलें पाहिजे. छ २ जमादिलावली खबर ऐकिली जाते कीं, स्वामींची फौज श्रीरंगपट्टणाचे सुलुखांत आली. हें वर्तमान ऐकून नंदराज दलवाई फौजेसहित त्रिचनापल्लीचा मोर्चा उठवून श्रीरंगपट्टणास जाणार. हें वर्तमान राजश्री लिहिलें आल्यावरी राजश्रीचा मनसबा ऐसा जे, दलवाई त्रिचनापल्लीहून कूच करून जाईना. अगोदर स्वामींची फौज दहा हजार घाट उतरून त्रिचनापल्लीच्या रोंखें आल्यानें, राजश्रीची फौज व महंमदअल्लीखानाची फौज व पाळेगार वगैरे जमीदार सामील होऊन, दलवाईस अटकाविल्यानें श्रीरंगपट्टणची खंडणी स्वामींच्या चिचानुसार पैका घेतला जाईल. आणि राजश्रींनीं स्वामीकारणें हत्ती व घोडा, वस्त्र वगैरे जवाहिर निवडून ठेविलें आहे. आह्मी द्रव्याविषयीं रदबदल करितों, त्याचे तजविजेमध्ये आहेत. राजश्री आपाजी जिवाजी छ १ जमादिलावली चंदावर दाखल जहाले. मातुश्री आऊसाहेबांचीं पत्रे वस्त्रे व स्वामींचीं पत्रे वस्त्रे राजश्रीस दिलीं. राजश्री प्रतापसिंग राजे, कमलालय महाक्षेत्र येथून चवदा कोसांवरी पूर्वेकडे आहे तेथें, यात्रेस जाऊन आठ देहा दिवसांनीं फिरून चंदावरास येणार. राजश्रींच्या चिचान्त कीं, स्वामींचे आगमन या प्रांतेस जहालियांनें भेटी होईल. संस्थानची स्थापना सर्व कार्यें स्वामीच आहे. ऐसें बहुत कांहीं भेटीची अपेक्षा करीत

आहेत. सेवेसीं श्रुत होय. या प्रांतीचे धान्याचा निरंख दर रुपये वजनी शेर पक्काः—

तांदूळ शेर १५. दाळ शेर ११. कुलथी शेर १५. उडीद १२. तूप २॥. तेल तिळेल ३. राघी शेर २५. गहू शेर २.

येणेंप्रमाणें आजीचा भाव आहे. सेवेसीं श्रुत होय. फाल्गुन शु॥ ५ भृगुवार बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

ताजाकलम.—राणोजी हरकारा नवा चाकर ठेऊन पाठविला आहे. यास खर्चास चार पांच रुपये देवावे. सरकारची जोडी यासमागमें देऊन त्वरेकडून पाठविलें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक २.

श्री.

ता. ८ एप्रिल इ. स. १७५३.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेबांचे सेवेसींः—

सेवक कृष्णाजी रघुनाथ साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी येथील वर्तमान ता० चैत्र शुद्ध ५ सु॥ चंदावर जाणोन स्वामींनीं वैभव लेखनाज्ञा केली पाहिजे. या- नंतर चंदावरास पावलियावरी, चारी पांच पत्रीं सविस्तर येथील वर्तमानें लिहून सेवेसीं पाठविलीं, त्यावरून विदित जाहलें असेल. विशेषः— राजश्री राजांनीं फौज व डेरे येथून दोनी कोसांवरी केले आहेत. हत्ती, घोडे, जवाहीर, वस्त्रें सिद्ध करून आह्मांस दाखवून ठेविलीं आहेत. आह्मीं जबाब सव्वाल केला जे, हत्ती व घोडे करितां आह्मीं आलों नाहीं; द्रव्य व फौजेकरितां आह्मांस पाठविलें आहे. त्यास प्रतिउत्तर दिधलें जे, द्रव्यही सिद्ध आहे व फौजही सिद्ध आहे. येथें नित्य श्रीरंगाहून श्रीरंगपट्टणवालेची वातमी येते कीं, नानासाहेबांचा व श्रीरंगपट्टणवालेचा सलूख जाहाला. मोकदमा फैसल करून फौज देशास गेली. ह्मणून प्रतिदिनीं लिहितात. त्यावरून चंदावरवालेचे चित्तांत चित्त नाहीं. राजे बोलतात कीं, नानासाहेबांचे भरंवसियावरी आह्मीं येथें आहों. एकदा येऊन आमचा व मुलुकाचा बंदोबस्त करून देत, ह्मणजे त्यांसही उदंड द्रव्य मिळेल. आह्मांस तों येथें चहूंकडून फिरंगी व पाळेगार व श्रीरंगपट्टणवाले या सर्वांचा उपद्रव नित्य आहे. नानासाहेबांचे नांवावरी आजीपर्यंत हिंमत धरून बसलों आहों. त्यांनीं येऊन सर्व बंदोबस्त करावा. ऐसें बोलत आहेत. सेवकास तों लष्करचें वर्तमान कांहीं कळत नाहीं. येसियास स्वामींनीं दया करून सविस्तर वर्तमान आज्ञा केली पाहिजे. नंदराज दलवाई श्रीरंगपट्टणचा, पांच हजार स्वार व पंधरा हजार प्यादे (यांसह) त्रिचनापल्लीस वेढा देऊन श्रीरंगी बसला आहे.

किछेस रस्ता (रसदा?) जाऊं देत नाहीं. किछा जेर जाहला आहे. महमदअल्लीखान यथाप्रकारें देवणापट्टणाजवळ त्रिवादीस आहे. देवणापट्टणाहून रस्त आणीत असतां, राजश्री मुरारजी घोरपडे व पुंदचरीचे फिरंगी मिळून वाटेस मुजाहिम जाहले. लढाई चोखट जाहली. लोक बहुत हरदो तर्फेचे जायां जाहले. महमद-अल्लीखान सरंजामानिसीं येऊन डेरेदाखल जाहला. दोनी तोफा पुंदचरी-वाल्याकडील घेतल्या. मुरारजीचा भाऊ भुजंगराव लढाईत कामास आला. ह्यपोन वकिलानें व महमदअल्लीखानांनीं राजास लिहिलें आहे. खरें किंवा लटकें हें न कळे! या प्रांतीं दहा हजार फौज येती तरी, स्वामी ज्याची स्थापना करिते त्याची होती, व सरकारचा अंमल बसता. ऐसा येथील प्रसंग पडिला आहे. उभयतांतही दम राहिला नाहीं. या समयीं थोडी बहुत फौज आलियानें सर्व होऊं येतें.”

या पत्राप्रमाणें पेशव्यांचें सैन्य तंजावरच्या राजाच्या मदतीस येऊन, मराठ्यांचा अम्मल तंजावर प्रांतापर्यंत येऊन पोहचल्याचें दिसत नाहीं. फ्रेंच, गुत्तीकर मुरार-राव घोरपडे आणि ह्यैसूरचा दलवाई नंदराज यांनीं तंजावरच्या राजाविरुद्ध कट करून स्वार्थबुद्धीनें तंजावरावर स्वारी केली. मुराररावाचे बाराशें घोडेस्वार तंजावर प्रांतांत शिरून गांवोगांव फार उपसर्ग देऊं लागले. त्यांचें पारिपत्य करण्यासाठीं तंजावरच्या प्रतापसिंहराजानें निवडक सैन्य तयार केलें, आणि सेनापतीच्या अधिकारावरून पदच्युत केलेला जुना व अनुभवी सरदार मानाजीराव जगताप यांस पुनः सरखेलपदाचा अधिकार देऊन त्याची योजना सेनापतीच्या जागी केली. मानाजीराव हा अतिशय शूर योद्धा असून, त्यानें अनेक वेळां परशत्रूशीं लढाया मारून आपला शौर्यप्रभाव व्यक्त केला होता, आणि तंजावरचें नांव कायम ठेविलें होतें. ह्या वेळीं मुराररावाच्या घोडेस्वाराबरोबर टक्कर देण्यास तोच एक समर्थ होता. त्यानें तीन हजार घोडेस्वार घेऊन शत्रूबरोबर सामना केला, आणि त्याचा अगदीं पराभव करून त्यास तंजावर प्रांतांतून पळवून लाविलें. मानाजीराव जगताप याच्या या उत्कृष्ट कामगिरीचा मोबदला राजाकडून योग्य प्रकारें मिळाला तर नाहींच, पण उलट त्याच्या शौर्याची कीर्ति या वेळीं विशेष प्रसिद्ध झाल्यामुळे तंजावरच्या राजाचा मुख्य दिवाण सखूजी नाईक याची मत्सर-बुद्धि अधिक खवळून गेली व त्यानें राजाकडून मानाजीरावास पुनः कामावरून दूर केलें.

मानाजीराव हे तंजावरच्या सेनापतीपदावरून दूर झाले नाहींत, तोंच पुनः फ्रेंच सेनापति माँसे मेसिन (M. Maissin) हा इ. स. १७५४ च्या मे महिन्यांत

३००० पायदळ व २००० घोडेस्वार यांसह तंजावर प्रांतांत शिरला, आणि त्यानें कोइलाडी हें गांव घेऊन फार लूटमार केली. एवढेंच नव्हे, तर तंजावर प्रांताच्या सुपीकतेचें मुख्य साधन जें कावेरी नदीचें धरण, तें उध्वस्त करून मोठा अनर्थ मांडिला. तेव्हां तंजावरचा राजा प्रतापसिंह यानें पंधराशें स्वार जमा करून, आपले नातेवाईक मल्हारजी गाडेराम यांच्या हाताखालीं देऊन त्यास फ्रेंचांवर रवाना केलें. इतक्यांत मुरारराव घोरपडे यास, तंजावरावर हल्ला करण्यास ही उत्कृष्ट संधि आहे असें वाटून, त्यानें पुनः ३००० घोडेस्वार घेऊन तंजावरावर चाल केली आणि तंजावरच्या सैन्याची धूळधाण उडविली. हें दुसरें अरिष्ट येतांच तंजावरचा राजा अगदीं गोंधळून गेला व त्यानें इंग्रजांशीं खेहमावाचें बोलणें लावून त्यांच्याकडून कुमक मागितली. इंग्रज सेनापति मेजर लॉरेन्स यानें कॅप्टन कॉलियड यास राजाच्या भेटीस पाठवून दिलें, आणि हें संकट दूर करण्याबद्दल कोणते उपाय योजावेत, तें सांगून पाठविलें. या वेळीं कॅप्टन कॉलियड व तंजावरचा राजा यांची मुलाखत होऊन जी वाटाघाट झाली, त्यामध्ये तंजावरचा दिवाण सख्जी नाईक यास कामावरून दूर करून सहकुटुंब हद्दपार करावें, असें एक कलम ठरलें. सख्जी नाईक हा इंग्रजांस प्रतिकूल असून अंतस्थ रीतीनें फ्रेंचांस अनुकूल होता. तेव्हां त्याचा उच्छेद केल्यावांचून तंजावरच्या राजाशीं खरें सख्य होणार नाहीं, अशी मेजर लॉरेन्स यांची समजूत होती. त्याप्रमाणें प्रतापसिंह राजानें सख्जीस हद्दपार केलें, आणि मानाजीराव यांस दिवाणगिरीचें व सेनापतीचें अशीं दोन्हीं कामें सांगितलीं. झानंतर तंजावर येथें अनेक राजकारणें घडून आलीं. त्या सर्वांचा उल्लेख करण्याचें येथें प्रयोजन नाहीं. त्यांत शेवटीं अर्काटचा नबाब महम्मदअल्ली हा मध्यस्थी पडून, त्यानें तंजावरच्या राजाकडून मुरारराव घोरपडे यांस तीन लक्ष रुपये खंडणी देण्याचें कबूल करून, त्याचें सैन्य परत फिरविलें. या तीन लक्षांपैकी अर्धा लक्ष रुपये तंजावरच्या राजानें रोख दिले. याप्रमाणें पुनः कांहीं दिवस तंजावर येथें स्वस्थता झाली.

यानंतर तंजावरच्या प्रतापसिंह राजानें, कावेरी व कोलेरून या दोन नद्यांमधील जें धरण फ्रेंच सैन्यानें उध्वस्त करून टाकिलें होतें, तें दुरुस्त केलें. हें काम चालू असतां, तंजावरचें सैन्य व कांहीं इंग्रजी सैन्य, त्याच्या संरक्षणार्थ एकसारखें सज्ज ठेवावें लागलें होतें. असो.

इ. स. १७५८ पर्यंत तंजावर येथें कांहींशी स्वथता होती; परंतु याच सालीं फ्रेंच गव्हर्नर लॉली यानें तंजावरावर स्वारी करून तेथील राजास फार त्रास दिला. या वेळीं

फ्रेंच व इंग्रज यांच्यामध्ये पुनः वैमनस्य उत्पन्न होऊन दोघांच्याही मनांत स्वतःच्या उत्कर्षासाठी मोठी चुरस लागून राहिली होती. तंजावरचा राजा प्रतापसिंह हा इंग्रजांशी स्नेहभावाने वागत असल्यामुळे फ्रेंच लोकांनी त्याच्यावर करडी नजर ठेवून त्यास त्रास देण्यास सुरुवात केली. फ्रेंच गव्हर्नर लॉली याने, तंजावरच्या राजाने इ. स. १७४९ मध्ये चंदासाहेबास दिलेला एक जुना दस्ताऐवज काढून, त्याच्या आधारें ४६ लक्ष रुपयांची मागणी केली; आणि कारिकल बंदरावर सैन्य उतरवून तो तंजावरावर चालून आला. त्याने रस्त्यामध्ये नागूर व किवलूर हीं दोन गांवे लुटलीं व तंजावरच्या प्रजेस फार उपद्रव दिला. तंजावरच्या सैन्याने त्याशीं मोठ्या निकरानें युद्ध केलें. त्याचप्रमाणें, इंग्रज सैन्याने तंजावरास येऊन राजास मदत केली व कांहीं इंग्रजी आरमार कारिकल बंदरावर चालून गेलें, त्यामुळे लॉलीस तंजावरचा वेढा उठवून कारिकलास पळून जाणें भाग पडलें. अशा रीतीनें हें संकट दूर झालें. या वेळ्यामध्ये तंजावरचा सेनापति मानाजीराव यानें उत्कृष्ट कामगिरी केली व आपल्या शौर्यानें फ्रेंच सेनापतीस आश्चर्यचकित करून टाकिलें, हें येथें नमूद करणे अवश्य आहे. यापुढें कर्नाटकांतील फ्रेंचसत्ता कमजोर होत जाऊन, इ. स. १७६१ मध्ये ती बहुतेक विलय पावली, असें म्हटलेंतरी चालेल. अर्थात् या प्रतिस्पर्धी सत्तेचा जोर कमी झाल्यामुळे कर्नाटकाचा नबाब महम्मदअल्ली व त्याचे पुरस्कर्ते इंग्रज लोक हे प्रबळ झाले, आणि ते तंजावरच्या राजास आपला अंकित करून घेण्याची इच्छा करूं लागले. ह्याच वेळीं नबाब महम्मदअल्ली हा कर्नाटकांतील युद्धामुळे इंग्रजाचा देणेदार होऊन कर्जाच्या पेंचांत सांपडला होता. त्यानें तंजावरचा राजा धनसंपन्न आहे असें पाहून, त्याच्या कडून द्रव्य मिळविण्याचा संकल्प केला, आणि जुन्या खंडणीची बाकी काढून तंजावरावर स्वारी करण्याचा घाट घातला. या वेळीं मद्रास येथील गव्हर्नर मिस्टर जॉर्ज (हे पुढें लॉर्ड पिगोट या नांवें प्रसिद्धीस आले) हे मध्यस्ती पडून, त्यांनीं महम्मदअल्ली व तंजावरचा राजा प्रतापसिंग यांचे मधील खंडणीबद्दलचा तंटा मिटविण्याचें काम आपल्या अंगावर घेतलें. त्यांनीं मिस्टर डुप्रे या नांवाचे मद्रासकौन्सिलचे एक सभासद या कामासाठीं मुद्दाम पाठवून खंडणीच्या बाकीबद्दलची चौकशी करविली, आणि कर्नाटकाच्या युद्धामध्ये तंजावरच्या राजानें नबाबास व इंग्रजांस बरेंच साहाय्य केलें असल्यामुळे, सर्वांचा सलोखा होऊन देशांत शांतता नांदावी या हेतूनें, दोस्तीचा तह करण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें तारीख १२ आक्टोबर इ. स. १७६२ रोजी, इंग्रजांच्या मध्यस्तीनें, कर्नाटकचा नबाब व तंजावरचा राजा प्रतापसिंह यांच्या मध्ये दोस्तीचा तह ठरला.

बसविली. आपाजी सदाशिव उज्जनीस गेले. येथें एक मुक्काम त्यांचा होता. चंद्र १९ सवालीं येथवर डांक बसविली आणि उज्जनीस गेले. आमचे तैनातीस चार जोड्या होत्या. त्यांपैकीं एक जोडी मयत जाली. तीन जोड्या सबनिसा-कडील कारकून घेऊन गेले. येथें एक जोडी ठेवावयाची आज्ञा करणार धनी समर्थ. डांकेस पत्रें पावतीं जालीं पाहिजेत. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान आलादा पत्रीं विनंति लिहिली आहे. येथून हुंडी एक लक्षाची बाईंनीं रवाना केली. स्वामींस व राजश्री दादाजी गंगाधर यांस पत्रें लिहून चंद्र १३ रमजानीं रवाना केलीं. त्यांचें उत्तर आलें नाहीं. एक पत्र विनंति लिहून सावकाराचे दुकानीं दिलें, तें सेवेसीं पावलें असेल. त्यांत हुंडीचा मजकूर लिहिला होता. राजश्री पाटीलबावांनीं बाईंस पत्र लिहिलें होतें कीं, हजार स्वार व त्यांजबरोबर पेंढारी १० हजार पाठवून देणें. त्यांचें उत्तर बाईंनीं लिहिलें कीं, पेंढारी व हजार स्वार तुझीं बोलाविले, त्यास तुझीं.....पणा पूर्वीं पासून कैलासवासी सुभेदार यांजपावेतो कसा चालत आला, हें जाणत असतां, पेंढारी हजार स्वार बोलाविले हें काय ? फौज दहा पांच हजार ह्मणाल तर पाठवून देऊं. पूर्वीं प्रमाणें यथाविभागें चालावें. अशीं उत्तरें पाठविलीं ह्मणून बाईंनीं वर्तमान समक्ष मजपाशीं सांगितलें. तें सेवेसीं लिहिलें असे. उत्तर पाटीलबावांचें येईल कीं न येईल, असें बाईं बोलली. उत्तर आलें तर विचारून लिहून पाठवीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र १५ जिलकाद सन समान लेखांक १४९.

समानानेन श्रावण शिखाचे डांकेबरोबर.

श्री.

२३ आगस्ट इ. स. १७८७.

“ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—विनंति सेवक केसो भिकाजी षातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ जिलकाद गुरुवार-पावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र २६ सवालचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र ८ भिनहूस काल बुधवारीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, हुंडी एक लक्षाची राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं आणोन दिली, ती राजश्री सुभेदार यांजकडे दिली; व उत्तरेकडील राजश्री पाटीलबावांचें व जयपूरवाल्याचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. पुढें होत जाईल तें वरचेवर लिहित जाणें ह्मणोन आज्ञा. ऐसीयास, सांप्रत कमाविसदार निसवत होळकर यांचीं पत्रें पाटणचीं व बुंदीचे मामलेदारांचीं आलीं. त्या पत्रांचे अर्थ सविस्तर राजश्री सुभेदार यांस व स्वामींस मातुश्रीबाईंनीं लिहिले आहेत, व पूर्वीं वर्तमान आलें तेंही सविस्तर सेवेसीं

बाईंनी लिहिलें. काल पत्रें कमाविसदार यांचीं आलीं. त्यांतील अर्थ कीं रंगूनी फारशी धूम केली. गभीरा गांव राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडील, तेथें रांगड्याची फौज येऊन गांवचा कट करून, मालीयत अनाज दाणा घेऊन गेले. पुढें करवरखोदीस फौजा येणार. ती जागा मजबूत. लढवई ठाणें पाटीलबावांचें, परंतु बेहिंमत जाहलें. ठाणें राहणार नाहीं. तें घेतल्यावर गणोरी लाखेरीचे मागें पाटणास रांगड्याच्या फौजा येतील. याप्रमाणें कमाविसदार यांचीं पत्रें आलीं. बुंदीकरांनीं ब्राह्मणगांवचें ठाणें घेतलें. ती जागा राजश्री सुभेदार यांची. ती बुंदीकरांनीं घेतली. हें साद्यंत वर्तमान बाईंनीं सेवेसीं व सुभेदार यांस लिहिलें आहे. पलटणें अकरा व तोफा ११५ राजश्री पाटीलबावांकडून जयपुरवाल्याकडे गेल्या. मामलेदार यांनीं लिहिलें आहे. तलबेचा दंगा करून गेले. राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांस दरम्यान घातलें होतें, पलटणाची समजुती करावी. परंतु रांगड्यांनीं रुपये देऊन त्यांस अटकाविलें. असें कमाविसदार यांचे पत्रां वर्तमान लिहिलें आलें. राजापूरकर राजश्री नरहर सदाशिव यांचें पत्र आलें. त्यांत वर्तमान, राजश्री पाटीलबावा, मागें पाटलाग रांगड्यांनीं केला, करोलीनजीक खुशालगड तेथें लढाई जाहली, त्या लढाईत मोड फार जाला ह्मणोन ग्वालेरीस गेले. हें वर्तमान त्यांणी लिहिलें. दुसरें ठिकाणीं आलें नाहीं. विजेशिंग भारवाडकर राजा त्याचा पुत्र फौज १५ हजार नवी घेऊन जयपुरवाल्यास सामील जाहला, हें वर्तमान आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५०.

पे। छ १५ जिल्काद १७८७.

श्री.

२९ आगस्ट २. स. १७८७.

“श्रीमंत राजेश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १५ माहे जिल्काद-पावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असो विशेष:-छ ५ मिनहूचें व छ ९ मिनहूचें एकूण दोन पत्रें सेवेसीं डांकेसमागमें रवाना केलीं आहेत. प्रविष्ट होऊन उत्तराची आज्ञा जाली पाहिजे. सांप्रत राजश्री पाटीलबावांचीं पत्रें पयदरपथ दोन बाईंचे नांवें आलीं. एक छ २१ सव्वालींचें व दुसरें छ २६ चें. दोन्ही पत्रें एक चंद्र ११ पावलें व एक छ १४ जिल्कादीस पावलें. दोन्ही पत्रांत मजकूर लढाईचा. अधिक वद्य १४ लढाई जाली. राटोडे व जयपूरवाले यांचें पारिपत्य चांगलें श्रीकृष्णकरून जालें. त्यांचे गोटापावेतो मारीत जावें तो पाऊस आला, व त्यांचे गोटाचे आसपास खड्या व नाला आड, आमचे फौजेस पाणी दूर. पखाली बसके यांजकडून पाणी

पोहोंचावीत होतों. अस्तमानामुळें माघारें येणें प्राप्त. फौज मोंगली व पलटणें शत्रूकडे भेदांत. ते चार ग्रहर रात्र बंदोबस्तानें उभी राहिली. तलबेचा बाहणा केला. तलब घावीसैं ठरलें. परंतु अर्ध रात्री राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांणीं येऊन सहा दिघली कीं, फौजेंत फितूर फार जाला. पलटणें फितुरांत व मोंगली फौज फितुरींत. आज त्याचें पारिपत्य करावें तर शत्रूजवळ दिडा कोसाचें अंतर. उभयतां एक जालें तर ठीक पडणार नाहीं. या समयास येथें .....

..... तें सेवेसीं लिहिलें. छ १ सवालींचें पत्र बावांचें आलें. त्याचें उत्तर बाईंनीं पाठविलें कीं, पूर्वीं फौजेचा व पेंढारी यांचा आपण मजकूर लिहिला, त्याचें उत्तर आर्हीं पाठविलें आहे. तें पत्र तुहांस पावलीयावर तुमचें उत्तर येईल त्यासारखें केलें जाईल. त्या पत्रींचा मजकूर कीं, पेंढारी व फौज दोन अडीच हजार तुह्मीं आणविली, परंतु सुभेदार कैलासवासी असतां ज्या रीतीनें चालत आलें, त्याप्रमाणें चाललें पाहिजे. भाऊपणा पूर्वींचा कसा आहे, तो जाणत असतां पेंढारी बोलावितां हें काय ? अशीं पत्रें गेलीं. हें वर्तमान सेवेसीं अगोदर लिहिलें असे. मेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५१.

श्री.

२ मपटेंबर ६. स. १७८७.

“ सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १९ माहे जिलकादपावेतों वर्तमान सेवकाचें यथास्थित असे. विशेष:- श्रीमंत राजश्री रावसाहेब यांस देणें करावयासी सुहूर्त श्रावणमासीं केला, हें वर्तमान येथें ऐकिल्यानंतर संतोष बहुत जाला. स्वामींच्या श्रमाची सार्थकता परिपूर्ण जाली. विश्वतोमुखीं स्वामींच्या कीर्तींचा घोष जाला. येथें श्रीदेवास व ब्राह्मणांस साकरपेढे वाटले. हें संतोषाचें वर्तमान बाईस सांगितलें. त्यांनीं ऐकून फार समाधान पावले. मजला ते दिवशीं जालनापुरीं शैलापागोटें व शालजोडीसाठीं नक्त रुपये १०० दिले. स्वामींच्या चरणाचा वियोग फार दिवस जाला आहे. येथें काम तों कांहीं नाहीं. बराबर खर्च सालीना दोन अडीच हजारपावेतों. त्याप्रमाणें येथें आदा नाहीं. येथील रीत अगत्यवादाची नाहीं. कोणी गोष्ट सरकारकामाची अथवा जाबसाल केल्याची सोईस पडत नाहीं. लोकांचें देणें फार जालें आहे. पुढें स्र्चाची दिक्कत पडते. आज्ञा जाली, त्याप्रमाणें वर्तणूक करीत आहें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै॥ छ ७ जिल्हेज सन समान
समानचीन भाद्रपदमास.

लेखांक १५२.

श्री.

७ सप्टेंबर इ. स. १७८७.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २४ जिलकाद शुक्रवारपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान चंद्र ५ व चंद्र ९ व चंद्र १५ मिनहूचीं पत्रें लिहून सविस्तर लिहिलें आहे. सांप्रत चंद्र १ जिलकादचें पत्र राजश्री पाटीलबावांचें व राणेखा- भाईचें मातोश्रीबाईचे नांवें पत्रें दोन आलीं. राणेखाभाईनीं लिहिलें होतें कीं, राजश्री पाटीलबावा, वारंवार फौज व पेंढारी यांचे रवानगीविषयीं आपणास लिहितात. परंतु आपणाकडून हा कालवर फौजेची व पेंढारी यांची रवानगी होत नाही. तेव्हां हिंदुस्थानची सुवत्ता कशी? व सर्वांचें कारण हेंच कीं, लिहिले- भ्रमाणें लौकर तरतूद घडावी. राजश्री पाटीलबावांनीं पत्रां लिहिलें कीं, ‘गोहदचे मसलतीमुळें पेंचांत येऊन कर्जेदार जाहलों. पुढें पातशाहाची मसलत पडली. इंग्रेज पातशाहास आपलेकडे घेत असतां, चमेल उतरोन जाऊन, अमदानीचें पार- पत्य करोन पातशाहाचा बंदोबस्त केला. सारे दवलतीचा खर्च त्याचा चालून, आपले फौजेसही सांभाळून, राजेरजवाडे त्यांचीं पारपत्यें केलीं. यामुळें इंग्रज वगैरे सर्वास असह्य जाहलें. पुढें जयपूरचे मसलतीस दोन वर्षें लागलीं. त्यांत घरचे फितुरामुळें लढाई फत्ते केलेली विलग जाहलें. याजकरितां माघारें येऊन कुटुंब ग्वालरीस पाठवून दिलें. पुढें जमाव करून रांगड्यांचें पारपत्य करावें हाच इरादा. परंतु फौजेखेरीज होत नाही. याविषयीं देशाहून फौज आणविली, त्यास ऐवज रवाना करावा तर ओढीचा प्रसंग. दोन वर्षें या मुलखांत आपत पर्जन्याची जाहली. त्याकरितां मुलखाचा पैसा आला नाही. सावकारांस ऐवजाकरितां ह्णणाचें, तर सावकार इतवार या समयास करीत नाहीत. पादशाहींत आमचा पाय शिरकला याजकरितां वजीर वगैरे रांगडे व इंग्रेज सारे एकच जाहले आहेत. तुष्कांकडून ऐवजाची सरबरा व फौज व पेंढारी यांची तरतूद लौकर व्हावी. पूर्वापार वडिला- वडिलांस मसलती पडल्या, तेव्हां परस्परे साहित्य जाहलें आहे. फौजेविषयीं व ऐवजाकरितां देशीं कारभारी यांस लिहिलें आहे. त्यांकडून साहित्य होणें येणें तें होईल. परंतु तूर्त तुष्कां ऐवजाची व फौजेची रवानगी लौकर करावी.’ याप्रमाणें पत्रें काल चंद्र २३ जिलकाद गुरुवारीं सहा घटका दिवस राहतां आलीं. त्यावरून बाई बोलली कीं, तीन जोड्या पत्रें लिहून रवाना केल्या. हा कालवर एका पत्राचें उत्तर येत नाही. मीं उत्तर दिलें कीं, आपण पत्र लिहून देतील, तर डाकेबरोबर लिहून पाठवितां. त्याचें उत्तर बाईनीं दिलें कीं, आणखी जोडी रवाना करूं. मग

करितात किंवा नाही? सेवेसीं पत्रें बाईनीं लिहिलीं तीं पावलीं तों असतील. त्यांचे जाब रवाना केले असतीलच. आतां जोडी पाठविणार आहेत. बाईनीं राजश्री पाटीलबावांचे पत्रांचे उत्तर दिलें. त्यांतील अर्थ समजला, तो आलादा पत्रां लिहिला असे. राजश्री पाटिलबावांचीं पत्रें येतात. जें पत्र येतें तें कळें देत नाहीत. मी बातमी राखून वर्तमान घेत राहतों. तर याविषयीं बाईस पत्र आपण लिहावयाचें असेल तर लिहावें. ह्मणजे आह्मांस वर्तमान सांगतील तें वरचेवर सेवेसीं लिहीत जाईन. आह्मी बातमी ऐकली लिहितों. त्यांत कमपेघ पडत असेल ह्मणोन विनंति लिहिली असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५३.

पै॥ चंद्र ७ जिल्हेज माद्रपद मास.

श्री.

८ सप्टेंबर इ. स. १७८७.

“सेवेसीं केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २५ जिलकाद शनिवारपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र २३ जिलकादीस राजश्री पाटीलबावांचीं व राणेखानभाई यांचीं पत्रें आलीं. त्यांतील अर्थ अलादा लिहिला. त्यांचीं उत्तरें मातुश्रीबाईनीं त्यांस लिहिलीं कीं, तुह्मीं फौजेविषयीं व पेंढाऱ्यांविषयीं दोन तीन वेळां लिहिलें, त्यास समय हाच आहे. ये समयीं साहित्य घडावें. हें लक्ष आमचे मसलती ..... नये. परंतु दोन तीन जोड्या कासिदाच्या मुजरद देशीं रवाना केल्या. चिरंजीव राजश्री तुकबास पत्रें व सरकारांत पत्रें लिहिलीं आहेत. तिकडून मातबर फौज आणविली आहे. त्यांचीं उत्तरें हा कालवर येत नाहीत. तिकडील जाबसाल काय येतो, त्यासारखी तजवीज केली जाईल. तूर्त दोन हजार पेंढारी व सरंजामी फौज हजार दोन हजार पाठविल्यानें तिकडे दाब पडतो असें नाही. ईश्वर सत्य, देशींहुन फौज मातबर येईल तोंवर आपण आपले फौजेनिशीं डिगेचे आसपास असावें. तुह्मीं लिहिलें कीं, पादशाहा व इंग्रज वगैरे रांगडे एक जाले तर त्याचें कारण काय? तुह्मांकडून तें बंदोबस्त आहेच. पादशाहाची मसलत जयपुरकराशीं किंवा इंग्रजाशीं हें संधान वरचेवर राखीत जावें. रांगड्याशीं मसलत ते करणार नाही. याप्रमाणें त्यांस जाब लिहून दिले. आणि चंद्र २३ जिलकादीस पाटीलबावांचीं पत्रें आलीं. त्यांतील मजकूर लिहून पत्रें तीन रवाना केलीं. एक राजश्री सुभेदार यांस, व राजश्री दादाजी गंगाधर यांस, व राजश्री नारो गणेश यांस, एकून तीन पत्रें आज चंद्र २५ शनिवारीं रवाना केलीं आहेत. सेवेसीं पत्रें लिहिलीं नाहीत. पूर्वींचे पत्रांचीं उत्तरें आलीं नाहीत. येविषयीं राजश्री दादाजीस मजकूर लिहिला ह्मणून ऐकिलें. सावकारी वर्तमान ऐकिलें कीं, जोधपूरकर बिजे-

सिंग यांनी, आपले फौजेत सरदार त्यास पत्र लिहिले कीं, शिंदे जयपूरनजीक अडचणीत असतां, आसपास पहाड असें असून, आपलें माणूस दोन तीन हजार जायां केलें. त्यांजकडील माणूस जायां न होतां ते निघून मैदानांत गेले. आतां त्यांचे पाठीलाग न करणें. तुम्ही फौजसमेत तेंथेंच रहाणें. पुढें लिहून पाठवूं त्याप्रमाणें वर्तणूक करावी. यासुळें पाठलाग केला नाहीं. देशीं महर्गता फार जाली. औरंगाबादेस माहागाई फार. कुटुंबाचा परामर्श करणार स्वामी कृपाळू होऊन करावा. बहुत दिवस जाले, येथील देणें वारत नाहीं. पुढें ज्याचें घेतलें तो कांहीं देत नाहीं. सर्वस्वें चिंता ! याचें निवारण खावंदाखेरीज कोण करितो ? सेवेसीं श्रुत असावे हे विज्ञापना.”

लेखांक १५४.

श्री.

१ आक्टोबर सन १७८७.

“* * * * * ऐकूण पत्रें रवाना केलीं तीं पावलींच असतील. उत्तराविषयीं आज्ञा करणार धणी समर्थ (आहेत). सांप्रत राजश्री पाटीलबावांचीं पत्रें येथें बाईस आलीं नाहींत. एक दोन पत्रें राणेखानभाई यांचीं बाईस आलीं. एका पत्राचें उत्तर दिल्लें. मागाहून छ १२ जिल्हेजेस पत्र राणेखानभाईचें आलें. त्याचें उत्तर दिल्लें नाहीं. कासद डाकेचा होता, त्यास उत्तर दिल्लें कीं, सांप्रत पत्राचें उत्तर देत नाहीं. ८।१५ दिवसां उत्तर डाकेस पावतें करूं. त्या पत्रांतील अर्थ कांहीं समजला नाहीं. परंतु राजश्री सुभेदार यांजकडे त्या पत्राचे भाव लिहून पाठविले आहेत. पत्र एकांतींच वाचून पत्रार्थ प्रगट केला नाहीं. ज्यांनीं पत्र वाचून दाखविलें, त्यास मीं विचारिलें कीं, पत्राचा अर्थ विशेष काय ? त्यांनीं सांगितलें कीं, फौज पाठवावी व कांहीं खर्चाची मदत करावी; इतकें सांगितलें. राजश्री पाटीलबावा आतां पत्रें लिहित नाहींत. पयद्रपय पांच सात पत्रें बाईस आलीं. त्याउपरी पत्र येत नाहीं. दोन पत्रें राणेखान भाई यांचीं मात्र आलीं. अजमेरचे किऱ्यांत ठाणें मारवाडकरांनीं घातलें. किल्लेदार कुटुंबसुद्धां मृत्यु पावला. मासपक्ष किल्ला लढविला नाहीं. गुलाम कादर फौजसुद्धां दिल्लीस दाखल जाले. दोन पुरे लुटले. पातशहास नजरबंद केलें. पुढें इरादा जयपूर-प्रांतीं येणार. उज्जनीस पाटीलबावांकडून कारकून ऐबज जमा करावयास आले आहेत. पाटीलबावांनीं धरींहून उज्जनीचे हवेलींतून रुपें काहडून सिक्का पाडावयास लाविलें. साता लक्षांचें रुपें निघालें. कांहीं सावकार मंडळीस कर्ज मागतात. मामलेदार यांजपासून दुसाला रसद घेऊन ऐवज लष्करांत रवाना

करावा, असें वर्तमान येथें आलें. बाईकडून दोन चारशें स्वार चंद्रावताचे पारपत्यास रामपूर परगण्यांत जातात. तयारी होत आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५५.

श्री.

१९ आक्टोबर इ. स. १७८७.

“ श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७ माहे मोहरमपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— चंद्र ९ जिल्हेजचें तारखेचें आज्ञापत्र सादर जाहलें, तें चंद्र २३ मिनहूस पावलें. चंद्र ४ व चंद्र ९ व चंद्र १५ जिलकादचीं पत्रें पाठविलीं, त्यांचीं उत्तरे लिहिलीं तीं पावलीं. सांप्रत राजश्री पाटीलबावांकडून पत्रें येत नाहींत. राणे-खानभाई यांचीं पत्रें येत होतीं, तींही आतां येत नाहींत. तिकडील वर्तमान:— रांगड्याचा जोर आहे. आज्ञ्याचे किह्यास फौज रांगड्याची व आमदनीचा पुतण्या हे लागले आहेत. त्याचें पारपत्य राजश्री खंडेराव हरी वगैरे फौज ढवलपुरानजीक घांट धरून आहेत. पुढें जावयाची हिमत नाहीं. असें वर्तमान आलें. धरमदास निसबत हरकूबाई होळकर यांनीं खोटाई करून, राजश्री पाटीलबावांजवळून निघोन, जयपुरकरांस भेटोन, त्यांचे तरफेनें टोकेत अंमल कांहींएक दिवस केला. तेथें ठाणा वराता जयपुरकरांनीं केल्या. त्यास ऐवज न पावला. त्यांनीं तगीर करून हजूर नेला आहे. टोकेचा अंमल त्यांनीं खंगार-वतास दिला. राजश्री पाटीलबावांपासोन खंगार येथें येवोन देशीं गेला. त्याची जबानी कीं, देशींहून फौज आणविली आहे. त्याजकरितां राजश्री बाळाजीपंत जामगांवकर त्यांजकडे जातो. राजश्री शिवाजीपंत बापू यांचे मेहुणे जालनापूरकर तेही येथें येऊन देशीं गेले. त्यांनीं जबानीं वर्तमान सांगितलें कीं, तमाम अंमल उठला आहे. रांगडे जीरदार जाहले. इकडील फौजेनें दहशत घेतली. त्यामुळें कांहीं होत नाहीं. मातबर फौज देशींहून येईल, तर इकडे अंमल चैन होऊन नक्ष राहिल. येथून चारशें स्वार व पागा राजश्री अबाजी रणछोड नि।। पागा यांजकडील कारकून घेऊन पुढें बाईंनीं त्यास स्वाना केलें. बरोबर जंबुरे व बाण व लहान तोफा देऊन रामपुरा येथें पाठविलें. मागाहून आणिला सरंजाम रवानगी करणार. देशीं पत्रें फौजेकरितां गेलीं आहेत. राजश्री यशवं-तराव फणसे यांची पागा सातशें घरची आहे. ते लोक बोलावून त्यांची हजीरी आज घेऊन, करारमदार जाहल्यावर राजश्री पाटीलबावांकडे रवाना करणार.

देशीहून मातबर फौज आल्यावांचून परिणाम नाही. आग्र्याचा किल्लेदार हा कालवर लढाई करित आहे. त्याची मदत होत नाही. धवळपुरापुढे राजश्री खंडेराव हरी जाऊं पावत नाहीत. येथे तथ्य वर्तमान येत नाही. अलीकडून यांस कमाविसदार लिहितात. यांची बातमी तेथे कोणी नाही व सांप्रत त्यांचीं पत्रे यांस येत नाहीत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५६.

पै। छ १ रविलावल सन समान

श्री.

४ डिसेबर इ. स. १७८७.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २३ माहे सफरपावतेीं सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—आज्ञापत्र चंद्र २१ मोहरमचें सादर जाहलें. तें चंद्र १ सफरीं पावलें. पत्री आज्ञा की, राजश्री यशवंतराव फणशे यांस पागासुद्धां राजश्री पाटीलबावांकडे रवाना करणार, किंवा पागाच पाठविणार हणून त्याबराबर दुसरी फौज देणार, हें लिहून पाठवावें. त्यास आश्विन मासीं पागा यशवंतराव फणसे यांची बाईनीं आणविली. रामपुन्यास रवाना करावी, सरंजाम चांगला, घोडे माणूस चांगले हणून मीं लिहिलें होतें. राजश्री पाटीलबावांकडे पाठवितात असें लिहिलें नसेल. कदाचित् चूक पडली असली तर न कळे. जीं पत्रे सेवेसी लिहितो, त्यांच्या नकला ठेवीत असतो. सांप्रत कांहींएक दिवस कारकून येथें नाही, घरास गेला. चंद्र ७ मोहरमींचे पत्री रामपुन्यास पागा यशवंतराव यांची रवाना करणार असें लिहिलें होतें. माझे हातचीं पत्रे रवाना केलीं, त्याची नकल येथें राहत नाही. यास्तव मजला संशय जाहला हणून विनंति लिहिली. बाईनीं आवाया मात्र घातल्या. लोक शिलेदार बोलावून आणले, हजीरी घेतली, शेरा १०, १२, १५ पंधरा देऊं लागले. लोकांनीं कबूल न केलें. यशवंतराव यांचे पागेचें बनलें नाही. पागा माघारे पाठविली. रामपुन्याकडे रांगड्यांचा दंगा जाला. हणोन घरपागा व शिलेदार कदीम सुद्धां, सहासैं सातशें लोक, बरोबर राघो रणछोड पागे यांजकडील कारकून राजश्री अंबाजी गंगाधर दिले होते, ते आश्विनमासीं पाठविले. रामपुन्याचा दंगा होता. मध्यें मेवाड प्रांतीं होळकराचे महाल आहेत, तेथील बोभाट कमाविसदारांचे आले. त्यावरून तो सरंजाम मेवाड प्रांतीं पाठविला. उदेपूरकराची फौज दोन हजार मेवाडांत होती, त्यांची यांची लढाई कार्तिक शुद्ध १५ जाहली. त्याचा जोर अधिक जाला. हे थोडे. त्यांनीं चालून घेतलें. यांजकडील अंबाजी गंगाधर जखमी

जाहले. एक दोन कारकून त्यांनीं पाडाव करून नेले. वेताळजी होळकर यांस जखमा लागल्या. त्याजकरितां यांचा मोड जाला. हे माघारें निंबहेडा ठाणें यांचे तेंथें आले. हें वर्तमान येथें आल्यावर, फिरोन शिलेदार व पागा यशवंतराव यांची आणविली आहे. यांजला मसलत मेवाडची प्राप्त जाली आहे. मदत पाठवितात. परंतु आठ पंधरा दिवस पाहिजेत. राजश्री पाटीलबावांनीं पांच सात पत्रें वरचेवर यांस फौजेकरितां पाठविलीं. यांनीं उत्तरे पाठवीत गेलीं, परंतु शे दोनशें लोक अथवा पेंढारी कांहींच रवाना केले नाहींत. त्यांनीं यांस पत्रें लिहिणें टाकलें. ते लिहीत नाहींत. दोन हजार फौज व पेंढारी दोन हजार त्यांनीं आणविलें, तितकें यांनीं पाठवावयाचें तें न केलें. तिकडे नक्ष अथवा बदनक्ष जाला, ही चिंता यांस काय ? दुसरें, पदरीं माणूस शहाणा कोणी नाहीं. प्रसंगास सुचवून समय राखी असे कोणी नाहींत. जे आहेत, ते स्वस्थ तीन प्रहर घरीं असतात. प्रहर दिवस उरला हणजे दरबार करितात. तितक्यांत काय जाबसाल होतील ते होत आहेत. असें प्रतिदिवशीं. दोन प्रहरपावेतो यजमानांची गांठ पडत नाहीं. भोजनोत्तर जमा होतात. त्यांजला फिकीर नाहीं. पैसा मिळतो. कारभार कारणांच ध्यानीं नाहीं. जें करावें तें बाईनीं करावें. यामुळें समय चुकतात. आमचा प्रपंच, त्यास आह्मी दरबारांत जावें, रात्री अथवा समय पाहून गेले, तर त्यांचे नेत्र मिळत नाहींत. यामुळें जात नाहीं. एक वेळ जातो. पेंढारी यांनीं खानदेश प्रांतीं मोठा अनर्थ केला. ब्राह्मण स्त्रिया त्यांजवर बलात्कार करून अष्टविल्या. बोभाट येथें आले. येथून भारमल होळकर वगैरे शेंपन्नास लोक पाठविले. त्यांनीं मानलें नाहीं. लोक लुटले. त्यांची वस्तभाव देत नाहीं. हें वर्तमान तेथें हुजुरांत आलें असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५७.

ध्री.

२० डिसेंबर इ. स. १७८७.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ माहे रबिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र ७ सफरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसी रवाना केली आहेत. त्या अलीकडील वर्तमान:-

उदेपुरकर राणाजीशीं व चितोडकर भीमसिंगाशीं लढाई मातबर जाली. उदेपुरकरांस कोटेकर सामील होते, त्यामुळें चितोडकरांचा मोड जाला. सारी फौज लुटून जातिनिशीं भीमसिंग चितोडास गेला. झणून वर्तमान आलें. कलम १.

राजश्री यशवंतराव फणशे यांचे चिरंजिवास समाधान नव्हतें ह्मणून पेशजी लिहिलें होतें. हल्लीं कार्तिक शुद्ध ७ स दानें, हत्ती वगैरे केलीं. दहा सहस्र रुपये धर्म केला. शेवटीं कार्तिक शुद्ध ९ सोमवारी तृतीय प्रहरी देवआज्ञा जाली. उभयतां स्त्रिया लहान होत्या. त्यांत एक, वर्ष अठरांची व एक वर्ष दहांची; त्यांनीं धैर्य मोठें करून सहगमन केलें. संपूर्ण अलंकार अंगावर घालून, आंबारीत बसून, बहुत समारंभेंकरून सती गेल्या. समागमें बाईही पाय-उतारा चरणचाली स्नानास गेली. अवघा विधि करून, सहा घटका रात्रीस माघारें आली. त्यानंतर दो घटकांनीं प्रहर रात्रीचे समयीं, सौभाग्यवती आनंदी-बाई, राजश्री काशीराव होळकर यांची स्त्री, तिजला समाधान नव्हतें, तिचा काल प्रहर रात्रीस जाला. तेव्हां मागतीं तिचा सरंजाम करून, दोन प्रहर रात्रीं दहन केलें. दोही दुःखांचा परिहार मासपक्ष होत नाही. समाधान बहुत करितात. आर्क्षी समयास समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या. परंतु बाईची चित्तवृत्ति दुःखार्पणीच आहे. फार श्रमी होतात. येणेंप्रमाणें वर्तमान जालें. कलम १.

जोतपूरकर बिजेसिंग यांजकडून वकील राजश्री पाटीलबावांकडे येऊन सलु-ख्याचा जाबसाल ठरला, ह्मणून कोटेकर सावकाराचीं पत्रें आलीं. त्याचा तपशील, नऊ लक्ष रुपयेपैकीं नक्त रुपये सहा लक्ष व भरणा तीन लक्षांचा व अजमेरसुद्धां महाल चार; याप्रमाणें लिहिलें सावकारी आहे. कलम १.

रिखबदास जोहरी याच्या स्त्रीविषयीं सरकारचीं पत्रें आलीं. त्याचें उत्तर पेशजी लिहिलें होतें. जोहरी मुदई इंदुरास गेला होता. तो आश्विन शुद्ध ११ स आला. द्वादशीस सरकारचें पत्र बाईस देऊन, त्यांचा जासूद बरोबर घेऊन, जोहरी याची स्त्री व कन्या दोही हस्तगत करून, त्यांच्या घरांतील वस्तुभावाचा शोध करून जिनसा काढल्या. त्या घेऊन बाईस दाखविल्या. त्याची याद करून गटवट केली. आमच्या स्वाधीन करावी तों इतक्यांत, गांवचे सावकार वगैरे रयत शें दोनशें माणूस वाळ्यांत आलें. येऊन फिर्यादी केली कीं, ह्या दोघी स्त्रिया रांडमुंडा आहेत; त्यांजकडे कजिया काय? त्याचें उत्तर बाईंनीं केलें कीं, श्रीमंतांची आज्ञा आली आहे. सरकारचा जाबसाल यांजकडे आहे ह्मणून वस्तुभाव आणली. त्यावर रिखबदासाच्या स्त्रीनें उत्तर केलें कीं, मजकडे कजिया सरकार कांहीं राहिला नाही. मी जामीन देतें. यावरून बाईंनीं तिचा जामीन घेऊन त्यांची मुक्तता केली, व वस्तुभाव आणिली ते याद करून, अनामत मोहोर करून त्यांनीं आपले मारफतीनें ठेविली. आर्क्षी उत्तरें मागितलीं. आज उद्यां करितां हा प्रसंग जाला ! लहानमोठे दांगिने मिळून

दिडा हजारापावेतों किंमत होईल. मुदई बाईचे रुबरू येत नाही व त्याचें नांवही सांगतां येत नाही. पुढें वर्तमान होईल तें विनंतिपत्री लिहीन. कलम १. एकून कलमें चार असेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५८.

श्रीगजानन. २१ जानेवारी इ. स. १७८८.

“सेवेसी केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री तुकोजी होळकर यांचीं पत्रें व राजश्री नारो गणेश यांचीं पत्रें बाईस काल छ १० रविलाखरी आलीं. पौष शु॥ प्रतिपदेचे मितीचीं पत्रें होतीं. पत्रीं वर्तमान उभयतांनीं लिहिलें होतें कीं, आह्मी मार्गशीर्ष वद्य ११ मुहूर्तेंकरून डेऱ्यास दाखल झालों. सरकारचा निरोप घेऊन लौकरच येतों. सिद्धता असावी. निरोपाचा गुंता राहिला नाही. राजश्री पाराशरपंत जाऊन ठराव करून आले आहेत. आह्मीं निरोप घेऊन यावें इतका गुंता आहे. त्यास लौकर येतों. जबानी कांसदांचे कीं, वखें देखील निरोपाचीं व जवाहीर आलें. पुण्यास जावयाचा अटकाव नाही. चांदवडास येऊन येथें येतात. असें ऐकिलें तें सेवेसी विनंति लिहिली असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १५९.

श्री. २१ जानेवारी इ. स. १७८८.

पै॥ छ २५ रविलाखर सन समान समानीन पैप.

श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीजींचे सेवेसी.

“विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ १८ रविलावलचीं विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं. त्याउपरी इकडील वर्तमानः— राजश्री राघो रणसोड व पेंढारी व शरीफभाई असे उदेंपूरप्रांतीं रवाना जाले त्यांणीं जातांच रतलामकर रांगडे यांचा परगणा मारून लुटला. रतलामकर लढाईस आले. पेंढारी यांची व त्यांची लढाई जाली. रांगडे १०१५ माणूस चांगलें ठार जालें. पेंढारी शेंपन्नास मारले. तेथून कूच करून पुढें गेले. राजश्री पाटील-बावांचा मुकाम ग्वाल्हेरीजवळ आहे. त्यांचे कबिले उज्जनीस पूर्वीच दाखल जाले. त्यांजबराबर लोक चाकरीस होते, त्यांतून चारशेंपरीयंत लोक चाकरीचे उठोन

देशास गेले. कविल्याजवळ फौज दोन हजारपावेतो आहे. गुलाम कादर व पातशाहा दिल्लीहून छ २७ रविलावलीं निघाले. इरादा पुढें आश्यास यावयाचा. राजश्री सुभेदार यांजकडून वकील दिल्लीस आहेत. त्यांचीं पत्रे येथें येऊन वाफगांवास गेलीं. त्या पत्रीं बहुतच निकड पातशाहाची लिहिली होती कीं, माळवेप्रांतीं यावें. दक्षणीचा अंमल जेथवर आहे, तेथवर उठऊन घावा. त्याप्रमाणें राजेरजवाडे यांस ताकीद. याप्रमाणें वकिलांनीं लिहिलीं. तींच पत्रे बाईंनीं वाफगांवास रवाना केलीं. येथें राजश्री जीवनराव पागनीस निसबत राजश्री सुभेदार यांजकडून छ ९ रविलाखरीं आले. बाईंस भेटून वर्तमान सांगत होते कीं, मजला सुभेदार यांणीं आपणांकडे पाठविलें आहे. आह्मी लौकरच येतो. मुहुतें करून बाहेर निघालों. त्यास, खर्चाची वगैरे सिद्धता असावी, असें सांगत होते. प्रगटांत हें वर्तमान ऐकिलें. उभयतांचा एकांत जाला, तें वर्तमान समजलें नाहीं. समजल्यावर सेवेसी लिहीन. वरकड वर्तमान यथास्थित असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६०.

श्री.

२१ जानेवारी इ. स. १७८८.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ रविलाखरपावेतो वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— पापडसाहेब इंअज यांजकडे संधान राजश्री पाटीलबावांनीं केलें कीं, तुमची मदत यावी. त्यावरून इंअजांनीं उत्तर केलें कीं, जो मुलूख तुह्मीं घेतला, त्यांत सा आणे हिस्सा आह्मांस घावा. पुढें सुटेल त्यांत सा आणे हिस्सा, आश्यांत कोठी व शहरपन्हाचा अंमल, व दिल्लींत कोठी, याप्रमाणें करार होत असला, तर आह्मी मदतीस येऊन हरोळी करूं. त्यावरून राजश्री पाटीलबावांनीं करारांत येणेंप्रमाणें लिहून पाठविलें कीं, सा आणे हिस्सा कबूल, आश्यांत अंमल देत नाहीं; कोठी मात्र करावी; असें लिहिलें. त्यांजकडून पलटणें दो कंपूचीं येणार असें ऐकिलें, तें सेवेसी लिहिलें. श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६१.

श्री.

२१ जानेवारी इ. स. १७८८.

“सेवेसी केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राधोगडबा-

ल्याचा पुत्र भेलशांत कैदेंत होता, तो पळून सोध्याचे मुलुखांत जाऊन, पांच हजार फौज जमा करून, खिचीवाड्यांत व माळवेप्रांतीं उपद्रव देऊं लागला. हें वर्तमान राजश्री बावांस कळलीयाधर राणेखान व रायाजी पाटील व आंबोजी इंगळे यांजसमागमें सात हजार फौज देऊन, त्याच्या पारपत्यास पाठविले. ते येऊन घुगरळेबड्यास पोहचले. खिचीवाड्यांत जाऊन त्यास तंबी पोहचाऊन मेवाडांत जाणार ह्मणोन ऐकिलें. तें सेवेसीं विनंति लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पैवस्ती छ ११ जमादिलावल

लेखांक १६२.

सन खमस संमानीन. अधिक चैत्र.

श्री.

९ फेब्रुवारी इ. स. १७८८.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित जसे. विशेष:—छ २१ रबिलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं पाठविलें आहे. त्या अलीकडील वर्तमान:—बाईनीं रामपुन्यास वाफगांवीं हून उंट व बैल खरेदी करावयाकरितां जासूद-जोडी वराता घेऊन आले होते, त्यांजला येथें आणविलें आहे, हें वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलें होतें. त्यास हल्लीं रामपुन्याहून कमाविसदारांनीं वराताच्या नकलाच बजिन्नस करून पाठविल्या. जासूद व अस्सल वराता मागाहून पाठवून देतो ह्मणोन कमाविसदारांनीं बाईस लिहिलें आहे. वराता बाईनी पाहून, आह्मास बोलावून सांगितलें कीं, वराता तेथून आल्या आहेत, या तुम्हीं पाहून पुण्यास रवाना कराव्या ह्मणजे जाबसाल समजेल. आह्मीं उत्तर केलें, आपण पंचवीस हजार रुपये वाफगांवचे खरेदीबद्दल तकूब ठेविले हें वर्तमान श्रीमंतांस लिहिलें, परंतु तेथें शोध न्करितांना खरेदी करविली नाहीं ऐसें बोलण्यांत. त्यावरून पंचवीस हजारांकरितां आपणांस पत्र आलें. त्यापक्षीं पंचवीस हजारांची हुंडी व अस्सल वराता सरकारांत रवाना कराव्या हेंच उत्तम. ऐकोन बोलली कीं, नकला तूर्त पुढें पाठवाव्या. ऐवजाची तजवीज करून, लौकरच हुंडी करून राजश्री यशवंत गंगाधर यांजकडे रवाना करूं व तुम्हांपाशीं पत्राचें उत्तर देऊं. त्याज-वरून नकला सेवेसीं पाठविल्या आहेत. ऐवजाविषयीं बरचेवर सूचना करून सत्यरच रवाना करवितों. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापनां.”

लेखांक १६३.

पैवस्ती चंद्र १४ रजब समान संमानीन चैत्र श्री.

७ प्रील इ. स. १७८८.

“सेवेसी भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २९ जमादिलाखर मुक्काम नजीक शहर बराणपूर वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—आज येथून कूच करून पुढें जाणार. सात आठ दिवसांत महेश्वरी जाऊन पोहोचवें असा नेत आहे. राजश्री तुकोजी होळकर यांचें मालेगांवचे मुक्कामचें पत्र चंद्र २५ जमादिलाखरीं आलें होतें कीं, आह्मी महेश्वरास दरकूच जातो, आपण लवकर यावें. याप्रमाणें सरदारांस लिहिलें होतें. राजश्री महादजी शिंदे यांजकडील रामजी पाटील चंद्र २५ जमादिलाखरीं सरदाराचे भेटीस आले होते. दोन दिवस लष्करचे जवळच मुक्काम करून राहिले होते, तेही त्वरेनें पुण्यास गेले. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६४.

श्री.

१५ आगस्ट इ. स. १७८८.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १२ माहे जिलकादपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र ७ सवालचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २७ माहे सवालीं पावलें. पत्रें आज्ञा कीं, वर्तमान वरचेवर होईल तें लिहित जाणें; व राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचीं पत्रें पावलीं, त्याचें जाब उत्तरें लिहून पाठविलीं तीं त्यांजकडे पाठवून देणें झणून आज्ञा. त्यावरून आज्ञेप्रमाणें चंद्र २८ सवालीं त्यांच्या नांवाचीं दोन पत्रें खुलीं होतीं तीं, आपले पत्रांत लावून लखोटा करून त्यांजकडे पाठविला. व त्यांजकडून लखोटे २ आले ते बजिन्नस सेवेसी पाठविले आहेत. इकडील वर्तमानः—राजश्री सुभेदार यांजकडून निकडीचीं पत्रें, सालमजकुरच्या रसदा घेऊन ऐवज पांच सात लाखपावेतो आह्मांस पाठवून द्यावा, खर्चाची ओढ फार आहे झणून, बाई यांस पत्रें येतात. त्यावरून त्यांनीं महालोमहालीं जासूद व पत्रें बलावून पाठविलीं. परंतु कोणी हा कालवर आले नाहींत. मामलेदारांचीं उत्तरे आलीं कीं, लवकर लावणीचा बंदोबस्त करून येतो. चांदवड व नंदुरबार व सुलतानपूर व थालनेर येथील जमींदार रयत फिर्याद आहेत. कोणाची दाद लागत नाहीं. महालीं मामलेदार आहेत, त्यांच्या रुजवाती करून देऊन फाजिलास बराबर करून देतो. नवे कमाविसदार करून द्या झणत आहेत. तेथें कोणी मनावर घेऊन छान करीत नाहीं. अंधेर ! दोन प्रहर मुर्यासुद्धां व कारभारी सहमंडळी कारभार

होतच नाही. त्यानंतर निद्रा ! तृतीय प्रहरानंतर चार घटका दरबार ! त्यांत दादी फिर्यादी, आले गेले ! याप्रमाणें नित्य अभ्यास आहे. दौलतींत उणें अधिक पाहणारा कोणी नाही. अवघे सांगकामे आहेत. नेकीबंदीस बाईच आहेत. लष्करांत बोढ भारी आहे. मामलत जयपुरची जाली नाही. रांगडे लांबणीवर घालितात. जसा यांचा नाजूक कारभार, तसा तेही चालढाळ करितात. राजश्री संताजी वाघ व लक्ष्मणराव मोईटे राजश्री अल्लीबहादूरबाबाकडून येऊन देशी गेले. त्यांनीं सांगितलें कीं, बहादूर यांची सोय कांहीं नाही. कर्ज फार जालें. उपाशी लोक मरतात. धरणीं पारणीं होत आहेत. ठिकाण नाही. खर्चास सुभेदारांनीं देऊन ठेविलें आहे, तेंही पुरतें देत नाहीत ! अशी अवस्था सांगितली. वरकड काय सांगावें ? ह्मणून सांगत होते. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६५.

श्री.

१९ आगस्ट इ. स. १७८८.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानिक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १६ जिलकादपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र २९ सवालीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचें वर्तमान:—गुलाम कादर व इस्माईल बेग उभयतां दिल्लीस येऊन, बादशाहाचा बंदोबस्त करून आपले स्वाधीन शहर करून घेतलें. राजश्री अल्लीबहादूर पाटीलबावांकडे जात होते. त्यास राजश्री सुभेदारांनीं राजश्री पाराशर दादाजीस पाठवून, त्यांची खातरदारी करून त्यांस घेऊन आले. उभयतां सरदार मेवाड व कोट्याचे संधान धरून आहेत. राजश्री जालमसिंग कोटेकर सुभेदारांस येऊन भेटले. पुढें मसलत मेवाडची आहे. बाईंनीं सेवेसीं पत्रें चंद्र १२ जिलकादीस लिहून पाठविलीं आहेत. अल्लीबहादूर यांचा मजकूर व सुभेदार येथें येऊन पुढें गेल्याचा मजकूर वगैरे लिहिला आहे. तीं पत्रें राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे रवाना केलीं आहेत. तीं सेवेसीं प्रविष्ट होतील. राजश्री काशीराव होळकर पाटीलबावांकडे बाईंनीं रवाना केले. परंतु राजश्री नारो गणेश यांनीं त्यांस माघारें आणिलें. ते येऊन सुभेदारांस सामील जाले. राजश्री चिमाजी बुळे व नारायणजी बारगळ उभयतां येथेंच आहेत. त्यांस न्यावयास सुभेदारांनीं हुजरे पाठविले आहेत. हे जात नाहीत. कर्जपट्टीसाठीं आडून बसले आहेत. बाईंस ह्मणतात कीं, आम्हांस कर्जपट्टी माफ करावी. बाईंनीं उत्तर दिलें कीं, जी जाली पट्टी ती माफ

होत नाही. पुढें निभावून घेऊं. इकडे पर्जन्य अतिशय जाला. राजश्री गबाजी सदाशिव श्रावण शुद्ध ५ स येथें येऊन, बाईची भेट घेऊन मंडळेश्वरी गेले. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६६.

पैवस्ती चंद्र १५ मोहरम.

श्री.

२८ सप्टेंबर इ. स. १७८८.

“सेवेसी भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ जिल्हेज मुक्काम कसबें अकोल परगणे मजकूर नजीक उदेपूर वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान तर राजश्री सरदारानीं लिहिलें आहे, त्याजवरून कळेल. वरकड मजकूर तर, राजश्री अपाजीपंत दामले आल्यापासून राजश्री तुकोजीबावांस महेश्वराहून लौकर निघण्याचा बेत यांनींच केला. ते व हे येथपर्यंत जलदीनेंच आले. त्यानंतर पर्जन्य बहुत लागला. याजमुळें मुक्काम जाले, व राजराजवाडे यांचे वकीलांशीं बोलावयासी पुर्तेपणें झडीमुळें बनलें नाहीं. घोडी व उटें बहुत खराब जालीं. कूच करण्याविषयीं तुकोजीबावांपाशीं दोन तीन वेळां आपाजीपंत यांनीं निकडीचा जावसाल करून, अश्विन शुद्ध प्रतिपदेस कूच करून, राजश्री पाटीलबावांकडे उभयतांनीं निकडीनें जाऊन पोहोचवें असा पक्का निश्चय जाला आहे. आपाजीपंतास सरदार पालखी देत होते, परंतु त्यांनीं स्वामींचें आज्ञापत्र आल्याशिवाय घ्यावयाची नाहीं, याप्रमाणें बोलले. वरकड कामकाजाचा डौल येथें मशारनिलहेंनीं चांगला घातला आहे. त्यांस पालखी असावी, यास्तव सेवेसी विनंति लिहिली आहे. तरी कृपा करून पालखी घ्यावयासी सरदारास आज्ञा करणार स्वामी आहेत. सेवेसी समर्थ श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६७.

पैवस्ती चंद्र १५ मोहरम.

श्री.

२८ सप्टेंबर इ. स. सन १७८८.

“सेवेसी भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २१ जिल्हेज मुक्काम कसबें अकोल परगणे मजकूर नजीक उदेपूर वर्तमान यथास्थित असे विशेषः—स्वामींकडून चंद्र २ जिल्हेजचें पत्र आलें तें पावळें. इकडील वर्तमान तर राणाजी याजकडील वकील राजश्री सुमेदार यांचे विद्यमानें बोलण्याकरितां येण्याविषयीं पुढें कारकून पाठवून कबूल केलें. नंतर आठ पंधरा दिवस अधिक त्यांचे येण्यास लागले. आल्यानंतर बोलण्यांत जीव कांहींच पडला नाहीं. चार सहा महिने येथें राहिले असतां मग त्यांचा बंदोबस्त होतो, असा

अन्वय दिसोन आल्यानंतर, सरदारांनी सुभेदारास निघण्याची निकड फार करून अश्विन शुद्ध प्रतिपदेस कूच ठरविले. सरदारांनी आठा दिवसां पाठीमागे सुभेदारास सोडून कूच करावे, याप्रमाणे निश्चय करून त्यांकडे रात्रीस चिटी पाठविली की, आमचे प्रातःकाळी कूच आहे. नंतर मध्यरात्रीस सुभेदार व नारोपंत व पाराशरपंत डेऱ्यास येऊन राहण्याविषयी बहुतच आग्रह केला. तेव्हां प्रतिपदेचा कूच निश्चयांत आणून, दरमजल राजश्री पाटीलबावांकडे जाऊन पोहोचोचें; याप्रमाणे यांचे त्यांचे पक्षेपणे बोलणे ठरले. स्वामीची पत्रे वारंवार यांस पाटीलबावांकडे जावयाविषयी येत गेली. त्यांवरून आर्ही दोन चार वेळां सांगितले की, सुभेदारास सोडून पाटीलबावांकडे पुण्याचे पत्राचे अन्वये जाऊन पोहोचोचें. परंतु यांचे चित्तांतील अंदेशा की, सुभेदारास व राजेरजवाडे यांची अनुसंधाने आली आहेत, ही घेऊन पाटीलबावांकडे जावे, हणजे मोठा डौल पडेल. यास्तव इतके दिवस जाण्यास लागले. राजेरजवाडे यांकडील बोलण्यांतही कांहीं जीव दिसत नाही. त्यांची बोलणी आपले मतलबाची पडतात व त्यांचे संधान पुर्तेपणे इकडे लागेल असें नाही. गुलाम कादर यांकडेही त्यांची बोलणी आहेत. असा त्यांचा दामोष विचार आहे. इस्माईल बेग यांचे संधान पाटीलबावांकडेस यावे याप्रमाणे बोलवा आहे, परंतु यासही भरंवसा पोहोचत नाही. याचाही अंदेशा समजत नाही. पुढे काय होईल ते सेवेसी लिहून पाठवूं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६८.

पं० छ २ सफर कार्तिक

श्री.

२० आक्टोबर इ. स. १७८८.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १९ माहे मोहरमपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- आज्ञापत्र छ १७ जिल्हेजचे सादर जाले, ते छ १९ माहे मोहरमी आजच पावले. एक महिना दोन दिवस जाले, इतके दिवस पत्र तेथे कसे राहिले? पत्री आज्ञा की, अलीबहादर यांची रवानगी मातबर फौज देऊन होत आहे. होळकराचे पूर्वी .....चालत आले आहेत, त्याप्रमाणे चालावे. यास हिंदुस्थानास बोलवावे येविशी पाटीलबावांस लिहिले आहे; उत्तरे आली नाहीत हणोन आज्ञा. त्यास सांप्रत रांगड्याचा गवगवा भारीच आहे. देशीहून मातबर फौज आलीयावांचून इकडील बंदोबस्त होत नाही. उजनीचे वर्तमान येथे ऐकिल्यांत आले की, गुलाम कादर

दिल्लीस होते, ते यमुना उतरोन गेले. अंतरवेदीत अंमल गोसावी याचा जाला होता. त्यास फिरंगी यांणी लिहून तोही अंमल सोडोन यमुनापार जाला, असें शुभ वर्तमान तर आलें. ठिकाणचें वर्तमान सरकारांत येईल तें खरें. अलाहिदा विनंतिपत्र लिहिलें आहे, त्यावरून श्रुत होईल. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६९.

श्री.

२१ आक्टोबर इ. स. १७८८.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २० मोहरमपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—राजश्री पाटीलबावांकडून उज्जनीस ऐवजाकरितां राजश्री भवानी शंकर पोतनीस वगैरे कारकून आले. त्यांकडून येथें राजश्री पांडुरंग राम चांभारगोंदेकर यांस बाईकडे पाठविलें कीं, तुहांकडून ऐवजाची सोय व्हावी. तुह्मी पेशजी पाटीलबावांस लिहिलें होतें कीं, कांहीं तरतूद समयास आहांकडून होईल. त्यावरून आहांस आपल्याकडे पाठविलें आहे. आह्मी येथें सावकारांस व मामलेदारांस ऐवजाची निकड करितों. तुहांकडे पांडुरंग राम पाठविले आहेत. तर ऐवजाचा भरणा करावा. ह्मणून कारकून येथें छ १५ मोहरमीस आला. त्यासही मजकूर केला. बाई व मुत्सद्दी एकत्र बसून खलबत जालें. नाही कसें ह्मणावें? त्यास, चार सावकार बोलावून त्यांस सांगितलें, तुह्मी ऐवज द्या, परंतु महाल ऐवजाचे पोटी लावून घ्यावे. कारकुनाशीं तुह्मी बोलावें. असें सांगून पांडुरंग राम व सावकार एकत्र बसविले. उभयतांचीं बोलणीं जालीं. पांडुरंग राम यांनीं उभयतांस साफ सांगितलें कीं, तुहांस महाल लावून द्यावे आणि आह्मी ऐवज घ्यावा, यास्तव तुहांकडे आह्मी आलों नाहीत. जर बाई तुहांस सांगून ऐवज देवीत असली, तर तुह्मी द्या. नाही तर ही भानगड करूं नये. याप्रमाणें उत्तर होऊन सावकार गेले. बाईस त्यानें साफ विचारिलें, “आपण काम करीत असलेत तर करावें, नाही तर उत्तर द्यावें.” त्यावरून त्यास सांगितलें कीं “तुह्मी तूर्त उज्जनीस मास पक्ष आहांच. मागाहून याचा विचार करून तुहांस लिहून पाठवूं.” असें सांगोन त्यांस छ १८ मोहरमी उज्जनीस रवाना केलें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७०.

पौ छ १ सफर सन तिसा

समानीन कार्तिकमास.

श्री.

२२ आक्टोबर इ. स. १७८८.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीः—

“विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत

छ २१ मोहरमपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- छ १० माहे मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत, ते सेवेसीं प्रविष्ट जालीं असतील. त्याउपरी येथील वर्तमान:- काल छ २० मिनहूस राजश्री सदाशिव दिनकर उज्जनीहून येथें आले. आज छ २१ मिनहूस बाईची भेट जाली. पुढें देशीं जावयास एका दो दिवसांनीं निरोप घेऊन कूच करतील, ह्मणजे मागाहून वर्तमान सविस्तर लिहीन. सांप्रत लष्करचीं पत्रें डांकेसमागमें येथेंच आलीं, ते सेवेसीं सदाशिवपंतीं रवाना केलीं आहेत. त्यांतील मुख्यार्थ, गुलाम कादर पळून गोहसगडास गेला. तपशील पत्रावरून श्रुत होईल. सरकारचें ठाणें दिहिलीं कायम जालें. दुष्टाचरणाचें फळ गुलाम कादर यास जालें पाहिजे. तेंही सत्वरच श्रीमंतांचे प्रतापेंकरोन घडेल. फौजा पाटीलाग गेल्या आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.''

लेखांक १७१.

श्री.

४ नोव्हेंबर इ. स. १७८८.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक सां नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ सफरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र ३ सफरीं राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस आलीं. त्यांतील अर्थ:-राजश्री अल्लीबहादर मिलाड्याचे मुक्कामाहून चंद्र ११ मोहरमीं कूच करून, आठ कोस गेले. तेथें गेल्यावर, मागतीं अंबोजी इंगळे जाऊन त्यास आठ दिवस राहविले कीं, तुकोजीबावांस घेऊन येतो; ते तुहीं बरोबरच असावें, ह्मणून आठ मुक्काम करून राहिले. तथापि तुकोजी होळकर यांचें जाणें जालें नाही. मग बहादर कूच करून राजश्री पाटीलबावांकडे गेले. उदेंपूरकर राणाजी यांनीं दोन लक्ष रुपये करार केले, त्याच्या वसुलास कोणास ठेऊन गेलों वरून तेही पाटीलबावांकडे जाणार. मारवाडकराचे वकील आले. त्यांनीं सुभेदाराकडे पैगाम लाविला कीं, आमचें व पाटीलबावांचें वांकडें आहे. त्यास, तुमचा आमचा बेलभंडार, आण-शपथ जाली पाहिजे. तुहीं आह्मांस सामील असावें. ह्मणून वकिलाचें बोलणें आहे. त्यास सुभेदाराचे व पाराशरपंतांचे विचारें मान्य करावें, परंतु राजश्री नारोपंत या मसलतीस रुकार देत नाहीत. एक वेळ पाऊल चुकलें, त्याची सफाई करायला सात आठ वर्षें लागलीं. याउपर मसलत करणें ते विचारून करावी. सरकारचा शब्द न लागे आणि तुमचें कल्याण होय ऐसें करणें. त्यावरून येथें बाईस पत्रें लिहिलीं आहेत. यांच्या उत्तरानुरूप तेथें वर्तणूक होईल.

बाईही त्या मसलतीस रुकार देणार नाहीत, याप्रमाणें पत्रें तेथील आलीं. इकडील उत्तरें गेलीयावर वर्तमान कळेल तें सेवेसी लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७२.

श्री.

१४ नोव्हेंबर इ. स १७८८.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ माहे सफरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील लखोटा व विनंतिपत्रें, चंद्र ४ व चंद्र ५ सफरचीं, सेवेसी इकडील वर्तमान लिहून रवाना केलीं. त्याउपरी, सांप्रत राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडून लखोटा एक आला, तो बजिन्नस पाठविला असे. इकडील वर्तमानः—राजश्री काशीराव होळकर यांनीं दसऱ्याचे मुहूर्ते डेरे बाहेर दिले. आपण घरींच आहेत. फौजेची व खर्चाची तजवीज करून, कार्तिकमासीं स्वार होऊन राजश्री सुभेदार यांजकडे जाणार. राजश्री पाटीलबावा चितोडानजीक तीन कोसांवर येऊन मुक्काम केला. राजश्री भीमसिंग यांस तगादा, किड्या खालीं करून घावा ह्णून, लाविला आहे. भीमसिंगाचे कारभारी सिताराम कोठारी व सरदारसिंग यांचे कबिले, होळकराचे जहागिरीत निंबहेड्यास, राजश्री मल्हार सोयराजी कमाविसदार यांजपाशीं होते. राजश्री पाटीलबावांनीं मल्हार सोयराजीस बोलावून लष्करांत नेलें. त्यांस सांगितलें कीं, उभयतांचे कबिले आणवून आमचे हवालें करावे. त्यांनीं अनमान केला. तेव्हां दोन हजार फौज व गाडद हजार पाठवून निंबहेड्याहून कबिले उभयतांचे घेऊन गेले. हें वर्तमान बाईस कळल्यावर आपले ठिकाणीं रोष करून, “कमावीसदार नाकारा, कबिले कसे नेऊ दिले?” इतकें मात्र एक दिवस वर्तमान ऐकिलें, ते दिवशींचें भाषण. पुन्हां कांहीं वार्ता नाही. उदेपुरची खंडणी साठ लक्ष रुपये करार. पैकीं दहा लक्ष रुपये सूट दिधली. बाकी पन्नास लक्ष रुपये करार केले. पैकीं मेवाडांत वसूल घेतला बावांनीं रुपये सव्वीस लक्ष. ते मजरा देऊन, बाकी २४ चोवीस लक्ष घेणें. त्यांपैकीं भीमसिंगाचे कारभारी यांचे कबिले धरिले. त्याजपासून १०१५ लक्ष रुपये घ्यावे ह्णून राणाजीचें बोलणें. बाकी नऊ दहा लक्ष राहिले ते भीमसिंग हस्तगत जाल्यावर त्याजकडून घ्यावे. चितोड घेऊन घावा. याप्रमाणें राणाजींनीं मुद्दा घालून समागमें आहेत. तीन कोसांवर चितोडापासून उभयतां, पाटीलबावा व राणाजी आहेत. इसाईल बेग मारोठास आला आहे. नजीब-कुलीखान मृत्यु पावला. त्याचे जहागिरीचा बंदोबस्त राजश्री खंडेराव हरीकडे सांगितला ह्णून वर्तमान आलें आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७३.

श्री. ता. १९ जानेवारी इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २२ रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- गुलाम कादर व त्याचे कारभारी असामी १०, एकूण असामी अकरा, राजश्री अल्लीबहादुर यांणीं मथुरेस राजश्री पाटीलबावांकडे पाठविल्या, त्या खाशासुद्धां मथुरेस येऊन पोहोचल्या ह्मणोन वर्तमान आलें. राजश्री पाटीलबावांनीं राजश्री सुभेदार यांस पत्र लिहिलें कीं, तुह्मीं तिकडील कामें टाकून जलदीनें येणें. हरामखोर मथुरेस आणिला. रावराजा माचेडीकर याणें जयपूरकराची कामापाहाडी घेतली. तर तुह्मीं लवकर निघोन येणें. यांजला आदेशे बहुत. पुढें कोणी गृहस्थ पाठवून, तेथील मर्जीचा प्रकार व इकडील मर्जीचा प्रकार त्यांस सांगोन, तेथील विचारानुरूप जावें ऐसे यांचा मानस आहे, ह्मणोन वर्तमान ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७४.

श्री. ता. १९ जानेवारी इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २२ रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र ५ रविलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत, पावलीं असतील. सांप्रत चंद्र १३ शनिवार मिनहूस राजश्री सुभेदार व राजश्री नारो गणेश या उभयतांचीं पत्रें बाईस आलीं. उभयतांचे पत्रां परस्परें गिळाच लिहिला होता. सुभेदारांनीं बाईस लिहिलें कीं, नारोबा कामाकाजांत मन घालीत नाहीं. शरिरास समाधान नाहीं, ह्मणून औषधसेवनासाठीं नंदुरबार खानदेशांत येणार, याप्रमाणें लिहितात. राजश्री नारोपंत, बाईचे पत्रां लिहितात कीं, सुभेदार माझें ऐकत नाहींत. काय करावें? माझ्याही शरीरास समाधान नाहीं. मीही देशीं येतो. याप्रमाणें पत्रें आलीं. त्यांचीं उत्तरे यांनीं रवाना केलीं नाहींत. रवाना केल्यावर वर्तमान कळेल तें सेवेसीं लिहीन. चितोडकराचे वकील सुभेदारांकडे आले. बलिभद्र पचोली व मंजी पुरोहित त्यांनीं घांसदाण्याचा करार करून तूर्त पन्नास हजार रुपये दिले. कूच करून काकडाबाहेर गेल्यावर पन्नास हजार द्यावे; दोन लक्ष वायद्यांनीं द्यावे; भीमसिंग व राणाजी यांचीही भेट करानी; असें ऐकिलें. पाटीलबावांचीं पत्रें सुभेदारांस बोलावणीं येतात व येथून

बाईचीं पत्रें पाटीलबावांकडे जावयाविषयीही जातात. परंतु हे जात नाहींत. ज्या दिवसापासून कोर्टें प्रांतीं गेले आहेत, त्या दिवसापासून प्रथम दिवसच आहे. पागेकरी एक दिवस जमा होऊन तीन दिवस डेऱ्यांत बसले होते. लाचार होऊन तूर्त नऊ हजार रुपये दिले. उदेंपूरचे एवजीं लाख रुपये देऊं, असा करार करून उठविले. शिलेदाराच्या रोजमुऱ्यास ठिकाण नाहीं! याप्रमाणें ऐकिलें वर्तमान तें सेवेसीं लिहिलें असे. भोजराज मिनेगार जयपुरीहून येथें आले. बराबर पुत्र व सून होती. त्यांस येथून रवाना चंद्र १७ राखर बुधवारीं केलें. सत्वरच येऊन पोहोंचतील. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७५.

श्री. ता. १५ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १९ जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—आज्ञापत्रें दोन सादर जालीं. एक चंद्र १० रविलाखरचें, तें चंद्र २७ मिनहूस पावलें; व एक चंद्र २४ रविलाखरचें, तें चंद्र १, जमादिलावलीं पावलें. पर्जी आज्ञा कीं, वरचेवर वर्तमान होईल तें लिहीत जाणें. त्यास आज्ञेप्रमाणें येथील वर्तमान बितपशीलः—

राजश्री मल्हारराव होळकर यांचें लग्न माघ वद्य ४ शुक्रवारीं सायंकाळचें लागलें. वधू अहल्याबाई यांचे बंधू, महादजी शिंदे यांच्या लेकीची लेक, तिशीं लग्न लागलें. पिढीचा उच्चार येणेंप्रमाणें केलाः—

१ मल्हारजी होळकर

१ खंडेराव होळकर

१ मालराव होळकर यांचे पुत्र मल्हारराव

३

येणेंप्रमाणें ब्राह्मणांकडून बोलविलें आहे.

कलम १.

राजश्री संताजी होळकर व बापूजी होळकर यांच्या मातोश्रीस व बंधूस वगैरे यांस कारकून पाठविला. त्यास बापू, होळकर यांचीं मुलें माणसें आलीं. संताजी होळकर आले नाहींत. त्यांचे कविले वगैरे आले.

कलम १.

राजश्री अल्लीबहादर कुंजपुरानजीक आहेत ह्मणोन वर्तमान ऐकलें. रामरतन मोदी धरून बावांकडे पाठविला व कुंजपुऱ्याचा अधिकारी धरून पाटीलबावांकडे रवाना केला ह्मणोन वदंता.

कलम १.

राजश्री खंडोजी लांभाते-पूर्वींचे सासरे-ते येथेंच आहेत. लग्नसमर्थी होतेच.

कलम १.

लग्नाचे दिवशीं सर्वांबरोबर आहेर करणें त्यावरून आहेर केलां. बाई यांजकडे चोळी व पातळ, व मल्हारराव यांजकडे पागोटें व शेला व लुगडें चोळी याप्रमाणें सहा सात सनगें आहेरास लागलीं. सेवेसीं कळावें.

कलम १.

सौभाग्यवती रखमाबाई होळकर यांजकडे पुंडोजीपंत कारकून बाईंनीं पाठविला. पत्र लिहून देऊन रवाना केला होता कीं, तुझीं लग्नास यावें. अगत्यवाद करून लिहिलें होतें. परंतु ते कांहीं आले नाहींत. उत्तर पाठविलें कीं, चिरंजिवाचें लग्न करणें जरूर तर नव्हती, तत्रापि एक वेळ मानपान आमचा जालाच आहे. सर्व प्रकारें वडील आपणच आहेत; तेथें मी आहे. असें सांगून पत्र पाठविलें.

कलम १.

राजश्री पाटीलबावा श्रीभागीरथीस्नानास जाणार झणून कविले उज्जनीहून जातात. माघ वद्य १३ मुहूर्त कविल्याचा उज्जनीहून जावयाचा आहे झणोन वर्तमान ऐकिलें.

कलम १.

राजश्री सुभेदार भिलाड्यासच आहेत. हा कालवर कोड्याचा निर्गम जाला नाहीं. यदां सरकारचाकरी जाली न जाली, हें बाईस एक दोन वेळां दर्शविलें आहे. सहज बोलण्यांत समय पाहून आज्ञा नसतां बोललों आहें. सेवेसीं कळावें झणून लिहिलें असे.

कलम १.

चंद्र १९ जमादिलावलीं सुभेदाराकडील वर्तमान आलें कीं, चौ कोसांचें कूच जालें. एक स्थळीं सहा महिने होते. त्यामुळें माघारे आले. लष्करांत चोरांचा उपद्रव फार जाला आहे. मेणेचोर जयपूर प्रांतींचे, त्यांचा रात्रीं हंगामा. छापे येऊं लागले, येथपावेतो गलाटा जाला आहे. मारवाडकर व जयपूरकर वकील आहेत, परंतु राजकारण एकही घडलें नाहीं. असें वर्तमान आलें.

कलम १.

एकूण कलमबंदी कलमें नऊ सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७६.

श्री.

१९ मार्च इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २१ जमादिलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान-यथास्थित असे. विशेष:- छ २१ जमादिलावलीं विनंतिपत्रें सेवेसीं पाठविलीं आहेत. त्याअलिकडे वर्तमान:- राजश्री मल्हारराव होळकर यांस घेऊन जावें झणोन आनंदराव होळकर

हुताशनीपावेतों राहिले होते, परंतु मल्हारराव समजले नाहीत. येथेच राहतों असा आम्रह. त्यावरून बाईंनी त्यांच्या खर्चाचा बंदोबस्त करून आनंदराव होळकर यांस निरोप दिलहा. राजश्री सुभेदार मेवाड प्रांती आहेत. कारभारी यांणीं दुखणें काढून राहुटीस आहेत, दरबारास जात नाहीत; व सरदार त्यांस बोलावीत नाहीत, असें आहे. राजश्री पाटीलबावांकडे जावयाविशीं कारभारी अनमान करितात. येथून बाईंनीं नारो विश्वनाथ दि॥ मकाजी गीते यासमागमें पत्रें, उभयतांस एकविचारें वर्तणूक करावयाकरितां पाठविलीं होतीं; परंतु ते उभयतां आपले चालीप्रमाणें चालतात. राजश्री अलीबहादुर मथुरेस आले होते. कांहींएक दिवस राहून आश्याचा किल्ला पाहावयाकरितां गेले आहेत. बाई-कडील वकील दिलीस आहेत. त्यांचें पत्र छ १९ जमादिलाखरीं आलें. तेथील वर्तमानः - गुलाम कादर याची मातुश्री, कनिष्ठ बंधु ऐसे लाहोरास गेले आहेत. तैमूरशा पातशा हा येणार. हिंमतबाहादुर गोसावी यांस पुन्हा चार हजार फौजेनशीं राणेखानभाईंनीं ठेविलें. फिरंगी यांजकडून वकील दिलीस आला. पातशाहाची मुलाजमत केली, खलवत केलें, परंतु त्यांतील अर्थ समजण्यांत आला नाही. ह्मणोन बाईंच्या वकिलानें लिहिलें होतें. गुलाम कादर याचें दस्ताऐवजीं पत्र सांपडलें. तें पत्र त्यास दाखवून, त्याचें आंग छिन्न भिन्न करून, राजश्री पाटीलबावांनीं त्याचा शिरच्छेद करविला ह्मणोन वर्तमान येथें आलें. मौजे मुलगन येथील शिवेकरितां सरकारांतून माझे नांवें पत्र आलें, त्यावरून बाईंपाशीं बोललों. परंतु त्यांचें बोलणें कीं, पंचईतच करावी. ह्मणोन सरकारांत विनंतिपत्र लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७७.

श्री.

१२ एप्रिल इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १५ रजवपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ २२ जमादिलाखरीं विनंतिपत्रें सेवेसीं लिहिलीं आहेत. तीं प्रविष्ट जालीं असतील. सांप्रतचें वर्तमान राजश्री मल्हारराव होळकर येथें बाईंनं ठेवून घेतले. त्यांचें लग्न केलें. नेमणूक करून राहावयास स्थल चांगलें करून देऊन ठेविलें. सौभाग्यवती रख्माबाईंचीं पत्रें वारंवार येतात कीं, ठेवून घेतले, परंतु त्यांचे गुण तुह्यांस माहित नाहीत. योग्यतेचे माणूस नाहीत; परिणामीं कळेल; असें लिहितात. परंतु यांचे चिंतांत ठसलें नाही. चैत्र शुद्ध ६ बुधवारीं त्यांचे स्त्रीस

पदर काढला, ते दिवशीं आहेर जाले. तेव्हां सरकारचा आहेर तेथीलच सणगें घेऊन केला. पंचवीस रुपये रोख दिले. वरकड मुत्सद्दी वगैरे होते. समारंभ जाला ते दिवशीं रात्री, कथा, हरिभक्त राजश्री विठोबा गोसावी आवणेकर यांची जाली. उत्साह रामनवमीचा. कथा समाप्त बारावे घटकेस जाली. लोक बसलेच होते. इतक्यांत मल्हारराव यांणीं चार खास बारदार पाठवून, राजश्री लक्ष्मण नरसिंह यांस बाईंचे समक्ष धरून घेऊन गेले. मारूं लागले. त्यानें शंखध्वनी केली, जानवें तोडलें, धोतरें फाडून अवाक्षरच बोलत गेला! तो आतित्याईस ब्राह्मण आला. वेडेंवांकडे बोलत असतां बाईंनीं सोडविला नाही. त्यास घेऊन किह्याच्या दरवाजाजवळ नेलें. बाहेर नेत होते. दरवाजाचे माणसांनीं आटकावून ठेविलें. इकडे विठोबा गोसावी वगैरे कथेचे लोक होते त्यांस निरोप दिल्या. मग मुत्सद्दी व बाई व मीही होतो. मग बाईस कारभारी यांणीं बहुतां प्रकारें निषेध केला. तेव्हां त्यांस त्रास येऊन लक्ष्मण नरसी यास सोडून आणलें. या गोष्टीवरून बाईस फारच भय जालें कीं, रखमाबाई सांगत होती व लिहित होती, तूं खरें. पोरचा भरंवसा नाही. एखादे दिवशीं घात करील. अशी फिकीर उत्पन्न जाली. मल्हारराव यांचे गुण विचित्र आहेत. केवळ कनिष्ठ चाल धरली. यामुळें अमर्याद वर्तणूक करितात. लक्ष्मण नरसी यांणीं चिमाजी बुळे यांचा कारभार कर्नाटकचे स्वारींत केला, तेव्हां अंतस्त राजश्री सुभेदार यांस कबूल केलें. त्यापैकीं बाकी येणें दोन हजार होते. त्याजकरितां सुभेदारांनीं मल्हारराव यांस लिहिलें कीं, लक्ष्मण नरसी यास धरून दोन हजार रुपये घेऊन पाठवून देणें. याजकरितां कथेंतून धरून नेलें होतें. यथे मल्हारराव राहिले आहेत. परंतु एखादे वेळेस दगा फटका दौलतीस करावयाचे विचारांत असतात. सावधानी बाईंची फारशी नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७८.

श्री.

२५ मे इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २९ माहे साबानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री गणेश नारायण कारकून येथून कापड देऊन बाईंनीं राजश्री सुभेदारांकडे पेशर्जी पाठविला होता, हें वर्तमान धूवीं लिहिलें होतें. तोच कारकून माघारा आला. त्याजबरोबर खिजमतगार सुभेदारांनीं मुजरद बाईंकडे पाठविला, सबब आक्षी मोहीमसीर. चिरंजीव मल्हारराव याचा बखेडा महालीं

होतो, मनास येईल तशी वर्तणूक करितो; त्यास आह्मांकडे पाठवून देणें. दुसरें, बारा लक्ष रुपयांची तजवीज करून आह्मांस पाठवावी, आह्मांकडील महाल व देशांतील महाल आहेत तेथून ऐवज अथवा सावकारी करून, कसें करून खर्चास पाठविणें. दौलतीचा बंदोबस्त आपण करावा. आह्मी दूर देशीं, यास्तव सारे महालाचा जाबसाल वडिलीं करून आह्मांस रुपये अविलंबें पाठवावे. दिवाण दरबारास येत नाहीत. त्यांजला निष्कून पत्र लिहावें कीं, मोहिमेचा प्रकार आहे; चाकरीस जपत जावें, हेंही त्यांस लिहावें. याप्रमाणें जबानीं खिजमतगार सांगत होता व पत्रेही याच अन्वये होती. त्यावरून बाईंनीं येथून राजश्री नारो विश्वनाथ कारकून सुभेदारांकडे मुजरद रवाना केला. त्यासमागमें राजश्री नारो गणेश यांस पत्रें निष्कून लिहिलीं आहेत कीं, तुम्हीं एकविचारे राहून कामकाज करीत जाणें. स्वारीखर्चास बारा लक्ष रुपये आणविले, त्यास महालचा प्रकार तुमचे ध्यानांत आहे. देशीं महाल आहेत, त्यांचा कारभार तुम्हीं दहा वर्षे केला. इकडील महालांचा कारभार मी करीत होतें, त्याचा झाडा साल दरसाल पाठवीत होतें. देशीं महाल यांची माहीतगिरी मजला नाही. इ। पासून मागील हिशेब पाहीन. नाही तर तुमचे तुम्हीं कमाविसदारास लिहून ऐवज घ्यावा. मजकडील महालांचा ऐवज देणें तो मास पक्षांत पाठवून देईन. जर तुम्ही ह्मणतां, तर देशीं महाल आहेत त्यांची घालमेल करीन; हिशेब मागील पाहीन. हें कबूल असेल तर लिहून पाठवावें. त्याप्रमाणें बारा लक्षांची सरबरा करून पाठवीन. खिजमतगार आला तो व कारकून बरोबर रवाना केले. [ते] राजश्री पाराशर दादाजी व पारनेरकर खंडोपंत असे उभयतां कारभार करितात. राजश्री नारोपंत यासुळें रुसोन बसले आहेत. दरबार करित नाहीत; घरीं असतात. या-विषयीही बाईंनीं त्यांस पत्र लिहिलें कीं, तुम्ही दुही न दाखवितां कामकाज एकविचारे करीत जावें ह्मणून लिहिलें आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पै। चंद्र २२ रमजान सन

लेखांक १७९.

उपेष्टमास रजु तिसेन.

श्री.

३१ मे इ. स. १७८९.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ रमजानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— इकडील वर्तमान लिहून सेवेसी विनंतिपत्रें चंद्र १५ रजब व चंद्र १५ साबानीं रवाना केलीं आहेत, प्रविष्ट जालीं असतील. सांप्रतचें वर्तमानः— राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाई यांस चंद्र १४ साबानचीं, बनास नदी उत्तरीर नजीक

भगवंतगड येथील आली. त्यांत वर्तमान कीं, इंद्रगडचे मुक्कामीहून राजश्री वासुदेव गोविंद मुनशी व राजाराम गोधा जयपुरकर यांस संस्थानास रवाना केलें. त्यांची प्रतीक्षा करित होतो तों, तेथील वर्तमान आलें कीं, राजाराम गोधा प्रतापसिंग राजे यांचे दर्शनास गेला. तों राजांनीं दवलतराम हळधा व राजाराम गोधा या उभयतांस कैद केलें. कारण, सुभेदार परमुलुखांतून जातील, आपले मुलुखांतून येऊं देत नाहीं, असें राजांस समजावीत होते, तें न घडलें. सुभेदार जयपुरचे मुलुखांत आले. पेंढारी यांनीं मुलुखाची तसनस केली. त्यावरून त्यांस कैद केलें. सुभेदार यांजकडील वासुदेव गोविंद यांची भेट होणें ते, छिबिलराम वकील होळकराचे तेंथें आहेत, त्यांनीं राजाची भेट करवून बोलणें करविलें. राजांनीं साफ सांगितलें कीं, तुमचे वडिलांनीं आमचे वडिलांचा पक्ष धरून गादीवर बसविलें आहे. त्याप्रमाणें तुम्हीं आमचा पक्ष धरून पाटीलबावांचा दारमदार करून द्यावा. जोधपुरकर व आह्यां उभयतांस टाकून दिल्लीचा बंदोबस्त करूं ह्मणाल, तर घडणार नाहीं. याप्रमाणें वासुदेव गोविंद मुनशी यांस बोलून मेजवानी देऊन सुभेदाराकडे विदा केलें. रामपुन्याचें ठाणें पाडून द्यावें असें राजांनीं सोडचिष्टी दिधली, ती मुनशी घेऊन आले. परंतु ती सोडचिष्टी सुभेदारांनीं घेतली नाहीं. याप्रमाणें संस्थानिकाकडील जाबसाल जाला. राजश्री पाटीलबावांकडून भुजंगराव अनंत कारकून आले, व सरकारचीं पत्रें निकडीचीं जात होतीं, त्यावरून इंद्रगडचे मुक्कामीहून लालसोंटचे मुक्कामास जाणार होते. कागदपत्रीं खातरजमा. सुभेदाराची केली आहे, व मुजरद कारकून आला, तत्रापि यांस वसवसा ! त्यावरून राजश्री आबाजी चिटणीस येणार होते. ते आल्यावर यांची खातरजमा करून देतील, तेव्हां हे पुढें जाणार. याप्रमाणें वर्तमान आलें. दुसरें, बाई यांस खर्चाची सोय व दारूगोळीविषयीं लिहिलें होतें कीं, दोन्हीं गोष्टींचा पुरावा करावा. देशीं महाल आहेत व माळव्यांतील त्या महालएवजीं खर्चाची सरबरा करून लवकर पाठवावी. आह्यां सरकारआज्ञेप्रमाणें व वडिलांचीं पत्रें येत गेलीं त्याप्रमाणें पाटीलबावांकडे जातो. याउपर दिवसगत लावीत नाहीं. ऐशीं पत्रें आलीं. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें असे. चंद्र मजकुरीं सावकारी पत्रें सुभेदाराच्या लष्करचीं साता दिवसांचीं आलीं कीं, सुभेदार मथुरेस गेले; भेटी जात्या असतील. याप्रमाणें वर्तमान आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८०.

पै॥ छ ८ सवाल सन तिसैन आषाढ श्री. २२ जून इ. स. १७८९.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २७ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें ब्राह्मणवासाहून कूच जालीयाचीं आलीं. पत्रीं वर्तमान कीं, आर्हीं येथून कूच केलें. चाळीस कोसांचा तफावत मथुरेचा आहे, लवकर जाऊन पोहोचतां. राजश्री पाटीलबावांची भेट जाल्यावर सविस्तर लेखन करूं. तूर्त खर्चाची ओढ आहे, तर ऐवजाची तरतुद करून, व दारूगोळी यांचा सरंजाम करून पाठवावा, याप्रमाणें पत्रें आलीं ह्मणोन ऐकिलें. राजश्री मल्हारराव होळकर यांनीं पांच असामी बारगीर ठेविले. त्यास दरमहा भारी केला होता. तो बाईस विदित नाहीं. बाईंनीं माणसें नेमून दिवलीं आहेत. त्यांचे रोजसुरे बाई देतात. बारगीर असामी पांचांचे रोजसुरे कराराप्रमाणें पावला नाहीं, त्यावरून त्यांहीं ज्येष्ठ वद्य एकादशीस धरणें बसलें, ते दोन प्रहर रात्रपावेतों मल्हारराव उपवासी होते. त्यांनंतर वर्तमान बाईस समजलें. मग लोकांस उठवून त्यांस खाऊं घातलें. दुसरे दिवशीं मागतीं धरणें बसलें, ते दिवशीं शेंपन्नास लोक बाईंनीं आपल्या चौकीजवळ ठेविले. सायंकाळीं राजश्री शेटीबा होळकर त्यांस मध्यस्थ घालून बारगिरांचा फडशा केला. राजश्री बळवंतराव वांकडे यांजकडील गुमास्ते राजश्री सुभेदारांकडे गेले. कापड पन्नास हजारांचें व कांहीं नक्त ऐवज घेऊन, येथें येऊन बाईची भेट घेऊन गेले. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८१.

पै॥ छ १५ मोहरम. श्री. ३० सप्टेंबर इ. स. १७८९.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:-

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १० मोहरमपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- छ जिल्काद व छ २ जिल्हेजचीं आज्ञापत्रें दोन सादर जालीं. तीं छ १९ व छ २२ जिल्हेजीं पावलीं. पत्रीं आज्ञा कीं, वरचेवर बातमी येत जाईल ते लिहित जाणें ह्मणोन आज्ञा. त्यास येथून विनंतिपत्रें छ १८ जिल्कादीं रवाना केलीं आहेत; तीं प्रविष्ट जालीं असतील. सांप्रत वर्तमान, राजश्री अल्लीबहादर व राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार उभयतां नाथद्वारापासोन दों कोसांवर आमोदेस आहेत.

उदेपुरकर यांचे वकील येऊन भेटले. उदेपुरच्या पटाइताचा बंदोबस्त करावा ह्मणोन मनसुब्यांत आहेत. हा कालवर ठरलें नाहीं. कोटेकरांनीं लांबणीघर घातलें. त्या कारभारांत राजेश्री आंबोजी इंगळे व जालमसिंग आहेत. कोटेकरांनीं आजपर्यंत एक पैसा दिलहा नाहीं. येथें रोजमुरा बाईंनीं फौजेस देऊन बिदा केलें. त्याउपर एक पैसा फौजेस मिळाला नाहीं. फौज सात आठ हजार पागेसुद्धां आहे. पेंढारी माघारे येऊन इंदुरीं होते. त्यांस रवाना सुभेदारांकडे करावे, ह्मणोन लालूभाई व भागूजी गवरे, बाईंनीं पेंढाऱ्याकडे पाठविले. पेंढारी पौर्णिमा जाल्यावर सुभेदारांकडे जातील. राजश्री चिमाजी बुळे व नारायणजी बारगळ येथेंच आहेत. त्यांचा बंदोबस्त हा कालवर जाला नाहीं. राजश्री भिकाजी होळकर व सरदारसिंग उभयतांस पागेसुद्धां विजयादशमीस रवाना केलें. कुसाजी वाघ व बापु वाघमारे हे उभयतां पूर्वी सुभेदारांकडे गेले आहेत. राजश्री अह्मीबहादर पाटीलबावांकडे निकड करून जात होते, परंतु राजश्री सुभेदार व नारोपंत उभयतां त्यांच्या डेऱ्यास जाऊन आठ दिवस ठेऊन घेतलें; जाऊं देत नाहींत ऐसैं ऐकिलें. सौभाग्यवती रखमाबाई यांची रवानगी माघारी करणार. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान तर, राजश्री राणेखांभाई व रवळोजी शिंदे उभयतां फरिदाबादेस सा सात हजार फौजेनिशीं आहेत. इस्मालबेग मोगलसुद्धां पाटीलबावांकडे येणार, हें संधान लागलें आहे. इस्मालबेगास गोहजगड देऊं केला आहे. सनद करून द्यावी हें बोलणें, राणेखांभाईच्या मारफतीच आहे. परंतु तो प्रामाणिक नाहीं. येऊन भेटेल तेव्हां खरे. दिल्लीस बातमीस कारकून सुभेदारांकडून आहे, त्याचें पत्र बाईस आलें. त्यांतील मजकूर:- गुलाम कादर यांनीं पृथ्वीपतीची अमर्यादा फार केली. छातीवर बसोन दोन्ही डोळ्यांत खंजीर घालोन पातशाहास मारिलें, व खाशा बेगमांस बेसतर केलें. झाडून मालमवेसी घेतली. मलका जमानी इच्चें घर लुटलें. कोट रुपयांचें वित्त नक्त व जवाहीरसुद्धां सांपडलें. जमाव करून लढाईस येणार. इस्मालबेगाशीं व गुलाम कादराशीं पातशाहाच्या अमर्यादेसाठीं बिघाड जाला होता. पुन्हां एकत्र जाले. याप्रमाणें बातमीचें वर्तमान लिहिलें होतें. मिर्झा अमानी व फिरंगी, उभयतां अकरा पलटणें घेऊन, राजश्री पाटीलबावांकडे येतात. त्यांचें बोलणें कीं, रोहिल्याचें पारिपत्य करावें. रोहिल्यांनीं शिखांस सामील केले. कांहीं शीख आले आहेत. याप्रमाणें तेशील बातमीचीं पत्रें बाईंकडे आलीं. सेवेसीं श्रुत होय. हे विज्ञापना.”

लेखांक १८२.

श्री.

१३ आक्टोबर इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक सा॥ नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १३ मोहरमपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र १९ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं पाठविलीं आहेत. राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील बातमीचा लाखोटा तो रवाना केला आहे. सरकारांतून डांकेविषयीं पत्र गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई होळकर यांस आलें. दस्तक सरकारचें आलें. त्यांत डांकेच्या कासदास पाणी व दोन दोन शेर दळून व रातबिरात वाटाड्या देत जाणें ह्मणोन. त्यावरून पत्र सरकारचें दिलें. पत्र ऐकून, डांकेचें प्रयोजन काय? कोठवर बेगारी गांववाल्यांनीं कराव्या? चार डांका बराव्या, या डांकेचें कारण काय? जागा मात्र देऊं. रातचाल बेगारी देऊं. वरकड सरपण, पाणी व दळण देत नाहीं! साफ उत्तर दिलें. जाबसाल रीतीभातीनें केला असतांही न ऐकत. कारकून व फडनाईकासही बोलल्याप्रमाणें देईन, अधिक देत नाहीं, अशी बोलली. उपरांत त्यास बिदा केलें. मग कारभारी यास सांगितलें, हे रीत काय? तुम्हीं प्रसंगीं असोन सरकारचे आज्ञेस उजूर हें काय? आम्हीं बाईशीं बोलार्थे तर ऐकत नाहीं, आणि तुम्हीही बोलत नाहीं! पत्र माघरें जाईल, मग आम्हांकडे दोष नाहीं. असें बाजीजवळ व गोविंद रघुनाथ यांजवळ सांगितलें. त्यांच्यानें निश्चून सांगवेना. मग हरकूबाई होळकर यांस वर्तमान सांगितलें. त्यांनीं निषेध केला, हें चांगलें नाहीं. मग सरकारचे दस्तकाप्रमाणें त्यांचे तालुक्यांत गांव बगांव डांक आहेत तेथील कमाविसदारांस पत्रें घेऊन मागाहून सरकारचे कारकुनाकडे रवाना केलीं; ते उज्जनीस गेले. डांकेचा बंदोबस्त जाला. त्यांनीं वर्तमान लिहिलें असेल. सप्ता श्रवण चालत आहे. राजश्री सुभेदारांकडून पत्रें फौजेचे खर्चाविषयीं येतात, तीं येतच आहेत. येथून तजवीज होणें ती कालानुरूप आजची उद्यांवर आहे. राजश्री बापुजी होळकराचा व राजश्री जिवाजी बहाळ व गोपाळराव रघुनाथ नि॥ राजश्री पाटीलबावा यांचा मुकाबला बारा कोसांचा आहे. त्यांची जमीयत भारी आहे. हे थोडके आहेत. लढाईचा प्रसंग, जाबसाल होतात. जयपूरकर यांची जमीयत फारशी नाहीं, व उपराळाही होळकराचा करीत नाहीत, असें वर्तमान आलें ते ऐकिलें. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें आहे. पूर्वीं धोतरजोड्याविषयीं आज्ञा जाली कीं, पंधरा धोतरजोडे करून पाठवावे. त्यास अकरा जोडे करून पाठविले, बाकी धोतरजोडे तयार आहेत. आज्ञा आल्यास पाठवीन. नारो गणेश यांची स्त्री येथें येऊन राजश्री मुकुंदराव हरी

यांचे घरी राहिली. नारोपतांचे चिरंजीव सरदारजवळ राहिले आहेत. राजश्री शिवाजी गोपाळ ऊर्फ बाजी हे दरबारास येतात, कधी येत नाहीत. यांचें सांगणें रुचतही नाही. हे आपलेकडून सरदाराकडे पाठवावयाविषयी, खर्चाविषयी, फौजेविषयी, बोलतच आहेत. घडेल तें खरें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८३.

श्री.

११ नोवेंबर इ. स. १७८९.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २२ माहे सफरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ ६ सफरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें छ १८ मिनहूस पावलें. पत्रां आज्ञा कीं, धोतरजोडे तुह्मीं चार पाठविले, त्याचे रुपये १२९ एकशें एकोणतीसाचे ते पावले. बाकी सहा तयार करवून माफजतीनें पाठवावे हणोन आज्ञा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें सहा पोणे चार तूर्त धोतरजोडे करविले आहेत. रेशीम चांगलें घेऊन करविले, सिद्ध जालीयावर रवाना करितों. राजश्री दिनकर केशव दिवेकर राजश्री अलीबहादूर यांजकडून येथें आले. शरीरास समाधान नाही. चार मुकाम करून, बाईची भेट घेऊन, छ २० सफरी येथून रेंवापार जाले. बाईनीं वस्त्रें शोलापागोटें दोन दिधलीं. छ १७ सफरी राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडील पत्र आलें. त्या पत्रासमागमें राजश्री पाटीलबावांचें पत्र व राजश्री आबा चिटणीस व राजाराम विठ्ठल यांचें, एकून तीन पत्रें राजश्री सुभेदारांकडे बाईनीं पाठविलीं. त्यांतील मजकूर सारा समजला नाही. परंतु बाई यांस लिहिलें कीं, ज्याप्रमाणें सुभेदार आपणांस, त्याप्रमाणें मजला जाणावें. मागें जी गोष्ट जाली, ती जाली. पुढें उभय पक्षीं एक विचारें चालावें. याप्रमाणें बावांनीं बाईस लिहिलें, हणून ऐकिलें. राजश्री रामराव आपाजी पळसीकर यांजकडे दौलतीची दिव्वाणगिरी सांगावी असा विचार करून, राजश्री नागोपंत नीला तोफखान्याकडील, त्यांस मशारनिव्हेकडे पाठविलें. सरदारास हें वर्तमान सांगून रामराव यांस घेऊन यावें हणोन ऐकिलें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८४.

श्री.

२३ नोवेंबर इ. स. १७८९.

“विज्ञापना ऐसीजेः— चंद्र ५ माहे रविलावलपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—गुलाम कादर यांनीं पत्र राजश्री सुभेदार यांस मोहरमचे महिन्यांत लिहिलें होतें. त्याच्या नकला येथें बाईस पाहवयास पाठविल्या. त्यांतील मज-

कूर कीं, राजश्री महादजी शिंदे यांचा आमचा कलह लागला आहे, आह्मी फौज सुद्धां मुकाबलीयास आहोंत. तुझी येणार व अल्लीबहादूर येतात. त्यास, तुमचा व आमचा पूर्वीपासोन एखलास चालत आला, त्याप्रमाणें पुढेंही चालेल. खातरजमा असों घावी; यांचे मदतीस तुझीं न यावें; ह्मणोन कित्येक प्रकारें भेदबुद्धीनें पत्रें लिहिलीं होतीं. हें वर्तमान ऐकिलें तें सेवेसीं लिहिलें. बाईंनीं वर्तमान सांगितलें नाहीं. परस्परें ऐकिलें. गुलाम कादर गोहसगडास गेला. मलका जमानी व साहेब जमाल व शहाजादे व खजिना घेऊन पंचवीस कोस एके दिवसांत गेला, ह्मणोन वर्तमान आलें. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस आलीं. त्याच जासुदाबरोबर राजश्री आनंदराव गंगाधर यांनीं लाखोटा पाठविला. तो बजिन्नस सेवेसीं पाठविला असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८५.

श्री.

२३ नोवेंबर इ. स. १७८९.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे रविलावलपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—चंद्र १० सफरचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २० मिनहूस पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, बातमीचें वर्तमान वरचेवर होत जाईल तें लिहित जाणें, व खर्चाविषयीं लिहिलें, त्याचें उत्तर मागाहून लिहिलें जाईल ह्मणून आज्ञा. त्यास येथून चंद्र ५ माहे सफरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. सांप्रतचें वर्तमान— राजश्री अल्लीबहादूर व राजश्री पाटीलबावा यांची भेट कार्तिक शुद्ध ६ स जाली. तीन कोसपावेतों पुढें येऊन, समारंभेंकरून भेटी होऊन मथुरेस गेले. मोत्यांची कंठी, शिरपेंच व हत्ती नग एक इतकें दिलें. रोजसुरेकरितां ऐवज दिला. याप्रमाणें येथें वर्तमान आलें, तें सेवेसीं लिहिलें. तिकडील बातमींही आलीं असेल ती खरी. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८६.

श्री.

२५ नोवेंबर इ. स. १७८९.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ७ रावलपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—आज्ञापत्र छ ४

सफरचें सादर जालें. तें छ २३ मिनहूस पावलें. पर्ची आज्ञा कीं, आढळलें वर्तमान वरचेवर लिहित जावें. त्यास आज्ञेप्रमाणें ऐकिलें व पाहिलें वर्तमान लिहित असतां. बाईंनीं सौ॥ रखमाबाईस पत्र लिहिलें होतें कीं, चिरंजिवास घेऊन जाणें, वर्तणूक सुधी न्महीं. त्यास पत्र पावतांच घेऊन जाणें. त्यावरून रखमाबाईंनीं उत्तर पाठविलें कीं, ज्या समयीं आम्ही लिहित होतो, तेव्हां तर आपले मर्जिस आलें नाहीं. आतां घेऊन जा ह्मणतां, तर आपले जवळच असों द्यावे. 'पुत्राचे गुण पूर्वींच आम्ही सांगत असतां, त्या वेळेस आम्ही वाईट वाटत होतो. आतां त्याची वृत्ति पुरती बहकली, तो कसा आम्हांपाशीं येईल? जमाव केला आहे. आपण तेथेंच ठेवून सावधानी करावी, असें उत्तर पाठविलें. राजश्री मल्हारराव पोंवार यांणीं राजश्री माधवराव कृष्ण मुसकुटे यांसी कजिया करून परस्परें यांची त्यांची तरवार चालली. दाहा पांच माणसें कामास आलीं. त्याउपर मागतीं बऱ्हाणपुरीं जाऊन, वस्तभाव आपली मुसकुटे यांजपासून घेऊन, सांप्रत महेश्वरीं रेवा दक्षिणतीरीं येऊन उतरले आहेत. इकडे यावयास बाईंस सांगून पाठवितात, परंतु येऊं देत नाहींत. आठ दहा दिवस जाले, पारच आहेत. राजश्री आबाजी रघुनाथ, चिटणीस नि॥ राजश्री पाटीलबावा, त्यांची सून देसीहून येऊन येथून छ ८ रावलीं पुढें उज्जनीस गेली. समागमें जामगांवची पागा व उंट नफर बारा कापड भरून गेले. बाईंची भेट न घेतां पुढें गेली. देसीं प्रसूत व्हावयाकरितां गेली होती. प्रसूत होऊन सपुत्र इकडे येऊन पुढें गेली. उज्जनीस जाऊन पुढें लष्करास जाणार ह्मणोन ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८७.

श्री.

२५ नोवेबर इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७ रविलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथून चंद्र ५ सफरीं विनंतिपत्रें व घोतरजोडे ५ पांच पाठविले, ते पावले असतील. त्याअलीकडील वर्तमानः— राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईंस आलीं. त्यांतील अन्वय कीं, राजश्री पाटीलबावांनीं वतनी व इनामीसुद्धां नऊ लक्ष एकवीस हजार रुपयाचा मुलूख ठरावून दिला. त्यांपैकीं तूर्त दोन लक्ष दहा हजारांचे महाल गड-सुक्तेश्वर व हंपाड (?) दोन्हीं महालच्या सनदा करून दिल्या. तेथें राजश्री बाबाजी निंबाजी कारकून शंभर स्वार बराबर देऊन पाठविले आहेत. तूर्त जती करविली.

२० म. द. भा. २

सनदा करून पाठविल्या. त्यांत सायेर व इनामी गांव वजा करून पाठविले. त्यावरून आर्ही उत्तर दिलें कीं, आमचे अमलांत दुसरा अम्मल कसा चालेल? त्यास सायेरसुद्धां महाल लावून द्यावे, नाहीतर सनदा नकोत. ह्मणून सनदा माघारी पाठवून दिल्या. याप्रमाणें पत्रें आलीं. त्यांचें उत्तर बाईंनीं पाठविलें कीं, आधींच वांटणी वाजवीचे रुईनें केली नाही. त्यामध्येही मामलतींत दुसरा अम्मल राहून, नित्य उठून कज्याच राहिल. त्यास निस्तुक महाल लावून घेणें. याप्रमाणें उत्तरें पाठविलीं आहेत. येथील वर्तमान तर, राजश्री मल्हारराव यांचें राहणें वाड्यांतच बाईजवळ होतें. परंतु मल्हारराव यांनीं जमाव केला; शें दीडशें बारगीर ठेविले. त्यामुळें बाईंनीं आपले पागेचे लोक चौकीस वाड्यांत ठेवूं लागली. त्यावरून मल्हारराव यांनीं बाईस विचारिलें कीं, आजपावेतों चौकीस लोक नव्हते, आतां चौकी ठेवितां, यांचें कारण काय? त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, समजाविसीचे दिवस आहेत, यास्तव लोक चौकीस ठेविले. तुझीं नवे बारगीर ठेविले ते दूर करणें. त्यावरून मल्हारराव वाड्यांतून निघून गांवाबाहेर पागा आहे तेथें जाऊन राहिले. नगरसूल व येवेलें येथें पागा पाठवून तेथें मोकाशी यांशीं कज्जा लाविला आहे. येथेही जमाव करितात. शें पन्नास घोडीं खरेदी केली आहेत. बाईचे शिक्षेचें भय त्यांचें गेलें आहे. मनस्वी कारभार करितात. गांवांतील असामी दादी फिर्यादी त्यांजकडेच गेली, तर त्यांचे हातून यांस सोडवत नाही. याप्रमाणें त्यांनीं वर्तणूक केली आहे. आनंदराव पोंवार देवासियांत होते. त्यांचे तरफेनें देवासियाची मामलत राजश्री खंडेराव हरीकडे होती. त्यांचें फाजील, त्यामुळें त्यांचा जमाव जाला व यांचाही जमाव जाला. परस्परें कलह लागला. लढाई न होतां एकाएकीच आनंदराव पवार यांचा रात्रीतून काल जाला. मार्गशीर्ष शुद्ध २ द्वितीयेस मृत्यु पावले, ह्मणून वर्तमान येथें ऐकिलें, त्यावरून लिहिलें आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८८.

श्री.

३ डिसेंबर इ. स. १७८९.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ माहे रबिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- राजश्री पाटीलबावा चितोडाहून कूच केलें ह्मणून चंद्र १४ रबिलावलचें पत्रीं विनंति लिहिली. त्याच दिवस मागतीं बातमी, मल्हार सोयराजी कमाविसदार निसबत होळकर यांचें पत्र बाईंच्या नांवें निंबहेडा नजीक चितोड, त्या

मुक्कामचें आलें. त्या पत्रीं वर्तमान कीं, राणाजीचा व भिमसिंग यांचा तह जाला होता. जालमसिंगानें आमचे घरचे कारभारांत नसायें. त्यास निरोप दिला. भीमसिंगाकडून सरदारसिंग व सीताराम कोठारी जाबसालास आले होते. इतका तह होऊन मागतीं बावांच्या मनांत किंतु आला कीं, जालमसिंगास यांचे सांगितल्यावरून निरोप दिला. आह्मांस कूच करा ह्मणून सांगतात, तेव्हां हे बदमामली करितील; जाणून सरदारसिंग व सीताराम कोठारी या उभयतांस चौकींत ठेविलें. पुन्हां गोळे सुरू केले. असें पत्र साता दिवसांचें आलें. रा आनंदराव गंगाधर यांजकडून पत्र बहुत दिवस येत नाहीं. एक लाखोटा वाटमार्गी जासुदासमागमें आला, तो बजिन्नस पाठविला आहे. होळकराचे डांकेस पत्रें येतात, परंतु एक मास जाला, त्यांचें पत्र आलें नाहीं. राजश्री सुभेदारांचें वर्तमान तरी लोकांचा गवगवा जाला आहे, धरणीं पारणीं होतात. त्यावरून निकडीचीं पत्रें आलीं आहेत. बाईकडून ऐवजाची सरबरा होत नाहीं. रांगड्यांनीं पेंचांत घातलें. जाबसाल लवकर करून ऐवज पदरीं घालीत नाहींत. दौलत मोठी, कोणी आवल्या नाहीं, त्यामुळें पेंच पडला आहे. ह्मणून वर्तमान आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १८९.

श्री.

१२ डिसेंबर इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना त.गाईत छ २४ रावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- छ ९ रावलीं विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री मल्हारराव होळकर यांचे प्रथम स्त्रीस ऋतु प्राप्त जाला ह्मणोन सौभाग्यवती रखमाबाईचें पत्र बाईस आलें. त्यावरून बाईंनीं सौभाग्यवती रखमाबाई व मल्हारराव यांची स्त्री व काशीराव होळकर यांची स्त्री व कन्या काशीराव होळकराची, यांस मंडळीसह आणावयाकरितां राजश्री राघो रणसोड नि। पागा यांस इंदुरास पाठविलें. तेथें हे जाऊन बुद्धिवादाच्या चार गोष्टी सांगोन घेऊन आले. ते छ २२ मिनहूस गुरुवारीं प्रथम दहा घटकांत येऊन पोहोंचली. रहावयास स्थल वाड्यांत दिलें. उभयतां बाईंच्या भेटी जाल्या. राजश्री मल्हारराव हे बाहेर पागेतच आहेत. ऋतुशांतीचा मुहूर्त मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशी सोमवारचा पाहिला आहे. परंतु मल्हारराव ह्मणतात कीं, रखमाबाईचें दर्शन घेणें नाहीं. असा आग्रह त्यांचा आहे. त्यास बाई नित्य बोध करीत आहे कीं, रखमाबाईचें

दर्शन घ्यावे, समारंभ आह्मी ऋतुशांतीचा पाहूं. तूं आग्रह धरूं नको. याप्रमाणें नित्य बोध करिताहेत. कारभारीही याप्रमाणें शिकवितात, परंतु घडेल तें खरें. ऋतुशांति जाली तर आहेर केला पाहिजे. राजश्री आबाजी नाईक वानवळे यांचे चिरंजीव राा रामचंद्र नाईक व देवता जोशी वगैरे मंडळी देशीं-हून येऊन उज्जनीस गेले. पुढें लष्करास जाणार. राजश्री महारराव पवार पार रेवेचे होते. त्यांचा आग्रह, एक वेळ भेटिस बाईंनीं बोलावून माझें वर्तमान ऐकावें. त्यावरून त्यांचे कारभारी येऊन परवानगी घेऊन गेले. महारराव यांस घेऊन इकडे आले, भेट जाली. बाईस ह्मणाले कीं, मी सरकारांत जातो, मजविशीं दोन पत्रें लिहून घावीं. त्यावरून बाईंनीं पत्रें त्यांस देववून, पैठणी वस्त्रें व खर्चास रुपये पन्नास देऊन त्याच क्षणीं निरोप दिलहा. याउपर पुण्यास जाणार आहेत. सांप्रत पारच आजचे घडीपावेतों आहेत. मथुरेकडील वर्तमान कीं, इस्मालबेग नजबकुलीखानाकडे पूर्वीं राजश्री पाटीलबावांनीं पाठविला होता. त्यास तो व नजबअल्ली एकत्र होऊन राठोडकराचें संधान व जैपूरकराचें संधान पेंकें करून, त्यांची फौज घेऊन लढाईस येणार. याप्रमाणें येथें वर्तमान आलें आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १९०.

श्री.

१२ दिसेंबर इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केंसो भिकाजी कृतानेक साा नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र २४ रविलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—सौभाग्यवती रखमाबाई चंद्र २२ गुरुवारी आली, ते दिवशीं चिरंजीव दर्शनास आले नाहींत. प्रातःकालापासून त्यांजकडे पांच चार भले लोक पाठविले कीं, तुहीं येऊन आईची भेट घेणें. त्यांनीं न ऐकतां, सायंकाळ सहा घटका दिवस असतां घोड्यावर बसोन निघाले, ते रात्रीं रानांतच होते. शुक्रवारी प्रातःकालापासून त्यांचे शोधास बाईंनीं भारमल लेकवळा व नारोजी चोडके खिजमतगार हे त्यांजकडे पाठविले. परंतु त्यांनीं यांचें न ऐकतां, सायंकाळचा दिवस राहतां पागेंत आले; ते महेश्वरी नदी आहे तेथें येऊन उभे राहिले. तों रखमाबाईंचा पाग्या, बाहेर त्याचा लेक महेश्वरी नदीवर स्वारावांनं व उभा होता, त्याजला धरून मुसक्या बांधून मारलें. हें वर्तमान रखमाबाईंस कळलें व त्यांनीं पागा तयार करून गांवांत नाकें ठाई ठाई बांधिलें. चिरंजीव बाहेर आहेत. बाई व रखमाबाईं किह्यांत. शहरांत जमाव उभा केला. सायंकाळीं चिरंजीवाचा खासबारदार बातमीस किह्यांत

आला. बाई व चौघे पांचजण कारभारी वोटीवर बसले होते, तेथे खासबारदार उभा राहिला. इतर जवळ चार लोक होते, यांनीं बाईस श्रवण केलें कीं, हा खासबारदार बातमीस चिरंजिवाकडील आला आहे. असें ऐकतांच त्याजला जासुदाकडून काठ्याखालीं मारिलें. त्याचा हात मोडला. तो नेऊन त्याचें हत्यार त्यास देऊन कैदेंत ठेविला. हें वर्तमान शुक्रवारीं जालें. आज शनिवारीं प्रातःकालापासून वर्तमान होईल तें लिहून पाठवूं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १९१.

श्री.

ता० १३ दिसेंबर १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २५ रविलावल शनिवारपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—शुक्रवारचें वर्तमान राजश्री मल्हारराव होळकर यांजकडील लिहिलें. शनिवारीं राजश्री नारायणराव बारगळ यांजला चिरंजिवाकडे बाईंनीं पाठविलें कीं, सोमवारचा मुहूर्त आहे, तुम्हीं येऊन वाड्यांत रहावें; आणि लेकवळा धरला तो सोडून घावा; नाहीं तर कामास येणार नाहीं. त्यावरून चिरंजिवांनीं उत्तर दिलें कीं, मातुश्री गेल्यावर वाड्यांत येऊं. त्यांनीं इंदुरास जावें; तेव्हां लेकवळा सोडूं, वाड्यांत येऊं. सोमवारचा मुहूर्त जवळ आहे, त्यास रखमाबाईस निरोप घावा. असें उत्तर नारायणराव बारगळ घेऊन आले. आज रविवार आहे. येथून पुढें जें होईल तें लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १९२.

श्री.

२९ दिसेंबर १७८९.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ रविलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान चंद्र २५ रविलावलीं विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर ऋतुप्राप्तीचा मजकूर, ऋतुशांतीचा मुहूर्त सोमवार त्रयोदशीचा निश्चय जाहला होता ह्मणून पेशजीं लिहिलें होतें, त्यास सोमवारचे मुहूर्तास राजश्री मल्हारराव आले नाहीत. राजश्री नारायणराव बारगळ मध्यस्त गेले होते. त्यांनीं एकच उत्तर केलें कीं, सौभाग्यवती रखमाबाईंनीं इंदुरास जावें. राजश्री शेटीबा हीळकर यास माझे हातीं द्यावें. मग मी येऊन वाड्यांत राहीन, ऐसें साफ उत्तर केलें. त्या दिवसापासोन चौक्या आसपास बसविल्या आहेत.

मल्हारराव पागेंत जमाव करून आहेत. चंदी व पोटगी बाईंनी मना केली. बंदोबस्त चांगला करून रात्रदिवस चौकी पहारा करित आहेत. मल्हारराव चंदी विकत घेतात; बारगिरास पेटीया देतात. निग्रह मोठा आहे कीं रखमाबाईचें मुखावलोकन करणें नाहीं. सौभाग्यवती रखमाबाई निरोप बाईस मागतात कीं, मी इंदुरास जातें. बाई निरोप देत नाहीं. चिरंजिवाची समजुती करितें. दोन दिवस दम धरून असावें असें समाधान करितात. परस्परें आंतील विचार पाहतां विपरीतच आहे. राजश्री सुभेदारांचीं पत्रें चिरंजिवास आलीं कीं, तुह्मीं आह्मांकडे येणें. बाईस पत्रें आलीं कीं, चिरंजिवाचा पक्का बंदोबस्त करून ठेवणें. हें वर्तमान चिरंजिवास समजलें, त्यामुळें ते वारा पडूं देत नाहीत. पुढें कसें घडेल तें सेवेसीं लिहीन. राजश्री पाटीलबावांची बहीण जानकीबाई भोइटीण श्रीकाशीस गेली होती. तेथून येऊन पाटीलबावांनीं देशीं रवाना केली. ती चंद्र ६ रविलाखरीं येथें आली. बाईचे भेटीस आली होती. बाईस काशीचा पितांबर एक व चोळखण एक एकून दोन सणगें दिलीं. बाईंनीं मेजवानी केली. 'जानकीबाईस सफेत शालजोडी व पितांबर पैठणी व खण दिला. समागमें मराठे दोन तीन होते, त्यांस वस्त्रें दिधलीं. खिजमतगार पाटीलबावांचा बरोबर होता, त्यास वस्त्रें देऊन विदा केलें. देशाकडे गेली. दोन हंडे थोर तांब्याचे मथुरेहून पाटीलबावांनीं पाठविले. वजन दोन्ही ॥२ बारा मण होते. ते हंडे बिडास पाठविले. येथून बाईंनीं रेवापार करून दिले. शिरोंज व रामपुरा येथें गिराशांनीं फार हंगामा म्हांडिला आहे. गांव लुटतात, जाळितात. जमीयत याजकडून तेथें आहे. आणखी येथून जमीयत रवाना करणार आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

पैवस्ती चंद्र २० रविलाखर तिसेन पौष. **लेखांक १९३.** ४ जानेवारी इ. स. १७९०.
श्री.

“ सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ रविलाखरपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र १० मिनहूस प्रातःकालीं येथील वर्तमान लिहून विनंतिपत्रें रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर राजश्री नारायणजी बारगळ व राजश्री लक्ष्मण मल्हार पारनेरकर होळकरांचे पदरचे आहेत. ऐसे उभयतां राजश्री मल्हारराव होळकर यांचे मध्यस्त जात येत होते. त्यांसी उत्तर केलें कीं, तुह्मी उभयतां ओलीस रद्दाल, तर विध करवायास वाड्यांत येईन. सौ रखमाबाईची भेट घेणार नाहीं, हें कबूल होत

असेल तर येतो, असें बोलणें लाविलें. बाईस संकट कीं, रखमाबाईस घेऊन आले. कसें करून विध संपादावा ऐसें जाणून, ओलीस नारायणजी बारगळ यांचा ज्येष्ठ पुत्र व लक्ष्मण मल्हार पारनेरकर ऐसे पागेंत ठेऊन, मल्हारराव यांनीं आपले बारगीर व खासे लोक, करनाटकी प्यादे चौकीस ठेऊन, आपण मल्हारराव जातीनिशीं घोड्यावर बसून, चार खिजमतगार व खासबारदार चार असे हातीं तरवार घेऊन, इतक्यानिशीं वाड्यांत आले. पौष शुद्ध १५ पौर्णिमा शुक्रवार अकरावे घटकेस वाड्यांत आले. येतांच बाईचें दर्शन घेऊन पायांवर डोई ठेऊन अभ्यंग स्नानास नेलें. स्नान जाल्यावर सौभाग्यवती रखमाबाईकडे सौभाग्यवती मुक्ताबाई फणशी इजला, बरोबर उभयतां स्त्रीपुरुषांची पदरांच्या गांठी देऊन रखमाबाईकडे पाठविलें. ते जाऊन उभयतांनीं उभाउभीं मान लववून बाहेर येऊन पुण्याहावाचन जालें. अक्षत टाकावयास रखमाबाईस मागतीं मुक्ताबाईंनीं आग्रह करून बाहेर आणून अक्षवण करविलें. तदनंतर आहेर जाहले. सरकारचा आहेर, त्यांनीं स्मरण करावा तर विशेषकरून करावा. परंतु विध केला पाहिजे. त्यावरून आर्हणी आहेर केला. त्याची याद मागाहून सेवेसी पाठवीन. सौ रखमाबाईही उदास जाली आहेत. आज उद्यां निरोप घेऊन इंदुरास जाणार. मल्हारराव पौर्णिमेचे दिवशीं विधी संपादून, एक रात्र वाड्यांत राहून प्रातःकाळीं पागेंत शनिवारीं गेले; ते पुन्हां आले नाहींत. सौ रखमाबाई इंदुरास गेलीयावर वाड्यांत यावें ऐसा करार करून, ओलीस शनिवारीं प्रातःकाळीं सोडून दिला. याप्रमाणें फलशोभन जालें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १९४.

श्री.

२२ जानेवारी इ. स. १७९०.

“विज्ञापना ऐसीजे:-माघ शुद्ध ७ सप्तमीस सौ॥ रखमाबाई होळकर स्वार होऊन रामकुंडास रहावयास गेली. तेथें मुक्काम केला. ते दिवशीं झाडून लहान मोठे लोक त्यांचे भेटीस गेले. मी गेलों नाहीं. त्यावरून त्यांनीं चिठी दुसरे दिवशीं मजकडे पाठविली कीं, तुम्हीं येऊन भेटून जाणें. त्या चिठीची नक्कल करून पाठविली आहे. त्यावरून माघ शुद्ध ८ प्रातःकाळीं रामकुंडास गेलों. भेटी जाली. एकांतीं घेऊन गेली. सर्व वर्तमान सांगितलें. त्यांतील अर्थ कीं, चिरंजीव आह्मांपाशीं होता. आह्मांपासोन बाईजवळ येऊन राहिले. ते समयीं आर्हणी व सुभेदारांनीं पत्रे पाठविलीं की, चिरंजीवास ठेऊन न घेणें. आमचे आह्मांकडे पाठवून देणें. तें न करितां त्याचें लज्ज केलें. त्याजपाशीं दोन माणसें आमचीं ठेऊन दिलीं. तीं

आहेत त्यासुद्धा काशीराव यांस कोट्याचे सुमारे लवकर बिदा करणें, व सौभाग्यवती रखमाबाई यांजपाशी पागा व हत्ती नग पांच आहेत त्यांसुद्धा आह्वांकडे रवाना करणें. येविषयी शरीफभाई इंदुरी आहेत त्यांजला ताकीद की, रखमाबाईपासून सरंजाम झाडून घेऊन महेश्वरी बाईजवळ पोहचवणें, ती आह्वांकडे पाठवितील. ह्मणून शरीफभाई तेथे येऊन राहिले. रखमाबाई सरंजाम देत नाहींत. कज्जा पडला आहे. राजश्री चिमणाजी जयराम पारनेरकर लष्करांतून निरोप घेऊन इंदुरास आले. त्यांनीं रखमाबाईस बहुत सांगितलें की, तुह्मांपाशीं सरंजाम काहीं नसावा अशी आज्ञा आहे, तर आग्रह करूं नये. त्यांचें सांगितलें मान्य जालें नाहीं. सौभाग्यवती रखमाबाई यांजकडे आरोप की, तुह्मी सरकारांत पत्रें लिहिली की, राजश्री नारो गणेश यांस दिवाणगिरी सांगावी. महेश्वरीहून पत्रें व लष्करांतून पत्रें सरकारांत गेलीं की, राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे दिवाणगिरी सांगावी, असें असतां रखमाबाई खूळ करितात हें निमित्त त्यांजवर ठेऊन, त्यांजपाशींचा सरंजाम काढावा ह्मणून आग्रह राजश्री सुभेदार यांचा व येथीलही मानस असें आहे. हल्ली लखोटा एक, राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचा आला, तो बजिन्नस पाठविला आहे, पावेल. राजश्री पाटीलवावा उज्जनीस येतात असें वर्तमान आलें. राजश्री राणाजीचा बंदोबस्त जाला. राजश्री अंबोजी इंगळे व दोन पलटणें, काहीं फौज, मेवाडांत ठेऊन उज्जनीस येतात. राणेखानभाई मृत्यु पावले. त्यांची वस्तभाव व सावकारीयांत ठेवी होती ती घेतली. त्यांचा ताबूद देशीं देपूर येथें पाठविणार ह्मणून वर्तमान आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १९७.

श्री.

६ फेब्रुवारी इ. म. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २१ जमादिलावलपावेतों सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र १४ जमादिलावलीं विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर बाईंनीं मल्हारराव यांची रवानगी माघ वद्य ५ पंचमी गुरुवारीं केली. ते दिवशींच रेवापार जाऊन उतरले. जेजुरीस जातात. समागमें राजश्री सोमाजी लांबहाते वगैरे पागा दिधली. चाळसा दिवसांचा करार करून पायांवर हात ठेऊन, क्रिया घेऊन, बाईंनीं रवाना केलें की उभ्या मार्गें जावें; तसेंच यावें. वांकडें कोठें जाऊं नये. पुण्यास जाऊं नये. चांदवड वगैरे महालीं कोठें उपद्रव देऊं नये. असा करार करून राजश्री मल्हारराव निघाले. पुण्यास जाऊं नये असा करार

करून घेतला तेव्हां त्यांस वाटें लाविलें. पुढें त्यांचे मर्जास येईल तशी वर्तणूक करितील. तो भरंवसा बाईस नाही. हें वर्तमान सौभाग्यवती रखमाबाईस कळल्यावर त्यांनीं दोन चिट्ठ्या मजकडे पाठविल्या. त्यांच्या नकला करून पाठविल्या आहेत. त्यांचें बोलणें कीं, बाईस चिरंजीवाची प्रकृत कळून, सरंजाम देऊन वाटें लाविलें, तेव्हां दौलतीस अपायच केला आहे. चिरंजीव जातांना सुधां जाणार नाही. मार्गांत चांदवड बगैरे महाल व खेड्यास उपद्रव देतील, नुकसानी होईल. सरदार मोहिमशीर. घरचा बखेडा मातुश्रीनीं आरंभिला, यांत परिणाम नाही. ह्मणून मुजरद कारकून राजश्री निळो परशराम यांजला राजश्री केसो गणेश कुंटे यांस पत्रें लिहून त्यांजकडे पाठविलें आहे. राजश्री केसो गणेश यांनीं विनंति सरकारांत करून चिरंजीवाचा पक्का बंदोबस्त करावा ह्मणून सौभाग्यवती रखमाबाईनीं पत्रें लिहून पाठविलीं आहेत. तेही विनंति करितील. सौभाग्यवती रखमाबाईच्या लिहिल्यावरून सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. त्यांचे मनांतील अर्थ कीं चिरंजीवास मध्येंच पागा चांदवडास सरकारच्या पाठवून माघारें फिरवावा असें आहे. सौभाग्यवती रखमाबाई यांच्या नावें खातरजमेचें पत्र पाठविलें पाहिजे. राजश्री सुभेदारांनीं बाईस पत्रें लिहिलीं होतीं कीं, मल्हारराव यांस आह्वांकडे पाठवून देणें. त्यांस आजच उत्तर लिहून दिधले कीं, चिरंजीवाचा नवस होता. व्रतें धरलीं होतीं. विडा घेत नाही, व जोडा पायांत घालीत नाही. पलंगावर निजत नाही. शरीरास समाधान पडत नाही. देवाचा नवस फेडावयाकरितां पाठविलें आहे. तेथून लवकरच येईल ह्मणजे तुह्मांकडे रवाना करून देईन. याप्रमाणें पत्रें लिहून पाठविलीं. मल्हारराव यांजबराबर जमियत पागा बाईनीं दिधली. पागेचे राऊत पन्नास. खाजगत जमियत शंभर स्वार आहेत. पुढें जमियत आणखी करणार. येथून कसें करून निघाले आहेत. मनस्वी वर्तणूक करितील, यास्तव सौभाग्यवती रखमाबाईनीं विनंति करावयाविषयीं समक्ष सांगितलें आणि वृत्तेवर चिट्ठ्या येतात, त्यावरून सेवेसीं लिहिलें आहे. त्याविषयीं आज्ञा जाली पाहिजे. एक पत्र सौभाग्यवती रखमाबाई यांस पाठविलें पाहिजे. सेवेसीं श्रुत हे विज्ञापना.”

लेखांक १९८.

श्री.

९ फेब्रुवारी इ. स. १७९०.

“राजश्री केसो भिकाजी गोसावी भ्रांसी:-

सेहांकित सौ॥ रखमाबाई होळकर दंडवत सुमा तिसैन मया व आलफ. तुह्नीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें कीं, लिहिल्याप्रमाणें श्रीमंतांस विनंतिपत्रें

लिहिली आहेत. चांदवडास पागा आल्यावर गांठ पडून चिरंजीवांनी ऐकिलें तर बरें. कदाचित् कलह वाढल्यास, एखादी गोष्ट विपरीत जालीयास लौकिकीं जघन्य ! यास्तव श्रीमंत पागा पाठविणार नाहीत. चिरंजीव जेजुरीस गेल्यावर श्रीमंतांचे दर्शनासही जातील. तेव्हां त्यांस युक्तिद्वारा सांगून मार्गावर आल्यास तुह्मांकडे अथवा लष्करांत रवाना करावयास येईल. ह्मणोन तुह्मीं विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐसीयास जेजुरीस जाऊन सरळतेनें माघारे येतो हा विचार सर्वास समजून चुकला. याजकरितां चांदवडास पावला नाहीं तों तिकडून पागा याच्या. चार भोंवताले जवळील आहेत त्यांजला व त्यांचे घरींदारीं ताण बसल्यावर सहजांत जड पडावयाचें नाही. तेव्हां जमीयत काय करिती ? श्रीचे दर्शनास कदाचित् गेला आणि श्रीमंतांचे भेटीस आला, चार वाईट फट गोष्टी सांगितल्यानें त्याचे गुणदोष दोन घटकां कचेरीस येऊन गेल्यानें दृष्टीस येतात कीं काय ? तेव्हां शब्द आह्मांस ठेवतील. याजकरितां विना अनुभवाखेरीज मनुष्याचा लगटवास असल्याव्यतिरिक्त दृष्टि येते, हें सर्वथा होत नाहीं. आतांही जे जवळ बसतात, ते चार गोष्टी ऐकून शब्द त्यास ठेवितात कीं काय ? त्यांतील माहीतगारी असल्याविना नजर पुरते असें नाहीं. मातोश्रीचे मनांतून खेळ करावा तो अर्थ तुह्मांसी लोपला नाही. जे गोष्ट बहकली ते सुधारणें कठीण ! यजमान मोहीमशीर. तिकडून एखादा बंदोबस्त घडावा, तर लांबचा पडला पडला. ते मातोश्रीस लिहितां कसर ठेविली नाहीं. तो इतिहास अघोपांत तुह्मांस माहीत आणि वडिलांस करणें नाहीं. तेव्हां नाश होऊं द्यावा कीं काय ? श्रीमंत धनी आहेत. नसली गोष्ट त्यांनीं सुधरून मार्गावर आणावी, हा त्यांजला अधिकार असोन, उभयतांनीं अंदेशांत पडावयाचें कारण नाहीं. याकरितां तुह्मीं उभयतांस खचितपणें लिहून, हा तेथें जाऊं पावला नाहीं तों चांदवडीं पागा याच्या, आणि चार जवळ लोक आहेत त्यांचें पारपत्य, त्यांचे घरीं चौक्या बसविल्या ह्मणजे सहजांत बेजार होईल. कलह होणार नाहीं. विलगही पडत नाहीं. चार रुपये खर्च पडला तर चिंता नाहीं. असें जालें ह्मणजे आह्मांकडे पाठवावा. जमीयत लुटल्यावर करितो तें काय ? तिकडून दाब बसल्यावर कोणतेंही विलग पडावयाचें नाहीं. येविषयीचें बोलणें तुह्मांसीं जालें आहे. तुमची पुन्हां भेट व्हावी. यास कारण शिवरात्रीचें निमित्त्य करून अवंतिकेस जातो ह्मणोन निरोप मागावयांत भेटही घडोन यात्राही घडेल. दोन्ही साधतात. जाणोन चंद्र २५ जमादिलावल बहुत काय लिहिणें. मोर्तब सुद.”

पौ चंद्र २ रजव तिसेन चैत्र. लेखांक १९९. ता. १७ फेब्रुवारी इ. स. १७९०.
श्री.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २ जमादिलाखरपावेतों सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र २१ जमादिलावली विनंतिपत्रे लिहून सेवेसी रवाना केली आहेत. त्याउपरी इकडील वर्तमानः— राजश्री मल्हारराव कसरावद परगण्यांत तीन मुक्काम करून होते. गेले तेव्हां एक नाटकशाळा घरचे गुलामाची स्त्री, तिजला बाईंनी अलंकार भूषणे देऊन गायन नृत्य शिकवून देवापाशी कृष्णमंदिरी दुवस्तां हजिरी देत होती, तिजला घेऊन गेले. हणून बाई रागें भरल्या. बराबर पागा व सोमाजी लांभाते दिले होते व ढाल करून दिधली, ती माघारें आणवून घेतली. जातेसमयीं दोन हजार रुपये रोख त्यास खर्चास दिले. गांवांत उचापत त्यांनीं घेतली; ते लोक समयास आडवे जाले. त्यांजला कांहीं न देतां कसरावदचे परगण्यांत राहिले. तेथें उपद्रव देऊं लागले. मग मीं आपली चिट्ठी व खिजमतगार त्यांजकडे पाठविला. त्यांनीं उत्तर लिहिलें कीं, सरकारचा महाल तो माझा आहे, उपसर्ग लागणार नाही. हणून मजला चिट्ठीचें उत्तर पाठविलें. आणि त्याप्रमाणें वर्तणूक न केली. राजश्री माधवराव भुसकुटे यांचा इनामी गांव धाकटी कसरावद, त्याजपासून पन्नास रुपये रोख व चार बैल घेऊन पुढें मुलतानचा मुक्काम केला. तेथें पंधरा मण चणे आणि रोख रुपये ७५ पाऊणशें घेतले. तो गांव सरकारचा. दुसरे दिवशीं खरगोण परगण्यांत गेले. दो चौ गांवचीं घोडीं पंधरा जमा केलीं. दोन चारशें रुपये गांवापासून घेऊन खरगोणास गेले. तेथें मामलेदार यांनीं दरवाजे लावून गोळी चालविली. तेव्हां कसबा सोडून बाहेर आठ कोसांवर राहिले. प्रातःकाळीं खरगोण परगण्यांत राऊत पाठवून मनस्वी मारहाण करूं लागले. एका खेड्याशीं कच्चा केला. पाटलास मार दिला. त्यामुळें त्याचे भाऊबंद येऊन तरवार चालविली. एक घोडा मल्हारराव यांजकडील ठार जाला. दोन बारगीर पडले. गांवचें माणूस जखमी व ठार मिळून दहा जालें. शेवटीं गांवास आग लावून दिधली. बंद धरून घेतला. याप्रमाणें रयतेवर जुलूम केला आहे. बाईस हें वर्तमान क्षणक्षणाकळत आहे. लोक व पागा पाठवून त्यास घांटाखाले करून द्यावें हणून नारोजी खिजमतगार व राऊत व कारकून पाठविले. ते त्याजकडे जाऊन, खरगोण परगण्यांतून काढून मिलाण गांवापुढें पोहचवून दिले. बऱ्हाणपुरचे मार्गें गेले, आणि खिसमतगार वगैरे परतून आले. मल्हारराव गुदस्तां आले, त्यांचीं लक्षणें माझे ध्यानांत विपरीत आलीं. यावर मीं

बाईस एक वेळ एकांती सूचना केली कीं, मल्हारराव यांचें लक्षण ठीक नाहीं. तुम्हीं याचा चांगला बंदोबस्त करावा. इतकें सांगून राजश्री गोविंदपंत गानूस साक्ष ठेविलें. पुन्हां त्यांनीं तसें न करितां त्याजला वाढवीत गेली. त्याचें फळ आतां पावतात. नित्य उठून लोकांच्या फिर्यादी येतात. गांवांत पांच हजारांस लोकांस त्यांनीं बुडविलें, तें ठावकें असून त्यांची उपेक्षाच करीत गेली. आतां जड पडलें आहे. राजश्री दादाजी गंगाधर व केसोपंत कुंटे यांस बाईंनीं पत्रें लिहिलीं आहेत कीं, सरकारांत विनंति करून चिरंजीवाचा बंदोबस्त करणें, ह्मणून ऐकितों. सौभाग्यवती रखमाबाईंचें पत्र चंद्र २४ जमादिलावलचें आलें. त्याची नकळ करून पाठविली आहे. पावल्यावर ध्यानास येईल. खावंद धनी, श्रीमंत असून, गेली गोष्ट ती त्यांनीं सुधरून घावी, हा मनोदय त्यांचा. याजविषयीं खातरजमेचें पत्र त्यांस पाठवावयाची आज्ञा जाली पाहिजे, ह्मणजे त्यांची स्थिरता होईल, व मल्हारराव यांजला हस्तगत केलें पाहिजे. तें कर्म बाईच्यानें व रखमाबाईच्यानें होत नाहीं. सरकारचे दावानें होईल. दुसरा अर्थ नाहीं. सौभाग्यवती रखमाबाईंनीं इंदुरास याचें ह्मणून मजला लिहिलें, परंतु मी गेलों नाहीं. कारण आज्ञा आल्यावर जाईन. अथवा ज्याप्रमाणें पत्रीं आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. सारांश, रखमाबाई यांचें नांवें खासगत पत्र अगत्यरूप पाठविलें पाहिजे. तेव्हां त्यांचें समाधान होईल. चिरंजीवाचा बंदोबस्त करावयाकरितां सरकारांत मुजरद कारकून इंदुरीहून त्यांनीं पाठविला आहे व राजश्री केसो गणेश कुंटे यांस पत्र लिहिलें आहे. ते विनंति करितील. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस येत गेलीं कीं, चिरंजीवास देशीं रवाना न करावें; आह्मांकडे पाठवून घावें. त्यांनीं त्याप्रमाणें न करितां, देशीं रवानगी करून लोकांची नुकसानी केली. दोन हजार गुरें वळून बराबर नेलीं आहेत. सुलतानपुर, नंदुरबार, चांदवड या महालांत मास पक्ष रहाणार. मग पुढें काय करणार तें करोत. जमियत दोनशें पायदळ व स्वार शंभर आहेत, ते चांगलेच आहेत. राजश्री बापूजी जनार्दन जामगांवकर व बापूजी चिटणीस निसबत शिंदे हे उज्जनीस आले. हल्लीं चिटणीस तेथें राहणार. बापूजी जनार्दन जामगावीं जाणार. ते इकडून येतात. येथील मार्गीचीं पत्रें गेलीं आहेत. राजश्री पाटीलबावांकडून राजश्री आंबोजी इंगळे यांचा बंधु बाळोजी इंगळे दिल्लीपुढें होते. तिकडून गुलाम कादर याची मातुश्री व कनिष्ठ बंधु आले, त्यांची यांची एक लढाई जाली ह्मणून वर्तमान. राजश्री काशीराव होळकर साता हजारा फौजेनिशीं दिल्लीस आहेत, असें वर्तमान येथें आलें आहे. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें असे. श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २००.

पैवस्ती चंद्र १० रजव तिसैन चैत्र.

श्री.

१२ मार्च इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २५ माहे जमादिलाखरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-चंद्र २ जमादिलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्याउपर इकडील वर्तमान, राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस आलीं. त्यांत वर्तमान की, सीख व रोहिले एक होऊन कुंजपुन्यास जमाव करून आहेत. विठोजी इंगळे फौजसुद्धां सारणपुराचा घाट उतरून यमुनापार कुंजपुन्याचे सुमारे गेले. आर्ही चिरंजीव राजश्री काशीराव होळकर याजसमागमें पांच हजार फौज देऊन, विठोजी इंगळे यांजकडेच पाठविले आहेत. हेही जलद जाऊन पोहोचतील. मथुरेहून फौजा आह्मांसुद्धां त्रिवर्गाच्या जयपुरास रवाना करावयाचा बेत आहे. सरदारांनीं मथुरेस असावें, फौजा पुढें रवाना कराव्या, असें लिहिलें होतें. राजश्री मल्हारराव होळकर खरगोण परगण्याचा गांव मारून बऱ्हाणपुरास गेले. तेथून रावेरी जाऊन दोन हजार रुपये घेतले. पुढें नसिराबादेवरून उत्रापेस गेले. तेथें शिमगा केला. पुढें कोणीकडे जातील हें कळत नाही. येविषयीं सौभाग्यवती रखमाबाई होळकर यांनीं विनंति सरकारांत लिहावयाविषयीं पांच चार पत्रें पाठविलीं, त्याप्रमाणें विनंति लिहीत गेलों. त्याप्रमाणें मल्हारराव यांचा बंदोबस्त सरकारांतून व्हावा. याविषयीं परभारें त्यांनीं कारकून व राजश्री केसो गणेश कुंटे यांस पत्रें लिहिलीं आहेत. मीं त्यांस उत्तर काय लिहावें, येविषयीं आज्ञापत्र आलें पाहिजे. त्यासारखें सौ॥ रखमाबाई यांस लिहून पाठवीन. त्यांचीं माणसें व पत्रें वरचेवर येतात कीं, सरकारचें उत्तर काय आलें तें लिहिलें पाहिजे. त्यावरून सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०१.

पैवस्ती चंद्र २५ रजव तिसैन, चैत्र.

श्री.

२८ मार्च इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ माहे रजवपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान चंद्र २५ जमादिलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं आहेत. त्याउपरी इकडील वर्तमान:- राजश्री मल्हारराव होळकर रावेरीहून कूच करून उत्राण परगण्यास गेले, तेथें हुताशनी केली. राजश्री हरी गणेश कमाविसदार नि॥ होळकर यांजपारून चोवीसशें रुपये घांसदाणा व भेजवानीचे घेतले.

त्याशिवाय दुमाले गांवांपासून पांच हजार व महालांतून पांच हजार व कसबेकर झेडूक पाटील यापासून पांच हजार येणेंप्रमाणें, एकूण रुपये सत्रा हजार चारशें घेऊन, चाळीसगांवापावेतों जाऊन, मार्गती माघारें थालनेर परगणी आले. श्रीमहायात्रेहून १० दहा ब्राह्मण आले, ते देशीं जात होते. त्यांस मार्गांत गांठून भाल्याची जखम मारून लुटून घेतलें. जो मार्गांत कोणी भेटतो त्यास सुरक्षित घेऊं देत नाहींत. जमाव वरचेवर करीत आहेत. येविषयीं सौ॥ रखमाबाई यांचीं पत्रें आलीं, त्यावरून विनंति पांच चार पत्रीं लिहिली. परंतु उत्तराची आज्ञा होत नाहीं. याचें कारण काय ह्मणोन चिंता लागली आहे. सौ॥ रखमाबाईस आर्क्षीं काय उत्तर लिहावें? राजश्री केसोपंत कुंटे यांजकडे कारकून व पत्रें सौ॥ रखमाबाईनीं पाठविलीं, त्याप्रमाणें उत्तरें त्यांजकडे पाठविलीं असल्यास मजला आज्ञा करावी, ह्मणजे मी त्यांस लिहीन. दुसरें, बाईचे उजवे हातास फोड तळ-हातास जाला, व उजवे पायावर फोड जाला. त्यास औषध, भोई राजश्री त्रिंबक बाबूराव यांजकडील, त्यांनै रानांतील मुळी आणून उगाळून लाविली, त्यांनै हात व पाय फार सुजला. आणखी फोड येऊन वाहूं लागले. कोंपरापावेतों सूज चढली. त्यामुळें ज्वर प्राप्त जाला. दोन दिवस स्नान राहिलें. श्रमी आहेत. दरबार बंद आहे. शरीरप्रकृति ठीक नाहीं. चैत्र शुद्ध ६ पासून श्रमी आहेत. दशमीपासोन तर स्नानच नाहीं. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान, त्रिबर्ग सरदार मथुरेस आहेत. फौजा जयपुराकडे रवाना केल्या ह्मणोन वर्तमान आलें. जोधपूरकरांची फौज दहा हजार जयपूरकरास मदत आली. याप्रमाणें तिकडील वर्तमान आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०२.

श्री.

२ मे इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साधंग नभस्कार विज्ञापना तागार्हत छ १७ सावानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—छ २६ रजबचें आज्ञापत्र व छ १ सावानचें आज्ञापत्र एकूण दोन पत्रें छ १४ माहे मिनहूस पावलीं. पत्रीं आज्ञा कीं, राजश्री मल्हारराव होळकर सरकारमहालास व शिंदे होळकर यांचे महालास उपद्रव देतात; त्याजविशीं गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई यांसी सांगावें कीं, पागा पाठवून त्याचा बंदोबस्त करावा. येविशीं राजश्री केसो गणेश कुंटे यांस समक्ष सांगितलें आहे, व ते बाईस लिहितील. तुम्हीं बाईसी बोलवें कीं, मल्हारराव याजकडे पागा पाठवून घेऊन जावें ह्मणोन

आज्ञा. त्यावरून बाई यांसीं समक्ष लिहिल्याप्रमाणें त्यांसीं बोललो. त्यांचें उत्तर बाईंनीं केलें कीं, “सरकारांत अनुभव आहे. घरचा प्रकार, मीं काय करावें? दादासाहेबांचा प्रकार घडला, त्यास कोण श्रम लागले?” हें उत्तर केलें. यांत दर्शविलें काय, गोष्ट कठीण, मजला होत नाही. तेव्हां मीं उत्तर केलें कीं, श्रीमंतांस म्यां काय लिहावें? आपण बोललां तसें लिहावें, किंवा मल्हारराव यांस आपण आणवितां? तेव्हां बोलली कीं, “माझे ह्यातारपण, मी जाऊन घेऊन येईन हें सामर्थ्य नाही. त्याचे आईनें अथवा त्याचे बापानें येऊन त्यास घेऊन जावें. इतराच्यानें तो येत नाही.” याप्रमाणें बोलली. त्यास असेंच पत्रीं लिहून पाठवणें ह्मणोन सांगितलें. फिरोन दुसरे वेळ विचारलें, तरी हेंच उत्तर कीं, त्याचे आईनें अथवा त्याच्या बापानें येऊन त्यास घेऊन जावें. असेंच तुझींही श्रीमंतांस लिहावें, ह्मणोन सांगितलें. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें असे. राजश्री नारो गणेश यांचे माचे, राजश्री बाळाजी लक्ष्मण, श्रीमहायात्रेस कुटुंबसुद्धां गेले होते. ते यात्रा करून वैशाख शुद्धांत इंदुरास आले. नारोपंत यांची स्त्री येथें होती, त्यास मावंधासाठीं इंदुरास घेऊन गेले. मावंधें जाल्यावर नारोपंताकडे त्यांची एवानगी वैशाख शुद्ध ७ स केली. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०३.

श्री.

५ माहे मे इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २० माहे साबानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ १९ साबानीं राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचा लखोटा छ १३ चा लिहिला आला, तो बजिन्नस पाठविला आहे. दोन लखोटे पूर्वींचे व एक आतां आला तो, एकूण तीन लखोटे त्यांजकडील पाठविले आहेत. राजश्री मल्हारराव यांचा बोभाट राजश्री सुभेदारांकडे गेलां कीं रुसून जात होते, परंतु श्रीमंतांनीं पक्का बंदोबस्त करून चौकी ठेविली. दोन तीन दिवस उपवास केले, मग सरकारांतून ताट बाहून जात आहे. दादाजीस आज्ञा सरकारांतून जाली कीं, यांस घेऊन जाणें. हें वर्तमान राजश्री सुभेदारांस कळल्यावर, त्यांचें पत्र बाईचे नांवें आलें कीं, कोणी तरी मला माणूस पाठवून त्याजला घेऊन येणें. असें पत्र काल आलें, ह्मणून ऐकिलें. तेथून त्यास कोणी आणावयास धजत नाही. गुणाचें सर्वास कळलें आहे. याउपर बाई काय तजवीज करितात ती करोत. येथें महागाई फार जाली आहे. पूर्वींचे लोकांचें देणें, व पुढेंही नित्य खर्चाची वोट आहे. मी निरुपाय

आहे. परामर्ष जात्यास देणेदारांचे देऊन पुढे घेत जाईन. वोढीमुळे विनंति लिहितो. तेथेच एवज राजश्री कृष्णाजी नाईक तात्याकडे पावता केला पाहिजे. बहुत दिवस सरकारांतून कांहीं पावले नाही. पूर्वी दोन हजार रुपये पावले, ते तात्याकडेच देण्याचे ते दिले. आतांही त्यांकडेच द्यावयाचे आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०४.

श्री.

१४ मे इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २९ माहे साबानपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र १९ माहे साबानीं विनंतिपत्रे लिहून सेवेसीं रवाना केली आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमानः—राजश्री रघुनाथ हरी पान्होळेकर यांची व त्रिंबकराव सदाशिव या उभयतांची घरवांटाणीचा पूर्वी फडशा, हरिपंत व सदाशिवपंत यांनीं करून ठेविलाच होता. त्यापैकी पेटेचा व देवाच्या उपकर्ण्याचा लढा राहिला. त्याकरितां त्रिंबकराव सदाशिव झांशीस गेले, तेथे निकाल न जाला. तेथून महेश्वरास आले. येथे बाईंनीं ठेऊन घेतले. हे वर्तमान रघुनाथ हरीस कळले. यावर त्यांकडून राजश्री धोंडोपंत व नरसिंगराव, जाबसालास येथे आले आहेत. उभयतांचा वाद प्रतिवाद उदंडच जाला. निकाल होतां दिसत नाही. पुढे पंचाईत वेळ राजश्री धोंड दीक्षित पटवर्धन यांस सांगितली. उभयतां राजी जाहल्यास निर्गमांत येईल.

कलम १.

खेची राघोगडवाला, त्याचा पुतण्या चेतसिंग, त्यांनं सिरांज व भेलसें या प्रांतीं प्रळय मांडिला. मार्ग चालत नाही. हजारपांचशें जमाव जाहल्याखेरीज मार्ग शुद्ध चालत नाही. त्यामुळे खेचीचा वकील येथे बाईंकडे आला आहे. आमचे संस्थान पाटीलबावांस सांगोन सोडवावे. त्यावरून बाईंनीं वकिलास ठेऊन घेऊन, राजश्री सुभेदारांस पत्रे लिहिली आहेत कीं, यांचा बंदोबस्त करून देणे.

कलम १.

राजश्री मुरारजी जाधव भोईंजकर यांसमागमें पन्नास राऊत आहेत. एक मास जाला, सोमाखेडी नजीक महेश्वर येथे आहेत. राजश्री यशवंतराव फणशे यांचे कर्ज रुपये १५०० घेतले. त्यांचे देणे. ते जाऊं देत नाही. त्यांचे देणे बारून देशीं जाणार ह्मणोन वर्तमान ऐकतो. बाईंचे भेटीस येत होते, परंतु बाईंनीं सांगितले कीं, भेटीचे अगत्य नाही. परभारें मर्दान्याचे घाटं उतरून जाणें. असे उत्तर दिले.

कलम १.

राजश्री चिमाजी बुळे लोकांसुद्धां येथेंच आहेत. त्यांचा व दिवाणांचा फडणिसीचा लढा आहे. आनंदराव बावाजी दिवाण व निळकंठ जनार्दन फडणीस यांस दूर करून नवे दिवाण, फडणीस करावे, हा आग्रह धरून येथेंच आहेत. चाकरीस जात नाहीत. बाईच्याने नेट धरून त्यांजला लष्करांत पाठवीत नाही. येविषयीं राजश्री सुभेदारांचीं पत्रें येतात. दोन वर्षें बुळे येथेंच आहेत. कलम १.

राजश्री लक्ष्मणराव कृष्ण परांजपे यांजला बाईंनीं रामपुऱ्याचे मदतीस पाठविलें. चंद्रावताच्या कजिया रामपुऱ्यामी लागला आहे. दहा पांच गांव चंद्रावतांनीं मारले. तेथील का॥ राजश्री गणपतराव विष्णु यांचीं मामलतदार मातबर, परंतु महालीं आठवडे गुमास्ते जातात. एकावर इतबार रहात नाही. त्यामुळें मामलत खराब जाली. तिगस्तां चार लक्ष रुपये दिले, त्यांपैकीं रदकर्ज हा कालवर पडलें नाही.

कलम १.

नारायणजी बारगळ यांचे शरीरीं समाधान नव्हतें. भगींद्राचा उपद्रव फार जाहला, त्यामुळें श्री फार होते. मध्यें ब्राह्मणाचा द्वेष उत्पन्न जाहला. बाई समाचारास गेली, तिजबरोबर ब्राह्मणमंडळी येऊं दिली नाहीत. अंशी रीत जाली होती. येथून निरोप घेऊन घरास जात होते. सेंदव्यापावेतो गेले. तेथें वैशाख वा १३ म काळ जाला. दोघे पुत्र आहेत व कुटुंब आहे. पागा पथक लष्करांत चाकरीस सुभेदारांपाशीं आहेत.

कलम १.

धरणेकर धोकलसिंग राजा व राणी त्यांजकडून सरकारांत वकील जावयास येथें आले. बरोबर सिताराम बैरागी आहे. हत्ती छावा, नग एक, वगैरे नजर घेऊन सरकारांत येतात. चंद्र २८ सावानीं बाईची भेट घेतली. पत्रें राजांचीं देऊन, निरोप घेऊन आज उद्यां इतके रेवापार होतील.

कलम १.

एकूण कलमें सात ७

सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०५.

श्री.

२६ जुलई इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो मिकाजी कुतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १३ माहे जिल्कादपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—

राजश्री आबाजी नाईक.वानवळे लष्करांतून देशीं जावयाकरितां महेश्वरीं छ ७ मिनहूस आले. तो त्यांचें घरचें पत्र आलें. नाईकांची मातुश्री पंचत्व पावली. आठवे दिवशीं वर्तमान कळलें. त्यानंतर उत्तरकार्य करून छ मजकूर पार गेले.

हजार रुपयेपावेतों धर्म, दान भूयसीशिवाय दीड हजारपावेतों धर्म केला. पुढें पैठणास गेलियानंतर विशेष धर्म करणार ह्मणोन ऐकिलें. कलम १.

नायकास दुखवड्याचीं वखें बाईंनीं व कारभारी यांनीं एक एक शेला पांघर-विला. सर्वांबरोबर मीही एक शेला सा रुपयांचा आंगावर घातला. कलम १.

नायकांसमागमें हत्ती नग २ व घरपागा पाऊणशें घोडी व उंट रथ गाडी सरंजाम, वडील पुत्राची स्त्री, येणेंप्रमाणें व पंचवीसपावेतों ब्राह्मणमंडळी व शिपाई बरकंदाज दोनशेंपावेतों लोक होते. कलम १.

राजश्री अलीबहादूर व राजश्री सुभेदार या उभयतांची खराबी सांगितली. त्यांत सुभेदाराचे चालीस बहुतकरून स्तव ऐकिलाच नाही. कारभारी यांकडे दोष नसतां आब घेतली. पंधरा लक्ष घेतले, तेच आजपावेतों भक्षिले. पुढें कोठें कांहीं नाही व जयपुरचेंही बनत नाही. सामर्थ्य असावें, तर कोणी लवून गोष्ट सांगावी, तो प्रकार नाही. अलीबहादूर आहेत तोंवर भ्रम. ते वेगळे जाले तर त्यांची स्थिति राहाणार नाही. असें सांगत होते. कलम १.

राजश्री नाईक छ ११ मिनहूस बाईंचे दर्शनास हवेलीस आले. समक्ष भाषणें जालीं. बाईंचे चित्तांत याजविषयीं राग होता. यांनीं राजश्री सुभेदार यांस आडवून कर्जाचा निर्गम करून घेतला. व्याजास व्याज व मनोती मनस्वी घेतलें. फेर-खत केलें आहे, त्याचा उल्लेख कांहींच न केला. बहुत समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या. त्यांनीं बहुत स्तुति केली. प्रसन्न करून पोटास कांहीं योजना करून द्यावी. यांनीं मान्य केलें. पुढें घडेल तेव्हां खरें! छ १२ रोजीं निरोपास आले. वखें बाईंनीं दिलीं. मेजवानीचें साहित्य चांगलें, बारीक खानदेशी तांदूळ, देशीची ज्वारी वीस शेर, व पोहे येणेंप्रमाणें दिलें. वखें शालजोडी व पागोटें दिलें. कलम १.

नायकाचे जबानीचें वर्तमान-राजश्री पाटीलबावांची तारीफ, सावधानी बहुत. हिंदुस्थानांतील बंदोबस्त चांगला केला. दिल्लीस फौज येऊन व मथुरेचा व मेवा-डचा बंदोबस्त करून, आपण छावणीस श्रावणमासी उज्जनीस येणार. जोत-पुरचा कारभार जरब देऊन केला. क्रोड रुपयापावेतों नक्त व महालसुद्धां ऐवज लावून घेतला. उज्जनीस दोन महिने राहून, आश्विन मासी देशी जाऊन श्रीमंतांचें दर्शन घ्यावें ह्मणोन आबाजी सांगत होते. कलम १.

बावांसांगातें तोफखाना व पलटणें व फौजसरंजाम भारी घेऊन येतात. तोफा दीडशें दोनशेंपावेतों बराबर आहेत. कलम १.

एकूण कलमें सात ७

सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०६.

श्री.

१७ आगष्ट इ. स. १७९०.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागार्हत छ ५ माहे जिल्हेजपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विज्ञेषः— येथील वर्तमान छ २८ जिल्काद व छ १ जिल्हेजचीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसी रवाना केलीं, त्या पत्रांबराबर राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. त्याउपरी काल छ ४ जिल्हेजीं आनंदराव गंगाधर यांचें पत्र आलें, तें बजिन्नस पाठविलें आहे. त्यावरून श्रवण होईल. इकडील वर्तमानः—राजश्री पाटीलबावा राणाजीचा पक्ष धरून भीमसिंगास माजी करणार. त्यावरून जमाव सुद्धां हमीरगडास महसरा करून गड घेतला. तेथें भीमसिंगाचा कुंवर होता, तो धरून त्यास आलंकार पायांत घालून अटकेंत ठेविला. मालियत, गळा व जिन्नस दारूगोळी व घोडीं चारशेंपावेतों सांपडलीं. गळा फार सांपडला. आणिकही मालियत बहुत निघाली. भीमसिंगास तगादा कीं, तुझीं किल्ला खालीं करून राणाजीपारीं जावें; किल्ला चितोडचा आह्मांस द्यावा; असा तगादा केला. त्यावरून भीमसिंगांनीं सांगून पाठविलें कीं, चितोडासीं माझें शीर लागलें आहे, हें गेल्यावर कोणीही किल्ला घेवोत. असें त्यांस सांगून, सुंदरनाथ वकील, गंगाजल-निर्मळ अहिल्याबाईकडे पाठविला. त्याचें बोलणें कीं, तुझीं मदत करावी. खर्च पडेल तो आह्मी देऊं. अथवा कोणी मातबर भला माणूस पाठवून, पाटिल-बावांचा आमचा खेह करून द्यावा. हें होत नाहीं तर आह्मांस उत्तर द्यावें. त्यावरून बाई विचारांत पडले आहेत. आपले ठिकाणीं बोलतात कीं, भीमसिंगाचा पक्ष धरून पाटीलबावांशीं विरुद्ध करावें हें ठीक नाहीं, व कोणी मातबर पाठवावया योग्य नाहीं. कोणी पाठविल्यास पाटीलबावाही ऐकत नाहींत. या अंदेशांत पडोन राजश्री सुभेदारांस पत्र गेलें आहे. त्याचें उत्तर येईल त्या अन्वये वकिलास सांगणार.

कलम १.

राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस आलीं आहेत कीं, आमचा व जयपूर-कराचा भाईचारा पूर्वीपासून आहेच. सांप्रत त्यांनीं रामपुरा खाली करून दिला, त्याप्रमाणें किल्ल्यांत अंमल जाला. जयपुरकराचें बोलणें, आमचे भाईबेटे आह्मांसी बदलून आहेत, त्यांचें पारिपत्य तुझीं करावें ह्मणोन ह्मणतात, व आपला ऐवजही खंडणीचा द्यावा लागतो. त्यास, तुझीं चिरंजीव राजश्री काशीराव होळकर यांची रवानगी, पांच हजार फौज देऊन करावी. खर्चाची बेगमी पोक्त करून द्यावी. ऐशीं पत्रें आलीं. त्या दिवशींच देशीचे माहाल व इकडील माहालची

याद करून सावकारास ऐवज लाऊन दिला. श्रावणअखेरीस रवानगी करतील. सरकारांतही पत्रे सुभेदारांनीं लिहिलीं, ते बाईंनीं दादाजीकडे पाठविलीं आहेत. ते पावले असतील. कलम १.

श्रावणमासाचें ब्राह्मणभोजन, नित्य ब्राह्मण चार हजार जेवतात. शिवाय एक हजार ब्राह्मणांचे शिधे नित्य होतात. सर्वास अनुष्ठान, जप व पार्थिवलिंगे व शिवकवच व नमस्कार सांगितले आहेत. कलम १.

राजश्री मल्हारराव होळकर यांजपार्शीं आपाजी राजाराम कारकून पारनेरकर आहे. त्याचें पत्र, लढाई राजश्री बहिरोपंत व शामराव यांशीं जाली, ह्मणोन पत्र आलें. त्यांतील वर्तमान आलादा पत्रीं लिहिलें आहे. त्यावरून श्रावण होईल. सरकारच्या फौजेसीं लढाई केली ह्मणोन, सौभाग्यवती रत्नमाबाईंनीं निषेध करून लिहिलें आहे ह्मणोन ऐकिलें. कलम १.

एकूण कलमें चार असेत सुमारी.

सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०७.

पो. चंद्र २७ मोहरम तिसैन.

श्री.

१ सप्टेंबर इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २० माहे जिल्हेजपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री तुकोजी होळकर यांणीं मथुरेपासून महेश्वरपावेतों डांक बसविली, ती चंद्र १२ जिल्हेजीं येथें आली. बाईस पत्रें लिहिलीं होतीं कीं, “आमचे खर्चाची तारांबळ फार आहे. कर्ज जालें. मोग्हिम साधली नाही. राजश्री बापूजी होळकर व काशीराव होळकर हे वगैरे लोक आडवून बसले आहेत. पैसा कोटून येत नाही. कोट्यास पागा पाठवून ऐवज घेऊन पाठवणें. कांहीं तुम्ही मदत कराल तर रिथति राहिल. नाहीतर सोय पडत नाही. राजश्री पाटीलबावांस हिस्सा मागावा, तर सोय नाही. तूर्त आलों. आतांच वांटा ह्मणावा तर ते देतात, हें कळतच आहे. तत्रापि आम्ही जाबसाल करितों कीं, तुमचा आमचा भाऊपणा. एक भाऊ घरीं असतो, एक कमाई करितो; परंतु वांट्यास उभयतां बराबर आहेत. नेहमीं राजश्री नारोपंत, त्यांजपार्शीं जाबसालाकरितां ठेविले आहेत.” याप्रमाणें पत्रें बाईस आलीं. डांक बसविली. वरचेवर याच मजकुराचीं पत्रें येतात, व खासगी खिजमतगार पाठविला, त्याचें नांव बहिरू. त्याचे जबानीं सांगून पाठविलें कीं, नारोपंत कामांत मन घालित नाहीत. पारनेरकर कारकून मंडळी, त्यांचें व नारोपंताचें विरुद्ध लागलें

आहे. कामकाज दुईमुळें नीट होत नाही. असें कित्येक लहान मोठें सांगून पाठविलें. खिजमतगार येथें चंद्र १५ जिल्हेजीं आला. सौभाग्यवती रखमाबाई इंदुरी आहेत. देपालपूर व पिंढावें व रामपुरा येथें उपद्रव कमाविसदारांस दिला. त्यामुळें कमाविसदार यांनीं बाईस पत्रें पाठविलीं कीं, रखमाबाईंनीं फर्मासीच्या चिठ्या केल्या आहेत. आम्ही ऐवज कोठून द्यावा? तुम्ही रसद घेतां. आमचीं फाजलें मुबलक असून इकडील उपद्रव लागतो. त्यावरून बाईंनीं रखमाबाईस पत्र लिहिलें कीं, तुम्ही परभारा उपद्रव मामलेदारांस करितां, हें ठीक नाही. फर्मासीसाठीं राऊत पाठविले तें बोलावून घेणें. त्याचें उत्तर रखमाबाईंनीं पाठविलें कीं, फर्मासीचा ऐवज आपण द्यावा; राऊत बोलावून घेऊं. असें पत्र आल्यावर आपले ठिकाणीं श्रमी जाली. राजश्री महादजी शिंदे यांचें पत्र बाईस आलें होतें कीं, आमच्या शरीरास समाधान नव्हतें; परंतु आतां आराम जाला आहे. राजश्री तुकोजी-बावाच्या आमच्या भेटी जाल्या. तुम्हांस कळावें. इतकें पत्र लिहिलें होतें. बाईंनीं सावकारापासून तूर्त कर्ज घेऊन राजश्री तुकोजीबावाकडे रवानगी करणार. दोन लक्षांची तजवीज केली आहे. रवाना करावयास मास पक्ष पाहिजे. येवल्याची पाटिलकी सुभेदार यांनीं घेतली. तेथील मोकासा आंबीकराचा व जहागिर राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांची. त्याजविषयीं सरकारचीं पत्रें बाईस आलीं कीं, पाटिलकीचा हक्क वाजवी न घेतां मोकासियाचे व जहागिरीचे अमलास खलेल करितात. तर गुमास्ते यांस लिहून वाजवी रीतीनें पाटिलकीचा हक्क घेऊन, आम्हांस दिक्कत न पडे तें करावें. येथून सरकारच्या पत्राचीं उत्तरे गेलीं, चिरंजीव देशीं असतां वहिवाट जाली, त्याप्रमाणें पुढें चालेल. यांच्यांनीं निस्तुक होत नाही. सौभाग्यवती रखमाबाईंनीं पागा येवल्यास पाठविली आहे, झणून ऐकिलें. त्यावरून सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २०८.

श्री.

९ आक्टोबर इ. स. १७९७.

“विज्ञापना तागाईत चंद्र २९ मोहरमपावेतों वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— इकडील वर्तमान तर पुढें फौजा मेडत्याचे मुक्कामीं होत्या. त्याहून गोपाळराव चिटणीस मात्र कूच करून तीन कोस पुढें गेले. होळकर व शिवाजी विठ्ठल व बळवंतराव हे येथें राहिले आहेत. होळकर झणतात कीं, जसी व खंडणी वगैरे ते घेतात, आम्हांस एक पैसा देत नाही; तेव्हां आम्ही जात नाहीं. सुभेदार यांची आज्ञा घेईल त्याप्रमाणें करूं. येथें सुभेदार यांनीं नारो गणेश यांची

अप्रतिष्ठा फार केली. तवे तापवून पुढें टाकिडे व गळ्यांत सांखळदंड हत्तीचा गळ्यांत घातला. आंगास जामग्या लाविल्या. मिरच्याची धुरी दिली. राखेचा तोबरा दिला. कांही केर्यास ऐवज कबूल न होय. हल्लीं तीस लाख रुपये कबूल जाहला. तितका फडशा करून घेत आहेत. पुढें आणिक निकड आहे. घराची जसी केली. अंगार एक वख मात्र ठेविलें आहे. बायकोनें त्यास सांगितलें कीं, “कां अप्रतिष्ठा करून घेतां? जें काय असेल तें देणें. भीक मागून खावूं.” नारोपतांनीं आनंदराव यांस बोलाविलें होतें. सुभेदार यांची परवानगी आली मग गेले. त्यास सांगितलें कीं, लेकास हातीं धरून यमुनेत जातो. जें असेल तें देतो. मला संन्यास द्यावा. याप्रमाणें सुभेदार यांस सांगितलें. ते बोलले कीं, पन्नास लाख घेईन. येथें न दिल्यास बाईकडे पाठवून घेईन. परवाचे दिवशीं राणेखानभाई पाटीलबावांनीं सुभेदार याकडे पाठविले कीं, इतकी अन्न त्याची घ्यावयाची नव्हती. त्याजवरून बहुत रागें भरले कीं, तुह्यांस आमचे घरांत बोलावयास कारण काय, वगैरे आणीक बहुत रागें भरले. मग ते गेले. कळावें. बावांचें यांचें अद्याप कांहींएक जालें नाहीं. शिवार्जा विठ्ठल मध्यस्त आहेत कीं, तुह्यांस मुख लावून देतो. बंदोबस्त करून देववितों. तुह्यां राहावें. गोसावी बावांचे हातीं द्यावा असा करार आहे, त्याप्रमाणें तुह्यां द्यावा. याप्रमाणें निश्चय करून, उदयीक शिवाजी विठ्ठल व आपाजीराव दाभोळकर मथुरेंत राहिले आहेत. ते पाटीलबावांकडे जाणार. हल्लीं पत्रे आलीं त्यांत, श्रीमंतांची आज्ञा अलीबहादूर यास आहे कीं, तुमचा बंदोबस्त यांनीं चांगला वसुली मुख पंचवीस तीस लक्ष, तुमचा खर्च अगदीं नालबंदी वगैरे मागील कर्जसुद्धां फडशा होय, अशी सोय जाहलीयास राहणें. नाहींतर एक दिवस न रहावें, उठून देशास यावें. याप्रमाणें उभयतांस पत्रे आहेत कीं याचा बंदोबस्त याप्रमाणें करून देऊन ठेवणें असल्यास ठेवावा, नाहींतर ठेवूं नये असें आहे. मग उद्यां हें पत्र देणार आहेत. काय होईल तें पहावें हें विज्ञापना.”

लेखांक २०९.

श्री.

१५ आक्टोबर इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ६ माहे सफरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र २१ मोहरमीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचें वर्तमानः—राजश्री पाटीलबावा भाद्रपद शुद्ध १५ पौर्णिमेस राजश्री सुभेदार यांचे डेन्यास येऊन, एक प्रहरपावेतो एकांत करून माघारें आपल्या डेन्यास गेले. त्याचे दुसरे

दिवशीं वद्य १ राजश्री नारो गणेश बमय कविले व चिरंजीव मुद्धां अटकेंत ठेऊन, गारदी दोनशें व बारगीर दोनशें ठेविले. कारकून हस्तगत जाले; कांहीं पळाले. येणेंप्रमाणें वर्तमान जालें, व पत्रें बाईस सुभेदारांनीं लिहिलीं होतीं.

कलम १.

राजश्री सुकुंदराव हरी, राजश्री नारोपंताचे भाचे, यांनीं बाईस लागू होऊन मनसुबा केला कीं, मी येथून कारकून पाठवून त्यांची मुक्तता करून येथें नारोपंतास आणावें. आपण वडील आहेत. येथें आणून काय करणें तें करावें. त्यावरून त्यांचे मर्जास्तव राजश्री नारो विश्वनाथ पूर्वीं गेले होते, ते चंद्र ५ सफरी 'बिदा केले. राजश्री सुभेदार यांस पत्रें लिहिलीं कीं, माणूस कोठें मिळतें? नारोपंताची अब्रू घेतली हें ठीक केलें नाहीं. तर त्यास आह्मांकडे पाठवून देणें. येथें आल्यावर तुमचे अनुमते घडेल.

कलम १.

राजश्री सुभेदार यांनीं दिवाणगिरीचें काम खासगीकडे ठेऊन, तूर्त मुतालकी राजश्री पाराशर दादाजींस सांगितली आहे. तेच काम करितात.

कलम १.

जयपूरकराची फौज व इस्माइलबेग हे बिजेसिंगाचे फौजेत सामील जाले.

कलम १.

येथील खर्चाविषयीं विनंति पूर्वीं लिहिलीच आहे. त्याविषयीं आज्ञा जाली नाहीं. बहुत दिवस जाले, परामर्ष जाला नाहीं. येथें कर्जही कोणी देत नाहीं. उपाय काय करावा? आजपावेतो राजश्री कृष्णाजी नाईक थत्ते यांचा ऐवज, असाम्याकडे होता तो घेत गेलों, त्यांचाही तगादा आहे. नित्य कृत्याचें चाललें पाहिजे. अडचण जाणोन विनंति लिहिली आहे. बाईकडून आमचे विषयीं नामस्मरण नाहीं. यंदा सर्वत्रांची समजावीस जाली, परंतु इकडल्याविषयीं अनुकूल पडलें नाहीं. मीही त्यांस हटकीत नाहीं. लिहिणें तें स्वामींसच लिहितों.

कलम १.

राजश्री सुभेदार यांनीं खिजमतगार पूर्वीं बाईकडे पाठविले होते कीं, आमचे कारभारी यांसीं बंनत नाहीं. दुसरा कारभारी करावा. त्याचें उत्तर त्यांणीं पाठविलें नव्हतें. खिजमतगार ठेऊन घेतले होते, ते हल्लीं खिजमतगार व कापड खरेदी केलें तें, चंद्र ५ सफरी काल रवाना केलें.

कलम १.

दिवाणजीवर चौकी बसली, हें वर्तमान कळल्यावर बाह्यात्कारें मात्र वाईट केलें ह्मणोन बोलतात. आंतून संतोष, चांगलें केलें, आपलें घर पहावें हे रीतच आहे, ह्मणून मान्नितात.

कलम १.

राजश्री महिपतराव गिरमाजी पारनेरकर येथें आले. त्यांसीं खलबत होत असतें. त्यांनीं विचार करून मुजरद कासद पुण्यास रवाना केला, तो चंद्र ३

सफरी येथून बिदा जाला. त्याजबरोबर पत्रें राजश्री दादार्जीस आहेत ह्मणून कळलें. सरकारांत लिहिलें न लिहिलें याचा शोध लागला नाही. नारोपताचें वर्तमान आल्यावर तो मजकूर लिहून पत्रें पाठविली आहेत. कलम १.

राजश्री बापूजी होळकर व काशीराव होळकर यांचीं पत्रें भाद्रपद वद्य ३ चीं आलीं मेढत्याचे मुक्कामी. तेथें वर्तमान बिजेसिंग यांनीं पैगाम सलुखाचा केला आहे, सलुख करावा ह्मणून पत्रें पाठविलीं. हें वर्तमान आह्मीं वडिलांस लिहिलें आहे. त्यांचें उत्तर येईल तसें केलें जाईल. कलम १.

राजश्री मल्हारराव होळकर जमावसुद्धां चांदवडाबाहेर होते. तेथून जमाव घेऊन राजश्री आनंदराव होळकर यांजवर चालून आले. त्यांची यांची लढाई भाद्रपद वद्य १३ त्रयोदशीस जाहली. यांजकडील दहा वीस माणूस ठार जालीं व कांहीं जखमी जालीं. दुसरे दिवशीं वद्य १४ चतुर्दशीस राजश्री आनंदराव होळकर जमाव घेऊन त्यांजवर गेले. पुन्हा लढाई जाली. मल्हारराव यांचा मोड केला. दहा पांच घोडीं पाडाव करून आणलीं. त्यांचा जमाव बाहेर होता, तो चांदवडांत नेऊन घातला. येणेंप्रमाणें पत्रें राजश्री आनंदराव होळकर यांचीं बाईंचे नांवें आलीं. याच लढाईत फडच्या (फडशा) होता, परंतु अंदेशा करणें प्राप्त ह्मणून हयगय केली. ह्मणून पत्रें लिहिलीं होतीं. कलम १.

एकूण कलमें सुमारें दहा आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २१०.

श्री.

१३ नोवेबर इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे रविलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री सुभेदार बनासे नदी भिलाड्यानजीक आहेत. चवडावन व राणाजी उभयतांकडील वकील आहेत. कोठून पैसा प्राप्त नाही. भीमसिंगाकडे ठाणीं आहेत तीं घेऊन दिलीं, तर राणाजी कराराप्रमाणें खंडणी देतील. जोंपावेतो राजश्री अलीवहादर यांसमागमें होते, तोंपावेतो दाब होला. ते कूच करून गेल्यावर कमी पडली. मेवाड, टोंक वगैरे याच मुलुखांत फिरतात. सौभाग्यवती रखमाबाई आली, ती इंदुरास येऊन राहिली. राजश्री मल्हारराव होळकर येथें बाईपाशीं अगळे आहेत. राजश्री नारो गणेश यांचें कुटुंब, महेश्वरी येऊन राजश्री मुकुंदराव हरी यांचे घरीं राहिलें आहे. नारोपंत यांची आज्ञा कुटुंबास कीं, रांड्यास जाऊन रहावें, तूर्त येथेंच आहेत. राजश्री यशवंतराव

फणसे यांची कन्या राजश्री चिमाजी बुळे यांचे पुत्रास देऊं केली. मार्गशीर्ष शुद्ध १० चें लग्न नेमलें आहे, आहेर करावे लागतात. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २११.

श्री.

५ डिसेंबर इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २७ माहे रबिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटीलबावांनीं चितोडास मोर्चे लाविले आहेत. पूर्वी पातशाहांनीं टेकडी बांधून तोफा चढविल्या होत्या, त्याच टेकडीवर सांप्रत तोफा चढवून मारगिरी करून दोन बुरुज उडविले. तोफा लागू जाल्या आहेत. किल्ला घेतील असें वर्तमान आहे. राजश्री सुभेदार यांजकडील जाबसाल हा कालवर निर्गम नाही. जयपूरकर दिवसगतीवर घालून खराबा करितात. यांजपाशीं फौजेचा जमाव नाही. त्यामुळे श्रम पावतात. दबाव नाही. राजश्री अह्मीवहादर फौजेसुद्धां झांशी प्रांती आहेत. दतीया, वोंडसे वगैरे जमीदार यांजकडून दोन लाख रुपये घेतले. समागमें राजश्री शिवराव हरी आहेत. आणखी जमीदार त्या प्रांती आहेत, त्यांजपासोन खंडणी घेऊन पुढें बुंदेलखंडाकडे जावें, असा विचार आहे. राजश्री आनंदराव गंगाधर वकील, राजश्री सुभेदारापाशीं आहेत. त्यांचें पत्र दीड महिना येत नाही. मग त्यांचें वर्तमान काय तें कळत नाही. येथून पत्रे पाठविलीं, त्यांचें उत्तर येत नाही. राजश्री पाटीलबावांचे लष्करांत माहागाई फार जाली आहे. चार शेर सारी जिन्नस ! तत्रापि स्थळ घेऊन उठावें असें मानस, त्यांजकडील खिजमतगार देशीं गेले त्यांनीं सांगितलें. उदपुरचे राणाजी समागमें आहेत. त्यांचा अभिमान धरून भीमसिंगाचें पारिपत्य करावें. येणेंकरून होळकरांस समाधान नाही. आपले ठिकाणीं श्रमी आहेत. येविषयीं राजश्री सुभेदाराकडे वकील गेले, येथें आले, परंतु दीन्हींकडून उपराळा भीमसिंगाचा जाला नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २१२.

श्री.

५ डिसेंबर इ. स. १७९०.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत छ २७ रबिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ १५ रबिलावलीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं

आहेत. त्यानंतर इकडील अर्थ, मामलेदार जमा जाले आहेत. अंबाडची मामलत राजश्री वामनाजी हरीकडे सांगून दोन महिने जाले, हा कालवर ठाणें दाखल अंमल जाला नाही. खंडो बाबूराव कुटुंबसुद्धां महेश्वरी आहेत, त्यांच्या हातच्या सोडचिठ्या ४ घेऊन वामनाजी हरीनीं पाठविल्या, तत्रापि ठाणें देत नाहीत. शिबंदीचा अडथळा घालून बसले आहेत. रुबरू बाईनीं ताकीद केली असतांही जबरदस्तीनें अंमल सोडीत नाहीं. खावंदगिरी जरबच नाहीं. वामनाजी हरीपासोन दीड लक्ष रुपये घेऊन सावकाराकडे दिले. हे वाण्याची गत. प्रावेगळी रयत 'व जमीनदार आंबाडचे आले, त्यांनीं तकरीर लिहून दिधली. त्यांची रुजवात कलमाची समक्ष करून त्यांचे आंगीं लागल्यास लागूं देत नाहीत. मोठे घट्ट मोजीतच नाहीत. पुढें कसें घडेल तें लिहीन. रावेरचे मामलेदाराकडील हिशेबास राजश्री भास्करपंत आले आहेत. त्यांचें फाजील कांहीं नाहीं. परंतु सावकारीचा ऐवज कर्जाऊ आहे. वरकड मामलेदार आहेत; हा कालवर कोणाचा निर्गम नाही. इकडे पर्जन्य अतिशय दोन दिवस जाला. असा कर्धाही जाला नाही. कार्तिक वद्य ९ व दशमी दोन दिवस प्रळय जाला, पिकें नासलीं. रबीचीं पिकें येतील, खरीप गेलें. माहागाई जिन्नस आठ नऊ शेर होते, ते वीस शेर जाले आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २१३.

श्री.

७ जानेवारी इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ २२ माहे रबिलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बहुत समाधानाचीं आलीं कीं, आह्मी लवकर यावयाचें करितों. राजाची भेटी व्हावी इतका गुंता आहे; त्यास राजेही बाहेर डेरेदाखल जाले. पौष शु॥ ५ चा करार भेटीचा जाला आहे. यास्तव येतां येत नाहीं. भेटी जाल्यानंतर लौकरच वडिलांचे भेटीस येतो. आपण उदास होऊं नये. श्रीमहायात्रेस जावयाचें न करावें. येथील कारभारी आहेत, त्यांस पत्रें पाठविलीं कीं तुह्मीं मातुश्रीचें समाधान राखून उदास न होत तें करावें. आह्मी लवकरच येतो. अशीं पत्रें कारभारी यांस आलीं. राजेश्री बापूजी होळकर यांस जयपूर प्रांतीं ठेवून सडे आह्मी येतो. सांप्रत राजेश्री आनंदराव गंगाधर यांचे लाखोटे ३ तीन आले आहेत ते बजिन्नस

पाठविले. डाक बसावयाची आज्ञा जाली ह्मणोन ऐकिलें. त्यास कासदजोडी एक पुण्यास गेली. एक जोडी; त्यापैकी एक आसामीस आराम नाही; आसामी एक राहिली. ती छ २२ रविलाखरीची डाक पाठविली. त्याचे दुसरे दिवशीं तीन लाखोटे एका दिवसाचे आंतरे आले. आठ दिवस लाखोटे राहिले. हल्लीं सेवेसीं पाठविले आहेत. तेथील वर्तमान श्रवण होईल. गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई यांचेही समाधान सर्वांनीं केलें आहे. कारभार करायस लागली आहेत. दोन चार दिवस जाले, दरबार करूं लागली. मामलेदार जमा जाले. त्यास निरोप, हिशेबाचा निर्गम करून देणार. राजश्री संताजी होळकर यांजकडे खाजगी गांव आहेत, त्यांचा हिशेब येथेंच बाईपार्शी यावा ह्मणोन राजश्री सुभेदार यांनीं लिहिलें. त्यावरून ते हिशेबासाठीं आले. त्यांजकडे शिल्लकही सरकारचे हिशेबीं निघते. त्याजविषयीं बाईंनीं त्यास तगादा लाविला आहे. त्याचा खर्च ते दाखवितात. पुढें ठरेल तें खरें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.''

लेखांक २१४.

श्री.

३० जानेवारी इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २५ माहे जमादिलावलपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—छ ११ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं पाठविलीं आहेत, प्रविष्ट जालीं असतील. राजश्री आबाजी नाईक वानवळे येथें येऊन देशीं गेले. हें वर्तमान पेशजीचें पत्रीं लिहिलें आहे. त्यांचें खलबत जालें, त्यांतील मजकूर समजला तो लिहिला असे. त्यांनीं होळकराचे दवलतीविषयीं बाईपार्शीं बहुत निषेध केला. नारो गणेश यांजकडे दोष नसतां, राजश्री सुभेदार यांनीं त्यांची अन्न घेतली. घेऊन पैका काय घेतला? पंधरा लक्ष रुपये घेतले. ते आजपावेतो भक्षिले. पुढें ठिकाण नाही. यापूर्वीं मीच रदबदली करीत होतो कीं, राजश्री नारोपंत याचा आव घेऊं नये. याजकडून वीस लक्ष रुपये देवितों. त्याचा कारभार त्याजकडे असो यावा. तें न ऐकतां कर्म केलें, तें नाश मात्र केला. रांगडे रजवाडे याजकडील दाब कमी होऊन जयपुरचे मामलतीचा बंदोबस्त न जाला. जयपूर प्रांतीं सुभेदारांनीं जप्ती करून ऐवज घेतला. त्याचे रुजवातीस यादी रांगड्यांनीं लिहून आणिल्या, त्यांत गांव गांवभेट व तरकारी व ग्रानफ्त्रावळी व नक्त ऐवजसुद्धां यादी केल्या. पांचा लक्षांच्या यादी केल्या त्या मुजरा घेऊन बारा लक्ष रुपये राहिले ते पटांइतावर वराता करून देतो असें रांगडे ह्मणतात. सतरा लक्ष रुपये

मामलतीचे ठरले त्याची योजना अशी केली. यांचे पदरीं पडावयाचें नाहीं. रामपुराही सुटत नाहीं. ह्मणून मजकूर केला. नाईक गेलियावर पाठीमागें बोलली कीं, दौलत बुडते. त्यास माझे काय बुडावयाचें आहे? दाभाळ्याची दौलत पन्नास साठ वर्षे बुडत बुडाली. माझा जीव आहे तोंवर चिंता नाहीं. मागें कांहीं का न होवो! अशीं भाषणें केलीं, ह्मणोन ऐकिलें तें सेवेसी लिहिलें असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २१५.

श्री.

३० जानेवारी इ. स. १७९१.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २५ माहे जमादिलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई होळकर यांचे नांवें छ २५ व २६ सवालीचे दोन लाखोटे सादर जाले, ते छ १८ जिल्कादीं पावले. मुजरद जोडीच आली. पत्रें पावल्यानंतर दोनही लाखोटे पावते केले. दरबारांतच अक्षरशः राजश्री मुकुंदराव हरी त्यांनीं वाचून दाखविले. वर्तमान ऐकून संतोष पावली. कर्नाटक प्रांतींचा बंदोबस्त व शत्रूंचें पारपत्य चांगलें जालें. परंतु पुरता टिपूचा बंदोबस्त जाला नाहीं; तोही श्रीमंतांच्या प्रतापें घडेल. छावणीस फौजा तुंगभद्रेचे अलीकडे राहिल्यास उत्तम आहे. टिपूचा जमाव तुटक नाहीं, त्या अर्थीं तुंगभद्रेचे अलीकडेच छावणीचा प्रकार चांगला असें उत्तरें केलीं. दोन दिवस जासुदास ठेवून पत्राचें उत्तर सरकारांत स्वामींचे नांवें लिहून दिधलीं तीं बजिन्नस सेवेसी रवाना केलीं आहेत. राजश्री मल्हारजी होळकर हे वाफगांवीं जाऊन गांव बळकावून बसले. त्यावरून सरकारच्या फौजेशीं लढाई मातबर जाली. उभयतांकडील घोडीं व माणसें ठार जालीं. राजश्री शामराव हिवरेकर याजशीं लढाई जाली. राजश्री बहिरोपंत सामील नवते ह्मणोन येथें वर्तमान बाईस आलें तेव्हां, मल्हारराव याजपाशीं जमाव आहे तोच आहे त्यामुळें शेर जाले आहेत. महाराजांचे मनांत त्यास जाया न करितां पुण्यास आणावें, परंतु ते माणसें केवळ नीचाचे सोबतीचीं आहेत. येथें होते तेव्हां त्याचे गुणदोष लिहीतच होतों, त्याचें पारपत्य चांगलें करावें. अमर्यादानरूप जालें पाहिजे. त्याजसमागमें लोक आहेत त्यास देहेंनगी भारी देतो, आणि त्या लोकांस कोणी मागें पुढें नाहीं यामुळें जमाव तुटत नाहीं. वाफगांवीं आहेत; बाहेरून फौजेचा घेरा घालावा. आंतच जेर करून निर्मात्य केले ह्मणजे हस्तगत होतील. मल्हाररावसंबंधीं खर्च पडेल तो

होळकर देतील. राजश्री दादाजीस बाईनीं लिहिलें आहे असें ऐकिलें. सौभाग्य-वती रखमाबाईचें गतवर्षीं बोलणें होतें कीं, चिरंजीवास धरून मजकडे पावते करावें. हें सरकारांतून जालियास मी यासंबंधी खर्च पडेल तो देईन, असें बोलणें मजशींच जालें होतें. त्यास दिवस बहुत जाले. त्याप्रमाणें घडलें नाहीं; तसाच जाबसाल राहिला. हें वर्तमान गतवर्षीं सेवेसीं लिहिलें असावें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २१६.

श्री.

२० मार्च इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १४ माहे रजबपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र ३ रजबचें आज्ञापत्र सादर जालें तें चंद्र मजकुरीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं चंद्र १९ जमादिलावल व चंद्र २१ चीं पत्रे पावलीं; व चंद्र ६ व चंद्र ७ व चंद्र १० व चंद्र ११ व चंद्र २१ जमादिलाखरचीं पत्रे पावलीं. पुढें वर्तमान होईल तें लिहीत जावें ह्मणून आज्ञा. ऐसीयास, एथून चंद्र १० रजबीं विनंति-पत्रे लिहून व राजश्री आनंदराव यांचें पत्र पाठविलें आहे तें सेवेसीं पावतील. सांप्रतचें वर्तमान राजश्री सुभेदारांनीं टोंकेचे संस्थानांतील दोन गढ्या घेतल्या. दुसऱ्या दोन गढ्या, त्याचा जाबसाल लाविला आहे. राजश्री नारो गणेश फितूर रांगड्याचे गढ्याची करीत, व बोलणें लाविलें तें कीरें असें जाणून कुटुंबसुद्धां रामपुऱ्याचे किह्यांत त्यांस पाठविलें. हें वर्तमान बाईस कळल्यावर फार रागें भरली. ह्मणाली कीं, उगेंच त्याचा पिच्छा घेतला आहे. बरें येथें येतो मग त्याचा जाबसाल करीन. असें भाषण मुकुंदराव हरीसीं केलें. राजश्री मल्हारराव होळकर यांस आणावें या विचारांत आहेत. फाल्गुन वद्य पंचमी जाल्यावर समजेल तें सेवेसीं लिहीन. राजश्री पाटीलबावा आज हुताशनीस बऱ्हाणपुरीं जातील. कालचा मुक्काम असेरचा होता. हल्लीं लखोटा १ आनंदराव गंगाधर यांचा आला, तो बजिन्नस पाठविला आहे तो सेवेसीं पोहचेल. डांक उठली. आतां एक जोडी आणखी पाहिजे, येविषयींची आज्ञा जाली पाहिजे. चंद्र मजकुरीं सोमाजी लांबहाते यांस बाईनीं बोलावून एकांत केला. त्यांस मल्हार-राव यांस आणावयास पाठवितात. कोणें प्रकारें त्याची खातरदारी करून आणावें, ते ह्मणतील तें ऐकावें; याप्रमाणें ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २१७.

श्री.

२३ एप्रील इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १९ माहे साबानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ २२ रजबचीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत व त्या पत्रांसमागमें आनंदराव गंगाधर यांचें पत्र पाठविलें आहे. त्याउपर इकडील वर्तमानः—राजश्री काशीराव होळकर यांस समाधान नव्हतें ह्मणून, इंदुरास कैलासवासी सुभेदार मल्हारराव यांची छत्री तेथें आहे, त्यांच्या दर्शनास गेले. एका दो दिवशीं येतील. ज्वर येत होता, नवस केला ह्मणोन दर्शनास गेले.

कलम १.

सौभाग्यवती रखमाबाई यांस पत्र सुभेदाराचें आलें कीं, तुझीं इंदुरास न रहावें, महेश्वरीं मातोश्रीपार्शीं असावें. तुह्यांपार्शीं शेटीबा वगैरे लोक आहेत त्यांस रजा देऊन महेश्वरास जाणें. अशीं पत्रें त्यांस, व येथें बाई यांस आलीं कीं, तिजला तेथें राहूं न देतां महेश्वरीं घेऊन जावें. त्यावरून बाई त्यांस पत्र लिहून येथें घेऊन आली. शेटीबा होळकर वगैरे यांस निरोप दिल्या नाहीं. रखमाबाईची मर्जी नाहीं. जाबसाल लागला आहे. घडव्यासारखें लिहीन.

कलम १.

सौभाग्यवती रखमाबाई येथें चैत्र शुद्ध २ स आली; भेटीस गेलों. त्यांनीं एकांतीं बोलावून सांगितलें कीं, आह्मांवर इतराजी सुभेदाराची. निमित्त कीं, राजश्री नारो गणेश यांची सुटका करावी ह्मणोन आह्मीं पत्रें श्रीमंतांस पाठविलीं, असा आरोप ठेऊन इतराजी केली आहे. त्यास हें निमित्त मजकडे आलें आहे. तर याचा दोष मजकडे नसतां लटका बोभाटा सुभेदाराजवळ करणारांनीं केला आहे. त्यास श्रीमंतांस माझे तर्फेनें विनंति लिहून उत्तर आणवावें. मीं तों पत्र लिहिलें नाहीं. आणि निमित्त तर आलें. याचा परिहार करणार धणी समर्थ आहेत. याप्रमाणें समक्ष वर्तमान सांगितलें, त्यावरून विनंति लिहिली. आज्ञा होईल तैसें उत्तर देऊं.

कलम १.

राजश्री रामचंद्र कृष्ण भुस (अपूर्ण)

राजश्री नारो गणेश यांचे भाचे सुकुंदराव हरी हे दिवाणगिरीचें काम करीत आहेत. येविशीं १०।५ पत्रें राजश्री सुभेदारांचीं आलीं कीं, त्यांचे हस्तें काम घेऊं नये. तत्रापि बाईंनीं त्यांजकडूनच कामें घेतलीं. सांप्रत राजश्री गोविंद रघुनाथ खांसगी दिवाण आले. त्यांनीं सरकारचा निरोप सांगितला कीं, जशी

मर्जी सुभेदाराची, त्याप्रमाणें बाईंनीं करीत असावें, ह्मणजे दौलतीस गोड. त्यावरून चैत्र शुद्ध १ प्रतिपदेपासोन सरकारच्या पत्रांवर व सुभेदारांच्या पत्रांवर मुकुंदराव यांणीं लिहूं नये इतकें जालें. वरकड कामकाज तेच करितात. हल्लीं पत्रें सरकारांत लिहिलीं त्यांजवर मुकुंदराव यांची विनंति जाली नाही. राजश्री दादाजीकडील गुमास्ते यांनीं पत्रें पुरीं केलीं आहेत. याप्रमाणें सुभेदारांकडे पत्रें जातात. कलम १.

राजश्री मल्हारराव होळकर यांस आणावयासी चिमाजीराव बुळे व सोमाजी लांभाते यांस पाठवून घेऊन येणें ह्मणोन सुभेदारांचीं पत्रें आलीं, त्यावरून बाईंनीं त्यांस जावयाकरितां बहुत सांगितलें. त्यांनीं साफ उत्तर केलें कीं, आह्मी जात नाहीं. गेल्यानें तो मार्गांत नीट वर्तणूक करणार नाहीं. लटके आदेश आमचे माथां देऊं नका. त्यावरून बाईंनीं सरकारांत पत्रें लिहिलीं कीं, जमीयत सरकारची देऊन विदा त्यांस करावें, व दादाजीस याप्रमाणें लिहिलें कीं, सरकारांत लिहिलें आहे. समागमें लोक देतील त्यांस खर्च पडेल तो आह्मी देऊं; असें ऐकिलें. सांप्रत वर्तमान कीं, मल्हारराव यांनीं तेथें पुन्हां बेकैदी करून भारामारी केली, त्याजकरितां चांगलेंच बंदोबस्तांनीं ठेऊं.

लेखांक २१८.

श्री.

१५ मे इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साधंग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ माहे रमजानपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ २४ साबानीं विनंतिपत्रें लिहून राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील पत्रें देऊन सेवेसीं पाठविलीं आहेत. सांप्रत छ ५ साबानचें आज्ञापत्र सादर जालें तें छ रमजानीं काल पावलें. पत्रां आज्ञा कीं, आनंदराव गंगाधर यांचे लाखोटे तुर्ही पाठविले ते पावले. त्याचें उत्तर लिहून पत्रें पाठविलीं तीं त्यांजकडे पाठवून देणें ह्मणोन आज्ञा. त्यास आमचे नांवाचें आज्ञापत्र पावलें; त्यांच्या नांवाचीं पत्रें लाखोटे आलीं नाहीत. परभारें उज्जनीस गेलीं असतील तर न कळे. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईंस आलीं होतीं कीं, आमची तारांबळ खर्चाची फार आहे. कांहीं करून ऐवज पाठवावा. त्यावरून तूर्त बाईंनीं एक लक्ष रुपये त्यांस खर्चास पाठविले आहेत. परस्परें एकवाक्यता जाली आहे. जयपुराकडून रोडू खवास मामलत करावयास राजश्री सुभेदारांकडे आले आहेत. सतरा लक्ष रुपये मागील सालें

राहिलीं त्यासुद्धां करार करून रामपुरा येथील सोडचिट्टी दिधली. त्यावरून सुभेदारांनीं सोडचिट्टी घेऊन रामपुन्यास कारकुनासमागमें पाठविलीं. परंतु बैरागी यांनीं मान्य केलीं नाहीं. उत्तर दिलें कीं, रामपुन्याचे ऐवजीं दुसरें स्थळ जयपूरकरांनीं मजला घावें; तेव्हां हें स्थळ मी सोडीन, नाहीं तर देत नाहीं. जमाव करीत आहे. त्यावरून रोडू खवास निरोप मागत होते, यांनीं आज्ञा दिधली नाहीं. जयपूराकडील निर्गम जालियाखेरीज सुभेदार तेथून जात नाहींत. मोठ्या तोफा इकडून बाईंनीं पाठविल्या त्या पोहोचल्यावर पुढें काय करतील हें नकळे. राजश्री अह्लीबहादुर तेथें आहेत. वैशाख शुद्ध ३ स कूच करून बुंदेलखंडांत जावयाचें येथें वर्तमान ऐकिलें. राजश्री पाटीलबावा पुष्कराजवळ आहेत तेथेंच हुताशनीचा समारंभ बहुत केला. संवत्सरप्रतिपदेपावेतों रागरंग बहुत अप्रतिम जाला. डभई पलटणासुद्धां तेथेंच आहेत. पुढें दोन मनसबे. एक उज्जनीस यावें, हें न जालें तर मथुरेस छावणीस जावें. जयपूरचे शहास कांहीं फौज ठेऊन बरकड जमीयत दिह्णीस पाठवावी असें वर्तमान ऐकिलें. राजश्री सुभेदार यांचे दासीपुत्र दोघे येथें राजश्री काशीराव होळकर यांसमागमें आले. त्यांत धाकट्या पुत्राचें लग्न व्हावयाचें तें काल वैशाख शुद्ध १० स लग्न लागलें. आहेर कोणी केले नाहींत. समारंभही विशेष करविला नाहीं. पाटासारखें करून एका दिवसांत उरकिलें. वेदमूर्ति राजश्री मनसारामभट पटवर्धन सरकारांतून हत्ती खरीदी करावयास श्रीकाशीस गेले होते, जातांना परभारें गेले. तिकडून येतांना येथें छ. ७ रमजांनीं आले. चार हत्ती खरीदीचे, व एक इंग्रजांनीं सरकारांत नजर दिला तो, एकूण पांच नग घेऊन, येथून पुढें मार्गाचें दस्तक व आपला कासद एक मुक्कामपावेतों देऊन, रेवापार करून उत्तर आणवून ठेविलें. सरकारांत येऊन पोहचतील. समागमें सरंजाम कापड वगैरे होतें, व हस्तीराम जोहरी समागमें होते तेही हुजूर येतात. येथें वर्तमान संतोषाचें ऐकिलें कीं, धारवाड व कोल्हार व हुसकोटे व बेंगरूळ इतकीं संस्थानें सरकारांत आलीं. राजश्री तात्या व नवाब निजामअह्लीखान एकत्र होऊन फौजा तुंगभद्रापार जाल्या. टिपूचे मुलखांत हंगामा आहे. मोठी गोष्ट जाली. बेंगरूळ जागा मोठी बाकी; पाण्यावर ..... जागा; कोठें पडकोट व खंदक वगैरे, चांगली मजबूत, श्रीरंगपट्टणापासोन तीस कोस, अशी जागा हस्तगत जाली, मोठें काम जालें. तेथील संरक्षण करणार मजबूत माणूस ठेविले पाहिजे. शत्रूचें पारपत्य चांगलें जालें, तसें पुरतें जालें पाहिजे. सेवेसीं श्रुत हाय विज्ञापना.”

लेखांक २१९.

श्री.

ता. २७ मे इ. स. १७९१.

“ सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २३ माहे रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ ११ मिनहूस विनंतिपत्रें व राजश्री आनंदराव गंगाधर यांज-कडील पत्रें सेवेसीं रवाना केलीं आहेत तीं प्रविष्ट जालीं असतील. सांप्रत छ ६ रमजानचें आज्ञापत्र सादर जालें तें छ ११ मिनहूस पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, राजश्री आनंदराव गंगाधर यांच्या नांवें लाखोटा पाठविला आहे तो, डांके-बराबर रवाना करून उत्तर आणवून पाठवावें ह्मणोन आज्ञा. त्यास आज्ञेप्रमाणें लाखोटा पावतांच पुढें डांकेसमागमें रवाना केला. उत्तर आलें ह्मणजे पाठवून देऊं. तूर्त लाखोटे दोन आनंदराव यांजकडील आले, ते बजिन्नस सेवेसीं पाठविले आहेत; पावलीयाची आज्ञा करावी. इकडील वर्तमानः—राजश्री सुभेदार यांस बाईंचीं पत्रें निकडीचीं बोलावण्याविषयीं जात होतीं, परंतु त्यांनीं छावणीचा मजकूर तेंथें केला. राजश्री अल्लीबाहादुरबाबांस ठेऊन घेतलें. चार मास बरसात ओढीत ओढ त्यांस दरमाहा देऊन त्यांची सोय करून, पुढें बादबरसात कोठें मोहिमेस जावें; याप्रमाणें पत्रें बाईंस पाठविलीं. जयपूरकरांची मामलत विल्हे लागली. सतरा लक्ष रुपये ठराव जाला. रामपुरा द्यावा. यांनीं त्याचीं ठाणीं घेतलीं आहेत तीं सोडावीं. परस्परे ठाणीं द्यावीं. यांनीं रोडू खवास यास मेजवानी केली व त्यांनीं यांस वस्त्रें जवाहीर बहुमान दिल्हा. याप्रमाणें राजश्री अल्लीबाहादुर यांस जवाहीर वस्त्रें बहुमान रांगड्यांनीं केला. बहादुर यांनीं त्यांस मेजवानी केली. त्यास सरंजाम लागला तो, राजश्री सुभेदार यांनीं दिल्हा. रांगडे निरोप घेऊन जयपुरास जाणार. येथून मोठ्या तोफा दोन गेल्या त्या टोंकेस पावल्या. तेथून लष्करांत घेऊन जाणार, असें वर्तमान बाईंस त्यांनीं लिहिलें होतें. राजश्री पाटीलबावा रूपनगरास आहेत. रूपनगर कृष्णगडकरास दिल्लें होतें तें फिरून बावांनीं घेतलें. कृष्णगडकर यांजपासोन कांहीं पैसा घेऊन मागती देणार. राजे बिजेसिंग यास हवाल प्राप्त जाला आहे ह्मणोन सावकारी वर्तमान. उदपुराकडे फौज बावांनीं पाठविली आहे. उदपुरकर खंडणी देतील. भीमसिंगाचा व राणाजीचा सल्लूख जाला आहे. राजश्री मल्हारराव होळकर यांचा बंदोबस्त सरकारांतून केला, फार चांगलें जालें. मोठा प्रलय केळा होता. मार्ग चालत नवते. रयतीस उपद्रव फार जाले होते. मोठी गोष्ट जाली. त्यांजपाशीं हजारपावेतों घोडीं जालीं आहेत. वगैरे सरंजाम हत्ती लोक समागमें जागांजागांचे आहेत.

त्यांसुद्धां पारपत्य जालें पाहिजे. सरंजाम सरकारांत आला पाहिजे. त्यांनीं चोरीचा जुलमाचा जमाव केला तितका सरकारांत घ्यावा. रिखबदास जोहरी याची स्त्री व कन्या येथें आहेत. त्यांची वस्तभाव अमानत ठेऊन यादी व पत्रें सेवेसीं पाठविलीं. त्याउपर दोन तीन वेळां विनंति लिहिली, परंतु आज्ञा उत्तराची जाली नाही. राजश्री दादाजी गंगाधर विनंति करितात. येथून बाईंचीं पत्रें त्यांस जातात कीं, त्या रांडमुंड आहेत; वस्तभाव माघोरें घावी. त्यांचें उत्तर बाईंस आलें कीं, एक वेळ विनंति केली आहे. मागाहून परवानगी घेऊन पाठवितों, असें त्यांजकडून पत्र आलें. ऐशीयास याजविषयीं आज्ञा काय? त्यासारखी वर्तणूक करूं. बहुत दिवस जाले, तिसरे ठिकाणीं अमानत जिन्नस आहे, ह्मणोन विनंति लिहिली असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२०.

छ २९ सवाल.

श्री.

२० जून इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १७ माहे सवालपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटीलबावा सामरानजिक आहेत. मेवाड प्रांतीं फौज पाठवून नगद १५ लक्ष रुपये घेऊन, कृष्णगडास शह देऊन, तेथून जागीर कांहीं घेऊन सामराजवळ मुक्काम केला. खंडणीचा ऐवज येणें आहे जोतपुरकराकडील. तो आल्यावर छावणीस मथुरेस जातील. राजश्री सुभेदार पूर्वस्थळींच आहेत. रामपुरा खालीं जालीयावर तेथें ठाणें ठेऊन, मग कूच करणार. राजश्री अलीबाहादुर त्यांजपाशींच आहेत. राजश्री त्रिंबक बाबुराव देशपांडे परगणे चांदवड हे येथें आहेत. दहाबारा वर्षे येथें अहिल्याबाई यांजपाशीं वतनसंबंधें आहेत. त्यांचे भाऊ राजश्री विसाजी भास्कर देशपांडे परगणे मजकूर हे सांप्रत राजश्री मल्हारराव होळकर यांचे भयास्तव धोडपेस जाऊन राहिले. तेथून मागती चांदवडास येणार. त्यांस किल्लेदाराचे व राजश्री रंगराव त्रिंबक यांचे मारफतीनें त्यांचें बोलणें सरकारांत होऊन, वीस हजार रुपये नजर करार करून, त्यांस निरोप किल्लेदार देणार ह्मणोन त्यांचे बंधूनीं सांगितलें कीं, वीसहजार रुपये घेऊन त्यांस निरोप न घावा. त्यांजकडून पन्नासहजारपावेतों नजर घेऊन, मग आज्ञा घावी. कूळ मातबर आहे. भाऊबंद यादी घेऊन येथें दरबारांत १० वर्षे फिरतात. येथील द्रव्याद्रष्ट नाही. यांचा महाल ह्मणोन येथें आहेत. त्रिंबक बाबुराव यांनीं सांगितलें त्यावरून विनंति लिहिली असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२१.

श्री.

२७ जुलई इ. स. १७९१.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २५ जिल्कादपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटीलबावा यांची स्वारी उज्जनीस श्रावण शुद्ध ५ पंचमीस येणार ह्मणोन बातमी होती. सांप्रत वर्तमान आले कीं, चितोडानजिक सा कोसांवर मुक्काम करून आहेत. चितोडकरांचे कविले तेथून निघोन प्रतापगडास जाणार. येविषयीं चितोडकरांचें पत्र अहिल्याबाईस आलें होतें कीं, तुम्हीं प्रतापगडकरांस पत्र लिहून द्यावें, ह्मणजे कविले तेथें पाठवूं. यांनीं पत्र लिहून द्यावें असा बेत केला. परंतु मागती संशय मनांत कीं, हें पाटीलबावांस कळलियावर विरोध वाढेल. जाणोन चितोडकरांस उत्तर लिहून दिलें कीं, प्रतापगड कांहीं मजबूत स्थळ नाही. तिकडेच कोठें सोईनें कविले ठेवावे. असें वर्तमान ऐकिलें; त्यांवरून लिहिलें असे. दुसरे, इस्मालबेग कांहीं फौज घेऊन गुजराथ प्रांतीं जाऊन दंगा मांडला आहे. हें वर्तमान बावांस समजलें. त्यावरून मागतीं माघारे जाणार, हेंही वर्तमान आहे. तूर्त चितोडानजिक आहेत. चितोडकरांनीं साफ उत्तर केलें कीं, आह्मांपाशीं दारू-गोळी आहे. प्रांतांतील पैसा तुम्हीं घ्यावयाचा तो घेतला. आतां मंहेरबानगी राखोन आल्या मागें जावें. आह्मीं द्यावें काय, आह्मांपाशीं पैका राहिला नाही. असें चितोडकरांनीं उत्तर दिलें, ह्मणोन वर्तमान आले. पुढें काय ठरेल तें नकळे. राजश्री सुभेदार यांजकडील हा कालवर जयपुरचा निर्गम जाला नाही. जेथें आहेत तेथें आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२२.

श्री.

२९ जुलई इ. स. १७९१.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २७ माहे जिल्कादपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— सरकारची जोडी जोत्याजी नाईक पवार यांजकडील, पत्रें घेऊन महेश्वरास आली. जाबसाल लिहून दिले, परंतु जोडीपैकीं एक जासूद बहुत बेआराम. हीं वज्वर त्यास छ २३ जिल्कादीपासोन लागला, त्याचा निभाव मार्गीत न होय, ह्मणोन मजपाशीं दोन जोड्या आहेत, त्यांपैकीं एक जोडी डांक देऊन पाठविली. ती बऱ्हाणपुरकरांनीं पुढें पुण्यास रवाना केली. एक जोडी येथें आहे. त्यांपैकीं एक कासद व सरकारचे जोडीपैकीं जासूद, असे दोन पत्रें देऊन बऱ्हाणपुरास पाठविले. तेथून एक जासूद

घेऊन पुढें जातील. आमचा कासद माघारें येईल. काल छ २६ मिनहूस सायंकाळीं राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील लखोटा एक आला, तो बजिन्नस सेवेसीं रवाना केला आहे. राजश्री सुभेदार यांजकडील पत्रें आलीं. ऐवजाची निकड फार. बाईस व राजश्री काशीराव यांस लिहिलें आहे. येथें त्या गोष्टीची काळजीही नाही. मामलेदार हा कालवर देशाकडील कोणी आले नाहीत. रामपुरा व खरगोण देपाळपूर इकडील महाल मातबर. त्याचा ऐवज घेऊन पाठवावा, त्याची तजवीज करणार. वरकड इकडील माळवे प्रांतीचे महाल शिरोज, पाटण, बुंदी, कोंच, निंबहेडा, किरकोळी, हे राजश्री सुभेदारांकडे ओढतच आहेत. रामपुरा, बैरागी यांनीं खालीं करून दिल्या नाही. चाळीस हजार रुपये जिनसाचे बैरागी यांनीं घेतले. किल्ला खालीं करून धावयाचा करार केला. असें वर्तमान आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२३.

श्री.

२ आगस्ट इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १ माहे जिल्हेजपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान विनंतीपत्रें लिहून छ २८ सवालीं जोडी सेवेसीं रवाना केली आहे. त्याउपर राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडून बातमीचा लाखोटा छ २९ सवालीं आला तो बजिन्नस सेवेसीं रवाना केला आहे. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें छ २९ सवालीं बाईचे नांवें आलीं. पत्रीं वर्तमान रामपुरा घेतल्याचें होतें. व लोकांचा गवगवा आहे, ऐवजाची निकड भारी आहे, तर काहीं करून सालमजकुरचा ऐवज रसदेचा घेऊन पाठविणें ह्मणोन लिहिलें होतें. सरकारच्या नांवें पत्रें सुभेदारांनीं लिहिलीं होती; ते बाईंनीं रवाना केलीं असतील. जेव्हां सुभेदारांचीं पत्रें येतात तेव्हां ते दिवशीं ताकीद कारभारीयास होती, ऐवजाची तरतूद करून लौकर पाठविणें. दुसरे दिवशीं त्याचें स्मरणही राहत नाही. राजश्री मुकुंदराव दिवाण त्यांचें येणें दरबारांत नित्यशा नाही. ते उदास नारोपंतांकरितां आहेत. राजश्री काशीराव होळकर यांस बाईंनीं १० वेळ सांगून, त्यांचीं पत्रें राजश्री सुभेदारांस पाठविलीं कीं, नारोपंतांची मुक्तता करून येथें पाठवावें. अथवा पुढें काम त्यांचे हातें ध्यावें. हा प्रयत्न मुकुंदराव यांनीं करविला, परंतु साध्य जाला नाही. त्यामुळें उदास. घरीच असतात. राजश्री पाटीलबावा यांचा मुहूर्त उज्जनीस यावयाचा श्रावण शुद्ध ५ पंचमीचा होता तो राहिला. हा कालवर आले नाहीत. चितोडानजिक आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२४.

श्री.

६ सप्टेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ७ माहे मोहरमपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथून छ २६ माहे जिल्हेजचे तारखेचीं विनंतिपत्रें लिहून राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील लाखोटा एक, एकूण दोन पत्रें सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस आलीं कीं, आह्वांपासोन राजश्री अलिबाहादुर निरोप घेऊन डंगईस कूच करून आह्वांपासोन दोन कोस गेले. धवलपुरचे घाटानें जातील हणून, व आह्मी सावकारापासोन साडे तीन लाख रुपये घेऊन येथें फौजेस दिले. पुढें दोन लाख रुपये घ्यावे लागतात. तर वडिलीं साडे तीन लाख रुपयांचा ऐवज त्यांस लावून द्यावा हणजे, पुढें दोन लाख रुपये तिलोकसी पदमसी यांजपासोन घेऊं; अशीं पत्रें निकडीचीं आलीं. त्यांवरून काल छ ५ मोहरमीं महालसंबंधें ऐवज ठरावून साडे तीन लाख रुपयांच्या वराता सावकार मजकूर यांचे गुमास्तियास लिहून दिधल्या. कमाविसदार हा कालवर कोणी आले नाहीत. सुभेदारांची निकड जाणोन वराता लिहून महालो-महालींचे वकील जाबसालास येथें आहेत. त्यांजकडून निशा करवून घेतली. याप्रमाणें ऐवजाचा निकाल केला, हणोन उत्तरे राजश्री सुभेदारांस बाईनीं पाठविलीं. धर्मदास निसबत हरकुबाई होळकर यांस हिंदोलचें काम सांगितलें होतें. तेथील ऐवज बराबर केला व फितूर करून लोकांस मिळून मेलई केली होती. त्यावरून त्यांस धरून त्यांच्या पायांत बिडी घालून येथें बाईस पत्र पाठविलें कीं, धर्मदास यांचा कबिला तेथें आहे त्याजवर चौकी बसवावी. वस्तभाव यादी करून घ्यावी. त्यावरून छ ६ मोहरमीं त्यांचें घर व मुलें माणसें जप्त केलीं. येथेंच त्यांचा कबिला होता त्याजवर जप्ती केली. वस्तभाव यादी करून घेतली. याप्रमाणें वर्तमान जालें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२५.

श्री.

१० सप्टेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ माहे मोहरमपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथून छ ७ माहे मिनहूस विनंतिपत्रें व राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील लाखोटे देऊन पत्रें सेवेसीं पाठविलीं आहेत. त्यानंतर छ १० मोहरमीं आनंदराव

गंगाधर यांजकडून लाखोटा एक आला त्याजबराबर आमचे नांवें पत्र होतें. तेथें लिहिलें कीं, लाखोटा पाठविला आहे हा जलद पुढें रवाना करणें ह्मणोन लिहिलें. त्यावरून आनंदराव यांजकडील हल्लीं लाखोटा आला तो पाठविला आहे. राजश्री अल्लीबाहादुर कूच करून गेले. ठवलपुरचे घाटानें चमेली उतरोन बुंदेलखंडाकडे जात आहेत. राजश्री पाटीलबावांनीं भीमसिंगाकडील कुवारीगढी लहानशी चांगली मजबूत होती ते घेऊन ठाणें ठेविलें. राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें बाईस छ १० मोहरमीस काल आलीं. ऐवजाची निकड लिहिलेली होती. दुसरें लिहिलें होतें कीं, रोड्डु खवास यांचे विद्यमानें आह्मीं मामलत जयपूरची केली. करार-मदार होऊन त्यांस शिरपांव देऊन बिदा केले. खवास जयपुरास गेलियानंतर राजांनीं त्यास कैद करून पूर्वीचे कारभारी दवलतराम हळद्या व खुषाली बोहरा यांस वस्त्रें देऊन काम दिवाणगिरीचें सांगितलें. पुढें आमचे जाबसालांत कसें पडेल ह्मणून पत्रें आलीं. वाचून राजश्री काशीराव होळकर यांशीं एकांत जाला. नंतर मुत्सद्दी यांस बोलावून सांगितलें कीं, साडेतीन लक्षांची भरती सावकाराकडे जाली आहे. पुढें दुसरी तजवीज वराता करून देणें ह्मणोन जलदी आहे. राजश्री भीमसिंग चितोडकर यांजकडील मजकूर, छ ७ मोहरमीचे पत्रां विनंति लिहिली आहे. इकडे महागाई फार जाली आहे. गहूं, हरभरे, जोरी, बाजरी, एक भाव. दर रुपयास दाहा शेर. तोही दाणा मिळत नाहीं. बहुत श्रम आहेत. पाऊस चांगला, दाणाही पिकला आहे परंतु महागाई उणी होत नाहीं. उज्जनीस मात्र भाव, पंधरा सोळा शेर. इंदुर व महेश्वर येथें दाहा शेर प्रमाणें आहे. सरकारांतून खर्चाचा समाचार फार दिवस घेतला नाहीं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२६.

श्री.

३ अक्टोबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ४ माहे सफरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटीलबावा व राणाजी, नाऱ्या मगऱ्यावर भेटी होऊन उराऱ्याचे मुक्कामानजिक चितोड येथें येऊन मुक्काम उभयतांनीं केला. मामलत ठराव नजरेचा जाबसाल जाला नाहीं. परंतु राणाजीचा कारभार महालीं सुलखीं जालमसिंग व लालाजी बहाळ शेणवई या उभयतांनीं करावा. राणाजीस नेमणूक करून घावी, त्याप्रमाणें त्यांनीं असावें. फौज व सुलखाचा जाब उभयतांकडे. चितोडास निकड करितात तेथें फौज ठेऊन, आपण राणाजीस निरोप देऊन, सडे स्वारीनशीं उज्जनीस

यावें असें वर्तमान आजच आलें. राजश्री नारो गणेश यांचें वर्तमान, शरीफभाई व राजश्री बापूजी होळकर यांनीं त्याच्या मुक्ततेसाठीं प्रयत्न केला. फारच लागू राजश्री सुभेदारांपाशीं जाले. सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं पन्नास लक्ष रुपये रोख घ्यावे, कर्ज सरदारीचें वारावें, तेव्हां काम मागती त्यांजकडे सांगतों. हें होत नाहीं तर मुक्तता करीत नाहीं. त्यावरून त्या उभयतांनीं रदबदली केली कीं, त्याजपाशीं पैसा होता तो तुझीं घेतला. काम सांगावें, कर्ज वारून फौजेचा बंदोबस्त करितील. त्याजवरून सुभेदार उभयतांवर रुठ जाले कीं, माझे प्राण घ्यावे असें तुमचे मनांत आहे तर त्यांची रदबदली करा. त्यावरून उभयतां समजोन उगेच आहेत. नारो गणेश यांचा महालोंमहालीं दरक व अंतस्थ आहे. त्याज-विषयीं राजश्री पाराशरपंत यांचे नांवें वराता कमाविसदारावर केल्या, त्याऐवजीं पाराशर दादाजीपासोन ऐवज घेऊन वराता त्यांस लिहून दिल्या. त्या वराता इकडे आल्या. मामलेदारांनीं उत्तर दिलें कीं, अंतस्थ कांहीं दिलें नाहीं. दरक आहे तो ऐवज कांहीं वसुलांत मशारनिल्ले आगाऊ घेतला. राहिला असला तर देऊं. याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२७.

श्री.

३ अक्टोबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेंक साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना तागाईत छ ४ माहे सफरपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान छ ५ जिल्हेज व छ ८ मोहोरम व छ १० मोहोरम-पावेतों विनंतीपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत, व राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील पत्रें आलीं तींही पाठविलीं आहेत, पावलीं असतील. सांप्रत मशारनिल्लेकडून लाखोटा एक आला तो हल्लीं बजिन्नस पाठविला आहे. इकडील वर्तमान,—

राजश्री पाटीलबावा यांची व राणाजी उदेपुरकर यांची भेट भाद्रपद शुद्ध ७ सोमवारचे दिवशीं जाली. राणाजीस आणावयास राजश्री आंबोजी इगळे व लालाजी बल्लाळ व जालमसिंग गेले होते, ते घेऊन आले. आल्यानंतर बावाही दोन कोस सामोरे जाऊन भेटले. दोन घोडे व हत्ती बघदोन व तोफा २ अशी नजर राणाजींनीं केलीं. बावांनीं त्यास सन्मानेंकरून घेऊन येऊन मुक्काम केला. पुढें खंडणीचा जाबसाल लागला आहे. मस्तमगन्यावर भेटी जाल्या. वितोडचा

मुलुख बावांनीं घेतला. फक्त चितोडचा किछा मात्र राहिला आहे. पुढें भीमसिंगास निकड आहे. येणेंप्रमाणें वर्तमान येथें आलें. कलम १.

राजश्री भीमसिंग चितोडकर यांचा वकील येथें आहे त्यांचें बोलणें बाईंनीं मान्य न केलें. तो मजकूर पेशजीं लिहिला आहे. त्यास सरकारांतून बंदोबस्त जाला पाहिजे, असें वकिलाचें बोलणें आहे. हें वर्तमान पूर्वीं लिहिलें आहे. कलम १. होळकराकडील मामलेदार देशीचे महालाचे आले त्यांची नांवनिशी

- १ खंडो बाबुराव आंबडकर.
- १ वामनाजी हरी नंदुरवार.
- १ गणपत माधोराव भागवत सुलतानपूर.
- १ श्रीपत मैराळ थालनेर.
- १ कोहाळे भागवताकडे.

५

पांचा महालांचे हिशेब होतात, फाजील झडत्यास निघालें. मामलेदाराचे कागदीं त्याचा तपशील अजमास.

- १ खंडो बाबुराव तीन लक्ष.
- १ वामनाजी हरी यांचे आठ लक्ष.
- १ भागवत यांचे फाजील दीडलक्ष, शिवाय कर्जाऊ ऐवज निराळा.
- १ श्रीपत मैराळ यांचे पन्नास हजार.

४ एकूण तेरा लक्ष.

याची चौकशी रुजवात जमींदारास पुसोन करणार. तुरूत सूडबंद लिहितात. चांदवडकर गणपतराव मोरेश्वर यांजकडील मामलेदार आले. त्यांचे फाजील देशमुखीसमेत दोन लक्ष आहे. कलम १.

राजश्री सुभेदार खवासाचे मुक्कामी आहेत तसे आहेत. रोडु खवास मामलत करून गेला तो राजांनीं कैद केला होता, त्याजला मुक्त करून त्याजपासोन ८ लक्ष रुपये घेतले. दरबारांत असावें, काम करूं नये. नवे कारभारी दवलतराम वगैरे जाले. त्यांनीं राजश्री सुभेदारांस खातरजमेचीं पत्रें पाठविलीं कीं, जो कारभार रोडु खवास करून आले, त्याप्रमाणें निर्गमांत येईल. चिंता नाही. ह्मणोन पत्रें आलीं. त्यांवरून यास भरंवसा जाला. येथेंही याप्रमाणें बाईंस सुभेदारांनीं लिहिलें, व ऐवजासाठीं बोढ खर्चाची भारी त्याजविशीं लिहिलें. कलम १.

राजश्री मल्हारराव होळकर वाफगांवीं होते ते दोनशें स्वारांनशीं पुण्यास गेले. सरकारांतून मान सन्मान होऊन भेजवानी दिधली. गारपिरावर जाऊन राहिले आहेत. असें वर्तमान येथें आलें. त्यांजकडील कारभारी त्यांजपाशीं आहेत, ह्यणोन बाईकडे वर्तमान आलें. बावाजी मदकर व लाडू पाटील, व रावजीपंत असे आरगळेंत आहेत. भगवंतराव मुख्य कारभारी मल्हारराव यांजपाशीं आहे. तोही मोकळा असो नये. कारभारी जे धरिले ते ते अटकेंत असावे. मल्हारराव याचा बंदोबस्त जसा करावयाचा तसा करावा, परंतु मदकर वगैरे आरगळेंत असावें.

कलम १.

राजश्री मल्हारराव यांनीं इतकें महाली ऐवज घेतला तो फाजिलांत आला आहे. शिवाय रावेर व शेवगांव या दोन्ही महालांचे मामलेदार आले नाहींत. व देवपूर तरफेचे कामाविसदार यावयाचे. वरकड फूटगांव इनामी वतनी कामाविसदार आले आहेत. त्यांचे हिशेब फाजलाचे नाहींत. दकडील माळव्यांतील महालकरी येत होते, त्यांचे हिशेब येथेंच होत गेले. देशाकडील आले नवते ते आले.

कलम १.

एकूण साहा कलमें सेवेसीं श्रुत हे विज्ञापना.”

लेखांक २२८.

श्री.

१४ नोव्हेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेकं साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ माहे रविलावलपावेतों सेवकाचें वर्तमान, यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ १५ रविलावलीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर माधवराव कृष्ण मुसकुटे यांचे वर्तमान. बऱ्हाणपुरीहून पत्र बाईंचे नांवें आलें. पत्रीं वर्तमान लिहिलें होतें कीं, मशारनिलहे मुहूर्तेंकरून बागांत राहिले होते. तेथें ज्वर उत्पन्न जाला, तो फारच. एका रात्रींत विशेष जाला. त्यासुळें शहरांत घरास आले. त्यावर चार दिवस ज्वर सारखाच होता. उपाय करीतच होते. तो एकाएकींच कार्तिक शु॥ १५ परलोकास गेले. मोठा अनर्थ जाला! वय फार थोडें. त्यांत रीत फारच चांगली. उदारत्व, देवब्राह्मणांचे ठायीं आस्था, मामलतीस योग्य, सरमंडळचा कारभार व राजश्री पाटीलबावांकडील मामलती सावकारी वगैरे कामाची सावधता करून आटोप केला होता. मी नऊ वर्षें येथें आहे. त्यांत पांच सात वेळ त्यांचा सहवास जाला, परंतु दुर्गुणाची जात नवती. सर्व अनुकूलता असून भोक्तृत्व दैवयोगें थोडें जालें. वर्तमान आल्यावर बाईं फार

श्रमी जाली. दोन घटकां पुराण ठेऊन विस्मय फार जाला. त्यामुळें आपले दुःखास स्वरून श्रमी जाली. पुढें त्यांचे कनिष्ठ बंधु आहेत. त्यांजला संतान नाही. स्त्री एक प्रथम. पुढें लग्न दुसरें करावें संतानार्थ विचार, तों हेंच मध्यें जालें. मुसकुटे यांचे पदरीं माणसें चांगलीं आहेत, त्यामुळें मामलतीचा बंदोबस्त राहिल. अष्टे वगैरे महाल तेथें राजश्री आबाजी बह्याळ सोमण आहेत. खांडवे व शहर ब-हाणपूर येथें राजश्री हरिपंत गोखले आहेत. मंडलेश्वर येथें राजश्री कृष्णाजी अनंत भागवत, असे जेथील तेथें मामलतीचा बंदोबस्त आहे. सरकारांतून समाधानाची पत्रे जातात. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२९.

श्री.

२ दिसेबर इ. स. १७९१.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ५ माहे रबिलाखरपावेतो सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथून विनंतिपत्रे छ २७ माहे रबिलावलीं लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री पाटीलबावांनीं छ २० विसावी रबिलावलीं चितोडचा किल्ला घेऊन, खासगत लगी एक व राणाजीकडील निशाण व त्याज-कडील लोक किह्यावर चढविले. भीमसिंग रावत येऊन भेटले. राजश्री आबाजी रघुनाथ चिटणीस व राजश्री आंबोजी इंगळे यांचे मध्यस्थीनें किल्ला हस्तगत जाला. भीमसिंगाचा खंड ऐन १०॥ लक्ष रुपये व दोन लक्ष दारू गोळा खर्च जाला. त्याचे ऐवजीं बारा लक्ष रुपये करार केले. हें वर्तमान गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई यांस कळलियावर संतोष असंतोष. संस्थान यांजकडील. यांचे मार्फतीनें तेथील जाबसाल घडावा तें न जालें, यामुळें असंतोष. त्यांनीं किल्ला घेतल्यावर त्यांचेही पत्र आलें नाही. यांनीं वर्तमान ऐकून त्यांस पत्र लिहिलें नाही. यांजकडील महाल चितोडानजीक आहेत. त्यांस उपद्रव कही काबडाचा न लागावा याविषयीं मात्र पत्रे किल्ला घेतल्यावर लिहिलीं आहेत. त्यापूर्वीं पत्रे लिहि-लीं नवतीं. चितोडचा बंदोबस्त करून उजनीस पाटीलबावा येतील असें वर्तमान आलें. राजश्री सुभेदार हा कालवर जयपूर प्रांतीं आहेत. खंडणीचा ऐवज आला नाही. राा आनंदराव गंगाधर यांजकडून दोन महिने जाले पत्र येत नाही. सांप्रत त्यांजकडून मुजरत जोडी पत्रे घेऊन आली आहे, ते बजिन्नस येथून रवाना केली असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३०.

श्री.

२ डिसेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ५ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान छ २७ रबिलावली विनंतीपत्रे लिहून सेवेसी रवाना केली आहेत. त्यानंतर हा कालवर माहालकरी यांचे निर्गम जाले नाहीत. आंबाडचे ठाणे वामनाजी हरि यांचे स्वाधीन जाले. आंबाडचे जमीदार आहेत. रुजुवात येथे माजी मामलेदार खंडो बाबुराव यांची करावी ह्मणोन जमीदार बोलाविले असतां, रुजुवात खंडो बाबुराव करीत नाहीत. महालीं करूं ह्मणोन बोलतात. चार लक्ष रुपये त्यांजकडे वाजबी निघत आहेत. त्यांतून एक पैसा कबूल होत नाहीत. त्यांत बाईचा दाबही नाही. रावेरचा हिशेब जाला. जमीदार नाहीत त्यांस बोलावूं गेले आहे. ते आल्यावर कमीजास्त पाहून फडशे करणार. राजश्री वामनाजी हरि यांचे फाजील ८ लक्ष, त्यांपैकी फाजलाचे व्याज व अंतस्थाच्या यादीचा ऐवज कांहीं तकरीर होऊन फाजील बराबर केले. झडत्यां लिहून शिके देखील करून ठेविले. परंतु वामनाजी हरि यांची समजोती पडून निर्गम जाला नाही. यांस ह्मणतात कीं, शिके झडत्यावर केले आहेत. तुम्हीं घेऊन महालीं जाणें. हे ह्मणतात कीं, वाजबी केलियास गुंता काय? आह्मांस व्याज सावकारानें सोडिलें असल्यास आपण व्याज न द्यावें. रदबदलीखाली आहे. हा कालवर निर्गम नाही. चांदवडचा कजीया देशपांडेपणाचा वांटणीचा भाऊपणीचा दोन दिवस जाले उत्पन्न जाला. त्याचे पंचायतीस राजश्री वामनाजी हरि व माधवराव भागवताचे कारकून आहेत. यांचा निर्गम जाल्यावर चांदवडची घालमेल करणार. राजश्री काशीर व होळकर हा कालवर येथेच आहेत. रवानगी जाली नाही. राजश्री मल्हारराव होळकर यांसंबंधी ऐवज लावून दिलहा. ऐवजाच्या हुंड्या राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडे भरणा केला आहे. ते सरकारांत ऐवज देतील. असें वर्तमान ऐकिलें त्यावरून लिहिलें असे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३१.

श्री.

९ डिसेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १२ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे.

विशेष:- येथील वर्तमान चंद्र ७ रविलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. मार्गशीर्ष शु० ८ सह नवमी शनिवारी, यशवंतराव फणसे यांचा काल जाला. त्यांसमागमें सौभाग्यवती मुक्ताबाईसुद्धां तिघीं स्त्रियांनीं सहगमन केलें. हें वर्तमान पूर्वीं लिहिलें. दुसरे दिवशीं त्यांचे घरची वस्तुभाव त्यांसकडील कारकून बोलावून शोध केला. कापड, द्रव्य वगैरे त्यांच्या यादी सांभाळून घेतल्या. एवज मुबलक. त्यांस, घाट व छत्री बांधावी, कांहीं द्रव्य क्रियेस लावावें, क्षेत्रोक्षेत्रीं पाठवावें, ही विवंचना केली आहे. आपण उदास होऊन, श्रीमहसयात्रेस जावयाचा उद्योग आपले ठिकाणीं व समागमीं कारभारी यांस सल्ला विचारून, रा० सुभेदार यांसकडे पत्रें चंद्र १० व ११ रविलाखरीं, दोन पत्रें लागोलाग पाठविलीं कीं, तुझीं पत्र देखतांच खार होऊन येणें. आम्ही महायात्रेस जातो. अशीं निकडीचीं त्यांसकडे पत्रें पाठविलीं. नंतर एक पत्र, रा० दादाजी गंगाधर यांस लिहून चंद्र ११ रविलाखरीं पाठविलें. त्यांत मजकूर कीं, हें वर्तमान श्रीमंतांस निवेदन करून, उत्तर चांगलें घेऊन पाठवून द्यावें. स्वामींच्या नांवें पत्र लिहिलें त्यांत, दादाजी विनंति करितील ते ध्यानास आणून उत्तर पाठवावें. असें वर्तमान येथील आम्हांस कळलें होतें. सरकारांत विनंतिपत्रें लिहितात किंवा नाहीं, यास्तव अगोदर लिहिलें नव्हतें. कालचे तारखेस त्यांचीं पत्रें गेलीं हें कळलीयावर सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. यांचा निग्रह श्रीस जावें. याउपर दुःखाचे पर्वत पहाणें काय राहिले आहेत! रा० सुभेदारांचें वृद्धपण, अखंड त्यांच्या शरीरास समाधान नसतें. ते आहेत तोंवर त्यांच्या गळां दौलत घालून आपण वेगळें व्हावें. आमचें दैव तर दुःखेंच पहावीं. त्यामुळें मागें पुढें कांहीं विश्रांत राहिली नाहीं. यांस बरें वाईट जालें तर मग तोंड दाखवावयास जागा नाहीं. जहर खाऊन प्राण द्यावा. अशी भावी कल्पना मनांत आणून, रा० सुभेदारांस बोलाऊं पाठविलें. दररोज एक पत्र डांकेस लिहून द्यावें अशी ताकीद कारभारी यांस केली. सात रोज सात पत्रें वेगळीं तारीखवार जाऊं द्यावीं. त्यावरून चंद्र १० व चंद्र ११ दोन रोज पत्रें गेलीं. आजही जातील. याप्रमाणें येथील वर्तमान. विनंति, सरकारांत राजश्री दादाजी गंगाधर करितील. त्यांसपाशीं आज्ञा कर्तव्य ती होईल. येविषयींची आज्ञा सेवकास असली पाहिजे. रा० सुभेदारांचें येणें कसें घडतें? यांचें जाणेंही तसेंच दिसतें. फौज त्यांसपाशीं नाहीं. त्यांनीं यत्नें तर जयपूरचा निर्गम जाला नाहीं. भावी काय हें कळत नाहीं. यांचा आग्रह तो निकडीचा दिसतो. मजपाशीं जासूदजोड्या दोन आहेत. त्या बातमी घेऊन बऱ्हाणपुरास कागद पोचवितात. तेथें जोड्या नसल्या-

स पुढें जातात. त्यामुळें कागद जवळ रहात नाहीत. पहा लांब पडला. येतांनीं-जातांनीं एक महिना लागतो. येथें वर्तमान कोणे वेळेस काय होईल, हें कळत नाही. यावरून विनंति लिहिली आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३२.

श्री.

९ डिसेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १२ रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—सौभाग्यवती रखमाबाई होळकर इंदुरीहून बाईच्या समाधानास येत होती. हें वर्तमान यांस कळल्यावर यांनीं मना करून पाठविलें. तत्रापि जांबेपावेतो आली. तेव्हां येथून राजश्री संताजी होळकर यांस बाईंनीं पाठविले कीं, तुम्हीं पुढें जाऊन त्यांस मना करवणें. मना करतां येऊंच लागली तर मी येथून दोन कोस कोठें जाऊन राहीन; असा आग्रह. तेव्हां संताजी होळकर येथून गेले. त्यांस जांबेच्या मुक्कामीं ठेऊन घेतलें. त्यांजकडून राजश्री बाळाजी लक्ष्मण, नारो गणेश यांचे भाचे, काल चंद्र ११ रविलाखरीं आले. त्यांनीं विनंति केली कीं, सौभाग्यवती रखमाबाई येतात त्यांस आज्ञा करावी; येऊं द्यावें. त्यांजपासोन अंतर मार्गें पुढें पडलें असलें तर चित्तांत येऊं न द्यावें. बहुत प्रकारें त्यांनीं विनंति केली. तत्रापि मर्जी फिरली नाही. चिरंजीव मुक्ताबाईचा गतवर्षीं मृत्यु पावला, त्या समर्थीं रखमाईनें यावें तेव्हां न आली, आतां येणें हें काय? यास्तव तिनें येऊं नये-ही मनांतील गोष्ट. त्यावरून सर्वांनीं यथाज्ञानें विनंति केली, ऐकिलें नाही. बाळाजी लक्ष्मण येथून जातील, तोंवर सौभाग्यवती रखमाबाई जांबेस आहेत. एक दोन दिवस आणखी राहतील. यांची मर्जीच नसली तर माघारे जातील. कमाविसदार झाडून व जमीदार जमा आहेत. चार पांचशें महालाचे लोक जमा आहेत. कोणाचा निर्गम नाही. आतां तों उदास आहेत. पंधरा दिवस जाल्या-नंतर कमाविसदार विनंति करतील. पुढें कामांत येऊन निर्गम करून, मार्गस्त करितात किंवा राजश्री सुभेदारांकडे जावसाल सांगतात, हें कळत नाही. राणाजींनीं यांजकडील कारकून मंडळीस गांव दिले होते, ते त्यांनीं जप्त केले. त्यापजी गीते यांजकडील, त्यास गांव चाळीस राणाजींनीं दिले होते. आपाजी गीते मृत्यू पावले, तेव्हां बाईंनीं ते गांव आपले जप्त ठेविले. त्यास तीन वर्षे जालीं. सांप्रत ते गांव राणाजींनीं राजश्री पाटीलबावांकडे दिले. त्यावरून बावांनीं जप्ती केली. हें वर्तमान काल ह्यांस कळलें. ऐकून उत्तर दिलें कीं, हें वर्तमान

राजश्री सुभेदारांस कळवावें. मजपाशीं सांगत जाऊं नये. याउपर मजला दौलतींत कांहीं बोलावयाचें नाहीं. अशी उदासीनता आहे. राजेश्री बावांचा मुक्काम चितोडापाशींच आहे. भीमसिंग रावत याचा खंड बारा लक्ष रुपये जाला. त्यास तगादा केला. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, माझे कारभारी आपणांपाशीं कैदेत आहेत त्यांस माझे स्वाधीन करावें. ते आह्मी एकत्र होऊन ऐवजाचा निर्गम करून देऊं. त्यावरून सिताराम कोटारी व सरदारसिंग या उभयतांस भीमसिंगाजवळ पाठविलें. आणि मागाहून चौकी चांगली मजबूत त्यांजवर पाठविली. भीमसिंगासमेत अटकेंत आहेत. राजश्री अंबोजी इंगळे यांच्या डेन्याजवळ भीमसिंग आहेत. याप्रमाणें वर्तमान आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३३.

श्री.

१९ डिसेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केरो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २२ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान, छ १२ मिनहून विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील अर्थ, अलाहिदा विनंतिपत्रां लिहिला आहे. वरकड कलमबंदी:-

राजश्री पाटीलबावांनीं चितोडापासून कूच केलें. भीमसिंग बराबर आहेत. चौकी त्यांजवर आहे. खंडणीचा ऐवज घेऊन, राणाजीस टिका देऊन, आणखी स्थळें आहेत तीं हस्तगत करून मग उज्जनीस यावें असें आहे. कलम १.

राजश्री चिमट हजुरी निसबत धोकलसिंग बुंदेले हे पुण्याहून येऊन महेश्वरीं छ १५ रविलाखरीं आले. समागमें सरकारचे कारकून बावाजी नारायण घाणेकर व हुजरे फिरंगोजी वगैरे, त्यांनीं मुक्काम आजपावेतो केले. अहिल्याबाईंची भेट घ्यावी व खर्चास नाहीं, सावकार करून खर्चास घेऊन पुढें जावें, त्यावरून बाईंची भेट करविली. त्यांचा निरोप घेऊन कर्ज सावकारापासून घेऊन त्यांसी करारमदार करून देऊन, आज उद्यां निघोन जातील. कलम १.

राजश्री आनंदराव गंगाधर यांजकडील पत्र येत नवतें. सांप्रत लाखोटा १ आला तो बजिन्नस पाठविला असे. कलम १.

परगणे उत्राणचे सरदेशमुखीचा ऐवज कचे आकाराप्रमाणें देत नाहीं. मक्ता देऊं म्हणतात. मक्ता परभारें कमाविसदार विंझे यांनीं केला होता. त्यांनीं मामलत सोडली तेव्हां, सरकारांतून मामलेदार दुसरे पाठविले. त्याजविषयीं सरकारचीं पत्रें

अयोध्येचा नवाव सादतखान.

२५. जयपुराकडील राजकारणें.

लेखांक १.

[मिणवलीदसर.]

श्री.

इ. स. १७८७।८८.

“ राजप्रियाविराजित राजमान्य राजश्री खंडोपंत नाना स्वामींचे सेवेसी:-

सेवक लक्ष्मण संभाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागायत श्रा.ण शुद्ध १३ मुक्काम सवाई जैपूर यथास्थित असे. जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असावें. विशेष:- बहुत दिसांनीं कृपा करून पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर सविस्तर ध्यानास आला. श्रीमंतांचें पत्र मस्तकी वंदून दर्शनातुल्य आनंद जाहला.

१. श्रीमंतांनीं आज्ञा केली कीं ‘दूर पथ, तेथून मोघम लिहिलें; तेव्हां समजावें तरी कसें ? जबाब येण्याजाण्यास चार महिन्याचा आरसा; यास्तव उगवून लिहिलें असतें ह्मणजे समजण्यांत येतें. बरें, अस्तु. तेथून राखून लिहिलें तर काय गुंता आहे ? तुझीं येथून तपसीलवार लिहून पाठविणें ह्मणजे जबाब उगवल्यांत येतील.’ त्यास आज्ञा केली ते मस्तकी वंदिली. परंतु म्यां अगोदरच येथें महाराजांस विनंति केली होती कीं, तपसीलवार वर्तमान लिहिल्यावांचून ध्यानास येणार नाही. त्यावरून उत्तर जालें कीं, गुदस्तां वकील गोळा होता, त्यानें सुभेदाराच्या मार्फतीनें सर्व जबाबसाल केले आहेत. ते ध्यानांत असतीलच. प्रस्तुत विस्तार करून लिहावयाचें कारण नाही. निमित्त त्याप्रमाणें विनंतिपत्र सेवेसीं पाठविलें होतें. कलम.

१. लिहिलें कीं, जैपूर जोधपूरचा जबाब एकत्र आहे किंवा वेगळा आहे ? वेगळा असल्यास लिहून पाठविणें कीं, त्याच अन्वये बोलण्यांत येईल. व एकत्र असल्यास जैपुराकडे मामलतसंबंधी बाकी असेल ती द्यावी; व पुढें सुदामत माफक देत असावें. व जोधपुरकरांनीं अजमेर सोडून, मामलतसंबंधीची बाकी आज तागायतची झाडून द्यावी, व पुढें दरसाल फडशा करित असावा, ह्मणून आज्ञा केली, हें प्रमाणच आहे. त्यावरून श्रीमहाराजांस विनंति केली. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, आज्ञा उभयतां राजांचा जावसाल पूर्वापासून वेगळालाच होत आला आहे; एकत्र नाही. परंतु जैपुरासीं कजीया पडला, तेव्हां राठोड वगैरे लहानमोठे राजे येऊन सामील जाले. ते आतां वेगळे कसे होतात ? निमित्त जो जबाब करणें तो सामीलच होईल. कलम.

१. जैपुराकडे बाकी आहे ते द्यावी, पुढें सुदामत प्रमाणें वर्तावें ऐसी आज्ञा. त्यास, याजविषयीं विचारितां उत्तर दिलें कीं, हिशेब पाहतां आमच्या मते कांहीं बाकी राहिली नाही. त्यांच्या हिशेबीं बाकी निघाल्यास द्यावी हें वाजवीच. परंतु आज्ञाप तऱ्ही आमचा त्यांचा वडिलांपासून स्नेह चालत आला आहे, व पुढेंही सर्व प्रकारें आज्ञी त्यांच्या कृपेची इच्छा करितों. याजवर नजर देऊन, आमच्या नादारीकडे पाहून, प्रस्तुत आज्ञावर कृपा करावी. ह्मणजे मुलकांत वगैरे आबादानीं जालीयासीं आज्ञी सर्वप्रकारें त्यांचे आज्ञांकित आहेत. पेशजीं कधीं अंतर पडलें नाही व पुढेंही पडावयाचें नाही. हें राज्य सर्व प्रकारें त्यांचेंच आहे.

६ ऐ. टि. भा. ३

कैलासवासी श्रीमंत बाजीराव साहेब व महाराज जैसिंगजी यांचा दुसरा अर्थ नव्हता. परस्पर एक घर जाणत होते, तेणेंप्रमाणेंच जाणावें. आझी सर्व प्रकारें तत्पर आहोंत. त्यांनींही जेहावरच दृष्टि असो द्यावी. विचारानें राहिल्यास परस्परें बहुत उपयोगी आहोंत. विरुद्धांत कांहीं नाहीं. यास्तव आमुची शाबुती राखून, आपले करून ठेविल्यास दूर नाहीं. मामलतही निकालाखालें घेतलीयानें उगवेल व आझीही कार्याचे राहूं. कलम.

१. मारवाच्यापासून अजमेर व मामलत घेणें. त्यास अजमेर सोडावयाचा त्यांचा आप्रह विशेष दिसतो. दुसरा निकाल काढावयाची मर्जी असल्यास मिघेल, आणि खामखा अजमेरच घ्यावी ऐसेंच आहे, तरी पुरकस (?) बखेडा पडल्यास खावंद प्रतापी आहेत. खालीं होईल ऐसें आहे. कलम

१. येथून उभयतां राजांचे वकील, श्रीमंत राजश्री सुभेदार व राजश्री अलीबहादूर यांजकडे गेले आहेत. त्यांच्या विद्यमानें श्रीमंत राजश्री पाटील-बावांसी बोलत आहेत. उत्तर प्रत्योत्तर निखालस जालीं नाहींत. अन्वय परस्परचे समजण्यांत आले आहेत. याजवर पहावें, काय निश्चय होतो. कलम.

१. आपण श्रीमंतांचें पत्र मजविषयीं पाठविलें तें पावलें. याउपरी आमचें जाणें लष्करांत जालीयावर समक्षच पत्र देऊन, हरयेक तोड करून पाहून, निकालाखालें आपूं. प्रस्तुत वोट आहे, तोंवर जाण्यास विलंब आहे. निदान उभय पक्षां डाळा-खालें घेतल्यासी निकाल निघेल. त्यास मजला तरी रात्रंदिवस हात्र निजध्यास आहे. तेथूनही लिहिणें तें ल्याहावें कीं, बहुत आप्रहांत गोष्ट न पडे. कलम.

१. श्रीमंतांचे खलिते श्रीमहाराजांच्या नांवाचे आले, ते काल दरबारांत पावले. मुख्यांनीं वाचून आझांकडेस पाठविले होते. त्यांत विशेष तों कांहीं नव्हते. शिष्टा-चारच लिहिला होता. त्यांचीं उत्तरें येथून खलिते पाठविले आहेत, ते पावतील. याचे दर-जंबाब विनंति करून पाठवून द्यावें, व आपल्या नांवें दरबारचा रुका पाठविला आहे हा पावेल. याचें उत्तर बहुत शिष्टाचारानें पाठवावें कीं, येथें संतोष होय. श्रीमंत राजश्री हरिपंततात्यांस महाराजांचा खलिता व आझीं विनंतिपत्र लिहिलें आहे, तें प्रविष्ट करून उत्तरें घेऊन पाठवावीं. कलम.

सदरदुप्रमाणें जबाब पाठवून द्यावे. आझीं येथून विनंतिपत्रें पाठविलीं आहेत. हें मनन करून, जेथें प्रविष्ट करावयाचीं असतील तेथें निवेदन करून, उत्तरें घेऊन पाठवावीं. कमपेश मजकूर असेल तो ध्यानास आणून द्यावी. बहुत काय लिहिणें लोभ असावा हे विनंति.”

लेखांक २.

श्री.

“चिरंजीव राजश्री गोपाळराव नाना यांसी:-

लक्ष्मण संभाजी कृतानेक आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागायत श्रावण शुद्ध १३ मुकाम सवाईजैपूर यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असावें. विशेष:-बहुतां दिवसांनीं पत्र पाठविलें तें पावून बहुत संतोष जाला. ऐसेंच सदैव पत्र पाठवून

तोषवीत जावें. यावर आमचें वर्तमान मुकाममजकुरीं आहों. श्रीमहाराज बहुत कृपा करितात. यांच्या मते हरएक कामाकाजांत रहावें, आणि आमच्या शरीराची क्षीणता विशेष; त्याजमुळें चित्ताची उदासी. निमित्त इच्छा ऐसी कीं, एखाद्या तीर्थी बसोन दिवस पूर्ण करावें. याअर्थां दोन चार वेळां निरोपही मागितला. परंतु देत नाहींत. आमचे विचारें आश्विनपर्यंत येथें राहून देशास यावें. नंतर एखाद्या यात्रेची योजना करावी. ऋणानबंधानुसार घडेल तें खरें. दुसरें येथील वर्तमान, उभयतां राजांची ऐक्यता बहुत. अनेक प्रकारच्या विचारांत आहेत. शहा फौजसुद्धां विलायते-हून लटीच्या मुलकापर्यंत येऊन पोहोंचला. पुढें यावें ऐसा इरादा. त्याजरून उभयतां राजांचे वकील जाऊन तेथें जवाबसाल निश्चयांत आणून, शहाचे मातबर घेऊन येथें आले. कांहीं जवाबसाल याची भानगड होती, ते ठरावांत आली ह्याणजे शहा दरकूच येणार. ऐसं असतां आझांस आज्ञा केली कीं, येणेंप्रमाणें निश्चय ठरोन अविध येत आहे. त्याजरून आझी आदि पश्चात् सर्व अर्थ उमजोन सांगितले कीं, "तुमचे आज्ञे महाराज जैसिंगजी यांनीं भगीरथ प्रयत्न करून, श्रीमंत कैलासवासी बाजीराव साहेब यांसी आणोन, मल्लेंच्छांचें उत्थापन केलें, आणि हिंदुस्थान पुन्हां स्थापून देवयात्रा इत्यादिक यथास्थित घडूं लागल्या. हिंदुमात्रास सौख्य होऊन आपआपले स्थळीं स्वस्थ कालक्षेप करीत असतां, प्रस्तुत क्षुल्लक आग्रहास प्रवर्तोन अविवेक विचारितां, हें एकरूप कल्याणकारी नाहीं. इहलोकीं परलोकीं ह्या गोष्टी निंदक आहेत. येणेंप्रकारें बहुतांपरी समजावितां, सर्व गोष्टी ध्यानास आल्या. मल्लेंच्छाविशीं तो त्रासच घेऊन वकीलास सामदानी उत्तर देऊन दुसरें सोबत्यास सांगितलें कीं, "मल्लेंच्छांस तो साफ आणावयाचा नाहीं. त्यांनीं आग्रह विशेष केला, परंतु येथून निखालस त्याजविशीं जवाबच होत गेले कीं, ज्या गोष्टी वडिलांनीं बहुत विचारून केल्या आहेत, त्या आझीं मोडून नव्या कराव्या, हें उत्तम नाहीं. यास्तव मल्लेंच्छाविरहित आपण आपली शाबुती बांधून आपलाले स्थळीं स्वस्थ असावें. दक्षणी चालून आल्यास पाहून घेऊं. जमीदार आहों. कांहीं चिंता नाहीं." वगैरे उत्तर दिल्लें. तेव्हां तेही लाचार होऊन उगेच राहिले. अविधाच्या वकिलास जवाब दिल्या. ते जाऊन पोहोंचतांच, शहा कूच करून माधारा गेला. दुसरें येथील वर्तमान, उभयतां राजांच्या फौजा जमा होऊन आपापलाले मुलकांत बंदोबस्त करून आहेत. आपले सरदार श्रीमथुरेवर आहेत. येथून उभयतांचे वकील श्रीमंत राजश्री सुभेदार व पाटीलबावांकडे गेले आहेत. परस्परें जवाबसाल होत आहेत. परंतु रहस्याचा डौल दिसत नाहीं. त्यांचें बोलणें कीं, मागील बाकी झाडून घ्यावी, व अजमेर सोडावी वगैरे जवाबसाल आहेत. यांचें बोलणें कीं, हिसेबी पाहतां तुमची बाकी कांहीं राहिली नाहीं. तत्रापि मुलुक उजाड; कांहीं हालत राहिली नाहीं. याजमुळें कोण्या गोष्टीचें तष्ट न लावितां झेहावर दृष्टि घ्यावी, व मारवाडकरांचें बोलणें, अजमेर सुदामत आमची आहे, हे सोडावयाची सोय नाहीं, हें सरदारांस मान्य नाहीं. याजमुळें परस्परें आग्रह विशेष दिसतो. श्रीमंत साहेबांनीं कृपा करोन पत्री कित्येक आज्ञा केली, ते मस्तकीं वंदिली, व आझांविषयीं सरदारांस पत्र लिहिलें तें, पावून आझीं

आपल्यापाशीच ठेविले असे. उभयपक्षांचा शुद्धतेचा अर्थ ध्यानास आला, तर आझी लष्करास जाऊन सरदारांस पत्र देऊन ज्वाबसाल ठरावांत आणूं. कांहीं कंपेश तफावत असल्यास उभयपक्षां विनंति करावयासी येईल. विशेष बोडींत समजून पडणें कळतच आहे. आपल्या कडोन आग्रह होतो, तेणेंकरून येथें जूट बांधलें जातें. ढाळाखालें घेतलीयानें बहुत उपयोग आहे. तुझीं लिहिलें कीं, श्रीमंती एक दोन वेळां स्मरण केलें होतें. त्यास धनी समर्थ आहेत. कृपामुलें सिंचन जालीयास सेवकाचें कल्याण आहे. येविषयीं विस्तार करून पत्रां ल्याहावें ऐसें नाहीं. श्रीमंत साहेबांचे सेवेसीं व राजश्री खंडोपंत नानांस पत्रें पाठविलीं आहेत. हें प्रविष्ट करून आज्ञापत्र सादर होईल तें घेऊन पाठवून द्यावें. बहुत काय लिहिणें, लोभ कीजे हे आशीर्वाद. देसीहून श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचीं व श्रीमंत राजश्री नानांचीं, व राजश्री तात्यांचीं खलितेपत्रें येथें श्रीमहाराजांस आलीं. त्यांचीं प्रत्योत्तरें येथून दरबारचीं व आमच्या नांवाचीं विनंतिपत्रें पाठविलीं आहेत, तें पावतीं करून उत्तरें घेऊन पाठवून देणें. सरकारची हलकाच्याची जोडी पाठविली आहे. यासी सुदामत माफक इनाम देवणें हे आशीर्वाद.”

२६. निजामाकडील दरबारखर्च.

नवाब निजामअल्लीखान बहादूर ह्यांच्याकडून इ. स. १७९५ सालीं मराठ्यांस जो दरबारखर्च मिळाला, त्याची एक याद सांपडली आहे. ही फार महत्त्वाची असून त्या वेळच्या प्रमुख लोकांचीं नांवां तिच्यावरून व्यक्त होतात.

[मिणवलीदस्तर.]

श्री.

“यादी नवाबाकडून दरबारखर्च येणें त्याची वांटणी. सन खमस तिस्तैन मध्या व अलफ सन १२०४. रुपये १५००००००

यास वांटणी नांवनिसीवार.

४००००० नाना.

३१५०० नि।। सरकार.

५००० भास्कर दीक्षित.

३००० दाजीबा आपटे.

२००० मोरोपंत भावे.

२००० विठ्ठलपंत वांकनीस.

२००० बर्वें सबनीस.

२००० आबा ठोसर.

१५०० तामसी भटाचे चिरंजीव.

१५०० दिनकरपंत भडभडे.

१५०० महादाजीपंत साठे.

१००० बाळाजीपंत केळकर.

- ५००० आर्याशास्त्री.
 २००० महादेव दीक्षित आपटे.
 २००० वैद्य.
 १००० जोशी.

३१५००

४२००० नि॥ दत्तर.

- १०००० गुरुजी.
 १०००० त्रिंकराव परचुरे.
 ७००० गोविंदपंत आपटे.
 ५००० गोविंदराव बाजी.
 ५००० पांडुरंगपंत ढमढेरे.
 ५००० लेले वगैरे मंडळी.

४२०००

- १०००० मजमदार.
 १०००० चिटणीस,
 १०००० पोतनीस.
 ७००० पारसनीस.
 १००००० परशराम रामचंद्र.
 १००००० रामचंद्र हरी.
 ५०००० आप्पा बळवंत,
 ७५००० गोविंदराव कृष्ण.
 ४०००० गोविंदराव भगवंत.
 २५००० असाम्या नि॥ गोविंदराव कृष्ण.
 १५००० बहिरोपंत मेहेंदळे.
 १०००० राघोपंत गोडबोले.
 १०००० नारोपंत चक्रदेव.
 ३००० जोशी नि॥ नाना.
 २००० दिवाकर दीक्षित.
 १५००० भिकंभट निदसुरे.
 ४००० नारायणराव व सखारामपंत वैद्य.
 २००० लक्ष्मण शास्त्री वैद्य.
 ४००००० नि॥ शिंदे.
 १००००० सदाशिव मल्हार.
 १००००० वाळाजी अनंत.

१०००००	जिवाजी बल्लाळ.
५०००००	रामजी पा।
५०००००	घोंडीबा.
<hr/>	
४०००००	
१२५०००	नि।। भोंसले.
५०००००	श्रीधर लक्ष्मण.
५०००००	कृष्णराव माधव.
१५००००	रामचंद्र दादो.
१०००००	बाबूराव वैद्य.
<hr/>	
१२५०००	
१२००००	शागिर्दपेशा.
६०००००	सरकार.
४०००००	नि।। नाना.
२०००००	किरकोळ.
<hr/>	
१२००००	

१४९८५००

२७. संगमेश्वर येथील श्री० संभाजी महाराजांचा राजवाडा.

[मेणवलीदप्तर.]

श्री.

“यादी का॥ संगमेश्वर तालुके रत्नागिरी येथें श्रीमंत कैलासवासी संभाजी महाराज राज्य करीत होते. त्या राजवाड्याचे चौथऱ्यावर सदाशिव नाईक सरदेसाई यांणीं घर बांधिलें आहे. त्याजविसीं समस्त जोसी संगमेश्वरकर यांची विनंति. सु।। इहिदे तिस्सेनः—

कलमें.

१ सरदेसाई वाड्याचे चौथऱ्यावर घर बांधों लागले; तेव्हां परशुराम रामचंद्र परांजपे यांजकडे आह्मी जाऊन त्यांस सांगितलें कीं, महाराजांचे वाड्यावर देसाई घर बांधितात. तुह्मी हकीम. हा वाडा सरकारचा झणून तुह्मांस सांगतों. त्याजवरून ते बोलले कीं, राजवाड्यावर देसाई घर बांधितात, त्यास घर बांधों देत नाहीं. याप्रमाणें आह्मांस उत्तर जाल्यावर आह्मी आपले घरीं आलों. उपरांत देसाई यांस घर बांधावयाची परवानगी दिल्ली. तेव्हां घराचें काम देसाई करूं लागले. त्या वेळेस मागतीं परशुराम रामचंद्र यांजकडे आह्मी गेलों. त्यांणीं सांगितलें कीं, आह्मी घर बांधावयाची परवानगी दिल्ली. याप्रमाणें उत्तर जाल्यावर आह्मी बोलिलों कीं, राज-आश्रित जोसी. आह्मी घरास भवाही देऊं. तेव्हां सुभेदार बोलले कीं, तुह्मी गवाही दिल्यास आह्मी मोकळी करूं. याप्रमाणें उत्तर जालें झणून हुजुर आलों. कलम.

१ गुदस्तां सरकारांत विनंति वाड्याविशीं केली. आह्ना जाली कीं, घर मोडावें. याप्रमाणें सरसुभेदार यांस परवानगी जाली असतां, अद्याप घराचा फडशा जाला नसतां, दुसरा नवा सोपा, पहिलें घर बांधिलें आहे त्यालगता, सरदेसाई यांणी बांधिला. कलम.

१ राजवाड्यासन्निध कबजीच्या वाड्याचा चौथरा होता, तो गुदस्तां देसाई यांणी चिरे नेले. कलम.

१ वाड्याचे चौथऱ्यासन्निध बाग महाराजांचा आहे. त्या बागांत सरकारचे कमाविसदार व सरकार इतल्याचे जे कोणी येतील, ते त्या बागांत रहातात. याप्रमाणें पूर्वीपासून चाल आहे. कलम.

१ श्रीमंत कैलासवासी नानासाहेब कोंकणांत गेले, तेव्हां संगमेश्वरीं मुक्काम जाला. ते समयीं राजवाड्याचा चौथरा पहावयासी गेले होते. कलम.

१ देसाई यांचें बोलणें, वाडा आपला खरा येविशीं:- कलम.

१ को मजकुरी महाराज आले, तेव्हां आह्मीं आपले घरीं महाराजांस जागा रहावयास दिल्ली. याप्रमाणें बोलतात. कलम.

१ महाराज तेथून गेल्यावर त्या वाड्यांत आह्मी कांहीं दिवस घर बांधोन राहिलों होतो. कलम.

६ २

कलमें.

२८. इंग्रजी लष्कराचें बातमीपत्र.

[मेणबलीदसर.]

श्री.

ता. १५ मार्च इ. स. १७८१.

“जबानी जान डबीस मेयर गोलंदाज संमवेल क्लार्क इंग्रज दि॥ कपितान मिक्लाउत हा तोफांचे आवाज करावयाचा सरदार. इंग्रजांचे लष्करची बातमी:- धाटावर तळ्यानजीक गाडर आहे. बराबर पलटणें तीन आहेत. असामी तीन हजारपर्यंत आहेत. पैकीं गोरे सरदार सर्व व अजारी व चांगले मिळोन नऊशें आहेत. एकवीस बंगाली व मदराज व मुंबईचे मिळोन आहेत. तोफा आठ; पैकीं थोर सहा शेरी दोन; तीन तीन शेरी लांब लांब पल्याच्या किता दोन; तीन शेरी रेजगण मारावयाच्या जवळ पल्याच्या दोन शेरी लहान; एकूण आठ आहेत. पुढें भघाडीस मोरचा आहे, तेथें नऊशें असामी नेहमीं राहत्ये; व दोन तोफा तीन शेरी व थोर येक त्याचे बाजूस आहे ती सुटत नाहीं. दोन लढाईच्या वेळीं सुटत असतात. दक्षणेकडील पाहण्यापासून उत्तरेकडे तळ्यापर्यंत जवळ जवळ राहत आहेत. तोफा तैशाच आहेत. पांच हजारपर्यंत जमेत मुंबई व बेलपूर, व पनवेल, व कल्याण येथें रसद व दारुगोळा वगैरे जिन्नस आणावयास गेले आहेत. ते आल्यानंतर कूच मुक्कामाचें काय होईल तें न कळे. परंतु कांहीं कांहीं लोक छवणीचा मजकूर बोलतात. जिन्नसाचा पाड ठाऊक नाहीं. सरकारचा शेर खातो. बाजारांत जात नाहीं. तळ्यास

पाणी जितें आहे. बेगमीचें आहे. मोरचास पाणी नाही. त्यास पुढें शिलांत डहुरे खटले आहेत, ते कांहीं नेतात, व तळ्याचे सकेकरी आणितात. सरकारचे गोळे जातात, त्यास पेशजीं गरनाळेचा गाडा मोडिला, व दोन गोलंदाज यांचे पाय कतरोन गेले, व एक तुरकस्वार याचा घोडा पडला. घाटावर आल्यापासून कालपर्यंत गोलंदाज वगैरे शिपाई पन्नासपर्यंत गोळ्यानें व बाणानें व गोळीनें ठार जाले. शिवाय जखमी शंभरपर्यंत जाहले. ते कांहीं वसईस पाठविले, कांहीं खोपवलीस आहेत. दररोज लढाईच्या दिवशीं दहा पांच असामी जखमी व कांहीं ठार होतात. गोळे टप्पे खाऊन जातात. ते बातेरीच्या मागें गोटांत पडतात, व उकाल जातात ते तळ्यानजीक गोटांत पडतात. त्याणें वाणी बाजारचे कांहीं जाया जाले. दारुगोळा तूर्त बेगमीचा आहे. जिन्नसांचा तूर्त तोटा आहे. त्यास वरचेवर कांहीं येतो. गाडर लढाईच्या समयीं येतो. मोरचे फिरोन जातो. कोरणेल, गाडर याचा मुतालीक, याचा घोडा गोळ्यानें ठार जाला. तो वांचला. हिरव्या पालखींत बसोन गाडर येतो. एकाद दिवस हत्तीवर बसोन येतो. चार हत्ती आहेत. पैकीं घाटावर एक दोन आहेत. दोन, घाटाखालीं आहेत. लोकांस रोजमरा महिन्या महिन्या द्यावा, त्यापैकीं एक महिना ठेवून बाकीचे वरचेवर देतात. घाटाखालें सहा हजारपावेतों जमात, पैकीं तीन पलटणें व तीन हजार स्वार, कांहीं लोक दादासाहेब यांजकडील मिळोन आहेत. तोफा चार थोर व गरनाळा चार आहेत. ही बातमी मागील. आझी घाट चढल्यावर किती काय आहेत हें ठाऊक नाही. वणजान्याचे बैल चार हजारपर्यंत आहेत. शिवाय बाजारचे वगैरे दोन तीन हजारपर्यंत होतील. बारा हजार कांहीं बाण आहेत. वसईत सांपडले ते आणिले. दादासाहेब तूर्त यावयाचें नाही व कुमकही कांहीं यावयाचें नाही. लोक जमातींत बोलतात कीं पुढें आले तरी येतील. गाडर वसईहून आला. त्यास पुढें कूच करून याचें, तरी हैदरनाईक नवाब यांणी त्या प्रांतीं जरब बसविली आहे. याजकरितां मुक्काम करून राहिला. फुलचरीकडून पत्र आलें होतें कीं, दोन पलटणें मदराजचीं आहेत, तीं पाठवून देणें. त्यास गाडरास गरज होती ह्यणोन ठेवून घेतलीं. आझी त्या बिरादरीतील आहों. सोनगडाकडील कांहीं वर्तमान ठाऊक नाही. सरकारची फौजेची आवई लाख दीड लाखपर्यंत आहे. तोफा किती काय आहेत हें ठाऊक नाही. प्रस्तुत इंग्रजांचे लष्करांत सरकारचे फौजेची दहशत फार आहे. घाबरे आहेत. चार महिने घाटावर राहून पोक्त सामान करून पुढें पर्जन्यकाळ गेलीयानंतर पुण्यास यावें ऐसें आहे. तूर्त कूच होत नाही. तळ्यावर दोन बंगले तयार होत आहेत. काल आझी दोघेजण नदींत आंगें धुवावयास आलों होतो, तेथें सरकारचे लोकांनीं धरून साहेबाकडे आणिलें. दोघांजवळ नखत रुपये वीस होते ते घेतले. जरीची टोपी व आंगरखे काळे दोन घेतले होते. (इत)र कांहीं आणिलें नाही. छ १९ रबिलावल. सुमा इहिदे समानीन मया व अलफ."

२९. राक्षसभुवनची लढाई.

पै॥ श्रावण वद्य नवमी

श्री.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामीचे सेवेसीं:-

पोष्य रामचंद्र गणेश साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल तागाईत चंद्र ५ सफर जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:-आपण कृपा करून ज्येष्ठ वद्य द्वितीयेचें पत्र पाठविलें तें चंद्र १ सफरीं पावोन परम संतोष जाहला. इकडील वर्तमान तरी, चंद्र २९ मोहरमीं नजीक राक्षसभुवन येथे निजामअल्लीकडील सारे सरदार व निमे फौज याप्रमाणें गंगेअलीकडे विठ्ठल सुंदर होता. निजामअल्ली खांसा मात्र पलीकडे होता. त्यानंतर आपले लोकांनीं सकाळच्या दीडप्रहरा दिवसास मोंगलाचे फौजेवर चालोन घेतलें, ते बेजरब गोटांतच गेले. लढाई चांगली जाहली. विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व गोपाळसिंग खंदारकर राजा हे त्रिवर्ग ठार जाहले, व सदाशिव रामचंद्र यांस जखमा लागल्या होत्या, त्यास तो तसाच गंगेंत उडी घालून पार जाहला. निजामअल्लीस खबर पलीकडे कळतांच जनानखाना तेच वेळेस औरंगाबादेस पाठवून दिल्हा, व आपण चंद्र ३० मोहरमी पहाटेचे प्रहरे रात्रीस डेरे दांडे टाकून दोनशें राउतांनिशीं औरंगाबादेस गेला. अलीकडे फौज व बाहेर बुणगे जितके होते त्यांपैकीं काहीं मारले गेले व फार करून लुटले गेले. आपणांस कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे. प्रस्तुत फौज गगा उतरून पार जाऊन शहरास शह द्यावा, ऐसा विचार होत आहे. गंगेस पाणी फार आहे. नावा नाहीत. ही विनंति.”

३०. टिपूकडील मराठ्यांच्या एका जासुदाचें बातमीपत्र.

श्री.

“जबानी शिवाजी वा॥ खंडोजी कासीद जथे खेमा. सुमा सीत समानीन.

आपण श्रीबनशंकरां येथील तळावरून शुक्रवारीं निघालों तों:-

१ शुक्रवारीं रात्रीं वस्तीस आबगिरे कोस १०

१ शनवार पूर्णिमा हसेरूर तुंगभद्रा तीर १५

१ रविवार प्रतिपदा हणमसागराजवळ तुंगभद्रा उतरून कोटुरास राहिलों कोस १६

१ सोमवारीं २ जगनूर उजनी गांवचे पुढें १५

१ मंगळवारीं प्रहर दिवस पहिला चित्रतुर्ग ७ तेथें मुक्काम. बुध व गुरुवारीं दोन प्रहर गांवांत प्यादे यांणीं झाडा घेऊन आडविलें तेव्हां, अजुरकरी कागदी पोटांथीं ह्मणोन बाजारकरी बाहेरगांवचे जाऊं लागले, तेव्हां बाहेर निघालों. तेथें बातमी लागली कीं टिपूची फौज इकडेच येत आहे, ऐसें समजोन निघालों तों.

७ ए. डि. भा. ३

- १ गुरुवारचे रात्री हटीस गेलों कोस ८
 १ शुक्रवारी नागसुंदरकुंदा कोस २०
 १ शनवारी बल्लारीस आलों तों टिपूचे बुणगे आले. त्यांस रात्रीं बेते कोस १२
 १ रविवारी अदवानीस टिपूचे फौजेंत गेलों कोस २०

६०

येणेंप्रमाणें गांवावरून रविवारी आदवानीस पोहोंचलों. तेच दिवशीं टिपूचीही फौज अगोदर दाखल जहाली होती. मग आपण एक वोलखा परीट बहिरू ह्यणोन होता त्याचे जवळ गेलों. त्याणें पुसलें कीं तूं येथें कां? तेव्हां कागदी आजुरे करीत असतों ऐसें बोलून लष्करांत हिंडत होते. फौज अजमासें.

फौज राउती १५ पंधरा वीस हजार आहे. १

पाईचे गाडदी वगैरे पन्नास हजारपावेतों आहे. १

तोफा शंभर दीडशेंपावेतों आहेत.

लष्करांत फिरावयाची मोठी मुष्कील. जागा जागा चौकी पाहारे वाजपूस होते. आदवानीस मोर्चे सोमवारी एकादशीस लागले. पहिले दिवशीं बाहेरील पठ लुटून शहरपन्हास मोर्चे लाविले. चार तोफा सुरू केल्या होत्या व वरील चार सुरू होत्या. खासा टिपू किल्याचे पश्चिमेकडील भागें खासे निशाणसुद्धां. मध्यें व डावे वाजूस सेदाची फौज व उजवे वाजूस पाईचे गाडदी वगैरे सरदार. मोर्चे एक बाजूनें पश्चिम व दक्षिण असे बसले आहेत. पूर्व उत्तरेकडे घोड्याचे राऊत फौज पांच सात हजार उभी राहते कीं मराठी फौज तिकडून कुमकेस येईल, ह्यणोन तोंडावर उभे राहतात. टिपू खासा फौजेंत आहे. मी आपले दृष्टीनें चाळीस पन्नास हाताचे तफावतीनें पाहिला. रंग गोरा मध्यम आहे. डेऱ्याहून मोर्चांत सोमवारी आले. तेव्हां निळ्या घोड्यावर बसला होता. पागोटें चक्रीदार छिटी बैदरी व आंगरखा पिवळा ताऱ्या व जुवा मोठ्या पटीचे मश्रूचा व पिवळी शालजोडी. येणेंप्रमाणें पोशाख होता. मिशा मध्यम गालांवर, कानाल्या केंसाच्या, येणेंप्रमाणें पाहिला. लष्करांत आपले फौजेची दक्षत भारी आहे. आवाई खातात. लोक बेदील आहेत. दहा दहा वीस वीस वर्षे लोक तिकडे चाकरीस आहेत. त्यास देशांत येऊं देत नाही. ह्यणोन मराठी फौज जवळ आली म्हणजे घोड्यासुद्धां निघोन जावें, ऐसें कोणी बोलतात. आदवानी घेऊन रायचुराकडे जावें असें बोलतात. व मराठ्यांवर जावें असेंही बोलतात. दोन हजार फौज कचनगुंडा घ्यावयास गेली होती. त्यांनीं कचनगुंडा घेऊन ठाणें बसविलें असें बोलतात. आदवानीचे बाहेर रावचे बंदिवान धरून रांडपोरेंसुद्धां आणिले ते, बल्लारीस पाठविले. एक ठाणें गोळी वाजविली. सबब ठाणें पाहून शेंदीडशें माणूस धरून आणून नाकें कापिलीं. तीं आपण दृष्टीनें पाहिलें. सडेस्वारींत धारण रुपयाचें फुलम, दर फुलमास वजन पक्कें तीन साडेतीन प्रमाणें १.

८८२॥	तांदूळ	८८२
८८२	कणीक.	
८८३	पीठ जोरी	८८३॥
८८४	पीठरागी.	
८८२	हरभरे.	
०	बाजरी मिळत नाहीं.	
८८३	ज्वारी.	
८८२	तूप वजन कच्चें.	
०	तेलाचा पाड पाहिला नाहीं.	

येणेंप्रमाणें धारण आहे. याप्रमाणें आठ दिवस फौजेत राहून पाहिलें. सोमवारीं आठवे दिवशीं हल्ला करावा ऐसा बेत होता. सरदारास ताकीद करावयाचा हुकूम जाहला होता. आपण आठवे दिवशीं रविवारीं आदवानीहून निघालों तो

- १ हयाग्री नदीचे तीरीं चेलूर कोस १०
- १ सोमवारीं कंपलीचे गांवाबाहेर रानांत होते. कंपली कोस १०
- १ मंगळवारीं तुंगभद्रा कोसावर उतरून कनकगिरी अलीकडे वडारकलगांव कोस १०
- १ बुधवारीं वडारकलाहून निघालों तो अस्तमानीं मलीयाळ नजिक बदामी कोस तीन. लष्करचा मुकाम मौजे मनेली येथें दाखल जालों. कोस २०

५०

चवथे दिवशीं साहेबाजवळ आलों. टिपूचें लष्कर सूडी फौज अदवानीजवळ आहे. तेथें पाणी ओढा थोडें आहे. व सेद याजकडे डावे बाजूस तलाव आहे. पेटेंत पाणी विहिरी आहेत व जवळ आसपास बाग जाले नाहींत. टिपूचा धाकटा भाऊ मिरा त्या-सांगातें भांडूं लागला सबब मारून टाकिला, ऐसें बोलतात, व कोणी बोलतात बेंग-रुळांत आहे. आपण येतेसमयीं कागदी अजुरदार ऐसें सांगितलें. तेव्हां लोकांनीं आपले घरीं कागद दिले.

पारसी लिहिणें.

- १ जान महमद नगरकर याणें लाल-महमद यास दिल्ला. बारगिरीवर आहे.
- १ दुसरा जान महमद नगरकर याणें बायकोस नेपतीस माहेरीं आहे, तीस द्यावा अगर नगराचे तलाटी दरवाजावर द्यावा. बारगीर आहे.

मराठी लिहिणें.

- १ बहिरजी रणजोर परीट आपला ओळखी याणें आपला भाऊ भवानी भाट गव्हाण येथें राहतो. नजिक मूर्ती मोंडवे यास द्यावा.
- १ सखेजीस जाव खेडकडे आष्टी खा-लते, तैथें द्यावा.

३ कुडचीकर सीलदार

१ _____

१ _____

१ _____

३

५

नावाचें स्मरण नाहीं. हे कागद कुडचीस पीर जादे यांचे वाड्यांत द्यावे. येणेंप्रमाणें कागद सात घेऊन आलों. चंद्र ३ साबान बुधवार.

किल्ला कबजी उत्तर दक्षिण पेटेस शहरपन्हा खंदला आहे. किल्ला पहाडी नहरवाथ पश्चिम दक्षिणचे मध्यें. टिपूचे डेरे हिरवे जंगलाचे रंगाचे. डेऱ्यास बाड सराचे. नबाब निजामअल्ली याचे बाडासारखे आहेत. देवडीवर दोन डेरे व दोन तोफा आहेत. एक तोफ सायंकाळीं सुटते मग गोटांत बंदोबस्ती होते. ढाल हिरव्या लाल व सफेद पड्याची.

१ डेऱ्याचे खांबावर रुप्याचे कळस व ढालावर रुप्याचे कळस. सेंद्याची ढाल हिरवी व कळस रुप्याची. चित्रदुर्गाचा किल्लेदार यानें चिखलाची हुडकी खण देऊन बाहेर लाऊन दिले.

१० १० १०

३१. गुजराथेंतील हसोट गांवच्या जमाबंदी प्रकरणीं दोन पत्रें.

महादजी शिंदे ह्यांच्या पुढील पत्रामध्यें, सरकारी जमाबंदी जास्त झाली व त्यामुळें बाकी राहिली तर ती कोणत्या रीतीनें वसूल करित असत, ह्याची थोडीशी माहिती समजून येते. ती येथें नमूद करण्यासारखी आहे.

लेखांक १.

श्री.

“राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांसी:-

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य ज्ञे॥ महादजी शिंदे दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीयें कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष:-मिस्तर इंग्रसेन इंग्रज याणीं सांगितलें की, परगणे हसोट येथें सरकारची जमाबंदी जास्ती जाली. सबब रुपया बाकी परगणे मजकुरीं राहिला. त्याजमुळें परगणे मजकूरचे रयतेस अंमलदाराकडील तसदी लागली. तेव्हां प्रा० मजकूरचे जमींदार व पाटील मिस्तर पारट आंगरेज व आनंदराम मेहतां याजकडे येऊन आजीजी करून, त्याजपासून कर्जाऊ ऐवज घेऊन, अंमलदार यास दिलहा.

त्याचा बायदा केला त्याप्रमाणें रुपये न पावले तेव्हां, राजाराम खंडेराव कमाविसदार परगणे मजकूर व जमींदार एकत्र होऊन साऊकाराचे रुपयाची तोड काढिली कीं, ज्या गांवांवरी बाकी रुपये राहिले, त्या गांवची पडली आत्फोद जमीन लावून दिल्ली, कीं तुमचे रुपये वसूल कराराप्रमाणें होत तोंपावेतों भोगवटा जमिनीचा घेऊन, उपरांत माघारी द्यावी. ज्या गांवचे रुपये वसूल जाले तेथील जमीन त्यांणीं माघारी दिल्ली; आणि ज्या गांवावर बाकी रुपये राहिले, ते सालगुदस्ता शेशाद्री कमाविसदार आले, त्यांणीं बखेडा केला. तेव्हां राजश्री चिंतामण दीक्षित सरसुभे यांजकडे आनंदराम मेहता यांनीं जाऊन वर्तमान सांगोन, त्यांजपासून पत्र लेहून घेऊन, कमाविसदार यांजकडे पाठविलें; तें त्यांनीं मान्य केलें नाहीं. याजकरितां कमाविसदार यांस सरकारांतून ताकीद होऊन रुपयांचा वसूल कराराप्रमाणें होय तें केलें पाहिजे. ह्याणोन त्यावरून आपणांस पत्र लिहिलें आहे. तरी येविसीं सरकारांतून परगणे मजकूरचे कमाविसदारांस पत्र देववून, कराराप्रमाणें सावकाराचे रुपये फडशांत येई तें केलें पाहिजे. रवाना चंद्र १२ मोहरम बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति.”

लेखांक २.

श्री.

“राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांसीं:-

सकल गुणालंकरण अखंडित. लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ महादजी शिंदे दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीयें कुशल लेखन करित असिलें पाहिजे. विशेष:-मिस्तर पारट इंग्रज व आनंदराम मेहता यांचे कर्जाऊ रुपये परगणे हसोट व परगणे उकलेसर प्रांत गुजराथ येथील गांवगन्ना लोकांकडे येणें आहेत. त्यास मुरळीतपणें फडशा करून देत नाहींत. यास्तव महालमजकूरचे कमाविसदारांस सरकारांतून ताकीद व्हावी ह्याणोन मेस्तर इद्रसेन इंग्रज यांणीं सांगितलें. त्यावरून हें पत्र आपणांस लिहिलें आहे. तरी येविसीं सरकारांतून परगणे मजकूरचे कमाविसदार असतील त्यांस पत्र देऊन, त्यांजकडोन महालचे गांवगन्ना इंग्रज मजकूर व मेहता यांचे कर्जाऊ रुपये असतील त्यांचा, वाजवी फडशा, ताकीद करून होय तें केलें पाहिजे. रवाना चंद्र १२ मोहरम बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति.”

३२. वणगोजी नाईक निंबाळकर ह्यांची स्पष्टोक्ति.

महाराष्ट्र मंडळामध्ये फलदणचे निंबाळकर हें फार प्राचीन व सर्वमान्य घराणें आहे. ह्या घराण्यांतील पुरुष मोठे पराक्रमी व दणशूर होऊन गेले. ह्यांपैकी कित्येकांनीं रणांगणावर एकनिष्ठपणें स्वामिसेवा बजावून आपले देह धारातीर्थी

अर्पण केले आहेत व त्याबद्दल त्यांच्या वंशजांनी स्पष्टपणाने इनामगावे मागून घेतली आहेत. ह्याचा मासला पुढील वणगोजी नाईक निंबाळकर ह्यांच्या पत्रावरून दिसून येईल.

श्री.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:-

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य खेहांकित वणगोजी नाईक निंबाळकर दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल छ० २१ जिल्काद मुक्काम नजिक अदवानी जाणून स्वकीये लेखनाची आज्ञा केली पाहिजे. याउपरी गुजराथप्रांती इंग्रेजाची लढाई जाली, त्या समयीं राजश्री शहाजी नाईक सरकारकामासी आले ह्यणोन राजश्री हरीपंत तात्या यांनीं त्यांच्या पुत्रासी इनामगांव एक पांच हजार रुपयांचा देयाचा करार करून, धण्याकडे मनद, पांच हजार रुपयांचा गांव देवावा ह्यणून पाठविली. ते मनद राजश्री सखारामपंत बापू यांनीं पाहून सोलापूर प्रांते पांच हजार रुपयांचा गांव नेमून, कमाविसदारांसीं पत्रे दिल्लीं. त्या प्रांतींचा गांव आमचे सोईचा नाही, ऐसें आह्मांसीं दिसोन आले. त्याउपरी मागती आह्मीं विनंति केली कीं, स्वदेशी गांव देणें, तरी द्यावा. तेव्हां ते बोलिले कीं, स्वदेशी पांच हजार रुपयेचा गांव देयासी अनुकूल पडणार नाही. दोन हजार अडीच हजारपावेतों एखादा गांव तुमचे सोईचा, आणि दिल्यास बहुत काळ चाले ऐसा पाहून देऊं; मग कांहीं तुह्मीं न म्हणावें. ऐसा आह्मांकरवीं करार करून घेऊन मौजे तांदुळवाडी प्रांत भाळवणी हा गांव महाल, दोन हजार बेरजेचा देऊन इनामपत्रें करून दिल्लीं. आह्मीं धन्याची मर्जी जाणून मानिली. परंतु इनामपत्रांत एक दुसरी कानुबाबेचा उद्धार होऊन पत्रे न जालीं. हें आपलें देणें आह्मांसीं निखालसपत्रे वंशपरंपरेनें चालेत ऐशीं असावीं. यांत कालुश नसावें. तरीच आपण दिल्ले, आणि आह्मीं घेतलेची सार्थकता. इतर देण्यासारखा हा अर्थ नव्हे. पानिपतावरील लढाईस तीर्थस्वरूप खंडेरावबाबा आमचे, श्रीमंत भाऊसाहेब यांजपासीं सरकारकामास आले. त्या समयीं एक खेडें आह्मां चवघा बंधूस कोळेगांव भाळवण परगणीयाचेच इनाम करून इनामपत्रें दिल्लीं आहेत. त्या पत्राच्या नकला आपणांकडे राजेश्री व्यंकाजी कान्हेरे यांजबराबरी पाठविल्या आहेत. त्याप्रमाणेंच तांदुळवाडीचींही इनामपत्रें चारी नवीन करून देविल्लीं पाहिजेत. सर्वप्रकारें आमचे अभिमानी आपण आहेत, हें जाणून विनंति लिहिली असे. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.”

३३. पानिपतच्या लढाईचें बातमीपत्र.

शिंघाचे दिवाण रामाजी अनंत दामोळकर हे पानिपतच्या लढाईत हजर होते. त्यांचें एक पत्र पानिपतच्या मुक्कामाहून लिहिलें उपलब्ध झालें आहे. गोविंदपंत बुंदेले युद्धामध्ये मारले गेले, त्याच्या अगोदरचें हें पत्र आहे.

श्री.

श्रीमंत राजश्री रावसाहेब स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति सेवक रामाजी अनंत माष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत चंद्र १५ जमादिलावल मुकाम पानिपत स्वामींचे कृपेकरून मुखरूप असों. विशेष:- बहुत दिवस स्वामींकडून पत्र येऊन सांभाळ होत नाही तेणेंकरून चित्त सापेक्षित आहे. तरी सदैव कृपापत्र पाठवून सांभाळ करीत असलें पाहिजे. इकडील वर्तमान तरी, आज दोन भास मोगलांसी लढाई होत आहे. दोन लढाया उत्तम जाहाल्या; ते समयीं मोगलांचा मोड जाहला. श्रीमंतांची फत्ते जाहली. एक बळवंतराव गणपत स्वामींच्यावरी खर्चले एवढी गोष्ट ईश्वरें वाईट केली. त्यांचे स्त्रीनें आपलें सार्थक केलें. राजश्री गोविंद बळाळ यांस अंतर्वेदीतून नजिबखानाच्या मुलकांत रसद बंद करावयानिमित्त बोलाविलें होतें. ते येऊन मेरटेस पावले. रसद बंद कांहींसी केली. हें वर्तमान गिलज्यास कळतांच पांच सात हजार फौज यमुना उतरोन णठविली. ते फौज गाजदी नगराजवळ गोविंदपंताजवळ पावली. कांहींसे युद्ध जाहालें, तेव्हां सोसेनासें पाहिलें मग निघाले. गोविंदपंताचा पुत्र व पाराजीपंत वगैरे दिल्लीस येऊन दाखल जाहले. गोविंदपंताची ठिकाण अद्याप लागलें नाही. पळाले की कामास आले हें ठीक नाही. ठीक खबर आल्यावरी लहून पाठवूं. श्रीमंत राजश्री नाना सहकुटुंब मुखरूप आहेत. शरीर फार बारीक आहे. आपणांस वरचेवर त्यांचीं पत्रें येतच असतात. आदमीं ल्याहावेसें काय आहे? बहुत काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति."

ॐ ॐ ॐ

३४. महादजी शिंघांचे नातजांवई दौलताबादचे

राजे आनंदराव जाधवराव.

दौलताबादचे सुप्रसिद्ध लखुजी जाधवराव ह्यांचे वंशज राजे आनंदराव जाधवराव हे, महादजी शिंदे ह्यांचे नातजांवई होत असें पुढील पत्रांवरून सिद्ध होतें.

लेखांक १.

श्री.

“राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांस:-

दंडवते विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:- चिरंजीव राजश्री आनंदराव राजे जाधवराव देशमुख देशपांडिये सरकार दौलता-

बाद यांचे वतनाचे कामाकरिता आपणांस तीन चार पत्रे पाठविलीं, परंतु त्याजविशीं नवाबास पत्रें सरकारचीं, आपलीं दिल्लीं नाहींत. नवाबाचे नजरेचा ठराव होऊन कागदपत्र जाहले आहेत. आपले पत्राचा मात्र गुंता आहे. त्यास सरकारचे नजरेकरितां आपणांकडून गुंता जाहला आहे. झणोन ऐकिलें त्यास चिरंजीव जाधवराव यांचा प्रकार आहे तो सर्व आपले ध्यानांतच आहे. तीर्थस्वरूप मातुश्री भागिरथीबाई यांचे नातजांवई ते आमचे. त्यांचें सर्व प्रकारें आम्हांस अगत्य जाणून पूर्वी पत्रें नवाबास पाठविलीं व तीर्थस्वरूप मातुश्री आनंदीबाई निंबाळकर तेथें प्रसंगी होती. त्याणींही नवाबास सांगून त्याकडील ठराव करून दिलहा. आपल्यांकडील पत्रें गेलीं झणजे चिरंजिवाचें येणें आपले वतनावरी होईल. याकरितां आपणांस लिहिलें असे; तरी सरकारचे नजरेविशीं अडथळा न करितां नवाबास पत्रें अगत्यवादाचीं देऊन, चिरंजिवाचा बंदोबस्त होऊन आपले जाग्यावर येत तें करावें. त्याचे भाऊबंद गैरवाका समजावतील तें मनास न आणावें. आमचे नातजांवई, आम्हांस अगत्य तेंच आपणांस आहेच. सरकारचा नजराणा नच घ्यावा तथापि घ्यावा असाच विचार असल्यास आम्हांस लेहून पाठवावें. परंतु त्यांचे कामास दिकत न करितां जरूर लिहिल्याप्रमाणें बंदोबस्त करून दिलहा पाहिजे. येविशीं राजश्री नारो शिवदेव यांसही सांगितलें आहे, लिहितील. ॥ छ १२ जावळ. नवाबाकडील नजर ठरली. त्यास चिरंजीव जाधवराव यांची जाहगीर नवाबाकडे जप्तीस आहे. त्यापैकी वसूल साठ हजार रुपये पडले आहेत. ते नजरेपैकी मजुरा पडून, बाकी ऐवजाचा निर्गम करून घेऊन, कागदपत्र देऊन, चिरंजिवाची रवानगी करीत तें करावें. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति.”

लेखांक २.

श्री.

“राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांस:-

सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीआलंकृत राजमान्य स्त्रे॥ माहादजी शिंदे दंडवत विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष:-चिरंजीव राजश्री आनंदराव राजे जाधवराव देशमुख व देशपांडीये सरकार दौलताबाद यांजकडील खराज्याचे नजराण्याचे ऐवजाकरितां येथून आपणांस चार पांच वेळ लिहिलें, परंतु अद्याप त्याचा कांहीं बंदोबस्त होऊन आला नाहीं झणोन कळलें. त्यावरून हल्लीं आपणांस लिहिलें असे. तरी आम्ही देशीं येईं तोंपर्यंत चिरंजीवास खराज्याचे नजराण्याचे ऐवजाविशीं सरकारांतून उपसर्ग न लागे तें केलें पाहिजे. ॥ छ २४ सवाल बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति.”

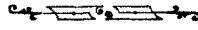

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक ३ रें.] मे, जून, जुलै १९११. [अंक १०१११२.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ दिल्ली येथील मराठ्यांचीं राजकारणें.	१-३०
२ तंजावरचे राजघराणें.	८५-१००
३ महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रें, भाग २ रा....	२०१-२६८
” ” मुखपृष्ठ.	१-४
४ ऐतिहासिक टिपणें, भाग ३ रा.	५७-७२

चित्रें—१ दिल्ली येथील बादशाही दरबार. २ राजा तुळाजी. ३ राजा सरफोजी.
४ तंजावरचे शेवटचे राजे शिवाजीमहाराज. ५ श्री० महाराणी
कामाक्षीबाईसाहेब. ६ श्रीरंगपट्टण येथील टिपू सुलतानाची स्वारी.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी ह्यांनीं

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

काव्यसंग्रहग्रंथमाला.

किं. रु. ट. ख. आ.

मोरोपंतकृत.

१. महाभारत—१	आदिपर्व. ...	५०	...	...	११	
२. महाभारत—२	सभापर्व. ...	...	...	...	११	०॥
३. महाभारत—४	विराटपर्व. ...	...	...	...	११॥	०॥
४. महाभारत—५	उद्योगपर्व. ...	...	...	...	११॥	
५. महाभारत—६	भीष्मपर्व. ...	...	...	...	११॥	०
६. महाभारत—७	द्रोणपर्व. ...	...	...	...	११	०
७. महाभारत—८	कर्णपर्व. ...	...	...	...	२	०
८. महाभारत—९	शल्यपर्व. ...	...	...	...	१॥	०
९. महाभारत—१०	(गदापर्व) यांतच सौप्तिक आणि ऐषिक पर्वांचा अंतर्भाव झाला आहे. ...	...	...	...	११	०
१०. महाभारत—११	स्त्रीपर्व. ...	...	...	...	१॥	०
११. महाभारत—१२	शांतिपर्व. ...	...	...	...	११	०
१२. महाभारत—१३	अनुशासनपर्व. ...	...	...	...	११॥	०
१३. महाभारत—१४	अश्वमेधपर्व. ...	...	...	...	१	०
१४. महाभारत—१५	आश्रमवासिकपर्व. ...	...	...	...	११	०
१५. महाभारत—१६	मौसलपर्व, १७ महाप्रस्थानिकपर्व, १८ स्वर्गारोहणपर्व. ...	...	...	...	११	०
१६. रामायणें—भाग पहिला.	...	...	...	...	१	०
१७. रामायणें—भाग दुसरा.	...	...	...	...	२	०
१८. रामायणें—भाग तिसरा.	...	...	...	...	११॥	०॥
१९. रामायणें—भाग चौथा.	...	...	...	...	२१॥	०
२०. रामायणें—भाग पांचवा.	...	...	...	...	२१	०
२१. कृष्णविजय—पूर्वार्ध.	...	...	...	...	११॥	०॥
२२. कृष्णविजय—उत्तरार्ध.	...	...	...	...	११॥	०
२३. मंत्रभागवत—प्रथम माला.	...	...	...	...	११	०
२४. मंत्रभागवत—द्वितीय माला.	...	...	...	...	११	०
२५. मंत्रभागवत—तृतीय माला.	...	...	...	...	१॥	०
२७. स्फुट काव्यें—भाग पहिला.	...	...	...	...	३	०
२८. स्फुट काव्यें—(भाग दुसरा.)	...	...	...	...	११॥	०
२९. स्फुट काव्यें—(भाग तिसरा.)	...	...	...	...	११	०
३०. स्फुट काव्यें—(भाग चवथा.)	...	...	...	...	११	०
३१. केकावली—(आठ्वी तिसरी)	...	...	...	...	२	०
३२. हरिवंश—पूर्वार्ध.	...	...	...	...	११	०
३३. हरिवंश—उत्तरार्ध.	...	...	...	...	११॥	०

दिल्ली येथील बादशाही दरवार.

दिल्ली येथील मराठ्यांचीं राजकारणे.

दिल्ली दरबारांतील पेशव्यांचे वकील

हिंगणे.

दिल्ली येथील राजकारणांत, मराठ्यांचा प्रवेश, मोगल बादशाहा औरंगजेब व छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या कारकीर्दीपासून झाला, असें झणण्यास हरकत नाही. औरंगजेब बादशाहाचा सरदार मिर्झा राजा जयसिंग व शिवाजी महाराज यांची भेट इ. स. १६६७ मध्ये झाली. नंतर त्यानें शिवाजी महाराजांस दिल्लीस औरंगजेब बादशाहाच्या भेटीस येण्याबद्दल निमंत्रण दिलें, व बादशाही पत्रेही आणविलीं. ह्या वेळीं शिवाजी महाराजांनीं रघुनाथपंत या नांवाचा आपला वकील भेटीची योजना करण्यासाठीं दिल्लीस प्रथम पाठविला. हा मोगल बादशाहाच्या दरबारांतील मराठ्यांचा पहिला वकील होय. यानंतर शाहू महाराजांचे कारकीर्दीत मराठ्यांचे वकील दिल्लीस गेले्याचे दाखले सांपडतात. इ. स. १७०७ मध्ये शाहू महाराजांचे वतीनें रायभान या नांवाचा वकील दिल्लीस गेला होता. इ. स. १७१७ मध्ये शंकराजी मल्हार हे सय्यद बंधूंनीं तहाचें कोलणें लावण्यासाठीं दिल्लीस गेले होते. यांनींच दिल्लीचा मुख्य वजीर हुसेन अलीखान याचें मन वळवून, त्याजकडून शिवाजी महाराजांचे वेळीं मराठ्यांच्या अमलाखालीं असलेला 'स्वराज्याचा' प्रांत शाहू महाराजांस परत मिळवून देण्याची खटपट केली. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे हे सय्यद बंधूंच्या मदतीसाठीं दिल्लीस जाण्यापूर्वीं बादशाहाकडून 'स्वराज्या'च्या कराराची जी मनद आली, ती शंकराजी मल्हार यांच्या सहीशिक्क्यानिशीं आहे. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे ह्यांनीं दिल्लीस गेल्यानंतर तेथें आपलें वर्चस्व स्थापन करून, महंमदशाहा बादशाहाकडून, चौथ, सरदेशमुखी व स्वराज्य अशा तीन हक्कांच्या सनदा मिळविल्या. या वेळीं बाळाजी विश्वनाथ यांनीं दिल्ली येथें देवराव हिंगणे या नांवाचा एक वकील ठेविला, असें मराठ्यांचे इतिहासकार क्याप्टन ब्रँट्‌डफ यांनीं लिहिलें आहे. परंतु त्यांत काहीं गैरसमज असावा, किंवा नांवामध्ये चूक असावी असें दिसतें. ह्या वेळेपासून मराठ्यांचा राजकीय संबंध दिल्लीच्या बादशाहाशीं विशेष वाढल्यामुळें त्यांचा कायमचा वकील दिल्ली येथें अधिष्ठित झाला, ही गोष्ट निश्चित आहे; परंतु तो देवराव हिंगणे हा होता कीं काय ह्याबद्दल संशय आहे.

थोरले बाजीराव पेशवे यांचे कारकीर्दीत मयाराम या नांवाचा एक कायस्थ वकील दिल्लीदरबारी होता. त्याजकडे, बादशाही पत्रव्यवहार पेशव्यांकडे पाठविणे व पेशव्यांकडील पत्रव्यवहार बादशाहास पोचविणे आणि दिल्लीदरबारांतील गुप्त बातम्या पेशव्यांस कळविणे, ही मुख्य कामे होती. हा इसम जातीचा मराठा नसल्यामुळे व महत्त्वाच्या राजकारणांत सर्व विश्वास एकट्या परक्या माणसावर टाकणे इष्ट नसल्यामुळे, पेशव्यांकडून दिल्ली येथे मराठी वकील स्वतंत्रपणाने जाऊन राहू लागले.

इ. स. १७३२ पासून इ. स. १७३९ पर्यंत यादवराव प्रल्हाद या नांवाचा वकील दिल्ली येथे रहात होता. त्याप्रमाणे इ. स. १७३९ पासून बाबूराव मल्हार या नांवाचा इसम तेथे वकिलीच्या कामावर असल्याचे आढळून येते.

मयाराम वकील हा इ. स. १७४२ पर्यंत दिल्ली येथे होता. त्यानंतर त्याचा पुत्र मनसाराम हा त्याचे काम करित असे. याशिवाय, बाळाजी बाजीराव पेशव्यांचे कारकीर्दीत, आसाराम या नांवाचा एक वकील इ. स. १७४५ ते ४७ पर्यंत होता, असाही दाखला सांपडतो. परंतु बाळाजी बाजीरावांचे कारकीर्दीत पेशव्यांचे मुख्य वकील महादेव गोविंद हिंगणे व त्यांचे पुत्र बापूजी महादेव, देवराव महादेव आणि दामोदर महादेव हे असून, ते दिल्ली येथील मराठ्यांच्या सर्व राजकारणांचे मुख्य सूत्रचालक होते. एवढेच नव्हे तर, सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीच्या अखेरपर्यंत दिल्लीच्या राजकारणांत त्यांचा विशेष संबंध असून, ते दिल्लीदरबारांतील मराठ्यांचे सनदशीर प्रतिनिधि होत, असें झणण्यास हरकत नाही. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही की, अशा इतिहासप्रसिद्ध घराण्याची माहिती अद्यापि अप्रसिद्ध असून, त्यांच्या राजकारणांची पुष्कळांस ओळखही नाही! ह्यासाठी या घराण्याची संक्षिप्त माहिती व त्यांचा पत्रव्यवहार आम्हां येथे देण्याचे योजिले आहे.

हिंगणे घराण्याचे मूळ पुरुष, श्रीक्षेत्र नासिक येथील पेशव्यांचे उपाध्ये महादेव-भट हिंगणे हे होत. हे वेदशास्त्रपारंगत असून पिशाच्चलिपी व फारसी भाषा जाणत होते. यांच्या अंगी वक्तृत्व, बहुश्रुतता आणि चातुर्य इत्यादि अनेक गुण असल्यामुळे बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची मर्जी त्यांच्यावर बसली, व त्यांचा विशेष घरोबा जडला. त्यामुळे महादेवभट हे त्यांच्या स्वारीबरोबर जाऊं येऊं लागले. दिल्ली येथे बाळाजी विश्वनाथ पेशवे इ. स. १७१९ मध्ये गेले, त्या वेळी महादेवभट हिंगणे हे कदाचित् बरोबर गेले असावेत. ग्रँटडफू यांनी देवराव हिंगणे झणून जें नांव दिलें आहे, तें बहुत करून चुकीनें पडलें असून, तें महादेव गोविंद

हे असवे, असे वाटते. परंतु त्याबद्दल खात्रीलायक माहिती मिळत नाही. हिंगण्यांच्या कैफियतीवरून, थोरले बाजीराव साहेब पेशवे यांचे कारकीर्दीत महादेवभट हिंगणे हे इ. स. १७३४ चे सुमारास दिल्लीस गेले, असा दाखला सांपडतो. या वेळीं बादशाहाचे वजीर नवाब अमीर-उल्-उमराव हे होते. इ. स. १७३४ पासून इ. स. १७४० पर्यंत महादेवभट हिंगणे हे दिल्लीस असून, त्या मुदतीत झालेल्या मराठ्यांच्या दिल्ली येथील राजकारणांत त्यांचा संबंध होता व ते मराठ्यांच्या सरदारांस उपयोगी पडले, असे मानण्यास आधार सांपडतो. राणोजी शिंदे व रामचंद्र मल्हार हे इ. स. १७३८ मध्ये दिल्लीहून परत आले. त्यांनी बाजीराव पेशव्यांजवळ हिंगण्यांची शिफारस केली. याचा उल्लेख बाजीराव पेशव्यांच्या तां. १२ जुलई इ. स. १७३८ च्या एका पत्रामध्ये आढळून येतो. तो येणेप्रमाणे:—

“राजश्री राणोजी शिंदे व राजश्री रामचंद्र मल्हार आले. यांनी तुमचे कष्ट-मेहेनतीचा मजकूर विस्तारें सांगितला; त्यावरून संतोष वाटला. ऐसियास, तुम्हीं कामकाजास जपून कार्यभाग करून दाखविला. पुढेही न चुका, ऐसा भरोसा आहे. कित्येक कार्यभागाचा मजकूर हल्लींही मशारनिल्लेहीं तुम्हांस लिहिला आहे; तदनुरूप करून वर्तमान लिहित जाणें. तुमच्या वर्षासनाविषयी उभयतांनीं विनंति केली. त्यावरून तुमचे गुदस्ताचे रुपये शंभर व सालमजकूरचे शंभर एकूण दोनशें रुपये देवले आहेत. तुम्हांस पावतील. सारांश, सर्व प्रकारें तुमचें आवश्यक आहे. हरएकविशीं समाधान रक्षून कामकाज करित जाणें.” (रा० कृत खंड ६.)

इ. स. १७४० मध्ये बाजीराव पेशवे मृत्यु पावले. त्या वेळीं महादेवभट हिंगणे, बाळाजी बाजीराव व चिमाजी आपा यांचे समाचारासाठीं, पुण्यास आले होते. इ. स. १७४१ मध्ये पेशव्यांनीं त्यांस निरोप देऊन पुन्हां दिल्लीचे वकिलीवर पाठविले. त्या वेळीं सवाई जयसिंगजी याचे मार्फत मराठ्यांची दिल्ली-कडील राजकारणे चालू होती, व दिल्लीच्या बादशाहाकडून पुष्कळ द्रव्य मिळवून कर्जमुक्त व्हावें, अशी पेशव्यांची इच्छा होती. म्हणून त्यांनीं, सवाई जयसिंगाच्या मार्फत हे काम करून घेण्यासाठीं महादेवभट हिंगणे यांची योजना केली. पेशवे त्यांस लिहितात:—

“तुम्हीं उत्तम प्रकारें सवाईजीशीं बोलून, सत्वर कार्य होय ऐसें करणें. दिवस गेले ! चालढकलीवर घालून चार दिवस गेले ह्मणजे अगोट समीप आली. लांबणीवर गोष्ट पडते. आम्हांस तों सर्वप्रकारें सवाईजीचा भरंवसा. कर्जावेगळें आम्हांस त्यांनीं करावें. पातशाहापासून जें साधेल तें साधून आम्हांस द्यावें. आपणापासून उत्तम प्रकारें रयात करावी. हे त्यांचे बडीलपणास ये समयी विहित आहे.”

असो. महादेवभट दिल्ली येथे इ. स. १७४१ पासून इ. स. १७४५ पर्यंत वकिलीच्या कामावर असून, त्यांचे पुत्र बापूजी महादेव व दामोदर महादेव हे त्यांच्या समागमें दिल्लीस होते. ते तिघेही दिल्लीतील बादशाही राजकारणांत मराठ्यांच्या वतीनें निमग्न असून, त्यांनीं मराठ्यांची सत्ता, राजपुताना व उत्तर हिंदुस्थान यामध्ये प्रसृत करण्याचे कार्मी, पुष्कळ साहाय्य केल्याचें दिसून येतें. महादेवभट व त्यांचे पुत्र बापूजी महादेव व दामोदर महादेव यांनीं दिल्ली येथें राहून बादशाहाच्या दरबारांत आपलें चांगलें वजन बसविलें, आणि बादशाहाच्या मर्जाप्रमाणें अनेक कामकाजें करून त्याची कृपा संपादन केली. त्यामुळे बादशाहानें त्यांजवर प्रसन्न होऊन त्यांस अंतरवेद प्रांतांत सात हजारांचीं गांवें जहागीर दिलीं. महादेवभट हे इ. स. १७४६ चे अखेरीस दिल्ली येथें मृत्यु पावले. त्यांचे पश्चात्, बापूजी महादेव व दामोदर महादेव हे दिल्ली येथील पेशव्यांच्या वकिलीचें काम चालवूं लागले. या दोघांनीं दिल्ली येथें मोठ्या मान-मरातबानें राहून आपलें प्रस्थ व डामडौल विशेष वाढविला.

इ. स. १७५० पासून इ. स. १७६१ पर्यंत दिल्ली येथें अनेक मोठीं राजकारणें घडून आलीं. त्या सर्वांमध्ये बापूजी महादेव व दामोदर महादेव यांचें विशेष अंग दिसून येतें. या अवधीमध्ये रोहिले, पठाण, जाट, रजपूत व अयोध्येचा नबाब-वजीर यांच्या बरोबर झालेलीं पेशव्यांचीं राजकारस्थानें अत्यंत महत्त्वाचीं असून, त्या सर्वांवर मराठ्यांनीं आपली छाप चांगलीच बसविली होती. या वेळीं शिंदे, होळकर वगैरे मराठे सरदारांनीं आपल्या बाहुपराक्रमाची व बुद्धि-कौशल्याची शर्थ करून, दिल्लीपर्यंत मराठ्यांची सत्ता नेऊन पोचविली होती. इ. स. १७६१ मध्ये अबदालीचें अरिष्ट येऊन पानिपत येथील रणकंदन झालें नसतें, तर दिल्लीपदपातशाहास मराठ्यांनीं अंकित केल्यावांचून कधींही सोडिलें नसतें. या सर्व राजकारणात हे हिंगणेबंधू अनेक रीतींनीं समाविष्ट होते यांत शंका नाहीं.

बापूजी महादेव व दामोदर महादेव यांनीं दिल्ली येथें स्वार शिबंदी वगैरे ठेवून आपला दर्जा व मरातब मोठा वाढविला होता, आणि दिल्लीदरबारांत आपलें विशेष वजन संस्थापित केलें होतें. एवढेंच नव्हे तर, त्यांनीं बादशाहास चांगल्या रीतीनें अनुकूल करून घेऊन, त्याला पठाण व रोहिले यांच्या ताब्यांतून दूर करून, आपल्या संरक्षणाखालीं ठेवण्याचा घाट घातला होता. त्यांनीं मराठ्यांची पांच हजार फौज दिल्ली येथें ठेवून, बादशाहास सर्वस्वी आपल्या मुठींत ठेवण्यासाठीं व मराठ्यांचा नक्ष राखण्यासाठीं, अंताजी माणकेश्वर नामक सरदारास दिल्ली येथें

आणविलें, व त्याच्या फौजेच्या खर्चासाठी बादशाहाकडून दरमाहा तीस हजार रुपये कबूल करून घेतले. त्याप्रमाणें अंताजी माणकेश्वर दिल्ली येथें इ. स. १७५३ मध्ये येऊन दाखल झाले.

बापूजी महादेव, दामोदर महादेव व अंताजी माणकेश्वर हे दिल्ली येथें एकमतानें राहून त्यांनीं पेशव्यांची सेवा एकनिष्ठपणानें केली असती, तर त्या सेवेची योग्यता फारच वर्णनीय झाली असती. परंतु, अंताजी माणकेश्वर व हिंगणेबंधू यांच्यामध्ये परस्पर मत्सर व स्वार्थबुद्धि उत्पन्न होऊन मोठी चुरस लागली. दिल्लीस ज्या वेळीं अंताजी माणकेश्वर गेले व मराठ्यांच्या फौजेचा तेथें कायमचा तळ पडला, त्या वेळीं नवाब-यजीर व पठाण रोहिले यांना मोठें संकट उत्पन्न होऊन, त्यांनीं अंताजी माणकेश्वर यांस लांच देऊन अनुकूल करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हिंगण्यांनीं त्यांच्याकडून नवाब-वजिराशीं मिलाफ होऊं दिला नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्याकडून असा करार लिहून घेतला कीं, “नवाब-वजिरानें दहा लाख रुपये दिले, तरी ते कामाचे नाहींत. यांत, श्रीमंतांचें नुकसान आहे. तरी, नवाब-वजिराचा पैसा न घेतां बादशाहीची चाकरी एकनिष्ठपणें करूं. आणि, तुमच्या आज्ञेप्रमाणें वागून, कोणत्याही गोष्टींत प्रतारणा करणार नाहीं, व तुमच्या मानांत उणेपणा आणणार नाहीं.” परंतु दिल्ली येथील वैभव, तेथील अमीरउमरावांची संपत्ति आणि दरबारांतील अव्यवस्था इत्यादि मोह उत्पन्न करणारी एकंदर परिस्थिति अवलोकन करितांच, अंताजी माणकेश्वर यांस मत्सरबुद्धि उत्पन्न झाली, व दिल्लीदरबारांतील हिंगण्यांचें प्रस्थ कमी करून आपलें घोडें पुढें ढकलावें, अशी लालसा त्यास वाटूं लागली. त्यांनीं तेथें अनेक दुफळ्या व अनेक भानगडी करून तंटें उपस्थित केले, व पेशव्यांस हिंगण्यांचे विरुद्ध चुगल्या लिहून, त्यांचेंही मन कलुषित केलें. हिंगण्यांचा दिल्ली येथील लवाजमा व डामडौल फार अवाढव्य असून त्यांची खर्चाची ओढाताण फार असे. त्यामुळें त्यांना पेशव्यांकडे तिकडील प्रांताचा वसूल पाठविण्यास सवड होत नसे. त्यांत अंताजी माणकेश्वरांची चुरस भरीस पडून पेशव्यांचें मन त्यांचेबद्दल फार कलुषित झालें. इ. स. १७५७ मध्ये ज्या वेळीं रघुनाथराव पेशवे दिल्लीकडे गेले, त्या वेळीं बापूजी महादेव हिंगणे यांच्यावर त्यांची इतराजी होऊन, त्यांनीं त्यांची जहागीर जप्त करण्यापर्यंत मजल आली. पेशव्यांच्या बखरीमध्ये, बापूजी महादेव हिंगणे यांनीं गर्वांध होऊन, भेजवानीच्या प्रसंगीं, “श्रीमंत दादासाहेब ते कोणते ?” असा भर पंक्तीत प्रश्न करून पेशव्यांचा अपमान केला; त्यामुळें दादासाहेबांनीं संतप्त होऊन, हिंगण्यांची सर्व संपत्ति यमुनेत टाकून दिली व जहागीर जप्त केली,

अशी आख्यायिका दिली आहे. ही आख्यायिका कितपत् खरी आहे, हे सांगता येत नाही. तथापि, या वेळीं रघुनाथराव पेशव्यांचा व त्यांचा बेबनाव होऊन त्यांनीं त्यांची जहागीर जप्त केली, ही गोष्ट सत्य आहे.

हिंगणे यांनीं दिल्ली येथें आपला इतमाम बराच मोठा वाढवून, पेशव्यांच्या बतीनें तिकडील कित्येक महालांवर आपला अंमल चालवून वेळोवेळीं, पेशव्यांस पुष्कळ द्रव्य दिलें होतें, व नवाब-वजीर याचा तेरा लक्ष खंडणीचा जिम्मा आपल्या माथी घेऊन, मेरट महाल आपल्या ताब्यांत घेतला होता. परंतु अंताजी माणकेश्वरानें रघुनाथराव पेशव्यांचें मन हिंगण्याविरुद्ध कलुषित करून ते महाल आपल्याकडे घेतले. त्यामुळे हिंगण्यांचें फार नुकसान झालें. तेव्हां दामोदर महादेव यांनीं पुण्यास श्रीमंत बाळाजी बाजीराव पेशवे यांच्याकडे जाऊन त्यांस आपली स्थिति निवेदन केली. श्रीमंतांनीं, रघुनाथराव दादासाहेबांची समजूत करून, हिंगण्यांची जप्ती उठविण्याबद्दल दुसरा हुकूम पाठविला. रघुनाथराव पेशवे यांनीं हिंगण्यांकडून सहा लक्ष रुपये घेऊन त्यांची जप्ती उठविण्याचें कबूल केलें. पण हिंगणे त्या वेळीं इतके रुपये देण्यास समर्थ नव्हते. तेव्हां त्यांनीं चिंतामण दीक्षितांकडे पांच लक्षांचा व अंताजी माणकेश्वराकडे एक लक्षाचा असा हवाला देऊन जप्ती दूर करविली.

बापूजी महादेव यांचे बंधु पुरुषोत्तम महादेव हे पुढें बरेच दिवस दिल्लीस होते. हे पानिपतच्या लढाईच्या प्रसंगी महादेव पेशव्यांच्या सल्लामसलतीत असल्याचें दिसून येतें. पानिपतची लढाई झाल्यानंतर मराठ्यांच्या दिल्ली येथील अमलाची वाताहत झाली. तथापि, बापूजी महादेव व पुरुषोत्तम महादेव हे त्या प्रांतीच राहून, तिकडील राजकारणांच्या बातम्या पेशव्यांस पाठवीत असत. पानिपतच्या लढाईत त्यांची सर्व जहागीर वगैर गेल्यामुळे काहीं दिवस त्यांची फार हालाखी झाली होती. परंतु थोरले माघवराव पेशव्यांना, इ. स. १७६९ आक्टोबर १७ तारखेस, पुरुषोत्तम महादेव व देवराव महादेव यांचे नावे दिल्लीच्या वकिलीच्या पुनः सन्दा दिल्या. त्याप्रमाणें ते तेथें राहून काम करूं लागले. पुरुषोत्तम महादेव हे इ. स. १७६९ पासून इ. स. १७८२ पर्यंत दिल्ली येथेच होते; व देवराव महादेव हे कांदा दिवस लखनोस सुजाउद्दौल्याकडे वकिलाच्या कामावर होते. बापूजी महादेव मात्र पुढें दिल्लीस राहिल नाहात. ते पुढें बुंदीस जाऊन राहिले व तेथेच ते मृत्यु पावले असे दिसते.

पुरुषोत्तम महादेव यांनीं दिल्ली येथील वकिलीचें काम फार उत्तम रीतीनें बजाविलें. नाना फडनविसाचे कारकीर्दीत दिल्ली येथे मराठ्यांची जीं राजकारणें घडून

आली, तीं सर्व पुरुषोत्तम महादेव यांच्याच बुद्धिचातुर्याने होत. त्यामुळे नाना फडणविसांची पुरुषोत्तम महादेव यांच्यावर फार मेहेरबानी होती. पुरुषोत्तम महादेव हे इ. स. १७८३ मध्ये दिल्ली येथे मृत्यु पावले. त्यांच्या पश्चात् त्यांचा मुलगा गोविंदराव पुरुषोत्तम हा अल्पवयी असल्यामुळे, दिल्लीच्या वकिलीचे काम, त्यांचा विश्वासू व प्रामाणिक कारकून शंकराजी सखदेव हा करीत असे. परंतु त्यांचे व पुरुषोत्तम महादेव यांचे बंधु देवराव महादेव यांचे न पटल्यामुळे दिल्ली येथील वकिलीचा दर्जा फार कमी झाला. शंकराजी महादेव हा फार प्रामाणिक, हुशार व स्वामिभक्त असल्यामुळे व दिल्ली येथील माहिती त्यास बरीच असल्यामुळे त्याने नाना फडणविसांस व पेशव्यांस तिकडील कच्ची बातमी देण्यांत कसूर केली नाही. त्याच्या एकंदर पत्रांवरून, पेशव्यांकडून त्यास खर्चास भरपूर मिळाले नाही, व देवराव महादेव यांनी त्याचा परामर्ष घेतला नाही, असे दिसते. त्यामुळे दिल्ली येथे हिंगण्यांचे तेज कमी कमी होत जाऊन, ते पेशव्यांच्या वकिलाच्या ऐवजी त्यांचे अकबरनवीस होऊन राहिले.

इ. स. १७८३ पासून १७८८ पर्यंत, दिल्ली येथे अनेक घडामोडी होऊन मराठ्यांचे रणशूर सरदार महादजी शिंदे यांचा तेथे अंमल झाला. अर्थात् त्यांचे कारकीर्दीत पेशव्यांच्या वकिलाची मातबरी व जरूर राहिली नाही. पुरुषोत्तम महादेव यांचे चिरंजीव गोविंद पुरुषोत्तम यांनी इ. स. १७८९ मध्ये लिहिलेले एक खाजगी पत्र आह्मांस उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून हिंगण्यांच्या त्या वेळच्या स्थितीचे चित्र नेत्रांपुढे उभे राहते. त्यांची पूर्वी भरभराट किती झाली होती व ह्या वेळी त्यांस किती विपदवस्था प्राप्त झाली होती, ते या पत्रावरून चांगले दिसून येते. ते पत्र येणेप्रमाणे:—

श्री.

‘पु॥ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति ऐसीजे, आह्मांस येथे लोकांचे व शिबंदीचे देणे तीर्थरूपांचे हातचे आहे. त्यास, याविषयी पेशजी हजुरांत विनंति लिहिली होती. त्याचे उत्तर आले की, जहागिरीवर ऐवज घेऊन कर्ज वारणे. त्यास दोन तीन वर्षे जाली, खुशकी या प्रांती पडली आहे, त्याजकरितां जहागिरीपैकी कपर्दिक न आली. आणि आमचा प्रकार ह्मणावा, तर राजश्री शंकराजी सखदेव व आम्ही दिल्लीत गहाण सावकारांनी व शिबंदीचे माणसांनी अटकावून ठेविले आहे. बाहेर निघू पावत नाहीं ! विना पैका घेतल्याखेरीज येथून आमचा गुजारा नाही. याचे कारण हेच की, जैसे तीर्थस्वरूप राजश्री देवराव तात्या येथून गेले, पुन्हां येथे पैकाही न पाठविला व आपणही परत न केले, तैसे हेही निघून गेलियावर मग आम्ही

पैका कोणापार्शी मागावा ? याप्रमाणे हे बोलतात. याजकरितां विनंति कीं, सर-कारांत रोशनगांवाचा ऐवज येणें तो कृपा करून देवाल, तर आमची मुक्तता कर्जा-पासून व शिबंदीपासून होईल. नाहीतर आणिकही हवाले कफालेबद्दल ऐवज येणें त्यास, सांप्रत तीर्थस्वरूप तात्याही तूर्त दरबारी आहेत. त्यास कजियाचा फडशा करवून तो ऐवज देवाल तर गुंता उरकेल. ह्या दोहीं गोष्टींतून एक गोष्ट तन्ही विल्हेस लावून, येथील देण्यापासून व शिबंदीपासून मुक्त करणार स्वामी समर्थ आहेत, व हल्लीं पातशाहाचे येथें राजश्री पाटीलबावांची मुखत्यारी जाली आहे. त्यास, आजपावेतो ऐवज, मुखत्यार होते ते आपले फौजेचे बळ पाहून, कालानुरूप आमचें चालवीत होते. त्यास पाणिपताची गर्दी जाली. त्या-दिवसापासून तों आह्मांस कोणी पुसतच नाही, व वकालतीचें काम आमचे हातून कोणी घेतलें नाही. राजश्री विसाजीपंत आले, त्यांनीं राजश्री दादो मल्हार यांचे हातून वकालतीचा कारभार घेतला, व शिंदे होळकर येतात, ते आपले कारकुनांचे हातून काम घेतात. आह्मी सरकारी ह्मणोन आमचे हातून काम घेत नाहीत. त्यास, आतां तर वकालतीचा दर्जा कांहीं राहिलाच नाही ! पात-शाहात सरकारांत आली. पातशाहा आहे त्यास अन्नवस्त्राची मात्र गरज आहे. पातशाहीची व हुकुमाची गरज नाही. श्रीकृपेंकरून बंदोबस्त यथास्थित जाल्यास आतां या स्थळावर दुसरियाचा काबू चालणार नाही. याजकरितां विनंति कीं, महंमदशाहा पातशाहा व अहंमदशाहा पातशाहापासून आह्मांस पातशाहाचे येथून पावत आले आहे, त्याचा बंदोबस्त करून देविणार स्वामी समर्थ आहेत.

बितपशीलः—

३ प्राो गणमुक्तेश्वर पैकीं गांव तीन.	५ प्राो शिकंदराबाद पैकीं कराबल नगर वगैरे गांव.
१ अफजलगंज, उ॥ विसागंज सर-कारी. विसाजीपंतांनीं अंमल केला होता.	१ प्राो सोहनें दरोबस्त जहागीर.
१ अमरी खजान्यांत दरमाहा रुपये ४४०० चव्वेताळीसशें.	१ वृंदावन सरकारी. नजबखानानें दिल्लें आहे.
१ प्राो सरावा दरोबस्त बमय ताो भोजपूर व किवारे व साडसोदा.	१ प्राो झाडसा दरोबस्त.
१ झारेडा वगैरे गांव १३ तेरा.	१ कुसलीया प्राा डासना.
१ करोडीवर दरमाहा रुपये १००. शंभर.	१ अडतला प्राो लोणी.
	१ प्राो सोनपत येथें मालावर दर-माहा रुपये १००० एक हजार.

सदहूंप्रमाणें पाणिपतात्री गर्दी जाली, तोंपावेतों आह्वांकडे चालत होती. अलीकडे जाटानें वगैरे लोकांनीं, ज्याची काबू चालली त्यांनीं, आपला अंमल केला आहे. त्यास आतां सलतनत सरकारांत आली आहे, आणि परदरबारी कारभार आहे. खर्च पातशाहाचा व यश आपल्यास. याजकरितां राजश्री पाटील-बावांस एक पत्र व एक अर्जी पातशाहास ऐसीं दोन पत्रें लिहून पाठवावीं कीं, येणेंप्रमाणें सरंजाम पातशाहींतून यांजकडे चालत आला आहे त्याप्रमाणें चालवावें. ह्मणून जरूर जरूर दोन पत्रें शिफारसी लिहून पाठविणार स्वामी समर्थ आहेत. पूर्वीं राजश्री रामचंद्रबावा यांनीं तीर्थस्वरूप दामोदरपंत यांची मुरबेगिरी करून, ऊर्जित करून, चोवीस हत्ती घरचे व सातशें घोडे त्यांचे कृपेनें जाले होते. त्याअलीकडे मुरब्बी व धनी, मायबाप श्रीरघुवीराप्रमाणें आह्वांस आपण आहेत. त्यास, आपले कृपेनें कांसवट्टीनेंच आमचें ऊर्जित होईल ऐसा प्रकार आहे. विस्तार लिहिणें विस्तारच आहे. कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. बहुत काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

इ. स. १७८९ पासून इ. स. १८०३ पर्यंत दिल्ली येथें शिंदे ह्यांचा अंमल होता. त्यांच्या अंमलांत हिंगणे हे दिल्लीस राहून तेथून पुण्यास पेशव्यांकडे बातमीपत्रें पाठवीत असत. इ. स. १७९५ पर्यंतचीं त्यांचीं बातमीपत्रें नाना फडणविसांच्या दसरांत बहुतेक शाबूद सांपडलीं आहेत. तीं 'इतिहाससंग्रहांत' प्रसिद्ध करण्याच्या आमचा मानस आहे.

हिंगणे ह्यांनीं दिल्ली येथून पेशव्यांस लिहिलेलीं पत्रें इतिहासदृष्टीनें फार महत्त्वाचीं आहेत. ह्या पत्रांवरून दिल्ली येथील राजकीय घडामोडींचें उत्कृष्ट चित्र नेत्रांपुढें उभें राहून, अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये दिल्लीची पातशाहात हस्तगत करून घेऊन तेथें आपल्या सत्तेचा चंचुप्रवेश करण्यासाठीं, मराठे, इंग्रज आणि रोहिले ह्यांच्यामध्ये केवढी चुरस लागली होती, व त्यांनीं कसकसे प्रयत्न केले, तें चांगलें कळून येतें. आह्वांस उपलब्ध झालेलीं पत्रें इ. स. १७८० पासून १७९५ पर्यंतचीं आहेत. ह्या काल मराठ्यांच्या इतिहासांत अतिशय महत्त्वाचा मानिला जातो. इंग्रज व मराठे ह्यांच्या पहिल्या युद्धापासून तों खड्गांच्या रणभूमीवर मराठ्यांच्या शेवटच्या विजयापर्यंत घडलेल्या राजकारणांचा त्यांत समावेश होत असून, मराठे-शाहींतील उच्च प्रतीचे मुत्सद्दी व योद्धे ह्यांचा कर्तबगारीचा जो कांहीं शेवटचा प्रकाश चमकला, तो ह्याच अवधीमध्ये होय. हिंदुस्थानामध्ये जी पाश्चात्य राजसत्ता पुढें सम्राटपदारूढ झाली, तिच्या अभ्युदयाचा हा प्रभातकाल होय असें ह्याटल्यास हरकत नाही. अर्थात् हा काल सर्वप्रकारें अत्यंत महत्त्वाचा असल्यामुळे, त्यांत

घडून आलेल्या राजकारणांचा यथातथ्य, संगतवार व साधार असा इतिहास माहित करून देणारीं अस्सल पत्रें जगापुढें येणें किती अवश्य आहे, हें इतिहास-वाचकांस सांगावयास नकोच. ह्या पत्रांमध्ये दिल्लीच्या सलतनतीचा न्हासकाल विशदरीतीनें चित्रित झालेला असून, तेथील सार्वभौमसत्ता व दुसरीं एतद्देशीय राष्ट्रें कोणत्या कारणामुळें विनाश पावलीं, त्यांची विचिकित्सा करण्यास हीं पत्रें फार साधनीभूत होण्यासारखी आहेत. मि० कीन ह्या नांवाच्या इतिहासकारानें “ Fall of the Mogul Empire ” ह्या नांवाचें मोंगल बादशाहीच्या न्हास-कालांवर एक उत्कृष्ट पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांतील माहिती व विधानें ह्यांचा पडताळा पाहण्यास, हिंगण्यांचीं दिल्ली येथील राजकारणांचीं पत्रें ह्मणजे केवळ आदर्शच आहेत. ह्या पत्रांच्या वाचनानें, दिल्लीच्या पादशाहातीची शोचनीय स्थिति, एतद्देशीय लोकांची परस्पराविषयींची मत्सरबुद्धि आणि स्वार्थैकपरता, आणि पाश्चात्य लोकांचें दूरदर्शित्व आणि उच्च प्रतीचें राजकारणचातुर्य हीं व्यक्त झाल्यावांचून राहत नाहींत. जी ब्रिटिश राजसत्ता परमेश्वराच्या कृपेनें आजमितीस हिंदुस्थानांत साम्राज्यपदावर आरूढ झाली आहे व जिच्या यशोदुग्धीचा मेघनाद सर्व पृथ्वी-तलावर गर्जत आहे, आणि जिच्या भाग्यरवीचा दिव्य प्रकाश सर्व जगास दिपवून सोडीत आहे, तिच्या अभ्युदयाचा खरा वृत्तांत देखील ह्याच पत्रांवरून कळून येतो. त्यामुळें अनेक दृष्टींनीं हीं पत्रें फार महत्त्वाचीं व विचारार्ह आहेत असें मानण्यास हरकत नाहीं. ह्या पत्रांत नमूद झालेल्या गोष्टी गतकालांतील असून, त्यांचें निरीक्षण केवळ इतिहासदृष्टीनेंच केलें पाहिजे, हें निराळें सांगावयास नकोच आहे.

हिंगण्यांच्या चार बंधूपैकीं बापूजी महादेव, दामोदर महादेव व पुरुषोत्तम महादेव हे इ. स. १७८९ पर्यंत मृत्यु पावले. बाकी राहिले देवराव महादेव, ते दक्षिणेंत आले.

या चार बंधूपैकीं कनिष्ठ बंधु देवराव महादेव हे मोठे मुत्सद्दी असून, ते नाना फडणविसांच्या सांगण्यावरून अहिल्याबाई व तुकोजी होळकर यांचा तंटो मिटविण्याकरितां इ. स. १७९३ त महेश्वरास गेले होते. ते इ. स. १७९६ त वारले. त्यांचे वंशज नासिक जिल्ह्यामध्ये चांदोरी येथें आहेत. त्यांच्याकडे सुमारे सात हजारांचे इनामी गांव चालू आहेत.

दिल्ली येथील मराठ्यांचीं राजकारणे.

भाग पहिला.

इ. स. १७८०.

लेखांक १.

पो। चंद्र २९ जमादिलावल,

समानीन. हस्ते कासीद अनुरदार.

श्रीवरद.

५ मे. इ. स. १७८०.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

“विनंति सेवक पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागाईत चंद्र २९ माहे रविलाखर मुक्काम दिल्ली स्वामींचे कृपावलोकने- करून यथास्थित असे. विशेषः— इकडील वर्तमान, सविस्तर विनंतिपत्रें, सेवेसीं पाठविलीं, तीं प्रविष्ट होऊन वृत्त श्रुत जालेंच असेल. सरकारचें आज्ञापत्र आलें की, “गोहदकर जाटांनी सरकारतालुक्यांत उपद्रव केला होता. त्यास, सरदारां- कडील फौज व राजश्री शिवाजी विट्टल व बळवंतराव धोंडदेव आदिकरून सरकारची फौज [ह्यांनी] त्यांजकडील गळ्या व ठाणी कांहीं घेतलीं. सरकारचा अम्मल बसविला आहे. तंबी चांगलीच केली आहे. आणीकही ठाणीं व गळ्या घेत आहेत. तुहीं बादशाहांसीं व नजबखानांशीं बोलून, पक्कें करून, कुमक न करीत तें करणें. इंग्रज सांप्रत ह्यांभरी होऊन गुजराथ प्रांती हंगाम करूं लागले. याजकरितां त्यांचे तंबीस उभयतां सरदार व सरकारची फौज गुजराथ प्रांती रवाना केली आहे. लवकरच पारिपत्य होईल. दक्षिणेकडे कंठू येऊं लागल्यास सरकारची फौज व सरदाराकडील फौज ते प्रांतीं आहेच. तिकडून इंग्रज येतील तर ठासून राखावें, येविषयीं पत्रें गेलींच आहेत. काम पडल्यास वरचेवर पत्रें आणीख जातील. तुहीं नजबखानाची व सरकारची एकवाक्यता होयसें करून, इंग्रजांस ताण बसून इकडे न येत तें करणें, व हैदरनाइकाकडील विजापूरचे सनदेविषयीं फिरून पैगाम करितील, तरी त्याचे बोलण्याचें संधान राखून, पुन्हां पादशाहांसीं बोलून, सनद न द्यावयाचें पक्कें करणें.” ह्याणून पत्रीं आज्ञा. त्यांस व नजबखानास एकत्र करून इंग्रजांची कुमक न करावी ह्याणून पक्कें केलें आहे, व पुढें त्यांशीं बिघाड करावा याअन्वये बोलणें बहुत जालें, तो मजकूर सविस्तर पुरवणीपत्रीं लिहिला आहे त्यावरून श्रुत होईल. उत्तरें येतील त्याप्रमाणें पुढें यांस श्रुत करूं. व

हैदरनाईकाकडील प्रथम वकील आला होता. त्याचा जाबसाल माजी केला. याजकरितां हल्लीं मुकुंदराव नामें वकील दुसरा आला आहे. यांनीं नजबखानास कांहीं लालूच दाखवून विजापूरचे सनदेचें काम करून घ्यावें या विचारांत आहेत. परंतु आर्षीं पादशाहांसीं एकांतीं गांठ घालून आपले सरकारचे बंदगीचा मजकूर समजाऊन सनद न घ्यावीस पक्कें केलें आहे. नजबखानांसींही मोठी मसलत फिरंगी यांचे बिघाडाची व आपले सख्यत्वाची गोष्ट समजाऊन, सनद न घ्यावी व पुढें फिरंग्यांसीं बिघाड करावा हें ठरविलें आहे. परंतु अनुभववास येईल तें खरें. तात्पर्य, गुजराथप्रांतीं लढाई आहे. श्रीकृपेनें फत्ते जाल्यास हें सर्व सरकारचें लक्षा-खेरीज कांहीं करूं शकत नाहींत. इंग्रजांशीं सलूख केल्यास सर्वांचीं लक्षें तिकडे लागतील. श्रुत होय. कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.”

लेखांक २.

श्रीवरद.

मे. इ. स. १७८०.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीं:—

विज्ञप्ति ऐसीजे. नवाब नजबखानास हेंही श्रुत केलें कीं, हैदरनाईकाशीं व श्रीमंतांशीं सलूख जाला. वीस लक्ष रुपये खंडणी सरकारांत दिधली. येथें विजापुरची सनद मागावयास वकील पाठविले नाहींत. गृहस्थ आले आहेत ते, तुमचा श्रीमंत स्वामींचा स्नेह आहे तो खरा खोटा पाहावयास तुह्यांस लालूच दाखऊन बोलतात. येविषयीं चित्तांत संदेह असेल तर प्रथम सुजाखान नामें वकील हैदर नाईकाचा आला आहे त्यास पुसणें. अबदुल अहदखानानें या गोष्टीमुळेंच सनद विजापुरची हैदर नाईकास न दिधली. याप्रमाणें सुजाखानाचे हातेंही दाखला नजबखानास पुरविला. त्याजला दाखला पुरवायाकरितां सरकारचे चाकरीचे उमेदवार केलें आहे. व मुकुंदराव काम करून गेल्यास तो अयशी होईल हें त्यास समजाऊन व उमेदवार सरकारचे कृपेचा करून, पातशाहा (व) नजबखानास दगा आहे ह्मणून साशकित करून, विजापुरची सनद न देणें ठरविलें. श्रुत होय. पुढें होईल तें विनंति लिहूं. कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ३.

श्रीवरद.

मे. इ. स. १७८०.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति उपरी केशवराव हरकारियांचे पुत्र, बदरीनाथराव, येथें निजामअल्लीखानाकडून हरकारगिरीचे कामावर आहेत. या दिवसांत निजामअल्लीखानाकडील

बातमी पातशाहा (व) नजबखानास पाविली कीं, निजामअल्लीखान व हैदरनाईक व इंग्रज व सरदार उभयतां एकचित्त होऊन, श्रीमंत दादासाहेबांस स्थापून, स्वामींसीं विपरीत करावें. हें वृत्त बदरीनाथानें नजबखानास श्रुत केल्यावर, आह्मांसीं खानमजकूर मोघम बोलिले कीं, 'कितीक विपरीत वृत्त दक्षिणचें येतें. त्याजवर आह्मांस मदार नाही.' ह्मणून सांगितल्यावर आह्मीं पुसिलें कीं, 'काय आहे तें सांगावें.' तेव्हां बोलले कीं 'सांगावें याजोगें नाही!' त्यावरून आह्मीं शोध केला. तों कळलें कीं, बदरीनाथानें हें वृत्त यांस श्रुत केलें आहे. त्याजवरून सेवेसीं श्रुत करणें जरूर जालें. त्यास, स्वामींनीं निजामअल्लीखानास, राजश्री कृष्णराव बळाळ यांस न कळतां लिहून, अथवा मातबर पाठवून, आपले स्नेहाची पोक्तगी करावी. कृष्णराव बळाळ यांस न कळतां निजामअल्लीखानास लिहावयास सांगावयास कारण काय ह्मणाल, तर त्यांचीं पत्रें बदरीनाथाकडे येतात, व यांचीं त्याजकडे जात आहेत. हें वृत्त फिरून बदरीनाथास कळेल, तेव्हां आह्मांस त्यांचें घरचें वृत्त तथ्य कळतें, तें कळणार नाही. यास्तव लिहिलें असे. कृष्णरावजीचा व बदरीनाथाचा स्नेह स्वामींस श्रुत केला. याकरितां आह्मांसीं ते विषम मानितील ह्मणोन मनांत ठेऊन, जे सलाह असेल तें करणार स्वामी समर्थ आहेत. विनंति मनन करून फाडून टाकावी. श्रुत होय कृपा केली पाहिजे हे विनंति."

लेखांक ४.

मे ३. स. १७८०.

श्रीवरद.

"पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीं:—

विज्ञप्ति ऐसीजे, पूर्वीं पातशाहासीं व नजबखानासीं बोलणीं जालीं, त्याचा मजकूर सेवेसीं विनंतिपत्रें पाठविलीं. तें प्रविष्ट होऊन वृत्त श्रुत जालेंच असेल. हल्लीं पातशाहासीं व नजबखानासीं दुहराऊन बोलून पक्कें केलें. त्याचें उत्तर त्यांनीं दिधलें कीं, "आह्मीं इकडे यांसीं स्वच्छ बिघाड केला, आणि तुम्हीं तिकडे गुजराथ प्रांतीं कंपू गेला आहे त्यासीं सलूख केला, तर मग हे गोष्ट बहुत विलग पडेल. याचें कारण हेंच कीं, तुम्ही दूर आणि आह्मी यांचे समीप. यांनीं हा सुलूख सर्व वेष्टिला आहे. आह्मी यांचे पोटांत आहोंत. याजकरितां तुम्हीं व उभयतां सरदार एक विचार पक्का करून, करोड रुपये फिरंगी यांनीं दिलहे तरी त्यांसीं सलूख न करावा. आह्मी यांसीं इकडे बिघाड करावयासीं सिद्ध आहोंत." याप्रमाणें पातशाहांसीं व नवाब नजबखानासीं बोलणें जालें, व हजूर याप्रमाणें

लिहून पाठवा आणि पत्राची उत्तरें सत्वर आणवा” ह्मणून सांगितलें; व हेही बोलले कीं, “जर कदाचित् तदबिरीचे तूर्त मसलतीमुळें इंग्रजांसीं सलूख केला, तर पुढले वर्षीं फिरोन इंग्रज पुण्यास येतील, यांत संदेह न जाणावा. आपले-कडील, निजामअल्लीखान व हैदरनाईकाकडील आह्मांस पत्रें आलीं होतीं, त्यांचीं उत्तरें लिहिलीं. त्यांत आह्मीं हेही लिहिलें आहे कीं, श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांसीं व इंग्रजांसीं लढाई लागली आहे. त्यास श्रीमंतांची फत्ते, तुझी आपले मनोदय एक जाणून, हिंदुस्थानचे सलतनतीस उपयोगी होणें सलह आहे. याप्रमाणें इशारा निजामअल्लीखानासही लिहिला. खोलून न लिहावयास कारण हेंच कीं, फराशीसांस आह्मीं पत्रोत्तर लिहिलें, तें पत्र बजिन्नस त्यांचे मुनशीनें इंग्रजांचे स्वाधीन केलें. फराशीसांसीं व इंग्रजांसीं शत्रुत्व आहे, तैसें कोणासीं नाहीं. असें असतां, तेथे मंत्रभेद त्यांचेच मातबरानें केला. यास्तव निजाम-अल्लीखानास इशारा आह्मीं लिहिला आहे. तर श्रीमंतांनीं त्यांस अधिक ममतेत घेऊन इंग्रजांचे पारपत्यास निजामअल्लीखानाचीही फौज आणवावी, व हैदर-नाईकाचीही फौज सामील करून घ्यावी, कीं त्याचा व इंग्रजांचा बाह्यात्कारें विरोध पडल्यास श्रीमंतांसीं विपरीत होऊं पावणार नाहीत. यास्तव जलदीनें श्रीमंतांस विनंति लिहिणें. ह्मणून सांगितलें; व भोंसल्यास बंगाल्याकडे पाठविलें. परंतु, त्यांचा व इंग्रजांचा अंतस्थ सलूख आहे ह्मणून श्रवणांत आलें आहे. जर भोंस-त्यांनीं बंगाल्यास जाऊन त्यांसीं बिघाड केला, तर इकडून पाण्याप्रमाणें धाऊन कलकत्यापर्यंत आह्मी प्रांतांत अमल करूं. गोहृदेकडे तुमची फौज आहे, त्यांनीं सामील व्हावें व आणीक हजूरची फौज जरूरीस आणवूं; नाहीं तर आमची फौज व तोफा तीनशें, पायदळ कंपू तीन, चकमकी व तोडेदार, याशिवाय फौज राऊत पन्नास हजार तयार आहेत. परंतु जायदाद टाकून दुसरे कामास जाव-यास फौजेस रुपया आह्मांपाशीं नाहीं, यास्तव नाइलाज आहों! जर बंगाल्याकडे भोंसल्यांनीं बिघाड केल्यास आह्मी इकडून कलकत्यापर्यंत जावयास कुमक इच्छित नाहीं.” याप्रमाणें स्वामींशीं एकनिष्ठतेचीं भाषणें बहुत केलीं. तात्पर्य, सर्वांचें मानस कीं, गुजराथेस कंपू गेला आहे त्याचें पारिपत्य आपले फौजेचे हातून व्हावें....या लक्षावर सर्व ध्यान धरून आहेत. श्रुत होय. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ५.

पैवस्ती छ० २५ रमजान.

श्रीवरद.

२१ जून सन १७८०.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

“विज्ञप्ति ऐसीजेः— पत्री आज्ञा कीं, “पातशाहास अर्जी व नवाब नजबखान जुलफकारदौले बहादूर यांस सरकारांतून पत्रें रवाना केलीं आहेत, व दौले बहादूर यांस राजश्री बाळाजी जनार्दन यांनीं विस्तारें लिहिलें आहे. हा मजकूर तुम्हांस समजावा सबब मसोदे पाठविले आहेत, त्याजवरून कळेल. त्याप्रमाणें बोलून इंग्रजांची मसलत लिहिल्याप्रमाणें विस्कळीत होऊन, सरकारकाम अमलांत येईल तें करणें. सविस्तर राजश्री बाळाजी जनार्दन लिहितील त्यावरून कळेल.” ह्याणून पत्री आज्ञा. त्यास, स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें पातशाहांस वरचेवर उत्तेजन देऊन इंग्रजांचा यांचा स्नेहसंदर्भ होता तो नोडिला. सेवकासीं पातशाहांनीं व नवाब नजबखानांनीं शपथ वाहून सांगितलें जे, “नानांनीं लिहिलें आहे, हेंच आमचे चित्तांत आहे. याप्रमाणेंच करूं.” ह्याणोन वचन दिधलें. वजिराकडील चार हजार फौजेनसीं पातशाहाचे तैनातीस लताफत आहे. त्याचा आमचा जोड आहे. आपले सरकारची फौज दोन हजार सेवकापासीं असिल्यास पातशाहाचें मनास आल्हाद होईल. अतःपर पुढें श्रीमंतांस लिहून आपले सरकारची फौज हुकुमांत राहेशी जलदीनें हुजुरांत ये तें करणें ह्याणून लिहावयास सांगितलें, तें लिहिलें असे. आपला मातबर माणूस सेवकाचे समागमें देऊन सेवेसीं रवाना करितों ह्याणतात. अमलांत येईल तें मागाहून विनंति लिहूं. तख्ताची जागा, या स्थलीं सरकारची फौज असिल्यास यांजवर दाब राहून, शत्रूचे पारिपत्याची तजवीज वरचेवर होईल तें सेवक करील. प्रथम पातशाहापासीं खर्चाची तंगी; त्यांत एक उमराव ह्याजला दुसरीयाचें बल नाही. त्यांत मोंगल लोक काबूची. यास्तव सेवेसीं विनंति लिहिली असे. तर सलाह असलियास एक दोन पथकें धोंडो दत्तात्रय व पवार तन्ही सेवकाचे तैनातीस घाठवावें. कीं, सरकारचे फौजांची आमदानी यांजला कळून, नवा प्रांत घेऊन, खर्चाची तंगी दूर करावयाची उमेद दाखवून, कंबर बांधऊन, डेरे दाखल करऊन, होईल ते चाकरी करूं. इंग्रज तूर्त खर्चास रुपये देऊं ह्याणतात. आम्ही कोरडी गोष्ट फौजेविना सांगून, नफे भारी दाखवून, स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें आजवर इंग्रजांचा रुपया पातशाहास घेऊं दिधला नाही, व वचनींही गुंतूं देत नाही. पातशाहा स्वामींस रुपया मागत नाहीत; फौज आणा ह्याणतात. यास्तव सेवेसीं लिहिलें असे. गोंहद प्रांतीं पथकें आहेत, त्यांपैकीं एखादें दोन पथकें सेवकापासीं राहिल्यास सरकारउपयोगी आहे. श्रुत होय. उत्तम असेल तें करणार स्वामी समर्थ आहेत. कृपा केली पाहिजे हें विज्ञप्ति.”

लेखांक ६.

श्रीवरद.

पैवस्ती छ० २५ रमजान.

२१ जून सन १७८०.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी:-

विज्ञप्ति ऐसीजे, इंग्रजांचा कंपू इटावीयास होता, तो गोहदकर एकत्र होऊन, खंडेराव हरी वगैरेचें तोडावर गोहदकरास ठेऊन, इंग्रजांनीं लाहूरचें ठाणें घेतलें. कळवाघारेंत अमल त्यांचा जाला. यास्तव नजबखानास आह्मीं सांगितलें कीं, तुह्मीं आपली फौज दाहा हजार, खंडेराव हरीचे कुमकेस पाठविणें, कीं इकडे तुमचे फौजेनें सरकारचें काम केल्यानें श्रीमंतांस व सरदारांस संतोष होय. व आज त्यांनीं त्या प्रांतांत अंमल केला, उदईक तुमचा प्रांत जाईल. यास्तव, तुह्मी व ते एक होऊन, गोहदकराचें पारपत्य करणें. हे सलाह निवेदिल्यावर पातशाहांपासीं येऊन पातशाहांस कूच करावयाविषयीं अर्ज केला. त्यांनींही मान्य केलें. डेरे वगैरेची तयारी करितात. कूच निश्चयात्मक अयोध्येकडे करितों ह्मणून निश्चय केला आहे. जे दिवशीं कूच करतील व फौज गोहदकरावर रवाना करतील तें लिहूं. तात्पर्य, हेंच कीं, सरकारची फौज एक मातबर सरदार ये प्रांतीं आलियास, हे सामील होऊन ये प्रांतीं इंग्रजांसीं खोडाली करतील. अयोध्येकडील इंग्रजही कलकत्यास जाणार ह्मणून वर्तमान आलें. दुहराहून वृत्त येईल व इंग्रज जातील, तेव्हां सेवेसीं विनंति लिहूं. मुख्य गोष्ट, नजबखान व पातशाहा, काया-वाचा-मनसा स्वामीचे पत्राचे खातरजमेनें.....आहेत. खर्चाचे तंगीमुळें मार्गें पुढें पाहात होते.....स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें सविस्तर पत्रार्थ नजबखानास व नजबखानांनीं व सेवकांनीं पातशाहास संकल्प केला. पातशाहांनीं श्रवण करून सिद्धेंत लागले आहेत. परंतु आपले सरकारचा एक सरदार मातबर आलियावर, इकडील तिकडील इंग्रजांचें पारपत्य करावयास जमाव बसेल, तें सत्वर करणार स्वामी समर्थ आहेत. येथें पातशाहापासीं व नजबखानापासीं तोफा तीनशें, जिलेबी व स्वार प्यादे पन्नास हजार, तोडे चकमकी व बंदूख आहे; व इंग्रजांचे दोन कंपू लखनऊस आहेत, त्यांचा मुकाबिला घ्यावयास कजाखी फौज असिल्यास एकतोडीं झुंज पडणार नाही, व इंग्रजांचे तोफखानीयावर यांचा तोफखाना गालिब! कजाखी फौजेचे योगानें त्यांचे तोफखानियाचे जोरापुढें ठरतील. यास्तव, सरकारची फौज गोहदप्रांतीं आहे, त्यास येथें सेवकापासीं पाठवावी कीं, यांजला सरकारचे फौजेनें उत्साह विशेष होईल, व येथें स्वामींचा दाब अधिक होईल तें करणार स्वामी समर्थ आहेत. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ७.

पैवस्ती छ. २५ रमजान.

श्रीवरद.

२१ जून इ. स. १७८०.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

विज्ञसिपत्री आज्ञा कीं, “नवाब निजामअल्लीखान बहादूर व राजश्री खंडोजी भोंसले सेनाबहादूर यांस हुजूरचे फर्मान इनायत व्हावें कीं, तुर्ही व राव पंतप्रधान एकदिल होऊन इंग्रेजांचे तंबीची मसलत ठराविली ह्मणून हुजुरांत अर्ज जाला. त्यास हे गोष्ट बज्या आहे. हजुराहूनही इकडील कुलहापोशाची सजा करणें मंजूर आहे. तुर्ही व राव पंतप्रधान खातरजमेनें दिलखा तदारुक अमलांत आणावा; याअन्वये शिरस्तेप्रमाणें फर्मान यावें. याशिवाय जयपूर व उदेपूर व बुंदेलखंड व गोहदकर जाट यांस तमाम फर्मान कीं, इंग्रेजांची तंबी मोकरर हजुराहून जाली, आणि राव पंतप्रधान यांसही फर्माविलें आहे. तर तुर्ही आपलाले जमावांनिशीं राव पंतप्रधान यांचे फौजेस सामील होऊन, इंग्रेजांची तंबी व तदारुक खातरखा करणें, ऐसें फर्मान सत्वर यावें. यास दिवसगत न लागावी. जरूर लिहिल्याप्रमाणें घेऊन पाठवावें” ह्मणून पत्री आज्ञा. त्यावरून पातशाहसि सरकारची गरज न दाखवितां, सलाह तरीक समर्पक विनंति केली. त्यावरून फर्मान घ्याहावयास विचारांत पडले कीं, तूर्तच इंग्रेजांस बातमी जाऊन विषम मानतील. हें लक्ष जाणून, सेवकांनं कितीका प्रकारें पूर्वील सरकारचाकरीचे प्रकार यांस समजाऊन, नवाब निजामअल्लीखान व राजेश्री खंडोजी भोंसले सेनाबहादूर यांस फर्मान लिहून पाठवणें ठराविलें आहे. तयार जालीयावर घेऊन सेवेसीं रवाना करूं. स्वामीकारणें नजबखानांनीं पत्र लिहिलें, तें बहुत झेहममतेनें. याचें उत्तर अलकाब वजिराप्रमाणें लिहून पाठवावें, कीं याचें समाधान होय. हलका अलकाब लिहिलियामुळें विषम मानितात. यास्तव पुढें कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. हे विज्ञति.”

लेखांक ८.

पैवस्ती छ. २५ रमजान.

श्रीवरद.

२१ जून इ. स. १७८०.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीः—

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ० १६ माहे जमादिलाखर मुक्काम दिळी जाणून स्वकीय लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेषः— छ० २६ रविलाखरचीं पत्रें पाठविलीं, तें छ० २३ जमादिलावलीं पावलीं. पत्री आज्ञा कीं, “अलीकडे तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्त-
३ दि. म. रा. भा. १

मान कळत नाही. त्यास सविस्तर वरचेवर लिहीत असावे. सरकारांतून पातशाहास अर्जी व नवाब नजबखानास पत्रे व आह्वांकडून खानमजकुरास पत्रे पाठविली आहेत, ते त्यास देऊन लिहिल्याप्रमाणे सर्व गोष्टी घडोन ये सें जरूर व्हावे. पारसी पत्रांतील मजकूर तुह्यांस समजावा याजकरितां मसोदे आलाहिदा पाठविले आहेत, त्यांजवरून कळेल. कित्येक मजकूर आलाहिदा पुरवणीपत्री लिहिला आहे, त्याप्रमाणे अमलांत आणणे.” ह्मणोन लिहिलें. त्यास, पैदरपै विनंतिपत्रे सेवेसी पाठवितों. त्यांचीं उत्तरेही सेवकास येतात, व आज्ञेप्रमाणे पत्रे आपलीं व सरकारचीं पातशाहास व नजबखानास देऊन, त्यांस इंग्रजांचे शाम करावेसे वारंवार बोध करून ठेविले आहे. त्याचा तपसील सरकारांत विनंतिपत्रे लिहिली आहेत, त्यांवरून ध्यानास येईल. सेवकाच्यानें यथाज्ञानेंकरून जे चाकरी घडोन येईल, तीस अंतर करणार नाही. परंतु लोकांचें येथील देणें वारून स्वामिदर्शन घडें तें करणार आपण आहेत. खर्चाची आबाळ विशेष! यास्तव विनंति मान्य करणार स्वामी समर्थ आहेत. सविस्तर पुरवणीपत्रावरून श्रुत होईल. नजबखानांनीं स्वामीस पत्र बहुत स्नेहवृद्धीचें व सरकारउपयोगी लिहिलें आहे. त्याचे उत्तरी, विशेष लोमाने व पातशाहास इंग्रजावर मोहिमेस घेऊन निघतों ह्मणून सेवकांनें तुमचे जबानीं लिहिलें, त्यावरून बहुत संतोष जालियाचें लिहावयास आज्ञा करावी. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन हे विनंति.”

लेखांक ९.

(नकल.)

श्रीवरद.

२१ जून इ. स. १७८०.

“श्रीमंत राजश्री पाटीलसाहेब गोसावी यांसी:—

स्नेहांकित पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक आशीर्वाद विनंति येथील कुशल तागाईत छ० १७ माहे जमादिलाखर मुक्काम दिल्ली जाणोन स्वकीय लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष:—आपलीं पत्रे चंद्र २६ रविलाखरचीं आलीं, तीं येथें चंद्र १३ जमादिलावलीं पाऊन बहुत संतोष जाला. पत्री आज्ञा कीं, “इंग्रज बलवान नजबखान यांनीं होऊं न थावें. पातशाहांनींही यांसीं राजकारण लावणें ठीक नाही. वजीर सुजायदौले यांचे घरांत पाय इंग्रजांचा शिरला असतां, सारेंच हाताखालें घातलें, हें त्यांस न समजलेंसें नाही. सांप्रत तिकडे कायममिजाज व मजबूत एक नवाब नजबखान आहेत. यांनीं इंग्रजांचा पाय शिरूं न थावा. आमची स्वारी, गुजराथेंत इंग्रजांनीं दखल केली याकरितां त्यांचे पारपत्यास

आली आहे. इंग्रजांचा व स्वारीचा सुकाबिला आहे. थोडक्याच दिवसांत इंग्रजांचे पारपत्य करून, स्वारी उज्जनीस येऊन पुढे त्या प्रांती येईल. नवाब नजबखान यांच्या भेटी होऊन इंग्रजांचे पारपत्य होणे तेंच होईल. स्वारी येई तोपर्यंत इंग्रजांस ताण बसे तेंच करावे. राजश्री देवराव महादेव यांचे खर्चाविसी लिहिले, त्यास कोट्यावर नेमणूक आहे त्याचा बंदोबस्त करून देविला जाईल." म्हणून पत्री आज्ञा. त्यावरून पातशाहास व नवाब नजबखानास वारंवार दूरआदेशीच्या व परिणामाच्या गोष्टी समजाऊन, इंग्रजांकडील मला माणूस यांजपासीं लाळूच दाखवून आपला पाय दिल्लीत कायम करावा या विचारावर आला होता, त्यास यांजकडून साफ उत्तर देविले. तो न पुसतां रुसून उठोन गेला. पातशाहांसीं व नजबखानांसीं शपथपूर्वक पक्केपणे बोलणे बोलून, इंग्रजांचे मोहिमेस कुचाचा निश्चय उरविला आहे. तमाम रोहिले व शीख वगैरे गंगापारील जमीदार या सर्वांस पत्रे पाठविली आहेत कीं, खासा स्वारी इंग्रजांचे पारपत्यास निघणार; त्यास, तुम्हीं आपलाले सामानांसीं येऊन हजर होणे. म्हणून पत्रे गेली आहेत, व कोणा कोणाचे वकील हुजूर हजर आहेत. त्यांनीं उत्तर केले कीं, स्वारी जाल्यास चाकरी करून दाखवायास सिद्ध आहेत. म्हणून बोलणीं जालीं. त्यावरून पातशाहांनीं फरासखाना सिद्ध करावयास आज्ञा केली आहे. तयारी होत आहे. मासपक्षांत डेरेदाखल होणार. यांजपाशीं सरंजाम, तोफखाना जरब सुमार तीनशें, जिलेबी व पायदळ व फौज मिळून पन्नास हजार स्वार माणसांची भीड आहे. त्यांची यांची लढाई बरोबरीची आहे. त्यांत अंतर हेंच कीं, इंग्रजांची तोफ जलद चालते. यांचे तोफेस बार व्हावयास विलंब लागतो ! या अर्थी कजाकी फौज यांचे कुमकेस असल्यास हे त्यांस मारून चालवितील म्हणून बोलत होते. त्यास, आपली खासा स्वारी या प्रांती आल्यास हे सर्व आपली ताबेदारी करून, हें यश आपल्यासच ईश्वर नेमिले आहे. या दिवसांत अथोध्येकडून जनरल कोट नामें इंग्रजांकडील होता, तो जातीनसीं कलकत्यास गेला. व परलंग (?) इंग्रज आहे, तो पलटण नवे तयार करून इटावियास येणे ठराविले आहे. गोहदकर जाटाकडील वृत्त व सरकारचे फौजेचे वृत्त परस्परे श्रुत जालेच असेल. नजबखानापासून वचन घेतले कीं, पातशाहास इंग्रजांचे मोहिमेस अयोध्येकडे न्यावे, व बंगस, रोहिले, शीख जमा करावयास सिद्ध आहे. परंतु भोंसले यांणीं कलकत्याकडे ताण बसवावा, व आपण व राजश्री सुभेदार यांणीं गुजराथ प्रांती पिच्छा न सोडावा. हें न जाल्यास दिल्लीहून इंग्रज जवळ आहेत, यांजला तोंडांत टाकतील. विघाड केल्यावर कुमक आपली

जाली पाहिजे. कजाकी फौज यांजपासी आपली येथे असल्यास, शिखास पथर-गडाकडे उतरा देतील, व अयोध्येकडे खलश करावयास आरंभ करावयास सिद्ध आहेत. सरकारची स्वारी इकडे आली तर सामील होऊन, मोहिमेस तयार आहेत.....यास्तव रात्रंदिवस आपले फत्तेस इच्छितात. या दिवसांत पातशाहाचे घरीं वर्तमान आलें कीं, आपली छावणी उज्जेन इंदूर होणार, व इंग्रज भडोचेस गेले. त्यास, काय ठराव जाला तें पत्रीं कृपा करून लिहावें कीं समाधान होय. आपले आज्ञेप्रमाणें चिरंजीव देवराव यांनीं सविस्तर पातशाहास व नजबखानास श्रुत करावयास लिहिलें. तें यथाज्ञानें समर्पक सुचलें तें समजाऊन, यांचें चित्त इंग्रजापासून रुपये घेणें व त्यास दाखल देणें मोडिलें, व साहेबांची स्वारी येऊन पातशाहाचे खर्चाची खातरजमा केली, व नजबखानास पुढें मोहीम करून रुपये मिळतील त्यांत घेणें देणें पूर्वींल त्याचे कराराप्रमाणें उमेदवार करून, कौलनामा पूर्वीं आर्हीं घेतला तो दाखवून, लाजऊन, लालूच साहेबांचे कृपेची दाखऊन, इंग्रजांकडून काया-वाचा-मनसा तोडिलें; वारंवार शपथ घेतली व पोस्तगी केली, व पातशाहाचा शुका व नजबखानाचें पत्र आपणास पाठविलें आहे, तें पावून सविस्तर श्रुत होईल. याचीं उत्तरे सत्वर पातशाहास व नजबखानास पाठविलीं पाहिजेत. बहुत काय लिहिणें, लोभ कीजे हे विनंति.”

लेखांक १०.

पैवस्ती छ० २५ रमजान.

श्रीवरद.

२१ जून सन १७८०.

“विनंति कीं, नजबखानासहित पातशाहापासून शपथ घेतली, व श्रीमंत स्वामींसीं सामील व्हावयास निजामअलीखानास त्याचे वकिलाकडून नजबखानांनीं लिहिलें. त्याचीं पत्रे स्वामींस व श्रीमंतांस घेऊन पाठविलीं आहेत. त्यावरून व पातशाहाचा शुका पाऊन वृत्तांत श्रुत होईल. तात्पर्य, अंतःकरणांतून इंग्रजांची जड पातशाहींतून काढावी व सरकारचे फौजेस सामील व्हावें. परंतु कदाचित् आपण तिकडे सलूख केला, तर इकडे इंग्रज यांस समीप आहेत; एकले हे त्यांचें पारिपत्य करितीलसें दिसत नाहीं, पेंचांत येऊं; या साशंकिततेची .....विनंति लिहावयास बहुत ममतेनें नजबखानांनीं सांगितलें. तें श्रीमंत स्वामींचे सेवेसीं विनंति लिहिली आहे, त्यावरून श्रुत होईल. मुख्य यांचे मनांतील भाव, इंग्रजांसीं आपण सलूख न करावा, व ते जेर जालियावर यांनीं त्यांचे प्रांतासीं खलश करावयाचे समयीं, सरकारचा एक सरदार, मातबर

फौजेचा, निःकपट पातशाहापासी असिल्यास, नजबखान चाल करील यांत संदेह नाही. इंग्रजांची ताबेदारी न करावी, स्वामींची फत्ते व्हावी, हें अंतःकरणापासून शपथ बाहून वारंवार बोलतात. इंग्रजांसी स्वामींनीं एकोपा केलीयास सरदार फौजेसहित येऊन, जाटाचा प्रांत व जयपूर प्रांत नजबखानापासून सोडवितील, या धाकांत साशंकितही आहे. यास्तव स्वामींसी निःकपटता करून, सरकारची फौज सामील करून घेऊन, इंग्रजांसी बिघाड करून, आपले प्रांतास उपद्रव न लागावा; या मनोदयास्तव सरकारचे फौजेची इच्छा करितात. उभयतां सरदार एकचित्त होऊन, हिंदुस्थानांत येऊन, यांचें संरक्षण करून पुढें यांजला राहूं देतील, हा यांजला भरंवसा पुरता पुरत नाही. सेवकांनै सरदाराकडूनही खातरजमा केली, व पत्रापत्रीं स्नेहवृद्धि सरदारांची यांचीही केली आहे. परंतु, मनांतून शंकित होऊन क्षणतात कीं, इंग्रजांमीं तुह्मी सलूख कराल, तर इंग्रज दिल्लीही घेतील; तेव्हां आह्मांस कुमक कोणाची येणार? यास्तव वारंवार सलूख न करावयाविषयीं नजबखानांनीं सेवकास सांगितलें, व सोबत पत्रांतही याच प्रकारें लिहिलें आहे, तें श्रुत होईल. पातशाहाचें मनांत नजबखान नसावा, व याचे कबजांत न राहवें. स्वामींचे काबूत राहवें. दिल्ली आग्रे यांत स्वामींचा बंदोबस्त असल्यास पातशाहास सुख आहे. परंतु नजबखान नसावा, हें अंतःकरण पातशाहाचें आहे. यास्तव सेवेमीं विनंति. राजश्री हरिपंत अथवा राजश्री महादजी शिंदे, एकानें दिल्लीस राहून, दोन लक्ष रुपये दरमाहा पातशाहास खर्चास देऊन, हें स्थळें करोडीचीं हस्तगत करावी, व पातशाही हुकूम आपले ताबे ठेविणार स्वामी समर्थ आहेत. नजबखानांनीं पत्रें बहुत स्नेहवृद्धीनें लिहिलीं आहेत. यांचीं उत्तरे पाठवावीं. निजामअल्लीखानास व खंडोजी भोंसले यांस शुके स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें लिहिले आहेत. ते तयार करऊन सेवेसीं मागाहून पाठवितों. नजबखानांनीं करार केला आहे कीं, पातशाहास अंतरवेदीत डेरेदाखल करितों; व इंग्रजांचे कलकत्याकडे भोंसल्यांनीं ताण बसवावा; व सरदारांनीं त्यांचा पिच्छा न सोडावा. हें करणें स्वामींचें स्वाधीन आहे. येविषयीं पै दरपै हुजूर विनंति लिहावयास सेवकास सांगतात कीं, सलूख कदाचित् केला तर पुढें जड जाईल.....आपण समयोचित उत्तम असेल तें करावें. स्वामींचे प्रतापें ईश्वर फत्ते करील तो सुदिन. पूर्वींही एक दोनदां सेवेसीं विनंति लिहिली कीं, नजबखानास श्रीमंताने पत्रांत अलकाब केवळ हलका पूर्वस्थितीप्रमाणें मुनशी लिहितात. यास वजिराप्रमाणें पत्रांत श्रीमंत स्वामींकडून लिहावयास आज्ञा केली पाहिजे. वाढऊन लिहिण्यांत मनास

उत्साह होऊन, कामास तत्पर विशेष होतील तें करावें. हलके फारसीत लिहिलें यास्तव विषम मानिलें. आह्मी श्रुत केलें कीं, आमचीं पत्रें श्रीमंतांपार्षीं न पावलीं. पावलियावर वजिराप्रमाणेंच लिहितील. याप्रमाणें सांगून समाधान केलें. श्रुत होय. कृपा केली पाहिजे. येथील बाह्य अंतस्थ सविस्तर ध्यानारूढ असावें, याकरितां लिहिलें. अधिक विस्ताराकरितां रागास न यावें. श्रीमंत स्वामींस पातशाही इनायत टिका वगैरे घेऊन यावयास्तव उत्कंठा, व कर्जदारी-मुळें एकादशी शिवरात्र मोडावयास्तव बाळाजी [व] गंगाधर गोविंदास सरकारचीं सनदापत्रें पाठविलीं, त्यांचें उत्तरही न देत ! मग रुपये नेमणुकेंपैकीं बाकीचे पाठवणें व वसुली जमेचे गांव लाऊन देणें कळतच आहे !! उल्हासें हजूर लिहावें, त्यांचें उत्तर त्याजवरच ताकिदीनें आज्ञापत्र येतें. ते उत्तरही न देत ! पांच सालांत एकसाला ऐवज कमालजमेचे गांव लाऊन दिधले आहेत, त्याच गांवांवर दुसाला कर्ज दहा हजार रुपये कालपी प्रांताचे साहुकाराकडून आणविलें. तेथें एकसालाही कर्ज मागील देणें गांवावर ठेविलें आहे, यामुळें न मिळे. दुसरें कारण, खंडेराव हरी, पवार वगैरे फौज ग्वालेर प्रांत सोडून झांसी प्रांतांत व कोंचकालपीकडे लूट करावयास पोट भरावयास गेले आहेत. कळवाघरांत गोहदकराचा अंमल जाला. इंग्रेंजसहित गोहदकरानें रात्रौ घाऊन छाप घातला. पांच सहाशें घोडें माणूस गमाविलें. आतां सुरक्षित भांडेरीस आहेत. हेंही कारण जालें. या दिवसांत सेवकाचें हजूर येणें व येथें ठेरणें दुस्तर जालें. जाणून विनंति मान्य करून, बाळाजी गोविंदाचे कारकुनास सत्वर लाऊन, एक साल रुपये येथें खर्चास पाठवावे कीं, येथील देणें वारून सेवेंत येऊन, बुंदेलखंड व झांसीचे रुपये सालबसाल कांहीं स्वामींस पावेत, तो विचार श्रुत करूं. बाळाजीपंत कायम राहून सरकारकाम होय तें करावेंसी मर्जी असिल्यास, विनंति करूं. सेवकाची नेमणूक (न) दिधली यास्तवच लिहीत नाहीं. त्यांचे अस्ताव्यस्ततेनें सरकारकाम होत नाहीं, म्हणोन तात्पर्य लिहिलें असे. तर, हरएक साहुकारापासून कर्ज घेऊन, सेवकास दहा हजार रुपये तन्ही जरूर पाठविणार स्वामी समर्थ आहेत, व या रुपयांची तनखा साहुकाराची बाळाजी गोविंदाचे कारकुनावर करावी कीं, त्यास तिडीक लागून रुपये हजूर आणऊन घेईल, तें केलें पाहिजे. निराश्रित सेवकास दर्शनलाभ होऊन सनाथ करावयास आपण समर्थ आहां. “स्वस्थे चित्ते बुद्धियः संभवन्ति.” कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. भीच कृपा करो, व स्वामींचा प्रताप अधिकोत्तर होय ते सुघडी. बहुत काय लिहूं हे विनंति.”

लेखांक ११.

श्रीचरद.

जून इ. स. १७८०.

“सेवेसी विनंति कीं, राजेश्री बाळाजी गोविंद व गंगाधर गोविंद यांस लिहितां व कारकुनाचे मुशारे देतां थकलों! परंतु पत्रोत्तर सा सा महिने न पाठवीत. मग बाकीचे रुपये व वसुली जमेचे गांव लाऊन देणें कळतच आहे! कदाचित् पत्रोत्तर आलें, तर आपला ओढा लिहून उमेदवारी लिहितात. याचा विस्तार पूर्वी वरचेवर सेवेसी विनंति लिहिली, व उत्तरें त्यांस ताकीदपत्रांसहित आलीं, तें त्यांजकडे पाठविलीं. उत्तरें येतील तें सेवेसी पाठवूं. तूर्त सेवकास हजूर पातशाही टिका घेऊन यावयाची त्वरा, व वर्षाकाळ समीप आलीयामुळें फसाव होईल. बहुत दिवस दर्शनलाभ न जाला, या उत्कंठेंत अत्यंत चिंताग्रस्तता. दुसरें, स्वामीस शत्रूंचें पारपत्य करावयाचे अहिर्निश उद्वेगाकरितां चित्त उद्धिन्न. यांत सेवकांनें आपली अवस्था लिहिणें परम संकट जाणून विनंति लिहिली कीं, बुंदेल्याचे मातबर तेथें असतील, त्यांजपासून कर्ज रुपये दहा हजार स्वामींनीं घेऊन पाठवावे. तरच जीवनोपाय होऊन दर्शनलाभ घडेल व स्वामींचा शब्द लागणार नाही व ऊर्जित होईल तो सुदिन करणार स्वामी समर्थ आहेत. कृपा केली पाहिजे. हजूर येणें व येथें राहाणें खर्चाचे तंगीमुळें दुस्तर जालें. याकरितां दरपत्रीं विनंति लिहिली, याचा अपराध क्षमा केला पाहिजे. केतकीचे फुलाचा अर्क एक शिसा सेवेसी पावेल. प्रातःकाळीं पूजनोत्तर, अथवा जेव्हां सरबत घेणें मजींस येईल ते समयीं एक तोळाभर पाण्यांत घालून घेतल्यास डकार सुगंध येईल. घरीं तयार ब्राह्मणाकडून करघून सेवेसीं रवाना केला असे. सुरक्षित पावल्याचें उत्तरीं कृतार्थ केलें पाहिजे. दर्शनलाभ घडे ते सुघडी. हे विनंति.”

लेखांक १२.

श्रीचरद.

२२ आगष्ट इ. स. १७८०.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीं:—

विज्ञप्ति-ऐसीजे:—सरकारांतून नजबखानास खलिता पाठविला होता, त्यांत अलकाब हमेशा पूर्वीपासून लिहितात तोच लिहिला होता. याजविशीं पूर्वी विनंति-पत्रें हजूर पाठविलीं. त्या समयीं वरचेवर विनंति लिहिली होती कीं, असफ-दौला वजीर यांस अलकाब सरकारांतून लिहीत असतां, तो नजबखानास लिहीत जावा; म्हणून विज्ञप्ति लिहिली. परंतु विस्मरणेंकडून फिरून पूर्ववत्प्रमाणेंच पत्र लिहिळें आलें. तें यांस धावें तर अलकाब हलका लिहिलियामुळें पूर्वी

विषम मानिलें व हल्लींही मानितील, यास्तव न दिधलें. यांचा प्रकार पहिला राहिला नाहीं. त्या अलकाबावर बहुत वाईट मानितात. ह्मणून तें पत्र न दिधलें. तर आतां कृपा करून असफदौलाप्रमाणें अलकाब त्याहावयाची आज्ञा राजेश्री नारायणराव मुनशीजीस करावी, कीं हे संतोषी राहून सरकारउपयोगी राहते तें करणार स्वामी समर्थ आहेत. ईश्वरें स्वामींचा प्रताप थोर केला आहे, यास्तव सर्व मान इच्छितात. कृपा करावी व पत्रामूर्ती नजबखानास जेह-वृद्धीनें सेवकवत् करावें. हे विज्ञप्ति.”

लेखांक १३.

श्रीवरद.

२२ आगष्ट इ. स. १७८०.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीं:—

विज्ञापना ऐसीजे:—छ० १९ साबानीं इंग्रेजांकडील वकील फजलअल्लीखान नामें कांहीं जाबसाल घेऊन आला आहे. त्याचा तात्पर्य हाच कीं, आमचे कोठीस दिल्लीस आगरियास जागा द्यावी, व खर्चास दोन लक्ष रुपये दरमाहा घेत जावा; व पूर्वील बंगालीयाचे वर्षासनाचे व बाकीचे रुपये आह्मी पेशजीं देऊं, व कोठीस जागा द्यावयाची नजरेचे ठरावयास वकील खानमजकूर आला आहे. पुढें बाह्य अंतस्थ ठरेल तो शोध घेऊन सेवेसीं विनंति लिहूं. मुख्य गोष्ट, पूर्वीपासून इंग्रेज, जागा कोठीस जयपूर, दिल्ली, आगरे वगैरे मातबर स्थळीं इच्छितात. आतां ग्वालोर त्यांचे हातास गेली. याकरितां इंग्रेज सर्वास्थळीं अंमल जालासैं जाणतात. श्रीइच्छा प्रमाण. यास्तव फौजा ये प्रांतीं जलदीनें आल्यास पृथ्वीपतीस खातर-जमा होऊन इंग्रेजांसीं ललौप तो न करीत, व हें स्थळ सरकारचें व पातशाहाचें काबूत राहे तें श्रीस्वामींचे प्रतापें करो. कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.”

पैवस्ती छ २३ सवाल इहिदे

लेखांक १४.

समानीन. हा॥ अजुरदार.

श्रीवरद.

२७ सप्टेंबर इ. स. १७८०.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना, येथील कुशल तागाईत छ० २७ माहे रमजान मुक्काम दिल्ली स्वामींचे कृपावलोकनें-करून यथास्थित असैं. विशेष.— सरकारचें आज्ञापत्र छ० १७ जमादिलावलचें आलें, तें छ० १६ रजबी पावलें. त्यास, सविस्तर वृत्त आज्ञेप्रमाणें व यथामतीनें समर्पक सुचलें तें पातशाहास व नजबखानास श्रुत केलें. बहुत संतोषी होऊन

बोलिले कीं, “आमचे मनोदयानरूपच श्रीमंतांचा इरादा आहे. परंतु तूर्त तता-थवा करून इंग्रज सुरतेस गेले, व सरदार उज्जनीस इंदुरास आले, व गोहदेकडील सरदार आपलाले ठिकाणी गेले. आम्ही आपली फौज पाठवावी, तर वर्षाकाल, नदी नाले चढले आहेत. या दिवसांत फौज व तोफखाना कैसा जातो? यास्तव वर्षाकालानंतर श्रीमंतांचे सरकारची फौज आल्यास, आम्हीही फौज रवाना करूं. तोंवर आमचा व सरदारांचा इमान प्रमाण करून देणें कीं पुढें अंतर न पडे. व इंग्रजांसी आम्ही इकडे बिघाड केलियावर तुह्मांकडील आश्रा पक्का न राहिला तरी आम्ही एकले पडून त्यांचे काबूत सांपडूं, तें न करावें.” तेव्हां आम्ही पुरती खातरजमा केली, व आपली कैसी खातरजमा होईल हें पुसिलें. त्यावरून बोलिले कीं, “त्यांचा आमचा कौल करार जाला ह्मणजे खातरजमाच आहे.” या-प्रमाणें बोलणें जालें आहे. हल्लीं इंग्रजांची मोहीम अपुरी सोडून सरदार उज्जनीस इंदुरास आले. यास्तव यांस वसवास होऊन, पातशाहाकडून कमर नामें खोजा व नजबखानानें आपलेकडील इलमास नामें खोजा, वजिरास नालफी, व इंग्रजांस वस्त्रें जवाहीर व पर्जे, व असफदौलाचे मातुश्रीस व आजीस वस्त्रें देऊन ज्योद्धेस रवाना केलें. ते समयीं आम्ही पृच्छा केली कीं, हा शिष्टाचार करावयाचें कारण काय? तेव्हां बोलिले कीं, “वजिराची अबू वाढावी, आणि इंग्रजांनीं वजिरास ग्रासिलें आहे, ते तूर्त आमचे खातरदास्त केवळ ग्रासून चुकणार नाहींत. तोंवर सरकारची फौज सरदार या प्रांतीं आलियावर त्यांचे आमचे विचारें जें करणें तें करूं. येविषयीं तुह्मीं आपलें चित्तांत संदेह न मानावा.” याप्रमाणें आमची खातरजमा केली, व पूर्वीं पातशाहांनीं डेरेदाखल व्हावें व अंतरवेदींत उतरावें हें ठरलें होतें, याचें कारण हेंच कीं, सरदारांनीं इंग्रजांस सुरतप्रांतीं सरकारचे फौजेनें घेरलें होतें या प्रतापावर हे बहुत उत्साहयुक्त होते. आतां सरदार, फौज घोरोघर गेले, व एकदोन स्थळीं फौज इंग्रजांनीं मोडिली, व या प्रांतीं गोहदेकडील फौजेवर शह बसून पडला. सरदार वीस हजार फौज असतां आपसांत फुटून गेले. अंबाजी इंगळे यांनीं ग्वालोरसारखा किल्ला गमाविला; इंग्रजांनीं घेतला. आपले फौजेचें बळ नाहींसें जाणून, हे साशंकित होऊन, बाहीर निघणें राहिलें. वर्षाकालानंतर सरदार मातबर फौजेनें आलियावर, त्यांचे आमचे सलाहानें उत्तम असेल तें करूं ह्मणतात. जें वर्तमान आम्हांस कळत नाहीं तें बातमी, पुणियाहून कुंवरसेन नामें कोणी आहे, तो तेथून दिल्लीस नजबखानास वगैरे चहूंकडे बातमी लिहितो, व उज्जेनचीही बातमी कच्ची पक्की वरचेवर अनुपगीर गोसाव्याकडे येते, तो यांस श्रुत करितो. तें वर्तमान आम्हांस नजबखानांनीं सांगितलें. तेव्हां आमचे कर्ण शिथिल जाले ! परस्परें पातशाहास व नजबखानास याप्रमाणें बातमी

येते. ते वेळेस हे ह्मणतात कीं, हे आपले सरकारच्या गोष्टी उजमाच्या सांगतात. परंतु तेथील लिहिणार लिहितात, ह्या गोष्टी सत्य आहेत. याप्रमाणें इकडील जालेलें वृत्त श्रवण व्हावें ह्मणून विनंति लिहिली असे. व शेवटीं आर्ही यांसीं बोलिलों कीं, इंग्रेजांची जड कायम ठेविलीयास आमचे सरकारचें नुकसान नाहीं; परंतु पातशाहीस ठीक नाहीं. तेव्हां बोलिले कीं, “श्रीमंतही त्यांचे पारपत्यास सिद्ध आहेत, व आह्मांसही तेच आपले मकदुराप्रमाणें करणें प्राप्तच आहे. वर्षाकालानंतर श्रीकृपेनें सरकारचे फौजेसहित सरदार आल्यास, त्यांचेच विचारें जें करणें तें करूं.” याप्रमाणें यांसीं पक्कें केले आहे. पुढें इंग्रेजांची यांची तुटातूट होऊन त्यांचे प्रांतावर मोहीम करीत तें करावयास सरदारांस सेवकानेही लिहिलें, व पातशाहा नजबखानाकडूनही लिहिलें व वचनीं गोविलें आहे. ....यास्तव एक सरदार मातबर ये प्रांतीं पाठविणार स्वामी समर्थ आहेत. कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.”

लेखांक १५.

श्रीवरद.

७ आक्टोबर इ. स. १७८०.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसां:-

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील क्षेम तागाईत चंद्र ८ सव्वाल मुक्काम दिह्णी जाणून स्वानंद लिहिला पाहिजे. विशेष:-इकडील सविस्तर वृत्त श्रीमंत स्वामींचे सेवेसीं विनंतिपत्र लिहिलें आहे, त्यावरून श्रुत होईल. हल्लीं आपलीं आज्ञापत्रें छ० १२ रमजानचीं आलीं, ते चंद्र ६ सव्वालीं पाहून सनाथ जालों. आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करावयास अंतर करीत नाहीं. पसंतीलायख सरस तसबीर तलास करीत आहे. हातास आली ह्मणजे ते दिवशीं रवाना करूं. दिह्णीत न मिळें हें अपूर्व आपणांस वाटलें, तें न वाटावें. कां कीं, रोहिल्यांचे अंमलापासून वस्तीचे लोक तफरका जाले. यास्तव सेवकाचे शोधास शब्द न लावावा. स्वामींनीं संदेह न धरावा. अहिर्निश ध्यान ईश्वराप्रमाणें रक्षून मनोरंजनाचे शोधांत तत्पर आहे, व जमा केली आहे तें अपूर्व नाहींत. मार्गाचे दुस्तरतेमुळें व बेखर्चीस्तव आजवर सेवेसीं न पावली. व हेंच कारणें सेवकाचें येथें अटकणें जालें. खरीदीस्तव समयास रुपया नाहीं! अवस्था सेवेसीं लिहावयाची लज्जा वाटते! यास्तव विनंति, सेवकाचे नेमणुकीपैकीं रुपये दहा हजार हरएका साहुकरांकडून कर्ज घेऊन हुंडी करून पाठविणार धणी समर्थ आपण आहेत. बाळाजी गोविंद व गंगाधर गोविंद यांजपासून हरएक कावा दावा करून रुपये उगवून घेतल्यास सेवकाचा जीवनोपाय होईल, तें

करावें. इतकें खोलून लिहावयाचें कारण, पुढें इतराजी जाल्यास भूमंडळांत स्वामीशिवाय दुसरा आश्रय नाही. कृपा करणार व पालन करून सेवा घेणार स्वामी समर्थ आहेत. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. दया केली पाहिजे, हे विनंति.”

लेखांक १६.

पैवस्ती छ० १९ जिल्काद.

श्रीगणराज.

१० नोव्हेंबर इ. स. १७८०

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीः—

पोष्य देवराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागा-ईत छ० १२ जिल्काद स्वामींचे कृपेकरून यथास्थित असों. विशेषः—कृपा करून पत्र छ० १९ रमजानचें पाठविलें, तें पावोन परम संतोष जाला. पत्री आज्ञा कीं, “सरकारचा जाबसाल होणें यास्तव राजश्री पाटिलबावांचा निरोप घेऊन पुण्यास येणें, ह्मणोन पेशजी तुह्मांस लिहिलें होतें; परंतु त्याचें उत्तर न आलें. त्यास तुम्ही कोठें आहां? काय करतां? वर्तमान काय? तें सविस्तर लिहून पाठवावें.” ह्मणून आज्ञा. त्यास, पुण्याहून स्वामींपासून आज्ञा घेऊन जांबगांवीं आलों. तेथून राजश्री पाटिलबावांची स्वारी गुजरात प्रांती जावयाची जाली, तें साकल्य विनंति लिहिलीं. त्याचीं उत्तरें आलीं. त्यांत आज्ञा येणियाविर्सी जाली. त्याजवरून यावें. परंतु पांच वर्षे यांचे संग्रहीं राहिलों; यांनीं सरकारचे सनदेप्रमाणें दरमाहा व आपले तर्फेनें विशेष करून वरात संस्थान कोटें येथें करून दिधली. त्यास पांच वर्षे जालीं. पैशास ठिकाण नाही! पदरचे सुखी आम्ही कोणे प्रकारें व काय अवस्थेनें दिवस काढितों, हे अवस्था स्वामीचरणांसी लोपली नाही. चार दिवस येथें काळहरणार्थ आलों, तों येथील नेमणूक दरमाहाचा दरमाहा घावासी केली. त्यास, पांच वर्षे समूळ ठिकाण नाही. तेव्हां येथें लोकांचें देणें पोटासुळें जालें. कुटुंबसहित येथें फसाव जाला. निघणें संकट! यास्तव, कोंडाई-बारीपर्यंत समागम आलों. वरातीची ताकीद होऊन कार्य होईल. नित्य विनंति केल्यास उत्तर हेंच की, ‘देवितों.’ ज्याचें देणें तेही लष्करांतच. त्यांचा आग्रह वरातीस ठिकाण लाऊन आमचा निकाल पाडून जावें. तेव्हां निरुपाय होऊन बारी उतरणें प्राप्त जाली. वरातीचें उत्तर निस्तोष होत नाही. हेंही होईना. वरकड कोणी अनकूल होऊन ममता धरून, हटकून कार्य करून निकाल पाडून घ्यावा व साहुकाराचें समाधान चार गोष्टी बोलून करावें, तर अनकूल होते ते देखील प्रतिकूल जाले. त्याचें कारण जालें तें जांबगांवींहून साकल्य विनंति सेवेसीं लिहिलीच होती. निरुपाय होऊन गुजरात प्रांत पाहून संपूर्ण मुलगिरी [१]

महर्गता, शरीरी समाधान नाही हें सोसून, मधें सोबत पाहून कोणेही प्रकारें चरणापासीं यावेसें योजिलें. परंतु निर्फळ होऊन उज्जेनपर्यंत येणें प्राप्त जालें. येथें येतां दीड दोन महिने शरीरी पीडा प्राणांतिक जाली. स्वामीचे कृपेंकरून उलगडलों. संस्थान कोटें येथील कमाविसदार येथें आले. नित्य ताकिदीचें हटकितां, आज उद्यां करतां आजपर्यंत जाले. शेवट प्रतिकूल होतें तें अनुकूल करून घेण्यास, यांची मर्जी कार्य करून देण्याविषयीं आणण्यास, प्रयत्न करितां, सांप्रत जाबसाल सोईस येऊन, कमाविसदारास ताकीद मागील बाकी देण्याविषयीं व पुढें चालवण्याविषयीं जाली आहे. आतां कमाविसदाराकडून तजविजेनें साहुकारांसीं गांठ घालून, त्यांची खातरजमा करून यावें, हें बाकी आहे. त्यास उद्योगास लागलों आहों. स्वामीकडील शिफारस आणून कार्य करून घ्यावें, तर तोही प्रकार येथें उपयोगी पडणार नाही. हें जाणून सेवेसीं विनंति लिहिली. आपली हलाकी वारंवार वर्तमान लिहावी, तर मर्जी दिक होईल. वारंवार रड लिहितां. सेवकाचें लक्ष तों चरणापाशीं कीं, कोणेही प्रकारें उलगडून यावें. आमचें मयत्राता ईश्वरस्थानीं आपण. इहलोकीं संसार सर्व आज वीस वर्षे सेवकाचा स्वामी-चरणांचे आधारावर. स्वामींनीं कृपा करून, शरीरसंरक्षण व अन्नसंरक्षण केलें, व करितात. दैवदशा बलवत्तर आहे. इतःपर मासपक्षांत सर्व कुटुंबसुद्धां देशास यावें. चिरंजीव आठा नवा वर्षांचा आहे. त्यास स्वामीचे शांगिर्दीस ह्मणून हातीं घावें. चार कामें असतील त्यांचा मार्ग स्वामीचे मर्जीस येईल तैसा करतील. न जाल्यास श्रीइच्छा ह्मणून स्वामीची आज्ञा घेऊन, एकाकीं श्रीकाशीवास अथवा तीर्थाटन करून जन्म सफळ करावा हाच निजध्यास. येविषयीं विनंति समक्ष केलीच आहे. येणेंकडून माझा इहलोक परलोक यथास्थित स्वामीचरणांचे कृपेनें जालासा होईल. हा निजध्यास अहर्निशीं लागला आहे. येथील उलगडा पाडावा सांगतां. परंतु स्वामीचे कृपेनें सांप्रत कांहीं सोईस आला आहे. मासपक्षांत निकाल पाडून स्वार होऊन, यांची स्वारी जलदीनें आल्यास यांजसमागमेंच येतो. कदाचित् दिवसगतीखालीं असल्यास, विनंति लिहिल्याप्रमाणें येथील गुंता उरकून येतो. साकल्य चरणदर्शनातीं निवेदन करीन. पत्रीं लिहिता विस्तार आहे. तीर्थस्वरूप राजश्री पुरुषोत्तमपंत नानाकडील पत्रें व मुजरद कासद आला, त्याची रवानगी उदईक सेवेसीं करितों. त्याजवरून साकल्य कळेल. त्यांचें संरक्षण व आमचें करणार स्वामी समर्थ आहेत. सत्वर येतो. येथें एक एक घटका युगवत् जाते. त्याचा विस्तार काय लिहूं? विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे, हे विनंति.

वेदमूर्ति राजश्री गोविंद भटजी तात्या स्वामींस साष्टांग नमस्कार. विनंति लिखितार्थ परसोन कृपा करावी. येथून उलगडून निघावें व पत्राचें उत्तर पाठवावें

यास्तव उत्तरी लिहिलें. परंतु ग्रहदशा बलवत्तर. आणखी मास पक्षाचा अवकाश पाहून उत्तर लिहिलें. अहर्निशी निजध्यास हाच आहे. इतःपर सत्वर कोणेही प्रकारें येतो. कळावें लोभ कीजे, हे विनंति.”

पो छ० ११ मोहरम इहिदे

लेखांक १७.

समानीन हा। कासीदजोटी.

श्रीवरद.

२५ नोव्हेंबर इ. स. १७८०.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामीचे सेवेसीः—

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुंशल तागाईत छ० २१ माहे जिल्काद मुक्काम दिह्ली जाणोन स्वकीय लेखन आज्ञा करीत असिलें पाहिजे. विशेषः— पूर्वी पै दर पै विनंतिपत्रें व आपलें नावें नवाब नजबखानाचा खलिता व नवाब निजामअल्लीखानास व राजश्री खंडोजी भोंसले यांस पातशाहांचे शुके फर्मान पाठविले, ते पावलेच असतील. उत्तरी सनाथ करणार घणी समर्थ आहेत. हल्लीं इकडील वर्तमान तरी, स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें नित्यानीं पातशाहास व नवाब नजबखानास इंभेजांवर निघांवयास उत्तेजन देत आहेत. पातशाही खेम्याची वगैरे तयारीची मात्र आज्ञा केली आहे. तयारी होते. आह्मांस आश्वासन देतात कीं बाहीर निघतो. परंतु अनुभवास येईल तें खरें. विना आपले सरकारची फौज मातबर सरदार आलियाखेरीज यांची खातरजमा हिंमत होत नाही, व इंभेजांनीं आपला वकील फयाजअल्लीखान पाठविला होता. त्यानें यांसीं चापंकेसीच्या गोष्टी सांगून, नादीं लाऊन, आपलीं पलटणे सामील करून, पातशाहास भक्षावयास देऊन, पातशाहाची स्वारी बाहीर काढावी, या विचारावर आला होता. व ह्या गोष्टी नजबखानासीं व पातशाहासीं बोलणीं जालीं. हें वृत्त आह्मीं ऐकून पातशाहास व नवाब नजबखानास अर्ज केला की, श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान व नवाब निजामअल्लीखान व हैदरनाईक हे सर्व एकत्र होऊन, तुमचे मर्जीप्रमाणें हैदर नाईक अर्काट चिनापट्टणाकडे मोहिमेस गेले आहेत. त्यांनीं इंभेजांचें पारपत्य केलें व पुढें आणीक करीत जातात. हें वर्तमान परस्परें आपणांस बातमी येतच आहे, व नवाब निजामअल्लीखानाकडील फौज, धौशा वगैरे, शिकाकोळाकडे गेलेच आहेत, व राजश्री खंडोजी भोंसले यांची श्रीजगन्नाथी छावणी होती. या दिवसांत कलकत्याकडे लूट-हंगामा केला आहे. कंळकत्ता पळून पाहाडांत गेला. हें वर्तमान आपले सरकारांत परस्परें आलेंच आहे. व आमचे श्रीमंत स्वामीचे सरकारची फौज सुरतेकडे व वसईकडे सरदार विजयादशमीचे सुहूर्ते गेले आहेत.

आपण मात्र दिल्लीत बसून आमच्या समाधानाच्या कोरड्या गोष्टी सांगतां. याप्रमाणें कित्येक मजकूर, सरकारचे उपयोगी, यथामतीनें यांसीं बोलून, इंग्रजांकडील वकील फैयाजअल्लीखान आला होता, त्यास तोंडीं न लावितां, त्याचे मतलबाची गोष्ट कांहींही कबूल न करितां, त्यास रुसकत करून देविलें. तो इंग्रजांकडे गेला. अतःपर यांजला दिल्लीहून बाहीर इंग्रजांचे प्रांताकडे काढावयाचे ताकिदीत लागलों आहों. परंतु आपली फौज कांहीं यांजपासीं आल्यास बेधडक इंग्रजांचे प्रांतांत जातीलसें बोलतात. निश्चयें इंग्रजांसीं बिघाड करावयाचें इमानप्रमाण आह्मी मागतों, हें 'देतों' ह्मणतात. सेवकाचे हस्तगत जालियावर सविस्तर लिहूं. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. राजश्री बाळाजी गोविंद याजकडील रुपये खर्चास त्वरेनें येथे पावेत तें करणार स्वामी समर्थ आहेत. लाईलाजीस्तव दरपत्री सेवेसीं विनंति लिहितों. रागास न यावें. ईधर स्वामीचा प्रताप अधिकोत्तर करो. कृपा केली पाहिजे, हे विनंति."

पैवस्ती छ० ११ मोहरम पौष लेखांक १८.

इहिदे समानीन हस्ते कासीदजोटी. श्रीवरद. २७ नोव्हेंबर सन १७८०.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति उपरी. येथें लखनऊहून बातमी आली की, हैदरनाईकानें अर्काट मारून तेथें अमल केला, व चिनापट्टणास मोर्चे लाविले आहेत. त्यावरून कलकत्याहून एक कंपू अर्काटचे कुमकेस पाठविला. त्यास मशारनिहेंनीं अर्काटेट अंमल केला. त्याजवरून कंपू इंग्रज माघारा फिरून कलकत्यास आला, व तीनशें गोरा हैदरनाईकानें जिवंत धरून आणिला, व शेंकडो मारले गेले. हें वर्तमान येथे आल्यावर पातशाहा व नवाब नजबखान बहुत खुश जाले, आणि हैदरनाईकाचा स्तव बहुत केला; व नाईकाचा, येथें व लखनऊत वजिरापासीं लौकिक बहुत जाला. मोठे यश त्यानें संपादिलें, ह्मणून सर्वतोमुखी जालें आहे. व राजश्री चिमणाजी भोसले यांची फौज कलकत्याकडे गेली आहे. त्यांनींही तिकडे तमाम मुलूख जाळून ताराज केला. कलकत्ता पळून पाहाडांत गेला. शहर उजाड जालें आहे. त्यावरून इंग्रजांनीं भोंसल्यांकडे आपला वकील पाठऊन, त्यांजकडील वकिलास बोलाऊन नेऊन, त्याचा शिष्टाचार फार केला, आणि बहुत सन्मान करून, वस्त्रे पात्रे हत्ती घोडा वगैरे देऊन, बहुत खुश वकिलास करून पैगाम केला आहे की, श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींसी व आह्मांसीं सलूख करून द्यावा. ह्मणून भोंसल्यांकडे पैगाम केला आहे. भोंसल्यांचेही फौजेची

जरब इंग्रजांवर बसली आहे. याप्रमाणें येथें वर्तमान, पातशाहापासी व नजबखानापासी लखनऊहून बातमी आली, ते लिहिली असे. मागाहून वृत्त येईल तें लिहूं. श्रीमंत स्वामींचे प्रतापें शत्रूचा नाश होईल व स्वामींस यश येऊन आश्रित जनांचें पालन होय तो सुदिन. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाम घडे ते सुघडी. हे विनंति.”

पेंवस्ती छ० ११ मोहरम पौष इहिदे **लेखांक १९.**

समानीन ह॥ कासीदजोडी.

श्रीवरद.

२७ नोव्हेंबर सन १७८०.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:-

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ० २९ माहे जिल्काद मुक्काम दिही जाणोन स्वकीय लेखन आज्ञा करीत असिलें पाहिजे. विशेष:- इकडील वृत्त सविस्तर पूर्वी श्रीमंत स्वामींस व आपणांस पत्रें पाठविलीं, त्यावरून श्रुत जालें असेल. हल्लीं सविस्तर वृत्त विनंतिपत्रावरून श्रुत होईल. कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. इंग्रजाकडील फैज नामें सरदार सहा पलटणें घेऊन मुंबईचे कुमकेस ग्वालेरीहून गेला, तो हांडीयाचे वाटें नर्मदा उतरून बऱ्हाणपुरावरून जाणार. मार्गी त्याचें पारिपत्य करावयास सरदारांसही लिहिलें आहे. होईल तें करतील. अमलांत येईल तें लिहूं. कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

पेंवस्ती छ० २२ मोहरम इहिदे

लेखांक २०.

समानीन.

श्रीवरद.

१७ दिसेंबर सन १७८०.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:-

विनंति सेवक पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:- येथील कुशल तागाईत छ० २० माहे जिल्हेज मुक्काम दिही स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वृत्त पै दर पै विनंतिपत्रें पाठविलीं, तीं पाऊन वृत्त श्रुत जालें असेल. हल्लीं वर्तमान तर, नवाब नजबखान यांनी आपला भाचा मिर्जा सफीखान व जाबतेखान ऐसे विसा पंचविसा हजार स्वारप्याघांनिसीं शिखांवर रवाना केलें. ते कुंजपुरीयासमीप मुक्काम करून आहेत. तिकडून शिखांच्याही फौजा यांचे मुकाबिल्यास येत जातात. पुढें अमलांत येईल तें विनंतीं लिहूं, व लखनऊकडील बातमी पातशाहाकडे आली कीं, हैदरनाईकानें अर्काटचा किह्या घेतला, व तिकडील मुखूखं मारून ताराज करून आपलीं

ठाणी बसविलीं. पुढें चिनापट्टणाकडे चाल केली आहे. इंग्रजांचे बंदरांतून किमखाप व मुशजर व बनात व मखमल वगैरे कापड व मोती व खजाना बहुत व हत्ती शंभर व घोडी व तोफा व बंदुका, जकीरा, दौलत बहुत हातास लागली. आणि पुढें अंमल करीत चालला आहे. हें वृत्त पातशाहा व नजबखान ऐकून बहुत खुश जाले. सर्वत्र तारीफ करितात. व भोंसल्यांकडील फौज कलकत्याकडे गेली आहे, त्यास इंग्रजांनीं आपले वकील पाठवून, मागील देणें चवदा सालची बाकी राहिली आहे तिचा जाबसाल लाविला आहे, ह्मणून वृत्त आलें. व निजामअल्लीखान याजपासीं चिनापट्टणचे इंग्रजांचे वकील हैदराबादेस आले आहेत; नवाब निजामअल्लीखान यांसीं सख्याचा जाबसाल लाविला आहे. व कलकत्यासही कागर्दीपत्रीं लिहिणें बोलणें घरोब्याचें व सख्यत्वाचें लागलें आहे. निजामअल्लीखान व इंग्रज एक विचारें असावें. ह्मणून औरंगाबादेहून वर्तमान आलें, तें सेवेसीं श्रुत व्हावें ह्मणून लिहिलें असे, व येथील प्रकार ह्मणावा, तर पातशाहा व नजबखान दिल्लींत आहेत. आह्मांसीं करार केला होता कीं, बाद बरसात आह्मी बाहीर निघूं. त्यास ते गोष्ट अद्याप अमलांत येत नाहीं. ह्मणून आह्मी रोज तगादा करितों कीं, तुमचे सांगितल्या-प्रमाणें सरकारांत विनंति लिहिली कीं, पातशाहा व नवाब नजबखान आपले विचारप्रमाणें बाद बरसात बाहीर निघतील. त्यास आपण अद्यापि बाहीर निघत नाहींत. याजवरून श्रीमंतांस आपली कमहिमत दिसेल. आमचें लिहिणें मिथ्या वाटे. ह्मणून कितेकाप्रमाणें उत्तेजनाच्या गोष्टी बोलून जाबसाल करितों. हे आह्मांस आश्वासन मात्र देतात कीं, सत्वरच बाहीर निघतों. परंतु सरकारची फौज श्रीमंतांस लिहून सत्वर आणवणें. सरदार मातबर आले ह्मणिजे,— दक्षिणी फौज दहा वीस हजार, नामी सरदार कोणी आला,— ह्मणजे आमची सिद्धता आहे. ते फौज कजाखीस व आमची फौज सन्मुख झुंजास कामास येईल व पोक्त मसलत घडेल, ह्मणून बोलतात. पुढें अमलांत येईल ते विनंति लिहूं. व जयपूरप्रांतीं मूर्तजाखान व महमुदअल्लीखान दोन्ही सरदार मिळून स्वार प्यादा तीस पस्तीस हजार आहेत. तमाम मुख्ख काबीज करून अंमल केला, व जयपूरकर मामलतही करितात. परंतु नजबखानाचें मानसं कीं, पैकाही घ्यावा आणि मुख्ख घेतला आहे तोही न सोडावा, याप्रमाणें आहे. पुढें अमलांत येईल ते विनंति लिहूं. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. विलायती मेवा सेव दाणे पंधरा, एक पेटारी सेवेसीं पावेल. उत्तरीं कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. हे विज्ञप्ति.”

पैवस्ती छ० २२ मोहरम इहिदे

लेखांक २१.

समानीन

श्रीवरद.

११ दिसेंबर सन १७८०.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी येथील क्षेम तागाईत छ० २० जिल्हेज मुक्काम दिल्ली जाणून स्वानंद लिहावयास आज्ञा केली पाहिजे. विशेष:— इकडील वृत्त पूर्वी सविस्तर वरचेवर सेवेसीं विनंति लिहिली, व नवाब निजामअल्लीखानास व खंडोजी भोंसले यांस पातशाही शुके इंग्रजांचे पारपत्यास्तव व सरकारचे मनोदयानरूप वर्तावयास लिहून घेऊन सेवेसीं पाठविलें, ते पावल्याचें उत्तर न आलें व नजबखानास श्रीमंत स्वामींकडून पत्रे आलीं, त्यांत अलकाब हलका लिहितात, यास्तव विषम मानितात. तर निजामअल्लीखानास सरकारांतून वजिरास लिहितां, त्याप्रमाणें नजबखानास लिहावयास आज्ञा करावी, ह्मणून वारंवार विनंति लिहिली. परंतु पूर्ववतच त्यास खलित्यांत अलकाब लिहिला, व सेवकास उत्तरीं येविशीं काय मर्जी ते आज्ञा न लिहिली. तर कृपा करून सनाथ करावें. पूर्वीं आज्ञा आली, त्याप्रमाणें पातशाहास व नजबखानास उत्तेजन देत आहों. “वर्षाकाल गेला; शीतकाल आला. अतःपर विलंब न करतां, श्रीगंगापार फौजांसहित चालणें व प्रांत हस्तगत करणें. हा समय पुढें येणार नाही. हैदरनायकांनीं चिनापट्टणास मोर्चे लाविले. भोंसले यांनीं कलकत्ता घेरला. तुझीं कांहीं पराक्रम करणें.” ह्मणून वरचेवर लाजवितों. त्याचें उत्तर नजबखान देतात कीं, “आम्ही सिद्ध आहों. पातशाहा चालत नाही. श्रीमंतांचे सरकारची फौज एक सरदार मातबर आल्यास यांची स्वारी इंग्रजांवर काढूं. शपथपूर्वक इंग्रजांचे पारपत्यास अंतर करणें नाही.” ह्मणतात. पातशाहास अंतस्थ विचारिलें. ते आज्ञा करितात कीं, “सरकारची फौज आली तरच आम्ही खातरजमा होईल. नजबखानाचे कबजांतून सोडवाल, तर तुमची पातशाही आहे. नित्यकृत्याचें घर बसल्या चालत नाही! स्वारीस निघाल्यावर, मोहिमेस लागल्यावर, तंगी खर्चाची जाल्यास, पराधीनता कार्याची नाही. तर स्वामींस लिहून, मातबर सरदार एक, अब्रूची गरज असेल व नक्ष करीलसा असेल, तो बोलावणें. निजामअल्लीखान इंग्रजांकडे जाबसाल करितात व त्यांकडे जोड करितात, हे गोष्ट कामाची नाही. सर्वांनीं एकचित्त होऊन, शत्रूंचें पारिपत्य करावें, बेविषयीं परस्परेंही त्यांस ताकीद लिहिली आहे, कीं श्रीमंत पंतप्रधान स्वामींसीं जोड करणें.” ह्मणून पातशाहांनीं आज्ञा केली. त्यास, निजामअल्लीखान उठावयाचें कारण

काय ते आज्ञा करावी. त्याप्रमाणे यांस श्रुत करूं. व यांचें वचनप्रमाण लिहून घेऊन सेवेसीं यांची इनायतसहित येऊं, व नजबखानास सरकारचें पत्र, अलकाब वाढवून लिहाल, त्यांत खातरजमा लिहावी व फौज पाठवावी कीं, ह्यांजकडे सूत्र न करीत. पातशाहाकडे बुभुक्षित व नजबखानाकडे कृतकृत्यता जाली आहे. या समयीं सरकारची फौज एकदिल सरदार पाठवाल, तर यांची फौज व सरदार आहेत ते सर्व, निरनिराळे सरकारचे ताबेदारीत राहतीलसें पक्कें करून ठेविलें आहे. श्रुत होय. निजामअल्लीखानाचे बंधू मोंगलअल्लीखान आजवर येथें होते. उपजीविका न चाले, यास्तव अबदालीकडे गेले. पूर्वी सेवकांनं विनंति लिहिली होती कीं, निजामअल्लीखानाचें सूत्र इंग्रेजांकडे लागलें आहे. त्यांसीं खेहाची पोस्तगी करावी. अंतस्थ होतें तें आतां प्रगट जालें. हैदरनायकाचे फौजेसीं झुंजास निजामअल्लीची फौज गेली. शिकाकोलाकडे गेली नाहीं. येथले स्रगतात, यास्तव सेवेसीं लिहिलें. उत्तम असेल तें करून, उत्तरीं सनाथ करणार स्वामी समर्थ आहेत. या दिवसांत विलायती मेवा सेव आले. त्यांत सेव तीस सेवकांचे हातास आले, ते सेवेसीं पाठविले आहेत. त्यांत एक पेटारी श्रीमंत स्वामीस व एक स्वामीनीं घेऊन उत्तर पावलियाचें लिहावें. पुढें मेवा येईल तो सेवेसीं पाठऊं. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. राजश्री बाळाजी गोविंद आज्ञेप्रमाणे खर्चास न पाठवीत, यामुळें येथें फसलों, व स्वामींचे मनोरंजनीं कृष्णजीची तसबीर फर्माश हातास न ये. बाळाजीपंत गंगाधरपंतास सरकारची आज्ञा निक्षून असतां सेवकास बोढाच लिहितात. त्यास ताकीद मानीतसें केलें पाहिजे. निराश्रित सेवक, स्वामींचें दर्शन घडे ते सुघडी. बहुत काय लिहूं, हे विनंति.”

इ. स. १७८१.

पै। छ. २६ रविलाखर इहिदे
समानान ह। अजुरदार

लेखांक २२.

श्रीवरद.

२२ मार्च इ. स. १७८१.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीः—

पो पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल ता
छ० २६ माहे रविलाखल मुक्काम दिल्ली जाणून स्वकीय लेखन करीत असिलें
पाहिजे. विशेषः— आपण कृपा करून छ २७ जिल्कादचें पत्र पाठविलें, तें छं. ७
मोहरमी पावलें. पत्री आज्ञा कीं, कितेक मजकूर अलाहिदा पुरवणीपत्री लिहिला
आहे, त्यावरून कळेल; व केतकीचा अर्क व स्फटिकाची स्मरणी पावली, हें पेशजीं
लिहिलेंच आहे हणून आज्ञा लिहिली, ते शिरसा वंदिली. ऐसीयास, इकडील
सविस्तर पुरवणीपत्री विनंति लिहिली आहे, त्यावरून श्रुत होईल. व कासीद
अजूरदार पत्रें देऊन हुजूर पाठवितों, त्यांस अजुरा मिळून पत्रांचे जाव सत्वर येत
नाहींत, तर पत्रांचीं उत्तरे वरचेवर येत, तें करणार स्वामी समर्थ आहेत. इकडील
वर्तमान तर पातशाहा व नवाब नजबखान दिल्लीत आहेत. येथून कलकत्या-
पावेतों इंग्रजांचे तीन कंपू, त्यांपैकी कलकत्यात एक कंपू, व लखनऊस एक
कंपू, व कानपुरी एक कंपू होता. त्यांपैकी पाच पलटणे फुलथेर नामें इंग्रज
धेऊन, ग्वालर प्रांती सा पलटणे आहेत त्याचे कुमकेस इटाव्यास येऊन पोहचला
आहे. अद्याप सामील जाला नाही. राजश्री महादंजी शिंदे याजकडील वर्तमान
पातशाहाकडे आलें कीं, राणेखान वगैरे हिदुस्थानी फौज रजवाड्यांची मिळून
सिरोजेस आले. तेथें इंग्रजांकडील तीन पलटणे होती, त्यांसी कांहीं झटपट
होऊन, तें पलटणें माघारा नवी सराईस कालेबागापासी आलीं. त्यांचे पाठोपाठ
फौजा येऊन, तीन पलटणें सराईत घेरली आहेत. मागाहून पाटीलबावाही येऊन
पोहचले आहेत. भेलशाहून तोफखाना आणून, गोळ्याखालें पलटणें मारून ताराज
करावीं, हणून वर्तमान आलें आहे, व कलकत्याकडे भोंसले आहेत, त्यांजला कांहीं
इंग्रजांनीं मागील खंडणीपैकी पैका देऊन, शांतवन करून ठेविलें आहे. कांहीं
लढाईबिडाईचा प्रसंग नाही. हणून बातमी यांजकडे आली. विशेष वर्तमान
आलीयास विनंति लिहूं. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाम होय तो सुदिन, हे विनंति.”

पैवस्ति छ १९ जमादिलावल
शहिदे समानीन.

लेखांक २३.

श्रीवरद.

१५ एप्रिल इ. स. १७८१.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीः—

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ २० माहे रविलाखर मुक्काम दिल्ली जाणून स्वकीय लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेषः— इकडील वर्तमान पै दर पै विनंतिपत्रें हजूर पाठविलीं, तें पाचून वृत्त श्रुत जालेंच असेल. हल्लीं वर्तमान तर, पातशाहा व नवाब नजबखान दिल्लीतच आहेत. यांजकडील फौजा व पलटणें, तोफखाना, अंबाल्याकडे शिखांवर मिर्जा सफीखान यांसमागमें गेले आहेत. तिकडून शीखही भारी जमावानिशीं मुकाबल्यास आले आहेत. नित्यांनीं गोळागोळीचें झुंज होतें. परंतु शिखांचा गलबा भारी जाणून, यांजपाशीं दिल्लींत फौज व पलटणें व तोफखाना आहे त्यांतून आणीक सरंजाम त्यांजकडे स्वार व पलटणें रवाना करितात. आझी नित्यांनीं इंग्रजांचे प्रांतांत बाहेर निघण्याविषयीं तगादा करितों. त्यांस उच्चर देतात कीं, “शिखांशीं झुंज लागलें; आतां त्यांसीं दबून सल्लूख करावा, तर सलतनतेची अन्नू रहात नाहीं. जर त्यांसीं सल्लूख न करावा, तरी तुझांसीं बोलत गेलों व श्रीमंतांस लिहीत गेलों, या गोष्टींत अप्रामाणिकता येते. या अर्थी राहिली साहिली हजूरची फौज तेही शिखांवर पाठवून, सरहद्दपर्यंत मुलूख हस्तगत करून तिकडील खातरजमा जाली, ह्मणजे पातशाहासहित अंतरवेदीत उतरतों.” ह्मणून धातुपोषणाच्या गोष्टी मात्र बोलून आमचें समाधान करितात; परंतु अमलांत येईल तेव्हां खरें. वरकड सविस्तर पुरवणीपत्रावरून श्रुत होईल. कृपा केली पाहिजे, हे विनंति.”

लेखांक २४.

श्रीवरद.

१९ मे इ. स. १७८१.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीः—

पो पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल ता। छ ० २४ माहे जमादिलावल मुक्काम दिल्ली जाणोन स्वकीय लेखन आज्ञा करीत असिलें पाहिजे. विशेषः— इकडील वृत्त सविस्तर पूर्वीं विनंति लिहिली, त्याउपरी जाबतेखानांनीं अंतरवेदीत पातशाही ठाणीं घेतलीं. नजबखानाचे अनुमते अंतर केलें. हें श्रवणांत येतांच, फरखंदे बकश पातशाहाजादी सहित नवाब अबदूल अहदखान, छ ० १८ माहे मजकुरीं आज्ञा घेऊन, अंतरवेदीत जाबतेखा-

नाचे पारपत्यास यमुनातीरास कूच केला. हे वृत्त श्रवण करून जाबतेखानांनी मिन्नत करावयास वकील पाठविला आहे, व तिकडे प्रांतांत धूम करीत आहे. यास्तव आह्मांस आपलेकडे पातशाहांनी बिदा केलें कीं, सस्तर स्वामीपासीं पावून, सरदारांची स्वारी ये प्रांतीं ये, तो अर्थ करावयास सेवेसीं विनंति करावी. दर्शनोत्तर सविस्तर श्रुत करूं. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. सरकारची अजूर जोडीसमागमें पत्रें अबदुल अहदखानास पैदरपै दोन पावलीं. परस्परें पत्रें यावयाचें कारण काय ? स्वामींचे कृपेचा स्फुंद सदैव गात असतां, ह्मणून नवाब मजकुरांनीं आह्मांस शब्द लाविला; व पत्रोत्तर स्नेहबुद्धीनें श्रीमंतांस लिहून कासिदास इनाम देऊन सेवेसीं रवाना केलें. ते पावून वृत्त श्रुत होईल. सदैव पत्रामृतीं कृपा केली पाहिजे. निराश्रित सेवक स्वामींचे अंकित आहों, हे विनंति.”

लेखांक २५.

श्रीचरद.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति छ० ५ साबानीं हुंडी पत्र संक्रमणाचे तीळ शर्करासहित पावले. सनाथ जालों. छ० १४ सफरचीं पत्रें सा महिनियांत कासीद येऊन पावला. जबांनीं सांगतो कीं, इंघ्रेजांकडे धरला गेला. कैदेंत होता. आपले घरी राहिला किंवा कैद, हे ईश्वर जाणे. पुढे मर्जीप्रमाणें येथून उलगडा पाडून, सेवेसीं यावयाचे उद्योगांत लागलों. बाकी देणें पाहिलें. याविषयीं कंमाविसदारास ताकीद निक्षून स्वामींनीं करून, नेमणुकीचे बाकीपैकीं रुपये आज्ञेप्रमाणें पावीत, तें करावें. व वसुली जमेचे गांव विसा हजारोंचे लाऊन देणें, ह्मणून फडणिसी दसरची सनद पाठवावी कीं, बाळाजी गोविंद गांव वसुली जमेचे देतील तर पुढें सेवेसीं विनंति लिहिणें न पडे. तें करणार स्वामी समर्थ आहंत. कृपा केली पाहिजे. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. हे विनंति.”

लेखांक २६.

श्रीचरद.

२४ मे इ. स. १७८१.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:—

पोष्य पुरुषोत्तम महादेव कुतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति उपर येथील क्षेम तागाईत' छ. २९ जमादिलावल मुक्काम लष्कर जाणून स्वानंद लिहावयास आज्ञा केली पाहिजे. विशेष:—हस्ताक्षर पत्रामृतीं ममतापूर्वक गौरविलें. ईश्वर स्वामींचे

मनोरथ पूर्ण करो. आज्ञेप्रमाणें तसबिरा जमा केल्या आहेत. या वर्षाकाळा-
करितां पुढें सेवेसीं रवाना करूं. वरकड तोफा जिन्नस मिळेल तो घेऊन सेवेंत
येतो. दर्शनलाम घडेल तो सुदिन. अहर्निश आपण मनांत ध्यानांत दिसतां.
भूमंडळांत दुसरा आश्रय नाही. दोन वर्षे जालीं, बाळाजी (व) गंगाधरपंत गोविंद
गांव वसुली व बाकीचे ऐवजास्तव ताकीद निश्चून इच्छितात. त्यास बोध होय तें
करणार स्वामी समर्थ आहेत. दूर पंथ; परराज्य; रांगडे दाबाचे स्नेही! सरकारची
फौज इकडे आलीयावर एकचित्त राहून सरकारकाम करितील व सरदार एक-
देंटीं जाबसाल ठेवितील, तें केलें पाहिजे. नजबखान बक्षी यांनीं आपणांस पत्र
लिहिलें आहे. त्यास मनन करून, उत्तरीं कृपा केली पाहिजे. वरकड वृत्त श्रीमंत
स्वामींचे सेवेसीं विनंतिपत्र लिहिलें आहे, त्यावरून श्रुत होईल. विशेष चिरंजीव
देवराव सेवेसीं लिहितील. आपले चरणापासीं कांहीं सोय करून दिधलियास सेवेंत
समीप राहूं तें केलें पाहिजे. भेट होय ते सुघडी. कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक २७.

श्रीवरद.

इ. स. १७८१.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:-

विनंति कीं, पातशाहांचे येथें छ ५ मीनहूस श्रीकाशीची बातमी आली कीं,
“या दिवसांत इंग्रजांचे विलायतींत फरासीसांसीं व वलंदेजांसीं एकोपा होऊन,
इंग्रजांचे पातशाहासीं विघाड जाला. फरासीस गालब आहेत. इंग्रजांनीं नवी
दुनिया हणून शंभर कोस आसपास ऐसा मुलूक समुद्राचे बेटांत वसविला होता,
तो मुलूक फरासीसांनीं घेतला. तेव्हां इंग्रजांचे पातशाहाकडून पांच प्यादे व
कांहीं खजाना कुमकेस यावयाची उमेद नाही. आणि हैदरनाईकाकडील व भोस-
ल्यांकडील फौजा तों समीप येऊन बाज खाह्या, व आपलेपासीं फौजही नाही,
व खजानाही नाही. या स्थळीं बसून राहावें, तों एकादे दिवसीं स्थळही दुष्मन
घेतील आणि अब्रूही जाईल. याजकरितां तेथील कंपेश बंदोबस्त करून
हिंदुस्थानांत जावें, कीं राजा चेतसिंग काशीचा व सुजाउदौलाची मातुश्री व
स्त्री, व फैजुल्लाखान रोहिला यांचा झाला घेऊन, खजाना जमा करून व पातशाहा
काबूंत घेऊन दक्षणेस यावें. हैदरनाईकाचे प्रांतांत शिरावें. या विचारावर
श्रीकाशीस येऊन, राजे चेतसिंग, बलवंतसिंगाचा पुत्र भेटीस गेले. यास गोष्टी
मातेंत गोंबून कैद केलें. इंग्रजांचे समागमें चार पलटणें व तीनशें गोरा, तीनशें
तुरकस्वार येणेंप्रमाणें सरंजाम आहे. त्यास तीन प्रहर राजा कैदेंत होता. त्याचे

दिवाणांनी व भाऊबंद मुदामी लोक होते यांनी विचार केला की, हे फिरंगी कैद आहे, पैकाही घेतील आणि जिंवेही सोडणार नाहीत; या अर्था मरणें बरे. हा निश्चय करून, दोन हजार स्वार येकाडे रात्रीस तयार होऊन, इंग्रेजांचे गोटावर पडले. गोट मारून ताराज केला. पांच सातशें माणूस तेलंगा व फौजेचा बक्षी व दिवाण व मातबर दहा पांच गोरे याप्रमाणें इंग्रेजांचे लोक मारले गेले, आणि राजे चेतसिंगास कैदेतून सोडवून सांभाळून घेऊन गेले. इथीन साहेब व त्याची स्त्री पलंगावरून पडून, लष्कर सोडून, बाहीर निघून गेली होती. ते दिवस निघाल्यावर लष्करांत आपले डेव्यास आली. याप्रमाणें राजाकडील लोकांनी इंग्रेजांची फजीती केली. असफद्दौला यास फौजसुद्धां व रोहिल्यास फौजसुद्धां बोलाविलें आहे. वजोर तीन कोस लखनऊहून बाहीर डेरे देऊन आहे. राजाचें वृत्त ऐकिल्यावर यासही धीर पुढें जावयास पुरत नाही, व रोहिलाही आपले ठिकाणी फौज जमा करितो. याप्रमाणें चहूंकडे गव्हारगदीं जाली आहे.” .... त्याचा विस्तार आलाहिदा पुरवणीपत्रावरून श्रुत होईल. कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक २८.

श्रीवरद.

३१ मे. इ. स. १७८१.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति ऐसीजे, पातशाहा व नवाब नजबखान दिहींत आहेत. यांकडील सरदार मिर्जा सफीखान यांस कुंजपुऱ्याकडे पाठविलें होतें. त्यांनी गजपतसिंग जाटाचा मामला सा लक्षांचा करून, त्यांपैकीं तीन लक्ष रुपये वसूल घेऊन, त्याचे पुत्रास बोलीस ठेऊन, त्यास बखें देऊन मार्गस्त केलें. तीन लक्ष रुपये राहिले, तेही किस्तीप्रमाणें येतील. व कलकत्याकडील बातमी आली कीं, मिस्तर इथीन यास कांहीं भ्रम होऊन वेडा जाला आहे, व तेंथें मरी आली आहे. नित्यांनीं माणसें बहुत मृत्य पावतात. याप्रमाणें लखनऊहून वर्तमान आलें कीं, इंग्रेजांनीं वजीरास सांगितलें कीं, आमच्यानें तुमचा सुलूक राखवत नाही. तुहीं आपली फौज ठेवून सुलकाचें संरक्षण करणें. त्यांनीं उत्तर दिल्लें कीं, आमची फौज होती ते तुहीं खराब केली. आतां आहीं नवी फौज ठेवावी, तर आक्षांपासीं पैका नाही! याप्रमाणें उत्तर देऊन स्वार होऊन शिकारीस गेले; व कारभारी यास आज्ञा केली कीं, फौज मिळेल ते ठेवणें. याप्रमाणें वजीराकडील वृत्त आलें,

तें श्रुत व्हावयास लिहिलें असे. इंग्रेजांकडील जहाज,—कलकत्यास इष्टीनचे बदलीचा सरदार येत होता तें जहाज, आंग्रे यांनीं मारिलें, बुडविलें. हें वृत्त कलकत्तेकराचें श्रवण करून संतोषी जाले. पुढें येईल तें विनंति लिहूं. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

पै॥ छ १६ रजव इसत्रे समा-
नीन. हा॥ मरकारची जोडी.

लेखांक २९.

श्रीवरद.

३१ मे इ. स. १७८१.

‘श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक पुरुषोत्तम महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशलतागायत छ ५ माहे जमादिलाखर सुक्लाम दिह्नी स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून यथास्थित असें. विशेष:—कृपा करून छ १५ रविलावलचें पत्र पाठविलें, तें छ ५ माहे जमादिलावलीं सरकारचे कासिदासमागमें पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, “तुम्ही पातशाहांसीं व नबाब नजबखानांसीं बोलून इंग्रेजांचे तंबीचा अहदपैमान घेऊन पाठविणें. वरकड सविस्तर राजश्री बाळाजी जनार्दन यांस लिहिलें आहे, त्यावरून कळेल” ह्मणून आज्ञा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें यांजपासून अहदपैमान सरकारचे नांवें लिहून घेतला आहे. त्याप्रमाणें राजश्री महादजी शिंदे यांचे नांवें मागतों. पाटीलबावा यांणीं ग्वालरप्रांताची इंग्रेजांची लढाई मारिली ह्मणजे यांजवर दाब बसून, पूर्वीं कौलनामा लिहून दिधला आहे त्याप्रमाणेंच वर्तणूक करितील, व सरकारचे सरदाराचे सामील होतील. वरकड सविस्तर राजश्री बाळाजी जनार्दन यांचे पत्रीं लिहिलें आहे, त्यावरून श्रुत होईल. सदैव कृपा करून हस्ताक्षरपत्रामूर्तीं सनाथ करणार स्वामी समर्थ ओहत. दर्शनलाभ होय तो सुदिन. कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ३०.

श्रीवरद.

३१ मे इ. स. १७८१.

‘पु॥ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति पत्रीं आज्ञा कीं, “सरदार तिकडे पाठवावयाचा निश्चय जाला; इंग्रेजांसीं सलूख होणेंच नाहीं; सर्व त्यांचे तंबीवर; ऐसें असतां इकडून सलूख कैसा घडेल ? येविषयींचीं खातरजमेचीं पत्रें पेशजीं तुम्हांकडे पाठविलीं, व राजश्री महादजी शिंदे यांनीं लिहिलें, त्यावरून तुम्हीं पातशाहाची व नबाब नजबखानाची

यामध्ये तंजावरच्या राजाने, जुन्या खंडणीबद्दलची बाकी २२ लक्ष रुपये दोन वर्षांत हप्तेबंदीने नबाबास द्यावी, आणि पूर्वापार चालत आलेल्या बहिवाटीप्रमाणे पेशकसीबद्दल २ लक्ष रुपये व नजराण्याबद्दल २ लक्ष रुपये मिळून ४ लक्ष रुपये दरसाल देत जावे, असे ठरले. याबद्दलची हमी इंग्रजांनी घेतली. परंतु ह्या अटी अर्थातुर झालेल्या नबाबास पसंत पडल्या नाहीत. त्यामुळे त्याचा असंतोष कायम राहून हे खंडणीचे भांडण आंतल्या आंत तसेच धुमसत राहिले व ते पुढे फार विकोपास गेले. असो.

तंजावरचे प्रतापसिंग राजे हे यानंतर फार दिवस जगले नाहीत. त्यांची कारकीर्द एकंदरीत अस्वस्थतेची व धामधुमीची झाली. ते इ. स. १७६३ च्या डिसेंबर महिन्यांत मृत्यु पावले. त्यांच्या बरोबर त्यांची तिसरी स्त्री यमुनाबाई व पांचवी स्त्री सखवारबाई यांनी सहगमन केले. प्रतापसिंग राजे यांची कारकीर्द जरी शांततेची झाली नाही, तरी त्यांनी प्रजापालन चांगल्या रीतीने करून मोठी कीर्ति मिळविली. ते मोठे औदार्यशाली व धर्मनिष्ठ असे होते. त्यांनी कुंभकोनम् व चिदंबरम् येथील देवालयांचा जीर्णोद्धार केला; आणि कुंभकोन त्रिवेलूर, मदुरा, रामेश्वर आणि त्रिपोमाली येथे मोठमोठे राजवाडे बांधिले. त्यांची कीर्ति अद्यापि प्रसिद्ध आहे. त्यांस तुळाजी ऊर्फ तुळजा राजे व अमरसिंग असे दोन पुत्र होते. त्यांपैकी त्यांचे मागून तुळाजी ऊर्फ तुळजा राजे हे गादीवर बसले.

भाग ९ वा.

तुळाजी ऊर्फ तुळजा राजे यांची कारकीर्द.

[इ. स. १७६३ पासून इ. स. १७८७ पर्यंत.]

प्रतापसिंह राजे मृत्यु पावल्यानंतर त्यांचे पुत्र तुळाजी ऊर्फ तुळजा राजे हे तंजावरच्या गादीवर आरूढ झाले, हें मागील भागांत सांगितलेंच आहे. तुळाजी राजे यांची कारकीर्द सुमारे तेवीस चोवीस वर्षे झाली. परंतु ती विशेष शांत-तेची किंवा भरभराटीची झाली, असें ह्मणतां येणार नाहीं. ह्या राजाच्या कारकीर्दीतही अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली, मद्रासकर इंग्रज, हैसूरचा हैदरअल्ली, इत्यादि सत्ताभिलाषी आणि स्वार्थपट्टु मंडळींनीं तंजावर संस्थानावर दृष्टि ठेवून, तें हस्तगत करण्यासाठीं अनेक प्रयत्न केले. तुळाजी राजे यांनीं या सर्व शिरजोर व बलिष्ठ लोकांच्या राजकारस्थानांचा प्रतिकार करण्यांत व त्यांच्यापासून आपला बचाव करण्यांत आपली कारकीर्द खर्ची घातली, असें ह्मटलें असतां अयथार्थ होणार नाहीं. या राजाच्या कारकीर्दीतील महत्त्वाच्या ठोकळ ठोकळ गोष्टींचा आह्मी येथें निर्देश करतो.

तंजावरच्या राजाचा मुख्य शत्रु ह्मटला ह्मणजे अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली हा होय. याचें व तंजावरच्या राजाचें मुख्य भांडण ह्मटलें ह्मणजे पेशकस ऊर्फ खंडणी याबद्दलचें होय. या भांडणाचा निकाल इंग्रजांच्या मध्य-स्तीनें ता. १२ अक्टोबर इ. स. १७६२ मध्ये झालेल्या तहानें काहींसा लागला होता. परंतु, त्या योगानें महंमदअल्लीचें समाधान न होऊन, तो तंजावरच्या राजाशीं पुनः भांडण उकरून काढण्याची संधि पहात होता. ती त्यास अना-यासें प्राप्त झाली. तंजावर प्रांताच्या सुपीकतेचें मुख्य साधन, कावेरीनदीचा जल-प्रवाह हें होय. ही नदी हैसूर प्रांतांत उगम पावून पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यांच्या मध्यभागी असलेल्या पर्वतावलींतून उड्या घेत, त्रिचनापल्लीजवळ येऊन दाखल झाली आहे. तेथून तिचे दोन भाग होऊन ती तंजावर प्रांतांतून समुद्रास मिळ-ण्यासाठीं गेली आहे. त्रिचनापल्लीनजीक तंजावरच्या राजांनीं प्राचीनकाळीं धरण बांधून मोठा कालवा तयार केला आहे. तो 'मेलूरचा कालवा' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तो वस्तुतः जरी नबाबाच्या हद्दींत आहे, तरी त्यावर खरी मालकी तंजावरच्या राजाचीच होय. परंतु अर्काटच्या नबाबानें त्यावर आपलें

राजा तुळाजी.

स्वामित्व चालवून, त्याची दुरुस्ती तंजावरच्या राजास करू दिली नाही. अर्थात् वादाचे कारण उत्पन्न होऊन, तुळाजी राजे व नबाब महंमदअल्ली यांचा हर्शामर्श सुरू झाला, आणि नबाबाने हा कालवा बंद करून तंजावर संस्थानच्या सुपीकतेवर गदा आणण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां तुळाजी राजे यांनी भयभीत होऊन मद्रासच्या इंग्रजांचे साहाय्य मागितले. त्यांनी मि० जेम्स बोरशियर (Mr. James Bouchier) नामक एक कौंसिलर चौकशीसाठी तिकडे पाठविला. त्याने बरोबर चौकशी करून दोन्ही बाजूंची खरी हकीकत मद्राससरकारपुढे ठेविली. या वेळी मद्रासचे गव्हर्नर ऑनोरेबल राबर्ट पॉक हे होते. ह्यांनी नबाबाची कान-उघाडणी करून, त्याजकडून तंजावरच्या राजास कालव्याची दुरुस्ती करण्याबद्दल परवानगी मिळवून दिली. अशा रीतीने इ. स. १७६४ मध्ये या तंट्याचा शेवट झाला. परंतु नबाबाच्या मनातील द्वेषाभि तसाच धुमसत राहून, तो तंजावरच्या राजाविरुद्ध युद्ध करण्याच्या मसलती योजू लागला.

कर्नाटकामध्ये याच सुमारास, अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली व इंग्रज यांनाही शिरजोर होऊन त्याची सत्ता संपुष्टांत आणण्याची इच्छा करणारा असा दुसरा एक प्रबल शत्रु निर्माण झाला. तो हैसूरचा राजा हैदरअल्ली हा होय. याने कर्नाटकांत एकसारखी धुमश्चक्री चालविली होती. त्याच्या मनांत, इंग्रज व त्यांचा जेही महंमद अल्लीखान यांस पादाक्रांत करून, कर्नाटकात आपला अंमल बसवावा, अशी फार महत्त्वाकांक्षा होती. ह्मणून त्याने त्रिचनापली व तंजावर प्रांतापर्यंत स्वान्या करून महंमदअल्लीच्या मनात फार दहशत उत्पन्न केली. ह्या वेळी तंजावर-कर तुळाजी राजे याची स्थिति फार दुर्बळ व परस्वाधीन झाली होती. ते एकीकडून महंमदअल्ली, एकीकडून इंग्रज, व एकीकडून हैदर या प्रबल त्रयीच्या पेंचात सापडले होते. ह्मणून त्यांनी स्वतःच्या बचावासाठी पेशव्यांकडे संधान बाधून मराठ्यांची फौज कर्नाटकात यावी आणि तिने तंजावरचे रक्षण करावे, असा गुप्त प्रयत्न केला. परंतु त्यात त्यास चांगलेसे यश आले, असे दिसत नाही. तंजावर संस्थान हे हिंदूंचे असल्यामुळे त्याबद्दल मराठ्यांस सहानुभूति वाटणे अगदी साहजिक आहे, आणि त्याप्रमाणे तंजावरच्या बचावासाठी व त्याच्या मुक्ततेसाठी पेशव्यांची व मराठे मुत्सद्याची एकसारखी राजकारणे चालू होती. परंतु कर्नाटकांत इंग्रज व महंमदअल्ली यांचे प्राबल्य विशेष असल्यामुळे आणि मध्यंतरी हैदरासारखा डोईजड शत्रु मराठ्यांस उत्पन्न झाल्यामुळे मराठ्यांच्या सत्तेचा प्रवेश तंजावरापर्यंत कधीही होऊ शकला नाही. त्यामुळे तुळाजी राजे यास, इ. स. १७६९ मध्ये जेव्हा हैदराची स्वारी तंजावरावर येऊन पोचली, त्या वेळी स्वसंरक्षणार्थ सामदा-

दामाचा उपाय करणे भाग पडले. या वेळीं तुळाजीराजे यांनीं हैदरअल्लीस चार लाख रुपये रोख व पांच हत्ती नजर देऊन त्यास वाटेस लाविलें. ही गोष्ट मराठे सरदारांच्या अनुमतानें झाली असावी, असें दिसतें. तुळाजी राजे यांचे मुख्य दिवाण नारोपंत डबीर ह्यांस मराठे सरदारांकडून गेलेले पुढील पत्र वाचण्यासारखें आहे. ह्या पत्रावरून, तंजावरच्या तुळाजी राजांनीं, हिंदु धर्माचें रक्षण करण्यासाठीं, हैदरअल्लीबरोबर सलोखा करून आपला बचाव केला, ही गोष्ट उघड होत आहे. हें पत्र पेशवे किंवा कर्नाटकच्या मोहिमेवरील मराठे सरदार ह्यांपैकीं कोणाचें तरी असून, तें अस्सल पत्राची नकल आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

श्री.

इ. स. १७६९.

“यादी चंदावर संस्थान राजे तुळाजाजी यांचे डबीर नारोपंत यांस पत्र:—

जे आमच्या ठायीं आपली ममता, अंतःकरण व गुणानुवाद सुबराव अरणीकर यांनीं सांगितलेवरून बहुत संतोष पावलों. इंग्रज व हैदरखान या उभयतांत लढाई तळघाटें आपल्या प्रांतांत पडली, त्यावरून तुम्ही इंग्रजांस कुमक केली. ह्मणोन हैदरखान तुम्हांवर बहुत कटाक्ष धरून, वीस कोसांचे तफावतीनें त्रिमलवाडीवर उतरला; व हेजिबीस वकील पाठविला जे, “तुम्हीं इंग्रजांस कुमक करून आमचे मुलुखाची खराबी तुम्हांकडून जाली. मातबर पैका मागोन संस्थानास अपाय करावा असें योजिले असतां, तुमचे आप्त इष्टांनीं राजांस समजाविलें जे, खामखां लढाई करावी. त्या समयीं आपण समयावर दृष्टि देऊन, देवब्राह्मणांचे अन्नछत्र व अग्रहार यांची खराबी होईल ह्मणोन चारी गोष्टी महाराजांस समजावून, चार लाख रुपये व पांच हत्ती देऊन संस्थान राखिलें. हे गोष्ट महंमद अल्लीखान यानें ऐकून संस्थानावर बदनजर ठेविली आहे.” ह्मणोन हुजूर विदित जालें. येथून महंमद अल्लीखानांस व इंग्रजांस ताफीदी पुण्याहून पाठवून देतो. सांप्रत सुबराव अरणीकरास पाठविलें आहे. स्वारी सत्वर त्या प्रातें येणार आहे. मशारनिलेहे यांची रवानगी सत्वर करणें. सर्वही आपल्या मनोगतानुरूप घडून येईल.”*

अर्थात् तंजावरच्या राजानें, इंग्रज व महंमद अल्लीखान यांचा शत्रु जो हैदर त्याजबरोबर युद्ध करून आपली स्नेहबुद्धि व्यक्त करण्याचें सोडून देऊन, त्यानें उलट त्यास द्रव्य दिलें, आणि मराठ्याशीं पत्रव्यवहार चालविला, ह्मणून महंमद अल्लीखान हा त्याजवर अत्यंत रुष्ट झाला, व त्यास इंग्रजांची मदत घेऊन

* दे. ले. संग्रह. पु. ३ पृ. १३४.

तंजावरावर स्वारी करण्यास चांगली संधि मिळाली. मद्रासच्या गव्हर्नराने नबाबाच्या ह्या राजकारस्थानास प्रथम पाठबळ दिले नाही. परंतु त्या संबंधाने बराच पत्रव्यवहार होऊन अखेर नबाबाच्या इच्छेप्रमाणे तंजावरावर स्वारी करावी असे ठरले. प्रथमतः नबाबाचा मुलगा उमदत-उल्-उमराव यास सर्व अधिकार देऊन तंजावरच्या राजाकडे बोलणे करण्यासाठी पाठविले. परंतु राजाने त्याच्या अटी मान्य केल्या नाहीत. तेव्हां जनरल स्मिथ याच्या हाताखाली बरेच सैन्य देऊन त्याची लिकडे रवानगी करण्यांत आली. त्याने इ. स. १७७१ च्या सप्टेंबर महिन्यांत तंजावर संस्थानावर स्वारी करून बलमचा किछा जिंकून घेतला व पुढे तंजावरावर चाल केली. तंजावर येथे उभय सैन्यांचे हातघाईचे युद्ध झाले. जनरल स्मिथ याने तंजावरच्या किछ्यास वेढा दिला. त्या वेळी तंजावरच्या लोकांनीही आपले शौर्य दाखविण्यास कमी केले नाही. तंजावरचा किछा हस्तगत होणार, इतक्यांत नबाबाच्या मुलाने तंजावरच्या राजाबरोबर तहाचे बोलणे लावून युद्ध बंद केले. या युद्धामध्ये राजाकडील किती लोक पतन पावले, ते समजण्यास मार्ग नाही. परंतु इंग्रजाकडील ४३ गोरे लोक व ८४०० शिपाई मृत्यु पावले; आणि १३९ गोरे लोक व १९७ काळे लोक जखमी जाले, अशी माहिती सांपडते. ह्यावरून उभयपक्षांकडील सैन्यांनी फार आवेशाने व शौर्याने लढाई केली, हे स्पष्ट होते.

या वेळी तंजावरच्या राजाकडून नबाबाच्या पुत्राने ज्या अटी कबूल करून घेतल्या, त्या फार जरब होत्या. त्यांतील मुख्य कलमे येणेप्रमाणे:—

- १ राजाने पेशकशीची दोन वर्षांची बाकी आठ लाख रुपये आणि लढाईच्या खर्चाबद्दल साडे बत्तीस लाख रुपये रोख द्यावे.
- २ ज्या वेळी नबाबाम सैन्याची मदत लागेल, त्या वेळी स्वतःच्या खर्चाने सैन्य पाठवावे.
- ३ मरवरच्या राजाकडून तंजावरच्या राजाने हनुमंतगडी नावाचा जो प्रांत घेतला आहे, तो परत द्यावा.
- ४ अरणीची जहागीर व त्रिचमापल्ली प्रांतांतील कांहीं गावे यांजवरील तंजावरच्या राजाने आपला हक्क सोडावा.
- ५ लढाईच्या खर्चाबद्दल साडेबत्तीस लाख रुपयांचा भरणा राजाने रोख केला नाही, तर त्याने मायावरम् सुभा व कुंमकीनचा कांहीं प्रांत त्याच्या फेडीसाठी दोन वर्षे नबाबाच्या स्वाधीन करावा.
- ६ परस्परांचे शत्रू व परस्परांचे मित्र ते परस्परांनी शत्रू व मित्र समजावे. नवा-

बानें बलमुचा किल्ला आणि येलंगाडू व कोइलाडी हीं दोन स्थळें राजास परत घावीं.

येणेंप्रमाणें नबाबानें तंजावरच्या राजावर आपलें स्वतःचें स्वामित्व स्थापन करून, स्वतःचा मतलब साधण्यासाठीं वरील तह करून घेतला. यांत इंग्रजांचा कोठेही उल्लेख न करतां त्यांस अगदीं बगळून टाकिलें. एवढेंच नव्हे, परंतु त्यांनीं गुप्त रीतीनें, स्वतःसाठीं व स्वतःच्या भावासाठीं, सात लाख रुपयांची नजर वेगळी ठरविली, आणि ७७,००० रुपये पेशकशीच्या बाकीवरील व्याज ह्यापून घेण्याचें योजिलें ! अर्थात् राजाकडून एकंदर ४८,२७,००० लक्ष रुपये घेण्याचा ठराव केला; व त्यापैकी ३ लाख रुपये रोख घेतले !! ह्याप्रमाणें नबाबानें, इ. स. १७६२ च्या तहामध्ये इंग्रजांची जी मध्यस्ती होती ती काढून टाकून, तंजावरच्या राजास पूर्णपणें आपल्या अंकित करून घेतलें. परंतु नबाबाची ही स्वार्थपरायणता लबकरून उघडकीस येऊन, त्यांनीं मिळलेला हा सोन्याचा घास त्यास फार वेळ पचला नाहीं.

“या प्रसंगीं तंजावरच्या राजानें पेशव्यांस व मराठे सरदारांस स्नेहभावाचीं पत्रें लिहून त्यांच्या मदतीची फार अपेक्षा केली असावी, हें उघड आहे. या वेळीं मराठ्यांचे सरदार त्रिंबकराव मामा हे कर्नाटकांत हैदराच्या तोंडावर शह देऊन बसले होते, व हैदराशीं तहाची वाटाघाट चालू होती. त्यामुळें त्यांना तंजावराच्या राजास कुमक करणें शक्य झालें नाहीं. या प्रसंगीं श्री० नारायणराव पेशवे यांनीं आपल्या मातोश्रीस कर्नाटकांतील राजकारणांचें वर्तमान लिहिलें आहे, त्यावरून तंजावरच्या कुमकेसाठीं जाण्याचा मराठ्यांचा विचार होता असें स्पष्ट दिसून येतें. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

इ. स. १७७१.

“ तीर्थरूप मातुश्री तार्हसाहेब वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्ये नारायणरायानें चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ताा छ १७ रमजानपावेतो वडिलांचे आशीर्वादेकरून सुखरूप असे. विशेष:— कर्नाटकांतून मामांचीं पत्रें आलीं. त्यांतील वर्तमान, हैदरखान पट्टणांतच आहे. आपाजीराम हैदराकडून मामाकडे आला होता. त्यास मामाचें बोलणें जाहलें. परंतु येथील मर्जीप्रमाणें तह होत नाहीं. यास्तव तहाचा प्रकार तर राहिलाच. इंग्रजांनीं चंदावरास मोर्चे लाविले आहेत. त्यास चंदावर संस्थान सरकारचेंच, यास्तव चंदावरची कुमक करणें जरूर. यास्तव वाटाखालीं चंदावरालगता हैदरखानाचाही मुलूख आहे, त्या मुलकांत जावें

हणजे सहजच इंग्रजांचे चित्तांत भय उत्पन्न होईल. तेणेंकरून हरयेक निकाल चंदावरचा पडेल. बाह्यात्कारें हैदरखानाचा मुलूक मारावयास आलों असें दाखवितील. परंतु इंग्रज मामाचे येण्यामुळें हरयेक निकाल करितील. बहुतेकरून उगाच इंग्रजांवर दबाव टाकून इंग्रजांसीं सख्य करून, मग हैदराचे पारपत्यास येतील, असे पत्रांतील भाव आहेत.”

असो. तुळाजी राजे ह्यांस कर्नाटकचा नबाब महंमद अल्लीखान ह्यांनं अगदीं गोगलगाय करून त्यास सर्वस्वी आपल्या अमलाखालीं आणिलें, ही गोष्ट मद्रासकर इंग्रजांस अगदीं रुचली नाहीं. त्यांना तंजावरच्या राजानें मराठ्यांचें सहाय्य मिळविण्यासाठीं त्यांच्याशीं जो पत्रव्यवहार केला, त्याबद्दल फार राग आला. शिवाय महंमद अल्लीखानाची तहाप्रमाणें तुंबडी भरण्यासाठीं व लढाईच्या खर्चाची मिळवणी करण्यासाठीं नागोर बंदर व इतर कांहीं प्रांत डच लोकांजवळ गहाण ठेवून तंजावरच्या राजानें कर्ज घेतलें, ही गोष्ट त्यांस पसंत पडली नाहीं. अर्थात् तंजावरचे संस्थान अशा स्थितींत कायम ठेविलें, तर त्यापासून कदाचित् परक्या युरोपियन राष्ट्रांस अंतःप्रवेश करण्यास संधि मिळून एकादे वेळीं अनिष्ट परिणाम घडून येईल, अशी भीति मद्रासकर इंग्रजांस उत्पन्न झाली. हणून त्यांनीं, तंजावरच्या राजाकडे खंडणीची बाकी तुंबली हें निमित्त काढून, तंजावरावर सैन्य पाठवून तें पूर्णपणें हस्तगत करून टाकावें असा विचार मनांत आणिला. त्याप्रमाणें इ. स. १७७३ मध्यें जनरल स्मिथ याच्या हाताखालीं पुनः सैन्य देऊन त्याची तंजावराकडे रवानगी करण्यांत आली. जनरल स्मिथ यानें ता. १७ सप्टेंबर इ. स. १७७३ रोजीं तंजावरचा किल्ला जिंकून घेतला. तंजावरच्या राजानें सुमारे वीस हजार सैन्य जमवून मोठ्या धैर्यानें किल्ल्याचा बचाव करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यास अपशय येऊन अखेर तंजावरच्या किल्ल्यावर इंग्रजांचें निशाण फडकूं लागलें. अर्थात् तंजावरचा किल्ला पाडाव झाल्यानें राजा तुळाजी आणि त्यांचे कुटुंब हें इंग्रजांच्या हातीं सांपडलें. जनरल स्मिथ यानें त्यांस कैदेत ठेवून, तंजावरचा प्रांत अर्काटचा नबाब महंमदअल्ली ह्याच्या स्वाधीन केला. याप्रमाणें नबाब महंमदअल्ली व मद्रासकर इंग्रज ह्यांची मनीषा तृप्त होऊन तंजावर संस्थान कांहीं दिवस लुप्तप्राय झालें.

मद्रासकर इंग्रज ह्यांनीं अशा रीतीनें तंजावरच्या राजास पादाक्रांत करून तें संस्थान अर्काटच्या नबाबाच्या ताब्यांत दिलें, ही गोष्ट इंग्लंडांतील कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स ह्यांस अगदीं नापसंत झाली, आणि त्यांनीं मद्रासचे गव्हर्नर व कौंसिलचे प्रेसिडेंट मि० विंच यांच्यावर अप्रयोजकपणाचें व अन्यायाचें कृत्य

केल्याचा दोष ठेवून त्यांस कामावरून दूर केलें; आणि तंजावरच्या राजास बंध-मुक्त करून पुनः गादीवर बसवावें असा ठराव केला. अर्काटचा नबाब व तंजावरचा राजा यांच्या मधील भांडणांत फाजील मन घालून त्यांनीं तें इतक्या विकोपास नेलें, ही गोष्ट कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स यांस मुळींच रुचली नाहीं. या प्रसंगाची समग्र हकीकत कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स ह्यांच्या हुकुमावरून प्रसिद्ध झालेल्या कागदपत्रांत सविस्तर नमूद झालेली आहे. ती फार मनोरंजक व महत्त्वाची आहे. तिचा स्थलसंकोचास्तव येथें अधिक समावेश करितां येत नाहीं.*

मि० विंच हे पदच्युत झाल्यानंतर त्यांच्या मागून लॉर्ड पिगट हे मद्रासचे गव्हर्नर झाले. त्यांनीं कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स ह्यांच्या हुकुमाप्रमाणें तंजावरचे राजे तुळाजी यांस ता. ११ एप्रिल इ. स १७७६ रोजी मोठ्या समारंभानें पुनः सिंहासनारूढ केलें, व त्यांच्याशीं नवीन तह करून तंजावरचें राज्य व ब्रिटिश राजसत्ता यांचा पूर्ण मिलाफ केला. या तहाच्या योगानें तंजावरचा किष्ठा इंग्रजांच्या ताब्यांत राहून, त्यांच्या संरक्षणार्थ इंग्रजी सैन्य तंजावर येथें कायमचें राहावें, व त्यांच्या खर्चासाठीं दरसाल १४ लक्ष रुपये राजानें इंग्रजांस द्यावे, आणि त्याशिवाय चार लक्ष रुपये खंडणी नबाबास द्यावी, असें ठरलें. अशा रीतीनें तंजावरचा राजा हा इंग्रजांच्या संरक्षणाखालीं येऊन त्यांचा पूर्ण मांडलिक बनला.

कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स यांनीं आपली न्यायबुद्धि व्यक्त करून तंजावरच्या राजास पुनः तक्तनशीन केलें, यामुळें तंजावरच्या तुळाजी राजास व त्याच्या प्रजेस इंग्रजांविषयीं फार कृतज्ञता व आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. राजे तुळाजी यांनीं या प्रसंगीं लिहिलेल्या एका पत्रामध्यें असे उद्गार व्यक्त केले आहेत कीं, “ईस्ट इंडिया कंपनीनें या प्रसंगीं जी स्नेहबुद्धि आणि जी अलौकिक न्यायप्रीति दाखविली, त्याबद्दल मला जें समाधान वाटत आहे तें कितीही शब्दांनीं व्यक्त केलें, तरी तें अपूर्णच राहणार ! मला एक हजार जिव्हा जरी अरात्या, तरी देखील माझ्या अंतःकरणांतील कृतज्ञबुद्धि त्यांच्याकडून प्रदर्शित करितां आली नसती !! * * * तंजावरचें राज्य हें कंपनीसरकारचें आहे, आणि माझी एबढीच इच्छा आहे कीं, त्यांनीं माझा मान मरातव व दर्जा यांत कधींही अंतर पडूं देऊं नये.” याप्रमाणें तंजावरच्या राजाचें अंतःकरण कृतज्ञतेनें उचंबळून जावें, यांत कांहीं नवल नाहीं. ह्या वेळीं जसा तंजावरच्या राजास आनंद झाला, त्याप्रमाणें त्याच्या प्रजेसही अत्यंत

*हे सर्व कागदपत्र “Rous' Restoration of the King Tanjore” ह्या ग्रंथांत नमूद आहेत, ज्यांस ते पाहण्याची इच्छा असेल त्यांनीं तो ग्रंथ पाहावा.

राजा सरफोजी.

संतोष झाला आणि इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीबद्दल अतिशय कौतुक वाटले, हे निराले सांगावयास नकोच.*

इंग्रजांनी तंजावरच्या राजास ता. १७ सप्टेंबर इ. स. १७७३ रोजी कैद केले, त्या दिवसापासून तो ता. ११ एप्रिल इ. स. १७७६ रोजी त्यांस पुनः गादीवर बसवीपर्यंत, तंजावर प्रांत नबाब महंमदअल्ली याच्या ताब्यांत होता. या सुदतीमध्ये नबाबाने तंजावरच्या प्रजेवर अतिशय जुलूम व जबरदस्ती करून, तिच्याकडून जितका पैसा बसूल करितां आला, तितका पिढून घेतला. त्याने एका १७७४

* तंजावरच्या राजाने ह्या प्रसंगी लॉर्ड पिगट ह्यांस पुढील पत्र लिहिले आहे:—

“The satisfaction I feel on occasion of such a friendship and extraordinary justice as the Company have displayed towards me is so great, that were I to begin to tell you what my mind conceives on the occasion, the subject would never have an end: had I a thousand tongues they could not express my gratitude. When I had an interview with your Lordship, I opened to you the sentiments of my heart; but as mere verbal declarations on the subject are not sufficient, I have thought it proper to write to you a letter. I shall ever consider myself as nourished and protected by the Company, and shall therefore never assist or succour their enemies. No measure shall ever proceed from me contrary to their interests, nor will I ever set on foot any connection with other powers without the Company's consent. This I have written as a means of increasing the friendship that is between us. In the present condition of my country, the placing of a garrison of English troops in the Fort and City of Tanjore is exceedingly necessary; but besides this garrison, if the Company allow some more troops also for the protection of my whole country, this also will be highly proper. If by the favour of Heaven this be put in execution, neither I nor any of my family will need to fear that the calamities of war will fall upon their country again, and if the Company only favour me thus far, I will with pleasure assign them out of my revenues the sum of four lakhs of pagodas per annum for their Military expenses. The mode of payment as follows:— November 20,000, December 40,000, January 40,000, February 1,00,000, March 1,00,000, April 1,00,000.

For my Body-Guard I shall keep a body of men from 100 to 500, and I want not one man either horse or foot, more than that number. As my finances are in the utmost disorder and the state of my country all in confusion, I must throw myself on the Company for my present support. I therefore wish them to buy of me at a reasonable rate all the grain of the present year, excepting what my country may be in need of. By this means the Company will not be burthened, and I shall be enabled to defray the expenses of my Government, without running into debt. The country of Tanjore is the Company's. I have only to beg they will preserve my honour.”

—७५ या सालामध्ये ५२ लाख चक्रम ह्मणजे ८१ लक्ष रुपये वसूल केले ! तंजावरच्या अतिशय शांततेच्या व भरभराटीच्या — ह्मणजे प्रतापसिंह राजाच्या कारकीर्दीत देखील — एवढी रकम वसूल झाली नाही. त्या वेळीं इ.स. १७६१ च्या सुमारास ५७॥ लक्ष रुपये वसूल झाल्याचा दाखला सांपडतो. यावरून नबाबांने तंजावरच्या प्रजेची कशी स्थिति केली होती, हें चांगलें दिसून येते.*

तंजावरच्या गादीवर तुळाजी राजे यांची पुनः स्थापना होऊन तेथें पुनः स्थिर-स्थाय होण्यास सुरवात झाली, आणि लढाईमुळें व नबाबाच्या अंमलामुळें त्रस्त झालेली प्रजा पुनः शांततेनें नांदूं लागली, तोंच तंजावरच्या दुर्दैवानें पुनः एक परचक्र आलें व त्यानें तेथें अतिशय कहर उडवून सोडिला. हें परचक्र ह्मणजे हैदर-अल्लीची तंजावरावरील स्वारी हें होय. तंजावरच्या राजानें हैदराचे शत्रू जे इंग्रज त्यांसीं सलूख केला, ही गोष्ट त्यास रुचली नाही. ह्मणून त्यानें कर्नाटकांत उतरून तंजावर प्रांतांत मोठा धुमाकूळ उडवून दिला. इंग्रजांचें सैन्य सर अयर-कूट या सेनापतीच्या प्रमुखत्वाखाली हैदराच्या पिच्छास तयार होतेंच. इंग्रज-सैन्यानें ता. १ जुलै इ. स. १७८१ रोजीं पोर्टोनोवो येथें हैदराचा पूर्ण पराभव केला. तेव्हां हैदराचें सैन्य तंजावर सोडून चालतें झालें, व कर्नल ब्रेथवेट यानें शत्रूनें काबीज केलेला प्रांत पुनः आपल्या अंमलांत घेतला. परंतु दुर्दैवानें त्याचा कोलेरून नदीच्या कांठीं पराभव होऊन त्यास शत्रूच्या हस्तगत व्हावें लागलें ! इ. स. १७८२ मध्ये हैदर मृत्यु पावला व त्याचा पुत्र टिपू हा त्याच्या गादीवर बसला. त्याचें व इंग्रजांचें वैमनस्य एकसारखें चालू होतें. त्याचा प्रस्तुत विषयाशीं विशेष संबंध नाही. परंतु हैदराच्या मृत्यूनंतर तंजावर प्रांतास परशत्रूकडून फारशी पीडा झाली नाही, एवढें येथें नमूद करण्यास हरकत नाही. असो.

तुळाजी राजे यांनीं इंग्रजांच्या मदतीनें मरेपर्यंत राज्यकारभार चालविला. ते इ. स. १७८७ मध्ये मृत्यु पावले. त्यांस मोहनाबाईसाहेब, राजसबाईसाहेब आणि राजकुंवरबाईसाहेब अशा तीन स्त्रिया होत्या. ह्यांपैकी पहिली स्त्री इ. स. १७७६ मध्ये मृत्यु पावली, व दुसऱ्या दोर्घास पुत्रसंतान झालें नाही. सबब त्यांनीं सुलक्षणाबाई व मोहनाबाई अशा दोन नवीन बायका केल्या. त्यांपैकी मोहनाबाईसाहेबांस एक पुत्र झाला. त्याचें नांव 'अबदुल प्रतापराव' (!) असें होतें. तो सहा वर्षांचा होऊन मृत्यु पावला. शेवटीं तुळाजी राजे ह्यांस पुत्रसंतती नस-

* तंजावरचा माहितगार रे० स्वार्झ साहेब लिहितो:— "In the year 1773 the Nawab found means to usurp the Tanjore country, which he received by inhuman exactions."

ल्यामुळे त्यांनी मरणाचे पूर्वी, भोंसल्यांचे मूळपुरुष मालोजी राजे ह्यांचा बंधु विठोजी राजे यांचे वंशातील एक पुत्र दत्तक घेतला, व त्याचे शरफोजी असे नामाभिधान ठेवून त्यांस तंजावरच्या गादीचा वारस केलें. हें दत्तविधान राजे तुळाजी ह्यांनी तंजावरचे रेसिडेंट व तेथील मिशनरी रे० स्वार्झ ह्यांच्या संमतीनें करून, मि० स्वार्झ ह्यांस ह्या मुलाचे उत्तम रीतीनें पालग्रहण करावें असें सांगितलें. नंतर तुळाजी राजे ह्यांनी परलोकवास केला.

तंजावरच्या तुळाजी राजास अमरसिंग या नांवाचा सापन्न बंधु होता. त्यानें हें शरफोजीचे दत्तविधान अशास्त्र आहे व आपण गादीचे रास्त वारस आहों, असें मद्रासचे गव्हरनर सर आर्चिबाल्ड क्यांबेल ह्यांस कळविलें. तेव्हां त्यांनी विशेष वाद न करितां, अमरसिंग राजे ह्यांच्या बरोबर नवीन तह करून, त्यांस तंजावरच्या गादीचे अधिपति नेमिलें. हेच पुढें 'अमरसिंग महाराज' ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाले. ह्यांच्या कारकीर्दीत शरफोजीच्या दत्तविधानाचा वादग्रस्त प्रश्न पुनः उत्पन्न होऊन अखेर त्यांस इ. स. १७९८ मध्ये पदच्युत व्हावें लागलें. तो वृत्तांत पुढील भागांत सादर करण्यांत येईल.

भाग १० वा.

राजे अमरसिंह ह्यांची कारकीर्द.

इ. स. १७८७ मध्ये तंजावरचे तुळाजी राजे मृत्यु पावल्यानंतर त्यांचे सापळ बंधु अमरसिंह राजे हे तंजावरच्या गादीवर आपला हक्क सांगण्यास सिद्ध होऊन, ते तंजावर येथे येऊन दाखल झाले. तुळाजीराजे यांनी भोंसल्याच्या कुळांतील सरफोजी नामक एका मुलास दत्तक घेऊन, त्यास तंजावरच्या गादीचा अधिपति करावे ह्यापून तंजावरचे रेसिडेंट मि० मॅक्लोड यांच्या मार्फत व्यवस्था केली व तेथील डेनिश मिशनरी मि० स्वात्स यानें त्यांचें पालग्रहण करावें, असें ठरविलें. ही हकीकत मागील भागांत निवेदन केलीच आहे. तुळाजी राजे मृत्यु पावल्याचें वर्तमान प्रसिद्ध होतांच, अमरसिंह राजे यांनी तंजावरास येऊन व दत्तकपुत्र सरफोजी ह्यांस आपल्या ताब्यांत घेऊन, तुळाजी राजे यांची उत्तरक्रिया योग्य प्रकारें केली. आणि मद्रास येथील गव्हर्नर सर आर्चिबाल्ड कॅम्बेल यांसीं पत्रव्यवहार करून गादीचे खरे वारस आपण आहोंत आणि सरफोजीचें दत्तविधान अशास्त्र आहे, असें सिद्ध करून, दाखविण्याचा प्रयत्न केला. सर आर्चिबाल्ड कॅम्बेल यांनी तंजावरास येऊन चौकशी केली व कांहीं विद्वान् पंडितांच्या साक्षी घेऊन अमरसिंह राजे ह्यांस तंजावरच्या गादीवर बसविण्याचा ठराव केला. या वेळीं ईस्ट इंडिया कंपनीस विशेष वादविवादांत न पडतां तंजावर येथें शांतता राखणें राजकीय दृष्ट्या इष्ट होतें, ह्यापून त्यांनीं अमरसिंह राजे यांजबरोबर नवीन तह करून तंजावरचें राज्य त्यांच्या स्वाधीन केलें. हा तह फार महत्त्वाचा असून त्या योगानें तंजावरचें राज्य बहुतेक ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यांत आलें, असें ह्याणण्यास हरकत नाही. ह्या तहामध्ये जीं मुख्य कलमें होती, त्यांचा सारांश येणेंप्रमाणें:-

१. परस्परांनीं परस्परांचे शत्रु व मित्र यांस शत्रु व मित्र या नात्यानें वागवावें.

२. तंजावरच्या राजानें दरसाल चार लाख होन (Star Pagodas) ह्याणजे चवदा लाख रुपये तंजावरच्या संरक्षणार्थ ठेवलेल्या इंग्रजी सैन्याच्या खर्चासाठीं दरसाल किस्तबंदीनें देत जावें.

३. सदरहू चार लाख होनांची रक्कम, तंजावरचा वार्षिक वसूल दहा लाख

• तंजावरचे शेवटचे राजे शिवाजीमहाराज.

[कारकीर्द इ. स. १८२४—इ. स. १८५५.]

होन होईल असे सरासरीचे प्रमाण घेऊन ठरविली आहे, तथापि वसुलाचे प्रमाण अधिक वाढले तर त्या मानाने ही खर्चाची रक्कम अधिक घावी.

४. चार लाख होनांची हसेबंदीची रक्कम देण्यांत कसूर झाली, तर कंपनीने तंजावर प्रांतांत प्रवेश करून आपल्या अधिकाराने वसूल करून घ्यावा.

५. अशा प्रसंगी राजाचे अधिकारी व अंमलदार लोक हे कंपनीच्या इच्छे-प्रमाणे वागून सुरळीत वसूल करून देतील. जर त्यांनी हयगय केली तर कंपनीने त्यांस कामावरून बडतर्फ करून त्या जागी दुसरे लोक नेमावे.

६. कलम ४ व ५ प्रमाणे हसेबंदीच्या वसुलासाठी ज्या वेळी कंपनीस आपला अधिकार चालविण्याची गरज पडेल, त्या वेळी तो अधिकार चालवितांना तंजावरच्या राजाच्या राज्यव्यवस्थेत किंवा राजकीय मानमरातबांत ढवळाढवळ केली जाणार नाही.

७. कर्नाटक प्रांतामध्ये किंवा तंजावर संस्थानांत किंवा कारोमांडल किनाऱ्यावर लढाई सुरू झाली, तर तिच्या बद्दलची सर्व जबाबदारी कंपनीवर राहून, ती लढाई चालू असेपर्यंत, कर्नाटकांतील वसुलाचा ६ भाग प्रतिवर्षी लष्करी खर्चाकडे देण्यांत येईल.

८. त्याचप्रमाणे कर्नाटकांत अथवा कारोमांडल किनाऱ्यावर लढाई उद्भवली तर तंजावरच्या राजाने आपल्या राज्याच्या वसुलाचा ६ भाग कंपनीस द्यावा.

९. तंजावरच्या राजाकडे कर्नाटकच्या नवाबाच्या पेशकशीबद्दलची मागील बाकी इ. स. १७७६ सालापासून इ. स. १७८७ पर्यंत १२,५७,१४२ होन निघत आहे. त्याचप्रमाणे ब्रिटिश प्रजेच्या देण्याची बाकी चार लाख रुपये आहे. त्याबद्दल दरसाल तीन लाख होन नवाब व सावकार यांना मिळून देण्यांत येतील व त्याबद्दलची जबाबदारी कंपनी आपल्याकडे घेईल.

याप्रमाणे ता. १० एप्रिल इ. स. १७८७ रोजी राजे अमरसिंह यांच्या बरोबर तह होऊन मद्रासच्या गव्हर्नरच्या संमतीने तंजावरचे राज्यपद त्यांस देण्यांत आले. राजे अमरसिंह यांनी गादीवर येतांच, कैलासवासी तुळाजी राजे यांच्या विधवा राण्या व दत्तकपुत्र सरफोजी ह्यांसीं सलोख्याने वागून, त्यांचे प्रेम संपादन न करितां, त्यांचा छळ करण्यास प्रारंभ केला; आणि पूर्वीच्या धर्मभोळ्या समजुती-प्रमाणे मंत्रतंत्रावर विश्वास ठेवून मांत्रिकांच्या साह्याने त्यांच्यावर अनेक प्रयोग चालविले. त्यामुळे गृहकलह उत्पन्न होऊन तंजावरच्या राजघराण्यांत अप्रेम व द्वेषबुद्धि ह्यांचे बीजारोपण झाले, व त्याचा परिणाम राजे अमरसिंह ह्यांस पुढे थोड्याच दिवसांत अनुभवास आला.

राजे अमरसिंह हे स्वच्छंदी व गर्विष्ठ स्वभावाचे होते. त्यांचें स्वातंत्र्य इ.स. १७८७ च्या तहानें बहुतेक संपुष्टांत आलें होतें. तथापि त्यांनीं पुणें येथील पेशव्यांकडे आपलें मुत्सद्दी व वकील पाठवून, पेशव्यांच्या मार्फत इंग्रजांकडून तहाच्या कडक अटी कमी करण्याचा प्रयत्न केला, असें स्पष्ट दिसून येतें. अमरसिंह राजे यांनीं या संबंधानें पेशव्यांस लिहिलेली यादी आह्मांस उपलब्ध झाली आहे, ती येणेंप्रमाणें:-

श्री.

“यादी चंदावर संस्थानचे प्रसंगाविषयी इंग्रजांसीं जबाबस्वाल करून वारून घ्यावयाच्या बाबती:-

१. लाड पिकट विलायतेहून आल्यानंतर तुळजा महाराजास पट्टाभिषेक करून, कुंपणीची कितीक फौज किल्ल्याचे व मुलकाचे संरक्षणार्थ ठेवावी, त्याचे खर्चास दरसालास फुली चार लाख होन संस्थानींतून देत यावे, ह्मणोन करार जाहला होता. त्याप्रमाणें सालदरसाल पैके पोहोंचवीत आलों. ऐसें असतां चेनापट्टणचे गौरनरांनीं कुंपणीस कांहीं जहागीर द्यावी ह्मणोन अपेक्षा केल्यावरून, नागूर बंदर व कांहीं मुख्य मिळून अडीच लाख रुपयांची जहागीर तुळजा महाराजांनीं कुंपणीस दिल्ली. याशिवाय इंग्रजांस व फरासिसांस समाधान होतांना तंजाऊरचे मुलुकांत लाख रुपयांची जहागीर फरासीसांस द्यावी ह्मणोन वारावारी होऊन, विलायतेहून हुकूम आल्यावरून चिनापट्टणचे पहिले गव्हर्नर लार्ड मॅकर्टीन यांनीं सदरहूप्रमाणें जहागीर द्यावी ह्मणोन दरखास्त केल्यावरून, इंग्रजी कुंपणीचे दोस्तीवरी दृष्ट देऊन देऊन, त्यांचे खुषीकरितां फरासीसास द्यावयानिमित्त एक लाख खर्चायाची जहागीर तुळजा महाराजांनीं दिल्ली. चंदावर संस्थानचा मुख्य सर्वस्वी आमचे स्वाधीन असल्यास, कुंपणीस दरसालास च्यार लाख होनप्रमाणें द्यावे ह्मणोन करार आहे. त्यांपैकीं कितीएक मुख्य बतरीक जहागीर घेतल्यावरून, दरसालास द्यावयाचे चारी लाख होनांपैकीं सदरहू दोन जहागीरेबाबत ऐवज मुजरा द्यावा ह्मणोन अनेक दफे विलायतीस लिहिल्यावरून कुंपणीवाल्यांनीं न्यायतः दरयाफ्त करून, चार लाख होनांपैकीं पन्नास हजार होन ढकलून (?) इतःपर कधीही दरसालास तीन लाख पन्नास हजार होणं चंदावर संस्थानींतून घेत यावे ह्मणोन विलायतींत फैसला पावून, येणेंप्रमाणें चिनापट्टणचे गौरनरासही हुकूम सादर जाहला आहे. या फैसल्यास कधीही अंतर न पडतां, तीन लाख पन्नास हजार होनांशिवाय जास्ती कांहीं घेईनासे इंग्रजांसीं जबाबस्वाल करून, याप्रमाणें करारमदारही

व्हावें. त्यावरी कुंपणीचे पैके बाकीटाकीनिशी झाडीयांनसी घायदेप्रमाणें कुंपणीस पावते करितों. कलम.

२. याशिवाय नबाब महमदअल्लीखानास दरसालास चारी लाख रुपये पेशकश घावयाचा करार आहे. त्याप्रमाणें चालती पेशकश सालदरसाल कुंपणीस पावते करावेयासी कबूल आहों.

३. याशिवाय तुळजामहाराजांनीं फिरंगी लोकांकडून कर्ज घेतलें होतें. त्यास पैके पावले नाहींत. त्यावरून फिरंग्यांनीं विलायतींत फिर्यादी केल्यावरून कर्ज घेतलें. पैके देऊन सर्व एकच दफें घावयासी संस्थानीं निर्वाह नाहीं. त्याकरितां दरसालास ऐशी हजार होनप्रमाणें कर्जदारांस देत यावें ह्मणोन गौरनर केमलाचे दिवसांत जाहल्या करारनाम्यांत लिहिलें आहे. ऐशी हजार होन प्रमाणें कर्जदारास दरसाल घावयासी शक्ति नाहीं. ऐसीयासी कर्जदारानिमित्त आह्मांकडून दरसालास पन्नास अथवा साठ हजार होन घावयासी कबूल आहों.

४. तुळजा महाराजास लॉर्ड पिकटांनीं पट्टाभिषेक केल्यानंतर आमचे इलाकेचे मुलुकापैकीं अरणी व हणमंतगुडी हे दोन्ही तालुके नबाब महमदअल्लीखानाकडून दिले नाहींत. त्याकरितां नबाबांची पेशकशी दिली नाहीं. सदरहू दोन्ही तालुके आमचे आह्मांस सोडवून दिल्यास, दरसालास पेशकशीबाबत चारी लाख रुपये देत येऊं, नाहींतरी देणार नाहीं, ह्मणोन तुळजा महाराजांनीं विलायतीचे कुंपणीवाल्यास अनेकदफें लिहिलें होतें. त्यासी त्वरेनें वारावारी न करितां, आळसावरी घालून, तदनंतर गौरनर केमल चिन्नापट्टणांत अधिकार करीत असतां, विळथेतीहून काय हुकूम आला कीं कळना. तुळजामहाराजांचा काळ जाहल्यानंतर चंदावरास गौरनर मजकूर येऊन आह्मांस पट्टाभिषेक करीत ना. लॉर्ड पिकटानें तुळजामहाराजांस पट्टाभिषेक केल्यापासून महमदअल्लीखानाची पेशकशी किती सालची देणें बाकी होती, त्याचा हिशेब करून, त्यापैकीं दरसालास एक लाख चुंगडी हजार होने घावसें हट्ट धरून, जोरावारीनें आह्मांकडून करारमदार करून घेतले असतां, आमचे दोन तालुके महमदअल्लीखानांनीं हाताखालें ठेऊन पैकीं वसूल करीत आले. करितां पेशकशीनें आमचे संस्थानींतून दिले नाहींत. मागील बाकीचे पैके घावयासी शक्ति नाहीं. त्याकरितां इंग्रजांनीं जबाबस्वाल करून, महमदअल्लीखानास बाकी देणें आहे ते पेशकशीचे पैके आह्मांकडून न घेत, असा फैसला करावा.

५. इंग्रजांस व आणखी कोण्ही जातवाल्यास, मसलतीचा प्रसंग पडल्यास, कुंपणीचे तरफेनें आमचे संस्थानीं एक कारकून ठेऊन, मुलखांत जाहल्या वसु-

लाचे पांच हिस्से करून, मसलती वारे पावेतों चारी हिस्से कुंपणीस घावे व आमचे खर्चास एक हिस्सा घावा. मसलती वारल्यानंतर, मसलतीकारणें फौजेच्या खर्चास लागल्या खर्चाबाबत, खर्च फरीद होतपावेतों, आमचे मुलुखाचे महसुला-पैकीं कुंपणीस च्यारी हिस्से आह्मी देत यावे, ह्मणोन गौरनर केमलाचे दिवसांत जाहल्या करारनाम्यांत लिहिलें आहे. आह्मांस व इतर जातवाल्यांस संबंध नाहीं. त्याकरितां मसलतीचा प्रसंग कांहीं व्हावयासी ..... दिल्ली. हरएक मसलतीचे समयीं कुंपणीवाले जे जे मुलुक घेतात, त्यापैकीं हो, अथवा लुटीत हो, आह्मांस एके तृणाची आशा नाहीं व प्राप्तीही नाहीं. त्याकरितां आह्मांस कांहींच नफा नसतां, व्यर्थ नदीस मात्र आह्मी पात्र होणें न्याय नाहीं. ऐसीयासीं इंग्रजांसीं जाबस्वाल करून, मसलतीचे वेळेस, मसलती वारल्यानंतरही, मुलुकाचे वसुलांत चारी हिस्से पांच हिस्से ह्मणून वाटावाटी न करितां, इतःपर जो तह ठरेल त्याप्रमाणें पैके घेत येतील, अशी बंदोवस्ती करून घावी.

६. तीन वर्षां चार वर्षां, एकदा नूतन गौरनर विलायतीं हून यावयाचा डंडक आहे. कुंपणीवाल्याची दया संपादावी ह्मणोन गौरनराचे चितीं असल्यास कुंपणीचे इलाकेंत कोणकोण आहेत त्यावर जास्ती ओझें घालून, जोरावारीनें पैकेही जास्त वसूल करून, कुंपणीस या प्रकारेंकडून नफा होईलसें केलें ह्मणोन विलायतीस लिहिताती. एखादे गौरनराचे चितीं कुंपणीस नफा न करितां, स्वकार्यावरील अपेक्षा असल्या, आपल्या गरजानिमित्त दवावणी देऊन कामाची खराबी करिताती. त्याकरितां आह्मांस कांहीं संकट प्राप्त होईनासें असावयाजोगें त्यास कांहीं देऊं करून हाताखालें घेऊन, कार्याची अनुकूलता होई जैसें करून घ्यावें लागतें. केव्हांही ऐसें संकटांत पडून नानाविधेंकरून बहुत श्रम पावतों. इतःपर ऐसें संकट प्राप्त होईनासें एक तह ठरावानें करणें ह्मणजे कुंपणीस दरसालास अमका एवज व जबाबाची पेशकसी अमकी ह्मणून प्रत्येक प्रत्येक आह्मांकडून घेईनासें दरसालास बिलमस्त अमके पैके आह्मी कुंपणीस देत यावे ह्मणून वारावारी जाहली असल्या फार बरे. सदरहू कार्य श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांचे मध्यस्तीनें अथवा कुंपणीचे आज्ञेवरून फैसला पावला तरी, चेनापट्टणचे गौरनर कौंसील कुंपणी आज्ञेशिवाय त्यांचे इच्छेनुसार हरएक काम करूं सकणार नाहींत. त्याकरितां श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांचे मध्यस्तीनेंच या प्रकारें फैसला पावावा ह्मणोन आमचें मानस फार आहे.

७. या देशांत इंग्रजांची प्राबल्यता जाहलीया अगोदरी, नबाब महंमदअल्ली-खानाचे इलाकेंत आह्मी होतो. अरकाटचे सुभेदार, नबाब निजामनमुलुक याचे

श्री० महाराणी कामाक्षीबाईसाहेब.

[तंजावरचे शेवटचे राजे शिवाजीमहाराज ह्यांच्या पत्नी.]

आलीं आहेत कीं, कच्चे आकाराचा हिसा घावा. येथें कमपेष करून ठराव कमाविसदाराचे लिहिणेवरून करावा तर, येथें असमंजस कारभार आहे ह्मणोन जावसाल होत नाहीं. कलम १.

नवाबाकडून वकील, आबाराव करमालेकर राजश्री पाटीलबावांजवळ आहेत. त्यांचे तर्फेनें कारकून दिछीस पातशाहाकडे नजर गुजरण्यास गेले होते. ते फिरून जाव घेऊन माघारे महेश्वरी येऊन भागानगरास गेले. त्यांचे जवानीचे वर्तमान, नवाबाकडून अशरेफी पांच हजार नजर केली. शिवाय जवाहीर, हत्ती, घोडे, वखें, देऊन त्यांनीं नवाबास वखें देऊन विदा केलें. तेथें शहाजी नामें पीर-जादा आहेत, ते सारें कामकाज करितात. परवानगी रसानगी, बावांपासोन फर्द दसकत होऊन जाईल, त्याप्रमाणें तेथें अमलांत येईल. याप्रमाणें बंदोबस्त पाटील-बावांचा तेथें आहे. कलम १.

राजश्री मल्हारराव सोमवंशी सितुराव यांचा मोकासा चांदवडचा आहे. त्याजविषयीं त्यांजकडून कारकून व पत्रें सरकारचीं व मल्हारराव सोमवंशी यांची घेऊन आले आहेत. त्यास दोन महिने जाले आहेत. त्याचा जावसाल वाजवी असतां निकाल करून देत नाहीत. वाजवी गैरवाजवी मनास आणून निर्गम होत नाहीं; असा प्रकार आहे. अखत्यार एकाचा नाहीं. बहुनायकी जाली आहे. कलम १.

सेवकाचे खर्चाविषयीं विनंति करावी, त्यास स्वामी कृपा करून समाचार घेणार आपण घणी आहेत. कलम १.

एकूण सात कलमें सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापन.

लेखांक २३४.

श्री.

१९ दिसेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २२ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान चंद्र ५ व चंद्र ७ व चंद्र १२ माहे मिनहूस विनंति-पत्रें सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यावरून येथील वृत्त श्रवण जालें असेल. त्या-उपर इकडील वर्तमान:-बाईंनीं राजश्री सुभेदार यांस निकडीनें बोलाऊन पाठविलें होतें. पय दर पय पांच सात पत्रें पाठविलीं होतीं. त्यास यशवंतराव फणशे व सौभाग्यवती मुक्ताबाई यांचें वर्तमान तेथें कळलेंवावर, समाधानाचें पत्र बाई यांस लिहून पाठविलें; आणि आज्ञेप्रमाणें मीही लौकर येतो ह्मणोन, काल चंद्र २० रविलाखरीं पत्रें आलीं. फणशे यांजकडील धर्म, क्रिया केली ते समर्थी

२६ स. इ. भा. २

जाला. दोन हत्ती जुन्नरकर ब्राह्मणांस दिले. दक्षणा दोन हजार एक एकास, बगैरे साहित्य दोन हत्तींवर व ब्राह्मणांस शिरपेंच व कुडक्या, पवित्रें दिघलीं. दोन घोडे खाशाचे स्वारीचे चांगले दोघां ब्राह्मणांस दिले. त्यांजवर उभयतां मिळोन वित्त, सहस्र रुपयांचें दक्षणेसुद्धां दिलें. एक पालखी व एक शय्या दिघली. त्याजवर उभयतांस पांचा सहस्रांचें वित्त दिलें. किरकोळ दांनें व भूयसी, सारा आकार पन्नास सहस्रपर्यंत धर्म जाला. वाडे दोन नवे बांधले, ते ब्राह्मणांस देणार. वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री खंडऱ्हाषि कायगांवकर यांजला वेरूळ परगणीयाचा एक गांव बाराशां रुपयांचा व जामगांवांत जमीन साठ बिघे, नवी विहीर बांधून पांच सहस्र रुपये विहिरीस लाविले त्यासुद्धां देऊन, पांच सहस्र रुपयांचें वित्त व नक्त मिळोन दिलें. पुढें द्रव्य श्रीस व क्षेत्रोक्षेत्रीं पाठवावयाचे तजवीज करीत आहेत. तूर्त पंधरा दिवस जाले नवा कारभार कांहीं नाहीं. कमाविसदार जमा आहेत. कोणाचा जावसाल पार पडून निर्गम जाला नाहीं. उदासवृत्ति धरली आहे. राजश्री सुभेदार आल्यावर काय निश्चय होईल तो पहावा. तोंवर कांहीं कामकाजें होत नाहींत. सौभाग्यवती रखमाबाई होळकर जामेच्या घाटास येऊन राहिली. राजश्री बाळाजी लक्ष्मण दिवाण येथें येऊन रद्दबदली केली. त्यास येऊं घावें परंतु, मर्जीस आलें नाहीं. राजश्री संताजी होळकर यांस मागती पाठवून, त्यांस माघारे इंदुरास वाटें लाविलें. रखमाबाई फार खिन्न जाली. माघारे परंतु न गेली. असा निग्रह तिचे ठिकाणीं. कारण, पूर्वी गतवर्षीं घोंडिबा फणशे मृत्यु पावले त्या समर्थी सौभाग्यवती रखमाबाई आली नाहीं. आतां सर्वस्वनाश जाला ह्मणोन संतोष मानून येत आहे, तर मी तोंड पहात नाहीं. अशीं भाषणें सांगून पाठवून माघारे फिरविली. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३५.

पो. छ. २० रजब सन इसने तिसरे श्री.

४ मार्च इ. स. १७९२.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १० माहे रजबपावेतो सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ १ रजबचीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्याअलीकडील वर्तमानः— राजश्री पाटीलबावा इकडे न येतां, परभारें पानीच्या घाटानें नर्मदा उतरून पिंपळोदास छ ७ रजबीं आले, ह्मणोन वर्तमान. येथून बाईंनीं नारो विश्वनाथ पाठविले होते, ते माघारे आले. त्यांचें दर्शन मात्र जालें. बोलणें जालें नाहीं. पाटीलबावा या घाटानें आले नाहींत. याचें कारण, रघू

खिजमतगार त्यांचा आहे, त्याची वस्तभाव बैल व हशी जांबेच्या घाटानें आल्या. त्याजपासोन शें दोनशें रुपये हशिलाचे घेतले. त्याजकडून कोणी भला माणूस बाई यांजकडे आला होता कीं, हशील माफ करावा. यांणीं ऐकिलें नाहीं. हें वर्तमान रघू खिजमतगार यांणीं बावांस सांगितलें. त्याजवरून बावांनीं घाट नवाच उत्पन्न करून, तोच घाट चालवावा, असेंही वर्तमान ऐकिलें. नेमावर महाल समाईक होळकर शिंदे यांजकडे. त्यास भुम्याची जागा, महाल मोठा. त्याच जाग्यापैकीं सत्वास जागा उजाड बहुत दिवस पडली होती. तेथें ठाणें बाईंनीं ठेऊन, त्या परगणीयांची लावणी दोन्हीकडील मामलेदार करीत होते. सत्वास तेथें निमें ठाणें बावांचें असावें. तें ठाणें हें ठेऊं न देत. हणत कीं, खर्च पडला तो देणें. असेंच एक वर्ष लोटलें. सांप्रत बावा त्याच मागें आले. त्यांनीं ते जागा खालीं करून घेतली. त्याचे बदला दुसरें स्थल यांस लावून दिल्लें, हणोन वर्तमान आलें. त्यावरून येथेंही श्रमीच आहेत. कलम १.

राजश्री सुभेदार जयपूर प्रांतीं हून निघोन टोंकेकडे आले. एक दोन गढ्या घेतल्या. पुढें दोन गढ्या मातबर आहेत, त्यांस मोर्चें लावणार. त्या फत्ते जाल्यावर कोट्याकडून लौकरच येतात, हणोन वर्तमान आलें. कलम १.

राजश्री बापुजी होळकर व जयनगरकर खुशाली राम बोहरा, उभयतां एकत्र होऊन माचेहेडीकडे गेले. मध्यें एक गढी चांगली, तेथें ठाणें रावराजांकडील होतें. त्यास एक दिवस गोळागोळी होऊन, दुसरे दिवशीं हल्ला करून, तें स्थल घेतलें, हणून वर्तमान आलें. कलम १.

डाक येथें उज्जनीपावतेतों होती, ते कासद उठवून नेले. बन्हाणपुरीं राजेश्री विठल त्रिंबक कारकून आहेत. तेथें कागद पावते करितों. मजपार्शीं एक जोडी आहे. कलम १.

राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचा लाखोटा एक आला आहे, तो सेवेसीं पाठविला असे. कलम १.

महेश्वरचे धोतरजोडे चांगले पूर्वीं पाठविले, त्या पद्धतीचे करून पाठविणें हणोन आज्ञा जाली. त्यावरून कांठकिनारा गुदस्तांप्रमाणेंच करविले. तूर्त पांच धोतरजोडे करविले आहेत. त्याच पद्धतीचे कांठ करावे किंवा दुसरे तऱ्हेचे, याची आज्ञा सेवकास जालीयाप्रमाणें करून पाठवितों. कलम १.

एकूण कलमें सहा असेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३६.

श्री.

१२ एप्रिल इ. स. १७९२.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १९ माहे साबानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- छ २७ रजवचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें छ १२ माहे मिनहूस पावलें. पत्री आज्ञा कीं, राजश्री हरीपंततात्या व नवाबाचे पुत्र पोलादजंग व इंअज मिळोन फौजेसुद्धां पट्टणानजीक तीन कोसांवर गेले. तेथून इंअजांनीं सडी पंधरा पलटणें घेऊन, पुढें चालून गेले. टिपूची व इंअजांची लढाई सुरू जाली, ती दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत होत होती. दोन्हींकडील माणूस ठार व जखमी तीन चार हजार जाले. इतक्यांत सरकारची व नवाबाकडील फौज जाऊन पोहोचली. टिपू हटून माघारा गेला. नंतर टिपूनें सल्लूखाचा पैगाम लावून वकील पाठविले. त्यांनीं बोलणें होऊन, तहाचा जाबसाल ठरला. टिपूकडील मुलखांपैकीं निमे मुलूख व तीन करोड रुपये तिन्ही सरकारांस द्यावे. याप्रमाणें ठरोन सदरहू जाबसालाचा फडशा होय तोपर्यंत टिपूचे दोषे पुत्र ओलीस आले. येऊन भेटले. येविशींचे वर्तमानाचीं पत्रें गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई होळकर यांस पाठविलीं आहेत. तीं प्रविष्ट करून उत्तरें घेऊन पाठवावीं ह्मणोन आज्ञा. हें वर्तमान श्रवण होऊन परम संतोष जाला. स्वामींस मोठें यश या मसलतीचें आलें. मसलत बहुत पेंचाची होती. परंतु पुण्यप्रतापेंकरून निर्गम जाला, त्याप्रमाणें अमलांत येईल. आज्ञेप्रमाणें पत्रें बाई यांस प्रविष्ट करून, त्यांचे जाब घेऊन पाठविले आहेत. राजश्री सुभेदार यांचे नांवें लाखोटे दोन व राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचा लाखोटा एक, एकूण तीन लाखोटे छ १२ साबानीं पावतांच, त्यांजकडील डांक आहे, त्या डांकेंसमागमें त्यांजकडे रवाना केले. ते आनंदराव गंगाधर यांजपार्शीं पावतील. ते प्रविष्ट करून उत्तर घेऊन पाठवतील. त्यांस मीं पत्र लिहिलें आहे. तेथील उत्तरें आलीं ह्मणजे सेवेसी रवाना करून देऊं. येथें डांक सरकारची नाहीं, व जासुदजोड्या आह्मांपार्शीं नाहींत. एक जोडी आहे. बातमी आनंदराव यांजकडील येते. लाखोटे जमा जाले ते हल्लीं दोन लाखोटे पाठविले आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३७.

श्री.

२५ एप्रिल इ. स. १७९२.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ३ रमजानपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- गुजराथप्रांतीं

जुनागडाकडील मजकूर. ऐसाजे:-गड मजकूर येथील सुभा अर्विध. त्याचा दिवाण आमरजी मेहता याचा व सुभा मजकूर, उभयतांचा कलह होऊन बेबनाव जाला. नंतर आमरजी मेहता दंगा करून मारिला. हल्लीं आमरजी मेहता याचा भाऊ दुल्लभजी व गोर्विंदजी मेहेते हे उभयतां आहेत. ते कारभार टाकून तीन वर्षे घरीं बसले. तों संस्थानांत दंगा होऊन किल्ले वगैरे येथें फितुर जाला. तेव्हां सुभ्यानें मेहतामजकूर याची समजावीष करून, मागतीं दिवाणगिरीचीं वस्त्रे देऊन, कारभारास लाविलें. संस्थानाचा बंदोबस्त, किल्ले वगैरे हस्तगत करून यथापूर्व केला. परंतु मेहतामजकूर याची खातरजमा सुभ्याकडून नाहीं. ह्मणून त्याचा मनोदय जे, श्रीमंतांचे सेवेसीं विनंति करून, सुभा आमदाबाद आपल्याकडे करून द्यावा. प्रस्तुत सुभे मजकूरचा आकार जो सरकारांत होत आहे त्याचा इस्तावा दरसाल करून, सहावे वर्षीं पन्नास लक्ष रुपये आकार करून सरकारांत द्यावा. याची निशा सावकारी करून द्यावी. येणेंप्रमाणें करार करित आहे. गुजराथ प्रांतीं गाईकवाड यांचा पगडा विशेष. प्रांत मजकूरचा अम राखून सरकारांत माहितगिरी होऊं देत नाहींत. येणेंकरून सुभ्याचा परिश्रम पुढें होत नाहीं. परिश्रम केल्यास नानाप्रकारचे उपद्रव्याप उभे करितात. ह्मणून दुल्लभजी मेहता याजकडेस सुभा जिमेस जाल्यास कच्छ संस्थान, कांबे, काटे, कोळी वगैरे यांचें पारिपत्य होऊन, अंमल सुरळीत चालवावा. जुने किल्ले व नवे किल्ले सुटतील, त्यांत अंमल हुजूरचा. नेमणूक सरकारची. याचें कारण कीं, मेहतामजकूर परराज्यांतील राहणार. याजकडील किल्ल्याविषयीं सरकारांत खातरजमा पडणार नाहीं. ह्मणून, व मामलत जिमेस करावयाविषयीं खातरजमा सरकारची पाहिजे. सबब त्यांचा भाऊ अथवा पुत्र पुण्यांत असावा. येणेंप्रमाणें करार करून साहेबचाकरीस उमेदवार आहे. संस्थान खंबाईताचा उद्योग सरकार अंमल करावयाचा करील. कर्तेपणासुळें त्या प्रांतीं जरब सर्वांवर आहे. मशारनिल्हे सरकारचाकरीस बहुत उपयोगी आहे. एक अश्रय मात्र धन्याचा इच्छित आहे. दरबारखर्च जो लागेल, त्याची ही निशा, पत्रीं जैसी ठरेल तैसी करून देतील. दुल्लभजी मेहतांनीं पत्र मजला पाठविलें, तेंच वजिन्नस सेवेसीं पाठविलें आहे. मेहताचें बोलणें कीं, सरकार अंमलचा हुकूम व सनद माझे नांवें करून द्यावी. किल्लेदार सरकारचे व दरकदार सरकारचे. याप्रमाणें जालीयास अंमल सिंधपावतो करून देईन. बंदरें समुद्रतीरीचीं सर्व सरकारांत घेऊन देईन. याम्प्रमाणें त्याची निशा सावकारी मध्यस्थ देतात. भावनगरचें बंदर सरकारांत घेऊन देतात. खंबाईताचा सरकारांत अंमल करून देऊं, अशी त्यांची जवानी आहे. येविषयीचें बोलणें येथें गुजराथी

ब्राह्मण येऊन, पत्र आमचे नांवें आणिलें तें देऊन, ही जवानी त्याणीं लिहून दिली; त्यावरून सेवेसीं लिहिलें. याची खातरजमा सरकारांतून पाहिजे तशी करून घ्यावी. ते करून देतील. पत्राची अपेक्षा आहे. त्याचें कोणी बोलावयास येईल. गुजराथी ब्राह्मण येथें ठेऊन घेतला आहे. जैसी आज्ञा होईल तैसीं त्यासीं बोलोन रवानगी करून देऊं. किल्लेजात जे येतील, त्याची रखवाली शिबंदी जे पडेल ते सरकारची व किल्ले आहेत सरकारांत, त्याची शिबंदी सरकारची. बाहेरील अंमल आमदाबादचा करावयास शिबंदी सा वेंपें जी पडेल, ती मेहतांनीं कबूल केली. सहा वर्षांत रुपये पन्नास लक्ष द्यावे. याप्रमाणें हामी निशा सावकारी देतात. घोगा बंदर सरकारचें आहे, तेथें माल वगैरे येत नाहीं. त्याची उजाडी करून भावनगर वस्ती केलें. घोगा बंदरचे सावकार, उदमी, कमाविसदार नाकाबिल; सबब येथून उठोन भावनगरास गेले. यास्तव मेहताकडे अंमल सांगितल्यास सारे मुलखाचा बंदोबस्त होऊन, सरकार अंमल चांगला आणि क्फायत. यावर खावदांची मर्जी. आज्ञापत्र येईल त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २३८.

श्री.

१४ जून इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक कैसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—जयपूरचा सलूख जाला झणोन पूर्वीं लिहिलें होतें. सांप्रत ऐकिलें कीं, सलूख जाल्याप्रमाणें ऐवजाची सरबरा जाली नाहीं झणोन जयपूरचे नजीक फौजा, खासेसुद्धां गेले आहेत. मारवाडचा राजा त्यांजकडे पातशाही आहिदी गेले आहेत. पंधराशें रुपये रोज, शिवाय खुराख घेतात. फौजसुद्धां चाकरीस येणें अशीं पत्रें पातशाहाचीं गेलीं आहेत. हे ऐकिलें तें सेवेसीं लिहिलें असे. विद्यार्णव संन्यासी येथून कुच करून गेले. बडोद्यास जाऊन चार मास राहणार. राजश्री खंडेराव हरी व आबाजी नाईक वानवळे लघासाठीं सुजालपुरीं येणार होते. परंतु त्यांचें येणें जालें नाहीं. आबाजी नाईकाचे चिरंजीवास खंडेराव हरीची भाची दिधली. उभयतांचीं कुटुंबें सुजालपुरीं आलीं आहेत. लग्न ज्येष्ठमासीं होणार. याप्रमाणें येथें मूलचिठ्या आल्या. सेवेसीं कळवें. राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांजकडून अष्टे वगैरे महाल चार, राजश्री लक्ष्मणराव कृष्ण परांजेपे यांजकडे होते, ते महाल चार, साला इजाफा पन्नास हजार रुपये

जास्ती करून, इजारा राजेश्री खंडेराव हरी यांणीं केला. वर्तमान ऐकिलें तें सेवेसीं लिहिलें असे. सेवेसीं श्रुत होय. मिती ज्येष्ठ शुद्ध ६ शुक्रवार हे विज्ञापना.”

[ह्याच पत्रासोबत पुढील यादी आहे.]

यादी सावकाराकडे ऐवज येणें प्रो करार रुपये पांच लक्ष ५०००००

पो नेमणूक जाली.

५०००० शार्गीद पेशाकडे प्रो नागोपंत.

५०००० फिरंगी मेस्तर बाईट व दुदरनेक.

५०००० कोटोलयाकडे होंगाडे माहाजन यांजकडे.

५०००० किरकोळी बापु होळकर वंगैरे.

१००००० पागेकडे बारगीर पोरगे वंगैरे.

२००००० सिलेदाराकडे माो पाराजीपंत.

५०००००

लेखांक २३९.

श्री.

२६ जुलई इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत चंद्र १७ माहे जिल्हेज शुक्रवारपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान, चंद्र ८ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं पाठविलीं आहेत. त्याउपरी इकडील वर्तमान, राजश्री पाराशर दादाजी येथें चंद्र ७ मिनहूस मंगळवारीं आले. हें वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. अलीकडील वर्तमान येणेंप्रमाणें कलमेंः—

चंद्र ८ रोज बुधवारीं बाई व पाराजीपंत व शिवाजी गोपाळ त्रिवर्ग खलवतींत बसून बोलणें जालें कीं, नारोपंतास जिवें मारलें हें काय? आर्षीं तुह्मांस कधीं लिहिलें कीं, त्याची अन्नू घ्यावी? असें नसतां, चांगलें माणूस पदरचें गमावलें. त्याचें उत्तर पाराशरपंत यांनीं दिल्लें कीं, या प्रयोजनांत मी नाहीं. पायांवर हात ठेवितों, मीं सुभेदारांस सांगितलें कीं, पंधरा लक्ष तुर्बां घेतले; आणिख दहा पांच लक्ष देवितों, यास मुक्त करावें. न ऐकिलें. मग उपाय काय? दुसरें बोलणें, लढाईत कमी बापु होळकर यांनीं केली, अपकीर्त जाली. तुर्बां शहाणे असतां अशी गोंष्ट कशी जाली? त्याचें उत्तर पाराजीपंतीं दिल्लें कीं, आर्षीं व बापूंनीं अंतर केलें नाहीं, वचनासही गुंतलों नाहींत. जें जालें तें मल्हारराव यांजकडून

कमी जाली. सलूख केला त्यांत उणी कोणती गोष्ट सरदारचे मर्जीस न येऊन, चिरंजिवाचे मसलतीवर हें काम केलें; तसें फळ प्राप्त. आह्मांकडे दोष ठेवणें हें ठीक नाहीं. चिरंजीव कोणतेही उपयोगी नाहींत. याचा जाबताच असावा असें स्पष्ट सांगितलें, येणेंप्रमाणें.

कलम १.

राजश्री व्यंकाजी रामचंद्र, त्याजकडे पागा बाईंनीं सांगितली. तो गृहस्थ हजारान्त एक. खरें तें खोटें करणार, खोटें तें खरें करणार. त्यास मसलतींत घेतात. त्याचे मार्फतीनें पत्रें राजश्री सदाशिव मल्हार यांजकडे जातात. नेहमीं कारकून उज्जनींत त्यांनीं ठेविला आहे. दिवाणगिरी अंताजी नागेश यांचे चिरंजिवास सांगावी. ते पैसाही देतील, दौलतीचा बंदोबस्तही करतील. मी राजश्री पाटीलबावांजवळ जाऊन तुमची त्यांची सफाई करून देतो ह्मणून बाईंशीं बोलणें जालें. बाईंनींही मान्य केलें. श्रीमंतांकडून सलूख करावा त्यापेक्षां, तो आपला भाऊ आहे, आपलें त्याचें एकचित्त असावें, परभारां करून घ्यावें, असें बोलणें पडतें. त्या मसलतींत बाजी व पाराशरपंतही घेतले आहेत. व्यंकाजी रामचंद्र यांची रवानगी पुण्यास करणार असें ऐकिलें, त्यावरून लिहिलें असे.

कलम १.

चंद्र ९ रोज गुरुवारीं एकांतींचें बोलणें. त्यांतील अर्थ कीं, राजश्री सुभेदारांचें वृद्धपण, महेश्वरीं बोलाविलें पाहिजे. शरीरीं ज्वर येतो. आराम नाहीं. ह्मणून ग्रहाचें फळ कसें काय, हें प्राहून तीन हजार रुपयांची चिटी व हत्ती वगैरे दानें करावीं ह्मणोन, व दुसरें बोलणें, फौज फार आहे त्यास पैसा पाहिजे. येणेंप्रमाणें:—

१	तीन लाख रुपये दर रोजमुन्यास पाहिजेत. चौदा रोजसुरे चढले.	
	बेचाळीस लाख रुपये पाहिजेत तेव्हां समजावीस होईल.	कलम १.
१	शिछेदार अठरा हजार आहेत.	कलम १.
१	शागीर्दपेशा तीन हजार माणूस आहे.	कलम १.
१	तोफखाना.	कलम १.
१	पिलखाना व सुतरखाना व पागा वगैरे	कलम १.
१	बारगीर तेहेत्तीशें आहेत.	कलम १.

६

चार कारखानेसुद्धां रोजसुरा लागतो. त्याचें उत्तर बाईंनीं केलें कीं, सरदारांनीं येथें येऊं नये. सलूख होय तोंपर्यंत इंदुरीं असावें. पैसा पाहिजे तर महालाचा

पैसा राहिला नाही. कर्ज कोणीही देत नाहीत. तत्रापि सलूख जाल्यावर सरदारांनीं येथें राहून, घापू होळकर यांनीं पागा व बारगीर घेऊन रामपुन्याकडे असावें; पैसा थोडा बहुत देईन ह्मणून बोलणें जालें. कलम १.

चंद्र १० ताा चंद्र १५ पावेतों आषाढी उत्सव. फारसें बोलणें जालें नाही. येथील मुत्सद्दी यांनीं पाराजीपंतास मेजवानीस आरंभ केला, तो कालपर्यंत जाला. पाराशरपंत येथें राहतात, तूर्त जात नाहीत. दोन तीन लाख रुपये घेऊन जाणार. आपले मार्फतचें देणें घेणें उरकून मोकळें व्हावें या विचारांत आहेत. पुढें खटल्यांत पडूं नये, मोकळें असावें. मल्हारराव यांचा त्रास फार. त्याविषयीं वारंवार सांगणें पडतें कीं, तो शनिश्चर आहे, जाबत्यानें ठेवणें चांगलें आहे ह्मणून बोलणें. कलम १.

पूर्वीं सुभेदारांनीं पांडवा शेणवई यांस दिवाणगिरी सांगितली होती. त्यांचे चिरंजीव बडोद्यांत आहेत. त्यांचें नांव व्यंकाजी रामचंद्र, यांनीं घेतलें, त्यास रुकार बाईंनीं दिल्या. त्यांस पत्र पाठविलें आहे. त्याचे गळां माळ घालावी असा विचार आहे. कलम २.

एकूण कलमें पांच सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४०.

श्री.

२६ आगस्ट इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १८ माहे मोहरमपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र ९ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं पाठविली आहेत. त्याउपरी इकडील वर्तमान कलमबंदी येणेंप्रमाणेंः—

राजश्री सुभेदारांनीं पत्र बाईंस पाठविलें कीं, माझें शरीर बहुत श्रमी. एक वेळ पाय आपलें पहावे. माझे शरीराचा भरंवसा नाही. महिन्या दोन महिन्यांचा प्रांत दिसतो. याप्रमाणें पत्र आलें. तत्रापि परवानगी खचित नाही. वरपंगीं परवानगी. राजश्री आनंदराव होळकर यांसमागमें सांगून पाठविलें होतें. त्याउपर असें पत्र आलें. कलम १.

राजश्री काशीराव होळकर यांस सरदारी द्यावी, बापू होळकर यास फौजेची बक्षीगिरी सांगावी, मल्हारराव यांस घरीं ठेवावें. असें मानस येथें मुख्याचें व पाराशर दादाजी यांचें आहे. याप्रमाणें करार करावे ह्मणून दादाजीस येथून पत्रें गेली आहेत, असें ऐकिलें, व सुभेदारांचें मानस कीं, सरदारी काशीवांस द्यावी.

परंतु लिहितां येत नाहीं. मल्हारराव यास लिहितां येत आहे, कारभार करील, कागदपत्र समजेल. बक्षीगिरी बापूस सांगणें, याप्रमाणें सरदारांचें मानस. परंतु पाराशरपंताचे मनास येत नाहीं. ह्मणतात कीं, मल्हारराव घरींच असावा. असें कोणतेही कारभारांत नसावें. असें जालें तर आम्ही स्वारीस जाऊं. नाहीं तर महेश्वरीं स्वस्थ बाईंचे जवळ राहूं. येणेंप्रमाणें बोलणीं होतात. कलम १.

पन्नास हजार रुपये पाराजीपंत यांस दिल्ले होते. आणखी पन्नास हजार दिल्ले. एकूण एक लक्ष रुपये येथून दिल्ले. ते सरदारांचे मनास आले नाहींत. ऐवज आमचेकडे घावा, ते परभारें पाराशरपंताकडे दिल्ला ह्मणून पत्र आलें होतें. त्यावरून संशय जाला. ऐवज पाराजीपंतीं घेऊन आपले मार्फतीचे देणें घेणें करून, कांहीं ऐवज गोसावी यांस दिल्ला, कांहीं मुसा दुदरनेक फिरंगी यास दिल्ला. पुढें देण्यास रक्कण पडला. याप्रमाणें कारभारी यांचें लक्ष आहे. कलम १.

सरकारचीं पत्रें गंगाजलनिर्मल अहल्याबाई यांस चंद्र २० जिल्हादचीं आलीं, तीं चंद्र ४ जिल्हेजीं पावलीं होतीं. त्यांचे जाब त्यांनीं आतां दिल्ले, ते घेऊन पाठविले आहेत. कलम १.

नारो गणेश यांची मून येथें बाईंनीं आणली, तीस ऋतु प्राप्त जाला. त्यामुळें त्यांचे चिरंजिवास बोलावूं पाठविलें आहे. येथें फलशोभनाचे साहित्यास चारशें रुपये दिले आहेत. ऋतुशांत येथेंच होईल. चिरंजीव दो चौ रोजांत येतील. कलम १.

राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं पांच लक्ष रुपये अंतस्थ व दरबारखर्च रुपये दोन लक्ष, एकूण सात लक्ष रुपये करार करून, सफाई राजश्री पाटीलबावांशीं केली. पुढें दिवाणगिरी त्यांचे विद्यमानें करून घ्यावी, असें वर्तमान येथें आलें. व्यंकाजी रामचंद्र यांनीं राजश्री बाळोबा पागनीस यांस पत्र लिहिलें होतें कीं, होळकरसंबंधीं बावांशीं बोलून सफाई करावी. त्याचें उत्तर, व्यंकाजी रामचंद्र यांस आलें कीं, आम्ही होळकरांचें तेज सांगून बावांस दाबीतं होतों. परंतु होळकरांकडील कारभारी येथें आहेत, त्यांनीं अंतस्थ ५ लक्ष रुपये कबूल करून सफाई केली. तेव्हां आम्हांस बावांनीं फजीत केलें कीं, तुम्हीं आमचें नुकसान करून होळकरांचें वर्णन करितां, हें काय? असें पत्र आलें. हेंही बाईंस कळलें. त्यावरून येथील कारभारी यांस निषेध केला, असें वर्तमान ऐकिलें. दोन्ही खरी किंवा लटकीं हीं बातमी बाईंनीं काढावी. तें आंतून काय बोलणें असेल तें खरें. कलम १.

पिंढावे येथील खंडणी घेऊन, गोपाळराव रामपुन्यास गेले. तेथें लाख रुपये लाविले. पैकीं साठ हजार रुपये ठरविले. पन्नास हजार खंडणी व दहा

हजार रुपये दरवारखर्च, एकूण साठ हजार रुपये करार होऊन, ऐवज पटला हणजे कूच होईल. अशीं पत्रें कमाविसदारांचीं आलीं. कलम १.

प्रतापगड देवळें संस्थान होळकरांचें. तेथील सालाबादी पस्तीस हजार रुपये खंडणी येणें. दोन सालां मिळून रुपये सत्तर हजार येणें. त्याची वरात सावकारास दिघली. पदमसी तिलोकसी यांनीं आपला गुमास्ता वसुलास पाठविला. ऐवज वायद्याप्रमाणें देत होते. दरम्यान बाळोजी इंगळे फौज घेऊन प्रतापगडास गेले. ते खंडणी मागतात. यांचे रुपयास अडथळा जाला. येथून मदत होत नाहीं. तेव्हां बाळोजी इंगळे लाख रुपये घेणार, हणोन वर्तमान आलें. कलम १.

राजश्री देवराव हिंगणे मालेगांवास आले, तेथें शेगडीवर पडले. त्यांनें आंग पोळलें हणोन वर्तमान येथें आलें. त्यावरून बाई बोलली कीं, आतां कशास येतात? व्हावयाचें तें जालें. तेव्हां मीं उत्तर केलें कीं, सफाई जाली कीं काय? त्याचें उत्तर बाईंनीं दिल्लें कीं, नवरा नवरी दोन्ही.....चुकले. पुढें बोलावें तर दुसरीकडे बोलूं लागली. मग इतकेंच राहिलें. यांत काय अर्थ असेल तो न कळे. कलम १.

एकूण कलमें नऊ आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४१.

श्री.

४ सप्टेंबर इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २७ मोहरमपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान छ १८ मोहरमीं विनंतिपत्रें लेहून सेवेसीं रवाना केलीं. त्यानंतर येथील वर्तमान येणेंप्रमाणें कलमबंदी:—

छ १९ मोहरमीं मंगळवारीं मुसा दुदरनेक फिरंगी व गोरे असामी दोन, एकूण तिघे गोरे, व जमादार असामी दाहा, यांची भेट जाली. खांसा, त्यांनें नजर चार मोहोरा व शालजोडी ठेविली. दोन गोरे त्यांनीं एक मोहर ठेविली, व जमादार, त्यांनीं रुपये तेहेतीस ठेवले. एकूण नजर सहा मोहोरा व रोख रुपये तेहेतीस ठेविले. नंतर भाषणें जालीं कीं, तुर्बी लढाई चांगली केली. परंतु पाराजीपतीं तुमची मदत न केली. त्यांचें उत्तर मुसा दुदरनेक यांणीं केलें कीं, मदत त्यांनीं करावी तर हे जवळ नव्हते. आमच्या तोफा पांच सा, जवळ दारूगोळा होता तोंवर मार जाली. त्याचा सरंजाम भारी. यासुळें कमी पडली. आमचीं माणसें आठशें नउशें पडलीं. होणार तें जालें. पुढें बाईंनीं उत्तर केलें कीं, जाली ती येत नाहीं.

आतां पैसा देणार मी आहे. तुम्ही हिंमत धरून बदला कराल तर चांगलें. त्याचें उत्तर मुसांनं दिल्लें कीं, पाठीवर खावंद, करून घ्यावी. आम्ही चाकरी करूं. नंतर पान दान, अत्तर दान देऊन विदा केलें. शंभर रुपये रोख मेजवानी पाठविली, व भोजनाचें साहित्य पांच कावडी भरून पाठविल्या. पाराशर दादाजी, शिवबा बाजी वगैरे मंडळी होती, त्यांची तारीफच करीत होते. कलम १.

बाबाजी निंबाजी मुरादखानी, सुभेदाराजवळ होते. त्यांस बोलावून आणिलें. राजश्री बावांकडे पाठवावे, त्यांची रवानगी करावी, तों सफाईचें वर्तमान आलें; ह्मणोन राहिलें. कलम १.

राजश्री पाटीलबावांचीं पत्रें, राजश्री दादार्जीनीं राजश्री गोपाळराव रघुनाथ यांस पाठविलें कीं, होळकरसंबंधीं कोठें महालास उपसर्ग देऊं नये, व ऐवज घेतला तो माघारा द्यावा. तें पत्र येथें आलें. त्यांणीं आपले कासिदासमागमें मुजरद गोपाळराव यांकडे पाठविलें. आणि लिहिलें कीं, तुमचे धन्याचें पत्र तुम्हांस पाठविलें. याउपर महालास उपद्रव देऊन पैसा घेतला, तर तुम्हांस जाबसाल करावा लागेल. त्यांचें उत्तर आलें नाहीं. कलम १.

येथें कारभारी पूर्वीं मुकुंदराव हरी होते. त्यांचे मसलतीवेगळें कांहीं होत नव्हतें. आतां भगवंतराव बळाळ निगा दादाजी व बाळाजी कृष्ण निगा जयराम रावजी हे मुख्यत्वे आहेत. शिवजी गोपाळ व पाराशर दादाजी यांची मसलत जाली, ह्मणजे त्या उभयतांस घेऊन करारांत आणावें; तेही ठेवून आपले मर्जीनें शेवटीं करावें. येणेंप्रमाणें कारभार चालत आहे. कलम १.

चांदवड, आंबड, सुलतानपूर व नंदुरबार, थालनेर वगैरे महालकन्यांस बोलावूं राउत पाठविले आहेत. भाद्रपदमासीं येतील. त्यांजपासून दुसाला ऐवज घेणार. कलम १.

राजश्री बाळाजी काशी कात्रे व नारो कृष्ण शेणवई येथें छ २१ मोहरमीं आले. छ २२ मिनहूस शुक्रवारी भेट जाली. मार्गाचें वर्तमान कारभारी यांणीं पुसलें. बाईनीं कांहीं भाषण केलें नाहीं. दोन घटकांनंतर विडे देऊन विदा केलें. मेजवानी, दाणा, चंदी वगैरे, असामी पाऊणशें खाशासुद्धां साहित्य पाठविलें. कलम १.

सदरहू सहा कलमें. काल रात्रीं राजश्री लक्ष्मण मल्हार निगा पारनेरकर व नागोपंत तोफखान्याकडील निगा सुभेदार यां उभयतांस बाईनीं सांगितलें कीं, तुम्हीं जाऊन सुभेदारांस साफ सांगावें कीं, कोणी सरदार करा. चिरंजीव मल्हारराव अथवा काशीबा. कारभारी कोणता करणें तो करा. दादाजी गंगाधर व पाराशर

दादाजी अथवा तिसरा कोणी करा. दौलत चालवावी. मजला ह्मणाल तर, मी तीर्थास हर कोठें जाईन. याप्रमाणें सांगून पाठविलें. ते काल आज्ञा घेऊन, आज इंदुरास जाणार. याप्रमाणें ऐकिलें, तें खरेंच ऐकिलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४२.

श्री.

१५ सप्टेंबर इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ८ माहे सफर रविवारपर्यंत सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान चंद्र २७ मोहरम बुधवारी, विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं. त्यानंतर इकडील वर्तमानः—राजश्री बाळाजी काशी व बाई व बाईकडील कारभारी शिवाजी गोपाळ व पाराशर दादाजी इतके एकत्र बसून बोलणें जालें. त्यांतील अर्थ, होळकरांनीं पटाल्याची मोहीम करावी. अथवा गुजराथ प्रांतीं जावें. हें नाहीं तर, श्रीमंतांजवळ असावें. या तीन गोष्टी बाळाजी काशी यांनीं सांगितल्या. दुसरे, सलुखाचा प्रकार जसा ठरेल तसें वर्तत असावें. त्याचें उत्तर बाईंनीं केलें कीं, आह्मी पटाल्याची मोहीम करूं. परंतु आह्मांस मागें मुलूख कोठें आहे? रसद कशी येईल? पाय ठेवावयास जागा नाहीं. त्यांत आमची बापुती वडिलोपार्जित. हिंदुस्थान माळवा तर वतन आहे. तेथील जावसाल वाजवी आहेत. पुढील हिंदुस्थान तेथील बंदोबस्त कसा करून देतात, तशी मोहीम करूं. ह्मणून वगैरे बोलणें जालें. तें सविस्तर वर्तमान माहीत-गारीनें राजश्री बाळाजी काशी यांनीं विनंतिपत्रें लिहिलीं आहेत, त्यावरून श्रुत होईल. मुसा दुदरनेक यास वीस हजार रुपये दिले. पुढें ऐवज लाऊन देणार. येथेंच आहेत. गोसावी पांचशें आले. त्यांनीं एक दिवस धरणें, पाराजीपंताचे घरीं दिले. त्यांस पंधरा हजार रुपये देऊन तूर्त ठेऊन घेतलें आहे. राजश्री मल्हारराव होळकर याजसमागमें फौज दिलही होती. त्यापैकीं दोन हजार लोक विडे देऊन बिदा केले. बाकी तीन चार हजार फौज आहे. त्याची तोड पडेल तशी करून बिदा करणार. राजश्री लक्ष्मण मल्हार व नागोपंत, येथून सरदारकडे पाठविले होते. हें वर्तमान चंद्र २७ मोहरमीं लिहिलें आहे. त्यास ते सरदारांपासून उज्जर घेऊन काल रात्रीस आले. त्यांतील मजकूर सरदार यांनीं सांगितला कीं, मजकडे गुंता काय आहे? सर्वस्वीं वडील मातुश्री आहेत. ते बरें करोत, वाईट करोत. चित्तास येईल त्यांस सरदारी सांगोत. कारभार कोणास

तरी सांगावा. सोबत्याचें पारपत्य करणें न करणें हें सर्व, वडिलांचे मर्जीस येईल तसें करावें. मजविषयी तिलप्राय संशय नसावा. याप्रमाणें उत्तर दिल्लें. राजश्री पाटीलबावांकडील फौजेचा उपद्रव हा कालवर दूर होत नाहीं. काल त्यांज-कडील वकिलास बोमाट आलियाची पत्रें दाखविलीं. त्यास निखून ताकीद केली कीं, तुम्ही येऊन, बोमाट आहे तोच आहे. तेव्हां आम्हीही तसेंच करूं. अशीं भयप्रीतीचीं बोलणीं दाखवून विडे देऊन मार्गस्थ केलें. अंत्री कुलांडेश्वरचें ठाणें दरवाजा गढीचा जाळून गांव लुटला. मल्हारसाडकर कमाविस-दासचें पत्र आलें, तेंच नारो कृष्ण यांस दाखविलें. या चालीवरून सल्लूख कसा घडतो ह्मणून त्यांस सांगितलें. त्यांनीं उत्तर दिल्लें कीं, मी आज्ञेप्रमाणें हें वर्तमान राजश्री पाटीलबावांस लिहितों, व राजश्री गोपाळराव यांस व जिवाजी बछाळ यांस पत्रें लिहून बंदोबस्त करितों. ह्मणून बोललें. घडेल तें खरें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४३.

श्री.

२९ सप्टेंबर इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ३ माहे रविलावल बुधवार प्रातःकाळपावेतों सेवकाचें वर्तमान यथा-स्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ २२ सफर रविवारपावेतों विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं पाठविलीं आहेत. त्याअलीकडील वर्तमानः—राजश्री देवराव महादेव यांस छ २२ सफरी पत्र गेलें कीं, तुम्हीं इकडे न येतां परभारा इंदुरास जावें. तें पत्र त्यांजला छ २३ सोमवारी पावलें. ते दिवशींच ते पार येऊन उतरले. यांस सांगून पाठविलें कीं, नावेची परवानगी पाठवावी. त्यावरून नावेची परवानगी दिधली. सोमवारी पार होते. ते तेथून मंगळवारी भोजनें पार करून, सायंकाळपर्यंत सारा खटला उतरून, इकडे आले. ते गांवांतच येऊन राहिले. समागमें राजश्री कृष्णराव रामचंद्र आंबीकर हे पागासुद्धां आहेत; व मशारनिल्लेचा खाजगी कारखाना, पागा, हत्ती, उंट वगैरे आहेत. समागमें कुटुंब व चिरंजीव व पुतणे आहेत. ते दिवशीं रात्रीस, चोळी पातळ घेऊन, बाईकडे येऊन, भेट घेतली. राजश्री शिवाजी गोपाळ यांचे विद्यमानें भेट जाली. चोळी पातळ घेत नवती. मग यांचा आग्रह जाणोन घेतलें. शिष्टाचार बोलणें जालें. निरोप दिल्ला. बुधवारी आले नाहींत. गुरुवारी बाईकडे आले. शिवाजी गोपाळ यांचे विद्यमानें बोलणें जालें. सरकारचीं पत्रें दिलीं. तीं वाचून दाखविलीं. ह्मणोन ऐकिलें. शुक्रवारी आमावास्या, आले

नाहींत. शनवारीं एक बैठक. एक सोमवारीं. काल मंगळवारीं आले नाहींत. राजश्री शिवाजी गोपाळ यांचे घरीं आले होते. वेदमूर्ति राजश्री घोंड दीक्षित यांचे घरीं कुटुंबसुद्धां भेटीस गेले होते. बाईजवळ तीन बैठकी जाल्या, परंतु यांचें सांगणें रुचीस पडत नाहीं. खलवतीत चौघे असतात. मुख्य बाई, दादाजीकडील कारकून भगवंतराव, व शिवाजी गोपाळ हे त्रिवर्ग. चौथे देवराव. यांचें सांगणें कीं, घरचा बंदोबस्त करावा. पागा व सरंजामी इतकें ठेऊन, खर्च तोडावा. दाहा पंधरा हजारानसीं राहून, कारभारी कोण करणें तो करावा. सोबत्यासीं विरुद्ध दाखवूं नये. सरकारलक्ष असावें. असें सांगणें झणोन ऐकिलें. यांत बारीक मोठें तें राजश्री देवराव लिहितील. राजश्री बाळाजी काशी व नारो कृष्ण नि।। बावा हे छ २२ रविवारीं दोन प्रहरानंतर निरोप घेऊन गेले. जातेसमयीं वस्त्रे दिधलीं. तेथे पावले. भेटी जाल्या. सरदारांनीं त्यांस मेजवानी दिधली. जागा देऊन ठेविले आहेत. राजश्री देवराव यांस पागेसुद्धां व आंबीकरासुद्धां पांचशें मनुष्यांचा शिधा व दाणा पावणेदोशा घोड्यांचा व हत्ती नग दोन यांसुद्धां मेजवानी दिली. खाशांस साहित्य चांगलें निरालें पाठविलें. तूर्त जाण्याविशीं त्वरा नाहीं. येथेंच आहेत. राजश्री पाराशर दादाजीस सरदारांचें पत्र आलें कीं, तुम्हीं लौकर यावें. परंतु पाराशर दादाजी येथून जात नाहींत. तेथें गेलीयानें, बारगीर शिलेदार यांचा हंगामा होईल. याकरितां जात नाहींत. तेव्हां सरदार एखादे दिवशीं उठून येतील. लोक हंगामा करणार. बाईचा विचार आपण जांबेपावेतो जावें. तेथून चिरंजीवांस एकलें बोलावून घ्यावें. नाहींतर जाऊंच नये. त्यांसही बोलावूं नये. असा क्षणक्षणा विचार. परिणाम, दसरा जालीयावर लोक सरदारांस पुढें घालून येथें आणतील, शिबंदीचा बखेडा पडेल. पैसा तर नाहीं. कोणी आंगावर घेऊन पार पाडी असा नाहीं. यांची चाल ठीक नाहीं. त्यावरून गोष्ट ठीक दिसत नाहीं. राजश्री गोपाळराव यांणी रोखे, नारायणगडास व पाटणास केले. त्यावरून नारो कृष्ण यांचें पत्र, पुन्हां गोपाळराव यांस घेऊन पाठविलें कीं, तुम्ही फौजेसुद्धां मागतीं, यांचे महालास येऊन उपद्रव देतां, हें चांगलें नाहीं. एक वेळ तुमचें पत्र आलें कीं, याउपर होळकराचे महालास तोशीस लागणार नाहीं. ऐसें असतां, मागतीं तुमचा करण्याचा बोभाट येतो, हें ठीक नाहीं. ऐशा गोष्टीनें बावांची मर्जी राहणार नाहीं. झणोन पत्र दिलें. याउपर ते काय वर्तणूक करितात हें कळेल. तैसें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

लेखांक २४४.

श्री.

२५ आक्टोबर इ. स. १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानिक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १९ माहे रविलावल शुक्रवारपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान चंद्र ३ माहे मिनहू बुधवारीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्याउपर राजश्री देवराव यांचें बोलणें पेशजीं लिहिलें आहे. पुढें दोन चार बैठकी जात्या. त्यांत राजश्री पाराशर दादाजीस घेऊन बोलणें केलें. बाईसुद्धां बोलण्यांत कुंठित करून, उत्तर न सुचे ऐसें स्पष्ट केलें. निक्षून सांगतां साफ सांगितलें कीं, घरचा विचार पाहून, विरुद्ध वाढवणें तर वाढवावें. तुमची जमीयत किती, सरदार कोण, हें घरीं शोधा, तशी वर्तणूक करा. सरकारचें लक्ष सोडून कराल तर कठीण पडेल. बहुतां दिवसांची दौलत आहे हें बुडतें. तें तुमचें नाकर्तेपणें बुडत आहे. तरी विचार करून दौलतीस अपाय न होय. प्रसंग पाहून वर्तणूक करावी. त्यावरून सुभेदारांम राजश्री बाईनीं पत्रें लिहून, राजश्री बाबाजी निंबाजी इंदुराम पाठविलें की, सरकारचीं पत्रें आलीं आहेत, त्यांचें उत्तर लिहून द्यावें, व त्यांतील अर्थ बारीक मोठे, राजश्री देवराव यांनीं सांगितले. ते बाबाजीपंतांस श्रवण केले व आह्वांकडूनही सांगावयाचें तें सांगितलें. त्याप्रमाणें तुम्हीं राजश्री सुभेदारांपाशी बोलून तथा न ठेवितां उत्तर घेऊन येणें. त्यावरून बाबाजी निंबाजी चंद्र १२ रविलावलीं इंदुरास जाऊन, सरदारांसीं बोलून, उत्तरे सरकारचीं घेऊन, चंद्र १७ रविलावल बुधवारीं आले. तेच दिवशीं राजश्री देवरावजीस बोलावून, खलबत करून, सरकारचीं पत्रें आलीं होती. त्यांचीं उत्तरे सरदारांनीं पाठविलीं ती, त्यांस दाखविलीं. बोलणें जालें. सविस्तर माहितगारीनें राजश्री देवरावजींनीं लिहिलें आहे. वरकड राजश्री पाराशर दादाजीचें खातरजमेकरितां आनंदराव होळकर सरदारांनीं पाठविलें कीं, तुम्हीं येथे यावें व आदेशा करू नये. लोकांचें देणें त्याची तोड पाडूं. जो एवज बाई देतील, तोच घेऊन येणें. याप्रमाणें आनंदराव होळकर यांनीं येथे येऊन बाईंचे समक्ष त्यांची खातरजमा केली आहे. आनंदराव यांस घेऊन जाणार. हे जाण्यास आंग काढितात. राजश्री रघुनाथपंत खंडेराव यांस एक वेळ येथून दौलतीचे बंदोबस्ता-विषयीं सरदारांकडे पाठविलें, व बापू होळकर व काशीबा, मल्हारराव यांस एकत्र करून, सरदारांचे समक्ष बोलणें करून, शफतक्रिया घेऊन येणें कीं, कोणेविषयीं दुसरें करणें नाहीं: मातुश्री सांगतील त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं. ऐसें सांगून पाठविलें, व सरदारांस सांगून पाठविलें कीं, सरदार कोण व कारभार

कोणें करावा ? याप्रमाणें येथून रघुपतराव रवाना केले. त्याचें उत्तर सरदारांनीं दिल्लें कीं, सरदारी काशीबा यांस व कारभार मल्हारराव यांस सांगावा, हें मानस माझें आहे. याप्रमाणें करावें. त्रिवर्ग बंधू सरदारांचे रुबरू करून त्यांचीं बोलणीं कीं, सरदारांचे अनुमतीं वर्तणूक करावी. चाकरी कारभारी यांचे आज्ञेप्रमाणें बापू व काशीबा यांनीं चालावें. ह्मणून त्रिवर्ग यांनीं आपलें वचन-प्रमाण करून, त्रिवर्गांचे तर्फेनें निराळे निराळे कारकून येथें बाईकडे पाठविले. त्यास आठ दहा दिवस जाले आहेत. रघुपतराव यांनीं जाऊन, याप्रमाणें करारांत आणून, त्यांचीं पत्रें घेऊन, बाईस दिधलीं. पुढें याप्रमाणें किंवा दुसरे प्रकारें घडेल हें न कळे. राजश्री गोपाळराव राघोगडानजीक आहेत, व राजश्री जिवाजी बहाळ दरकूच मारवाड प्रांतीं जातात. इंदुरीं बारगीर चार हजार जमा होऊन, मलई करून घर घेतलें आहे, ह्मणून वर्तमान आलें. हिशेब पागेकडील व बारगीर यांचे, येथें करितात. रुमालदसरे काल येथें आलीं. राजश्री पाराजीपंत येथून जात नाहींत. सरदार दिपवाळी जाल्यावर येथें येणार आहेत. सुलतानपूर व नंदुरबार व चांदवड येथील मामलेदार आले. हिशेब होऊन पुढें ऐवजाचें बोलणें लागलें आहे. दुसाला रसद मागतात. त्याप्रमाणें मामलेदार राजी आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४५.

श्री.

२९ अक्टोबर १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २२ माहे सफर रविवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान चंद्र १५ सफर रविवारीं विनंतिपत्रें लिहून रवाना केलीं आहेत, व राजश्री बाळाजी काशी यांजकडील पत्रें त्यांनीं दिधलीं तीं पाठविलीं आहेत. तीं सेवेसीं पावलीं असतील. सांप्रतचें वर्तमान राजश्री बाळाजी काशी व नारो कृष्ण यांस चंद्र १६ रोजीं बोलावून सांगितलें कीं, तुम्हीं इंदुरास जावें. येथें राहून जाबसाल होत नाहीं. एक वेळ सरदारांकडे जावें. त्यावरून त्यांनीं मान्य केलें. मध्ये दोन तीन दिवस गुंता जाला. सुहूर्त नव्हते. आज रविवारीं स्वार होऊन जातील. याप्रमाणें करार जाला आहे. पंचमहाल वगैरे फिरकोळ महाल सुभेदारांकडील होते; तेथें घांसदाणा घेतला. कोणी महाल रिकामा राहिला नाहीं. राजगडचे रुपये पावणे दोन लक्ष गोपाळराव रघुनाथ यांनीं घेतले. पाटणास रोखा दहा हजारांचा केला. तेथें राऊत बसले आहेत. शिरोज महाल मोठा,

तिकडे राऊत पेंढारी जाऊन महाल खराब केला. कोठें स्थळ रिकामें ठेविलें नाहीं. यामुळें बावांकडील कारकून आले. त्यांस बोभाट येतो तो सांगतात. तुम्ही येऊन महालाचा खराबा न व्हावा तो होत आहे. तेव्हां तुमचें करणें एक व सांगणें एक असें पडतें. स्नेह कसा घडेल अशी भाषणें होतात. येथून तोफा पंचवीस इंदुरास रवाना केल्या. त्याचे गाडे करावयास कारखाना लाविला आहे. जातीनिशीं सरदार जाऊन रुबरू कारखान्याचें काम करवीत आहेत. राजश्री बापूजी होळकर यांजसमागमें तोफा व फिरंगी व दहा हजार फौज देऊन, बावांचे महालीं उपद्रव घावा असा बेत आहे. लोकांस निरोप दिल्या. मागील फडशा करून पुढें करार करून ठेवितात. कलह करावा असा मनसोबा आहे. राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं लवकर यावें ह्मणून सरदारांनीं लिहिलें व येथूनही लिहिलें गेलें आहे. पांडोबा शेषवई यांचे नातू आले. शालजोडी व पातळ भेट केली. त्यांजकडे दिवाणगिरी सांगावी ह्मणून त्यांस पूर्वी पत्र लिहिलें होतें, ते समयीं आले नाहींत. हल्लीं आले, भेट जाली. त्यांचा प्रकार मोठें काम करून पार पाडावें असा दिसत नाहीं. मुख्यत्वे कारभारी कोणी होत नाहीं. पैसा कोण देतो? पैशाखेरीज दौलत चालत नाहीं. मुसा नारज याचे चिरंजीव येथे येऊन चाकरीस राहिले. त्यांची चाल शुद्ध नाहीं. दोन तीन वेळां येथील लोकांशी कज्जा जाला. चंद्र १८ सफरीं पांच खून जाले. तीन शिपाई बाईकडील ठार जाले; दोन शिपाई त्यांचे ठार जाले. कज्जा मातबर, कामावरही जाला नाहीं. सहज बोलाचाली शिपायाशीं जाली. त्यामुळें पांच खून जाले. त्यास निरोप देऊं ह्मणतात. दोन रोजसुरे पावले. दोन रोजसुरे त्यांचेच आडले ते द्यावे न द्यावे असें मानस. परंतु ते खंदे आहेत. वर्तणूक चांगली नाहीं व समागमें कारभारी चांगला नाहीं. कसें घडेल तें न कळे. राजश्री देवराव महादेव चंद्र १८ सफरीं सुळकोट येथें येऊन, पत्र गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाई यांस पाठविलें कीं, आम्हीं श्रीमंतांचे आज्ञेवरून मजलदरमजल मुक्काम मजकुरास आलों. लवकरच महेश्वरीं येतो. त्याचें उत्तर बाईंनीं कांल चंद्र २१ मिनहूस लिहून पाठविलें कीं, तुम्हीं महेश्वरीं न यावें. परभारें मर्दान्याच्या घांटानें उतरून, राजश्री सुभेदार यांजकडे जाणें. राजश्री बाळाजी काशी व नारो कृष्ण यांस तेथेंच पाठविलें आहे. तर तुम्हींही तिकडे जाणें. असें उत्तर पाठविलें. मजला त्यांनीं पत्र लिहिलें होतें कीं, बाईंचें उत्तर घेऊन पाठविणें. त्याप्रमाणें मीं उत्तर लिहून दिलें. सेवेसीं, श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४६.

श्री.

२३ नोव्हेंबर १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १८ रविलाखर शनिवार मुक्काम कसरावद पर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान चंद्र ५ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं होतीं. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री देवराव इंदुरास गेले. त्यांचें येणें न जालें. राजश्री सुभेदार यांनीं ठेऊन घेतलें. राजश्री पाराशर दादाजी आज मुहूर्तेकरून इंदुरास गेले. जावयाचें कारण, जावसाळ दों ठिकाणीं नीट होत नाहींत, तर राजश्री सुभेदार यांस येथें आणावें. ह्मणोन बाई यांनीं मशारनिल्हेस पाठविलें आहे. हे त्यांस येथें घेऊन येतील. उभयतां एकत्र जाल्यावर पक्का विचार करून, मग सरकारांत लिहिणें तें पक्केपणें लिहावें असा बेत आहे. दुसरें, फौजेचा गवगवा आहे, याजकरितां पांच लक्ष रुपयांची तजवीज करून दिल्ली, त्यांत लोकांची समजूत थोड्या बहुतांनीं करून सरदार येथें येतील. आर्ही देशीं यावयाकरितां बाईंचा निरोप घेऊन, रेवा उतरून, मुक्काम मजकुरीं आलोंत. येथें आज्ञेप्रमाणें कारकून राजश्री कचो जनार्दन ठेविले आहेत. हे बातमी वरचेवर सेवेसीं लिहीत जातील. मी बन्हाणपूरचे मागें मजलदरमजल घरीं कांहीं एक दिवस राहून, सेवेसीं लौकरच येतां. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४७.

श्री.

६ डिसेंबर १७९३.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २ माहे जमादिलावलपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- छ ७ रविलाखरचें आज्ञापत्र सादर जालें तें छ २२ मिनहूस आह्मांस मुक्काम खिडीं नजीक आशेर येथें डांक चौकीस पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं तुर्ही छ १८ व छ २७ मोहरम व छ ८ व १५ सफरचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. दिनचर्येचे बातमीचा वगैरे मजकूर व राजश्री बाळाजी काशी व गंगाजळ-निर्मळ अहिल्याबाई यांचें बोलणें जालें, त्याचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास, याप्रमाणें पुढें होत जाईल तें वरचेवर लिहित जावें ह्मणोन आज्ञा. ऐसीयास येथील वर्तमान अलाहिदा पत्रें लिहिलीं आहेत, त्यांवरून श्रवणांत येईल. मी बाई यांचा निरोप घेऊन निघालों तें मुक्काम मजकूरपर्यंत सुखरूप पोचलों. येथून दर कूच घरीं जाऊन सेवेसीं लंक्रकरच येऊन पोहोंचतां. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४८.

श्री.

१५ फेब्रुवारी १७९४.

“पुरवणी सेवेसी विनंति सेवकाचा साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १४ रजबपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- राजश्री काशीराव होळकर यांनी सरदारांकडे व कारभारी यांजकडे येथील हरिद्र सांगावयाकरितां कारकून, राजश्री सखाराम राजाराम निसवत बाळाजी लक्ष्मण यांस पाठविलें आहे; व पत्रेही लिहून दिधलीं कीं, मशारनिल्हे जबानी कच्ची हकीकत सांगतील ती मनन करून, बंदोबस्त करून देविला पाहिजे; असें लिहिलें आहे. कारकून मजकुरास वस्त्रे व दोनशें रुपयें खर्चास व घोडी पागेची देऊन छ ११ मिनहूस रवाना केलें. कारण सारांश, येथील लोकांचा गवगवा हा वारला पाहिजे, व पुढील बंदोबस्त व्हावयास ऐवजाची तजवीज कशी काय करावी. पहिले यादीस ऐवज लाऊन दिव्हा तो खटल्याचा तूर्त वसूल कसा होतो, या प्रकारें एकांती बसून सांगितलें. दुसरे, तेथें कारभारी मुख्यत्वेकरून तेच त्या पक्षींचे, हें कारकून यांनी सांगितलें. तें त्यांचे पथ्यास पडलें. साधनही ठेवावें. आणखी येथें बसून काय काम करितात, लटक्या बातम्या लिहितां, असें अदेशे आंतील खुलासा. असें जाणोन पाठविलें आहे. येथें कारभार लहान मोठा करायचा तो करीतच आहेत. राजश्री सुभेदार यांचीही पत्रे आलीं कीं, तुम्ही चार दिवस स्थिर राहून तिकडील बंदोबस्त भिलामामराचा वगैरे करून, लोकांची समजाविशीची वगैरे पेशजी लिहिल्याअन्वये तोडजोड पांडावी. पुढें आम्ही लिहूं तसें येण्याचें करावें. त्यावरून हेही चार दिवस स्थिरच आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २४९.

श्री.

२४ फेब्रुवारी १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक कचो जनार्दन निाा केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २२ रजबपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान चंद्र २० मिनहूस विनंतिपत्रे लिहून सेवेसी रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान:-पेंढारी, शिंदे व होळकराकडील माळवे प्रांतीं होते. त्यास राजश्री यशवंतराव शिवाजी हे शिद्याकडील कमाविसदार, यांस भोंसल्यांनी आपले सरदारीत ठेऊन त्यांजकडे सुम्याचें काम सांगून बरोबर फौज दहा हजारपर्यंत हत्ती वगैरे -लवाजमा देऊन, हुसंगाबादेवर स्वारी करावी झणोन रवाना केलें आहे. त्यांनी पेंढारी यांस बोलावून घेतलें. पेंढारी जाऊं

लागले, हें वर्तमान राजश्री काशीराव यांस कळलें. त्यावरून येथून यांनीं इंदुरास, राजश्री भारमल.होळकर यांस लिहिलें कीं, पेंढारी जाऊं न घावे. त्यांनीं मना केलें. परंतु कोण ऐकतो? पेंढार तमाम कबिलें सुद्धां सत्वासचा घाट उतरून गेले. कबिले त्यांचे नेमावरचे परगण्यांत ठेविले. तेथून सडे होऊन, यशवंतराव यांजवळ जाऊन पोहोंचले. त्यांची स्वारी हांढ्यापलीकडे दों मजलीवर आहे. हुसंगाबादेवर जातात. राजश्री बाळोजी इंगळे यांनीं मारवाडचा शह सोडून, मेवाड प्रांतीं शहापुरानजीक आले. तूर्त पोट भरितात. गिलच्यांची खबर दाट आहे. शिखांची फौज यांस आडवी जाली होती. परंतु शिखांची व गिलच्यांची लढाई होऊन, शिखांनीं शिकस्त खाह्मी; असें वर्तमान जयपूरचें कलमीं आहे. जयपूरकर राजांनीं त्यांचे बातमीस डांक बसविली आहे. गिलच्यांचें वर्तमान चंद्र २० मिनहूस सेवेसी विनंतिपत्र लिहिलें आहे. शिंदे यांचें कूच जामगांवींहून होऊन हिंदुस्थानांत येतात ही आवई दाट आहे. राजश्री अल्लीबहादूर यांचा मुक्काम मुरागडनजीक आहे. जेतपुरास फौज गनीबेगाची, मोर्चे लावून आहेत. हा कालवर गड हस्तगत जाला नाहीं. पुढें आजगेडास मोर्चे लावणार, हें वर्तमान आहे. शिंदे यांकडील सरदार झांशी प्रांतींच आहे. जिऊबादादा यांचें वर्तमान, तेथें गेलें त्यावरून बेदील आहेत. येथील लोकांचीं समजाविशींचीं बोलणीं होतात. तूर्त निमे ऐवज घावा हें मानस लोक समजत नाहींत, घोळ पडला आहे. दुदरनेक फरासीस बिथरून आहे. ऐवजाची निकड लावली आहे. काशीराव व कारभारी तजविजींत आहेत. पुढें घडेल तसें लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५०.

श्री.

७ एप्रील १७९४.

“सेवेसीं विनंती सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र माहे इंदुवासपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र २५ साबांनीं विनंतिपत्र लिहून व राजश्री देवराव यांजकडील लाखोटे सेवेसीं रवाना केले. त्यांनंतर इकडील वर्तमान, राजश्री विनायक बाजीराव चंद्र २६ साबांनीं येथें येऊन दाखल जाले. गंगाजलनिर्मल बाई व राजश्री सुभेदार यांच्या भेटी जाल्या. वर्तमान सविस्तर निवेदन केलें. तीन दिवसपर्यंत बोलणें जालें. सरकारचीं पत्रें होतीं, तीं वाचून दाखविलीं. राजश्री दादाजी यांचीं पत्रें दिल्लीं. सरकारची आज्ञा कीं, डुजूर यांचें.

त्यावरून यांनी विचार केला की, देशी जाणें हे सला चांगली. बाईंनीही रुकार दिल्या. कारभारी व सरदार एक जागां बसवून, बोलणें करून बाईंकडे गेले. बाई त्यांसी बोलली कीं, श्रीमंतांची आज्ञा कीं, हुजूर यावें त्यापक्षीं चांगलें. जावें, विलंब करूं नये. लौकर सिद्धता करून जावें. दिवसगतीवर न टाकावें. शिंदे तेथें आहेत तोंच जाऊन पोहोंचावें; ह्मणजे नीट पडेल. बाईंचें व सरदारांचें बोलणें जालें. ते समयी सरदारांची भाषणें कीं, कारभारी पुण्यास नेतात हे सल्ला चांगली कीं काय? माझें शरीर अशक्त, जीव नाही. पुन्हां रेवादर्शन होऊन, वडिलांचे पाय दृष्टीस पडतील असें नाही. मनुष्य कोणी जवळ मातबर नाही. जाऊन काय करावें? पुण्याची वस्ती, महागाईचा प्रकार, खर्चास पाहिजे. येथें एक एका दिवसाची येऊन पडली आहे, तेव्हां पुढें परिणाम कोणता? चमेलीहून निघून आलों, ते आपले भरंवशावर आलों. आपले-सुळें बचाव जाला. जाणें, हे सल्ला चांगली दिसत नाही. त्याचें उत्तर त्यांस बाईंनी केलें कीं, तुम्हीं आपला विचार पुर्ता ध्यानास आणून, कर्तव्य तें करावें. सुभेदारासीं रुकार असा दिल्या. कारभारी यांचें रुबरू बोलली कीं, सत्वर जावें. आंतील बोलणें, जावें न जावें. असें बोलतात. बाह्यात्कारी बोलतात कीं, जावें. सरकारचीं पत्रांचीं उत्तरे व राजश्री दादाजीस पत्रे कारकुनांनीं लिहिलीं. मराठा दरबार, बाईंस वाचून दाखविणें तें दाखवून रवाना केलीं. त्यांतील अर्थ, चार कलमें लिहिलीं आहेत. सावकाराचा उपद्रव लागूं न धावा, व सरकारांत कांहीं मागूं नये. तेथून लौकर बिदां करावें. खर्चाखालीं आणून गोऊन पाडूं नये. सोबत्याकडील बंदोबस्त, वांटणीचा वगैरे करून धावा. आझीं सरकारआज्ञे-प्रमाणें अविलंबें लवकरच सेवेसीं येतो. याप्रमाणें पत्रे लिहिलीं आहेत, ह्मणोन कळलें. या विचारांत दादाजीकडील कारकून विनायक बाजी व पारनेरकर राजश्री शिवाजी गोपाळ वगैरे इतकच. राजश्री पाराशर दादाजी या बोलण्यांत नाहीत. नारो गणेशाकडीलही मंडळी कोणी नाहीत. नारो गणेशाकडील मंडळी बाईंस भय घालितात कीं, पुण्यास जाणें हे सल्ला ठीक नाही. तेथें गेल्यावर विभ्रं फार. त्यावरून जाण्याविषयी कचें पक्केंही होतात. परंतु पारनेरकर मसलत बहकूं देत नाहीत. यांचे चित्तांत कीं, कोणेही प्रकारें यांस हुजूर घेऊन जावें. तेथे गेल्यावर सरकारनेटाने जें करणें तें करावें. येथें बाईंपुढें कांहीं चालत नाही. देशी जाणें तेव्हां खर्चास पाहिजे. त्याची तजवीज बाईं पैसा देत नाहीत. बोलतात कीं, महाली हिशेब आपला पहावा. पैसा आला काय आणि पावलां किती, हें ध्यानास आणावें. मी तुमचे कर्मास लिस नाहीं. फौजेचा गवगवा आहे तसाच

आहे. धरणीपारणी होतात. पेशकसीच्या ऐवजावर वराता होतात. उमरपट्टीचे वसुलास कारकून पाठवावे, हा विचार होता. परंतु बाईंनी सालमजकुरी राहविला. पुढे कमाविसदारांकडेच लाऊन वसूल घ्यावा व महालचा ऐवज दुसालापैकी रसदा घेतल्या त्या, खर्चाखाले पडल्या. याउपर महाल सिरोंज व कोच या दो महालांची घालमेल करून ऐवज घ्यावा हा विचार आहे. हा-कालवर मामलेदार कोणी उभे नाहीत. दुसरी तजवीज, कोटेकराकडील वकील येथे आहेत. त्यांजकडून सालाबादी ऐवज येणे तो वसूल घ्यावा. ऐसीयास हा ऐवज वसुलांत येऊन, देशी जाणे कसे घडेल पहावे. झावकार कोणी पैसा देत नाही. बाई कोणाची खातरजमा आंतून करीत नाही. त्यापक्षीं कर्जही मिळत नाही. देशी जाण्याची मसलत सारी दादाजींवर आहे. सरकारांत व दादाजीस पत्रे लिहिली आहेत. त्यांची उत्तरे आलीं झणजे, येथून कूच करून रेंवापार व्हावे. चैत्र वद्यपक्षीं अथवा अक्षदत्तीयेचे सुहूर्ते येथून निघावे, असें बोलतात. परंतु अमलांत येणे कठीण. विचार मात्र करितात. भरंवसा एकाही कामाचा नाही. राजश्री काशीराव होळकर यास वखें घावीं हा पहिला बेत होता, परंतु हल्लीं मल्हारराव होळकर विघडून आहे. त्यांचे बोलणे परस्पर व सांगूनही पाठवणे कीं, काशीराव यास वखें कशीं देतां? माझी वाट काय? माझा मजला हिस्सा घ्यावा, पुढे कर्तव्य तें करावे. असें न करितां, एखादी गोष्ट केली तर, मी एखादा अनर्थ करून उठून जाईन. या प्रकारचीं भाषणे ऐकून तूर्त वखें देणे राहिले. पुढे घडेल तें खरे. सांप्रत देशी जाण्याचा विचार, त्यापक्षीं उभयतांस समागमें न्यावे हा मानस आहे. याप्रमाणे येथील प्रसंग आहे, तो सेवेसीं लेखन केला. पुढे निदर्शनास येईल तें सेवेसीं लिहीन. वरकड मजकूर, राजश्री देवराव यांची व बाईंची व सरदारांची व कारभारी यांची वेगळालीं बोलणीं जालीं आहेत, त्यावरून त्यांनीं सविस्तर अर्थ सेवेसीं लेखन केले आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५१.

श्री.

ता. ८ फ्रील १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतांनेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७, माहे रमजानपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री सुभेदार यांचे डेऱ्याचे चौकास मुसा दुदरनेक फरासीस यांचे पलटण आहे. त्याचे रोजमुरे चढले आहेत, ते दरमाहा पावत नाही. खर्चाची तंगचाई झणून

कज्जा करून रुसून, तीन कोसपर्यंत गेले. इकडे बाईंस बर्तमान कळल्यावर राजश्री भगवंतराव, दादाजीकडील कारकून यांस समजुतीस पाठविलें. समजावीस करून घेऊन आले. पैसा घावा असा करार आहे, त्याची तजवीज नाही. मेस्तर बाईट फिरंगी बाईकडील, यांचे रोजमुरे चढले आहेत. त्यास खर्चास पावत नाही. दोन दिवस धरणें केलें. शेवटीं बोली होऊन, बाईंनीं त्यांस निरोपाचे विडे दिले. तीन दिवस रुसून होता. मागती समजाऊन ठेविला. सुभेदाराचे चौकीचे लोक गेल्यावर, बारगीर व शिलेदार मलई करून आडून बसले आहेत. चंद्र ६ रमजानीं संध्याकाळपर्यंत धरणें होतें. सरदारसुद्धां उपाशीं मारले. त्याची समजुती हा कालवर नाही. याप्रमाणें फौजेचा हंगाम आहे. सरदारांचे निरोप बाईकडे येतात. बाईंचें बोलणें कीं, मजजवळ कांहीं गाठोडें ठेविलें आहे, जें काढून देऊं ? तुझीं देशीं जाण्याची तयारी करावी. विना देशीचा सावकार एखादा मिळाल्याखेरीज पैसा मिळत नाही. तूर्त लोकांची समजुती पाडावी. थोडे बहुत खर्चास देऊं, असें बोलवें. याप्रमाणें निरोप जातात. बाईंनीं जोशी बोलावून, सुहूर्त कालचे सायंकालचे पाहिले होते. सांगून पाठविलें कीं, ढाला रेवापार घाव्या ह्मणजे सोहोरत पडेल. देशीं आवई जाईल. येणेंकरून शिंदे यांस निरोप श्रीमंत देणार नाहीत. मग आठ पंधरा दिवस लागले तर चिंता नाही. तुमचे शरीरप्रकृति पाहून जावें. नाहीतर चिरंजीव काशीराव यास पाठवावें. कारभारी बरोबर घावे. तेथें काम कोणतें ? भाऊपण्याचे लढे आहेत त्यांची तोड पाडून, श्रीमंत एकमेकांचे हातांत हात देऊन विदा करितील. कालचे सुहूर्त लोकांचे धरण्यासुळें राहिले. पुढें सुहूर्त नाही. वैशाख शुद्धपक्षीं आहे, तेव्हां निघणार. सुभेदारांचें ह्मणणें जें, दादाजीकडून विनायकपंत आले आहेत, त्यांनीं आमची खातरजमा करावी कीं, देशीं तुझांस घेऊन जातों. त्यास कोणतेही गोष्टीविषयी उणें पडूं देणार नाही. पैसा लागेल तो देऊं. तेथील गुंता महिना पंधरा दिवसांत उरकूं व सत्वर विदा करूं. याप्रमाणें वचन घावें. ह्मणजे लवकर निघतों. याची खातरजमा पुरती नाही. सरकारचे पत्राचे जाब आल्यावर येथून निघतील. पुढें होईल तसें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५२.

श्री.

११ एप्रिल इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ताा चंद्र १० माहे रमजान भृगुवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— चंद्र ७ मिनहूस विनंतिपत्रे लिहून राजश्री देवराव यांजकडील लखोटे सेवेसीं रवाना केले. त्यानंतर येथील वर्तमान, चंद्र ६ मिनहूस सोमवारी शिलेदार यांनीं मलई करून, राजश्री सुभेदार यांचे डेन्यास घरणें देऊन बसले. राजश्री काशीराव होळकर व राजश्री पाराशर दादाजी व खडो महादेव यांस घेऊन बसले. ते आवग्र तीन दिवस निकड करूनच बसले. कोणास भोजन करूं दिलें नाहीं. बाईकडे घाटाचें पाणी बंद करावें ह्मणून बोलवा होती, त्यावरून वस्तीचे लोक देखील गलबले होते. निदान चंद्र ८ रोजी बुधवारी तोड पडली. मध्यस्त राजश्री आनंदराव होळकर व नागोपंत कारकून नि॥ तोफखाना व आणखी भले लोक पडून तोड पाडली कीं, साडेआठ रोजमुरे सालाचे घ्यावे, लोकांचे मते दहा घ्यावे, परंतु साडेआठांवर ठरलें. मागील पांच सालचा हिशेब आकारून, वसूल पावला असेल तो वजा देऊन, बाकीचे रुपये एका महिन्यांत फडशा करून घ्यावा. त्यांत कांहीं नगदी, कांहीं कापड, कांहीं वराता, याप्रमाणें भरणा करावा. येविषयीं कारभारी यांनीं लोकांशीं वचनप्रमाण केलें. अलिकडे तेरीख बंद जाल्यापासून, दहा महिन्यांचे तीन रोजमुरे घ्यावे, रुपये लष्कर चलणी. समजोती, लहान मोठ्याची खर्चाची पाडावी. असें बोलणें होऊन, बुधवारी दीड ग्रहर रात्रीस धरणें उठलें. सरदार यांचें व कारभारी यांचें मानस कीं, बाईंनीं कोणास मध्यस्तीस पाठवून तोड पाडावी; कांहीं ऐवज द्यावा. परंतु बाई सावध. एकाही गोष्टींत न येतां साफच उत्तर करीत गेली कीं, मजजवळ पैसा नाहीं. तशांत चाकरी कोणती करून आलांत? घावें तें काय? तुझीं आपलें कसेंही करावें. लोकांस मात्र दबावाच्या गोष्टी सांगून पाठवीत गेली कीं, धरण्याची रीत संध्याकालपर्यंत असती; तुझीं निग्रह मांडला आहे. त्यास कोणास कांहीं बरें बाईट जाल्यास, तुमचा मुलाजा ठेवणार नाहीं. याप्रमाणें बाईकडून उपराळा जाला. तूर्त याप्रमाणें तोड पडली. परंतु पुढें हंगामा याच प्रकारें होईल. एका महिन्यांत ऐवजाची तजवीज होऊन, लोकांचे पदरीं ऐवज पडतो असा अर्थ नाहीं, आजचें उद्यांवर मात्र टाकलें आहे. दुसरें, लोकांचें बोलणें कीं, आमंचे फडशे करून निरोप द्यावा. त्याचें उत्तर कारभारी यांनीं केलें कीं, देशीं जातच आहोंत; तुमचीही वाट करूं. चंद्र ७ मंगळवारी पुष्य नक्षत्रावर

आमिजित् मुहूर्ते दों प्रहरीं ढाल व डेरा रेवा दक्षिणतीरीं दिल्ली. पुढें खर्चाची तजवीज होऊन, लोकांची समजूत पडून रेवापार होतील. घडून येईल तसें सेवेसीं लिहीन. चंद्र ९ रमजानीं गुरुवारीं तृतीय प्रहरीं, कारभारी आनंदराव होळकरासुद्धां, बाईकडे येऊन खलबत केलें. त्यांतील अर्थ, खर्चाची तजवीज व लोकांचें वर्तमान व पुढें येथून लौकर निघावें, हें बोलोन लष्करांत गेले. निश्चयांत आलें नाहीं. रावेरकर यांचा हिशेब होऊन फडशा जाला. हिशेबाची व निरोपाची वखें जालीं. दीड लक्ष फाजील, त्यांचें निमें ठरलें. वरकड महालचे याच अन्वये हिशेब जाले. इंदूर व पिंढावे तेथील हिशेब देतात. सिरोंज व कोच हे महाल निस्तुक राहिले आहेत; त्यांचे विचारांत आहेत. राजश्री नारो कृष्ण वकील नि॥ पाटीलबावा हे, पहिले राजश्री बाळाजी काशीबरोबर आले होते, त्यास निरोप होऊन चंद्र ७ मंगळवारीं स्वार होऊन गेले. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५३.

श्री.

१३ एप्रिल इ. स. १७९४.

“विज्ञापना तागाईत छ १३ माहे सवाल बुधवार प्रातःकाळपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—राजश्री मल्हारराव होळकर यांस बातमी लागली कीं, मजला दगा होतो. त्यावरून छ ११ मिनहू सोमवारीं प्रहर रात्रीस जीनबंदी करून, सडे शंभर स्वारांनशीं व पायदळ माणसें शंभर याप्रमाणे कूच करून, जांबेचा घाट चढून गेले. बुणगे व डेरे राहोव्या तळावरच ठेविल्या. बोलवा दाखविली कीं, चोळीस भैरवाची यात्रेस तेथें जातों. हें वर्तमान सरदारास व बाईस तेच घटकेस कळलें कीं, मल्हारराव उठून गेले. त्यावरून बाईंनीं राजश्री बापू होळकर यांस सांगून पाठविलें कीं, मल्हारराव उठोन गेले. त्यांस समजावून घेऊन यावें. न ये तर धरून आणावा. बळास आला तर लढाई करावी. त्यांत जाया जाले तर होत. परंतु कसें करून घेऊन यावें. गेला तो तुमचे विचारावेगळा गेला नाहीं. तुम्हीं जाऊन त्यास धरून आणावें. अथवा तुम्हीं त्याचे मागे काढें करावें. त्यावरून बापू होळकर यांनीं आपली जमीयत सिद्ध करून बातमी मागविली. मल्हारराव चोळीपलिकडे गेले, असें समजल्यावर बापू मागोमाग कूच करून गेले. मल्हारराव थेट इंदुरास छ १२ मंगळवारीं प्रहर दिवसां जाऊन पोहोंचले. मागून बापूही जाऊन पावले. अशी बातमी काल सायंकाळीं येथें आली. सरदारांनीं मागोमाग पांचशें स्वार, हुजरात व शिलेदार यांचे, पाठविले आहेत. मंगळवारीं तृतीय प्रहरीं, सरदार बाईकडे

येऊन, कारभारीसुद्धां एकांत करून इंदुरास पत्रें पाठविलीं. कमाविसदार यांस व सावकार यांस कीं, तुष्णीं सावध असावें, दुकानें आटपावीं, घोडीं लपवावीं. मल्हारराव तिकडे आला, याचे हातीं न पडावें. दुदरनेक फिरंगी इंदुरी आहे; त्यास पत्र पाठविलें कीं, तुष्णीं व बापू एक होऊन, मल्हारराव यास घेरा घालून, आटोपून आणावें; अथवा धरून आणावें. पुढें जाऊं न द्यावा. याप्रमाणें पत्रें गेलीं आहेत. याउपर बापू होळकर, मल्हारराव यास कसे घेऊन येतात, घडून येईल तसें लिहीन. बापू घेऊन येतील, अशी खातरजमा येथली आहे. तेथून निघून गेले तर खूळ होईल. पेंढारी व गाडदी वगैरे मल्हारराव यास सामील होणार. सरदाराची मिजाज कायम नाही. पुण्यास जावें हें लक्ष अंतःकरणापासून नाही. बाष्पात्कार दाखवितात एक, आंतून चिरंजीवासीं सूत्र खेळवितात एक! असा कांहीं प्रकार आहे. दौलतींत मनुष्य कोणी नाहींसा जाला आहे. दहशत कोणी कोणास नाहीं. तूर्त हेच गडबड आहे. रेवापार व्हावें हा विचार तूर्त राहिलासा दिसतो. पुढें होईल तें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५४.

श्री.

१३ एप्रील इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक कसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १३ माहे सवाल बुधवारपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ ३ माहे मिनहून विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान येणेंप्रमाणें कलमबंदीः—

बैशाख शुद्ध ७ चे सुहूर्ते रेवापार व्हावें असें होतें, तें राहिलें. काशीराव याचा डेरा मात्र फक्त रेवापार दिला आहे. त्याजवळ मनुष्य देखील कोणी नाहीं. खासा डेरा तोही उभा आहे. कलम १.

सांवतमल कौठारी, लष्करचा सावकार, त्याचा घनी उज्जनीस आहे. त्यास खातरजमेचें पत्र बाईचे नांवें, कारभारी यानें घेऊन पाठविलें आहे. गुमास्त्याशीं करार केला आहे कीं, पांच लक्ष रुपयांचा ऐवज लावून देतो. रोकडी ऐवज घ्यावा. ऐवजाची तजवीज कोटेकर राजे यांजकडून चार लक्ष रुपये घ्यावे, असें ठरल्यांत आलें. त्यास, दोन लक्ष रुपये सध्यां द्यावे. हा ऐवज तीन लक्षपर्यंत. महालीं ऐवज, टोंक शिरोज मिळून आहे. एकूण असे पांच लक्ष रुपये लाऊन देऊन सध्यां ऐवज घेणार. ऐवज हातास आल्यावर येथून रेवापार व्हावें असें ठरलें आहे. सावकार येथें आल्यावर घडेल तें खरें. कलम १.

छ १० रोजी रविवारी लोकांनी खर्चाकरितां लष्करांत गवगवा केला. छ ११ सोमवारी धरणी राजश्री पाराजीपंत यांजकडे. निंबाळकरांचे व बापू होळकर यांचे दिवाण, राजश्री रघुपत खंडेराव, याजकडे खांसे बापू होळकरच जाऊन बारगीर-सुद्धां बसले, व नागोबा कारकून तोफखान्याचा, त्याजकडे फिरंगी याचे मार्फत संध्याकाळपर्यंत धरणी होती. पाराजीपंत तोंडचे फडसूल, याजकरितां लोकांनी स्थित ठेविली नाही. निदान सायंकाळीं बाईंनीं ताकीद करून सांगून पाठविलें कीं, लोकांची वाट होईल त्याप्रमाणें तुमची. बापू होळकर याची हमी छत्तीस हजार निघाली. परंतु कारकुनाची अब्रू घ्यावी हें चिन्तांत. बाईंचे ताकिदीनें धरणी उठली. धरणी होतात तीं, कारभारी यांचेच अंगभूत होतात, कीं कसाही गवगवा दाखवून बाईंकडून ऐवज घ्यावा. परंतु बाई पैसा देत नाहींत. कोठारे माहाजन यांजकडून चंदी बंद करविणार कीं, लौकर लोकांचा बंदोबस्त करून येथून कां जात नाहींत? मजभंवतें हंगामे कां करितात? निदान मीच उठून इंदुरास जाईन असेंही बोलतात. प्रमाण नाहीं! त्रयोदशीचे सुहूर्त तेही राहिले. पुढें सुहूर्त पाहून येथून निघतील अशी तजवीज कांहींएक दिसून येत नाहीं. घडेल तसें सेवेसीं लिहीन. कलम १.

छ ४ तागाईत छ ६ रोजपर्यंत लष्कराचे कारभारी बाईंकडे येऊन बोलणें बोलत गेले. त्यांतील सारांश अर्थ कीं, खर्चाची तजवीज आहीं पांच लक्षांपर्यंत केली आहे. आपण सावकाराची खातरजमा करावी. ह्मणजे त्यांस ऐवज लावून देऊन रोकड लोकांचे समजुतीस घेऊं. त्यावरून बाईंनीं येथील सावकारांस बोलावून सांगितलें कीं, चिरंजीव तुकोबा व कारभारी बोलतात, हें मीच बोलतें; दुसरा विचार नाहीं. तुहांस ऐवज लाऊन देतात, तो घेऊन तूर्त काम करावे. त्यास असें बोलण्यावर सावकाराची खातरजमा होईना. बाईंनीं निखालसपणें सांगितल्यास घडेल. बाईंचें बोलणें मोघम होत आहे. कलम १.

राजश्री मल्हारराव होळकर यांची समजोती पाडली; ते समयीं बोलण्यांत कीं त्रेसष्ट हजार रुपये घावे. तो ऐवज लौकर त्यास पावेनासा जाला, ह्मणून मागतीं अनावली(?) करूं लागले. छ ७ सवालीं कहीवरून राजश्री काशीराव होळकराचे माणसाशीं कजीया जाला. मल्हारराव याची वगैरे कही महेश्वर परगण्याचे शांभावर जाली. तो बोभाट बाईंकडे आला. बाईंनीं काशीराव यांस सांगून माणसें पाठविलीं. कही झाडून पाडली. तेव्हां मल्हारराव याचे लोकांनीं काशीराव यांजकडील लोकांस मार देऊन, कही घेऊन गेले. त्यावरून बाईंनीं सुभेदारांकडे सांगून पाठविलें. सुभेदारांनीं मल्हारराव याजकडे जासुद पाठविला कीं, हें काय? आप-

समध्ये कजीये करणें हें काय ? त्याचें उत्तर सांगून पाठविलें कीं, माणसामाणशीं जाली. पुढें ताकीद करूं. याप्रमाणें. कलम १.

छ ८ सवालीं मल्हारराव याजकडील माणसें शिंपी यांनीं, बाजारांत जानकीदास याचे गुमास्त्यासीं कजीया देण्याघेण्यावरून केला. दहा हजार रुपये मल्हारराव त्या साबकारास मागूं लागले. तेव्हां बोभाट बाईकडे आला. बाईंनीं पंचवीस कर्नाटकी प्यादे पाठवून, माणसें धरून आणलीं. आणि मल्हारराव याजकडे कारकून.पाठविला कीं, अशी बेकैदी वर्तणूक करणें हें काय ? त्याचें उत्तर सांगून पाठविलें कीं, मीं माणसास असें सांगितलें नवतें. आपण शिक्षा माणसांस केली, उत्तम जालें. अतःपर अशी गोष्ट होणार नाही. मी ताकीद करितों. त्यावरून त्याचीं माणसें सोडून दिलीं. ते दिवशीं बाजारांत मोठा गवगवा जाला. कलम १.

छ ९ रोज शनवारीं एकादशीचें श्राद्ध थोरले सुभेदारांचें, बाईकडे वाढ्यांत येऊन केलें. भोजनास मंडळीस चिरंजीव आदिकरून आले होते. बाईस मौन होतें. कारभार जाला नाही. कलम १.

सदरहू सात कलमें सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५५.

श्री.

२४ एप्रील १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २३ माहे रमजान गुरुवासरपर्यंत मुक्काम महेश्वर येथें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ १० माहे मिनहूस विनंति-पत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केली आहेत. त्यानंतर येथील वर्तमान येणेंप्रमाणें कलमबंदीः—

छ १७ मिनहूस शुक्रवारीं धरणी राजश्री बापू होळकर यांचे येथें त्यांचे लोकांचें होतें, व मल्हारराव याजकडे त्यांचें लोकांचें होतें. कारभारी राजश्री खंडो महादेव व पाराशर दादाजी लष्करांत राजश्री सुभेदारांजवळ होते. मल्हारराव यांनीं निरोप पाठविला कीं, साठ हजार रुपये आज देतात तर माझी स्थिति राहाती, नाही तर मजला कळेल तसें करीन. तेव्हां उत्तर कारभारी यांनीं सांगून पाठविलें कीं, ऐवजाची तजवीज करितों. जाली झणजे थोडे-बहुत देऊं. याउपर मल्हारराव यांनीं बातमी लाविली कीं, पाराजीपंत लष्करचे बाहेर निघून घरास जातील, तेव्हां धरून आणून पैसा घ्यावा. हें वर्तमान त्यांस

कळल्यावर सुभेदारांनी पलटणची माणसें, व बापू होळकर बांनीं आपले बारगीर, समागमें देऊन घरास पावते केलें. कलम १.

शिलेदारांनीं धरणें घेतलें होतें, त्यांसीं महिन्याचा करार करून उठविलें कीं, ऐवज घावा. त्यास हा कालवर ऐवजाची तजवीज नाहीं. त्यांची मुदत भरत आली. पुढें शिलेदार व मल्हारराव वगैरे एक होऊन, धरणें घेणार. याप्रमाणें ऐकितों. कलम १.

बाईंनीं विनायक बाजीराव यांजबरोबर देवराव यांस सांगून पाठविलें कीं, तुम्हीं सरकारतर्फेनें सरदारांकडे जाऊन बोलवें कीं, चिरंजीवाचा बंदोबस्त लौकर करावा; नाहींतर एकादा अनर्थ करील. त्यावरून देवराव बाईंकडे येऊन, बाईंशीं बोलून, छ २१ मंगळवारीं लष्करांत सुभेदारांकडे गेले होते. बोलून आले. हें वर्तमान त्यांनीं आपले पत्रां लिहिलें असेल. सुभेदारांस पुत्रमोह सुटत नाहीं, त्याचा अन्यायही वाटत नाहीं. त्यांनींच पोसविलें आहे! राधी, सुभेदारांची राख, तिचा कारकून मल्हारराव याजकडे येत असतो. मल्हारराव याचें सूत्र राधीकडून आहे. बाईं अंगावेगळें टाकून बोलतात कीं, ज्याचा पुत्र त्यांनीं बंदोबस्त करावा. मी कशास करूं? उभयतांच्यांनींही मल्हारराव याचा बंदोबस्त होत नाहीं. कलम १.

पेंढारी घांटावर ठेविले आहेत, ते उठून जातात. बोलतात कीं, आम्हीं येथें बसून काय खावें? चार दिवस जाऊन पोट भरूं; मागतीं येऊन हजर होऊं. जिऊबा बवें यांचे लष्करांत जातात. हें वर्तमान येथें कळल्यावर समजोतीस पाठविलें असे. कलम १.

राजश्री चिमणाजी जयराम पारनेरकर पुत्राचे लग्नाकरितां येथून निरोप घेऊन छ २२ रोजीं गेले. बाईंनीं पांच हजार रुपये खर्चास दिले. सुकुंदराव हरी यांचे चिरंजीवाचे मुंजीसही हजार रुपये खर्चास दिले. कलम १.

लष्करचे कहीचा उपद्रव आपले महालचा बचाव करून, शिंदे व पवार यांचे महालांत कही धाडितात. कमाविसदार बोभाट घेऊन येतात. त्यास वतनदार राऊत रखवालीस देतात, आणि कही व्हावयाची ती होती. कलम १.

छ १८ मिनहू शनवारीं दीडा प्रहरा उपरांत, मल्हारराव आपली जमीयत शेंदीडशें माणसें घेऊन, बाईंचे घाटावर स्नानास आले. स्नान करून श्रीकाशी-विश्वेश्वराचें दर्शन घेतलें, आणि देवळांत घटकाभर ठरलें. हें वर्तमान बाईंस, सुकुंदराव हरि यांचे घरीं दत्तपुत्राची मुंजी ते दिवशीं होती, तेथें अहेरास गेली होती, तेथें कळलें. त्यावरून बाईंनीं दरवाजावर जागा जागा माणसें पाठविलीं कीं, मल्हारराव यास किल्याचे आंत येऊं न घावें. आणि

मल्हारराव याजकडे शागीर्द पाठविला कीं, तुझीं भोजनास यावें. यांनीं बहाणा केला कीं, मी आज येत नाहीं. असें बोलून देवळांतून किऱ्यास जावें घेऊन, श्रीमंत दादासाहेब यांचे घाटावरून, राजश्री पाराजीपंत यांचे घरावरून गेले. हें वर्तमान अगोदरच पाराजीपंतांस बाईंनीं सांगून पाठविलें होतें कीं, सावध असावें. त्यावरून ते सावधच होते. हें पाहून मल्हारराव आपले गोटास गेले.

कलम १.

पाराजीपंत मनस्वी बोलतात कीं, मल्हारराव यास धरून कैद करावे तेव्हां ठीक पडेल. बोलल्याप्रमाणें घडत नाहीं. परंतु या गोष्टी त्याच्या काज्जास गेल्या. त्यावरून डाव धरिला आहे कीं जेथें सांपडेल तेथें धरून नाहींसा करावा.* हे आपले ठिकाणीं सावध आहेत. सुभेदारांनीं त्यांचे घराभोंवतीं पलटणची माणसें रखवालीस दिली आहेत. बारगीर शेंपन्नास नेहमीं असतात.

कलम १.

पुण्यास जावयाची बाईकडून ताकीद वरचेवर होती कीं, तुझीं रेवापार लौकर व्हावें. कामें राहिलीं तीं पार जाऊन करावीं. अशी बोलणीं होतात. परंतु क्रोणाचे लक्षांत नाहीं. लोकांचा बहाणा करितात. पाराजीपंत बोलतात कीं, लोक कसे उतरूं देतात? त्यांस कांहीं ऐवज पोहोंचला ह्मणजे पार उतरूं. असें कारभारी बोलतात. काळजी कोणास नाहीं. आपआपले मतलबावर आहेत. अक्षतृतीयेचे मुहूर्ते रेवापार होणार अशी आवई मात्र आहे. पार उतरून दरकूच जातील असें नाहीं. घोळ घालितात. पुढें घडेल तसें लिहीन. कलम १.

शिंदियाचीं माणसें दोनशेंपर्यंत सुभेदार येथें आल्यापासून बाईकडे किऱ्याचे चौकीस होती. त्यांचे रोजगुरे चढले होते. त्यावरून त्यांनीं एके दिवशीं धरणें, कलह करून, तोडे शिलगावून, दरवाजाजवळ आडून बसले. दप्तरचा कारकून बसविला होता. त्यावरून त्याची तोड पाडून, रोजमुऱ्याचा ऐवज देऊन त्यांस चिरोप दिला. कारण कीं, मल्हारराव याजकडेही सनदी आहेत, ते व हे एक होऊन दगा करील. ह्मणोन दूर केलें. ते इकडून सुटून मल्हारराव याजकडे जाऊन राहिले.

कलम १.

सुभेदार येथें आल्यापासून चंदी रतीब वगैरे बाईकडून देतात. त्यास बाईंचें बोलणें कीं, मनस्वी चंदी लागती. हजरी घेऊन मग चंदी घावी. नाहीं तर मी चंदी बंद करीन. त्यावरून सरदार पागेची हजरी घेत असतात.

कलम १.

सदरह अकरा कलमें सेवेसी श्रुत होतील हे विज्ञापना.”

लेखांक २५६.

श्री.

३ मे इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ३ माहे सवाल रविवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र २३ माहे रमजानीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर येथील वर्तमान, राजश्री मल्हारराव होळकर याचा गवगवा होता. त्याची समजोती राजश्री बापू होळकर यांचे विद्यमानें व हात्तीचा दरोगा मीठाराम हणोन आहे, त्याचे हातें केली. राजश्री पाराशर दादाजी व खंडो महादेव व रामराव आपाजी हे त्यांचे गोटांत जाऊन त्यांशीं बोलून, दोन हजार रुपये तूर्त खर्चास देऊन, हमी त्रेसष्ट हजार रुपये देतो याचा वायदा सुदत करून, राजश्री सुभेदार यांजकडे घेऊन आले. बाईस मुजरा करून आपले गोटास गेले. बापू होळकर यांसीं बोलण्यांत कीं, मजला तुह्मीं सामील असावें. याचें प्रमाण करून घेतलें. बापूंनीं उत्तर केलें कीं, तुह्मीं लोक ठेविले आहेत ते दूर करावे, हणजे मी तुह्मांस सामील आहे. लोक दूर करणें हें, मल्हारराव यांचे खातरेस येत नाहीं. लोकांची फूट पाडावी हें कारभारी यांचें मानस आहे. सरदारांनीं कारभारी यांसीं बोलण्यांत आणलें आहे कीं, तुह्मीं मल्हारराव याचा बंदोबस्त कसा तरी करून खूळ तोडावें. मीं लेंकाची आशा सोडली. त्यावरून कारभारी या विचारांत आहेत. परंतु सरदारांस ममता सुटत नाहीं. आंतून सूत्र आहे. असें करून पोसविला आहे. चंद्र १ सवालीं शुक्रवारीं अक्षतृतीयेस राजश्री सुभेदार बाईकडे वाड्यांत भोजनास व पितर घालावयास आले होते. चिरंजीवसुद्धां मंडळी सारी होती. तृतीय प्रहरीं मसलत जाली. राजश्री देवराव व कारभारी सारे होते. पुण्यास जावयाविषयीं बोलणें, सरकारतर्फेन देवराव बोलले. त्यावरून निश्चयांत आलें. राजश्री काशीराव होळकर यांस बोलावून ताकीद केली कीं, आजचे मुहूर्त चांगले. तुह्मीं आपले डेरे व ढाल बाहेर घावी; उदईक पागा सरंजामसुद्धां रेवापार व्हावें. त्यावरून त्यांनीं डेरे बाहेर केले होते. काल शनवारीं रेवापार डेरे दिले. पहिले, सरदाराची ढाल व डेरा मुहूर्तें करून दिला तो उभा आहे. आज पागा सरंजाम काशीराव याजकडील उतरणार. खर्चास नाहीं हणोन काशीरावही आपले जागां श्रमीच आहेत. तीर्थरूपासीं बोलून आले कीं, लोकांस खर्चास नाहीं; ते कसे उतरतात? मी मात्र सडा पार जातो. असें बोलून, बुणगे.उतरावयास लावले आहेत. सरदार यांचे मुहूर्त वैशाख शुद्ध ७ चे आहेत. ते टळले तर एकादशीचें श्राद्ध आहे, तें करून

त्रयोदशीस उतरावें, असें निश्चयांत आणून देवराव यांसी उत्तर केलें कीं, श्रीमंतांसही पत्रें लिहून द्वेतां कीं, फलाणे मीतीस येऊन पोहोचतां. राजश्री दौलतराव शिंदे यास आज्ञा न व्हावी. असा करार ठरून पत्रें लिहावयास कारकुनास सांगितलें आहे. एका दो दिवशीं पत्रें घेऊन, देवराव आपलीं पत्रें लिहून रवानगीस देतील, ती रवानगी करीन. याउपर सरदार रेवापार होऊन कूच मुक्काम समजल्यासारखें सेवेसीं लिहीन. ऐवजाची तजवीज कारभारी यांनीं केली होती. पदमसी सावकार यास बोलावून टिका केले होते कीं, दहा लक्ष रुपयांचा ऐवज महालीं वगैरे लावून देतो, तुम्हीं खर्चाचें काम चालवावें. त्यावरून सावकारानें कबूल केलें होतें कीं, याविषयीं बाईंनीं खातरजमा करावी, ह्मणजे घडेल. त्यावरून कारभारी सावकारास बाईंकडे घेऊन आले. बाईंनीं अंगावेगळी गोष्ट टाकून बोलली कीं, मी कोणास दे ह्मणेना व नका देऊं अशीही बोलेना. तुमचें तुम्हीं चित्तास येईल तसें करावें. त्यावरून सावकार मागें सरला. विना बाईंचे खातरजमेशिवाय पैसा कोणी देत नाही. पुढें तजवीज कशी करितात पाहोवें. शिलेदारांपैकीं मोठे मोठे लोकांस कांहीं वरपत्ता पेशकसी व दहकपट्टी या ऐवजापैकीं कमाविसदारावर देतात. लोकांची गलबल मिटली नाही. काल शनिवारीं सारवान शेंपन्नास जमा होऊन पाराजीपंत यांची पालखी घेऊन बसले होते, तेव्हां मोठे दिकतीनें त्यांशीं चार गोष्टी बोलून आपले घरास गेले. लोकांस आंगही पाराजीपंताचें आहे. कारण, त्यांजकडील आणीख कारभारी यांजकडील खाजगत ऐवज लोकांकडे फसला आहे. तो व्याज मनोतीसुद्धा उगवला पाहिजे. त्यास ऐवज लावून उगवून घ्यावा. या मनसुभ्यांत आहेत. आपले आपले स्वार्थावर आहेत. दौलतीची चिंता कोणास नाही. राजश्री विनायक बाजी व शिवबा बाजी यांजकडील जलदी, पुण्यास लौकर जावें ही आहे. अशी अवस्था येथील. पुढें घडेल तसें सेवेसीं लिहीन हे विज्ञापना.”

लेखांक २५७.

श्री.

१३ मे इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १३ माहे सवाल बुधवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— छ ७ रमंजानचें आज्ञापत्र सेवकाचे नांवें सादर जालें, तें छ २ माहे मिनहूस पावलें. पत्री आज्ञा कीं, तुम्हीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. राजश्री देवराव यांचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. उत्तर पाठविलें आहे. प्रविष्ट करणें.

३० म. द. भा. २

बातमीचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास त्याप्रमाणें पुढें होईल तें वरचेवर लिहीत जाणें, ह्मणोन आज्ञा. ऐशियास, येथील बातमीचा मजकूर आलादा पर्त्री लिहिला आहे. राजश्री देवराव यांचे लाखोटे त्यांस प्रविष्ट केले. सांप्रत देवराव यांचे येथें चिरंजीवाचे मुंजीचा समारंभ आहे. वैशाख वद्य ५ निश्चय केला आहे. पुढें लग्न बापूजी महादेव यांचे चिरंजीव कनिष्ठ, त्यांचें करणार आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५८.

श्री.

१७ मे इ. स. १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ माहे सवाल रविवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र १३ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसी रवाना केली आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमानः—राजश्री मल्हारराव होळकर चंद्र ११ सवार्ली प्रहंररात्री उपरांतिक येथून निघून रातोरात इंदुरास गेले. मागोमाग राजश्री बापू होळकर जमीयतीनिशीं जाऊन पोहोंचले. दुदरनेक फिरंगी तेंथेंच पलटण-सुद्धां होते. त्यांसही येथून आज्ञा गेली होती कीं, कसेंही करून धरून घ्यावें. त्यावरून दोन दिवस बोलाचाली जाली. परंतु सुधे रीतीनें वाटेवर येईनात. घोड्यांस नालबंदी करून तयार होऊन, इंदुर्गीहून निघून जावें या विचारांत होते. हें चिन्ह पाहून, चंद्र १४ गुरुवारी दुदरनेक फिरंगी यांनीं, याचे गोटास पलटणाचा वेढा घालून बसले. यांची जमीयत पाहून मल्हारराव बेहिमत होऊन बापूचे गळां जाऊन पडले कीं, मजला काय करणें तें करावें. तरवार बापूपुढें ठेविली. त्यावरून बापू होळकर यांनीं मार्गाच्या बाहेरी सांगून खातरजमा केली. त्यावर उभयतांनीं भोजन एक ठिकाणीं करून, पानाद्रिक दुराचरण करून रात्रीस नाच केला. मागील रात्रपर्यंत नाच होऊन उभयतांही निजले. त्यांत बापू होळकर बेसावध होऊन निजले. मल्हारराव सावधच होते. निजले. उठून पाहतात तों, फिरंगी याचे पाहान्यापैकीं एकजण उभा होता. त्याजवर वार चालविला. मल्हारराव याचे चित्तांत कीं, पाहारा ठोकून व बापूस चीत करून आपण निघून जावें. परंतु फिरंगी याचे माणसावर वार चालवितांच सारे जागे होऊन गलबल जाली. तेव्हां दुदरनेक यांनीं जलदी करून, मल्हारराव यास धरून घेतलें. ते समयीं मल्हारराव यांची तरवार त्यांची त्यास लागली. ती छातीवर थोडीशी जखम जाली. जसे मल्हारराव सांपडले

तसे त्याजकडील बारगीर व फिरंगी यांचे माणसांशी आपसामध्ये तरवार चालली. मल्हारराव यांचे चार बारगीर ठार जाले. फिरंगी यांची माणसे जाया जाहली. बापू होळकर याजकडील बारगीर जखमी जाले. उपरांतिक दुदरनेक याने आपले म्याच्यांत मल्हारराव यास घालून, कुलूप जडून, आपले गोटास घेऊन गेले. आणि इकडे पत्रे पाठविली की, मल्हारराव यास धरून घेतले, पुढे काय आज्ञा? हे वर्तमान पहिले बाईकडे आले. तेव्हां बाईनी सरदाराकडे राजश्री रामराव आपाजीस व नागोपंत यांजबरोबर सांगून पाठविले की, मल्हारराव यास येथे आणावे, हा सल्ला ठीक नाही. मागती पुत्रमोह तुम्हांस व आम्हांस होईल. तीन वेळ याप्रमाणे वर्तणूक जाली. लोकांत छी थू दुर्दशा! स्थिति राहिली नाही. त्यास आतां तूर्त कुसलगडचे किल्यांत जाऊं द्यावे. त्यावरून बाईच्या बोलण्याचा आग्रह पाहून सरदारांनी मान्य केले. उपरांतिक सरदारांचे पत्र घेऊन व बाईनी आपले पत्र फिरंगी याचे नावे पाठविले की, जसे मल्हारराव यास धरून घेतले, तसेच कुसलगडचे किल्यास पोहोचवून किल्लेदाराची पावती घेऊन पाठवावी. याप्रमाणे पत्रे गेली. त्यावरून दुदरनेक व बापू काल चंद्र १६ शनिवारी जांबेस आले. हे वर्तमान सरदारांस कळल्यावर, सरदारांस मागती पुत्रमोह उत्पन्न जाला की, आपले हाते अशी गोष्ट करणे ठीक नाही; श्रमी होऊन अश्रुपतन केले. 'मी आपले डे-याजवळ राहुटी देऊन ठेवीन, भोंवताला पाहारा बसवीन, दुसरी गोष्ट होणार नाही, हा जिमा आमचा आहे;' असे बोलू लागले. हे वर्तमान बाईकडे समजल्यावर, कास्मारी राजश्री पाराजीपंत व खंडो महादेव हे बाईशी बोलून, बाईचा निरोप घेऊन सरदारांकडे गेले. की मल्हारराव यास येथे आणावे ही तुमची बोलणी, परंतु ठीक नव्हे. तीन वेळ याप्रमाणे जाले. अशी गोष्ट जाल्यास दहशत जाईल. मागती हेच गत. त्यास दोन महिने किल्यांत राहू द्यावे. शिक्षा लागेल. दुसरे, त्याजकडील लोकांचा गवंगवा तुटेले; नाही तर कंपेस त्यास लाख रुपये द्यावे लागतील. तूर्त ही किंफायत आहे. दुसरे, लौकिकांत चागले. पुढे सोईवार आल्यास कुसलगड कांहीं दूर नाही. मागती आणून घेऊं, तूर्त जाऊं द्यावे. असा आग्रह बाईचा व कारभारी यांचा पाहून, सरदारांनी कबूल केले. त्यावरून तेथे राहण्याची स्वस्थता बाईनी केली. कारकून त्याजवळ राहावयास, राजश्री जीवनराव अण्णा पागनीस यांस नेमले आहे. मल्हारराव यास आज कुसलगडास घेऊन जाणार आहेत. त्यांनी उपोषणे मांडली आहेत. अन्न घेत नाहीत. याप्रमाणे वर्तमान आजपर्यंत जाले. पुढे होईल तसे सेवेसी लिहीन. येथील वर्तमान, खर्चाची तजवीज सावकाराशी बोलून ठीक केले आहे, यादी जाल्या आहेत. खतपत्र

जाल्यावर ऐवज घेतील. घरणीं लोकांचीं नित्य होतात; तशींच होत आहेत. चंद्र १५ शुक्रवारी एका बारगिरानें कटार पाराजीपंतावर चालविली होती, परंतु बचाव जाला. पुढें होईल तसें लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २५९.

श्री.

२४ मे इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साथांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २४ माहे सवाल रविवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र १७ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री मल्हारराव होळकर यास चंद्र १८ सवालीं दुदरनेक फिरंगी यांनीं कुसलगडास दाखल करून, किल्लेदाराचें पत्र घेऊन इकडे पाठविलें; आणि आपण माघारे फिरून इंदुरास गेले. राजश्री बापू होळकर जांबेहून येथें आले. मल्हारराव यांचा क्रोध बापूवर भारी. जांबेहून जातांना बोलून गेले कीं, वांचलों तर हात दाखवीन. त्यांचा सरंजाम बस्त्रादिक सर्व नेमणूक करून, येथून पोहोचता केला. पत्रें वरचेवर जातात. त्यांचे बंदोबस्ताविषयी व खाण्यापिण्याविषयी जातात. अन्न पुतें खात नाहीत, उपास करितात. जखम लागली त्यास शेकू देत नाहीत. अशी अवस्था त्यांची! इकडे त्यांची स्त्री सौभाग्यवती गौतमाबाई फार आक्रोश करते, अन्न खात नाही. सरदारांची प्रकृति ठीक नाही. पुत्रमोहेंकरून श्रमी आहेत. गंगाजलनिर्मल हरकूबाई यांस बोलावून सांगितलें कीं, तुम्हीं बाईकडे जाऊन बाईशीं बोलून चिरंजिवाचा जिमा, तुम्हीं आपला जिमा करून घेऊन, त्यास येथें आणवावें. उभयतां स्त्रीपुरुष उपास करितात, उष्णकाल, दिवस ठीक नाही. अथवा मुलीस तरी तेथें पाठवावें. याप्रमाणें सुभेदार मावशीशीं बोलले. परंतु मल्हारराव यांचे वर्तणुकीचें सुख कोणास नाही. बाईची मर्जी पाहून, हरकूबाईनीं गोष्ट टाळली. बाईचें व कारभारी यांचें बोलणें कीं, तूर्त दोन महिने आणावयाचें नाही; पुढें आणून घेऊं. याप्रमाणें आग्रह पाहून सरदार आपले ठिकाणीं खिन्न आहेत. मार्गे पुढें बोलतात कीं, ब्राह्मणास चिरंजीव देखूं साईना; इतका प्रकार यांनींच केला. चिरंजिवास कारागृहीं घातलें; पुत्राचा अन्याय वाटत नाही. पथकांपैकीं शिलेदार व हशमी लोक शिंदे धमरे येथें होते, त्यांजमोवतीं चौकी होती. तेव्हां लोकांपासून जबरदस्ती फारखतीया लिहून घेऊन, येथून काढून दिलें. मल्हारराव यांचे निसबतीचें माणूस कोणी ठेवलें नाही. बुणगे, चीजबस्त, डेरे राहोव्या,

हत्ती उंट वगैरे होते, ते. सर्व जिकडील तिकडे कारखान्यांत लावून घेतले. या-प्रमाणें सांप्रतकाळीं खूळ मोडलें आहे. चंद्र २० सवार्ली राजश्री दादाजी गंगाधर यांचीं पत्रें पुण्याहून आलीं. त्यांतील अर्थ कीं, श्रीमंतांनीं चौ कलमांस रुकार दिल्हा, सत्वर हुजूर बोलावलें आहे ह्मणून, व शिंदे यांजकडील वर्तमान सर-कारांतून वखें मुतालकीचीं वगैरे जालीं; निरोप होणार. हें वर्तमान ऐकून, बहुतच खिन्न हे आपले ठिकाणीं जाले. राजश्री रामजी पाटील निसबत शिंदे यांचेंही पत्र आलें होतें. त्यावरून पुण्यास जावयाची जलदी बाईकडून फार आहे. वरचेवर ताकीद सरदारांस फार होती. कारभारी यास दोन वेळां बाईंनीं सरदारांकडे पाठवून, देशीं जाण्याचा निश्चय ठरविला. जोशी बोलावून मुहूर्त विचारले. ज्येष्ठ शुद्ध पक्षीं द्वितीया, पंचमी, सप्तमी याप्रमाणें बोलतात. निश्चयांत एक मुहूर्त येऊन, येथून रेवा दक्षिणतीरीं जातील तसें वर्तमान सेवेसीं लिहीन. ऐवजाची तजवीज तूर्त पांच लक्ष रुपयांची केली आहे. लष्करचे सावकार दोषे व येथील पदमसी याजकडे कर्जाऊ ऐवज टिका करून, खतें लिहून, सदर-हूची दिधली. यास ऐवज महालीं वगैरे लावून दिल्हा. आणि तूर्त सावकारापसून नगदी ऐवज घेतला. याची फेड जाली ह्मणजे पुढें आणखी ऐवज घ्यावा असा करार सावकाराचा आहे. लोकांचें देणें त्यापैकीं, कार्याकारण पाहून चिठ्या देतात आणि कबजे घेतात. राजश्री पाराशर दादाजी यांस सुभेदारांनीं सांगितलें कीं, पांच लक्ष रुपयांची तजवीज केली. इतक्यांत लोकांची समजा-वीस पाडावी. त्यावरून पाराजीपंतीं उत्तर केलें कीं, इतका ऐवज कसा पुरतो? तेरा लक्ष रुपये पाहिजेत. तेव्हां लोकांची समजोती पडोन तुमचें निघणें होईल. हें उत्तर सुभेदारांनीं ऐकून, पाराजीपंतावर राग केला. बोलले कीं, तुमचे चिंत्तांत दौलत बुडावी असें आहे. नारोपंताची गोष्ट विलग पाडून आजपर्यंत या थरास आणली. त्यावरून पाराजीपंत रुसून जात होते. तेव्हां राजश्री शिवाजी गोपाळ वगैरे यांनीं समजाऊन आणले. त्यांचें लक्ष पुण्यास जावयाचें नाहीं. लोकांकडून मलई करऊन ऐवज उगवावा, आणि आपण बाईजवळ असावें असें आहे. पारनेरकर मंडळी दादाजीचे बोलण्याप्रमाणें सरदारांस येथून काडून पुण्यास घेतात. वरकड मजकूर बारीक मोठा, राजश्री देवराव यांनीं आपले पत्रीं लिहून लाखोटे दिल्ले, ते सेवेसीं रवाना केले आहेत. सविस्तर श्रवणांत येईल. देवराव यांचे पुत्राची मुंज वैशाख वद्य ५ हीऊन पुतण्याचें लग्न वा १० स लागलें. उदईक साडे होतील. शरीरसंबंध राजश्री आत्माराम नारायण मड-गांवकर सत्पुरुष, श्रीपंढरपुरी वास्तव्य होतें, यांचे कन्येसीं केला. इकडील समारंभ बाईंनींच केला. सेवेसीं क्षुत होय हें विज्ञापना.”

लेखांक २६०.

श्री.

१४ जून इ. स. १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ माहे जिलकाद मंदवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान, चंद्र २४ माहे सवालीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमानः—राजश्री सुभेदार यांची पुण्यास जावयाची जलदी होती. मुहूर्त विचारून ठेविले होते. ज्येष्ठ शुद्धपक्षीं द्वितीया, पंचमी, त्रयोदशी तितकेही राहिले. मागतीं, विचारांत पडून दिवसगतीवर टाकलें आहे. पेशजीं मुहूर्तेंकरून रेवापार डेरे दिले होते, ते वाऱ्यांनीं पडले होते, ह्मणून माघोरें आणविले. लोकांचा गवगवा मिटत नाहीं. नित्य उठून धरणीं बसतात; तशीं चाललींच आहेत. राजश्री बापूजी होळकर यांजकडील लोकांचा हंगामा. एक दिवस उन्हांत देखील बसविले होते. राजश्री काशीराव होळकर यांजकडील लोकांचीं धरणीं आहेत. वरकड शिलेदारांचीं धरणीं राजश्री पाराशर दादाजी यांजकडे, नित्य उठून सायंकाळपर्यंत बसतात, मागतीं उठतात. याप्रमाणें गवगवा नित्य आहे. पैशास ठिकाण नाहीं. ऐवज लोकांचे पदरीं पडत नाहीं. सावकाराकडे पांच लक्षांची तजवीज केली होती. खर्तें लिहून देऊन लोकांच्या चिट्या देखील केल्या होत्या. परंतु सावकाराची खातरजमा बाईकडून पक्केपणें न होय ह्मणून नकार करून चिट्या फिरल्या. याचें कारण, पेशजींचें देणें सावकाराचें सात लक्षपर्यंत आहे. त्याची फेड, पेस्तरसालीं महाली ऐवजावर वराता लावून घाव्या, हा करार होता. येविषयीं बाईचें बोलणें पडलें कीं, पुढें ऐवज लागेल तो सावकारांनीं घावा, असें कबूल करावें तेव्हां सात लक्षांची फेड होईल. त्यास पुढील करार सावकाराकडून बोलण्यांत न ये. पांच लक्ष रुपये देणें कबूल केलें. त्यास ऐवज तथा लावून घावा असें होतें. परंतु मागील बोलण्याकरितां ही गोष्ट फिरली. याजकरितां पुण्याचे रवानगीस अडथळां पडला. लोकबदलले तेव्हां येथून निघणें कसें होतें? सरंजामी यांजवर पट्टी करावी, एकसाल ऐवज त्यांजकडून घेऊन सावकारास घावा, असा विचार कारभारी यांनीं सरदारांशीं करून बाईकडे आले. या गोष्टीचा सल्ला बाईस विचारतांच, बाईची मजीं रुष्ट होऊन उत्तरें जालीं कीं, तुमचे चित्तास पडेल तसें करावें. मजला काय पुसतां? तुम्ही जाणे, तुमची दौलत जाणे. बुडवा अथवा तारा. बुडाली तर आहेच. सरंजामी पैसा कोटून देतील? ते तुम्हांबरोबर चाकरीस नव्हते कीं काय? आपले घरीं बसले असते, आणि तुम्ही तरवार गाजवून आलां असतां,

तर त्यांजपासून पैसा घ्यावयास ठीक पडतें. या गोष्टीचा सल्ला मजला पुसूं नका. तथापि एखादी गोष्ट तुह्यांस करणें तर फणशे निराळे करून करा. असें बोलून तीन दिवस मर्जी दिक होती. कारभारी यांशीं भाषणें नीट केलीं नाहींत. शरीरप्रकृतीवर टाकून, मस्तक दुखतें ह्मणून गैरराबता करून होती. मागतीं कारभारी यांनीं या गोष्टीचें लक्ष सोडून, यऊं जाऊं लागले. राजश्री देवराव हिंगणे यांजकडील लक्षाची समाप्ति होऊन सर्वास मेजवान्या जाल्या. सरदारां-कडील जाण्याचा विचार मंद पाहून, देवराव चंद्र ३ जिल्हाकादीं बाईकडे येऊन बोलले कीं, सरकारचें पत्र मजला आलें आहे कीं, राजश्री सुभेदार थांचे येण्यास विलंब असल्यास तुह्मीं उठून यावें त्यास येविषयीची काय आज्ञा? पुण्यास जाण्याची तजवीज कांहींएक नाहीं. पुढें विचार तो कोणता? आह्मांस निरोप द्यावा. याप्रमाणें बोलणीं कित्येकां प्रकारें जालीं. त्यावरून बाईंनीं सांगितलें कीं, “तुह्मीं लष्करांत चिरंजीवाकडे जाऊन, त्याशीं चार गोष्टी निश्चून बोलाव्या कीं, असें बसल्यानें परिणाम शुद्ध नाहीं.” त्यावरून, देवराव दुसरे दिवशीं सरदारांकडे जाऊन, त्यांशीं एकल्याशींच खलबत केलें. चार गोष्टी बऱ्याच बोलावयाच्या त्या बोलले कीं, “सुभेदार असे बसल्यांत परिणाम नीट नाहीं. दौलत बुडती. लौकिक मिळविला तितका गेला. तुह्मीं सरदार असून, सरंजामी याचे पदावर आलांत. त्यास सरंजाम तरी राखावा. लोकांचे हांगांमै नित्य उठून ते काय? कारभारी यांकडून त्यांचा बंदोबस्त पुरता न होय. तुह्मीं सरदार असतां, दोनशें लोक जिवाचे कलबिकल पडल्यास जवळ नाहींत. त्यास, याचा सल्ला आह्मी सांगतो याप्रमाणें तरी करावी. बाईंनीं वीस लक्ष रुपये आज-पर्यंत तुह्मांकडे पाठविले. त्याचा खर्च विचाराचे वाटेनें जाला. एकाचेंही कोणाचें देणें वारून जवळ लावून ठेविलें नाहीं. चहूंकडून सर्वांचे हांगांमे एकदांच होतात. त्यास, हल्लीं फिरंग्याचें पलटण जवळ आपलें बोलावून ठेवावें. हुजुरात व सरंजामी यांची खातरजमा करून, व बारगिरांची व शागीर्दपेशाची समजुती दोन लक्षांत करून, येथून झडाडून निघावें. याउपर शिलेदार वगैरे कोणी गवगवा करितील, त्यांस दावून चालावें. ज्यास देणें त्यास मनुष्य पाहून थोडे बहुत देऊन, लगामीं लावून घ्यावें. बाकी शिलेदार येथें ठेवावे. राजश्री पाराजीपंत यांचें मानस यावयाचें नाहीं. त्यापक्षीं येथेंच राहूं द्यावें. लोकांची समजुती विचारें विचारें बाईं काढतील. तूर्त प्रसंग रक्षावा हें चांगलें. सरकारआज्ञेस येथून निघावयांस विलंब नसावा. आह्मांस बोलाविलें. उठून या ह्मणून पत्रीं लेख. त्यास या गोष्टीचा विचार पुरतेपणें घ्यानास आणावा.

आह्मी येथून गेस्वावर कठीण पडेल. अस्तु. आपणास विलंब असल्यास आह्मांस निरोप द्यावा. सरकारआज्ञेप्रमाणे केलें पाहिजे.” त्यावरून सुभेदाराचीं उत्तरे कीं, “तुम्ही बोललां, याप्रमाणें करून आह्मी लवकरच येथून निघतो. तुम्हीं न जावें. समागमेंच जाऊं. याप्रमाणें श्रीमंतांसाठीं पत्रें लिहून देतो कीं, राजश्री देवराव यांस सरकारचें पत्र बोलावण्याविषयीं आलें. त्यास मशारनिल्हेंनीं निरोप मागितला, परंतु आह्मी चार दिवस ठेऊन घेतलें. आमची येण्याची जलदीच होती, परंतु लोकांचे समजाविसीचा गवगवा सहा वर्षांचा. ह्मणून ऐवजाची तजवीज करावयास व तोड लोकांची पडावयास दिवसगत लागले. याउपर देवराव व आह्मी समागमेंच लवकर येतो.” याप्रमाणें पत्रें लिहून देणार. देवराव यांचे बोलण्यावरून सरदारांस व कारभारी यांस कळकळ लागून नित्य उठून सहा रोज लागोपाठ बाईकडे सरदार येत होते. सावकाराची खातरजमा करावयाविषयींचें बोलणें होऊन, बाईंनीं सावकाराची खातरजमा केली कीं, चिंता नाही. तुमचा ऐवज उगवून देईन. त्यावरून पांच लक्ष रुपये सध्यां घाले असें ठरलें. त्यास ऐवज लवकर पदरीं पडे असा लावून दिल्हा. पेशजीचें देणें त्याच्या वराता, पेस्तारसालावर महालीं कमाविसदारांकडे लावून घाव्या, असा करार ठरला. ते दिवशीं बोलणें बाईंचें सुभेदाराशीं पडलें, कीं, पुण्यास जावयाकरितां लवकर रेवापार उतराल, तर सावकाराची खातरजमा करिते. पुढेही लाख पन्नास हजार रुपये देईन; परंतु लवकर जावें. तथापि, सुभेदारांचें उत्तर, दोन घटकांपर्यंत तोंडांतून निघालें नाही. तेव्हां कारभारी राजश्री शिवाजी गोपाळ व खंडो महादेव यांनीं गडबड करून ‘हो’ ह्मणविलें. असे भयभीत आहेत. दुसरे, बाईंचें बोलणें कीं, हे येथें राहिले तर मी उठून इंदुरास जाईन. बाईंकडे गुंता राहिला नाही. परगणे शिरोज येथील मामलत राजश्री रामराव कासी कवठेकर यांकडे सांगितली. सनद, शिरपाव चंद्र ९ जिलकादीं दिल्ले. रसदेचा भरणा अडीच लक्ष रुपये ठरावून सावकाराकडे परभारां पांच लक्षाऐवजीं करविला. माजी मामलेदार, राजश्री शंकराजी सदाशिव येथेंच आहेत. त्यांचें फाजिल, दीड लक्षपर्यंत हिशेबी आहे. रामराव यांकडे, शिरोज पहिलें बांकडे यांकडून गुमास्तगिरीनें होती, हल्लीं पैशाचें कूळ पाहून मामलत सांगितली. मक्ता करून दिल्याप्रमाणें कोंच येथीलही घालमेल करणार. एक दोघे मामलेदार उभे आहेत. पहावें कोणाकडे सांगतील. बोलणें होत आहे. टोंक व बुंदी पंचपहाड मिळून सात लक्षपर्यंत तजवीज आहे. सांप्रत पांच लक्ष रुपयांपैकी लोकांस चिठ्या देऊं लागले. हुजुरात पागेचे बारगीर व

शागीर्दपेशा व पलटणचे लोकांस व कांहीं शिलेदार. याप्रमाणें लोकांचे हिशेब आकारून, बाईस देणें दाखविलें; त्याअन्वये देतात. कांहीं शिलेदार राहिले त्यांस, वराता दहकपट्टी व पेशकसी व कोट्याचा ऐवज हाही सात लक्षपर्यंत ऐवज याजवर लावून देतील. होगोडे महाजन यांस पैसा पावता नव्हता. ह्मणून पागेचे घोड्यांची चंदी एक मास होत आला, बंद आहे. खांसे घोड्यास मात्र चंदी पावत होती. हल्लीं ऐवज दिल्या; चंदी सुरू होईल. कही कबाडाचा उपद्रव आसपास महालास फार जाला. सरकारी महाल परगणे कसरावद येथील गांवची कही तमाम करून कडबी आणली. लावणीचे दिवसांत लोकांचें नुकसान फार जालें. कमाविसदारांचे बोभाट वरचेवर येतात. त्यास रखवालीस स्वार, प्यादे देतात. परंतु कही व्हावयाची ती होती. लोक मानित नाहींत. बेबंद कारभार आहे. लोकांस दहशत काडीमात्र नाहीं. भिलांनीं उपद्रव खान-देशांत व खरगोण वगैरेयांचे महालांत अतिशय मांडला आहे. सेंदव्याचे घाटाखालील करवंदी मातबर गांव मारून नेला. त्याचा बोभाट येथें आला. त्यावरून चार पागा भिलांचे पारिपत्यास्तव रवाना केला आहेत. पेशजीं राजश्री आनंदराव बनाजीस, शिरपांव व खर्चास पागा सरंजाम देऊन, भिलांवर निदा केलें. ते हा कालवर येथेंच आहेत. हल्लीं त्यांस ताकीद जावयाविषयीं जाली आहे. दुदरनेक फरासीस यास इंदुरीहून पलटणसुद्धां बोलाविलें आहे. ज्येष्ठ वद्य ५ श्रवणावर मुहूर्त काढला आहे. या मुहूर्तास पार जातील असें दिसत नाहीं. बेसरंजाम ! घोड्यास बारगीर पोरगे पुरते नाहींत, रिसाल्यास उंट नाहींत ! हांगामे मात्र होतात, अशी अवस्था आहे. एक मुहूर्त टळला ह्मणजे एक काढितात. प्रमाण नाहीं. राजश्री व्यंकाजी रामचंद्र शेणवई यांजकडील पागा त्यांस आहे, त्यांचे विद्यमानेंकरून राजश्री बाळोबा पागनीस व सरदार दौलतराव शिंदे यांस पत्रें सरदारांनीं, मिळवून देण्याविषयीं लिहिली आहेत. बाईकडेही पत्रें लिहून देण्याविषयीं आग्रह केला. परंतु बाईंनीं पत्रें देण्याविषयीं परवानगी दिल्ली नाहीं. येथून कूच जालें ह्मणजे व्यंकाजी रामचंद्र यांस पुढें रवाना करणार. याप्रमाणें निदर्शनास आलें, तें सेवेसी लिहिलें आहे. पुढें होईल तें लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६१.

श्री.

१८ जून इ. स. १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १९ माहे जिल्काद बुधवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ १५ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसी रवाना केली आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री देवराव तात्या हे आपलें कुटुंब व चिरंजीवसुद्धां मंडळी, पुढें चांदोरीस रवाना करणार ह्मणोन, बाईनीं वाड्यांत बोलावून मेजवानी छ १५ रोज रविवारीं केली. वखें सर्वास दिलहीं. राजश्री सुभेदार ते दिवशीं वाड्यांत आले होते. भोजनानंतर जाण्याविषयींचें खलबत जालें. जोशी बोलावून मुहूर्ताचा निश्चय केला. पंचमीचे मुहूर्त राहेले. आषाढ शुद्धपक्षीं द्वितीया, सप्तमी, दोन मुहूर्त पाहिले. निश्चय ठरविला कीं, द्वितीयेस काशीराव यांनीं नर्मदा उतरावी, सप्तमीस खाशांनीं उतरावें. याप्रमाणें बोलून निरोप घेतला. किरकोळी सरजाम छकडे व गुरें ढोरें वगैरे उतरावयास लावलीं आहेत. तीं पुढें सेंदव्यास जाऊन ठेपतील. इतर जाण्याची तजवीज कांहीं एक नाहीं. पहावें, घडून येईल तसें सेवेसी लिहीन. राजश्री देवराव यांस राहून घेतलें. याजकरितां सरकारांत पत्रें लिहून दिलहीं तीं, व देवराव यांनीं बोलणें केलें तो मजकूर बारीक मोठा, त्यांनीं आपले पत्रीं लिहून लाखोटे डांकेस रवाना करावयास दिलहे ते, सेवेसी पाठविले आहेत; प्रविष्ट होतील. वरकड कारभार, लोकांचे देणेंयाच्या चिठ्ठ्यापत्र्या सावकारांकडे देतात. पांच लक्ष रुपये सावकारांकडे केले, त्याची नेमणूक जाली. त्याची याद आलाहिदा लिहिली आहे. शिलेदाराचें देणें झाडून घावें ह्मणोन, सरदारांचा व पाराजीपंत यांचा फुट पडला आहे. सरदारांचें बोलणें कीं, ज्याचें शंभर राऊत, त्यास दोन हजार रुपये तूर्त घावे. नाहींतर दुसरे, ज्याचें देणें यादीस काढलें, त्यापैकीं दोन हिशे घावे. बाकी चांदोडास गेल्यावर देऊं. ज्यांचे शंभर राऊत त्यांनीं, पंचवीसां रावतानशीं तूर्त जवळ रहावें. पुढें काम लागेल तसें ठेऊं. याप्रमाणें सरदार बोलतात. परंतु हजरी गणती कांहींएक नाहीं. सर्व यादीवरून बोलतात. असा चोरकारभार आहे. हंगांमे मात्र भारी होतात. शिलेदाराकडे दोन लक्ष रुपये नेमले, त्यापैकीं पाराजीपंत कळेल तसें देतात. पांच लक्ष रुपये सरले. पुढें जाण्याचे खर्चाची तजवीज दुसरी करतील. पुढें घडेल तें सेवेसी लेखन करीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६२.

श्री.

१० जुलई इ. स. १७९४*

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १२ माहे जिल्हेज गुरुवासरपर्यंत मुक्काम महेश्वर येथे सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ ८ मिनहूस विनंतिपत्रे लिहून सेवेसी रवाना केली आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री तुकोजी होळकर यांचा मुहूर्त आषाढ शुद्ध १२ बुधवारी बारा घटके होत होता, त्याप्रमाणे तजवीज केली. कारभाराची वखें कोणास घावी, त्यांजपासून पांच सात लक्ष रुपये तूर्त खर्चास घेऊन, लोकांचे देणे देऊन, येथून निघावे. त्यावरून गंगाजल-निर्मल अहिल्याबाई यांनी विचार करून दिवाणगिरीचे काम, नारो गणेश यांचे, त्यांचे विरजीवाकडे सांगावे. त्यांचे भाचे राजश्री बाळाजी लक्ष्मण यांस बोलावून सांगितले कीं, तुमचे काम तुम्ही सांभाळावे. त्यांनी उत्तर केले कीं, धन्याचा हात मस्तकी असला पाहिजे, कबूल आहे. त्यास, या जावसालांत बाईंनी राजश्री देवराव यांस घातले. पहिले बोलणे देवराव यांसी व बाईंनीं जाले. देवराव यांनीं बाळाजी लक्ष्मण यांजकडील जावसाल ध्यानास आणिले. त्यास बाळाजी लक्ष्मण यांचे बोलणे पडले कीं, काम करितो; कबूल आहे. तूर्त सावकार येथे आह्मांस कोण होतो? पुण्यास गेल्यावर श्रीमंतांचे समक्ष बंदोबस्त करून घावा. तेथे सावकार आहेत. एखादी गोष्ट घडेल. बाईंचे बोलणे कीं, येथेच करावे. त्यास फौजेचा गवगवा, आह्मी काम करितो, यामागील खरकटे पारनेर-कर व राजश्री पाराशर दादाजी यांनी आपले वारावे. पुढील आमचे आह्मी सांभाळून घेऊं. असें घडत असल्यास सिद्ध आहोत. तेव्हां बाईंनीं देवराव यांचे समक्ष राजश्री शिवाजी गोपाळ यांस बोलावून पुसले कीं, दौलतीचा बंदोबस्त तुमच्यानें होत असल्यास करावा. वीसां लक्षांची तजवीज करावी. तेव्हां येथून निघणे, व पुढील स्वारीचा विचार घडतो. याचे उत्तर काय तें सांगावे. त्यांचे उत्तर त्यांनीं केले कीं, आह्मांकडून ऐवजाचे काम होत नाही. लिहिण्याचे काम, पदरीं आहोत त्यापक्षीं चाकरी सांगाल ती करूं. दुसरा विचार घडत नाही. असें साफ उत्तर केले. कारभार कोणास तरी सांगावा. तेव्हां पाराशर दादाजी व खंडो महादेव यांस बोलावून सांगितले कीं, फौजेचा गवगवा हा तुमचे हातचा तुम्हीं वारावा. पुढील स्वारीखर्च धैरे नवा कारभारी उभा राहिल तो करील. असें बोलतांच यांची उत्तरे निघालीं कीं, आह्मी कोठून मागील गवगवा वारावा? जो कारभारी होईल तो सारेच खटले आटोपील. आह्मांजवळ

काय वस्त असेल ती घ्यावी. या प्रकारें अपत्याईच्या गोष्टी सांगितल्या; आणि कोकांस चिथाऊन दिल्लें कीं, तुहीं धरणें करून ऐवज मागावा. याउपर छ ९ जिल्हेजीं सोमवारी, बाईनीं देवराव यांस बोलावून सरदारांस बोलाऊं पाठविल्लें कीं, बाळाजी लक्ष्मण यांची गोष्ट सिद्ध करून वस्त्रें घावीं. तेव्हां हें वर्तमान लष्करचे कारभारी यांस समजलें. बाईचें बोलावणें गेलें. सरदारांची स्वारी सिद्ध जाली, तों ....., शिलेदार पन्नास रावतांचे पथकाचे घनी आडून बसले. स्वारीस गुंता पडला. हें वर्तमान बाईकडे समजलें कीं, शिलेदारांचें धरणें बसलें. उपरांतिक दोन तीन जासूद बोलाऊं पाठविले. तेव्हां कारभारी यांनीं सांगून पाठविल्लें कीं, शिलेदारांची समजूत पाडून, दोन घटका रातपर्यंत सरदारास घेऊन येतों. यावर देवराव यांचें बोलणें बाईशीं होऊन, बाई स्नानास गेली. देवराव यांनीं सांगितलें कीं, सरदारांची स्वारी येथें आल्यावर, त्यांस रात्रीचें येथें ठेऊन घ्यावें. दुसरे दिवशीं एकादशी मंगळवारी तुह्मांजवळ रहातील. द्वादशी बुधवारी निरोप देऊन पार उतरावें. उपरांत सायंकाळीं सरदारांची स्वारी वाड्यांत आली. सोमवाराचे भोजनानंतर खलबत दीडप्रहररात्रपर्यंत, कारभारी पाराजीपंत, खंडो महादेव, नागोपंत, सुभेदार, बाई व देवराव, मागून बाळाजी लक्ष्मण यांसही बोलाविल्लें. भवति न भवति जाली. शिलेदारांचें खरकटें बारावयास कोणी उभा राहीना. ते दिवशीं रात्री सुभेदार तेंथेंच राहिले. मंगळवारीं एकादशी, बाईस दिवसाचें मौन. सुभेदारांकडेच कारभारी यांची व देवराव यांचीं बोलणीं जालीं. शेवटीं रात्री बाई बोलूं लागलीयावर राजश्री खंडोपंत व नागोपंत व देवराव व बाई व सुभेदार यांचीं बोलणीं एकांतांत जालीं. उपरांत दीड प्रहर रात्रीस पाराजीपंत यास बोलाऊं पाठविल्लें. जावयाचा विचार केला. त्यास लोकांचा गवगवा, मुहूर्ताचे संधीस लोक येऊन पालखी घेरणार, तेव्हां रेवापार जाणें कसें होतें? हा मुहूर्त टाळावा असें कारभारी यांचे मनांत. तेव्हां देवराव यांनीं नेट दिल्ले कीं, असें करितां तर आह्मांस निरोप घावा; नाहीं तर उदईक बारा घटकेंत निघावें. आह्मी तुमचे बरोबर चालून पार नेऊन घालितों. पलटण-आणून उभें दुतर्फां करावें. कोणता शिलेदार येतो आणि आडवितो, त्यासीं आह्मी जाबसाल करूं. श्रीमंतांची दाही देऊं. याप्रमाणें अडीच प्रहर रात्रीस बोलून निश्चय केला कीं, उदईक बारा घटकेंत पार उतरावें. उपरांतिक कारभारी वगैरे पावणे तीन प्रहर रात्रीस आपले घोघर गेले. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळींच देवराव वगैरे कारभारी वाड्यांत जमा जाले. जोशी यांनीं घटका घातली होती. दहा घटका दिवस आल्यानंतर, सुभेदारांनीं बाईचा निरोप घेतला. बाईनीं, सुभेदारांस वस्त्रें, सफेत

शालजोडी, व चंदेरी शेला, पागोटें, किनखापी ठाण, महमुद्या चंदेरी दोन, या-प्रमाणें वखें देऊन बिदा केलें. उत्तरेचा सन्मुख चंद्र घेऊन नाव घाटावर आले. निशाणाचा हत्ती पुढें व नगा-याचा हत्ती मागें. देवराव, पाराजीपंत बरोबर जाऊन रेवापार नावेंत बसून उतरले. पर्जन्य थुई थुई येत होता. अकरा घटका जाल्या-नंतर बाईंचे पायांवर डोई ठेविली, व देवास श्रीमार्तीडास नमस्कार करून रेवा उतरले. दक्षणतीरीं डेरेदाखल पावसांतच जाले. तेथें देवराव यांनीं दोन मोहोरा नजर केल्या. पाराजीपंत व नागोपंत वगैरे यांनीं एक एक मोहोर, एकूण सात मोहोरा नजर जाली. उपरांत दों प्रहरांचे अमलांत, देवराव, पारा-जीपंत, रामराव आपाजी, नागोपंत, असे अलिकडे उतरून आले. सुभेदार जातांनीं हुषारीनेच गेले. जातांनीं बोलले कीं, श्रीमंतांपुढेंच मरून जाईन. ब्राह्मणांनीं बुडविलें. आतां इकडे तिकडे काय मरावें? श्रीमंतांचे समक्षच जें होणें तें होईल. सारांश, देवराव यांचे नेटानें पार जाणें जालें. पुढें शुक्रवारीं दों कोसांवर जाऊन मुक्काम करावा, असें बाईंचें बोलणें जालें आहे. आठ पंधरा दिवस आणखी लागतील. खर्चाची तजवीज जाली पाहिजे. लोकांचे देण्याची तोड पाडली पाहिजे; तेव्हां पुढें कूच होईल. नारो गणेश यांचे मुलाकडीलही बोलणें तुटलें नाहीं. येथून पुढें घडेल तसें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६३.

श्री.

१५ जुलई इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ माहे जिल्हेज भौमवासरपर्यंत सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष—येथील वर्तमान चंद्र १३ माहे मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केली आहेत. त्यानंतर येथील वर्तमान, राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार चंद्र ११ माहे मिनहू बुधवारीं मुहूर्तकरून बाईंचा निरोप घेऊन रेवापार उतरले. त्या मुहूर्तास शकुन चांगले जाले नाहींत. प्रथम नावेंत बसतां, शिकेकटार धरणार नावेंत चढतां पडला. दुसरें, नगारे नावेंत चढवितां, एक नगारा फुटला. तिसरें, पर्जन्य येत होता, तो पांच दिवस झड लागूनच राहिला. त्यांत दोन दिवस रात्रंदिवस एकसारखा पडला. त्या थंडीमुळें हत्तीस सर्दी जाली. आधींच रातच मसाले पुरते पोंहचत नव्हते. त्यांत पर्जन्याचे हवेमुळें दोन हत्ती नग चांगले चंद्र १६ रोजीं मृत्यु पावले. इकडे मातुश्री अहल्याबाईंच प्रातःकाळीं

पार्थी खडाव घालून गौतमीचे दर्शनास जात होती. त्यांत खडावसुद्धां पाय खरकला. त्यामुळे पाऊल जरबेत येऊन मोचले. दुखापत जाली. यावरून सरदारांचे चित्तांत खतरा गेला. चंद्र १३ शुक्रवारी कूच करावेसें होतें, तें केलें नाहीं. खासे डेरे व जामदारखान्याच्या राहोव्या मात्र टाळून, अघाडीचे पिछाडीस बणाचे पह्यावर मार्ग सरून रेवातीरी पश्चिमेकडे दिले. ते दिवशीं सारवान उंटें घेऊन येईनात. डेरे खोलीनात. खर्चास नाहीं हणून अडून बसले. तेव्हां सरदारांनीं कपाळावर हाणून, बाईकडे सांगून पाठविलें. तेव्हां बाईंनीं आपले खिजमतगार, जासूद पाठवून डेरे देविले. या प्रकारें पैसा देऊन लोकांची आवस्था! दिवाणगिरीचा कारभार नारो गणेश यांचे मुलाकडे सांगावा हें बोलणें लागलें होतें. मागील फौजेचें देणें, त्याची आड पडली होती. शेवटीं मागील लोकांचें देणें त्याचे फडशे करावे, असें कबूल केलें. पांच सात लक्ष रुपयेपर्यंत ऐवज लागेल, तो सध्यां ऐवज मोबदल्यास द्यावा. यास ऐवज कोटें संस्थानचा व महाल बुंदी, कोच वगैरे लावून घ्यावा. पुढें स्वारीखर्चास व फौजेची संचनीस ऐवज वीस लक्षपर्यंत खर्च करून श्रीमंतांजवळ जावें, मोहीम सांगतील ती मसलत मारावी, या प्रकारें करारांत आणलें. दुसरें, त्यांनीं चार कलमें लिहिलीं होती कीं, पंचपहाड महाल सोडावा व आंबाडची फडणविसीची असामी द्यावी. दरसालाचा ऐवज आमचा आह्मी पूर्ववत्प्रमाणें घेऊं. चवथी पोतनिशीची असामी आमची आह्मांकडे चालवावी. इतक्या कलमांस बाईंनीं रुकार देऊन सर्वस्वी आंतून खातरजमा केली. सरदारांचीं मर्जी, यांजकडे कारभार सांगावा अशी नव्हती. त्यांत पारनेरकरही बुद्धिभ्रंश करीत होते. त्यास, बाईंनीं निरोप राधी वगैरे याजहातीं सांगून पाठवून ठिकाणास आणिलें कीं, मी जी गोष्ट करीन ती तुम्हीं निभावली पाहिजे. शेवटीं बाईंचा आग्रह पाहून, सरदारांनीं रुकार दिल्या. त्यांचे वरचेवर निरोप येत गेले कीं, मजला एक वेळ आज्ञा होईल तर वडिलांचे पाय पहावयास येईन; आणि हा मुहूर्तही टाळला पाहिजे. त्यावरून बाईंनीं कारभाराची गोष्ट सिद्ध केलीच होती. ती चंद्र १६ आषाढ वद्य २ सोमवारी सरदारांस निरोप पाठवून अलीकडे बोलाविलें. तेही अठरावे घटकेस रेवा उतरून, अलीकडे बाईंजवळ आले. भेट होऊन दोन घटकां बोलणें जालें. कारभाराचीं वस्त्रें आजच द्यावीं असा निश्चय करून, जोशी बोलावून समय विचारला. तेव्हां त्यांनीं मागील सहा घटका दिवस राहतां वस्त्रें द्यावीं असें सांगितलें. ते सभर्षी जोशी यावरही सरदार रागास आले कीं, बुधवारचे मुहूर्त काय पाहून दिले? आमची नुकसानी जाली. त्यावरून बाई बोलली

कीं, होणार तें चुकत नाहीं. उपरांत कांहींएक आराम करून, कारभाराचीं वखें सव्वीसावी घटका भरल्यानंतर, राजश्री गणपतराव नारायण व बाळाजी लक्ष्मण या उभयतांस बोलावून, सरदार व बाई व कारभारी वगैरे मंडळी होती. एक विनायक बाजीराव मात्र नव्हते. पहिलें बोलणें सरदारांशीं होऊन मग वखें सर्वांचे समक्ष दिधलीं. गणपतराव नारायण यांस दिवाणगिरीचीं साडेतीन वखें, पैठणी लाल पोशाख, तिबट शेला अष्टगोली, किंमत रुपये पाउणशेंपर्यंत, किन-खाप अर्ध ठाण, महसुदी एक. एकूण साडेतीन, व बाळाजी लक्ष्मण यांस मुतालकीची वखें, जैनाबादी पोशाख, तिबट शेला रुपये पन्नासपर्यंत, याप्रमाणें शिरपांव होऊन बोलणें जालें. बाईंनीं सरदारांपासून पायांवर हात ठेवून घेतला कीं, यासीं दुसरी गोष्ट न करावी. माझे जिवांत जीव आहे तों एखादी गोष्ट चुकेल, तथापि मजला लिहावें. उपरांतिक मी सांगेन तसें करावें. बाकी परभारें तुझीं एखादी दुसरी गोष्ट करूं नये. याप्रमाणें शपथप्रमाण करून, हातांत हात दिले. इकडे यांस सांगितलें कीं, तुझीं तुकबास विचारल्याखेरीज कोणताही कारभार न करावा. पारनेरकर राजश्री शिवाजी गोपाळ व खंडो महादेव वगैरे यांस सांगितलें कीं, तुझीं आपलें दमरचें काम करावें; कारभारांत बोलों नये. दिवाणांनीं दसरी दाखला झाडून घ्यावा. तुझीं कागदपत्र झाडून मागितला तो दिवाणास समजावीत जावा. वरकड दरखदारांनीं आपलालीं कामें करावीं. परगणे पंचपहाडाची मामलत राजश्री खंडो अनंत यांचे पुतण्याकडे आहे. त्यांचे फाजिल ऐशीहजारपर्यंत त्यांनीं काढलें, त्यांस महालाची सोडचिटी घ्यावी, असें जालें. कमाविसदाराचें फाजिल, हिशेबाचे रुईनें निघेल त्याचा फडशा, दुसालांत मामलत कायम त्याजकडे ठेऊन करावा, असें जालें. आंबाडची असामी घ्यावी. पोत-निशी, बाईकडील चालतच आहे. लष्करची मोहोगमच राहिली. त्याचा जाब-साल जाला नाही. दरखाचा ऐवज सालमजकूरपासून घ्यावा. याप्रमाणें चौ कलमांचें बोलणें होऊन, एका शिलेदाराची याद, कारकून दसरचा, त्याजकडून लिहविली. त्याजवर एकूणात दिवाणांनीं केली. देवावें, राजश्री रामराव आप्पाजी पळसीकर यांनीं केलें. देणें, सरदारांनीं केलें. तारीख यादीवर दिवाणांनींच करावी, राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडील कारकुनां लिहिणें असें चिन्ह करावें, पत्रावर तेरीख करावी. याप्रमाणें पहिलें चालत होतें. हल्लीं दादाजीकडील कारकून भगवंतराव बोलले कीं, तेरीख आम्ही करूं. असा तट पडला. तेव्हां मोघम राहूं दिव्हें. यादीवर तारीख जाली नाही. पूर्ववत्प्रमाणें चालेल असें दिसतें. याप्रमाणें होऊन बाईंनीं एकमेकांशीं बोलणें केलें कीं, कोणी कोणाचा द्वेष करूं नये. सर्वांनीं एकचित्तें राहून, आपलालीं कामें करून, दौलत सांभ-

ळावी. मागील गोष्ट जाली तिचें वैरभाव खरूनये. 'वाहिली गंगा, राहिलें तीर्थ', असें बोलून, कचेरी बरखास्त जाली:.....पाराजीपंत व खंडो महादेव यांसी बोलणें जालें कीं, शिलेदार वगैरे लोकांचें मागील देणें त्याचे हिशेब सर्व समजाऊन घावा. ज्याचीं कबजें होऊन फडशे जाले ते, व पुढें राहिले त्यांचीं कबजें आकारून दाख-
वावीं. त्याची तोडजोड पाडून लोकांच्या समजुती काढतील. याप्रमाणें होऊन सरदारांस चार घटका दिवस राहतां बाईंनीं आपलें रुबुरू भोजनास घालून, दोन वस्रें शकुनाचीं देऊन, मागील चार घटका दिवस राहतां निरोप दिलहा. सरदा-
रांनीं बाईंचे पायांवर डोई ठेऊन, सन्मुख चंद्र घेऊन नावेंत बसून, डेरें दाखल जाले. तूर्त बाईंनीं सरदारीस आळा पडावा ह्मणून ही गोष्ट आपले हातें केली. पुढें वहिवाटीखालीं येईल तें खरें. लोकांचे फडशे होऊन, येथून कूच करा-
वयास आषाढअखेर होईल. सरकारची नजर व दरबारखर्चाचें बोलणें हें, राजश्री देवराव यांनीं मोघम ठेविलें आहे. पुढें समक्ष होणें तें होईल. याप्रमाणें ऐकिलें त्यावरून लिहिलें असे. वरकड बारीक मोठे राजश्री देवराव तात्यांनीं पत्रें आपले वाकबगारीनें लिहून लाखोटे पाठविले आहेत. जालें वर्तमान सेवेसीं लिहिलें आहे. राजश्री काशीराव होळकर यांस बाईजवळ ठेवावें. असें सरदारांचें लक्ष होतें. परंतु तूर्त राहिलें. समागमेंच न्यावें असें ठरलें. पुढें सुहूर्तानिशीं जातील. यापुढें वर्तमान होईल तें सेवेसीं लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

लेखांक २६४.

श्री.

२३ जुलई इ. स. १७९४.

"सेवेसीं विनंति सेवक केशो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ. २५ माहे जिल्हेज बुधवारपर्यंत मुक्काम महेश्वरी सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ १७ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर वर्तमान, सरकारचीं पत्रें, पेशजी राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांचे नांवें व मातुश्री बाई यांचें नांवें आलीं होती. त्यास, त्यांचीं उत्तरे सुभेदार यांजकडील जाब, राजश्री आनंदराव गंगाधर यांज-
कडून परभारां सेवेसीं रवाना जाले आहेत. येथील जाब त्याच अन्वये. लिहून दिले, ते घेऊन सेवेसीं रवाना केले आहेत. दोन वेळां पत्रें फिरलीं. याचें कारण, श्रीमंतांचे पत्रीं भिती सदरीं लिहीत असतात. हा पहिला धारा असून, हल्लीं भिती शेवटीं लिहिली. याचा भाव, तारीखवात्यास चिन्ह करावयास जागा राहत नाही. पहिला धारा, दिवाणांनींच मात्र कागद पुरा करावा, असें होतें. हल्लीं याप्रमाणें जालें. हें सेवेसीं श्रुत व्हावें ह्मणोन लिहिलें असे. वरकड वर्तमान

दिवाणगिरीचीं वऱ्हे नवे. कारभारी यांस जालीं. त्याउपरांतिक कारभार जुने लष्करचे कारभारी यांनीं, शिलेदाराचे वगैरे हिशेबांच्या यादी, बाईस व दिवाण व मुतालिक, राजश्री बाळाजी लक्ष्मण यांस समजाविल्या. चार दिवसपर्यंत हिशेब पहात होते. देणें मनस्वी काहाडलें. शिलेदारांचे सात लक्ष, शिवाय पागा दीड लक्ष, व शागिर्दपेशा वगैरे दोन लक्ष. एकूण साडेदहा लक्ष रुपये देणें काहाडले आहेत. हिशेबाची कुन्हा बाईस काय समजे? नवे कारभारी ते नवेच. नारोपंताचे चिरंजीवाचा होष कांहीं तसा नाही. मुलांतच जमा. कागद पुर्ता मात्र करावा. बाळाजी लक्ष्मण यांची चाल सात्विकपणाची. कागदापत्राची वगैरे कुन्हा धरून बोलतील अथवा जरब तरी कारभाराचा आटोप करतील, हा अर्थ दिसून येत नाही. मनुष्य दुसरें कोणी जवळ खबरदार तसें नाही. पोरखेळसा दिसतो. पारनेरकराचे जूट भारी. हिशेबांत ताळ हजरी गणतींत कांहीं न मिळे. त्यांस पुसणारा तसा कोणी नाही. आपल्यास काम सुधें करणें नाही, दुसऱ्याचें कामांत खेलेल, त्याजकडे नाकारेपण यावें; अशा चाली खोड्या दिसून येतात. कारभारांत दुही पडली, हा कालवर लोकांची एखादी तोडजोड व खर्चाची पुढील तजवीज कांहींएक नाही. नवे कारभारी मागील लोकांचे देण्याचा मार्ग काढीत नाहीत. त्यांचें बोलणें पडतें कीं, ऐवज लावून द्यावा, पदरीं पडे असा मुवदला होईल. त्यास कोट वगैरे हा ऐवज, सावकार कोणी कबूल करीत नाही. खटीत ऐवज, विना जरब पोहोचल्याखेरीज पैसा येत नाही. वकील येथें, त्यांच्या लबाड्या आहेत. सांप्रतकाळीं यांची दहशत नाही. वजन हालकें पडलें. अस्तु. बाईनीं अभिमान धरून गोष्ट केली तशी पार पाडावी. पुढील खर्चाचा अजमास पाहून त्याप्रमाणें ऐवज, तजवीज करून देऊं असें बोलतात. येथून पुढें घडून येईल तें खरें. राजश्री सुभेदार रेवा दक्षिणतीरीं मुक्काम करून होते. पर्जन्य भारी, वीस दिवस जाले, उघडत नाही. चिखल फार झाला ल्हाणोन त्रासून छ २२ रोज रविवारी कूच करून, खरगोण तालुक्याचे गांव ब्राह्मणदा येथून, चौ कोसांवर जागा निपाळ पाहून, मुक्कामास गेले. कारभारी नवे जुने पोहोचवावयास गेले होते. जाऊन आले. स्वारीबरोबर स्वार प्यादे देखील नवते. सडे गेले. आटाल्यांत उंट नाहीत, अशी अवस्था कठीण. गेले ते दिवशीं हत्ती एक मेला. घोडीं खाशीं मातबर मेलीं. ढाल पडली, तिचे दोन तुकडे जाले. यां प्रकारचीं चिन्हें! भावी काय असेल तें न कळे? ब्राह्मणघाहून लौकरचे कूच करून शेंदव्यास जाणार. कारभारी चार दिवस थोडून आले आहेत कीं, लोकांची तोड पाडून आह्मी येतो. जुने कारभारी यांचे सूत्रांत. लोक

सरदारांकडे नावेंत बसून जात होते कीं, तेथें जाऊन धरणें घ्यावें, सरदारास आडवावें. हें वर्तमान बाईंस समजलियावर राजश्री काशीराव होळकर यांस पाठवून, लोकांस माघारें काल आणिलें. येथून पुढें घडेल तें सेवेसी लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६५.

श्री.

१२ आगस्ट इ. स. १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ माहे मोहरम भौमवासरपर्यंत मुक्काम महेश्वर येथें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान चंद्र १ माहे मोहरमीं विनंति—पत्रें लिहून व राजश्री देवराव यांचे लाखोटे सेवेसी रवाना केले. त्यानंतर येथील वर्तमान, राजश्री मल्हारगव यास सोडून आणावयाकरितां राजश्री सुभेदारांचा आग्रह फार पडला, ह्मणोन मातुश्री बाई यांनीं सरकारांत विनंतिपत्र राजश्री देवराव यांचे विद्यमानें लिहिलें. त्याचें उत्तर आल्यावर एखादी गोष्ट करावी, तर इकडे सरदारांस धीर नाही. वरचेवर निरोपामार्गे निरोप निदानपक्ष येत गेले कीं, चिरंजीवास सोडावें. तो तेथें उपासपारणीं करितो, त्याचें शरीर स्वस्थ नाही. माझा जीव झाडून त्याजपाशीं लागला आहे, अन्न गोड लागत नाही. त्यास आणून भेटवा, नाही तर मजला त्याजवळ पावतें करावें. दोघांस एक जागा ठेवावें. तुमचे विचारास असेंच आलें तर मजला सरदारी नको. सरदारीची फारकती देतो. त्याजवेगळें येथून कूच करणें नाही. मल्हारराव यास सोडीत नाहीत तर मी कांहीं वांचत नाही. मी आपला गळा कापून घेईन.” अशीं कित्येक प्रकारचीं भाषणें बोलूं नये तें बोलले. सौभाग्यवती रखमाबाईच्या अस्थि प्रयागास पोहोचवून गोत्रज आला. गयावर्जन करून आला. येथें मावदें करावें ह्मणोन साहित्य केलें. चंद्र १४ रोजीं मांवदें करावें असा निश्चय करून, बाईंकडे चिठी पाठविली. मराठी मंडळी येथून भोजनास बोलावली. ते दिवशीं दधिश्राद्ध केलें. मांवदें राहूं दिलें. कीं, मांवदें मल्हारराव आल्यावर होईल. असा फारच आग्रह पाहून, मल्हारराव यास आणावयास कारकून व पालखी, माणसें फारासीस याजकडील, चंद्र १५ रोजीं आजच पाठविलीं. एका दो रोजां येथें घेऊन येतील. किल्लेदारांस तीन परवानग्याच्या चिठ्या एकदांच पाठविल्या आहेत. बाईं यांचा मनोदय कीं, सरकारचे पत्राचें उत्तर आल्यावर जशी आज्ञा येईल तसें करावें, असें होतें. परंतु सरदारांचे आग्रहा-

मुळें तितकें राहून आणविलें आहे. आल्यावर घडेल तसें सेवेसीं लिहीन. दुसरें, सरदारांचें बोलणें कीं, चिरंजीवास मी आपलेजवळ जावत्यानें ठेवीन. त्याचा पाय, मी आपला पाय, एके जागां बांधीन. कोठें जाऊं देणार नाहीं. असें बोलणें बाईस सांगून पाठविलें. त्याची खोड आहे ती जाती असा अर्थ नाहीं. त्यास समागमें देशीं घेऊन जाणार. शिलेदारांचा गवगवा होता. त्यास बाईंनीं लोकांची फोडफाड करून वाट काढली कीं, ज्याचें देणें बाकी निघाली, त्यांत चौथाई वजा सूट घालून, बाकी ऐवज देऊन, मागील फारखती घेऊन, पुढें तेरीख चालती करावी. अशी तोड पडावी हें, जुने कारभारी यांचे चित्तांत नव्हतें. त्यांनीं लोकांस बहुकावयास आळस केला नाहीं. परंतु बाईंचे नेटानें गोष्ट चालीखालें आली. पैशांचो तजवीज, बाईंनीं खाजगीपैकीं दोन लक्ष रुपये पदमसीकडून देविले. तो ऐवज आणावयास येथून उंट व स्वार गेले आहेत. नवे कारभारी यांनीं पांच लक्षांची तजवीज केली आहे. त्यास ऐवज तीन सवातीन लक्षांचा लावून दिलहा. कोट्याचे दोन लक्ष व बुंदी, पाटण, टोंक मिळून सवालक्ष, एकूण सवातीन लक्षांचे परगण्याची घालमेल करणार. नवा कमाविसदार कोणी उभा राहत नाहीं. पहिले आहेत त्यांचे फाजील ठाणें देतील न देतील हा भरंवसा नाहीं. मामलत बुंदेल्याकडे आहे. त्याची घालमेल होत नाहीं. त्यांजपासूनच कांहीं ऐवज घेणार. राजश्री बापू होळकर, पेंढारीयांचे पारपत्यास गेले आहेत. तिकडे त्यांनीं एका दां पेंढारीयांचें पारपत्य केलें. दोघां घडेकरांचीं डोकीं मारलीं. एक लक्ष रुपये त्यांजपासून घ्यावे असा करार केला आहे. शिवाय दोनशें उंट घ्यावे. ऐवजावर येथून वराता करितात. बापू, हा कालवर तिकडेच आहेत. त्यांचे बंधु राजश्री महिपतराव, महायात्रेस तीर्थरूपाच्या अस्थि घेऊन गेले. बापूस सरदार देशीं समागमें घेऊन जातील, असें बोलणें आहे. कारभारी यांनीं ऐवज सावकाराकडे केला. त्यांजवर तूर्त चिठ्या लोकांच्या होतनात. बाईंकडील ऐवज इंदुरींहून आल्यावर तो समागमें वाटखर्चास देणार. लोकांची वाट फडशाची पडली. दहा पांच जणांचे फडशे मोठ्या मोठ्यांचे जाले ह्मणजे येथून कूच करतील. सारांश, दसरा थालनेरास, अथवा जलदी केली तर, चांदबड्यास होईल. कारभार एकाचे स्वाधीन नाहीं. बहुनाइकी आहे. नवे कारभारी यांचा अभिमान बाईस आहे. येथून गेल्यावर बंदोबस्त घडून येईल तो खरा. सरदारांचें अंतर शुद्ध नाहीं. परिणाम होईल तो खरा. दिल्लीस वकील पहिलेपासून यांचा आहे, त्यास नवी पालखी दिल्ली; सहाशें रुपयांची नेमणूक कोट्यावर करून दिधली. चंद्र १२ गिनहूस वसैं दिधली. वरकड मजकूर राजश्री

देवराव व आनंदराव यांनीही पत्रे सेवेसी लिहिली आहेत, प्रविष्ट होतील. सरकारचे पत्र बाईचे नांव व सरदारांचे नांवाची आली. त्याप्रमाणे घांटाचा बंदोबस्त यांनी केला. तमाम कमाविसदारांस पत्रे लिहिली, विना सरकारचे दस्तक खेरीज हत्यार-बंद कोणी येऊ न देणे. पत्रांची उत्तरे तयार जाली ह्मणजे मागाहून सेवेसी रवाना करीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६६.

श्री.

१७ आगस्ट इ. स. १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २० माहे मोहरम रविवारपर्यंत सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान, चंद्र १५ माहे मिनहूस विनंतिपत्रे लिहून व राजश्री देवराव तात्यांचे लाखोटे रवाना केले, तीं पत्रे प्रविष्ट जाली असतील. त्या अलीकडील वर्तमान, राजश्री महारराव होळकर यांस आप्प्रवयाकरितां, पालखी व कारकून माणसें येथून चंद्र १५ मिनहूस मंगळ-वारी रवाना बाईंनी केली होती. तीं चंद्र १६ बुधवारी कुसलगडास पावली. चंद्र १७ गुरुवारी मशारनिल्हे यांस पालखीत घालून, कसबे चमेली येथील मुक्कामास आले. तेथून पत्र मातुश्री बाईस पाठविलें की, भेटीस येतो. त्यावरून बाईंनी पत्राचें उत्तर दिलें कीं, इकडे येऊन भेट घेण्याचें प्रयोजन नाहीं. तुहीं परभरें आंबरपूरचे घाटाने उतरून, तीर्थरूपाकडे जावें. त्यावरून महारराव यांचे कूच, चंद्र १८ रोज शुक्रवारी चमेलीहून होऊन, महेश्वराचे बाहेरून, पूर्वेस होऊन, श्रीकाळाभिरुद्र यांचे दर्शन घेऊन, तेथेंच नाव बोलावून, रेवापार उतरले. हें, मातुश्री बाई गाईचे पूजेस आली होती, ते वेळेस किल्यावरून पहात होती. इकडे राजश्री सुभेदार यांनी मांवघाचा निश्चय करून बाईस पत्रे पाठविलीं कीं, श्रावण वद्य ५ शुक्रवारी मांवघाचा निश्चय आहे. तरी मराठे मंडळी, सोयरे आदीकरून, कारकून, मुत्सद्दी, वकील, कमाविसदार, सावकार मंडळी, या सर्वास आमंत्रणें देऊन, उदयीक दोन प्रहरपर्यंत सर्वांनीं यावें, अशी गोष्ट जाली पाहिजे. त्यास सुभेदाराकडून कारकून, सरंजाम वगैरे न्यावयास आलेच होते. त्यांनीं सर्वास सूचना केली होती. चंद्र १८ शुक्रवारी, कारभारी लष्करचे नवे जुने बाईकडील कोणी नाहींत, —बाकी सर्व रेवा, प्रहर दिवसांत उतरले. तों इकडून महारराव यांची स्वारी येऊन पोहोंचली. कारभारी यांच्या भेटी मार्गातच जाल्या. सर्व मिळून राजश्री सुभेदारांजवळ दाखल

जाले. चिरंजीवांनीं तीर्थरूपांचे पायांवर डोई ठेऊन भेटले. वडिलांनीं आलिंगन देऊन, उभयतांनीं अश्रुपात केले. त्या उपरांत, त्यांनीं दाढी डोई राखली होती त्यांचें वपन करविलें. मग मंगल स्नान केलें. हर्षाच्या तोफा सोडिल्या. उपरांतिक पुण्याहवाचन त्यांनींच केलें. पुण्याहवाचन जाल्यानंतर आहेर. प्रथम आहेर सरकारी, राजश्री देवराव तात्या गेले होते, त्यांनीं केला. उपरांतिक सर्वांनीं आहेर केले. वखें होऊन मग मागतीं वडिलांचे पायांवर डोकी ठेविली. आहेरही कबेस दों हजारांचा आला. मराठे मंडळी व ब्राह्मणमंडळांतील कोणाकोणाचीं भोजनें जालीं. नंतर कारभारी यांनीं, सर्वांनीं निरोप मागून, रात्रीस आषापले घरांस राजश्री काशीराव होळकरसुद्धां आले. कित्येक मंडळी दुसरे दिवशीं आलीं. राजश्री संताजी होळकर आले होते, तेही बाईचे भेटीस कालच आले. पुढें विचार, मल्हारराव यास समागमेंच देशीं घेऊन जावें, सरदारीचीं वखें घावीं. दुसरे, एक बाईची मर्जी पाहून शेंदव्यांत ठेवावें, घडेल तें खरें. येथें कारभार, शिलेदार यांचे फडशे, कबजे आकारून सावकारांवर चिठ्या देतात. तिसरा हिस्सा बट्टा व चौथाई सूट वजा होऊन खर्च जाऊन, बाकी महेश्वर शिक्का तिसरा पदवीं पडतो. लोकांत फूटफाट करून वाट पडली. या हिशेबीं तीन साडेतीन, निदान चौपर्यंत समजावीस होईल. लोकांचे फडशे होतात. यास पंधरा वीस रोज लागतील. उपरांतिक कुचांचा विचार. कदाचित् सरदारांनीं कूच अमावास्या-आंत केलें तर, सेंदव्यास जातील. राजश्री बापू होळकर पेंढारीयावर गेले, ते तिकडेच आहेत. पेंढारी इंदूर परगण्यांत, इंदुरापासून पलीकडे आठां कोसांवर, देवाशाचे अलीकडे मध्यभागीं, दोन हजारपर्यंत आहेत. वरकड जिकडील तिकडे पांगले आहेत. कदाचित् सरदारांनीं देशीं न्यावयास जमा केले, तर पांच हजार पेंढार जमा होईल. बापू होळकर यांनीं एक लाख रुपये घेऊं ह्मणोन बोलणें टाकले होतें. निदान पाऊण लक्ष घेतले ह्मणोन ऐकितों. कांहीं आंतस्तं घेतलें. असेल. राजश्री जिवाजी बहाळ व गोपाळराव व डभई असे एकत्र होऊन, जयपूर प्रांतीं बखेडा केला आहे. पांच चार ठाणीं घेतलीं. मागील कारभार जाला त्याचीं बाकी राहिली, ती मागतात. कारभारी एक दोघे कैद केले आहेत. ते सोडावे, नाही तर लढाईस उभें रहावें, याप्रमाणें वर्तमान यांजकडील वकिलांनीं लिहिलें होतें. राजांनींही खलिते पाठविले आहेत कीं, राजश्री पाटीलबावांचे फौजेसी आमचा बिघाड आहे, तरी आमचा उपराळा राखावा ह्मणोन पत्रें आलीं आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६७.

श्री.

१७ आगष्ट १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक कचो जनार्दन निसबत केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २० माहे मोहरम रविवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान मुक्काम महेश्वरी यथास्थित असे. विशेषः—स्वामीकडून चंद्र १ माहे मिनहूचें आज्ञापत्र सादर जालें, ते चंद्र १६ मिनहूस प्रविष्ट जालें. पत्री आज्ञा कीं, तुह्मीं चंद्र २९ जिलकादचें व चंद्र २ जिल्हेजचें व चंद्र ८ व छ १२ मिनहूचें याप्रमाणें पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार आषाढ शुद्ध १२ सीस मुहूर्तेंकरून गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाईंचा निरोप घेऊन, नर्मदादक्षिणतीरीं डेरे-दाखल जाले, हा मजकूर वगैरे तपशिलें लिहिला त्मे कळला; व राजश्री देवराव यांचे लाखोटे रवाना केले आहेत हणून लिहिलें, तें कळलें. त्यास राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार मुहूर्तेंकरून नर्मदादक्षिणतीरीं आले; उत्तम गोष्ट जाली. देवराव यांचीं पत्रें पावलीं. पुढें होईल तें वर्तमान याप्रमाणें लिहित जाणें हणून पत्री आज्ञा. ऐसियास येथील वर्तमान अलाहिदा पत्री लिहिलें आहे. सरकारचीं पत्रें पहिलें, राजश्री सुभेदार व मातुश्री बाई यांचें नांवाचीं आलीं होतीं कीं, हिंदुस्थानांतून कोणी हत्यारबंद माणूस सरकारचे दस्तकाशिवाय येऊं न द्यावें; हणून आज्ञा आली. त्यास, आज्ञेप्रमाणें यांनीं आपले जिल्ह्यांतील कमाविसदारांस पत्रें पाठवून, घांटा नाक्याचा बंदोबस्त करून, पत्राचे जाब लिहून दिले. त्यास राजश्री सुभेदार यांजकडील उत्तरे, राजश्री आनंदराव गंगाधर यांनीं घेऊन, परभारां रवाना केलीं आहेत. येथील उत्तर बजिन्नस पत्र घेऊन सेवेसी पाठविलें आहे, प्रविष्ट होईल. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६८.

श्री.

२२ आगष्ट १७९४.

“सेवेसी विनंति सेवक कचो जनार्दन निसबत केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २५ माहे मोहरम शुक्रवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान मुक्काम महेश्वरी यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ २० मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसी रवाना केलीं आहेत. त्याउपर इकडील वर्तमान, छ २० मोहरमी शिलेदार लोक; बारगीर, सर्व जमा होऊन, मलई केली कीं, इंदुरी साडेआठमाही हिशेब होऊन बाकी निघाली, त्यांत चौथाई वजा व

आणखी काटकूट करितात. निमे ऐवज पदरीं पडणें कठिण. यांत सावकार देखील फिटत नाहीं. तेव्हां पुढें गत काय? असे विचार केले. कारभारी यांनीं सात आठ असामी वकलाचीं कबजें आकारून, चिठ्या सावकारावर दिल्या, त्या काहीं फिरव्या नाहींत. ऐवज घेत गेले. पिसे शिलेदार यांनीं आपले गांवचीं कामें, इनामी गांव होते ते सोडून घेतले आणि वाट पाडली. तसेंच आणखी कोणाकोणास काहीं आशा दाखवून फडशे करित चालेले. हें पाहून वरकडांनीं जमाव करून, राजश्री पाराशर दादाजी यांजकडे गेले कीं, तुम्हीं आह्मांपासून चाकरी कशी घेतली आणि आतां आमचे गळे कापितात. आह्मीं पैसा तुम्हांज- वरून घेऊं, याप्रमाणें त्यांशीं खटखट केली. त्यांचीं उत्तरे साफ होत गेलीं, माझे काहीं चालत नाहीं. नवे कारभारी जाले आहेत, त्यांजकडे जावें; अथवा चित्तास पडेल तें करावें. मजला बदलाम करूं नये. अशीं उत्तरे त्यांचीं ऐकून शिलेदार जमावानशीं नावेवर येऊन, नावाड्यास मारहाण करून, नावेत बसून, रेवा उतरून, सरदारांकडे जाऊन, त्यांचे डेऱ्याभयतें पाळा घालून, बसले आहेत. पांचशें बारगीर जमा आहेत. इकडे बाईंनीं नावेची चौकशी करून, नावा बंद केल्या. एक घोळका पहिले उतरून गेला. बाकी कोणी कोणते घाटें उतरून जाऊन जमा जाले. भोईटे शिलेदार जमा होऊन रात्रीस मंडळेश्वरचे घाटांनें जात होते, त्यांजवर बाईंनीं चौकी पाठवून बसविले आहेत. जामीन मागतात. या प्रकारें लोकांचा गवगवा आहे. सरकारचीं पत्रे राजश्री देवराव यांचे नांवें लाखोटा एक, व राजश्री आनंदराव गंगाधर यांचे नांवें एक, एकूण दोन लाखोटे छ १२ मिनहूची रवानगी, येथें छ २० मिनहूस बारावे घटकेस पावले. उभयतांचे लाखोटे पावते केले. देवराव यांचे लाखोट्यांत सरदारांचे नांवचीं सर- कारचीं चार पत्रे व त्यांचे नांवचीं चार, याप्रमाणें होतीं. त्यांतील मजकूर, पेंढारी देशीं न्यावयाविशी व तुम्ही सत्वर कूच करून यावें ह्मणोन होता. त्यावरून देवराव हे मातुश्री बाईंकडे येऊन वर्तमान सांगितलें कीं, सरकारचीं पत्रे याप्रमाणें आलीं आहेत, कांय आज्ञा? त्याचें उत्तर बाईंनीं केलें कीं, तुम्हीं व राजश्री रामराव आपाजी, उभयतांनीं चिरंजीवाकडे जाऊन, पत्रे दाखवून व तुम्हीं बोलून कूच करवावे; व शिलेदार तेथें जमा जाले आहेत, त्यांस चार गोष्टी सांगाव्या. त्याव- रून हे उभयतां, राजश्री देवराव व रामराव, छ २२ मिनहूस मंगळवारीं राजश्री सुभेदारांकडे, मौजे ब्राह्मणद्याचे मुक्कामी गेले. भेट घेऊन पत्रे सरकारचीं वाचून दाखविलीं, व देवराव आपखी थोडेंसें बोलले कीं, सुभेदार सरकारचाकरीस येत नसले तर, येथें पंधरा हजार फौज ठेऊन पैक्याच्या वराता त्यांजवर करूं,

पैसा घावा लागेल; हें विचारून लिहून पाठविणें, त्याप्रमाणें केलें जाईल; असें श्रीमंतांनीं माझे पत्री लिहिलें आहे. याचें उत्तर काय लिहूं? तेव्हां सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, कांहीं इतकें नको. पागा व शागिर्दपेशा व गाडद या तीन वकलांचा बंदोबस्त जाला ह्याजें दरकूच चाललों. मजकडे गुंता कांहीं नाहीं. याप्रमाणें तुम्ही बाईस व कारभारी यांस सांगून, तूर्त तीन वकलांचा पैसा आधीं देवावा. या मुक्कामीं हून एका दो रोजांत कूच करितों. असें बोलणें होऊन, शिलेदारांशीं चार घटकांपर्यंत बोलले कीं, जशी वाट पडली आहे, तसा पैसा तुम्हीं घ्यावा; अधिक मिळणार नाहीं. लटकी दिक्कत न करावी. सरदारांस कूच करूं न घाल, तर सरकारचें निमित्त्य तुमचे माथां येईल. दोन लक्ष रुपये दरमहा खर्च लागतो, हा तुम्हांस देणें येईल. याप्रमाणें चार गोष्टी गरमनरम सांगून सरदारांचा निरोप घेऊन सायंकाळीं येथें आले. वर्तमान बाईजवळ सांगून आपले घरास गेले. छ २३ रोज बुधवारी देवराव बाईकडे आले. कारभारी सर्व होते. शागिर्दपेशा व पागा व गाडद दुदरनेक फराशीस या त्रिघां वकलांचा पैसा झाडून घावा असें ठरलें. पेंढारीयांचा मजकूर बोलणें वरचेवर जालें. बाईचें व कारभारी यांचे चित्तांत कीं, पेंढारी तिकडे नेऊं नयेत. ते सुधे आळ्यांत राहणार नाहींत. स्वदेशचा कारभार, उपद्रव देतील. मागतीं पंचाइती कराव्या लागतील, याप्रमाणें बोलणीं जालीं. परंतु देवराव यांचे ह्याणें कीं, त्यांस पत्र पाठवून त्यांतील कारभारी घेऊकरी बोलावून आणावें. त्यांचें बोलणें कसें पडतें त्याप्रमाणें आम्हांस लिहावयास येईल, असें ठरलें. दोप्रहरां बाईजवळ सरदारांकडील दोन चिठ्या आल्या कीं, येथून कूच करून आज घुगरीस गेलों. शिलेदारांनीं अटकाव केला होता, परंतु त्यास सांगितलें कीं, श्रीमंतांची आज्ञा आली, त्यापर्धी एका कोसाचें तरी कूच केलें पाहिजे. असें बोलून चौ कोसांवर घुगरीगांव येथून आठ कोस तेथें मुक्कामास गेले. शिलेदार लोकांस दररोज पंचवीस रुपये पोटखर्चीस देतात. ते पुढें मजुरा घेतील. दोन चार दिवस आंबवून शेवटीं कांहीं कोणास, अधिक उणें करून घेऊन येतील, आणि तेही येतील, असें दिसतें. राजश्री महाराराव त्यांजवळच आहेत. छ २४ गुरुवार एकादशी, कचेरी जाली नाहीं. येथून पुढें होईल तसें सेवेसी लिहीन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २६९.

श्री.

३० आगस्ट १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन निसबत केसो भिकाजी, कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ माहे सफर भानुवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान मुक्काम महेश्वर यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान चंद्र २५ मोहरमीं विनंतिपत्रें लिहून, सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर येथील वर्तमान, राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांचा मुक्काम घुगरी अलीकडे नदीवर होता. नऊ दहा मुक्काम त्या तळावर जाले. राजश्री मल्हारराव होळकर जवळच आहेत. इतके दिवस खांसे डेऱ्यांत रात्रंदिवस एक जागां राहणें पडलें, त्यामुळें चिरंजीवाचे अवगुण दृष्टीस पडले. ....

..... त्यावरून खिजमतगारामु मार

दिल्हा. तोही पळून गेला. याप्रमाणें खाशांनीं वर्तणूक पाहिली. त्यावरून मशारनिल्ले यांस निराळे राहोटीस जाबत्यानें ठेविलें आहे. मुसा दुदरनेक फरासीस चंद्र २६ मोहरमीं राजश्री सुभेदार यांचा निरोप घेऊन येथें आले. मातुश्री बाई यांची भेट घेतली. बाईंनीं त्यांस खर्चास तीस हजार रुपये देविले आणि निरोप दिल्हा. फरासीस यांनीं विसा दिवसांचा करार करून, इंदुरास चंद्र २७ मोहरमीं गेले, कीं विसां दिवसांत पलटणसुद्धां येऊन पोहोचतो. याप्रमाणें बोलून गेले. चंद्र २९ मोहरमीं वर्सांत, गाय सातां महिन्यांची व्याली. तिनें आपला जार खाऊन, वासरूही खाल्लें. हें वर्तमान बाईंस कळलें. त्यावरून बाईंनीं वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री घोंड दीक्षित यांस पुसावयास पाठविलें कीं, याप्रमाणें दुश्चिन्ह जालें, यास काय करावें? त्यांनीं सांगितलें कीं, हा दोष आपल्याकडे नाहीं; ज्याची गाय असेल त्याजकडे. त्यावरून बाई स्वस्थ जाली. चंद्र २९ मोहरमींपासून चंद्र २ सफरपर्यंत बाईंनीं दक्षणा ब्राह्मणांस श्रावण मासाची अनुष्ठानाची दिल्ली. तीन सहस्र ब्राह्मण मिळाला होता. एक मासपर्यंत भोजनास सुंदर घातलें. दक्षणा पंचत्रीस हजारपर्यंत वांटली. गुदस्तापेक्षां थंदा अधिक दिल्ली. ब्राह्मण थोडाच मिळाला होता. शिवाय भोजनाची रोजची दक्षणा, याप्रमाणें होऊन लक्ष भोजनाची समाप्ति जाली. चंद्र ४ सफरीं सत्र दक्षिणी ब्राह्मणांचें बंद करविलें. येथून रांगडे ब्राह्मणांचें चालतें होईल. शिलेदार

वगैरे लोकांचें धरणें, सरदारांजवळ गवगवा होता तो मिटला. एकांनीं एक येऊं लागले. सरदारांनीं साफ सांगितलें कीं, मातुश्री बाई वडील आहेत; ते देतात त्याप्रमाणें घ्यावें; सर्वांची वाट पडली आहे. त्यावरून, हल्लीं दररोज लोकांचीं कबजें आकारून, एका दोघांच्या चिट्या देतात. सरकारची ताकीद सरदारांस येण्याविषयीं, दोन तीन वेळां पत्रें आलीं. त्यावरून हल्लीं चंद्र २ सफर शुक्रवारीं कूच करून कसबे सेगांव येथें नदीवर मुक्काम केला. चंद्र ३ शनिवारीं कूच जालें, ते नागलवाडीस गेले ह्मणून वर्तमान येथें बाईजवळ आलें. नागलवाडीहून आज कूच करून सेंदव्यास जाणार. याप्रमाणें कूच दरकूच सेंदव्यास पावतील. काल रात्रीस सरदारांकडील चिट्टी बाईंस आली कीं, कारभारी यांस लवकर बिदा करावें. खर्चास पाठवावें. त्यावरून बाईंनींही कारभारी यांस ताकीद केली कीं, चौ दिवसांनीं भागवतपारायण सप्ताश्रवण करावयास मी बसेन, मग फावणार नाही. तुझीं आपला गुंता लवकर उरकून, पौर्णिमेआंत येथून निघावें. याप्रमाणें ताकीद, दिवाण, फडणीस, दसरदार यांस जाली आहे. परंतु कारभारी यांस येथें आठ पंधरा दिवस लागतील. अद्याप गुंते कांहींच उरकले नाहीत. परगणे कोंच येथील मामलतीची घालमील करितात. राजश्री विठोबा निसबत आंबोजी इंगळे यांजकडे सांगणार. सरदारांची मर्जी त्यांजकडे सांगावी असें नाही; परंतु बाई सांगणार. पहिले मामलेदार आहेत त्यांचे फाजील देऊन, सवा लक्ष रुपये पदरीं पडतात, याजमुळें घालमील करणार. राजश्री चिमणाजी जयराम पारनेराहून येथें चंद्र २ सफरीं दाखल जाले. सरदारांची भेट मार्गांत घेऊन, येथें बाईंचे भेटीस आले. सांप्रत येथेंच आहेत. कारभारीयांचे बरोबर तेही कूच करितील. राजश्री दादाजी गंगाधर यांचा निरोप होता, [तो] सरदारांजवळ परभारा सांगितला. मग काय असेल तो न कळे. राजश्री सुभेदार सेंदव्यास पावल्यावर तेथें दोन तीन मुक्काम करून, सत्वरच घाट उतरून थालनेरास जातील. तापी उतार आहे. फौजेचा जथ अद्याप पुरतेपणें जमला नाही. दसरा चांदवडास करावयास जावें, अशी बोलवा आहे. याउपर घडून येईल तें खरें. जयपुरकर राजे यांचें संधान येथें आहे, ते राजश्री रोडजी खवास यांजकडील भला माणूस येथें आहे. बाईंशीं व कारभारीयांशीं बोलणें होत आहे. सारांश, कुमक करावी हा अर्थ. शिंदे यांजकडील फौजेची दाटी आहे. येथून उपराळा होईल तो खरा. अद्याप बोलणें निश्चयांत नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. राजश्री देवराव तात्या यांनीं लाखोटे रवाना करावयास दिले, ते सेवेसीं पाठविले आहेत. पावतील. हे विज्ञापना.”

लेखांक २७०.

श्री.

३० आक्टोबर इ. स. १७९४.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ५ माहे रविलाखरपावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान चंद्र २२ रविलावल विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवानगी केली आहे, त्या तारखेस राजश्री देवराव यांनीं पत्रें दिघलीं तीं, लाखोटे सुमारे चार रवाना केले आहेत, प्रविष्ट जाले असतील. सांप्रतचें वर्तमान, राजश्री आनंदराव होळकर येथें आहेत. राजश्री पाराशर दादाजीस घेऊन जाणार. त्यांचें जाणें होत नाहीं. बिना पैशांखेरीज ते जात नाहींत. पैशाची तोड पडत नाहीं. चांदोड व नंदुरबार वरूल.....देशमुखीचा ऐवज चांदोडचा, ऐसे मिळून सहा लक्ष रुपये दुसाला करार जाले. त्यांपैकीं तीन लाख रुपये खर्च होऊन चुकला, तीन लाख रुपये राहिले. त्याजवर जाणें होत नाहीं. आणखी आंबाडकर व इंदुरकर यांस बोलावूं गेले. इंदुरकर येथें आले. त्यांजला दुसाला रुपये पांच लक्ष मागतात. तीन साडे तीन लाख रुपये देऊं ह्मणतात. जाबसाल पक्का नाहीं. आलेले हिशेब, वराता सरदार तेथें करितात. राजश्री वामनाजी हरीस बोलावूं स्वार गेले आहेत. आल्यावर त्यांजकडील जाबसाल होणें तो होईल. पाराशर दादाजीस चंद्र ३ रविलाखरीं बाईंनीं बहुत प्रकारें सांगितलें कीं, तुहीं चित्तावर घेऊन दिवाणगिरीचें काम करून चांगला बंदोबस्त करणें. काहीं पैसा मी देईन. काहीं तुहीं आपले जातीवर घेऊन, फौजेची तोड पाडून, पुढें जमाव करून सरकारचाकरी करावी. त्यांनीं साफ उत्तर दिल्लें कीं, सरदारीत आळा नाहीं, माझ्यानें हें काम होणार नाहीं. मी शिलेदारीनें आहे, तसा राहीन. नाहीं तर श्रीकाशीस, आज्ञा करा, जाईन. येणेंप्रमाणें उत्तर दिल्लें. पुढें तजवीज करून कोणास काम सांगतील न कळे. नारोपंताचे चिरंजीव, त्यांचें बोलणें तेथें इंदुरी लागलें आहे. राजश्री देवराव यांस चंद्र ४ रविलाखरीं इंदुरास राजश्री सुभेदारांकडे पाठविलें. समागमें राजश्री पांडुरंग शंकर यांस दिल्ले. कारण, आर्ही सरकारआज्ञेचें लक्ष घरून मान्य केलें. सरदारांचा रुकार घेऊन यावा ह्मणून पाठविलें आहे. मशारनिल्लेनीं सेवेसीं बजिन्नस पत्र लिहून दिल्लें, तें पाठविलें आहे; त्यावरून श्रवण होईल. मजला घरान्स जाऊन हुजूर यावयाची आज्ञा. त्यास, आज्ञेप्रमाणें अश्विनवध्वपक्षीं निघून येत होतों. परंतु बाईंनीं सांगितलें कीं, राजश्री जयंराम रावजी पौर्णिमा करून निघतील, त्यांसमागमें मार्गस्त करून देईन; त्यावरून राहिलों. याउपर कार्तिकवद्य २ निघून शहरास जातो.

तेथें मुलें माणसें ठेवावयाची सोय नाही. तेथून कुटुंब घेऊन, वेरुळीं ठेऊन, सेवेसीं येईन. येथील बंदोबस्त अद्यापि होत नाही. दौलतींत बखेडा फार आहे. मुसा नारज यांचे चिरंजिवास निरोप दिल्हा. तो माळवेप्रांतीं जाणार. बाईनीं त्यास ताकीद केली, आमचें घरीं मल्हारराव यांची चाकरी करूं नये व राजश्री पाटीलबावांकडे राहूं नये. मग कोठें चाकरी करावी. याप्रमाणें निष्कून सांगून निरोप दिल्हा. बारा हजार रुपये त्यांस पावते जाले. शेवटीं निरोप दिल्हा. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २७१.

श्री.

१८ जानेवारी इ. स. १७९५.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ कसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ० २६ माहे जमादिलाखर रविवारपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—येथील वर्तमान छ० १३ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान येणेंप्रमाणें कलमबंदीः—

राजश्री दादाजी गंगाधर यांचीं पत्रें मातुश्री बाईस छ० १२ जमादिलाखर-पासून आजपर्यंत दोन तीन आलीं. त्यांतील भाव कीं, नवे कारभारी यांजकडून कामाचा बंदोबस्त होऊन येत नाही. स्वारी मोहिमसीर, लोकांचा गवगवा, ऐव-जाची तोड व कामाची आटोपही नाही, ह्मणोन सरदारांचें बोलणें आह्मांकडे पडतें, व सरकारचेंही मानस. त्यास या गोष्टीची सहा आपली पाहिजे. अभय-पत्र येईल तशी वर्तणूक घडेल. याप्रमाणें कित्तीक मजकूर त्यांणीं आपलेपरीं लिहिला होता. त्याचीं उत्तरे राजश्री विनायक बाजीराव वगैरे पारनेरकर यांनीं मागितलीं. परंतु उत्तरें घावयास अनमानली, कीं विचारून सांगूं. त्याउपरीं त्यांणीं एक दोन वेळां लगट करून उत्तरें मागितलीं. तेव्हां मोघम मजकूर लिहून उत्तरे दिधलीं कीं, तुर्ही आपलें आपअवसान पाहून, जी गोष्ट परिणामास उत्तम होईल ती विचारून करावी. या प्रकारचीं दिधलीं ह्मणोन कळलें. तें सेवेसीं लेखन केलें. खुलाशाचीं पत्रें दिलहीं नाहीत. केल्या कर्माचा अभिमानही आहे. विनायक बाजीराव एक दोन.....पण बंदोबस्त करावा हें चांमलें. ते एखादे जाबसाल उरकितात. मग आपल्यास विषम वाटेल. त्यास उत्तरें घावीं, तेव्हां पत्रें लेहून दिधलीं.

कलम १.

राजश्री शिवाजी गोपाळ हे, राजश्री दादाजीकडील पत्रें आलीं तेव्हां होते. नंतर विचारून श्रीपुष्करास गेले. बाईचा निरोप घेऊन छ १५ जमादिलाखरीं येथून स्वार होऊन निघाले. बे महिन्यांनीं येणार.

कलम १.

कारभारप्रकर्णीं बाईंचें बोलणें पडलें कीं, आजपर्यंत जसा कारभार चालवा-
वयाचा तो बरा वाईट सांबानें निभावला. आतां ज्याचा त्यांनीं आटोपून मजला
काशीयात्रेस जावयाचा निरोप द्यावा. माझ्यानें आतां होत नाहीं, व देखवतही
नाहीं. हें बोलणें अंतःकरणापासून नाहीं. बाह्यात्कारें मात्र दाखवितात. या प्रकारें
वर्तमान ऐकिलें, त्यावरून लिहिलें असें. कलम १.

येथील कारभारीयांत दोन पक्षः—राजश्री दादाजी गंगाधर यांजकडील कारकून
व पारनेरकराकडील हा एक, व दुसरा राजश्री गणपतराव नारायण. यांजकडील
एकमेकांचीं पत्रें येतात तीं, एकांतीं कोणास कोणी न दाखवितां, कवाडें लावून
वाचतात. त्यांत बाईंचा प्रकार कोणाकडेही पुरता नाहीं. कलम १.

राजश्री सुभेदार यांचीं पत्रें मातोश्रीस आलीं कीं, वडिलीं कारभारी करून
दिलहे, यांजकडून ऐवजाची सरवरा होऊन, कामाचा बंदोबस्त होऊन येत नाहीं.
खर्चाची अडचण बहुत आहे. दुसरी एखादी गोष्ट करावी, तर ठीक पडेल.
याजकरितां पत्रें लिहिलीं आहेत. उत्तरें आलीं पाहिजेत. ह्मणोन मजकूर बहुत
लिहिला होता. त्याचीं उत्तरें खुलाशाचीं लिहून दिधलीं नाहींत. मोघम छिहून
दिधलीं कीं तुमचें सोईस येईल, जसा प्रसंग पहाल, तशी गोष्ट उचित तें करावी.
ज्यांत परिणाम उत्तम दिसेल तें करावें. आमचा आग्रह नाहीं. आणखी
कितेक मजकूर लिहिला होता, त्याचीं उत्तरें कार्याकारण लिहून दिल्लीं. कलम १.

राजश्री गणपतराव नारायण यांचीं दोन वेळां पत्रें आलीं. त्यांनीं आपला मज-
कूर लिहिला होता. तीं पत्रें त्यांजकडील कारकुनांनीं वाचून दाखविलीं. ऐकून
मात्र घेतलें. उत्तर केलें कीं, म्यां लग्न मात्र लावून दिल्लें. कामाची निभावणी,
सरदारांचें साधन, व सरकारांचें व कारभारीयांचें साधन तुझांकडून न होय. त्यास
मी काय करूं? उपरांत पत्राचें उत्तर मागावयास कारकून व मुकुंदराव हरी यांची
मातुश्री आकाबाई गेली. त्यास बोलली कीं, मी पत्राचें उत्तर काय देऊं? जो कोणी
पंचत्रीस लक्ष रुपये देईल तो दौलतीचा कारभार करील. त्यांत तुझीं आपलें घरदार
पाहून जी गोष्ट करणें ती करावी. येथून लाख रुपये पाठविले होते, ते वरचेवर
उडाले. त्यांजकडीलही पत्रें, दहा रोज जाले आलीं आहेत. त्यांस उत्तर देत
नाहींत, व तुमचींही देणें नाहींत. त्याउपर तिसरे दिवशीं मागतीं आका व कारकून
राजश्री रामचंद्रपंत व मुकुंदराव जिवाजी हे बोलवयास गेले होते. त्यांची खात-
रजमा केली कीं, तूर्त मी सरकारांत पत्र लिहित नाहीं. विना सरकार, मजला
लिहिल्यावेगळी गोष्ट करणार नाहींत, हा भरंवसा आहे. तथापि केली तरी
करोत. मीं जी गोष्ट केली, ती विचारूनच केली. त्याची निभावणी करणें

घन्याकडे. त्यांपीं खातरजमा करावी. इकडूनही उपराळा राखीन. सरकारचीं पत्रें मजला आलीं ह्मणजे त्यांचीं उत्तरे मजला जशीं कळतील तशीं लिहीन. विना सरकारचीं पत्रें आल्याखेरीज मी कांहीं सरकारांत लिहीत नाहीं. त्यांचीं पत्राचीं उत्तरे लिहून घाबींसीं ठरलीं. तीं पोकळ खातरजमा मात्र. एखादी गोष्ट बोलल्याप्रमाणें निभावणी करतील हा भरंवसा नाहीं. मिजाज एकरूप कायम नाहीं. कलम १.

सदरहू पांच कलमें सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २७२.

श्री.

१८ जानेवारी स. १७९५.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार पिशापना छ० २६ माहे जमादिलाखरपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान येणेंप्रमाणें कलमबंदीः—

राजश्री सुभेदार यांजकडे लष्करांत खर्चाची विपत्य. लोकांचीं धरणीं, नित्य हंगामें होऊं लागले. तेव्हां हें वर्तमान सरकारांत समजल्यावर, सरकारांतून पांच लक्ष रुपये साहुकारांकडून तूर्त खर्चास देविले. ह्मणोन हें वर्तमान बाईचें येथें आलें. बाईस कळल्यावर बाई, राजश्री विनायक बाजीराव यांसीं सरदारांस व कारभारी यांस रागें भरून बोलिली की, सरकारचा पैसा कां घ्यावा? अशी काय गांठ येऊन पडली होती? लाख रुपये पाठविले होते; आणखी ऐवज पाहिजे ह्मणोन तजविर्जीत असतां, सरकारचा पैसा घ्यावा ही सहा चांगली न केली. ते जबरदस्त. त्यांचा पैसा न पावला, तर महाल जप्त करून घेतील. सरदार आपले पुंजीस हात लावीत नाहींत. पुढें कोणत्या उपयोगीं पडणार? वेळेस नाहीं तों कारभारी काठीनें पाणी सेवितात. अशानें कसा कारभार चालेल? या प्रकारें बोलणें जालें तें लिहिलें असे. कलम १.

राजश्री जिवाजी बछाळ हे तापी उतरून फर्दापूरचे घाटानें चढून गेले. बरोबर फौज जमा लुटारी बहुत आहेत. लोकांचा खाया खर्चाचा हंगामा आहे. तसेंच चालढकल करून जातात. बन्हाणपुरांतून सावकाराकडून दीड लक्ष रुपये घेतले. होळकरांकडील महालपैकीं, रावेर येथें सहा मुक्काम होते. तेणें-कडून महालची खराबी फार जाली. दहा बारा गांव बेचिराख जाले, व अवांतर महालांच्या नुकसान्या फार जाल्या. त्यामुळें कमाविसदारांचे बोभाटे येथें आले. त्यावरून बाईंनीं पत्रें सरदारांस लिहिलीं कीं, हें वर्तमान सरकारांत

श्रवण करून शिंदे यांस ताकीद करवावी. राजश्री देवजी गवळी देशचे महालांस उपद्रव देऊन घांसदाण्या घेतात. असें वर्तमान येथें आलें. त्याजवरून लिहिलें असे.

कलम १.

राजश्री संताजी होळकर हे, सेंदव्याचे बाहेर जमीयत घेऊन, भिलांचे पारपत्यास्तव निघाले आहेत. भिलांनीं उपद्रव सेंदव्याचे आसपासचें गांव मारुं लागले. ह्मणोन, त्यांजवर बाईंनीं पायचीं माणसें दीडशें, उपराब्यास पांठविलीं आहेत. भिलांचें पारपत्य होऊन येईल तें खरें.

कलम १.

सरकारांतून फौजेची हजरी घेण्याविशीं कारभारी यांस ताकीद जाली, हें वर्तमान येथें बाईंस आलें. त्यावरून येथील कारभारी यांस ताकीद केली कीं, सरंजाभीयांचीं पथकें राजश्री खंडो रामाजीजवळ गिराशाचे पारपत्यास्तव आहेत, तीं बोलावून घेऊन सरदार यांजकडे रवाना करावीं. तेथें हजरीचा प्रसंग आहे. पथक्यांस ताकिदीचीं पत्रे लिहिलीं. दुसरें बोलणें कीं, इकडे लागल्यास चार हजार फौज नवी ठेवीन. या प्रकारें बोलणें जालें तें सेवेसीं लिहिलें असे.

कलम १.

राजश्री तुळसाजी वाघ यांजकडील पथक महतपुराहून येथें आलें. दोन अडीचशें स्वारसरंजाम आहे. येथें चार मुक्काम होते. नंतर बऱ्हाणपुरचे मार्गानें जाण्याचें सांगितलें आहे. कारण, खानदेशप्रांतीं पेंढारी, राजश्री जिवाजी बहाळ यांजकडील उपद्रव विशेष देतात. त्यांस शह देऊन पुढें जावें. त्याप्रमाणें पथक नर्मदा उतरून गेलें, छ २२ मिनहूस.

कलम १.

मातुश्री बाई यांजकडील कारकून राजश्री आंबाजी दादाजी, गिराशांनीं धरून नेले होते; ते सुटून येथें छ० २२ मिनहूस येऊन भेटले. दुसरे रोजीं शेरणी बाटली; व त्यांस मेजवानी करून वस्त्रें व शालजोडी विधली. कारकूनमजकूर यांणीं बाईंस मजूर एक घोडी सरंजामासुद्धां पांचशें रुपयांची नजर केली. शिवाय पामदान वगैरे दोन जिनसा दिले.

कलम १.

राजश्री खंडेराव रामाजी, पागा सरंजामसुद्धां, माळवेंप्रांतीं गिराशावर शह देऊन जांघऱ्याचें आसपास होते. त्यास, रिंगणोद परगण्यांतील एक गढी खालीं करून, पुढें सोद्याचे पारपत्यास पिढावे व रामपुरा प्रांतीं गेले.

कलम १.

पो इंदूरचे आसपास गिराशांनीं मागतीं उपद्रव मांडिला. शहरांत डाके पडूं लागले. ह्मणोन बाईंनीं राजश्री मानाजी होळकर यांस पन्नास स्वार देऊन, शहरचे रखवालीस पाठविले आहेत.

कलम १.

मातुश्री मावसीबाई होळकर यांचे पहिले भाऊबंध खानदेशांत कोणी आहेत, त्यांचे भेटीस्तव बाईंचा निरोप घेऊन, सरंजामसुद्धां कूच करून गेली. सेवेसीं कळवें.

कलम १.

सदरहू नव कलमें सेवेसीं श्रुत होतील. जालें तें वर्तमान लेखन केलें. पुढें घडेल तें सेवेसीं लिहीन. हे विज्ञापना.”

लेखांक २७३.

श्री.

६ फेब्रुआरी इ. स. १७९५.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ केसो भिकाजी कृतानिक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १५ माहे रजव भुगुवासर प्रातःकालपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान काल डांकेबरोबर विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, सरकारी लाखोटा एक, मुजरद काशीद जोडीबराबर रवाना जाला, छ ८ रजबी. तो यथें छ १३ माहे मीनहूस मागील चार घटका दिवस राहतां पोहोंचला. गंगाजळनिर्मळ मातुश्री अहिल्याबाई यांचे नांवाचा लाखोटा होता. पावतांच क्षणीं जाऊन, वर्तमान कानावर घातलें. सायंकाळचें स्नान करून जपांत होती. खुणेंकरून सांगितलें कीं, भोजनोत्तरपत्रें श्रवण करीन. ते दिवशीं ग्रहणाची कर होती. स्नानें करून, दावें करून श्रमली होती. दिवसभर उपोषण. रात्रीस भोजन जाल्यानंतर कांहीं कचेरी जाली होती, ती बरखास करून, बिछान्यावर एकलीच बसून, कारभारीयापैकीं राजश्री विनायक बाजीराव व बाळाजी कृष्ण यांस बोलावून, त्यांजकडून पत्रें अक्षरशा श्रवण केलीं. सरकारचें पत्र एक व नबाबाकडील वकिलाचे पत्राची नकल एक होती. मजकूर, प्रेमसुक जोहरी याचा होता. तो ध्यानास आणून, सरकारआज्ञेप्रमाणें तेच क्षणीं, सवाप्रहररात्रपर्यंत, बसून, जागां जागां घांटनाकें येथील कमाविसदार यांस पत्रें लिहून रवाना केलीं, व आसपासचे जवळ होते, त्यांस समक्ष बोलावून ताकीद करून, बंदोबस्त करविला. दक्षण उत्तर पहाडाचे घांट, व नाके, चोरवाटा व उभय रेवातीर येथील नाव घांट पायउताराचे तर नेमावरपर्यंत, यांजकडील जिल्हांतील झाडून बंदोबस्त करविला. राजश्री रघुनाथपंत यांस बऱ्हाणपुर येथें पत्रें पाठविलीं....येथील कमाविसदार यांस व जमीदार भूमे वगैरे यांस ताकीदी सांगून पाठवून, नंतर सवाप्रहररात्रीस निद्रा केली. प्रत्योत्तराविशीं विनंति काल केली. त्यावरून सरकारचे पत्राचें उत्तर रात्रीस लिहून दिल्लें; तें आज सेवेसीं रवाना केलें आहे.

सरकारांतून हुजरे व कासीदजोडी नेपाळचे कामगिरीस रवाना केले; ते येथे पोहचून, त्यांच्या मार्गाचा बंदोबस्त करून देऊन, छ ५ रजबी कूच करून पुढे गेले. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २७४.

श्री.

२ आक्टोबर इ. स. १७९५.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १८ माहे रविलावल भृगुवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— येथील वर्तमान छ १३ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, राजश्री काशीराव होळकर यांणीं परगणे जावरे येथील सोडचिठी भागवतास दिली. त्याची नजर रुपये तीस हजार ठरावून तिऱ्हायती निशा, दों सालांत घ्यावे असी घेतली. त्यापैकीं पांच हजार खासगी नजर, याची निशा नगदीची घेतली. भागवताच्या बाया चौघी आहेत, त्यांस एक गांव सतंतर तोडून दिलहा. सात हजार रुपये सरंजाम चाकरीस आहे. त्याचे खर्चास घेत जावें. याप्रमाणें होऊन भागवतांनीं आपले कडून, मामलत रा पांडुरंग शिवाजी यांजकडे सांगितली. निशाही त्यांचीच आहे. कसबे करईची सोडचिठी शितोळ्याकडे दिली. पंचवीसशें नजर. त्याजपैकीं बाराशें खासगी. याप्रमाणें तेथील कारभार केला. राजश्री भिवजी आघाडे यांचे काम किल्ले जांब येथील घांटाचें वगैरें पूर्ववत्प्रमाणें सांगून सोडचिठी दिली. वखें दिल्ली. नंतर मागतीं स्वार पाठवून आणून फेऱ्यांत घातलें आहे. सौभाग्यवती म्हाळाबाई, संताजी होळकर यांची स्त्री, व सौभाग्यवती आनंदीबाई काशीराव यांची स्त्री, यांजकडे कांहीं नजर कबूल केली होती, ती दिल्ली नाहीं. ह्यणोन त्यांचें ऐकून धरून आणले. त्यांस ह्यणतात कीं, तूं आपल्या भावास आणून हजर कर. त्यास शिक्षा लाविली पाहिजे. कैलासवासी बाई यांणीं त्यांस काढून दिले. तो देशीं गेला. बदकर्म त्याजपासून घडलें. याचा ऐवजही घेतला असतां मागतीं उलटी खाऊन, चार रुपये दंडावे हा हेत आहे. पो। इंदुर येथील बाणी, उदमी, बनाज, बोहरी यांस उपद्रव मनस्वी देतात. कोणी कोणाचा वाधा फिर्याद सरकारांत आला ह्यणजे, त्यांजकडे स्वार मसाला पाठवीत असावें. शहरांत चोऱ्या होतात, याजसाठीं येथून पागा. पाठविल्या आहेत. ते परभारें उपद्रव करितात, चोऱ्याही होतात. दाऊद बोहरा मातबर, त्याचा गुमास्ता फिर्याद जाला. याजकरितां स्वार पाठवून मसाला केला. हा कजीया लबाड. बाईनीं छान

केली असतां मागतीं उपस्थित जाला. याजमुळें बोहोरी याची हर्ताळ येथें व इंदुरांत, खरगोण येथें पडली आहे. बोहोरी सारे जमा होऊन येथें आले आहेत. यावर काय इनसाफ करितात पहार्वें. इंदूरची रयत बेदील आहे. परगणे कायथे येथील मामलत पहिले मामलेदाराकडून दूर करून राजश्री रोडोजी होळकर यांस सांगितली. काल छ १३ मि। वखें दिधलीं. वीस हजार रुपये घेतले. पहिले मामलेदाराकडे फाजील आहे. ब्राह्मणाकडील काम दूर करून मराठ्याकडे सांगितलें. परगणे निंबहेडा येथील कामाविसदारांपासून अंतस्थ नजर घेऊन बिदा केलें. तेथील फडणीसी दूर करून, मामलेदाराकडे सांगितली. फडणिंसांवर मामलेदारांनीं पन्नास हजार तकरी केली. फडणीसानें सवालक्ष मामलेदारावर काढले. याप्रमाणें जालें. परंतु कोणाचे अंगी लावून पैसा घेतील, हा अर्थ तूर्त नाही. फडणिंसाची जमीं मामलेदारांनीं करविली. साडेतीन हजार रुपये अंतस्थ घेतले. राजश्री तुळसाजी वाघ महतपुरकर यांनीं सरकारांत श्रीमंतांकडे सूत्र लावलें आहे कीं, आर्क्षीं पहिलेपासून पदरचे असों. हल्लीं होळकरांचें आमचें बनत नाहीं; त्यापर्क्षीं चाकरी सरकारांत करूं. हें वर्तमान राजश्री सुभेदार यांस तेंथें समजलीयावर, त्यांनीं येथें चिरंजीवास लिहिलें कीं, तुझीं तूर्त बाघाकडे कोणी पाठवून खातरजमा करावी. त्यास, राजश्री राणुजी शिंदे चोळीकर हे पहिले गेलेच आहेत, त्यांस पत्रें गेलीं आहेत. तीन लक्षांची वरात कर्जपटीऐवजीं केली आहे; त्याचा तगादा तूर्त मना करविला. याउपर काल छ १३ मी॥ स बाघाचीं पत्रें पुण्यास जात होतीं, तीं धरलीं आहेत. त्यांतील भाव समजल्यावर लिहीन. सांप्रत निदर्शनास आलें, तें सेवेसीं लेखन केलें असे. पुढें घडेल ते सेवेसीं लिहीन. दुदरनेक फरासीस काल छ १३ मी ॥ रेवा दक्षिणतीरीं येऊन दाखल जाला. राजश्री सुभेदार यांजकडून आला. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २७५.

श्री.

९ डिसेंबर १७९५.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २६ जमादिलावलपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान, राजश्री काशीराव होळकर यांनीं परगणे रामपुरा येथील कारभार केल्यामुळें, सुभेदार यांनीं बहुत निषेध केला. बारा कलमांचे जाबसाल फिरवावे असें होतें. त्याप्रमाणें एक जाबसाल कायथ्याचा मात्र फिरला, बाकी जें जालें तें उत्तम ठरलें. राजश्री बाळाजी रावजी यांजला तिकडून सनदा

आल्यानंतर, मागतीं येथून खातरजमेचीं पत्रें देऊन, शिरपांव शालजोडी देऊन, रामपुरास बिदा केलें. हल्लीं कारभार जो होतो तो, येथील आज्ञेखेरीज होत नाहीं. लोकांचे समाजाविशींचां गवगवा, तसाच शागीर्दपेशास रोजमुरा एक देतात. त्यास ऐवज पदमसी, पानसी यांचे दुकानदारापासून घेऊन, त्यास वराता, किरकोळी नजराणे वगैरे-यांचा लावून दिव्हा. दुदरनेक फरासीस यांचीं धरणीं पारणीं होतात. हल्लीं त्यांस वराता कर्जपटीच्या वगैरे, सवा लाख रुपयांच्या लावून देऊन पाठविल्या आहेत. तो आपले जागां श्रमीच आहे. येथील मंडळ आपआपले जागां, कोणाचे कांहीं चालत नाहीं ह्मणून, श्रमीच आहेत. सांप्रत सुभेदारांची सूचना चिरंजिवास आली आहे कीं, तुमची इकडे येण्याची सिद्धता असूं देणें. पत्र लिहूं तसें सत्वर येणें. येथील संस्थान मुख्यत्वेकरून राजश्री रामराव आपाजी पळसीकर यांची नेमणूक होऊन पत्रें आलीं आहेत. हे आपले जागां श्रमी. काशीराव यांची शुद्धता नाहीं. दुसरे, या प्रसंगीं तेथें असावे ह्मणोन चिंत्ताग्रस्त आहेत. पुढें घडेल तें खरें. राजश्री लखोबा जगोबा यांणीं दतीयाघाल्याशीं साम सांप्रतकाळीं केला. हिंदुस्थानांत सिखांनीं कांहीं गडबड मांडली आहे, वरकड राजे रजवाडे तमाम आपआपले ठिकाणीं स्तब्ध आहेत. राजश्री आंबोजी इंगळे दिल्लीस गेले ह्मणोन, वर्तमान येथें आलें. पुढें घडेल तसें सेवेसीं वरचेवर लिहीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २७६.

श्री.

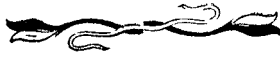
३१ जानेवारी इ. स. १७९६.

“सेवेसीं विनंति सेवक कचो जनार्दन नि॥ कसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २० रजव रविवासरपर्यंत सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान छ १४ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. त्यानंतर इकडील वर्तमान, इलायतचा सुभा आबदाली याजबरोबर चाळीस हजार घोडा, शिवाय पायदळ, याप्रमाणें फौज तयार होऊन, अटक उतरून अलीकडे तीन मजला स्वारी आली. दिल्लीस यावे हा रूख आहे. अझीगौर बादशाहा याचा पुत्र शाहाजादा बरोबर आहे. त्याची स्थापना दिल्लीस करावी, हा विचार गिलच्यांचा आहे. रूमचे पातशाहाचेंही संमत आहे. दिल्लीतील लोक खळबळले आहेत. मातबर लोक निघून लखनुरास जातात. चाळीस रुपये भाडें गाडीचें जालें आहे. मथुरेंत वगैरे चोरांचा उपद्रव. डाके पडतात. सीखांचें शहर आमरसेर (अमृतसर) उजाड जालें. याप्रमाणें बातमी येथें सावकान्यांत जैपुरची व दिल्लीहून

आली; त्यावरून सेवेसी लेखन केलें आहे. सत्य मिथ्या ईश्वर जाणे. राजश्री काशीराव होळकर यांचा कारभार पूर्ववत्प्रमाणें चालत आहे. दुदूरनेक फरासीस यांची वरात, पंचविसां हजारोंची इंदूरचे सायरचे कमाविसदार यांजवर लष्करांतून पेस्तर साल ऐवजीं जाली आहे. त्यावरून कमाविसदाराचे कारकुनाचे मार्गें तष्ट. फरासीस यांचे दोन पाहारे नेहमीं बसले आहेत. त्यांस पैसा मिळत नाहीं. मामलत नको अशी फारखती दिधली. घालमेल करावी, तर सुभेदारांची आज्ञा नाहीं. त्यावरून कारकुनास काशीराव यांनीं विचारलें. सर्व कारभारी बसून एकांत केला कीं, मामलत तर दूर न करावी आणि पैसा तर घ्यावा. कशी तजवीज करावी? तेव्हां कोणी उत्तर देईनात. बोलले कीं, आह्मांस काय, जशी आज्ञा कराल तशी वर्तणूक करूं. त्यावरून घालमेल करावी असें ठरलें आहे. इंदूरचे नवे कमाविसदार केले आहेत, त्यांजकडे सांगणार. पुढें घडेल तसें लिहीन. खंडूजी लाबाते पतन पावले. ते मल्हारराव यांचे स्वशुर. याजकरितां काशीराव दोन वेळां गेले होते. इंदूरचा ऐवज सावकाराकडे जमा केला. पुढें लोकांस कांहीं घावें ह्या विचारांत आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

समाप्त.

‘इतिहाससंग्रहं’त प्रसिद्ध झालेलीं

महेश्वरदरवारचीं वातमीपत्रें.

[कारकीर्द-अहल्याबाई होळकर.]

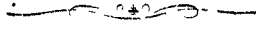
भाग २ रा.

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस

संपादक, ‘इतिहाससंग्रह’,

सातारा.

मुंबई येथें,

‘निर्णयसागर’ छापखान्यांत तुकाराम जावजी

ह्यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

नं. २३ कोलमाट लेन.

--

इ. स. १९११.

किंमत २ रूपये.

(Registered under Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

Printed by B. R. Ghanekar, at the Nirnaya-sagar Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

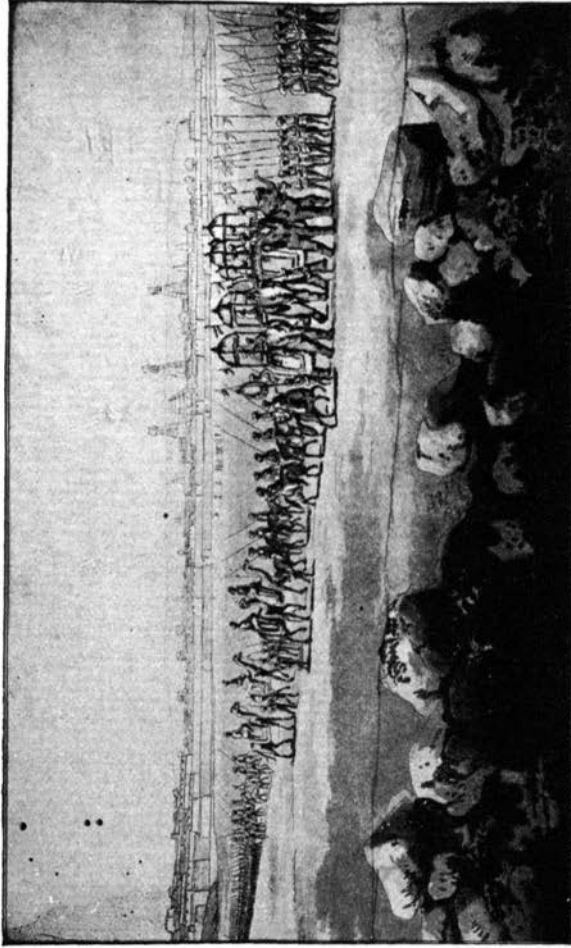
Published by Tukaram Javaji, Proprietor N. S. Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

इंदूरसंस्थानचे अधिपति
श्रीमंत महाराज
महाराजाधिराज राजराजेश्वर सवाई
तुकोजीराव उर्फ बाळासाहेब होळकर

ह्यांम

हा ग्रंथ अत्यंत भक्तिपूर्वक व आदराने

नजर केला असे.

श्रीरंगपट्टण येथील टिपू सुलतानची स्वारी.

३५. महादजी शिंदे यांचे वैद्य शुकदेव मिश्र.

मराठी राज्यामध्ये वैद्यशास्त्रपारंगत असे नामांकित वैद्य बरेच होऊन गेले; परंतु त्यांची माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांची नांवे सुद्धा इतिहासांत प्रसिद्ध नाहीत. मग त्यांच्या चरित्राची ओळख कोठून येणार? परंतु, जुन्या कागदपत्रांत त्या वेळच्या वैद्यांचे आणि हकीम तबीबांचे जे उल्लेख आढळून येतात, त्यांवरून मराठीशाईत मोठमोठे नामांकित भिषग्वर्य आणि चतुर शस्त्रवैद्य होते, असें मानण्यास हरकत नाही. महादजी शिंदे ह्यांच्याजवळ शुकदेव मिश्र ह्या नांवाचे एक सुप्रसिद्ध वैद्य होते. ते झांशी येथील रहिवासी असून, त्यांनीं झांशीचे सुभेदार नारोशंकर राजेबहादूर ह्यांचे कारकीर्दीत आपलें वैद्यचतुर्य प्रकट केलें होतें; व तेव्हांपासून त्यांस सरकारांतून दररोज २। रुपयांची नक्त नेमणूक झांशी येथें मिळत असें. हें पुढें झांशीहून काशीस जाऊन राहिले. हे महादजी शिंदे व दुसरे मराठे सरदार ह्यांच्या लष्करांत येऊन, वेळोवेळीं आपल्या अप्रतिम गुणांचें प्रदर्शन करीत असत. महादजी शिंदे ह्यांच्या पत्नीस ह्यांनीं औषध देऊन एक वेळां मृत्यूच्या दाढेंतून सोडविलें होतें. तेव्हां महादजी शिंदे ह्यांनीं त्यांच्यावर प्रसन्न होऊन, त्यांच्या झांशी येथील नक्त नेमणुकीबद्दल ९०० रुपयांचा एक गांव पेशव्यांकडून इनाम करून देवविला होता. ह्या संबंधाचा उल्लेख पुढील एका पत्रांत आढळतो. तो येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:—वेदमूर्ति राजश्री शुकदेव मिश्रजी यांस दररोज झांशीचे चौथ्यावर नारो शंकर यांचे कारकीर्दीपासोन अडीच रुपये दररोज आहे. त्यांचे बारमाही रुपये ९०० नऊशें होतात. मिश्रजीचें रहाणें श्रीकाशीस; यामुळें रोजाची सोय नाही. मिश्रजींनीं राजश्री पाटीलवावांचे ह्यीस व्यथा निर्माण जाली, ती औषध देऊन बरी केली. ते कालीं यांचें वर्तमान, पूर्वापरसंबंध, स्वास्थ्य राहणें आदिकरून मनास आणिलें. त्यांस, झांशीचे राजाच्या मजकूर बोलण्यांत आला, तो बावांनीं श्रवण केला. मज्जीं, मिश्रजींवर प्रसन्न जालीच होती. बोलले कीं, काशीचे राहण्यामुळें रोजाची सोय पडत नाही. तर नवशें रुपये जमेचा गांव झांशी गीर्दीत तजवीज करणें, तो सरकारांतून लावून देऊन, सनदा करून आणवितो. त्या मिश्रजींच्या हकीकतीच्या यादी व गांव त्या जमेचा, त्याची फर्द घेऊन बावांनीं आपलीं पत्रें, एक धीमंतांस व एक स्वामींस, असीं माझे हवालां केलीं, तीं सेवेसी पाठविलीं; पावलीं असतील. त्यांची पावती आली नाही. तस्मात् पावलीं नसतील कीं काय न कळे।

८ ए. टि. भा. २

नंतर बावांनी फिरून बोलावून, मजकूर मिश्रजींचें काम जरूर करून देण्याचा अगत्य-
वाद धरून बोलणें केलें, तेंही पुरवणी रवानगींत सेवेसीं पाठविलीं. आतांही बावांनीं
हटकिलें आहे. आणखीही पत्रें येतीलसें वाटतें. याचा जाबसाल जालाच असेल.
उत्तर बावांस काय सांगावें, तें आज्ञापिलें पाहिजे. हे विज्ञापना.”

३६. काश्मिरांतील उद्योगधंद्याची निकृष्टावस्था.

काश्मीर येथील लोंकरीच्या उंची मालाची प्रसिद्धी पुरातन कालापासून आहे.
त्यांत काश्मिरी शालजोड्यांची प्रख्याति तर सांगावयासच नको. परंतु इ. स.
१७८६ च्या सुमारास काश्मिरी मालाची व कारागिरीची किती हीन स्थिति
झाली होती, हें शिंघांच्या लष्करांतून नाना फडणविसांस आलेल्या पुढील पत्रा-
वरून चांगलें दिसून येतें. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

पौ छ ८ सवाल सबा समानीन

श्री.

इ. स. १७८६.

“विज्ञापना ऐसी जे:— छ ७ जमादिलावलचें पत्र सादर जालें. त्यांत आज्ञा जे,
पूर्वी तुझांस पत्रें पाठवीत गेलों, त्यांत फर्मास वगैरै:—

१ छिटें मुलतानी व आगच्याचीं बहुत वेळास हा गांव इंग्रजाकडे आमचा वत-
चांगलीं. नाचा गेला आहे तो मागोन घ्यावा.

१ तसबिरा फार चांगल्या.

१ असल तुसी पट्ट पस्सी.

३

सादरदुखेरीजही लिहिलीं गेलीं आहेत, तीं पाहून त्यांचें मनन असावें झणून आज्ञा.
ऐशास मौजे वेळास थाजविशीं किती वेळ राजश्री पाटीलबावांस हटकिलें आहे. ‘होय’
‘होय’ झणत गेले. आतांही हटकिलें. झणाले जे, ‘सारा कोंकणप्रांत इंग्रजांपासून
सुटला असतां, हाच गांव कसा राहिला, कळत नाही. एक साष्टी मात्र त्यांजकडे
राहिली. त्याखेरीज गांव कोणी राहिला नाही. याची माहितगारी मजला नाही.
तरी गांव कोठील, कोणे परगण्याचा व हकीकत त्यांची लिहिण्याविशीं आज्ञा जाली
पाहिजे.’ छिटें, तसबिरा व पट्ट पश्मी यांचा मजकूर तर, चमेलपार ग्वालेर गोहद
प्रांतीं बावांची फौज होती, तेव्हां शालजोड्याविशीं आज्ञा सादर होती. तेव्हां व
चमेल उतरून उत्तरेस आल्यावर आजपावेतो जो बेपारी साहुकार कश्मिरी माल
घेऊन आला, तितकाही मीं पाहिला. किनारा पळा व सूत पोत आज्ञेप्रमाणें
एकाही जोडीस न पाहिलें. एक पिंवळी जोटी किंचित् दृष्टीस आली, तेही
एकांशेंकरून पोत मात्र दिसलें; तितक्यावरच ठेविली होती. दोनशें रुपये किंमत
ठरली ती कबूल करून ठेविली. पुण्यांत तसी जोडी पाऊणशें ऐशीस मिळेल;

गरजच आहे तर शंभर रुपये देणार देईल. असं असतांही ती जोडी ठेविली. मथुरेच्या मुकामीं केवळ गळाटा ! जलसमाधीपावेतों आलें तेव्हां माघारी दिली. नंतर कांहीं उतार पडला. तदोत्तरही शोधांत आहें. परंतु चांगली जिनस मिळत नाहीं. तसविरांचे मुरके दोन चार आले. पाहिलें, काम अनोटें, आपले पसंतीस यावयाजोगें दिसलें नाहीं. आणखीही शोधास सांगितलें आहे. पशमी माल कशमीरचा पहिला आला, त्याची दशा विनविली. प्रस्तुत कशमीर बिघडली. एक साहुकार हुंडीवाला होता, तो इकडील हुंड्या घेऊन कशमीरीत रुपया देत होता. एक मुकीम होता त्याचे विद्यमानें सौदे होत असत. कशमीरीतील मामलेदार विलायतवाल्याकडील बदलून होता. विलायतवाला शाह फौजबंदी करून कशमीरीवर चालून आला; तेव्हां त्या जुन्या मामलेदारानें तो साहुकार व मुकीम दोघांपासून चाळीस लक्ष रुपये दंड घेतला. रुपये देईनात. त्यांस मारतां मारतां जिवें मारिलें ! सहकुटुंब त्यांचे घात करून लुटून घेतलें. तधीपासून ती पेट बुडाली. शाहानें कशमीर घेतली, तेव्हां दोन तीन पुरें कटा केला. असा शहरांत नाश पडला. त्यामुळें माल येत नाहीं ह्मणतात. जुना माल खपता लष्करांत राहिला आहे तोच आहे. नवा माल आला ह्मणजे पाहीन. कामाचा असल्यास घेईन. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना. ”

३७. पार्वतीबाईंच्या मृत्यूबद्दल पाटीलबावांचे उद्गार.

श्रीमंत सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशवे हे इ. स. १७६१ त पानिपतच्या लढाईत मृत्यु पावले. त्यांची स्त्री पार्वतीबाई. ही पानिपतच्या युद्धांतून वांचून दक्षिणेंत परत आली होती. ही पुण्यास सवाई माधवराव पेशव्यांचे कारकीर्दीपर्यंत विद्यमान होती. ती इ. स. १७८३ मध्ये मृत्यु पावली. ही बाई फार सरळ व सुखभावी असून, सवाई माधवराव पेशव्यांच्या बालपणांत, तिनें त्यांची चांगली काळजी घेतली होती. ही मृत्यु पावल्याचें वृत्त नाना फडणविसांनीं महादजी शिंद्यांस लिहिलें, त्या वेळीं त्यांस वाईट वाटून त्यांनीं तिच्याबद्दल जे उद्गार व्यक्त केले, ते येथें नमूद करण्यासारखे आहेत. हे शिंद्यांचे मुत्सद्दी नारो शिवदेव खानीं नाना फडणविसांस शब्दशः कळविले आहेत. ते येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“ विज्ञापना ऐसी जे:—राजश्री पाटीलबावा यांनीं बोलावून सांगितलें जे, “श्रीमंत मातुश्री पार्वतीबाई यांस कैलासवास जाळां. त्यास ईश्वरइच्छेस उपाय नाहीं ! मातुश्री होती तोंपर्यंत, श्रीमंत राजश्री रावसाहेब थंजविशीं, घरांतील बंदोबस्ताविशीं खातरजमा होती. सांप्रत बंदोबस्तास खातरजमेचें घरांत कोणी दिसत नाहीं. या-करितां श्रीमंत राजश्री नाना यांस आझीं पत्र लिहिलें आहे व तुझीही लेहून पाठवणें.

ते जवळ आहेतच. अष्टौप्रहर जे जवळ असतात, त्यांचे हातून प्रातःकालापासून दुसरे प्रातःकालपर्यंत, सर्व क्रियाकर्म, स्नानपान, भोजनशयन इत्यादिक कर्म संपादन होत असतात. तीं कर्म विश्वासुकाचे साक्षीने घडवीं, हें मोठें संरक्षण आहे. बाहेर राज्यभारविशीं नाना जपतच आहेत. त्यांस घरांतील बंदोबस्ताची काळजी नाहीसे नाही. ते पाहत, करीतच आहेत. परंतु जुन्यांपैकीं पार्वतीबाई गेली, व नवा समागम आज प्राप्त जाला. दोन्ही विलगच जालीं आहेत. यास्तव बंदोबस्त पक्का करावा.” येविशीं काळजी स्वामींस आहेच. तत्रापि बावांनीं सांगितल्याप्रमाणें विनंति करणें प्राप्त. हेच अर्थ बावांनीं पत्रीं स्वामींस लिहिले आहेत. त्यावरून ध्यानास येतील. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

३८ इंद्रसेनाचा रुसवा.

इंद्रसेन ह्याजे अंडरसन. हा इंग्रजांकडून शिंघांच्या लष्करांत आलेला वकील होता. ह्याचे मार्फत पाटीलबावांचीं इंग्रजाशीं राजकारणें चालत असत. तो एक वेळ रुसून शिंघांच्या लष्करांतून निघून आश्यास गेला. त्याची समजूत करितां करितां पाटीलबावांस व त्यांच्या मुत्सद्यांस पुरेपुरेसें झालें. ह्या इंद्रसेनाच्या रुसव्याची हकीकत नानांस आलेल्या एका पत्रांत आढळून येते. ही कोणास मनोरंजक वाटणार नाही? तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

इ. स. १७८७.

“विज्ञापना ऐसी जे:—इंद्रसेन इंग्रज येथें वकिलीस होता. त्याजवळ दोघे मुसलमान मौलवी या नांवें होते. राजश्री पाटीलबावांकडे जावसालास येत असत. इंद्रसेनानें त्यांजवर बालंट उचललें जे, आमचीं कुष्टपिष्टे बावांस यांनीं समजाविलीं. हें बालंट घेऊन त्यांस दूर केलें. ते दोघेही बावांनीं चाकर ठेविले. इंद्रसेनानें इतकेंच निमित्त केलें कीं, माझे चाकर तुझीं कसे ठेविले? मीं दूर केल्यास त्यांनीं लष्करांत राहूं नये. त्यांस दूर करावें. बावांनीं दूर केले नाहीत. ह्याणून लालसोट नजीकचे मुक्कामीं इंद्रसेनानें रुसवा दाखऊन कूच केलें. त्याचे समजाविशीस रांजेश्री सदाशिव मल्हार व कृष्णाजी अंबादास यांस पाठविलें. त्यांनं मानिलें नाही. ती कोसांवर मुक्काम केला, माधारा आला नाही. ह्याणून, देशमुख जांवई व राजश्री माधवराव गंगाधर दिवाण, कृष्णाजी अंबादास मजमदार व सदाशिव मल्हार यांस त्या मुक्कामास पाठविलें. यांनीं जाऊन बहुत प्रकारें बोलले, परंतु आला नाही. माधवराव आदिकरून फिरून आले. नंतर दुसरे रोजीं खांसा बावा आपण गेले. फार समजाविलें असतां आला नाही. बावा परतून आले. यावरून लौकिकांत अनेक प्रकारचे तर्क कुतर्क झाले. यास्तव मींच बावांकडे जाऊन वर्तमान विचारिलें. बावांनीं सांगितलें जे, “मौलवीचें निमित्त करून रुसवा बाहेर मात्र दाखविला. आंतील वर्म आणखीच दिसतें. आझी समजाऊं

लागलों, तेव्हां इंद्रसेनानें जाव दिला जे, मी आगच्यास राहतों. पत्रें माझीं लखनऊस पापडसाहेबास गेलीं आहेत; त्याचे उत्तराची प्रतीक्षा करितों. बहालीचें पत्र आलें तर परतून येईन.” असें बोलला. यावरून बदलीचा प्रकार दिसतो. तफजुल हुसेन-खान याचें पत्र सदाशिव मल्हार यांस आलें जे, आमची तुमची भेट लौकरच व्हावी असें आलें. तस्मात् तो अगर आणखी इंग्रज कोणी येणार. याची बदली जाली झणोन जातो. तगिरी बहाली लागलीच आहे. “आझांस कळऊन जातां, तर बादशाचे येथून व आझीं सन्मान करून विदा करितों! तें न केलें, आणि रुसवा दाखऊन कड झांकला, इतकें दिसतें.” असें बावांनीं सांगितलें. पुढें कळेल तें विनंति करीन, सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

३९. झांशी व बुंदेलखंड ह्या प्रांतांच्या वसुलाबाबद वादविवाद.

महादजी शिंदे ह्यांनीं उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रांत करून झांशी व बुंदेलखंड येथें आपला अंमल बसविला. ह्या प्रांताचा वसूल व त्याचे हिशेब पूर्वीं विसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश ह्यांच्या कारकीर्दीत जसे येत होते, तसे महादजी शिंदे ह्यांकडून पुणेंदरबाराकडे आले नाहींत. त्याबद्दल नानांचा व शिंद्यांचा बराच पत्रव्यवहार व वादविवाद झाला. तो फार महत्त्वाचा आहे. नानांनीं, विसाजी कृष्ण विनीवाले ह्यांच्याप्रमाणें, शिंद्यांकडून हिंदुस्थानांतील प्रांतांचा हिशेब व पैका वेळेवर आला नाहीं, झणून महादजी शिंद्यांवर दोषारोप केला. त्याचें निरसन शिंद्यांनीं कसें केलें आहे तें फार पाहण्यासारखें आहे. त्या संबंधाची पुढील दोन पत्रें येथें सादर करितों:—

लेखांक ३.

श्री.

१७ विज्ञापना ऐसी जे:—ल १७ सावानचें पत्र सादर जालें. त्यांत आज्ञा जे:— राजश्री पाटीलबावा तुझांजवळ बोलले त्यावरून तुझीं मजकूर लेहून पाठविला कीं, श्रीमंत कैलासवासी माधवरावसाहेब यांचे वेळेस राजश्री विसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश यांची रवानगी हिंदुस्थानांत केली, तेव्हां लाखों रुपये हुजुरुन दिले. याशिवाय बाहेर पैका मेळविला, व बुंदेलखंडची रसद घेऊन खर्च केला. आतांही मसलत सरकारची आहे. आझीं आज्ञेखेरीज झांशी व बुंदेलखंड या दोहींस तगादा केल्यास हुजुर शब्द लावितील. हल्लीं सरकारांत दोन्ही तालुक्यांचा पैका काय येतो? हिशेब देखील सरकारांत दिले नाहींत. चौकशीअंतीं सर्व समजेल. पातशाहाचें राजकारण

आपले हातचें जाऊन, इंद्रजांचे हार्ती लागेल तर त्यास बुंदेले व झांशीच दृष्टीसमोर आहे. यास्तव मर्जास आल्यास उभयतांकडून ऐवज आमचे मदतीस देविल्यास चार दिवस कालहरण होईल, द्वाणोन लिहिलें तें सर्व कळलें. त्यास, राजश्री विसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश यांस जमा आली, ती सरकारचे कीर्दास जमा केली व मुख्-खही सरकारांत आला. पडलें पान सरकारांत जमा केलें. त्यास यांस मेळवितां येत नाहीं. राजश्री पाटीलबावांनीं आजपावेतो संस्थानांपासून खंडण्या घेतल्या व मुख्खही सोडविला. त्याचा पैका आलाच असेल. झांशी व बुंदेलखंड या महालाचा पैका घेण्याचें लिहिलें. त्यास सरकारांत ओढ किती आहे? सालमजकुरचे ऐवजीं गुदस्ता बराता जाल्या आहेत, तेव्हां त्याजकडे ऐवज राहिला नाहीं. पैका नसतां सरकारांतून कोणे तऱ्हेनें चालविलें, पाटीलबावांचे ध्यानांत आहेच. सरकारांत पैका आहे आणि पाटीलबावांस पाठवीत नाहींत, असें नाहीं. टिपूचे मसलतीवर फौज काढिली तेव्हां रसदा अगाऊ घेतल्या. गायकवाडांकडे ऐवज येणें, त्याऐवजीं कर्जे घेऊन चालविलें. आणखीं आजपर्यंत फौजेचें बगैरे देणें चढलें आहे, यास ऐवज नाहीं. याप्रमाणें ओढ आहे. सर्व पाटीलबावांस समजावावें द्वाणजे ध्यानांत येईल. विसाजीपंताची उपमा लिहिली, त्याप्रमाणें घडल्यास मग काय पाहिजे? सर्व पहातच आहां. द्वाणोन आज्ञा. ऐसियास हें पत्र पाटीलबावांनीं श्रवण करून उत्तर केलें कीं, “ लिहिलें हें फार चांगलें. उभयतांची स्वारी सहा वर्षांची जाली. त्यांत आद्वी व होळकरही होतो. कारकीर्दी कोणकोणाच्या कसकशा जाल्या, तपसील नफानुकसानाचें कोणी पुसलेंच नाहीं. यामुळें दोष गुण जेथील तेथे आच्छादून राहिले. कोणी पुसणारांनीं चौकशी करावी. चित्तांत होतें व आहे. बादशाहाचे अनुसंधानाचा समारोप जाला द्वाणजे देशास येतच आहों. विसाजीपंतांनीं हिशेब कसे दिले आहेत ते सरकारांतच आहेत, व कारकीर्दीचे पुरुषापैकीं रामचंद्र गणेश मात्र गेले. वहिवाटीचीं माणसें, यांपैकीं आह्मांकडील बाळाराव गोविंद गेले. बरकड मनुष्यें मौजूद आहेत. प्रसंग करून दोष गुण निवडून जाबसाल साक्षीनशीं जिंमेवार लाऊन रोबपोवे केल्यानें सर्व निवाडे होतील. त्यांत ठरेल त्यास शाबास द्वाणावें. चुकल्याचें पारपत्य करून जाबसाल भरून घ्यावे, तर प्रसंग केल्याचें सार्थक. आद्वी या कर्माचे चौकशीस राजी आहों. निर्भिडपणें खरा प्रसंग केल्यास, कोण शुरुखरू, कोण खालीं पाहतो, हेंही ध्यानास येईल. श्रीमंत राजश्री नाना व सखारामपंत बापू एकत्र असतां याविशीं उपक्रम केला होता. त्यांनीं होऊन रहाविला. आतां त्यांनींच उल्लेख केला आहे; तर फार उत्तम आहे. ही चौकशी अवश्यमेव केलीच पाहिजे. आह्मांस इष्ट आहे. एक पक्षीं वर्तमान ऐकिलें असेल, किंवा आणखी कल्पना मनांत आल्या असतील. कोणता प्रकार ध्यानास आला, उल्लेख जाला असेल, बराच आहे. लिहिलें तसें प्रसंग करून शेवटास न्यावें. चूक जिकडे लागेल त्याजपासून भरून घ्यावें. सरकारकिफायत तरी होईल.” असें उत्तर जालें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २.

श्री.

“विज्ञापना ऐसी जे:—राजश्री पाटीलबावांनीं खासगत खर्चाकरितां सेवकास सांगितल्यावरून मीं पत्रां विनंति केली होती. त्याचें उत्तर छ १७ सावानीं सादर जालें जे:—पहेरे बावयाचा मजकूर तुझांस चांगला लिहितां येतो व हरएक कच्चापका मजकूर तुझांस लिहिला जातो. तुम्ही सारींच पत्रें पाटीलबावांस दाखवितां. याचें उत्तर सेवकांनं विनविलें होतें. जें पत्र दाखवायाचेंच दाखवितां. याचेंही उत्तर सादर जालें जे, उत्तम आहे. दाखवावयाचेंच दाखवीत जाणें. अशी आज्ञा सादर होऊन दोन पुरवण्या सेवकास छ मजकुरच्याच सादर जाल्या. त्यांत एक, राजश्री विसाजी कृष्ण बिनीवाले यांनीं खारीत जमा जी मेळविली, ती सरकारहिशेबीं दाखल आहे. तो दृष्टांत पाटीलबावांचे कारकीर्दीस लाविला, तर त्यास यास मिळत नाहीं. विसाजीपंतांप्रमाणें वर्तणूक जाल्यास मग काय पाहिजे? दुसरे पुरवणींत, बादशाही मनसबा येऊन शेवटीं मजकूर आला आहे जे, पाटीलबावांकडे परगणे भडोच व ग्वालेर गोहद मिळून मुलूख किती सुटला, व सरकारचे संस्थानांपैकी रुपया काय मिळाला, तो लिहिणें. या दोन्ही पुरवण्या सादर जाल्या. दाखविल्यास बावांस विषाद येईल झणून न दाखवाव्या, तर खर्चाचे मजकुराचें उत्तर आलें नाहीं. चारवार बावा पुसों लागतील. माझा तगादा दूर होणार नाहीं. उत्तर मागाहून येईल झणतां, आलेंच आहे. आज टाकून मग दाखळं झटलें तर हेच कागद दाखवावे. मागील तेरीख पाहून कागद येतात ते दडऊन आझांशीं छन्न करितां, बावा झणतील. खा-मींचे पत्राचें उत्तर काय लिहावें? मजकूर वाजवीच पत्रांत लिहिला आला. मुलूख सुटला त्याचा ऐवज, सरकारचे हिशेबीं जमाखर्च राजश्री आपाजीराम दामोळकर यांजकडे कां करूं नये? मसलतखर्च पडला तो त्यांचेच कीर्दीस उगवत जावा झणजे सरकारांत दाखला राहिल. तें करित नाहींत आणि खर्चाचें मनस्वी बोलतात. असें मजलाही कळत असतां, स्पष्ट उघडें न पडे असें संज्ञेचें भाषणही करित होतों. या दोन्ही पुरवण्यांचें सादर होणें गोष्ट मनचीच जाली. अनायासें खर्चाचें उत्तर आलें. याउपरं झणणाऱु नाहींत. असें समजून दोन्ही पुरवण्या आधीं भाईस दाखविल्या. त्यांनीं ऐकून बोलले जे “यावरून बावांस विक्षेप होईल. आतांच हे मजकूर लेहावयाचे नवते. विसाजीपंताचा दृष्टांत लिहिला तो सजत नाहीं. कायली विसाजीपंताकडे येईल. सरकारांतून रुजुवात करूं लागल्यास पाटीलबावांचीच सरशी राहिल. विसाजीपंतास उत्तर येणार नाहीं. हीं बोलणीं साक्षीनशीं आंगीं लाऊन देऊन विसाजीपंतास खालीं पाहवितील. मुलूख सोडविला त्याचा बंसूल व राजेरजवाडे यांपासून खंडण्या घेतल्या हें कलम लिहिलें आहे; तर त्याची उतावळी करावयाची नवती. हे दरबारीं येते, झडती सरकारांत देते, मग पृच्छा करावयाची होती. आतांच लिहिलें, जलदी जाली. विक्षेप वाढेल.” मीं उत्तर केलें कीं, कलमें लिहिलीं वाजवी आहेत. विक्षेप

वाढेल झणतां, तर खर्चाचे उत्तराविशीं पुसाल तें आलें. भाई बोलले जे, “सरकारांत ओढ कोणे प्रकारची आणि मसलता कशा पडतात, असेंही लिहायास जागा होती. तें न जालें. पत्रें आलीं. तुझांस दडवितां येत नाहींत. खर्चास मिळत नाहीं, या अर्थीं त्यांनीं जाव पाठविले आहेत. तगादा दूर केला. तुझी न दाखवाल तर उत्तराचा तगादा तुझांमाणें राहिल. दोहींकडून शब्द तुझांकडे. यांतही पुढें विक्षेपच. तर आझी आधीं वावांशीं बोलतो. आधीं विवजन विक्षेप मनांतील दूर करितों कीं, पत्रावर तंढूं नये. विक्षेप करूं नये. असें करून तुझांस बोलाजं पाठवूं तेव्हां येणें.” या अन्वयेणें भाई व राजश्री माधवराव गंगाधर उभयतां मिळून वावांशीं बोलत करार करून घेऊन मजला बोलाजं पाठविलें. मग मी जाऊन पत्रें दाखविलीं. विक्षेप कांहीं दाखविला नाहीं. उत्तर केलें कीं, “आझी इच्छाच करितों, सहा वर्षांचे स्वारीचा तपसीलवार झाडा पुसणार भेटावा. त्यांत आझी कायल होतो, कीं विसाजीपंत अगर होळकर कायल होतात. सरकारनुकसानी आमचे कारकीर्दीत किंवा ओढण्यानें जाली, किंवा मसलत समूळ उत्कर्षाची व नखत पैका व मुख व रुपया बादशाहाची बक्षीगिरी इतकी व आणखी निघेल ते तकशीर विसाजीपंत, होळकर व दादो मल्हार यांजकडे झाबूत होते. असा पुसता उभा राहिल, ते दिवशीं आझी शिरणी वाढूं. आज विश्वास येणार नाहीं, तर चिंता काय आहे? दरवारीं येऊं, तेव्हां प्रसंग उपस्थित करून, सारे एकत्र करून, जाबसाल आझांस त्यांस पुसावे. आझी देशीं असतां सखारामपंतबापू व श्रीमंत राजश्री नाना एकत्र बसले होते. आझीं उपक्रम बोलण्याचा केला. उभयतांनीं वजिलें कीं, गेल्या गोष्टी आतां कशास काढाव्या? कारण नाहीं. त्यावरून समजलों कीं, यांसच शोध कर्तव्य नाहीं. उगेंच राहिलों. आतां त्यांनींच विसाजीपंतांचा दृष्टांत लिहिला आहे कीं, विसाजीपंतांनीं जें मेळविलें तें सरकार-हिशेबीं जमा केलें. आमचे कारकीर्दीपेक्षां विसाजीपंतांची कारकीर्द निष्ठेची सरस पडली. तेव्हां आझी कमी जालों! उत्तम आहे. देशीं आल्यावर अवश्यमेव हा प्रसंग करावा. बाजवी दाखल्या मुकाबल्यानें चौकशी करावी. अन्याय जिकडे असेल तो कुंठित लज्जित होऊन खाली पाहिल. त्याजकडे दोष लागेल. तो जाबसाल भरून घ्यावा तर लिहिण्याचें सार्थक. आझीं खर्चास मागितल्यावरून हे दृष्टांत लिहित्यास मिळणार नाहीं. खर्चास देणें नाहीं. उडवावें कसें त्यास हें निर्मित्त लाविलें, तर लागत नाहीं. विसाजीपंतांस आझी हरणार नाहीं. खातरजमा असावी.” असे तपसील आणखीही बोलले. वर्तमान श्रुत व्हावें झणून विनंति केली असे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

४०. दिल्लीच्या कारागिरीची शोचनीय स्थिति.

इ. स. १७८५-८६ मध्ये दिल्ली येथील कलाकौशल्याची किती शोचनीय स्थिति झाली होती, हें त्या वेळच्या अस्सल पत्रांवरून चांगलें निदर्शनास येतें. ह्या संबन्धाचीं पत्रें 'इतिहाससंग्रहांत' मागें एक दोन वेळां दिल्लीच आहेत. ह्याच मासल्याचें आणखी एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. ह्यामध्ये 'आगऱ्याची स्थिति दिल्लीपेक्षांही शोचनीय झाली होती व दिल्लीची अवस्था किंचित् आगऱ्यापेक्षां बरी' असा एक उल्लेख आहे, तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

पो छ. १३ सफर

श्री.

इ. स. १७८५।८६.

"विज्ञापना ऐसी जे:-फर्माशी जिन्नस, शालजोब्बा, पट्ट, घोडा वगैरे करितां सदाशिव दिनकर यांस आज्ञापत्र सादर जाहलें. त्यास ग्वालरचे मुकामापासून मशारनिलहे या जिन्नस-अजनासीच्या तलाशांत शोधांत आहे. परंतु पसंतीजोगा जिन्नस मिळत नाहीं. मीं आल्यावरही शोध फार केला. राजश्री पाटीलबाबा आगरे-याचा किल्ला पाहावयास गेले होते. त्यांसमागमें मीही गेलों होतों. आगरेयांतील लोक, उदमी, बेपारी, साहुकारांचे विद्यमानें शोध करून पाहिला; कांहीं मिळालें नाहीं. शहरची अवस्था काय विनवावी? उजाडी फार! किंचित् वस्ती आहे ती दरिद्री! उत्पन्नभक्षी कारीगर आहेत, त्यांत जिन्नस करण्यास शक्ति नाहीं! कोणी घेणारही राहिला नाहीं! दिल्लीची अवस्था किंचित् आगऱ्यापेक्षां बरी, इतकाच प्रकार आहे. मी शोधांत फार आहे. जिन्नस कोठें आढळत नाहीं. पैदा करावयास सांगितलें, मिळत नाहीं. माहितगार सांगतात, आतां नवा जिन्नस होणें तो पाक्षिकच! घेणारही राहिला नाहीं! मागें दौलतबंद फार होते; त्यांनीं चालते काळांत जिनसा घेऊन ठेविल्या होत्या. दरिद्रास आले, तेव्हां विकविकून खादल्या. आतां तशाच फार मातवरांच्या घरीं कांहीं असल्यास, शोध करतां हातीं लागेल तर लागो. त्यांच्या शोध आहे. राजश्री आंबुजी इंगळे यांजकडे इकडील राजकारणें आहेत. त्यांस शोध करण्याविशीं सांगितलें आहे. त्यांनींही मान्य केलें आहे. आणखीही दखल व बेपारी वगैरे यांस आश्म-दाखऊन, शोधास लाविले आहेत. मिलेल तें घेऊन पाठवीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

४१. मराठ्यांचे नवीन बाजार व पेठा वसविण्याचे वावर्तीतील प्रयत्न.

महादजी शिंदे यांचे सरदार रायाजी पाटील यांनीं मौजे वारीत या गांवीं नवीन बाजारपेठ वसविली, व डंबी नामक गांधी दुसरी बाजारपेठ वसविण्याचा विचार केला, ह्याबद्दलचा उल्लेख एका पत्रांत आढळून येतो. त्यावरून दक्षिणेंतील

गांवी बाजारपेठा वसवून लोकसुधारणा करण्याचा शिंघांचा प्रयत्न दिसून येतो. वारीत व डबी हीं गांवे धोडप किल्ल्याच्या आजूबाजूस असावीत. कारण, तेथील किल्लेदारानें ह्या नवीन बाजारास उपसर्ग केला, झणून पेशव्यांकडे तक्रार करण्याचाही प्रसंग आल्याचा त्याच पत्रांत उल्लेख आहे! हे पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“ विज्ञापना ऐसी जे:—राजश्री रायाजी पाटील यांनीं वर्तमान सांगितलें जे, मौजे वारीत बाजारपेठ घालून भरविला. पेठेस व बाजारास पैका लावून आबादी केली. पांच वर्षांचा कौलच होता. नवे लोक वस्तीस बाजारास आले; येतात. त्यांस हासलपट्टी पांच वर्षे नाहींच. आतांशी बाजार बरा भरूं लागला आहे. त्याचे संरक्षणास शिबंदी खर्चही होतो. इतर खर्चही जरूरी लागतो. त्यासच जागा होत नाहीं. गुरें बाजारांत विक्रावयास येतात. त्यास आतां कांहीं घेतों. तें खर्चास पुरत नाहीं. याउपर विचार डबीचा करावयाचा. सरकारांतून आज्ञा घेऊन करणें तें करावें. त्यास सांप्रत वर्तमान आलें आहे जे, धोडपकर किल्लेदार याजकडून बाजारास उपसर्ग लागतो, यामुळें लोक दुःखी होणार. यास्तव विनंति आहे जे, धोडपकर किल्लेदार यास आज्ञा सादर होऊन, बाजारचे लोकांस उपसर्ग न लागे, तें जालें पाहिजे. कौलानें बाजार जमला, तसा दिवसेंदिवस आबादी होऊन उमेदीसच येईल. आझींही घतनदारच आहां. आज्ञा राखितों. इतकी मेहनत करणें, पैक्याचे खर्चांत येण्यास कारण सरकारचें आमचे हिताचेंच आहे. सरकारची आज्ञा घेऊन, बंदोबस्त करून डबीचें काम सुरू करूं. तूर्त चालतें तसें चालावें, अशी मशारनिलहेची विनंति आहे. त्यावरून विनंति केली असे. सेवकास स्वामीचे दर्शनास यावेंच लागतें. आज्ञा जाली झणजे सेवेसीं येईन. तोंपावेतों धोडपकर याचा उपसर्ग बाजारास न लागण्याविशीं आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेत. वाघोलकर जाधव यांचे वांटणीचा प्रसंग दरबारीं उपस्थित आहे. त्याजविशीं पाटिलांची विनंति आहे जे, राजश्री संभाजी जाधव यांजवर पहिलेपासूनच स्वामींचा लोभ ममता आहे. सेवकाचा त्यांचा शरीरसंबंध जाला तर्धीपासून मजप्रमाणें त्यांसही पदरींच घेतलें आहे. त्यांचें कल्याण तेंच स्वामी करितील. वडील वाड्याचा प्रकार ध्यानांतच आहे. यावेगळें कांहीं विनंति करणें पडलें, तर सयाजी जाधवाच्यानें होणें कळतच आहे. बोलणार त्यांचे नारो शिवदेव होते, ते आतां नाहीत. यास्तव चार दिवस चालतें तसें चालावें. तुझीं झणजे मीं सेवेसीं आल्यानंतर वांटणीचा प्रसंग व्हावा. रायाजी जाधव यांचा पुत्र रायाजी पाटिलाचा जांबई होय. त्यास हणमंतराव जाधवानें जखमी करून आणि वांटणीही देत नाहीं, यामुळें तो मूल पुण्यांतच आहे. वांटणी करून देतो, असी समक्ष आज्ञा जाली असतां वांटणी होत नाहीं. तर कृपा करून त्यांची वांटणी होऊन कजिया तुटे, याजविशीं आज्ञा करणार स्वामी आहेत, अशी पाटिलांची विनंति आहे. सेवेसीं श्रत होय, हे विज्ञापना.”

४२. पाटीलबावांची दिल्लीच्या बादशाहाबद्दल आदरबुद्धि.

दिल्लीच्या बादशाहाबद्दल मराठ्यांची फार आदरबुद्धि असे, हें इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. बादशाही तक्ताचा कोणी अपमान केला, तर मराठ्यांस तो आवडत नसे. शाहू महाराज, थोरले बाजीराव, बाळाजी बाजीराव इत्यादि थोर पुरुष दिल्लीच्या गादीला फार मान देत असत. पानिपतच्या लढाईच्या अगोदर, भाऊसाहेब पेशव्यांनीं, दूरवर विचार न करितां, बादशाहाच्या तक्तावरील रुप्याचें छत फोडून टाकिलें; तें म्हणजे होळकर आदि वयोवृद्ध सरदारांस सहन झालें नाहीं, हें इतिहासवाचकांस श्रुतच आहे. तात्पर्य, दिल्लीपदपातशाहाची गादी कितीही हीन स्थितीप्रत पोचली, तरी तिच्याविषयीची मराठ्यांची पूज्यबुद्धि लवमात्रही ढळली नाहीं. ही पूज्यबुद्धि महादजी शिंदे यांच्या कारकीर्दीतही तशीच कायम होती, असें अस्सल पुराव्यानें दिसून येतें. महादजी शिंद्यांनीं दिल्लीचा बादशाहा शहाअलम यास पूर्णपणें अंकित करून सोडिलें होतें. तथापि त्याचा कोणी अपमान केलेला त्यांस सहन होत नसे. एके वेळीं (इ. स. १७८६ चे सुमारास) शिंद्यांचे वकील आनंदराव नरसिंह यांनीं दिल्लीच्या बादशाहाचीं शिमग्यामध्ये सोंगें आणून बादशाहाचा अपमान केला. ही गोष्ट महादजी शिंदे यांच्या कानावर गेली. ती त्यांस असह्य होऊन त्यांनीं त्या वकिलास तोफेच्या तोंडीं देण्याचा हुकूम केला. परंतु बादशाहाच्या कृपेनें त्या वकिलाची सुटका झाली. ही हकीकत दिल्ली येथून पेशव्यांस आलेल्या एका पत्रांत नमूद आहे. त्यावरून पाटीलबावांची दिल्लीपतीविषयीची निस्सीम आदरबुद्धि आणि न्यायप्रियता हे गुण चांगले व्यक्त होतात. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

इ. स. १७८६.

“पु॥ श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:—

विनंति ऐसी जे:—राजश्री आनंदराव नरसी, राजश्री पाटीलबावांकडून पातशाहापार्शी वकिलीस होता. त्यानें धुलेडीचे रोजीं आहेद्याचें सोंग करून, पातशाहापार्शी नेलें. त्यावरून पातशाहांनीं राजश्री पाटीलबावास सांगून पाठविलें कीं, याप्रमाणें आनंदराव, सरकारची अमर्यादा करितो. त्याजवरून राजश्री पाटीलबावांनीं आनंदरावास बोलावून आणून आज्ञा केली कीं, यांस तोफेचे तोंडीं देऊन उडईत देणें. ह्याणून दोन परवानग्या जाल्या. इतकियाच अवसरतें दुसरा निरोप पातशाहाचा आला कीं, ब्राह्मण आहे, त्यास मारून न टाकणें. लष्करांतून काढून देऊन देशीं वाटेस लावणें. त्याजवरून

खाची वस्तभाव व राहुटीसुद्धां तोफखान्यांत पहाण्यांत आहे. पुढें काय ठरेल तें विनंति लिहूं. बहुत काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे, हे विनंति.”*

* ही हकीकत अगदी सत्य आहे. ह्या संबंधाचा प्रत्यंतरपुरावा ‘इब्रतनामा’ नामक एका फारशी तवारिखेमध्ये सांपडतो. त्यांत ह्या गोष्टीचे सविस्तर वर्णन दिलें असून, त्याचा व वरील अस्सल पत्राचा सुरेख मेळ जमतो. इब्रतनाम्यांत दिलेली हकीकत श्लियटच्या ग्रंथावरून येथे उतरून घेतोः—

“It is a custom among the Hindus that at the *holi* festival they throw dust upon each other, and indulge in practical jokes. On the 14th of Jumadil-awwal, in the twenty-eighth year of the reign of His Majesty Shah Alam, when this festival occurred, Anand Rao Narsi dressed up a person in fine garments to represent the Emperor, and applied long false mustaches and a beard to his lips and chin. The person was placed on an old bedstead, with a lad in his arms, in the dress of a woman, to represent the Emperor's daughter, whom he very tenderly loved, and always kept in his presence when he went out in a litter or on an elephant. The bedstead was carried on the shoulders of four men, and before it went several persons of low caste in the habit of the Emperor's attendants, with clubs, umbrellas, and other *insignia* of royalty in their hands. In this manner they proceeded in regular procession, beating drums, and surrounded by a multitude of spectators. They passed by Jahan-numa palace, where the Emperor was sitting. This great insolence, however, excited no indignation in His Majesty's noble mind; but on the contrary, he ordered a reward of five hundred rupees to be given to those persons. Shah Nizam-uddin who was an enemy of Anand Rao, availed himself of this opportunity, and having succeeded in kindling the Emperor's anger, represented the matter on His Majesty's part to Maharaja Sindhia, in whose camp Anand Rao resided.... The Maharaja was highly incensed on being informed of this disrespectful and impudent proceeding, and immediately ordered that the tents of Anand Rao should be plundered, and that he should be sent to Raj Muhammad, darogha of artillery. No sooner was the order passed than his tents and all his property were given up to plunder, and he himself was seized and placed in front of a gun. The Emperor, on being informed of the orders which the Maharaja had given, sent one of his eunuchs to tell the Maharaja that His Majesty was pleased to pardon the offender; but that he hoped, as a warning to others, the Maharaja would turn him out of his camp. Orders were accordingly given by the Maharaja, he was called back from the gun, and his life was spared; but he was disgraced and banished from the presence. Anand Rao remained concealed in the camp for a few days, and after having collected his property which was left from the spoil, he went away to Ujjain.”

—Elliot's *History of India*, Vol. VIII. p. p. 243-244.

४३. इंग्रजांशीं दोस्ती करण्याबद्दल कर्नाटकच्या नवाबाची पेशव्यांस शिफारस.

कर्नाटकचा नवाब व इंग्रज हे परस्परांचे पुरातन दोस्त होते, हें सुप्रसिद्धच आहे. ज्या वेळीं मराठ्यांचें व इंग्रजांचें युद्ध सुरू झालें, त्या वेळीं कर्नाटकच्या नवाबानें इंग्रजांशीं सख्य करण्याबद्दल मराठ्यांस शिफारस केली होती. कर्नाटकच्या नवाबानें ह्या बाबतींत लिहिलेलें पत्र आह्मांस उपलब्ध झालें आहे. अर्थात् तें अस्सल फारसी पत्राचें अस्सल भाषांतर आहे. तें संग्राह्य वाटल्यावरून येथें दिलें आहे.

श्री.

“ पूर्वापासोन आमची ख्वाहीष तुमचे थोर खानदान यांजवर व इंग्रजांचे दोस्तीवर नजर देऊन आहे कीं, राव पंतप्रधान यांशीं व आमचे दोस्त इंग्रज यांशीं उभयपक्षां बुनयाद दोस्तीची मजबुती असावी. या कामाकरितां प्रयत्न, आपले शक्तिनुसार येथें व विलायतेंत अमलांत आला. तीन वर्षे जालीं कीं, मेस्तर मॅगफरसन सरदार, उमदा, बहुत शाहणा, मुदतपर्यंत आमचे दरबारांत होता. पत्रासहित विलायतीस रवाना केला. ते समयीं तुझांस इतळा दिली होती. अलीकडे कितेक सबबेनै तुझांत व इंग्रजांत परस्परें लढाई बहुत होत आली. परंतु हे गोष्ट आमचे इच्छेस व बुद्धीस विपरीत वाटत आहे. यौरनर जनरल बंगालेकर बहुत अकलमंद आहेत. तुझांसीं दुषमनी करावयाची ख्वाहीष राखीत नाहींत. सांप्रत आझीं महमद असमखान बहादर.....यांजला गौरनर जनरल बंगालेकर यांजकडे रवाना केलें होतें कीं, या मुकदम्यावरून रुबरू जावसाळ करीत. ईश्वराचे कृपेनें प्रस्तुत खानबहादर तेथून फिरोन आझांपाशीं येऊन पोहोंचले, व मेस्तर मॅगफर्सनही बंगालचे उमदे दरजाचे कौसल-गिरीस मुकरर होऊन, रघुनाथराव यांजकडील दोषे वकील भारी नफ्याचे उमेदीचीं पत्रे घेऊन गेले असतां, व नाईकांनीं कर्नाटकांत हंगामा केला याची खबर, विलायतींत मेस्तर मजकूर यांची रवानगी जाली तो दिवसपर्यंत पोहचली नसतां, इंग्रजांचे विलायतीतून • कंपनीच्या मजबूत हुकुमासहित तुझांशीं दोस्ती करावयाविषयीं येथें येऊन पोहोंचले. जे गोष्ट बहुत वर्षे आमचे चित्तांत इच्छा होती, ती सांप्रत गोष्ट या प्रकारची मजबूत जाली कीं, कोणाच्यानेंही त्यांत खलेल होणार नाहीं. जी दौलत बहुत वर्षे आझीं इच्छित होती, ते दौलत घरची वाट पुसत दरवाजावर आली. राव पंतप्रधान यांची व त्यांचे मुत्सद्दी वालाषान यांची इच्छा अशीच असावी कीं, हें काम ज्यामध्ये तिचे मजबुतीचें सबब व थोर फायदा राव पंतप्रधान यांचे आहेत, यास्तव ही गोष्ट करावयांस उशीर न करावा. इंग्रजांचे दोस्तीमध्ये फायदे बहुत थोर तुमचे, व पारपत्य दुषमनाचें आहे. मग या गोष्टीस उशीर कां करावा? चार सरदार, नामदार, एक लार्ड-मकारटेन बहादर, कीं इंग्रजांचे बादशाहाचा उमदा नौकर, सांप्रत

विलायतीहून चेनापटणचे गौरनरी करावयास्तव आले आहेत. बादशाहांनीं लार्ड मजकूर यांची बहुत तारीफ आह्वांस लिहिली आहे. दुसरे, जनरल सर अयरकूट बहादर, बादशाहाचे नोकर, व बादशाही व कंपनीची तमाम फौज जे हिंदुस्थानांत आहे तिचे सरदार, व सर आबर्ट ह्यूज (?) आडमरल बादशाही जाहाज हिंदुस्थानांत आहेत त्याचे सरदार, व दुसरे मेस्तर मॅगफरसन बंगाल्याचे उमदे दरजाचे कौंसलदार बादशाहाचे व कंपनीचे मजबूत हुकुमाप्रमाणें राव पंतप्रधान यांची दोस्ती करावयास्तव येथें आले आहेत. बंगाल्याचे गौरनर जनरल यांची इच्छा अमलांत आणावयाविषयी आहे. हे चार सरदार एकत्र होऊन सल्लख अमलांत आणावयाविषयीं हें पत्र पाठविलें आहे. पख्स मातबर गौरनर जनरल बंगालेकर यांजकडून या कामास्तव तुझांजवळ पाठवावा, तोंपर्यंत उभयपक्षांची लढाई विलकूल बंद व्हावी, यास्तव हुकूम मजबूत, जनरल गार्डर यांचे नांवें व गौरनर कौंसल मुंबईकर यांचे नांवें येविषयीं लिहून, पत्रे तुमचे लाखोटीयांत घालोन आमचे हवालीं केलीं. ऐसीं तीन पत्रांसुद्धां लाखोटा करून पाठविला आहे. पत्रें पावतांच गौरनर कौंसल मुंबईकर व जनरल गार्डर यांजकडे लौकर रवाना करावी व उभयपक्षांची लढाई विलकूल मोकूफ करावी, हा करार सांप्रत अमलांत येत आहे. त्यास कोणाची ताकत नाही, की या करारास विपरीत अमलांत आणील ? दोस्ती राव पंतप्रधान यांची व इंग्रजांची हमेशा मजबूत होईल. आम्ही आजपर्यंत बंगाल्याहून सयद महमद असमखां बहादर मुबारज यांचे येण्याचे, व मेस्तर मगफरसन यांचे विलायतीहून येण्याचे इंतजार होतो. सांप्रत ईश्वर-कृपेनें काम मजबूत जालें. पत्राचे जाव कलमीं केला आहे. ज्यादा काय लिहिणें ?”

४४. वाडीकर सांवतांचा 'राजेबहादुर' किताब.

खेम सांवतवाडीकर हे शिंद्यांचे नातेवाईक. सखूबाई शिंदे ह्यांचे जांबई. त्यांचे करितां महादजी शिंदे यांनीं दिल्लीच्या बादशाहाकडून 'राजेबहादुर' हा किताब व मोर्चेलाचा अधिकार मागून घेतला. वस्तुतः सांवतवाडीकर हे पेशव्यांचे मांडलिक असल्यामुळें त्यांना कोणताही बादशाही किताब पेशव्यांच्या परवानगी-वांचून स्वीकारितां येत नसे. परंतु महादजी शिंदे यांनीं मिळविलेला किताब सखूबाई शिंदे ह्यांचे मार्फत परस्पर सांवतवाडीकरांकडे गेला, आणि त्यांनीं आनंदाच्या तोफा सोडून त्याचा स्वीकारही केला. ही बातमी नाना फडणविसांस कळली. त्यांना ही गोष्ट नापसंत पडून सांवतवाडीकरांचा फार राग आला व त्यांनीं महादजी शिंदे ह्यांजकडे त्याबद्दल तक्रार केली. महादजी शिंदे यांनीं मोठ्या युक्तीनें उत्तर देऊन आपल्यावरची जबाबदारी टाळण्याचा प्रयत्न केला. परंतु नाना फडणविसांनीं सांवतवाडीकरांकडून नजरेदाखल कांहीं रकम घेतल्यावांचून सांवतवाडीकरांस

हा बादशाही मान उपभोगू दिला नाही. या संबंधाचें एक खाजगीपत्र शिंघांकडील बातमीदारानें नानांस लिहिलें आहे, तें वाचनीय वाटल्यावरून येथें दिलें आहे.

पै छ १२ जिल्काद.

श्री.

“विज्ञापना ऐसीजे:- राजश्री खेम सांवतवाडीकर यांचा मजकूर पेशजीं छ १७ जमादिलावलचे रवानगींत पत्रीं विनविला होता. त्यास चार पांच महिने जाले, उत्तर सादर जालें नाहीं. सांवत सखुबाईचे जांवई. बाईचे मर्जाकरितां राजश्री पाटीलबावांनीं यांस बहादुरीचा किताब व मोर्चेल बादशाहापासून घेऊन पाठविलें, तें चालत नाहीं. बावा झणतात, ‘आझी बाईस लेहून पाठविलें कीं, श्रीमंतांस पत्र लेहून दिलें आहे तें प्रविष्ट करून, श्रीमंतांची परवानगी घेऊन, पुढें सांबतांकडे पाठवावें. परंतु स्त्रियांची बुद्धि, परभारें पाठविलें. तें सांबतांनीं घेऊन तोफा केल्या. हें त्यांनीं अयोग्य केलें. परंतु आझीं करून दिलें तें, श्रीमंत राजश्री नाना आमचे बंधु, त्यांनीं चालविलें पाहिजे.’ अशी भीड घालितात. ते ऐकणें प्राप्त. सरकारचा सिगाही राखिला पाहिजे. याजकरितां सांबतांकडील गृहस्थ येथें आहे, त्यास वेगळ्या मार्गें मीं निषेध केला कीं, राजश्री राघोजी आंगरे यांसही मोर्चेल बादशाहापासोन घेऊन बावांनीं पाठविलें असतां, त्यांनीं श्रीमंतांस नजर देऊन, परवानगी घेऊन, मोर्चेल घेतलें. सरकारची आज्ञा जाल्यास मग प्रतिबंध कशाचा? तुझी सरकारसिगा बुडवून चालूं झटल्या कसें चालतें? तेव्हां तो बोलला कीं, ‘मातबर जावसाल धन्यापासोन घडावा ते लांब! आमची कारकुनाची हिंमत किती? एक घोडा श्रीमंतांस नजर करावा. तो येथें विकत घेऊन पाठविल्यास पसंद नापसंद जाल्यास गोष्ट ठीक नाहीं. येथून साहुकारी हुंडी हजार रुपयांची पुण्याची घोड्याबाबतची करून देतो. बशर्त श्रीमंतांचें पत्र बहादुरीचें, नांवाचें सांबतांस जावें व मोर्चलाची परवानगी व्हावी. जास्त झटल्यास माझी हिंमत नाहीं. हजार रुपयांची हुंडी पुण्याची करून देतो.’ आतांच घेणें झणत होता! मीं उत्तर दिलें जे, ‘तुमची बशर्त बहादुरीचा किताब चालता व्हावा, मोर्चलाची परवानगी व्हावी, व हजार रुपये सरकारांत कबूल होतात न होतात हें विनंति लेहून उत्तर आल्यावर तुझांस सांगेन.’ असं त्याशीं बोलणें होऊन पत्रीं विनंति केली. उत्तर सादर जालें नाहीं. मीं हजार कबूल केले आहेत असं नाहीं. जास्त घेणें असल्यास व बहादुरीचा किताब चालवणें व मोर्चलाची परवानगी द्यावयाची मर्जा असली तर सेवकास उत्तर सादर होईल. त्यांत मर्जास येईल तसा आंख लेहून पत्रीं आज्ञा यावी. तोडमोडींत निदानचा आंख किती ठरवावा. त्याचें आज्ञापत्र निराळें सादर व्हावें. परंतु या पत्राची मालुमात उत्तरांत जमेस येईल, त्यांत जास्त आंखाचा मजकूर मीं विनविला आहे, तो मालुमातेंत न यावा. कारण कीं, खामीचें उत्तर येईल तें त्या गृहस्थास दाखवावें लागेल. तेव्हां हिंमत असल्यास जास्त बोलेल. मालुमातेंत जास्त आंखाचा मजकूर पाहिल्यास मजकडेच दोष आणील. यास्तव मालुमातेंत मजकूर न यावा, जास्त आंखाचे मजकुराचें उत्तर सादर होईल तें तो गृहस्थ पाहील. मीही त्याशीं बोलें. मग जास्त काय कबूल करितो न करितो,

ठरावांत येईल त्याप्रमाणें विनंति करीन. बाबा दर खानगीस झणत असतात, 'बंधूनें आमचें केलें चालवावें. पुढें सरकारआज्ञेखेरीज कोणाची रदबदल बादशाजवळ होणार नाही. दोन कामें जालीं त्यांत आंगरेस परवानगी जाली. सांबंतांसही परवानगी होऊन बहादुरीचा किताब त्यांचे पत्नी सरकारांतून चालता व्हावा व मोर्चेलाची परवानगी द्यावी.' असें दर खेपेस होतें. येविशीं आज्ञा काय ते सादर जाली पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

४५. महादजी शिंद्यांच्या लष्करांतील एक मनोरंजक बातमीपत्र.

पौ छ ११ जमादिलावल इंदुवार श्री. सायंकाळ पुरवणीपत्र छ ३ मिनहू संदवार.

"विज्ञापना. येथील दिनचर्येचें वर्तमानः— प्रातःकाळीं उठावें तेव्हांपासून चार घटका दिवसपावेतों हकीमजी, मिर्जा, जोशीबाबा यांजवळ स्वप्नें सांगार्हीं जे, रात्रौ असा असा दृष्टांत जाला. त्याचा वर्ताळा जोशीबाबांनीं सांगावा जे, महाराज फार चांगलें स्वप्न पाहिलें. शत्रूंचें पारपत्य आपोआप घडवें. ते दोनचार घटका जाल्यानंतर दंतधावन करून, स्नानदेवतार्चन गंध. त्यावर भोजन करून कांहीं घटका दोन घटका बोलणें चालणें कारभार, त्यांत विनोद, हे होऊन मग निद्रा चार घटका कराची. मागील दीड प्रहर दिवस राहतो तेव्हांपासून दरबार. त्यांत कांहीं खलबत, कांहीं बातमीचें वर्तमान, कांहीं दरबार. याप्रमाणें सायंकाळपावेतों होऊन मागती भोजन. त्यावर सहा घटका रात्र गेली झणजे माधवराव बाजी व नारोपंत दक्षणदास यांजकडून भगवच्छर्चा अध्यात्म, प्रहर सा घटका होत आहे. माधवराव बाजी एक दोन वेळ बोलले जे, 'काय या स्वप्नांत आहे? स्वप्नेंकरून शत्रू पराभवास पावले असें कोठेही पाहिलें आहे? कांहीं पराक्रम करावा तेव्हां एखादी कार्यसिद्धि होते. जोशीबाबा व हकीमजी आपण सारे दिवस एके जागां बसून स्वप्नें सांगितलीं, तसीं [शत्रूंचें] पारपत्य विना लढाई घडेल हें किमपि व्हावयाचें नाही.' असे विनोदेंकरून एखाद्या दृष्टांतांत मेळवणी करून दाखल्याचीं बोलणीं बोलले. उत्तर कांहीं जालें नाही. 'खरें आहे' झणोन उत्तर करून उगेंच राहिले. लढाईस आपण शत्रूवर जाऊन जरब बसवाची तें एकीकडे राहून, रात्रदिवस त्याचे छाप्यास जपावें असी तऱ्हा येऊन लागली आहे. तो होऊन पाल्यावर मग काय सरसी निरसी होणें तें होईल. परंतु आपण होऊन लढाईस गेले, असें आज-पावेतों शिरोजेहून निघाल्या दिवसापासून घडलें नाही. इंग्रजांस येथील अजमास समजला. बहुतकरून छावणी इंग्रजांची सिप्रीकोलारस, इतक्यांतच होईल. गोहदकर इतक्यांतच येऊन मिळाला तर पुढें चाल करितील कीं काय कळेना. इंग्रजांचें ध्यान, पाटील-बाबा खांसा आहेत यांजवर छाप घालावा, या उद्योगांत फार आहे. येथील बातमीचा विचार आहे तो आपले ध्यानांतच आहे. एखाद द्वित्री मागती पळापळी न घडावी. ईश्वरदृच्छा खरी. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."